

ଜୀବନଲୀଳା

জীবনলীলা

কাকাচাহেব কালেলকৰ

অনুবাদ
নিকপমা ফুকন

সাহিত্য অকাদেমি
নিউ দিল্লী

Jibāñila—Assamese translation by Smt. Nirupama Phukan of the
Gujarati Travelogue by Kakasabhai Kalelkar, Sahitya Akademi, New Delhi,
1976 Price Rs 12.00

সাহিত্য অকাদেমি, ১৯৭৫

ভলব ঠিকনাতো পোৰা যায়
বৰীন্দ্র ভবন, ফিবোজ ষাচ বোড, নিউ দিল্লী ১
২১ চ্যাডোজ বোড, মাদ্ৰাজ ৬
১৭২, নটগাঁও ক্ৰচ বোড, বোম্বাই ১৪
বৰীন্দ্র সৰোবৰ স্টেডিয়াম, কলিকাতা ২১

জেনাবেল প্রিন্টার্স য়াণ্ড পাব্লিশার্স প্রাইভেট লিমিটেড, ১১৯, ললিন সৰণি
কলিকতা ৭০০ ০১৩ দ্বাৰা মুদ্রিত আৰু সাহিত্য অকাদেমি, নতুন দিল্লীৰ
দ্বাৰা প্রকাশিত

আগকথা

সাধাৰণতে চাবলৈ গলে পঞ্চ মহাভূতৰ মিলিত শক্তিতেই জীৱনৰ অস্তিত্ব লুকাই আছে। তথাপি আমাৰ মানুহে পানীক 'জীৱন' আখ্যা দিছে। ইয়াৰ ভিতৰত এক বিৰাট বহুস্ত সোমাই আছে। পৃথিৱীৰ চাৰিওফালে লাগিলে যিমানেই : বায়ু মণ্ডল ঘেৰি নাথাকক, যাব অবিহনত আমি এক মুহূৰ্ত্তও জীয়াই থাকিব নোৱাৰো, কিন্তু তথাপি পৃথিৱীৰ চাৰিওদিশে আৰবি ধকা পানীৰ আৱৰণেহে পৃথিৱীক মহিমাৱৰী আৰু মহত্বপূৰ্ণ কৰি তুলিছে। পানীৰ ভিতৰত যিনতুনত্ব আছে, যি জীৱনী শক্তি আছে তাক অলা জুই বতাহ ধূসূচা আদি একোৰে ভিতৰত পোৱা নাযায়। যি ঠাইত পানীৰ ধাৰা বয়, সেই ঠাই আপোনা-আপুনি সিদ্ধ আৰু শীতল হৈ পৰে। পানীয়ে নিজৰ জীৱনী শক্তিৰ দ্বাৰা শুকান মৰুভূমিকে উপবনত পৰিণত কৰিব পাৰে। প্ৰত্যেক প্ৰাণীয়েই যাতে নিজৰ জীৱনত পানীক বিভিন্ন ধৰণে প্ৰয়োগ কৰিব পাৰে, পানীয়ে সদায় সকলোকে সেই সুবিধা দিয়ে। পানীৰ প্ৰকৃতি হৈছে চঞ্চল, তৰল আৰু উৰ্দ্ধ্বল আৰু তাতেও ইয়াৰ বিশেষ মহত্ব হৈছে বংশলতা—। প্ৰাকৃতিক দৃশ্যাবলী চাই থকা সময়ত পৰ্বত, পাহাৰ, ভাৱৰ আৰু এই সকলোৰে উৎসস্বৰূপ সূৰ্য্যোদয় আৰু সূৰ্যাস্তৰ সৌন্দৰ্য্য অনুভৱ কৰিছোঁ। পৃথিৱীৰ প্ৰকৃতি বিভিন্ন বৰষুণৰ বিশেষত্ব আৰু বিভিন্ন বৰষুণৰ অস্তিত্ব আৰু তথাপি পানীৰ অস্তিত্ব হৈ বা বিস্তাৰত যি জীৱন সৌন্দৰ্য্য কুটি উঠে তাৰ কোনো দুৰূহাৰণীয়ে তীব্ৰতাৰ তুলনাত আন সকলো প্ৰাকৃতিক দৃশ্য তুচ্ছ কৰায়। লাগিলে যিমান ডাঙৰ উদ্ভিদ আৰু গগনভেদী পৰ্বত হওক, কিন্তু পানীৰ অস্তিত্ব নথকা পানীৰ বন্ধক বিদূৰ্ণ কৰি কোনো ডাঙৰ বা সৰু নিজৰা বাগানৰ প্ৰাণীলৈকে তীব্ৰ ভাৱাতা তুচ্ছ, শূন্য আৰু বৈচিত্ৰ্যহীন যেন লাগে।

সংস্কৃতত 'শুদলয়ো: সাবৰ্ণাম্' নীতিত পানীক হয়তো জড় পদাৰ্থ বুলিও কয়। কিন্তু প্ৰকৃততে যদি কবলৈ যোৱা যায়, তেতিয়াহলে পানীক জড় বোলা বুদ্ধিকহে জড় বোলা উচিত। জড়তাৰ যদি ক'ববাত অত্যাৱ আছে, তেতিয়াহলে পানীত।

পৰ্ব্বতক দেখিলে তাৰ শিখৰলৈকে বগাবৰ ইচ্ছা হ'ব, সম্ভৱ হলে আমাৰ ভৰি শিখৰলৈকে আগ বাঢ়িও যাব। পানীৰ ক্ষেত্ৰতো সেই একেই কথা। যেতিয়ালৈকে মানুহে নৈৰ উৎপত্তিস্থান আৰু নৈৰ মুখ বিচাৰি নাপায়, তেতিয়ালৈকে তেওঁ লজ্জিত হ'ব নোৱাৰে। পানীক দেখিলে মানুহৰ তাৰ ওচৰলৈ যাবৰ ইচ্ছা হয়। সেই পানী যদি খাবৰ উপযুক্ত হয়, তেতিয়াহলে পিয়াহ নালাগিলেও মানুহৰ পিপাসা আগুত হৈ উঠে। ভালকৈ গা ধুই শৰীৰৰ বাহ্য ভাগ আৰু পানী খাই শৰীৰৰ ভিতৰৰ ভাগ পবিত্ৰ নকৰিলে মানুহৰ মন তৃপ্ত নহয়। যদি আন কোনো সুবিধা নাথাকে, তেতিয়াহলে মানুহে পানীৰে আচমন কৰে, নহলে অন্ততঃ চুলুমান পানী লৈ চকুকে ধোৱে। হিমালয়ৰ শীতল প্ৰদেশত, য'ত গাৰ কাপোৰ সোলোকাৰাও কষ্টকৰ, সেই ঠাইতো আমাৰ ধৰ্ম্মনিষ্ঠ লোক সকলে পঞ্চ-স্নান কৰে। পানীত আঙুলি জুবুৰিয়াই সেই আঙুলি মূৰত লগালে এবাৰ গা ধোৱা বুলি ধৰা হয়। ইয়াৰ পাছত আকৌ সেই পানীৰে দুয়োটা চকু প্ৰকালন কৰিলে দ্বিতীয়বাৰ গা ধোৱা হয়। তাৰ পাছত সেই পানীৰ টোপাল কৰ্ণমূলত লাগিলে আমাৰ পঞ্চ-স্নান সম্পূৰ্ণ হয়। যেতিয়ালৈকে মানুহে জলস্পৰ্শ নকৰে, তেতিয়ালৈকে তেওঁ শাৰীৰিক পবিত্ৰতা অনুভৱ কৰিব নোৱাৰে। যেতিয়া মানুহৰ মূছা হয়, তেতিয়া সেই মানৱীয় শৰীৰক এই পৃথিৱীৰ বুকুতে সমৰ্পণ কৰি দিয়া হয়। এই প্ৰথা গোটেই মানৱ সমাজত প্ৰচলিত আছে। কিন্তু আমি ইয়াক অলপ সংশোধন কৰিলোঁ। শৰীৰক পঁচি যাবলৈ নিদি তাক দাঙ কৰা আমি অধিক প্ৰেমস্বৰ বুলি মানোঁ। অগ্নিৰ আমি 'পাবক' বুলি কওঁ। পাবক অৰ্থাৎ পবিত্ৰ কৰোঁতা। কোনো বস্তু লাগিলে যিমানেই গেলা-পঁচা, অপবিত্ৰতাৰ আৰু অপবিত্ৰ হওক, অগ্নি সংস্কাৰ কৰিলে সি পবিত্ৰ হৈ পৰে। সেই কাৰণে আমি গোবৰ খুটী, ৰবি, চন্দন, ধূপ আৰু কাফুৰৰ নিচিনা দাহক পদাৰ্থক একে লগে গোটাই মৃতকৰ শৰীৰত অগ্নি সংস্কাৰ কৰোঁ।

এইবিধিলৈকে সকলো ঠিকেই আছে, কিন্তু জীৱন-দাম্বক সংস্কৃতিৰ ইমানতে শেষ নহয়। অগ্নি দাহক পাছত যি অস্থি আৰু চাই-ভগ্ন অৱশিষ্ট থাকে, যেতিয়ালৈকে আমি তাক কোনো পবিত্ৰ নদীত বিসৰ্জন নকৰিওঁ, তেতিয়ালৈকে আমি পৰম সন্তোষ লাভ কৰিব নোৱাৰোঁ।

‘মহাত্মাজীৱ অস্থি আৰু চিত্তা-ভঙ্গ্য আমাৰ গোটেই দেশত, ব’তে পৱিত্ৰ জলাশয় আছে, তাতে বিসৰ্জন দিলোঁহঁক। হিমালয়ৰ সিপাৰে কৈলাস পৰ্ব্বত আঙুৰি থকা মানস সৰোবৰতো অলপ চিত্তা-ভঙ্গ্য বিসৰ্জন কৰা হ’ল। প্ৰয়াগৰ নিচিনা যজ্ঞস্থানত বিসৰ্জন কৰাৰ পাছত অবশিষ্ট চিত্তা-ভঙ্গ্য সাগৰৰ পাৰলৈকো নিয়া হ’ল। বিশেষভাৱে লক্ষ্য কৰিব লগীয়া কথা এইটোৱেই যে যি আফ্ৰিকাৰ মাটিত গান্ধীজীয়ে সত্যাগ্ৰহৰ নিচিনা দৈৱিক শক্তিৰ সন্ধান পাইছিল আৰু যি ঠাইত নিজৰ জীৱনৰ পাতনি মেলিছিল সেই আফ্ৰিকাৰ নীল নদীৰ উৎপত্তি স্থানতো এই অস্থি-ভঙ্গ্য বিসৰ্জন কৰা হৈছিল।

যি পানীৰ পৱিত্ৰ দৰ্শনত এনেকুৱা আনন্দ নিতিত হৈ আছে, এই সংগ্ৰহত তেনেকুৱা বৰ্ণনাকে লিপিবদ্ধ কৰা হৈছে।

সংগ্ৰহ কৰিবৰ সময়ত “মোৰ স্মৰণ যাত্ৰা”ৰ পৰা এটা সৰু অধ্যায়ে মূৰ দাঙি সুধিলে—“আপুনি মোক ইয়াত নলব নেকি ?” নিজৰ অসাৱধানতাৰ কাৰণে তাৰ ওচৰত ক্ষমা খুজি মই কলোঁ—“নিশ্চয়, নিশ্চয়। তোৰো এই ‘জীৱনলীলা’ত ঠাই হ’ব।”

পাৰ্থিৱ সৃষ্টিৰ নিচিনাকৈয়ে মানসিক সৃষ্টি, কল্পনা-সৃষ্টি আৰু মায়াৱী সৃষ্টিও এবিধ সৃষ্টি। এতেকে মানুহৰ আৰু হৰিণাৰ চকুৰ পানীৰ লগত যাৰ তুলনা কৰা হয়, আৰু যি জল-প্ৰবাহে এই দুয়োকে নিজৰ ফালে টানি লয়, লাগিলে সি প্ৰাণবায়ু তথা উদ্যান বায়ুৰ সংমিশ্ৰণত গঠিত নহলেও “জীৱনলীলা”ত তাৰ নিশ্চয় স্থান হোৱা উচিত। ইয়াকে ভাবি সৰুতে কুৰিবলৈ যাওঁতে দেখা “তেবদালৰ মৰীচিকা”ৰ বৰ্ণনাও ইয়াত কৰা হৈছে।

চাহাবা মকভূমিৰ দাঁতি কাষৰলৈ হুপৰীয়া পৰত যদি গলোঁহেঁতেন, তেতিয়াহলে সেই বিৰাট মকভূমি আৰু তাৰ মৰীচিকাৰ বৰ্ণনাও ইয়াত নিশ্চয় কৰিলোঁহেঁতেন; কিন্তু পশ্চিম আফ্ৰিকাৰ পৰা উত্তৰফালে যোৱাৰ সময়ত নিজৰ প্ৰাণ বচাবৰ কাৰণে চাহাবা মকভূমিৰ সম্পূৰ্ণ ভাগ মই বাতি আঁতৰত পাব হলোঁ আৰু তাকে আকাশী জাহাজৰ সময়ত। পশ্চিম আফ্ৰিকাৰ মধ্যযুগৰ নগৰ ‘কানো’ৰ পৰা আহি মাজৰাতি ‘ত্ৰিপোলী’ পালোঁহি। তেতিয়ালৈকে মই একেবাৰে চাহাবাক চাই আহিছিলোঁ।

কিন্তু সেই নিশা, বাতিৰ অন্ধকাৰৰ বাহিৰে তাত আক মই আন একো দেখা নাছিলোঁ। চাহাৰা মকতুমি পাব হোৱাৰ পাছতো তাৰ মৰীচিকা দেখা নগ'ল। যেতিয়া আকাশী জাহাজৰ পৰা নামিলোঁ, তেতিয়া কেৱল ইমানকেহে কব পাৰিলোঁ :

“লিম্পতীৰ ভয়োজ্ঞানি

বৰ্ষাভীৰাজনং নভঃ।”

আমাৰ সংকৃত কবিসকলৰ নদী বৰ্ণনা আৰু স্তোত্ৰবোৰ পঢ়িলে মই মুগ্ধ হওঁ। এই স্তোত্ৰবোৰৰ ভিতৰত ভক্তি ভাবেই সকলোতকৈ বেছিকৈ চকুত পৰে। তেওঁলোকৰ শব্দ-লালিতা অসাধাৰণ, তেওঁলোকৰ ভাষাত এনেকুৱা প্ৰবাহ আছে যেন সি নদীৰ প্ৰবাহৰ লগত প্ৰতিযোগিতাহে কৰিব পাৰে। কোনো কোনো ঠাইত দুই এটা শব্দৰ ভিতৰত বা সমাসত এক সুন্দৰ বৰ্ণনাও আহি পৰে। কিন্তু সেইবিলাক স্তোত্ৰত বৰ্ণনাতকৈয়ো নদীৰ মাহাত্ম্যহে বেছি দেখা যায়। আজি আমি বাস্তৱবাদী আৰু শব্দৰ চিত্ৰকৰ হৈ পৰিছোঁ। গতিকে যদি ইয়াৰ লগতে আৰু অলপ মাহাত্ম্য আৰু কাব্য আৰু পৰে তেতিয়াহলে ই আৰু অধিক মনোগ্ৰাহী হৈ পৰিব। কিন্তু বৰ্ণনা পঢ়িবৰ সময়ত নদী বা সৰোবৰৰ প্ৰত্যক্ষ দৰ্শনৰ অলপ নহয় অলপ আনন্দ নিশ্চয় পোৱা উচিত। নহলে এই বৰ্ণনাৰ অৱস্থা জৈন পুৰাণত লিখা নগৰীৰ বৰ্ণনাৰ নিচিনা অৱান্তৰ হ'ব। যদি এওঁলোকৰ এই বৰ্ণনাবোৰ কোনো এঠাইৰ পৰা তুলি নি কোনো এখন নগৰৰ লগত যোগ কৰি দিয়া যায়, তেতিয়াহলেও একো ক্ষতি নহয়। প্ৰায়বোৰ লেখকেই কোনো বৰ্ণনাৰ দুই চাৰি শাৰী লিখি বিশ্বস্ততাৰে কয় যে অমুক গল্পত অমুক নগৰৰ যি বৰ্ণনা আছে, তাকেই ইয়াত দাঙি ধৰা হৈছে। এনেকুৱা বৰ্ণনাক আমি বাস্তৱিক চিত্ৰণ বুলি কব নোৱাৰোঁ।

এজন প্ৰাচীন হিন্দী কবিয়ে এটা পৰ্ব্বতীয়া দুৰ্গৰ বৰ্ণনা কৰিছে। তাত অৱশালাৰ লগত গজশালাৰ বৰ্ণনা আছে। অপ্ৰত্যক্ষদৰ্শী কবিৰ এইটো সন্দেহ হোৱা নাছিল যে মহাবাহুৰ পৰ্ব্বতৰ ওপৰলৈ হাতী কেনেকৈ উঠিব। শীত প্ৰধান দেশ, গ্ৰীষ্ম প্ৰধান দেশ, আৰু আন এঠাইত ফুলনিৰ বৰ্ণনা কৰোঁতে এওঁলোকে সাগৰৰ পাৰৰ আৰু পৰ্ব্বতৰ ওপৰৰ গৰম ঠাই আৰু

চেটা ঠাইব সকলো ফল-ফুল, গছ-লতাকে একে ঠাইতে আনি দিহে। ইয়াৰ ভিতৰতো আচৰিত কথা এয়েই যে সকলোবোৰ ফুল একেলগে ফুলা আৰু সকলোবোৰ ফল একেলগে পকাত সময় বা ঋতুৰ কোনো পৰিৱৰ্ত্তন দেখুৱা হোৱা নাই। সৌভাগ্যবশতঃ আজি এনেকুৱা সাহিত্যৰ বচনা বন্ধ হৈ গৈছে। তথাপি আজিৰ লেখকে প্ৰত্যক্ষ পৰিচয়ৰ অভাৱত কেৱল সামান্য বৰ্ণনা লিখে। “আকাশত তৰা জ্বলিকি আছিল” “ফুলনিত নানা তৰুৰ ফুল ফুলি আছিল,” “হাবিত গছ লতাবে ভৰি আছিল” এনেকুৱা সাধাৰণ বৰ্ণনা লিখিয়েই তেওঁলোকে সন্তোষ পায়। যেতিয়া লেখকৰ আকাশৰ সন্মুখে কোনো জ্ঞান নাথাকে, আৰু তাৰ তৰাবোৰক নিচিনে, কি ফুল কোন ঋতুত ফুলে, কোন হাবিত কি গছ-গছনি হয়, এইবোৰ বিষয়ে যদি তেওঁৰ অভিজ্ঞতা নাথাকে তেতিয়াহলে তেওঁ কি কৰিব? শব্দ অলঙ্কাৰৰ দ্বাৰা তেওঁ যিমানেই নিজৰ অনুভৱৰ দৰিদ্ৰতাক লুকাবলৈ চেষ্টা কৰক, তথাপি সেই দৰিদ্ৰতা প্ৰকাশ নোহোৱাকৈ নাথাকে।

এতিয়া আমাৰ দেশত যাত্ৰাৰ সঁজুলি যথেষ্ট পৰিমাণে বাঢ়িছে আৰু দিনক দিনে বাঢ়িয়েই গৈ আছে। আজি আলোক-চিত্ৰ-কলাৰ ইমান উন্নত হৈছে যে সি ললিত কলাৰ শাৰীলৈ উঠিবলৈ যত্নৰ হৈ পৰিছে। যদি দেশী-বিদেশী ভাষাবোৰৰ যাত্ৰাৰ বৰ্ণনা পঢ়ি আমাৰ কল্পনা উদীপ্ত হ’ব পাৰে, তেতিয়াহলে আজি আমি ভাৰতীয় ভাষাত থকা ভ্ৰম-কাহিনীৰ দৰিদ্ৰতা দূৰ নকৰোঁ কিয়?

আমি আমাৰ প্ৰিয়-পূজা দেশক সাহিত্যৰ দ্বাৰা আৰু আন নানা ধৰণেৰে সজায় আৰু ভৱিষ্যত বংশধৰ সকলক ভাৰত-ভক্তিৰ দীক্ষা দিম।

‘দেশ’ মানে কেৱল মাটি, পানী আৰু ইয়াৰ ওপৰৰ আকাশেই নহয়; বৰং দেশত বাস কৰা মানুহবোৰো—। এইটো কথা আমাৰ যিদৰে জনা উচিত, সেইদৰে আমাৰ দেশভক্তিও কেৱল মানৱ-প্ৰেমেই নহয়, বৰং পশু-পক্ষী, কীট পতঙ্গ আৰু আমাৰ স্বজনৰ স্নেহও ঠাই পোৱা উচিত।

নৈ, পাহাৰ, পৰ্ব্বত-বালি আৰু তাৰ উচ্চশিখৰ তথা এই সকলোৰে ওপৰত ভিৰবিবাই থকা তৰাৰ লগত পৰিচয় কৰি ভাৰত-ভক্তি আৰু আমাৰ পূৰ্ব-পুৰ্ব সকলৰ লগত প্ৰতিস্পৰ্ধা কৰা বাঞ্ছনীয়। আমাৰ পূৰ্ব-

পুকৰ সকলৰ সাধনাৰ বলত বি দেশত গজাৰ নিচিনা নৈ, হিমালয়ৰ দৰে পৰ্বত, ঠায়ে ঠায়ে প্রতিষ্ঠিত হৈ থকা আমাৰ ধৰ্ম্মক্ষেত্ৰ, পীপল আৰু বড়গছৰ দৰে মহাবৃক্ষ, তুলসীৰ নিচিনা পবিত্ৰ গছ, গৰুৰ দৰে জন্তু, গৰুড় পক্ষী আৰু ম'ৰাৰ নিচিনা চৰাই, গোপীচন্দন আৰু ইটা গুড়িয়া বঙৰ মাটি আদিৰ দৰে বস্তু বিলাক ভক্তি আৰু সন্ন্যাসৰ বিষয় হৈ গৈছে ; সেই দেশত সংস্কাৰ আৰু ভাবৰ উৎপাদন কৰাই হৈছে আমাৰ বৰ্ত্তমান যুগৰ কৰ্ত্তব্য ।

দাদাভাই নৌবোভী পুণ্যাতিথি

বৰ্ষে, ১-৬-৫৬ চন

কাকা কালেলকৰ

সৰিঙা-সংস্কৃতি

যি ভূমি কেৱল বাৰিষাৰ পানীৰেহে জিঁচিব পাৰি আৰু ব'ত বাৰিষাৰ আশ্ৰয়তহে খেতি কৰা হয়, সেই ভূমিক “দেৰ-মাড়ক” বুলি কয়। ইয়াৰ বিপৰীতে যি ভূমিক বাৰিষাৰ সহায় নালগে, বৰং নদীৰ পানীৰেহে জিঁচিব পাৰি তথাপি ইয়াত উপযুক্ত শস্য হয়, সেই ভূমিক “নদী মাড়ক” বোলে। ভাৰতবৰ্ষৰ যি সকল লোকে ভূমিক এইদৰে দুভাগে বিভক্ত কৰিছিল, তেওঁলোকে নদীক কিমান মহত্ব দিছিল, সেই কথা আমি অতি সহজে বুজিব পাৰোঁ। তেওঁলোকে পঞ্জাবৰ নাম সপ্তসিন্ধু থৈছিল। গঙ্গা যমুনাৰ মাজৰ প্ৰদেশবোৰৰ নাম অন্তৰ্বেদী (দোৱাৰ) ৰাখিছিল। প্ৰকৃতিয়ে ভাৰতক বিজ্ঞাচল আৰু সাতপুৰা পৰ্বতৰ যোগেদি দুভাগত বিভক্ত কৰিছে। উত্তৰ ভাৰত (হিন্দুস্থান) আৰু দক্ষিণ ভাৰত (দক্ষণ)। কিন্তু আমাৰ মানুহে সকলৰ সময়ত বিজ্ঞাচল বা সাতপুৰাৰ নাম নলৈ ‘গোদাৱৰীয়া: দক্ষিণেভীৰে বা বেৰায়া: উত্তৰে ভীৰে’ বুলি নৈৰ যোগেদি দেশক ভাগ কৰে। ইয়াৰ দ্বাৰাও আমাৰ দেশত নৈৰ মাহাত্ম্য স্পষ্ট হৈ পৰে। কিছুমান বিদগ্ধ ভ্ৰাতৃপুত্ৰে নিজৰ বংশৰ নামো এখন নৈৰ নামানুসাৰে ৰাখিছে। যেনে— ‘সাবৰত’। গঙ্গাৰ পাবত থকা পুৰোহিত আৰু পাণ্ডা সকলে নিজক গঙ্গাৰ পুত্ৰ বুলি কৈ গোঁৱৰ অনুভৱ কৰে। বজাক ৰাজ্যাভিষেক কৰাৰ সময়ত যেতিয়া প্ৰজাই চাৰিখন সাগৰ আৰু সাতখন নৈৰ পানী আনি তাৰ দ্বাৰা বজাক অভিষেক কৰে, তেতিয়াহে সকলোৰে এই ৰজা ৰাজ্যৰ অধিকাৰী হৈছে বুলি মুক্তকণ্ঠে স্বীকাৰ কৰে। ভগৱানৰ নিতা-পূজা কৰাৰ সময়ত ভাৰতবাসীয়ে নিজৰ পূজাৰ ঘটত ভাৰতৰ সকলো নদীক আহ্বান কৰে।

গঙ্গে চ যমুনে চৈব গোদাৱৰি সৰৱতি ।

নৰ্মদে সিদ্ধু কাৰেৰি জলেঅশ্বিনে সৱিধিং কূক ।

যেতিয়া ভাৰতবাসী তীৰ্থ যাত্ৰাৰ কাৰণে যায়, তেতিয়া তেওঁ অধিক পৰিমাণে নদী-দৰ্শনৰ কাৰণেহে যায়। তীৰ্থৰ অৰ্থ হৈছে—নদীৰ ঘাট।

নদীক দেখিলে মানুষের মনত এইটো জ্ঞান নাথাকে যে যি নৈব গা দুই তেওঁ পবিত্র হৈছে, সেই নৈব পানী লৈ আকৌ অভিষেক কৰা কি প্ৰয়োজন ? গঙ্গাৰ পানী লৈ গঙ্গাক অভিষেক নকৰিলে মানুষৰ ভক্তি ভাৱত সন্তোষ নাহে । যেতিয়া সীতাদেৱী শ্ৰীৰামচন্দ্ৰৰ নৈতে বন বাসলৈ গৈছিল, তেতিয়া তেওঁ প্ৰভোক নৈ পাৰ হ'বৰ সময়ত নৈবোৰৰ ওচৰত এইবুলি মনে মনে সঙ্কল্প কৰিছিল যে বনবাসৰপৰা কুশলে ঘূৰি আহিলে আমি তোমালোকৰ অভিষেক কৰিম ।

যেতিয়া মানুষৰ যুড়া হয়, তেতিয়াও তেওঁ বৈভৱণী নৈ পাৰ হ'ব লাগে । এই অগ্নিহোত্ৰী জীৱন আৰু যুড়া হুয়োৰো ভিতৰত আৰ্যাসকলৰ জীৱন, নৈব লগত অবিচ্ছিন্ন ভাবে জড়িত হৈ আছে ।

সকলো নৈব ভিতৰত গঙ্গাই হৈছে প্ৰধান নদী । গঙ্গা কেৱল পৃথিৱীতে নহয়, বৰ্গ আৰু পাতালতো প্ৰবাহিত । সেই কাৰণেই গঙ্গাক ত্ৰিপথগা বুলি কোৱা হয় ।

যদি কোনোবাই নিজৰ পাপৰ প্ৰায়শ্চিত্ত কৰি নতুন জীৱন গঢ়িব খোজে, তেতিয়াহলে তেওঁ নৈলৈ গৈ এককাললৈকে পানীত নামি সংকল্প কৰে, তেতিয়াহে তেওঁৰ সংকল্প সিদ্ধ হয় বুলি বিশ্বাস । বৈদিক কালৰ ঋষি-মুনি সকলকে আদি কৰি বাস, বাসীকি, স্তক, কাপিদাস, ভৱভূতি, ক্ষেমেন্দ্ৰ, জগন্নাথ আদি যি কোনো সংস্কৃত কবিক লোক, নৈব ক্ষেত্ৰত তেওঁৰ প্ৰতিভা পূৰ্ণক'প প্ৰকাশ পাইছে । আমাৰ যি কোনো ভাষাৰ কবিতা চাওক, তাত নৈব স্তোত্ৰ নিশ্চয় পাব । ভাৰতবৰ্ষৰ সৰল জনতাৰ লোক-গীততো আপুনি নৈব বৰ্ণনা কম পৰিমাণে নাপায় ।

গৰু আৰু ঘোঁৰাৰ নিচিনা প্ৰয়োজনীয় জন্তুৰ জাত নিৰ্দ্ধাৰণ কৰোঁতেও আমাৰ মানুহে নৈব নাম লয় । সিদ্ধুৰ পাৰত সুন্দৰ সুন্দৰ ঘোঁৰা পোৱা হৈছিল, সেই কাৰণেই ঘোঁৰাৰ নাম 'সৈন্ধৱ' হৈ গ'ল । মহাৰাষ্ট্ৰৰ বিখ্যাত টট্টু-ঘোঁৰা ভীমা নৈৰ পাৰত প্ৰতিপালিত হৈছিল, এই কাৰণে এই টট্টু ঘোঁৰাক ভীমখৰা বুলি কৈছিল । মহাৰাষ্ট্ৰৰ বেছি গাখীৰ দিয়া সুন্দৰ গৰুক আজিও ই-বাজে "কফাঙেলী ব্ৰীড" বুলি কয় ।

যিহেতু নৈব নামাশ্ৰুতিৰ দ্বৰ্চীয়া জন্তুৰ নাম বখা হৈছে, সেইদৰে কেইখন-

মান নৈব নামো পশু-পক্ষীৰ নামানুসৰি যথা কৈছে—যেনে গো-কী, গো-মতী, সাবব-মতী, হাধমতী, বাব-মতী, সাবমতী, চৰ্ম্মমতী আদি।

মহাশ্বেদৰ পূজাত প্ৰতীকৰূপে যি চৰুচকীয়া বুৰগীয়া শিল (বাণ) ব্যৱহাৰ কৰা হয়, সেই শিল কেৱল নৰ্ম্মদা নৈবহে হ'ব লাগে। নৰ্ম্মদাৰ মাহাত্ম্য ইমান বেছি যে তাত যিমান শিল থাকে সেই সকলোকে শব্দৰ বুলি ধৰা হয়। বৈষ্ণৱ সকলৰ শালগ্ৰাম গুৰুকী নৈব গৰাই আছে। তুমি নৈক বিশ্বামিত্ৰৰ ভনীয়েক বুলি কোৱা হয়। কালিন্দীক (যমুনাক) প্ৰত্যক্ষ ভাবে ভগৱান যমৰাজৰ ভনীয়েক বুলি মনা হয়।

প্ৰত্যেক নৈব অৰ্থ হৈছে সংস্কৃতিৰ প্ৰবাহ। প্ৰত্যেকৰে বেলেগ বেলেগ বিশেষত্ব আছে। কিন্তু ভাৰতীয় সংস্কৃতিয়ে এই বিভিন্নতাৰ মাজত একতাৰ সৃষ্টি কৰিছে। সেই কাৰণে আমি সকলো নৈকে সাগৰ পত্নী বুলি কওঁ। সাগৰৰ বহুত নাম আছে। তথাপি তেওঁৰ সৰিংগতি নামটো বৰ মহত্বপূৰ্ণ। সেই কাৰণে সাগৰৰ পানীক পৱিত্ৰ বুলি কোৱা হয়। কাৰন সকলো নদীয়েই নিজৰ পৱিত্ৰ জল সাগৰক সমৰ্পণ কৰিছে।

য'ত দুখন নৈৰ সঙ্গম হয়, সেই ঠাইক আমি প্ৰয়াগ বুলি পূজা কৰোঁ। এই পূজা আমি এই কাৰণেই কৰোঁ যে, যি ঠাইত প্ৰকৃতিৰ মিলন বা সঙ্গম হয়, সেই ঠাইক আমি স্তম্ভ সঙ্গম বুলি ভাবোঁ। স্তম্ভ পুৰুষৰ বৈবাহিক সঙ্গমও ভিন্ন ভিন্ন গোটৰ মাজতহে হয়। এই উদাৰতাৰ দ্বাৰা আমি এইটোকে বুজাব গোটোঁ যে অপবিবৰ্জনশীল সংস্কৃতিক আকোৰগোঁজালি মাৰি থকা উচিত নহয়। লক্ষ্যৰ জীয়াবী ঘোষণাৰ সৌৰাষ্ট্ৰৰ ল'ৰাৰ লগত যদি বিয়া হয়, তেতিয়াহলে তেওঁলোক দুয়োৰো ভিতৰত জীৱনৰ প্ৰত্যেক প্ৰশ্নক উদাৰভাবে চোৱাৰ শক্তি হ'ব। ভাৰতীয় সংস্কৃতি আদি কালৰপৰাই সঙ্গম-সংস্কৃতি ৰূপে বিৰাজমান। আমাৰ ৰাজকুমাৰ সকলে দুব-দুবাৰি ৰাজকুমাৰী সকলক বিয়া কৰাইছিল। কেকয় দেশৰ কৈকেয়ী, গান্ধাৰৰ গান্ধাৰী, কামৰূপৰ চিত্ৰাঙ্গদা, সুদূৰ দক্ষিণৰ মীনাক্ষী মীনল দেৱী, একেবাৰেই বিদেশৰপৰা অহা উৰ্বশী আৰু মহাশ্বেতা আদি এনেকুৱা নানান উদাহৰণ আমাৰ প্ৰাচীন গ্ৰন্থত পোৱা যায়। আজিও ৰজা-মহাৰজাই সঙ্গম হলে

ধুব-ধুবনিৰ ছোৱালী বিয়া কৰায়। এই সকলোবোৰ সঙ্গম-সংস্কৃতি আমি নৈব পৰাই শিকিছোঁ।

যদি আমি নিজৰ নিজৰ নৈব প্ৰতি শ্ৰদ্ধা লু হৈ চলোঁ, তেতিয়াহলে অন্ততঃ আমি নিশ্চয় সাগৰলৈ যাব পাৰিম। তাত কোনো ভেদা ভেদৰ ভাৱ থাকিব নোৱাৰে। সকলোবোৰ একাকাৰ, সৰ্ব্বাকাৰ আৰু নিৰাকাৰ হৈ যাব।

নদী মুখে নৈব সমুদ্রমাৰিশেত্

বাতিপুৰা বা গধূলি পৰত যেতিয়া নৈব পাৰত বহা যায়, তেতিয়া মনলৈ নানা বকমৰ ভাব আহে। বালিৰ বিশাল স্তম্ভপট সদায় একে ঠাইতে বৈ থাকে; তথাপি তাৰ প্ৰতিটো কণাক বতাহ আৰু পানীয়ে স্থানচ্যুত কৰে। 'এই সকলোবোৰ বালি ক'বপৰা আছে আৰু ক'লৈ যায়? বালিৰ ওপৰত খোজ কাঢ়িলে তাত ভাৰৰ স্পষ্ট আৰু অস্পষ্ট চিন বহে। কিন্তু দুই এজাক বতাহ মাৰিলে তাৰ চিন-চাব নাইকিয়া হৈ যায়। নৈয়ে নিজৰ মৰ্যাদাৰ পৰিবেষ্টনৰ মাজত থাকি অবিচল গতিৰে সদায় বৈ থাকে, ই কেতিয়াও স্থিৰ হৈ বৈ নাথাকে। পানী আছে আৰু যায়, আকৌ আছে, আকৌ যায়। সৰুতে মই ভাবিছিলোঁ যে "মাজবাতি এই পানী চাগৈ শুই থাকে, আৰু বাতিপুৰা সকলোতকৈ আগতে সাব পাই আকৌ ববলৈ ধৰে। যিদৰে চন্দ্ৰ সূৰ্য্য আৰু অসংখ্য নক্ষত্ৰ জিৰণি লবৰ কাৰণে পশ্চিম ফাললৈ নামি আহে, সেইদৰে এই পানীত হয়তো বাতি হলে শুই থাকে। কাৰণ প্ৰত্যেকৰ বাবে বিশ্ৰামৰ একান্ত আৱশ্যক।" পাছত মই বুজিলোঁ যে নহয়—নৈব পানীক বিশ্ৰাম নালাগে। ই নিৰন্তৰ বৈ থাকে।

এই নৈ ক'বপৰা আহিছে, ক'লৈ যাব, নৈক দেখিলেই এই প্ৰশ্নৰ উদয় হয়। এই ভাব বা প্ৰশ্ন আজিৰ নহয়, ই সনাতন। নৈব আদি আৰু অন্ত হ'বই লাগিব। নৈক সিয়ানবাৰ দেখা যায়, সিয়ান বাৰ এই প্ৰশ্ন মনত উদয় হয়। লাহে লাহে এই প্ৰশ্ন যেতিয়া পূৰণ হৈ পৰে, তেতিয়া সি অধিক গভীৰ, অধিক কাব্যময় আৰু অধিক বহুসময় হৈ পৰে। মন আৰু

ভবিষ্যে বাধা নামানে। মনে একাগ্ৰতাৰ প্ৰেৰণা যোগায় আৰু ভবি আগ বাঢ়ি যায়। আদি আৰু অন্তক বিচৰা এই চিৰন্তন সন্ধান সন্তৰ আমি নৈব পৰাই পাইছোঁ। এই কাৰণেই আমি নৈব লগত জীৱনৰ প্ৰবাহৰ উপমা দিওঁ। উপনিষদকাৰ আৰু আন ভাৰতীয় কবি, যথুআৰ্ণোল্ড'ৰ নিচিনা ইউৰোপী-য়ান কবি, বোমা-বোলাৰ নিচিনা উপন্যাসকাৰে জীৱনৰ লগত নৈব উপমা দিছে। এই সংসাৰৰ প্ৰথম যাত্ৰী হৈছে নৈ—। এইটোকাৰণে প্ৰাচীন যাত্ৰীসকলে নৈব উৎপত্তিস্থল—সঙ্গম আৰু নৈব মুখক অভ্যন্ত পবিত্ৰ স্থান দিছে।

জীৱনৰ প্ৰতীকৰ নিচিনা এই নৈব প্ৰবাহৰ বিষয়ে আমাৰ মনত নানা বকমৰ প্ৰশ্ন উদয় হয়। তেতিয়া আমি উত্তৰ পাঠ যে নৈ শূন্যৰপৰা আহে আৰু অসীমত বিলীন হৈ যায়। শূন্য অৰ্থাৎ সূক্ষ্ম, কিন্তু প্ৰবল, অন্তৰৰ অৰ্ণ হৈছে বিৰাট আৰু শান্ত, শূন্য আৰু অন্তৰ দুয়ো এটাতকৈ আনটো বহুস্বয়ং, দুয়ো অমৰ। প্ৰকৃততে দুয়ো একেই। শূন্যৰ পৰাই অন্তৰ—ই চিৰন্তন লীলা। কৌশল্যা অক দৈৱকীৰ ভক্তিক বিৰাট ৰূপ দিবৰ কাৰণে যিদৰে পৰব্ৰহ্মই বাল-ৰূপ ধাৰণ কৰিছিল, সেইদৰে কৰুণাৰ দ্বাৰা অনুপ্ৰেৰিত হৈ স্বয়ং অনন্তই শূন্যৰূপ ধাৰণ কৰি আমাৰ আগত থিয় হয়। যিদৰে আমাৰ ধাৰণা শক্তি বাঢ়ি যায়, সেইদৰে শূন্যৰো বিকাশ হয়। নিজৰ বিকাশৰ বেগ সহিব নোৱাৰি সি মৰ্যাদাৰ উলঙ্ঘন কৰি বা সীমাক অতিক্ৰম কৰি অনন্তময় হৈ যায়—এটা বিন্দুৱে সাগৰৰ ৰূপ ধাৰণ কৰে।

মানুহৰ জীৱনৰো সেই একে পৰিণতি। ব্যক্তিৰপৰা পৰিয়াল, পৰিয়ালৰ পৰা জাতি, জাতিৰ পৰা ৰাষ্ট্ৰ, ৰাষ্ট্ৰৰপৰা মানৱ আৰু মানৱৰপৰা জুমা-বিশ্ব অঞ্চল ব্ৰহ্মাণ্ড, এইদৰেই ক্ৰমান্বয়ে মানুহৰ হৃদয়ৰ ভাৱনা বিকাশ হৈ থাকে। নিজৰ মাতৃ-ভাষাৰ যোগেদি প্ৰথমতে আমি নিজৰ পৰিয়ালৰ কথা বুজি লওঁ আৰু শেষত গোটেইবিশ্বৰে অমুত্তৰ কৰিব পাৰোঁ। গাঁৱৰ-পৰা নগৰ, নগৰৰপৰা প্ৰদেশ, প্ৰদেশৰপৰা দেশ, দেশৰপৰা বিশ্ব এইদৰে আমি 'স্ব'ৰ, বিকাশ কৰি কৰি 'সৰ্ব'ৰ ভিতৰত বিলীন হৈ যাওঁ।

নৈ আৰু জীৱনৰ গতিও একে ধৰণৰ। নৈয়ে সদায় স্বধৰ্মনিষ্ঠ হৈ থাকি নিজৰ কুল-মৰ্যাদা বৰ্দ্ধা কৰে—এই কাৰণে ই প্ৰগতিশীল। শেষত

নিজৰ নাম, কণ ভাগ কৰি সাগৰত লীন হৈ যায়। লীন হৈ যোৱাৰ পাছতো ই স্থিৰ হৈ নাথাকে, সকলো সময়তেই বৈ থাকে। নদীৰ গতি এনেকুৱাই। জীৱনৰ আৰু জীৱন মুক্তিৰো এই একে পথ। ইয়াৰদ্বাৰাই আমি আনো জীৱনদায়ক শিক্ষাৰ ক্ৰম সম্বন্ধে জ্ঞান আহৰণ কৰিব নোৱাৰিম ?

উপস্থান *

বিভিন্ন সুযোগ আৰু সময়ত মই ভাৰতবৰ্ষৰ যিবোৰ নৈ দৰ্শন কৰিছিলোঁ তাৰেই কেইখনমান নৈৰ সম্বন্ধে ইয়াত উল্লেখ কৰা হৈছে। ইয়াত মোৰ উদ্দেশ্য ভূগোলত সংগৃহীত জীৱ-জন্তুৰ সম্বন্ধে তালিকা দিয়া নহয়, নৈৰ যোগেদি আমাৰ বেঙ্গা-বেপাৰত যি প্ৰভাৱ পৰে ইয়াত তাকে কবলৈ চেষ্টা কৰা হৈছে। ই কেৱল আমাৰ দেশৰ লোক-মাতাক ভক্তি ভাবেৰে কৰা নতুন ধৰণৰ উপস্থান।

আমাৰ পূৰ্ব-পুৰুষ সকলৰ নদী-ভক্তি লোক বিখ্যাত। সি আজিও স্থান ছোৱা নাই। আজিও যাত্ৰীসকলে সৰু-ডাঙৰ সকলো প্ৰকাৰৰ নৈৰ যোগেদি তীৰ্থ স্থানৰ ফালে আগুৱাই গৈ ইয়াকে প্ৰমাণ কৰে যে আমাৰ সেই প্ৰাচীন ভক্তি আজিও অবিচলিত হৈ আছে।

ভক্তিৰ এই উদগাৰ শ্ৰৱণ কৰি ভক্তৰ হৃদয় সন্তুষ্ট হওঁক। লোক-মাতাৰ দৰ্শন কৰি নানা ধৰণেৰে তেওঁৰ স্তুন পান কৰি আমাৰ সংস্কৃতিক পৰিপুষ্ট কৰাৰ আগ্ৰহ যুৱক সকলৰ অন্তৰত জাগ্ৰত হৈ উঠক।

ভাৰতবৰ্ষৰ সকলোবোৰ সুন্দৰ ঠাইৰ বৰ্ণনা কৰা যামুহৰ শক্তিৰ বাহিৰত। যয়ং ভগৱান ৰাসদেৱে যেতিয়া ভাৰতৰ নৈবোৰৰ নাম কবলৈ বহিল, তেতিয়া তেওঁ স্বীকাৰ কৰিব লগীয়া হ'ল যে যিমানবোৰ নৈৰ নাম মোৰ মনত পৰিছে ইয়াত তাৰহে গুণ-কীৰ্ত্তন কৰিছোঁ। এতিয়াও আৰু অসংখ্য নৈ বৈ গৈছে।

মই দেখা নৈৰ ভিতৰত যিমান সম্ভৱ সিমানবোৰ নৈক স্মৰণ কৰি আৰু

* মূল গল্পবাহী ৰূপত 'লোকমা হা'ৰ প্ৰস্তাৱনাৰ পৰা।

সেইবোৰৰ বৰ্ণনা কৰি নিজক পৰিত্ৰ কৰাই মোৰ সঙ্কল্প আছিল। আজি যেতিয়া মই এই ভক্তি-কুসুমাজলি যাচিছোঁ, তেতিয়া মোৰ মন বিষাদে ছাটি ধৰিছে। যিমান নৈক কৃতজ্ঞতা জনাব লাগিছিল, মই সিমান নৈব উপস্থান কৰিব নোৱাৰিলোঁ। যিবোৰৰ বৰ্ণনা কৰিব নোৱাৰিলোঁ, তেনেকুৱা নৈব সংখ্যাই সবহ আছিল। যি প্ৰদেশত মই প্ৰায় পঁচিছ বছৰ আছিলোঁ, সেই গুজৰাটৰ নৈবোৰৰ বৰ্ণনা মই কৰিব নোৱাৰিলোঁ। নৰ্মদা আৰু সাবৰমতী সন্মুখে অলপ অচৰপ লিখিছোঁ। কিন্তু তালী বা তপতীৰ সন্মুখে একো লিখিব নোৱাৰিলোঁ। এই কাৰণে মোৰ মন অনুতপ্ত। এই নৈব উদ্গম স্থান মধ্যপ্ৰদেশৰ বৈতুলৰ ওচৰত। বৰহানপুৰ আৰু ভূচাবলৰ ভিতৰেদি ই আগবাঢ়ি গৈছে। এবাৰ ইয়াৰ সহায়ত মই চুৰাটৰপৰা হাজীৰালৈকে আহিছিলোঁ। তালী নৈক ভগৱান সূৰ্য্য-নাৰায়ণৰ প্ৰেমৰ কথা সুধিব পাৰি। ইংৰাজে বেপাৰৰ চলত কিদৰে চুৰাটত নিজৰ দুৰ্গ সাজিছিল, বাজীৰাৱে ইংৰাজক মহাবাহুৰ স্বাধীনতা কেতিয়া সঁপিছিল এই বিষয়েও সুধিব পাৰি।

গোধৰালৈ যাওঁতে মহী নামৰ যিখন সৰু নৈ মই দেখিছিলোঁ তেতিয়া তাত খন্ডাতৰপৰা কাৰী বন্দৰলৈকে কিদৰে চাৰিওফালে পলস পৰি আছিল, সেইটো দেখাবোঁ মোৰ সৌভাগ্য হৈছিল। পূবফালৰ মহানদী আৰু পশ্চিমফালৰ মহানদী দুয়োবোৰো কাম বিভিন্ন ধৰণৰ। সূৰ্য্য, দমন গঙ্গা, ফোলক, অম্বিকা, বিশ্বামিত্ৰী কীম আদি পশ্চিমফালৰ ভালেমান মহানদীৰ আতিথ্য মই কেতিয়াবা নহয় কেতিয়াবা গ্ৰহণ কৰিছিলোঁ। তেওঁলোকক যদি মই অঞ্জলি অৰ্পণ নকৰোঁ, তেতিয়াহলে মোক অকৃতজ্ঞ বুলিব লাগিব। আৰু যি আজীৰ পাবত মহাস্বামীয়ে সৰু কালত খেল-ধেমালি কৰিছিল, তেওঁক মই বিশেষ ভাবে মোৰ অঞ্জলিৰ অধিকাৰিণী বুলি ভাবোঁ। বচবাণৰ ভোগাবোৰ বিষয়ে হয়তো কেতিয়াবা মই লিখিছিলোঁ ; কিন্তু সি ভোগাবোৰ স্মৰণৰ ক্ষেত্ৰত নহয়, সম্ভৱ বানক দেবীৰ কাৰণেহে হ'ব।

যেতিয়া মই গুজৰাটৰ বাঢ়িবৰ নৈবোৰৰ কথা স্মৰণ কৰোঁ, তেতিয়া মোৰ প্ৰথমতে ভাৱভৰবৰ সৰুলোভকৈ শ্ৰেষ্ঠ নদ ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ কথা মনত পৰে। ব্ৰহ্মপুত্ৰ উদ্গম স্থান হিমালয়ৰ সিপাৰে শাসস সৰোবৰ প্ৰদেশত। হিমালয়ৰ

উত্তৰ ফালে বৈ থকা এক এক বিলুপ্ত পানী একত্ৰ কৰি তেওঁ হিমালয়ৰ সকলো প্ৰাচীৰ ভেদ কৰি পৰ্ব্বত তথা হাবি-বননিৰ অজ্ঞাত প্ৰদেশলৈ অসমৰফালে বৈ গৈছে। ইয়াৰ পাছত শদিয়া, ডিব্ৰুগড়, তেজপুৰ, ধুবুৰী আদি ঠাই পৰিত্ৰ কৰি বঙ্গ প্ৰদেশত পৰিচেগৈ। তাত গৈ গঙ্গাৰ লগত মিলিছে। এই কাৰণেই তেওঁ কিছু দূৰলৈকে যমুনা নাম ধাৰণ কৰি আগত গৈ পদ্মা নাম গ্ৰহণ কৰিছে। “ইতিহাসৰ উষাকাল”ৰপৰা জাপানৰ দ্বিতীয় যুদ্ধৰ আক্ৰমণৰ কাচিনীৰ সকলো ইতিহাস ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ বুকুত লিপিবদ্ধ হৈ আছে। কিন্তু এই সজীৱ ইতিহাসৰ কৈইবাটাও অধ্যায় মণিপুৰৰ ইক্ষল নৈয়েহে কব পাৰিব। তথাপি তেওঁক সুধিলে তেওঁ কব যে এই বিষয়ে আপুনি মোক সোধাতকৈ ইবাৰতীৰ সখী ছিন্দৰীণক সোধক। মণিপুৰৰ ফালৰপৰা পলাই অহা কিছুমান মানুহৰ ইতিহাস সুবমা উপত্যাকাৰ বৰাক নৈক সুধিব লাগিব।

মই বহুত নৈ দেখিলোঁ। কিন্তু যাৰ গম্ভীৰ গতি আৰু চিন্তা বহুত কাৰ্য্য-কলাপ দেখি মই সকলোতকৈ অধিক মুগ্ধ হ'লোঁ, সি হৈছে কালিম্পঙৰ ফালেদি বৈ যোৱা তীস্তা নৈ। তেওঁৰ উদ্গাদকতা আৰু আত্ম-গৌৰৱৰ জ্ঞানে আজিও মোক বিমোহিত কৰি ৰাখিছে। উৎকললৈ মই বহুত বাৰ আহিছোঁ; তাত মহানদী, কাটজুড়ী আৰু কাকপেয়াতো আচেই, কিন্তু বৰী কটকৰপৰা উলটি আহোঁতে খৰাশোতাৰ দাঁতিত দেখা সূৰ্যোদয়ৰ দৃশ্য আৰু আনসময়ত শুনা ঋষিকুলা নৈৰ ইতিহাস আৰু তাৰ দাঁতিৰ সৌন্দৰ্যৰ কথা মই বাক কেনেকৈ পাবিম? জৌগত অশোকৰ বিখ্যাত শিলালিপি চাবলৈ গৈছিলোঁ। তেতিয়া মই ঋষিকুলাক দৰ্শন কৰি আহিছিলোঁ। আৰু যেতিয়া মই ধবলীত ‘হাথীৱালা’ শিলালিপি চাবলৈ গৈছিলোঁ, মোৰ ভালকৈ মনত আছে যে তেতিয়া মই এখন নৈ দুখনত বিভক্ত হোৱা দেখিছিলোঁ। দুখন নৈৰ সঙ্গম দেখাভো বেলেগ কথা, দুখন নৈ মিলিত হৈ নিজৰ জলবাশি বৃদ্ধি কৰে আৰু সমুদ্ৰ সমুখানৰ সিদ্ধান্ত অনুসৰি বেহা বেপাৰ চলায়। কিন্তু যেতিয়া এখন নৈয়ে দুবৰ পৰা আহি দেখে যে দুইফালৰ প্ৰদেশক তেওঁৰ পানীৰ সমানেই প্ৰয়োজন — তেতিয়া তেওঁ বাক কাৰ কলীয়া হ’ব? নিজৰ পানী ভগাই যেতিয়া তেওঁ দুই ধাৰাত বৰলৈ ধৰে—তেতিয়া তেওঁক

দুটি সন্তানৰ জননী যেন লাগে। তেওঁৰ এই বন্ধনীয় কণ দেখি তেওঁক ভক্তি ভাৱেৰে প্ৰণাম নকৰাকৈ থকা সম্ভৱ জানো ?

আপোনালোকে ক'লা নৈ বগা হোৱা কথা কেতিয়াবা শুনিছেনে ? সকতে কাৰাবাৰত মই এখন ক'লা নৈ দেখিছিলোঁ। তেওঁ তেতিয়া-লৈকে সাগৰৰ লগত মিলি থাকে, তেতিয়ালৈকে একেবাৰে ক'লা হৈ থাকে। কিন্তু গোৱাৰ ওচৰত এখন ক'লা নৈ আছে, যি সাগৰৰ লগত মিলিবৰ কাৰণে অস্থিৰ হৈ পৰিছে। আৰু সেই কাৰণেই পৰ্বতৰ শিখৰৰ পৰা এইদৰে জপিয়াই বাগৰি আহিছে যে ইয়াত তেওঁ গাখীৰৰ নিচিনা কাৰাময়, স্বচ্ছ প্ৰপাতত পৰিণত হৈ গৈছে। এই কাৰণে এওঁৰ নামেই ক্ৰীৰ সাগৰ হৈছে। এই ক্ৰীৰ সাগৰৰ দৃশ্য এনেকুৱা যেন কোনো সন্ত স্নাতা নৱ-যৌৱনাই গা ধোৱাৰ পাছত নিজৰ বেণী মেলি দিছে। শৰাবতীৰ জোঁগৰ প্ৰপাতৰ কথা যদি মই তিনিবাৰ বৰ্ণনা কৰোঁ, তেতিয়া হলে ক্ৰীৰ সাগৰৰ কাৰাময় সুন্দৰ কণৰ প্ৰসংশা দহবাৰ কৰা উচিত।

হিমালয়লৈ যাওঁতে দেখা বায়গঙ্গা আৰু হিমালয়ৰ সিপাৰৰ পৰা অহা সবুজ ঘাঘৰাৰ বৰ্ণনা বাকী বৈ গ'ল। কিন্তু লছা (চিলন) ত দেখা সীতাৱাৰ আৰু আন দুই তিনিখন গজাৰ বিষয়ে মই জানো ক'বনাত লিখিছোঁ ? মধ্য-প্ৰদেশত দেখা ধচানৰ সম্বন্ধে মই লিখিছোঁ, অথচ বেত্ৰবতীক এৰি দিছোঁ। এইটো বাক কেনেকৈ সম্ভৱ হ'ব পাৰে ? উজ্জয়িনীলৈ যাওঁতে দেখা শিপ্রা নৈক যদি মই স্মৰণাঞ্জলি নজনাওঁ, তেতিয়া হলে কালিদাসে মোক শাস্ত দিব। মুৰাদাবাদত দেখা গো-মতীৰ কথা ভাবিলে দ্বাৰকাৰ গো-মতীলৈ মনত পৰে, আৰু এই কাৰণেই সিন্ধু প্ৰদেশৰ সিন্ধুৰ লগত মধ্য ভাৰতৰ কুমলীয়া নৈ সিন্ধুলৈকে মনত নপৰাকৈ নাথাকে।

কাঠিয়াৱৰ চোৰবাড়ৰ ওচৰত সাগৰৰ লগত মিলিবলৈ যাওঁতে মাজতে অৱকল হৈ পৰা মেগল নৈক মই দেখা নাই। কিন্তু এনেকুৱা এখন নৈ অড্ডাৰক মই মাদ্ৰাজৰ ওচৰত দেখিছোঁ—যাৰ সাগৰৰ লগত বাহি-জোৰা নাহে। অড্ডাৰ নৈয়ে নিজৰ অন্তৰৰ সকলো সমৃদ্ধি বা সাৰক লৈ সাগৰৰ ওচৰলৈ আহে আৰু সাগৰে খঙত কটু হৈ তেওঁৰ সম্মুখত বালিব এটা

স্বাভাবিক নিচিনা বাহ্য বাহ্য দিয়ে। খণ্ডিত এই দৃষ্টি ইমান ককণ যে, তাব দৃষ্টি বহুত বহুবলৈকে মনবণবা ঐতিহ্য হোৱা নাছিল।

ইয়াতকৈ কেবলাৰ 'বেক বাটাৰ'য়েই ভাল। তাত সাগৰৰ সমানে সমানে দাঁতিয়েদি এখন দীঘল নৈ বৈ গৈছে। দেখিলে এনেকুৱা লাগে যেন এই নৈয়ে সাগৰক কৈছে—তোমাৰ থাকবা পানীৰ ধুমতাক মই ভাবতৰ মাটিলৈ যাবলৈ নিদিওঁ।

ইয়াৰ এটা সৰু উদাহৰণ আমি জুহুত দেখিবলৈ পাওঁ। জুহুৰ নাৰিকল প্ৰধান প্ৰদেশৰ পশ্চিমফালে সাগৰ আৰু পূবফালে কেতিয়াবা কেতিয়াবা পানী বিয়পি পৰা যেন দেখা যায়। যদি সদায়েই সেই পৰিস্থিতি থাকি যায়, যদি পানী উত্তৰ দক্ষিণ ফালে আৰু এশ বা পঞ্চাছ মাইল মানলৈ বিয়পি পৰে, তেতিয়া চলে বহুৰ মানুহবোৰ কেবলাৰ 'বেক বাটাৰচ'ৰ সন্মুখে অলপ সচেতন হ'ব। কেবলাৰ সেই অংশৰ প্ৰকৃত সৌন্দৰ্য্যক চকুৰে নেদেখিলে বুজা টান। সিদ্ধৰ সন্দৰ পত্নী সৰোবৰৰ সন্মুখে মই অলপ লিখিছিলোঁ। কিন্তু উৎকলত দেখা চিন্তা সৰোবৰৰ কথা এতিয়াও লিখা হোৱা নাই। লৰ্ড কাৰ্জনে এবাৰ কৈছিল যে—"ভাৰতবৰ্ষ যদি ক'বাত ঐতিহ্য সৌন্দৰ্য্যধাম আছে, তেতিয়াচলে সি চিন্তা সৰোবৰ। যেতিয়া মই চুইডেন আৰু নৰৱেৰ সাগৰৰ পাৰৰ চৰি দেখোঁ, তেতিয়া আগতে এবাৰ দেখা চিন্তা হৃদয়ৰ কথা মোৰ মনত পৰে। উৎকলৰ এজন কবিয়ে এই সৰোবৰক লৈ এখন সুন্দৰ সুদীৰ্ঘ কাব্য লিখিছে।

নৈ আৰু সৰোবৰৰ বিষয়ে লিখাৰ পাছত জীৱন-তৰ্পণ সম্পূৰ্ণ কৰিবৰ কাৰণে ভাৰতবৰ্ষ, ব্ৰহ্মদেশ আৰু চিলনৰ পাৰত দৰ্শন কৰা বিশিষ্ট সাগৰৰ বৰ্ণনাও লিখিব লাগিব।

কৰাচী, কচ্ছ, কাথিয়াৱৰ পৰা বম্বে, দাভোল, কাৰৱাৰ বা গো-কৰ্ণৰ সাগৰলৈকে ইয়াৰ পাছত দক্ষিণফালে কালিকটৰ পৰা বামেশ্বৰম্ আৰু কল্যাণুমাৰীলৈকে তাৰ পাছত সূৰ্য্যোদয়ৰ পূৰ্বপাৰে পতিচেৰী, মাজাজ, মছলী-পট্টম্, বিজয় পট্টম্ আদি আৰু শেষত গোপালপুৰ, চান্দীপুৰ, কোনাৰ্ক, পুৰী জগন্নাথৰপৰা হীৰা বন্দৰৰ দক্ষিণে সাগৰৰ পাৰৰ কথা যেতিয়া মনত পৰে, তেতিয়া কমকৈ হলেও পঞ্চাছ-পঁয়ষষ্ঠটো দৃষ্টি যোৰ চকুৰ আগত একেলগে

বিশ্বৰূপ দৰ্শনৰ দৰে অদ্ভুত ধৰণে নাচিবলৈ ধৰে। চিলন আৰু বেহুৱৰ দৃষ্টই নিজেই নিজৰ ব্যক্তিত্ব বক্ষা কৰে। এই সকলো আনন্দ অস্তবৰ ভিতৰত এনেভাৱে পৰিপূৰ্ণ হৈ আছে যদি বাক্যৰ যোগেদি তাক একেলগে বোৱাই দিওঁ, তেতিয়াহলে সাগৰৰ পৰা ওলাই নানা দিশত বৈ যোৱা এক নতুন অলৌকিক সম্বন্ধীৰ জন্ম হৈ যাব। আন নহলেও অস্তবক অলপ পাতল কৰিবৰ কাৰণে এই সকলোবোৰ পূৰ্ব স্মৃতিক ৰূপ দিব লাগিব।

ভাৰতবৰ্ষৰ হাবি-বননি, পাহাৰ, পৰ্বত, মৰুভূমি, নগৰ আৰু গাঁও সকলোৰে প্ৰতীক্কা কৰি আছে। গাঁৱক প্ৰশংসা কৰিবৰ কাৰণে যিমানেই মই নগৰৰ নিন্দা কৰোঁ, কাম শেষ হোৱাৰ আগতে যদি নগৰৰপৰা পলাবলৈ ইচ্ছা কৰোঁ, তথাপি নগৰৰ ব্যক্তিত্বক মই চিনিব পাৰোঁ। নগৰৰ প্ৰতিও মোৰ অস্তবত স্নেহ আৰু ভক্তি-ভাৱ আছে। ভাৰতৰ সকলোবোৰ নগৰ জানো মোৰ দেশবাসীৰ পুৰুষাৰ্থৰ প্ৰতীক নহয়? নগৰবোৰৰ সংস্কাৰৰ ভেটি জানো আমাৰ মানুহেই স্থাপন কৰা নাছিল? প্ৰত্যেক নগৰে জানো নিজৰ বায়ুমণ্ডল, নিজৰ সন্মান আৰু নিজৰ পুৰুষাৰ্থক অৰণ্ড ৰূপত সুৰক্ষিত কৰি ৰখা নাছিল? কেতিয়াবা যদি নগৰবোৰ গাৱঁৰ ভক্ষক বা শোষণ নহৈ বক্ষক বা পোষক হৈ পৰে, তেতিয়াহলে ই সমাজৰ প্ৰত্যেক চিতাকাজীৰ আশীৰ্বাদ নোপোৱাকৈ নাথাকে।

‘মাৰ মনেৰে ভাৰতবৰ্ষত দেখা অজস্ৰ শ্মশানো মোৰ ভক্তিব পাত্ৰ। লাগিলে সি হৰিশ্চন্দ্ৰৰ দ্বাৰা ৰক্ষিত কাশীৰ শ্মশানেই ইওক, দিল্লীৰ ওচৰৰ অসংখ্য ৰাজধানীৰ শ্মশান বা মহাযুদ্ধৰ পাছত অসমত দেখা গুপ্ত আকাজী-যানৰ অৱশিষ্ট স্বৰূপ। শ্মশান শ্মশানেই। তাক দেখিলেই মানুহৰ, ৰাজবংশৰ, সাম্ৰাজ্যৰ আৰু সংস্কৃতিৰ জন্ম আৰু মৰণ আদিৰ বিষয়ে গধুৰ ভাৱৰ উদয় নোহোৱাকৈ নাথাকে। যিখনলৈ মই যয়ং নিজেই যাব লাগিব—সেই এখন শ্মশানক এৰি বাকী সকলোবোৰ শ্মশানৰ বৰ্ণনা কৰিবলৈ মোৰ ইচ্ছা হয়।

যদি ই সম্ভৱ হয়, তেতিয়াহলে যিদৰে যুদ্ধত ‘কামত লগা’। অজ্ঞাত বীৰ সকলৰ শ্ৰাদ্ধৰ সময়ত অজ্ঞাত আত্মীয়ই সামান্য এটা পিণ্ড বা অঞ্জলি দিওঁ, সেইদৰে যি শ্মশানত হৰিশ্চন্দ্ৰ, বিক্ৰম, ভৰ্তৃহৰি আৰু মহাদেৱৰ

উপাসক অসংখ্য যোগিনীয়ে নিজৰ নিবাস স্থান পাতিছিল, সেই প্ৰতিনিধিক —“সৰ্ব-সামান্য শ্ৰাৱণ”ক এবাৰ অঞ্জলি অৰ্পণ কৰিবৰ ইচ্ছা যোৰ আছেই।

এই সকলো ইচ্ছা জানো পূৰ্ণ কৰিব পাৰিম? অৱশ্যে এই কাৰণে মই চিন্তা কৰা নাই। এনেকুৱা কোনো কথা নাই যে কেৱল ঈশ্বৰেহে অৱতাৰ ধাৰণ কৰে। যাৰ মনত যিটো সংকল্প জন্মে, তেওঁ সেইটো অৱতাৰ গ্ৰহণ কৰিবলৈ বাধ্য হৈ পৰে। এটা জীৱাত্মাই যে অনেক অৱতাৰ ধাৰণ কৰে। সেইটো ভৱা উচিত নহয়। অদম্য অভিলাষে অৱতাৰ ধাৰণ কৰাৰ পাৰে; অদম্য অভিলাষেই হৈছে প্ৰকৃত বিধাতা। যদি সংকল্পৰ জন্ম হয়, তেতিয়া- হ’লে ভাষণৰ সৃষ্টি উৎপন্ন হবই। লাগিলে সি ব্ৰহ্মাদেৱৰ পাৰ্থিৱ সৃষ্টিয়েই হওক, সাহিত্যৰ শব্দ সৃষ্টিয়েই হওক বা কেৱল কল্পনাৰ দ্বাৰা নিৰ্ম্মিত চিত্ৰ-সৃষ্টিয়েই হওক।

এই সৃষ্টিৰ যোগে জীৱন দেৱতাই নিজৰ অনন্ত ধৰণৰ উল্লাস প্ৰকাশ কৰি থাকে।

সূচী

আগকথা	...	
১। নবী মার্কণ্ডী		১
২। কৃষ্ণাব সংস্কাৰণ	...	৩
৩। মুদ্গা-মুঠাব সঙ্গম	...	৮
৪। সাগৰ-সৰ্বিতা সঙ্গম	...	১১
৫। গঙ্গা-মাতা	...	১৪
৬। যমুনা-বাণী	১৮
৭। মূল-ত্ৰিবেণী		২২
৮। জীবন তীৰ্থ হবিষ্যাব	...	২৪
৯। দক্ষিণ গঙ্গা গোদাবৰী		২৮
১০। বেদৰ ধাত্ৰী তুঙ্গভদ্রা		৩৭
১১। নেল্লুৰ পিনাকিনী	..	৪০
১২। জোগ প্রপাত		৪১
১৩। জোগ প্রপাতৰ পুনর্দর্শন	...	৬২
১৪। জোগৰ শুকান প্রপাত	...	৭০
১৫। গুৰ্জৰ মাতা সাবৰমতী	...	৭৬
১৬। উত্তয়ায়য়ী নৰ্মদা	...	৮২
১৭। সঙ্কা-বস	...	৮৯
১৮। বেণুকাৰ শাপ	..	৯৩
১৯। অম্বা-অম্বিকা		৯৫
২০। লাবণ্য-ফলা লুণী	...	৯৬
২১। উৎকলীৰ প্রপাত	..	৯৭
২২। গো-কৰ্ণ যাত্ৰা		১০৩
২৩। ভবতৰ দৃষ্টিত	...	১১৪
২৪। বেলগঙ্গা সীতাৰ স্নানৰ স্থান	..	১১৭
২৫। কৃষ্ণক নদী যটপ্রভা	...	১২১

চন্দ্ৰিক

২৬। কান্দীৰব হৃদগলা	১২২
২৭। বধূণী বিতস্তা			১২৩
২৮। সেৱাত্তা ইবাৰতী			১২৭
২৯। স্তন্য দায়িনী চিনাব			১৩১
৩০। তম্বুৰ ভবী অথবা ভাবী			১৩৩
৩১। সিদ্ধুব বিষাদ			১৩৪
৩২। মঞ্চবৰ জীবন বিভূতি			১৩৯
৩৩। তবজৰ তানুৰ যোগ	..		১৪৪
৩৪। সিদ্ধুব পাছত গজা		...	১৫০
৩৫। নদীৰ ওপৰত খাল			১৫৭
৩৬। নেপালৰ বাণমতী			১৫৯
৩৭। বিজাবৰ গণ্ডকী			১৬২
৩৮। গয়াৰ ফল্গু			১৬৩
৩৯। গৰাজ্জ থকা শোনভক্ত			১৬৪
৪০। ভেৰদালৰ মৰীচিকা			১৬৬
৪১। চন্দ্ৰস্বতী চকল			১৬৮
৪২। নদীৰ সৰোবৰ			১৭০
৪৩। নিলীথ-যাত্ৰা			১৭৪
৪৪। ধোঁৱা-ধাৰ			১৮৬
৪৫। শিবনাথ আৰু দেৱ			১৯১
৪৬। হুৰ্দিবী শিবনাথ			১৯৪
৪৭। সূৰ্য্যাব শ্ৰোত			১৯৭
৪৮। অৰবী দেৱ			২০২
৪৯। তেন্দুলা আৰু সুখা			২০৩
৫০। ঋষিকুলাৰ সচিস্কৃত			২০৭
৫১। সহস্র ধাৰা			২১০
৫২। গুচ্ছুপানী			২১৬
৫৩। নাগিনী নদী ভীস্তা			২২২

পচিছ

৫৪।	পবিত্ৰবাম কুণ্ড	..	২২৭
৫৫।	দুগবাকী মাজাজী ভনী	.	২৩১
৫৬।	প্ৰথম সমুদ্ৰ দৰ্শন	..	২৩৪
৫৭।	ছাপন চনৰ ভোক		২৩৯
৫৮।	মকড়ুমি বা সৰোবৰ	২৪৮
৫৯।	চান্দীপুৰ	২৫১
৬০।	সাৰ্বভৌম জোৰাব-ভাটা		২৫৬
৬১।	অৰ্ণবৰ আমন্ত্ৰণ		২৫৮
৬২।	দক্ষিণ সীমান্তভ	২৬৬
৬৩।	কৰাচীলৈ যোৱাৰ সময়ভ	২৭৭
৬৪।	সাগৰৰ পিঠিভ		২৭৯
৬৫।	সৰোবৰিহাৰ		২৮৬
৬৬।	সুৱৰ্ণদেশৰ মাতা ঐৰাবতী		২৮৮
৬৭।	সমুদ্ৰৰ সহবাসভ		২৯৩
৬৮।	বেথা লক্ষ্যন		৩০০
৬৯।	নীলোত্ৰী	৩০২
৭০।	বৰ্ষা-গান	৩১০
	অনুবন্ধ	..	৩১৫

১ ॥ সখী মাৰ্কণ্ডী

সকলো নৈ জানো কেবল মাড়ু ? নহয়। মাৰ্কণ্ডী মোৰ বালাকালৰ সহচৰী। তেওঁ ইমান সৰু যে মই তেওঁক মোৰ বাইদেও বুলি কৰলৈকো লাজ পাওঁ। কেতিয়াবা যদি দুপৰীয়া মই পথাৰত থকা বেলগুণী গছৰ ছাঁত বহোঁ, তেতিয়াহলে মাৰ্কণ্ডীৰ শীতল বতাহে মোক নিশ্চয় মাতিব। মাৰ্কণ্ডীৰ পাৰত মই বহুত বাৰ বহিছোঁ, বতাহত হালি-জালি থকা ঘাঁহবোৰক মই অনিমেষ দৃষ্টিৰে বহুতপৰ চাইছোঁ। মাৰ্কণ্ডীৰ পাৰত অসাধাৰণ, অদ্ভুত একো নাই, কোনো বিশেষ ধৰণৰ সুন্দৰ ফুল আৰু নানা তৰহৰ পখিলা নাই। ইয়াত ধুনীয়া শিলো নাই। নিজৰ কলকুঞ্জত মামুহৰ মন অস্থিৰ কৰি তোলা নিজৰানো ক'ত।

ইয়াত আছে একমাত্ৰ স্নিগ্ধ শান্তি। ভেড়াবধীয়াই মাৰ্কণ্ডী বৈজনাথ পৰ্বতৰপৰা আহিছে বুলি কয়। তেওঁৰ উদগম স্থানৰ সন্ধান কৰাৰ ইচ্ছা মোৰ কেতিয়াও হোৱা নাই; কেতিয়াবা যদি মই আমাৰ অঞ্চলৰ মানচিত্ৰ পাওঁ, তেতিয়াও তাত মই মাৰ্কণ্ডীৰ ৰেখা নিবিচাৰোঁ। কিয়নো, এনেকুৱা কবিলে তেওঁ সখী গুচি নৈ হৈ যাব। মই তেওঁৰ পানীত ভৰি জুৰুবিয়াই বহি বৰ ভাল পাওঁ। যেতিয়া পানীত ভৰি দিওঁ, তেতিয়া ততালিকে তাৰপৰা কল কল শব্দ উঠে।

সকতে আমি দুয়ো কিমান কথা পাতিছিলোঁ। এজনৰ লগত আনজনৰ সান্নিধ্য আমাৰ কাৰণে অতি আনন্দকৰ হৈ পৰিছিল। মাৰ্কণ্ডীয়ে কি কৈছে তাক শুনিবলৈ মোৰ আগ্ৰহ নাছিল আৰু মই যি কওঁ তাৰ অৰ্থ বুজিবলৈ মাৰ্কণ্ডীৰ গতিও কল্প হোৱা নাছিল। আমি এজনে আনজনৰ লগত কথা পাতিছিলোঁ; আমাৰ কাৰণে এইয়েই বহুত। কেইবা বছৰৰ পাছত যেতিয়া ভায়েক-ভনীয়েকৰ মিলন হয়, তেতিয়া এজনে আনজনক হেজাৰ বকমৰ প্ৰশ্ন সোধে। কিন্তু এই প্ৰশ্নত উৎসুকতাৰ ভাব নাথাকে। ই কেবল ভালপোৱা ব্যক্ত কৰাৰ এক পদ্ধতিহে মাথোন। কেনেকুৱা প্ৰশ্ন আছিল আৰু কেনেকুৱা উত্তৰ আছিল—অকৃত্ৰিম স্নেহৰ মাজত ইয়াৰ বিচাৰ নাথাকে।

মার্কণ্ডীৰ পাৰে পাৰে মই গান গাই গাই ফুৰি ফুৰিছিলোঁ আৰু মার্কণ্ডীয়ে সেই গান শুনিছিল। যি মার্কণ্ডেয় মুনিয়ে ষোল বছৰ বয়সত শিৱ-ভক্তিৰ বলত যমৰজাক পাছলৈ ঠেলি পঠাইছিল, সেই ঋষিৰ উপাখ্যান গাবৰ সময়ত মোৰ যে কিমান আনন্দ হৈছিল।

মৃকগু ঋষিৰ কোনো সন্তি-সন্তান নাছিল। তেওঁ তপস্যাৰ বলত মহাদেৱক প্ৰসন্ন কৰিছিল। মহাদেৱে বৰদানত বিকল্প দাঙি ধৰিলে।

সাধু সুন্দৰ শাচনা সুত তয়া সোপ্লাচ বৰ্ষেং মিটী
জ্ঞো কাং মূঢ় কুকপ তো শতবৰী বৰ্ষেং অসে স্ব-স্থিটী
যা দোহীংত জসা মনাং ত কচলা তো স্যাং তুতেং দীধলা

(তোমাৰ সৎচৰিত্ৰ, সুন্দৰ আৰু জ্ঞানী এটা লৰা হ'ব, কিন্তু তাৰ মাত্ৰ ষোল বছৰহে আয়ুস হ'ব। আনটো মূৰ্খ আৰু কদাৰ্কাৰ হ'ব, তাৰ আয়ুস এশ বছৰ হ'ব। সি গোটেই জীৱন একেদৰেই থাকিব। এই দুটাৰ ভিতৰত তোমাৰ যিটোকে পছন্দ হয়, মই তোমাক সেইটো বৰকে দিম।)

এতিয়া ঋষিয়ে এই দুয়োটাৰ ভিতৰত কোনটো পছন্দ কৰিব? এই প্ৰশ্ন শুনি ঋষিয়ে কিংকৰ্ণব্য বিমুঢ় হৈ তেওঁৰ সহধৰ্ম্মিণীক সুধিলে। দুয়ো ভাবিবলৈ ধৰিলে, লৰা লাগিলে ষোল বছৰেই জীয়াই থাকক, কিন্তু সি সদৃশী হওক। তাৰপৰাই বংশৰ উদ্ধাৰ হ'ব। মহাদেৱৰপৰা দুয়ো এই বৰকে মাগিলে। মার্কণ্ডেয়ৰ বয়স আৰু ৰূপ-গুণ যিমানে বাঢ়িবলৈ ধৰিলে, মাক-বাপেকৰ আমঠু ক'লা পৰিবলৈ ধৰিলে। শেহত ষোল বছৰ পূৰ্ণ হল।

যুৱক মার্কণ্ডেয় পূজাত বহি আছে এনেতে তালৈ নিজৰ মহত উঠি যমৰাজ আহিল। কিন্তু শিৱলিঙ্গক স্পৰ্শ কৰি থকা যুৱকক তেওঁ চুব কেনেকৈ? অস্তি-নাস্তিৰ মাজত শেহত তেওঁ যুৱকক বান্ধিবলৈ নিজৰ শিকলিডাল মুকলি কৰিলে, ইফালে লিঙ্গৰ পৰা ত্ৰিশূলধাৰী সদাশিৱ ওলাই আহিল। এতিয়া নিজৰ প্লুটতাৰ কাৰণে যমৰাজে বহুত টান কথা শুনিব লগীয়া হ'ল। মৃত্যুঞ্জয় মহাদেৱক দৰ্শন কৰাৰ পাছত মার্কণ্ডেয়ৰ আৰু ম'হালৈ কি ভয় থাকিব? তেওঁৰ আয়ুধাৰা আজিও বৈ আছে।

আগতে যেতিয়া মই কলকত পঢ়িছিলোঁ, তেতিয়া মোৰ পৰীক্ষাৰ পাছত দ্বিতীয়-ত্ৰিতীয়া হৈছিল। সেই সময়ত শস্যও কটা হৈছিল। তেতিয়া মই দুই

তিনি দিন পথাৰত থাকিব লগীয়া হৈছিল আৰু সেই সময়ত মাৰ্কণ্ডীয়ে মোক বঙা আলু আৰু অমৃতৰ নিচিনা পানীও খুৱাইছিল। জাবকাদি বাতি যেতিয়া মই তেওঁ জাবত কঁপি আছে নেকি চাবলৈ গৈছিলোঁ, তেতিয়া তেওঁ নিজৰ স্বচ্ছ-দাপোনেৰে মোক মৃগ-নক্ষত্ৰ দেখুৱাইছিল। আজিও যেতিয়া মই নিজৰ গাৱলৈ যাওঁ মাৰ্কণ্ডীক লগ নোপোৱাকৈ কেতিয়াও ঘূৰি নাহোঁ। কিন্তু এতিয়া তেওঁ মোক আগৰ দৰে আদৰ-সাদৰ নকৰে। অলপ মিচিকিয়াই মৌনতা ধাৰণ কৰে। এতিয়া তেওঁৰ সুকুমাৰ শৰীৰত আগৰ নিচিনা লাৱণ্য নাই। কিন্তু এতিয়া তেওঁৰ স্নেহৰ গভীৰতা আৰু নিবিড়।

আগষ্ট, ১৯২৮ চন।

১ ॥ কৃষ্ণাব সংস্কাৰণ

১

সেইদিনা একাদশী আছিল। আমি মটৰেৰে মাহলীলৈ গৈছিলোঁ। মহাবাহুৰ ৰাজধানী সাতাৰাৰ পৰা মাহলী অলপ আঁতৰত। বাওঁ ফালে ত্ৰিশাচ মহাবাহুৰ বিশ্বাসী কুকুৰৰ সমাধি আছে। আমাৰ দৰে আৰু বহুত মানুহ মটৰেৰে মাহলীলৈ গৈছিল। শেহত আমি আহি নৈৰ পাৰ পালোঁহি। তাত নৈৰ ইপাৰৰ পৰা সিপাৰলৈ এডাল লোচাৰ শিকলি ওখ কৰি বন্ধা আছিল। ইয়াত ৰচিৰে এখন নাৰো বান্ধি থোৱা হৈছিল। সি মোৰ লৰালি চকুত বৰ ভাল লাগিছিল।

দাঁতিত থকা সৰু ডাঙৰ শিলগুটিবোৰ কিমান ক'লা, মিহি আৰু চোঁচা আছিল। এটাক হাতত তুলি ললে আনটোলৈ চকু যায়। তেতিয়া আগৰটোতকৈ সেউটোহে বেছি ভাল যেন লাগে। যেতিয়া মই তিতি থকা তৃতীয় ধৰণৰ বাদামী ৰঙৰ ৰেখা-যুক্ত শিলগুটি দেখোঁ, তেতিয়া তাক তুলি লবলৈ মোৰ বৰ ঠেকা হয়।

সেইদিনাই মই প্ৰথম কৃষ্ণা দৰ্শন কৰিছোঁ। কৃষ্ণা মাতাই মোক প্ৰথমবাৰ সেইদিনাহে চিনি পাইছে। মই যে তেঁওক চিনি পাম, তেতিয়া মোৰ তেনেকুৱা বয়স কোৱা নাছিল। সন্তানে মাকক চিনাৰ আগতে মাকে সন্তানক নিজৰ কৰি লয়। আমি লবাবোৰে উলঙ্গ হৈ খুব গা ধুলোঁ, জপিয়ালোঁ, ইটোৱে সিটোৰ গাৰ্লে পানী চটিয়ালোঁ, আৰু নাৱৰপৰা পানীত জাপ মাৰিলোঁ। কৃষ্ণাত এনেকুৱা জল-বিহাৰ কৰিলোঁ যে অৱশেষত মই ভোকত অস্থিৰ হৈ পৰিলোঁ। যিদৰে এইয়া মোৰ প্ৰথম নদী দৰ্শন আছিল, সেইদৰে গা ধোৱাৰ পাছত লুণীয়া চিনা-বাদাম খোৱাৰ স্বাদে এইবাৰেইত প্ৰথম। যাত্ৰাৰ সময়ত ম'ৰা পাখীৰ টুপী পিন্ধা 'বাসুদেৱ' ভিক্ষা কৰিবলৈ আহিছিল। খুটি তালৰ লগত গোৱা মধুৰ ভজন মই সেইদিনাই প্ৰথম শুনিলোঁ। কৃষ্ণা-মাতাৰ মন্দিৰত অলপ জিৰণি লৈ আমি ঘৰলৈ উলটিলোঁ।

সহ্যাদ্ৰিৰ কান্ধাৰ মছাবলেশ্বৰৰ দাঁতিৰপৰা ওলাই সাতাবালৈ আহোঁতে কৃষ্ণাৰ বেছি সময় নালাগে। কিন্তু ইয়াৰ মাজত বেয়া কৃষ্ণাৰ লগত মিলিবলৈ আহিছে। ইয়াৰ এই সঙ্গমৰ কাৰণেই মাহলীয়ে মহত্ব লাভ কৰিছে। দুজনী সৰু ছোৱালীয়ে এজনীয়ে আনজনীৰ কানত ছাত থৈ যেন খেলিবলৈ হে ওলাইছে। ঠিক এনেকুৱাই আছিল সেই দৃশ্য যি মোৰ অন্তৰত যোৱা পঁয়ত্ৰিশ বছৰৰপৰা অঙ্কিত হৈ আছে।

কৃষ্ণাৰ পৰিয়াল যথেষ্ট সৰহ। কেইবাখনো সৰু ডাঙৰ নৈ আহি এওঁৰ লগত মিলিছেহি। গোদাবৰীৰ লগতে আমি কৃষ্ণাকো মহাৰাক্ষ্ৰৰ 'মাতা' বুলি কব পাৰোঁ। যি সময়ত আজিৰ মাৰাঠী ভাষা প্ৰচলিত নাছিল, সেই সময়ত গোটেই মহাৰাক্ষ্ৰিক কৃষ্ণাই আবৰি ৰাখিছিল।

২

'নবচোৰাচী বাড়ী'লৈ যাওঁতে যেতিয়া আমি আমাৰ মটৰখন নাৱত তুলি কৃষ্ণা পাৰ হৈছিলোঁ, তেতিয়া দ্বিতীয়বাৰ তেওঁক দৰ্শন কৰিছিলোঁ। এফালে ওখ গৰা আৰু আনফালে দূৰলৈকে বিয়পি থকা কৃষ্ণাৰ বালিচৰ, তাত গজ থকা—কেৰেলা, বেজেলা আৰু তৰমুজবোৰ। যি দুই-এবাৰ কৃষ্ণাৰ পাৰৰ এই বেজেলাৰ সোৱাদ পাইছে, স্বৰ্গলৈ গলেও তেওঁৰ তাক খাবলৈ ইচ্ছা হব

একেবাৰে ছুই তিনি ঘাহ এই বেজেনা খাই থাকিলেও যেতিয়া হেঁপাহ নপলায়, তেতিয়া হলেনো বাক ইয়াত অকচি হব বুলি ক'ম কেনেকৈ ?

৩

সাজলীৰ ওচৰত কৃষ্ণাৰ পাবত মই প্ৰথমবাৰ মহাবাক্তৰ দেশীয় বাজাৰ বাজ-বৈভৱ দেখিলোঁ। সেই মনোৰম বিশাল ঘাট, সুন্দৰ আৰু চকচকীয়া কলহবোৰত পানী ভৰাই লৈ যোৱা মহাবাক্তৰ ডকলীসকল, পানীত জাপ মাৰি দাঁতিত বহি থকা মানুহবোৰক ডিয়াবলৈ চেক্টা কৰা পালোৱানবোৰ, সৰু সৰু খণ্টাৰ যোগেদি সুবত সুৰ মিলাই নিজৰ আগমনৰ আগজাননী দিয়া পৰ্বতৰ নিচিনা হাতীবোৰ আৰু কুঁহিয়াৰ পেৰা শালে যেন একশ্ৰুতি শব্দেৰে আমাক বসপান কৰিবলৈহে নিয়ন্ত্ৰণ কৰিছিল। এয়েই আছিল মোৰ কৃষ্ণা মাতাৰ তৃতীয় দৰ্শন।

মই সাতোঁৰ ভালকৈ নাজানো। তথাপি এটা ডাঙৰ কলহ পানীতা উবুৰিয়াই তাৰ সহায়ত সঁতুৰিবলৈ এই নদীত মই নামি পৰিছিলোঁ, কিন্তু এঠাইত বোকাতে এইদৰে লাগি ধৰিলোঁ যে এটা ভৰি যেতিয়া ওলাল, তেতিয়া আনটো আকৌ লাগি ধৰিলে। বোকাও এনেকুৱা আলতীয়া আছিল যেন ক'লা ক'লা মাখনহে। তেতিয়া মোৰ এনেকুৱা লাগিছিল যেন এতিয়া মই জঙ্গম গুচি গছ-গছনিৰ নিচিনা স্থাবৰ হৈছে পৰিয়। সেইদিনাৰ ভয় আৰু বাকুলতাৰ কথা মই আজিও পাহৰিব পৰা নাই।

৪

স্কৈচনত খাবৰ কাৰণে আমি সদায় কৃষ্ণাৰ পানী পাইছিলোঁ। আমাৰ এজন পৰিচিত ভদ্ৰলোক তাত স্কৈচন মাফ্টৰ আছিল। তেওঁ আমাক বৰ স্বাধে-বেধে ছুই এখটা পানী অনাই দিছিল। আমাৰ লাগিলে পিয়াহ লাগকেই বা নালাগক আমাৰ পিতাদেৱে আমাক সকলোকে ভক্তি ভাবেৰে পানী খাবলৈ কৈছিল। কৃষ্ণা মহাবাক্তৰ আবাধ্যা দেৱী। তেওঁৰ এটোপাল পানী আমাৰ পেটলৈ গলেও আমি পবিত্ৰ হৈ যাওঁ। যাৰ পেটলৈ কৃষ্ণাৰ এক বিন্দু পানীও গৈছে, তেওঁ নিজৰ মাতৃ ভূমি মহাবাক্তৰ মহাবাক্তীয়তাক কেতিয়াও পাহৰিব নোৱাৰে। শ্ৰীলমৰ্ধ, বামদাস আৰু মহাবাজ শিৱাজী,

শাহ আৰু বাজীৰাও, ঘোড়গড়ে, পটৰধন, নানা ফড়নবীচ আৰু বায়শাস্ত্ৰী
প্ৰজ্ঞে—মুঠে কবলৈ গলে মহাবাহুৰ ন্যায়-নিষ্ঠা, বাজনীতিজ্ঞতা, ধৰ্ম-
সদাচাৰ, দেশ-সেৱা, বানীসেৱা স্বাধীনতা আৰু উদাৰতা এই সকলো কৃষ্ণাৰ
বাৎসল্যৰে পৰিপুষ্ট হৈ পুষ্টি আৰু পল্লবিত হৈ পৰিছে।

দেহ আৰু আলম্বীৰ পানী আহি কৃষ্ণাত পৰিছে। পশ্চিমপুৰৰ
চন্দ্ৰভাগাও ভীমা নাম ধাৰণ কৰি কৃষ্ণাৰ লগত মিলিছেহি। “কৃষ্ণাত স্নান
আৰু ভুজাত পান” এই যোজনাৰ দ্বাৰা যাক গৌৰৱান্বিত কৰা হৈছে, সেই
ভুজভ্ৰমাই কৰ্ণাটকৰ প্ৰাচীন বিভূতিৰ কথা স্মৰণ কৰাই কৃষ্ণাৰ বুকুত নিজৰ
বিলীন কৰি দিছে। প্ৰকৃততে কবলৈ গলে মহাবাহু, কৰ্ণাটক আৰু
তেলেঙ্গনা (অন্ধ) এই তিনিওখন প্ৰদেশেই কৃষ্ণাৰ গাখীৰ খাইছে। কৃষ্ণাৰ
ভিতৰত পল্লপাত বা প্ৰাদেশিকতাৰ ঠাই নাই।

৪

-মোৰ কলেজীয়া জীৱনৰ এটা ঘটনা। মনত ডাঙৰ আশা-আকাঙ্ক্ষা
লৈ ককাইদেউক লগ পাবলৈ পুনৰপৰা ঘৰলৈ গৈছিলোঁ। কিন্তু মই গৈ
পোৱাৰ আগতে তেওঁ ইহলীলা সম্বৰণ কৰিলে। মোৰ ভাগ্যত কেৱল
কৃষ্ণাৰ পবিত্ৰ পানীত তেওঁৰ অস্থি বিসৰ্জন কৰাহে ঘটিল। বেলগাঁৱৰপৰা
কুড়চালৈ গছলোঁ। সময় সন্ধ্যা। বেলৰ দলঙৰ তলত কৃষ্ণাৰ পূজা
কৰিলোঁ। কৃষ্ণাৰ গৰ্ভত ককাইদেউৰ অস্থি বিসৰ্জন দিলোঁ। গা-ধুই
ভালকৈ -বহি লৈ জীৱন মৰণ সম্বন্ধে ভাবিবলৈ ধৰিলোঁ।

হয়তো কৃষ্ণাৰ পানীত মহাবাহুৰ কিমান বীৰ আৰু শত্ৰুৰ তেজ মিহলি
হৈ আছে। বাৰিষাৰ উত্তেজনাতে হয়তো কৃষ্ণাই কিমান কৃষক আৰু তেওঁ-
লোকৰ গৰু-ম'হৰ সলিল-সমাধি ঘটাইছে, কিন্তু ইয়াত কৃষ্ণাৰ কি ক্ষতি-হানি ?
মদোদ্যত হাতীয়ে তেওঁৰ পানীত বিহাৰ কৰক বা সংসাৰ-বিৰাগী সাধু-
তাৰ পাৰত বহি তপস্যা কৰক, কৃষ্ণাৰ কাৰণে দুয়ো সমান। মোৰ ককাই-
দেউৰ অস্থি আৰু অস্থিৰ নিচিনা শিলগুটিৰ ভিতৰত কৃষ্ণাই কোনো পাৰ্থক্য
নেদেখে। মাহলীত মোক নিজৰ কান্ধত লৈ পানীত অপিয়াবলৈ উৎসাহিত
কৰা ককাইদেউৰ অস্থি-পুঞ্জ মই নিজৰ হাতেৰে সেই কৃষ্ণাৰ পানীত লগাব
লগীয়া হল। জীৱনৰ লীলা কিমান অগম্য।

৬

কৃষ্ণাব গৰ্ভত মোৰ আৰু আন এজন ভাই ভাই আছে। ব্ৰহ্মচাৰী অনন্ত বৃদ্ধ। মৰচেৰেকৰ মই মোৰ ভাই বুলি ভাবিছিলোঁ। কিন্তু দেশৰ সেৱাৰ ক্ষেত্ৰত তেওঁ মোৰ ককাইদেউৰ নিচিনা আছিল। বদেশী, বাঙালী-শিক্ষা আৰু গো-সেৱা এই তিনিওটা কামতেই তেওঁ নিজৰ শৰীৰ বিসৰ্জন দিলে। মোৰ লগত তেওঁ গন্ধোত্ৰী আৰু অমৰনাথলৈ গৈছিল। কিন্তু কৃষ্ণাব পাবলৈ আহি তেওঁ অমৰ হৈ গল। ভক্তিৰ আবেগত তেওঁ আত্মহাৰা হৈ পৰিছিল। হিমালয়লৈ যাওঁতে এই কথা মই কেইবাবাৰো অনুভৱ কৰিছিলোঁ। মই বাৰে বাৰে তেওঁক সাৱধান কৰি দিছিলোঁ। কিন্তু তেওঁ মোৰ কথালৈ কাণ দিয়া নাছিল। তেওঁ ক্ৰীসমৰ্থৰ শাস্তিৰ বাণীৰ সান্নিধ্য আনন্দত বিভোৰ হৈ পৰিছিল। কৃষ্ণাবো হয়তো তেওঁৰ এই অৱস্থা দেখি খং উঠিছিল। দেৱ-মন্দিৰ প্ৰদক্ষিণ কৰোঁতে তেওঁ ওপৰৰ পৰা এটা কুণ্ডত পৰিল আৰু লগে লগে দেৱলোকলৈ গুচি গল। যেতিয়া ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰস্তুৰময় পথেদি বৈ থকা গজাৰ স্মৰণ কৰোঁ, প্ৰত্যেক বৰ্ষাকালত যেতিয়া কৃষ্ণাত শিৱস্নান কৰি দেৱ-মন্দিৰৰ শিখৰ দৰ্শন কৰোঁ, তেতিয়া কৃষ্ণাই যে মোৰ আৰু এজন ভাইক নিজৰ বুকুত সুমাই লৈছে সেই কথা স্মৰণ নকৰাকৈ থাকিব নোৱাৰোঁ। সেই সময়ত যেন মোৰ চকুৰ আগত অনন্ত ব্ৰাৰ তপোনিষ্ঠ আৰু স্নিগ্ধ সুকুমাৰ মূৰ্ত্তিয়ে আহি দেখা দিয়ে।

৭

১৯২১ চনৰ কথা। এবছৰৰ ভিতৰতে ভাৰতবৰ্ষই স্বাধীনতা লাভৰ প্ৰতিজ্ঞা কৰিলে। হিন্দু মহল্‌মান দুয়ো এক হৈ গল। তেতিয়া কোটি দেৱ-তাৰ নিচিনাকৈ কোটি কোটি ভাৰতবাসীয়ে ভাবিবলৈ ধৰিলে—স্বাধীনতাৰ কথা। স্বৰাজৰ ঋষি লোকমান্য তিলকৰ স্মৃতিসোধ স্থাপন কৰিবৰ কাৰণে ‘তিলক স্বৰাজ ফণ্ড’ত এককোটি টকা গোটাৰ লগীয়া হল। ৰাষ্ট্ৰীয় সভাৰ চত্ৰ-ছায়াৰ তলত কাম কৰা সদস্যৰ সংখ্যা এককোটি কৰিব লগীয়া আছিল আৰু পটবৰ্ধন শ্ৰীকৃষ্ণৰ সুদৰ্শন চক্ৰৰ দৰে এই ধৰ্ম্মভূমিত সিমানধিনি ইতৰো প্ৰচলন কৰিব লগীয়া হৈছিল। এই কামত সকলো ভাৰত-সন্তান বিজয়াডাঙাৰ সময়ত চলি গৈছিল। শ্ৰীআৰ্বাচ চাহাব, পুনভাষেকৰ, গিৱৰাণী আৰু মই আহি

একেলগে বিজয়াভা পালে'হি। এনেকুৰা শুভ-মুহূৰ্ত্তত শ্রীকৃষ্ণাবিকাৰ বিৰাট
ৰূপৰ দৰ্শন কৰাৰ নৌভাগ্য হ'ল। যি কৃষ্ণৰ পাবত বহি ৰাষ্ট্ৰৰ লক্ষ্য বন্দনা
কৰিছিলোঁ, ক্ৰায়নিষ্ঠ বামশাস্ত্ৰী তথা ৰাজকাজত পটু নানা-কৃত্তনবীচৰ সৈতে
কথা পাতিছিলো; সেই কুমলীয়া কৃষ্ণৰ এই বিৰাট ৰূপ দেখি প্ৰথমতে মোৰ
বিশ্বাসেই হোৱা নাছিল। ক'ত সেই মাহলীৰ সৰু বেথা আৰু ক'ত
ইউৰোপ, আমেৰিকাৰ লগত সংযোগ ৰখা "কেবল"ৰ নিচিনা এই শিকলি
ডাল। হেজাৰ হেজাৰ, লাখ লাখ মানুহ ইয়াত গা-ধুবলৈ আহে। অক্লব
মূলকায় ভাইসকলৰ লগত আজি তাৰতবৰ্ষৰ প্ৰত্যেক চুক-কোণৰ পৰা
অহা ভাইসকল মিলি যেন এক হৈ গৈছে। "ৰাষ্ট্ৰীয়" হিন্দীৰ বাক-প্ৰবাহ য'তে
ত'তে শুনিবলৈ পোৱা যায়। যিদৰে কৃষ্ণাত বেণ্ডা, বাবনা, কোয়না, ভীমা,
তুঙ্গভদ্ৰা আদি নৈবোৰ আহি লগ লাগিছে সেইদৰে সকলো গাঁৱৰে মানুহ
আহি বিজয়াভাত গোট খাইছেহি। সেই সুযোগত সকলোৰে লগত সদায়
একেলগে গা-ধোৱাৰ আনন্দ পাইছিলোঁ। যি কৃষ্ণাই আমাক জন্মৰপৰাই
গা খীৰ খুৱাইছে, সেই কৃষ্ণায়ে আমাক যেন ইয়াত স্বৰাজ্যাকাঙ্ক্ষী ভাৰত ৰাষ্ট্ৰৰ
জনতাৰ দৰ্শন কৰালে। জয় কৃষ্ণা! তোমাৰ জয় হওক। তাৰতবৰ্ষ এক
হওক। স্বাধীন হওক।।

জুলাই ১৯২৯ চন।

৩ ॥ মুম্বা-মুঠাৰ সঙ্গম

এনেয়ে আমি বহুত নৈ দেখি থাকোঁ। কিন্তু তখন নৈৰ সঙ্গম সহজতে
দেখা পোৱা নাযায়। সঙ্গমৰ কাৰ্য্যই বেলেগ।

যেতিয়া তখন নৈ মিলি যায়, তেতিয়া প্ৰায়েই এখন নৈয়ে নিজৰ অস্তিত্ব
ভাগ কৰি আনখনৰ লগত বিলীন হৈ যায়। সকলো দেশতে এই নিয়ম
পালন কৰা হয়। কিন্তু যিদৰে কলকাতা অবিহনত চন্দ্ৰৰ শোভা প্ৰস্ফুটিত নহয়,

সেইদৰে অপবাদ মাখাকিলেও নিয়মৰ মহত্ব নাৰাঢ়ে। কেতিয়াবা কেতিয়াবা নিয়মতকৈ অপবাদহে অধিক আকৰ্ষণীয় হৈ পৰে। উক্তৰ আমেৰিকাৰ ব্ৰিটিচিশী-মিচৌৰীয়ে নিজৰ সপ্তাঙ্গবৰ দীঘল নাম হৰ্ষ সন্মাসৰ ৰূপ ধাৰণ কৰি সংলাবৰ সকলোতকৈ দীঘল নৈ হিচাবে জনাজাত হৈ পৰিছে। সীতা-হৰণৰ পৰা বিজয়নগৰৰ স্বাধীনতা হৰণলৈকে ইতিহাস মনত পেলাই তুঙ্গ-ভদ্ৰায়ো তুঙ্গ আৰু ভদ্ৰা লগ লগোৱা কাৰণে নিজৰ নাম আৰু গোবৰ লাভ কৰিছে। পুনাক নিজৰ কোলাত নচুৱাই মুজা-মুঠাৰ সজমৰ যোগেদি মুজা আৰু মুঠায়ো মুজা-মুঠা নাম ধাৰণ কৰিছে।

মুঠা সিংহগড়ৰ পশ্চিমফালৰ উপত্যকাৰ পৰা আহিছে আৰু ঋড়ক-বাসলাৰ মুণ্ডীটেকৰিয়াই তেওঁক বন্ধা কৰি আছে। ঋড়ক-বাসলাৰ মধ্যভাগেই এই ক্ষীণকায় মুঠাক এখন দীঘল সৰোবৰৰ ৰূপত পৰিণত কৰিছে। এই সৰোবৰৰ পাৰত কোনো গছ বা মন্দিৰ নাই। দিনত ডাবৰ আৰু বাতি হলে তৰাই এই সৰোবৰত নিজৰ চিন্তাশীল প্ৰতিবিম্ব পেলায়। এই মুঠাৰ পৰা কৰ হিচাবে দুটা খাল (কেনেল) খন্দা হৈছে।

মুঠাৰ পাৰত কুঁহিয়াৰৰ খেতি দিনক দিনে বাঢ়িবলৈ ধৰিছে। বসন্ত ঋতুৰ সময়ত যিফালেই চোৱা যায়, কুঁহিয়াৰপেৰা খালে চিঞৰি চিঞৰি মানুহক বসপান কৰিবলৈ আহ্বান কৰে। কাঠৰ সাঁকো নামেৰে পৰিচিত শিলেৰে নিৰ্ম্মিত এই সাঁকোৰ তলেদি নৈখন আগ বাঢ়ি গৈছে আৰু ভগবীপুল নামৰ শিলৰ বান্ধ পাৰ হৈছে। ইয়াৰ পাছত তেওঁৰ ভনীয়েক মুজাৰ লগত মুঠাৰ সজম হৈছে। কাঠৰ সাঁকোৰ পৰা ওঁকাৰেখবলৈকে যিমান চিতাই নজলক কিন্তু সজমৰ সময়ত তাৰ সেই বিষাদে মুঠাক স্পৰ্শ কৰিব পৰা নাই। ইমান শান্ত সজম কৰ নোৱাৰো আৰু আন ঠাইত আছেনে নাই। এই সজমতে কেপ্তেইন মলেটে পেশবান্দিৰ জীৱনৰ শেষ মুহূৰ্ত্তৰ কাৰণে অপেক্ষা কৰি আছিল। আজি সংস্কৃতৰ মহান্ পণ্ডিত ভাণ্ডাৰকৰদেৱে ইউৰোপীয়ান সংস্কৃতবিদ সকলৰ হাতৰপৰা সংস্কৃত ভাষাক কাঢ়ি লবৰ কাৰণে এই সজমতে আশ্ৰম পাতি সাধনা কৰি আছে। সংস্কৃত বিজ্ঞাৰ পুনৰ উদ্ধাৰৰ কাৰণে নিৰ্ম্মিত ডেকান বিজ্ঞালয়ো ইয়াতে প্ৰতিষ্ঠিত। ইয়াত খেতান সকলে নৈ বিহাৰৰ কাৰণে নৈত বান্ধ বান্ধি পানীৰ ধাৰা অৱবোধ কৰি থৈছে, আৰু

লগতে মহৰ বিশাল বংশয়ো ইয়াত আশ্ৰয় লৈছে। ইয়াৰ ওচৰতে টিলাৰ ওপৰত গুজৰাটৰ এজন সন্ন্যাসী বৰপুত্ৰৰ উচ্চ-অট্টালিকাই নিজৰ নম্ৰ নামধেয় “পৰ্ণ কুটীৰ”ৰ যোগেদি নিজৰ মহিমা মণ্ডিত কৰিছে। মানুহৰ স্বাধীনতা হৰণ কৰোঁতা স্নায়বজা জেইল আৰু মানুহৰ প্ৰাণ হৰণ কৰোঁতা ফৌজীবাকদ খানাও এই সজ্জবৰপৰা বেচি দূৰত নহয়। এই মুন্না-মুঠাৰ পাবত কিমান বিচিত্ৰ বস্তুৰ সজ্জম হৈছিল তাক কোনেও কব নোৱাৰে। এতিয়াও বান্ধৰ ওচৰত থকা ‘বণ্ড গাৰ্ডেন’ত সদায় আবেলি এফালে ধনকুৰেৰ আৰু আনফালে অতি দীন-হীন মানুহৰ সজ্জম হয়। ইয়ো এক সেই বিচিত্ৰতাৰে উদাহৰণ। শেষৰ বান্ধৰপৰা মুন্না-মুঠা আৰু কিমান আগবাঢ়ি যায় ইয়াক বাক কোনে কব পাৰে। এই সম্বন্ধে বাক কাৰ অভিজ্ঞতা আছে ?

মহাবাহীৰ নৈৰোবৰ ভিতৰত তিনিখন নৈৰ লগত মোৰ আত্মীয়তা আছে। মাৰ্কণ্ডী মোৰ বালা-সহচৰী—মোৰ কৃষক জীৱনৰ সাক্ষী আৰু মোৰ ভনী আত্মাৰ প্ৰতিনিধি। কৃষ্ণাৰ পাবত মোৰ জন্ম হৈছিল। মহাবলেশ্বৰৰপৰা বিজয়বাড়া আৰু মহলী পটুমলৈকে ই বিভিন্ন ধৰণেৰে মোৰ জীৱনৰ লগত জড়িত হৈ আছে। তৃতীয় নৈ হৈছে মুন্না-মুঠা। সৰুতে আমি আটাঠ-কেইজন ভাই ককাই পঢ়িবৰ কাৰণে পুনাত আছিলোঁ। সেই সময়ত মুন্না আৰু মুঠাৰ সাহচৰ্য্য মোৰ বালাকালৰ সাক্ষী আছিল। কলেজত থাকোঁতে আমি যি বিপ্লবী ভাৱৰ দ্বাৰা অনুপ্ৰেৰিত হৈছিলোঁ মুন্না-মুঠাৰ ই অবিদিত নহয়। সকলোতকৈ স্মৰণীয় কথা হৈছে ইয়াৰ পাবত মহাত্মা গান্ধীৰ লগত অতিবাহিত কৰা দিনবোৰ। লেডী ঠেকাৰটাৰ পৰ্ণকুটীৰ, দিন্চা মেহতাৰ প্ৰাকৃতিক চিকিৎসালয়, সিংহগড়ৰ নিবাস এই সকলোবোৰ কথা মোৰ একেলগে মনত পৰে। অৱশেষত ইংৰাজ চৰকাৰে মহাত্মাজীক বন্দী কৰি বখা আগাৰ্থীৰ প্ৰাসাদো মুন্না-মুঠাৰ পাবতে অৱস্থিত। ইয়াতেই মহাত্মাজীৰ দুজন প্ৰিয় লগৰীয়াই স্বৰাজৰ বলিবেদীত নিজৰ অন্তিম আৰ্হতি দিছিল। কল্লবৰা আৰু মহাদেৱ ভায়ে য’ত শৰীৰ ত্যাগ কৰিছিল, সেই মুন্না-মুঠা ভাৰতীয়ৰ কাৰণে বিশেষকৈ আমাৰ আশ্ৰম বাসীৰ কাৰণে পবিত্ৰ তীৰ্থ-স্থান।

যেতিয়া আজিৰ মুন্না-মুঠাৰ কথা ভাৱোঁ, তেতিয়া সিংহগড়ৰ দামনত

খড়ক-বাসলা সৰোবৰৰ পাৰত যি ‘বান্ধিবন্ধা বিড়ালয়’ স্থাপন কৰা হৈছে তাৰ কথা নভৱাকৈ থাকিব নোৱাৰে। এই অমুঠানৰ নাম বাধীনতা মুক্ত মহাবিড়ালয় বৰাৰ সলনি যে বান্ধিবন্ধা বিড়ালয় বৰা হ’ল এইটো মন কৰিবলগীয়া। যি সৰোবৰৰ পাৰত এই বিড়ালয় স্থাপন হৈছে তাৰ নাম মহাবান্ধিবৰ ইতিহাসৰ অনুকৰণ হোৱা উচিত আছিল। এনেকুৱা সৰোবৰৰ নাম কোনো ইংৰাজৰ নামানুসৰি নাৰাখি নবৰীৰ তানাজী মালুসৰেৰ নাম অনুসৰি বৰা উচিত। নিজৰ প্ৰাণ দি যেতিয়া তানাজীয়ে ছত্ৰপতি শিৱাজীৰ পক্ষৰ পৰা কোণ্ডানাগড জয় কৰিলে, তেতিয়া শিৱাজীয়ে কলে “গড আলাপন, সিংহগেলা”—“ভূৰ্গ জয় কৰা হল : কিন্তু মই মোৰ সিংহক ৰেকৰালো।” সেইদিনাৰপৰা এই গডৰ নাম সিংহগড হল।

এই সৰোবৰক আমি তানাজীৰ সৰোবৰ বুলিম নে সিংহ সৰোবৰ ?

১৯২৬ চন।

সংশোধিত ১৯৫৬ চন।

৪ ॥ সাগৰ-সৰিতা সঙ্গম

সকতে ভোজ-ৰজা আৰু কালিদাসৰ সাধুবোৰ পঢ়িছিলোঁ। ভোজ ৰজাই সুধিছিল—“এই নৈয়েনো সদায় ইমান কান্দি থাকে কিয় ? শিলৰ ওপৰেদি বাগৰি অহাৰ কাৰণে হয়তো নৈত শব্দ হয়—।” ৰজাই ভাবিলে কবিতাৰ আগত এটা কল্পনাকে উপস্থিত কৰোঁ সেই কাৰণে তেওঁ ওপৰে ওপৰে এই প্ৰশ্ন কৰিলে। লোক-কথা বিচক্ষণ কালিদাসে জানে ইয়াৰ উপযুক্ত উত্তৰ দিব নোৱাৰিব ? তেওঁ কলে—“কন্দাৰ কাৰণনো কিয় সুধিছে মহাৰাজ। এই কিশোৰী মাকৰ ঘৰৰপৰা শহৰেকৰ ঘৰলৈ গৈছে। গতিকে তেওঁ নেকান্দিলা আৰু কোনে কান্দিব ?” সেই সময়ত ভাবিছিলোঁ—“যদি শহৰেকৰ ঘৰলৈ গৈ ভাল নেপায়, তেতিয়াহলে যায় কিয় ?” কোনোবাটো উত্তৰ দিলে—“হোৱালীৰ জীৱন যে শহৰেকৰ ঘৰলৈ যোৱাৰ কাৰণে।”

নৈয়ে যেতিয়া নিজৰ স্বামী সাগৰৰ সগত মিলে, তেতিয়া তেওঁৰ সম্পূৰ্ণ স্বৰূপ জননি হৈ যায়। সেই অৱস্থাত তেওঁৰ প্ৰবাহক নৈ বুলি কোৱা টান হৈ পৰে। সাতাবাৰ আৰু বাহুলীৰ ওচৰত কৃষ্ণা আৰু বেতাব সন্ময় আৰু পুনাত মুক্তা আৰু মুঠাৰ সন্ময় দেখিছিলোঁ। কাৰাগাৰত থাকোতে উদ্ভব ফালৰ সৰোকে (কন্তাবীৰাকে) বনৰ এমূৰৰ পৰা নৈ আৰু সাগৰৰ সন্ময় দেখিছিলোঁ। আমি দুয়ো ভাই-ককাই সাগৰৰ পাৰৰ বালিত থেমালি খেলি খেলি বহুত দূৰলৈ গৈ আহিলোঁ। হঠাৎ অলপ দূৰলৈ গৈ সাগৰৰ সগত এখন সুন্দৰ নৈ মিলি যোৱা দেখিলোঁ। হুখন নৈৰ সন্ময়তকৈ নৈ আৰু সাগৰৰ সন্ময় বেছি কাৰাময়। হুখন নৈৰ সন্ময় বৰ সোমা হয়, কিন্তু যেতিয়া সাগৰ আৰু নৈ দুয়োৰো মিলন হয়, তেতিয়া দুয়োৰো ভিতৰত এক উন্মাদকতা দেখা পোৱা যায়। এই উন্মাদকতাৰ প্ৰভাৱ আমাৰ ওপৰতো নপৰাকৈ নাথাকে। নৈৰ পানী শাস্ত্ৰভাৱে সাগৰৰ পিনে বৈ যায়, কিন্তু নিজৰ মৰ্যাদাক উলঙ্ঘন নকৰা স্বভাৱৰ সাগৰে চন্দ্ৰমাৰ উদ্ভেজনা অনুসৰি কেতিয়াবা নৈৰ কাৰণে পথ মুকলি কৰি দিয়ে আৰু কেতিয়াবা আগ বাঢ়ি আহে। নৈ আৰু সাগৰৰ ভিতৰত যেতিয়া পাৰস্পৰিক সত্যাগ্ৰহ চলে, তেতিয়া কেইবা ধৰণৰো দৃশ্য দেখিবলৈ পোৱা যায়। যেতিয়া সাগৰৰ চৌৰোৰ বেঁকা বেঁকিকৈ আহে, তেতিয়া পানীৰ এক ফোৰাৰা এটা দাঁতিৰ পৰা আন এটা দাঁতিলৈ লৰি যায়। কেতিয়াবা কেতিয়াবা পানীয়ে ঘূৰি ঘূৰি চাকনৈয়াৰ সৃষ্টি কৰে। যেতিয়া সাগৰৰ উদ্দীপনা বাঢ়িবলৈ ধৰে, তেতিয়া নৈৰ পানী পিছুৱাই যায়। এনেকুৱা সময়ত দুই পাৰৰ ঘাত-প্ৰতিঘাত বৰ তীব্ৰ হৈ পৰে। নৈৰ গতিৰ এই বিপৰীত দশা দেখি তেওঁৰ পৰা লাভান্বিত হোৱা স্বাৰ্ধপৰ নাওবোৰ খুব উৎসাহৰ সৈতে আগ বাঢ়ি যায়। তেওঁলোকে এইটো বুজিব পাৰে যে ভাগ্যৰ এই জোৱাৰ-ভাটাৰ লগে লগে যিমান দ'লৈ যাব পৰা যায়, সিমানেই মজল। তথাপি যেতিয়া ভাটা আৰম্ভ হয়, সাগৰৰ চৌৱে বিৰোধিতাৰ ঠাইত বাহুমেলি নৈক অভ্যৰ্থনা কৰে। তেতিয়া স্বাৰ্থী নাওবোৰেও নিজৰ পথ সলাই পেলায়। বতাহ লাগিলে ফিফালেই বলি থাকক, যেতিয়ালৈকে সি একেবাৰে আগত আহি নপৰে তেতিয়ালৈকে তেওঁলোকে নিজৰ স্বাৰ্থসিদ্ধিৰ চেষ্টা কৰি থাকে। তেওঁলোকৰ নাৱৰ পালো

ভেনেকুৱা ধৰণৰে হয়। আমি যি সময়ত গৈছিলো, সেই সময়ত নাওবোৰ এইদৰেই নৈৰ ভিতৰলৈ সোমাইছিল। সাগৰৰ এই চিলাবোৰ চোৱাৰ আমাৰ কোনো আগ্ৰহ নাছিল। আমি কেৱল সন্ধ্যাৰ লগত সূৰ্যাস্তই কিদৰে সৌন্দৰ্য্যৰ সৃষ্টি কৰিছিল, তাক চাবলৈ ব্যস্ত হৈ পৰিছিলোঁ। সোণালী বং সকলো ক্ষেত্ৰতে সুন্দৰেই হয়। কিন্তু সেউজীয়া বগব লগত ডেওৰ বগীয় সুবমা আন ধৰণৰ হৈ পৰে। ওখ ওখ গছৰ ওপৰেদি যেতিয়া সন্ধ্যাৰ সুবৰ্ণ কিৰণ বাগৰি যায়, তেতিয়া মনত এক সন্দেহ জাগে—ই মানৱৰ সৃষ্টি নে অপৰূপৰ জগৎ? সাগৰক এনেকুৱা ভাৱ সুন্দৰ যেন দেখা যায় যেন সুবৰ্ণ বসৰ সৰোবৰে উথলি উঠিছে। এই শোভা দেখি আমি তৃপ্ত হৈ গলোঁ। সঁচাকথা কবলৈ গলে যিমানে আমি এই সৌন্দৰ্য্য নিৰীক্ষণ কৰিবলৈ ধৰিলোঁ আমাৰ অন্তৰ সিমানেই ব্যাকুল হৈ পৰিল। এই সৌন্দৰ্য্য পান কৰি আমি আত্মচাৰা হৈ পৰিছিলোঁ।

সূৰ্যাস্তৰ পাছত এই বং সৌম্য হৈ পৰিল। আমি লুপ্ত চেতনা ঘূৰাই পালোঁ আৰু ঘূৰি অহাৰ কথা ভাবিবলৈ ধৰিলোঁ। কিন্তু পানী ইমান আগবাঢ়ি আহিছিল যে উলটি যোৱা টান হৈ পৰিল। আমি নৈৰ পাৰে পাৰে উলটি যাবলৈ ধৰিলোঁ। ইয়াতো দুয়োফালে নৈৰ পানী উথলি উঠিছিল। যেতিয়া আমি উলটি আহিছিলোঁ, তেতিয়া পানীৰ ভিতৰতো ক্ৰমে অধিক শান্তি বিৰাজ কৰা দেখিবলৈ পাইছিলোঁ। লগে লগে আন্ধাৰো বাঢ়ি গৈছিল। ইপাৰৰপৰা সিপাৰলৈ যোৱা এখন সৰু নাও এটা চুকত পৰি আছিল। কিছুমান গাঁৱলীয়া বনুৱাই ককালত লেংটি মাৰি পাছফালে কাঁচিৰ নিচিনা এবিধ অস্ত্ৰ বান্ধি ধৈছিল; এইবোৰ কেতিয়াবা নাৰিকলৰ বাকলি গুচোৱা কামত আৰু কুঠাৰৰ কামতো ব্যৱহাৰ কৰা হয়। এওঁলোকৰ সাজ-কাপোৰ কেৱল এখন লেংটি আৰু এটা বনিন্ন—। নৈ পাৰ হবৰ সময়ত এওঁলোকে বনিন্নটো খুলি মুৰত লয়। এই প্ৰকৃতিৰ শিল্পসকল। এওঁলোকৰ কাৰণে পানী আৰু মাটি দুয়ো সমান।

ঘৰলৈ উলটিবলৈ কেৱল আমাৰে ব্যাগ্ৰতা নাছিল। এই গাঁৱৰ মানুহ বোৰৰো আমাৰ সমানেই ব্যাকুলতা আছিল। নৈৰ পাৰত দৌৰি ফুৰা সৰু সৰু কৈকোৰাবোৰৰো আমাৰ দৰেই খব খেদা—। বাতি হল; আৰু

আমি সোনকালে ঘৰলৈ উলটিলোঁ। আকৌ কেতিয়াবা এদিন এই নৈৰ পাৰে পাৰে আগুৱাই যাবৰ ইচ্ছা বৈ গল।

এটা বন্ধাকবি বা পিয়াজ হাতত ললে যিদৰে ততালিকে তাৰ আটাইবোৰ পাত বখলিয়াই চাবৰ ইচ্ছা হয়, সেইদৰে নৈক দেখিলেও তাৰ উৎপত্তিস্থান চাবলৈ মানুহৰ আকাঙ্ক্ষা জাগে। উৎপত্তিৰ সন্ধান—চিৰন্তন সন্ধান। গন্ধোত্ৰী, যমুনোত্ৰী আৰু মহাবলেশ্বৰ অথবা ব্ৰাহ্মকৰ এইদৰে অনুসন্ধান কৰা হৈছিল। কেইবছৰ মানৰ পাছত মোৰ অন্তৰত লৰালিৰ এই ইচ্ছা আকৌ জাগি উঠিল। শ্ৰীশঙ্কৰৰাও গুলবাড়ীদেৱে এখন সেৱা কেন্দ্ৰ দেখুৱাবলৈ মোক নৈৰ সিপাৰে কিছু দূৰলৈ লৈ গৈছিল। এই যাত্ৰাৰ সময়ত মই কবি বোৰকৰ যিবোৰ কবিতা শুনিছিলোঁ, আজিও সেই কথা মনত পেলালে মনত এক অনিৰ্কৰণীয় আনন্দ জাগে।

১৯৩৪ চন।

৫ ॥ গঙ্গা-মাতা

১

যদি গঙ্গাই আন একো নকৰি কেৱল দেৱত্ৰত ভীষ্মকে জন্ম দিলেহেঁতেন, তথাপি তেওঁ আৰ্য্য-জাতিৰ মাতৃৰূপে আজিও প্ৰসিদ্ধ হৈ থাকিলে হেঁতেন। পিতামহ ভীষ্মৰ দৃঢ় প্ৰতিজ্ঞা, নিঃস্বার্থতা, ব্ৰহ্মচৰ্য্য আৰু তত্ত্বজ্ঞান চিৰদিনৰ কাৰণে আৰ্য্য সকলৰ আদৰ্শৰূপ। এই কাৰণেই আমি গঙ্গাক আৰ্য্য-সংস্কৃতিৰ এনেকুৱা আধাৰ স্তম্ভ মহাপুৰুষৰ মাতৃৰূপে চিনি পাওঁ।

২

নৈৰ উপমা কেৱল মাতৃৰ লগতহে খাটে। নৈৰ পাৰত থাকিলে আকালৰ ভয় থাকিব নোৱাৰে। মেঘৰজাই যেতিয়া কঁকি দিয়ে, তেতিয়া নদী-মাতাই আমাৰ শস্য উৎপাদনত সহায় কৰে। নৈৰ পাৰ মানে হৈছে—

ভুদ্ধ আৰু শীতল বতাহ। নৈৰ পাৰত ফুৰিলে, প্ৰকৃতিৰ মাতৃ-বংশলতাৰ অখণ্ড প্ৰবাহৰ দৰ্শন পোৱা হয়। যদি নৈ ডাঙৰ হয় আৰু তাৰ প্ৰবাহ ধীৰ গম্ভীৰ হয়, তেতিয়া হলে তাৰ পাৰৰ নিবাসীসকলৰ বিলাসিতা আৰু ঐশ্বৰ্য্যক সেই নৈয়ে পূৰ্ণ কৰে। সঁচাকৈয়ে নৈ জন-মাতৃ। নৈৰ পাৰত থকা নগৰৰ আলি-পতুলিবোৰত ঘূৰি ফুৰোতে যদি কেতিয়াবা কোনোফালৰ পৰা নৈৰ দৰ্শন হৈ যায়, তেতিয়া আমাৰ মনত কিমান আনন্দ হয়। ক'ত সেই নগৰৰ বিষাক্ত বতাহ আৰু ক'ত এই নৈৰ প্ৰসন্ন দৰ্শন! দুয়োবোৰ মাজত প্ৰভেদৰ কথা মুহূৰ্ত্ততে মনলৈ আহে। নৈ ঈশ্বৰ নহয়,—কিন্তু ঈশ্বৰক স্মৰণ কৰাওঁতা দেবী।

যদি গুৰুজনক বন্দনা কৰাৰ প্ৰয়োজন আছে, তেতিয়াহলে নৈৰ বন্দনা কৰা উচিত। এয়া হ'ল সাধাৰণ নৈৰ কথা। কিন্তু গঙ্গা আই যে আৰ্য্য-জাতিৰ মাতৃ। এই নৈৰ পাৰতে আৰ্য্যৰ ডাঙৰ ডাঙৰ সাম্ৰাজ্য স্থাপন কৰা হৈছে। এই গঙ্গাই কুরু পাঞ্চাল দেশৰ অঙ্গ-বঙ্গ আদি দেশৰ লগত সংযোগ স্থাপন কৰিছিল। আফ্ৰিও ভাৰতবৰ্ষৰ জন-সংখ্যা সকলোতকৈ গঙ্গাৰ পাৰতে বেচি।

যেতিয়া আমি গঙ্গা দৰ্শন কৰোঁ, তেতিয়া আমাৰ চকুৰ আগত কেৱল শস্যৰে পৰিপূৰ্ণ পথাৰৰ ছবিয়েই ভাহি মুঠে বা বস্তু-বাচানিৰে ভৰা জাহাজৰ কথাও মনত নপৰে, বৰং বাল্মীকিৰ কাব্য, বুদ্ধ মহাবীৰৰ বিহাৰ, অশোক-সমুদ্ৰগুপ্ত, হৰ্ষবৰ্দ্ধনৰ নিচিনা সম্ৰাটৰ পৰাক্ৰম, তুলসীদাস, কবীৰৰ দৰে সন্ত সকলৰ ভজন—এই সকলোবোৰ একে লগে আমাৰ চকুত নাচি উঠে। গঙ্গাৰ দৰ্শন হৈছে শীতলতা আৰু পবিত্ৰতাৰ প্ৰত্যক্ষ দৰ্শন।

কিন্তু গঙ্গাৰ দৰ্শন একৰকমৰ নহয়। গঙ্গোত্ৰীৰ ওচৰৰ হিমাচ্ছাদিত প্ৰদেশত এওঁৰ বাল্যকালৰ চঞ্চল ৰূপ, উত্তৰ কাশীৰ আৰু দেবদাকৰ কাব্যময় প্ৰদেশত মুগ্ধাৰূপ, দেৱ-প্ৰয়াগৰ পৰ্ব্বতীয়া আৰু ঠেক প্ৰদেশৰ উজ্জল ৰূপ, অলকনন্দাত নৃত্যময় ৰূপ, লক্ষ্মণ-ঝোলাৰ বিকট দাঁতৰ মাজৰ পৰা মুক্ত হোৱাৰ পাছত ছবিঘাৰৰ ওচৰত অজস্ৰ খাৰাৰ সৈতে তেওঁৰ স্বচ্ছন্দ বিহাৰ; কামপুৰৰ পৰা একত্ৰিত হৈ যোৱা তেওঁৰ ইতিহাস প্ৰসিদ্ধ প্ৰবাহ, প্ৰয়াগৰ বিশাল ক্ষেত্ৰত কালিন্দীৰ লগত হোৱা ত্ৰিবেণী সঙ্গম, এই প্ৰত্যেক শোভাৰ

ভিত্তবস্তে এক বিশেষত্ব আছে। এটা দৃষ্ট দেখিলে আনটোৰ সম্বন্ধে কল্পনা কৰিব নোৱাৰি। প্ৰত্যেকৰ শৌৰ্য্য বেলেগ, প্ৰত্যেকৰ ভাৱ ভিন্ন, প্ৰত্যেকৰ পাৰিপাৰ্শ্বিক অৱস্থা আৰু প্ৰত্যেকৰ মাহাত্ম্য বেলেগ।

প্ৰয়াগৰ পৰা গঙ্গাই বেলেগ ৰূপ ধাৰণ কৰে। গঙ্গোত্ৰীৰ পৰা প্ৰয়াগ-লৈকে গঙ্গাৰ ধাৰা যদিও বিক্ষুব্ধ হৈ পৰে, তথাপি তাৰ মূল ৰূপত কোনো পৰিৱৰ্ত্তন হোৱা নাই। প্ৰয়াগৰ ওচৰত যমুনা আহি তেওঁৰ লগত মিলি যায়। যমুনাৰতো আবলুৱপৰাই উদাৰ ৰূপ। তেওঁ ধেমালি কৰে, জপিয়ায়, তথাপি তেওঁক ক্ৰীড়াগত্ৰা যেন নালাগে। গঙ্গাক শকুন্তলাৰ নিচিনা তপস্বিনী যেনহে লাগে। ক'লা যমুনাক দ্ৰৌপদীৰ নিচিনা অভিমানিনী ৰাজকন্যা যেন দেখা যায়। শ্মিষ্টা আৰু দেৱযানীৰ সাধু গুনোতে প্ৰয়াগৰ ওচৰত গঙ্গা আৰু যমুনাৰ শুক্ল আৰু কৃষ্ণ প্ৰবাহৰ কৰ্মকৰ মিলনৰ কথা মনত পৰে। ভাৰতবৰ্ষত অসংখ্য নৈ আছে। সেই কাৰণেই ইয়াত সঙ্গমৰো আদি অন্ত কাই। আমাৰ পূৰ্বপুৰুষ সকলে এই সকলো সঙ্গমতকৈ গঙ্গা-যমুনাৰ সঙ্গমক বেচি মহত্ব দিছিল। সেই কাৰণেই ইয়াৰ প্ৰয়াগ ৰাজৰ নিচিনা গোঁৱৰপূৰ্ণ নাম ৰাখিছিল। ভাৰতবৰ্ষলৈ মুছলমান অহাৰ পাছত যিদৰে ভাৰতৰ ইতিহাসৰ ৰূপ সলনি হৈ গল, সেইদৰে প্ৰয়াগৰ পাছত গঙ্গা যমুনাৰ সঙ্গমৰ কাৰণে দিল্লী, আগ্ৰা, মথুৰা, বৃন্দাবনৰূপে একেবাৰে সলনি হৈ গল।

এইবাৰ গঙ্গাক গৃহলক্ষ্মীৰ দৰে গম্ভীৰ আৰু সৌভাগ্যৱতী যেন দেখা যায়। ইয়াৰ পাছত তেওঁৰ লগত ডাঙৰ ডাঙৰ নৈবোৰৰ মিলন হয়। যিদৰে যমুনাই শ্ৰীকৃষ্ণৰ স্মৃতিৰ মথুৰা-বৃন্দাবনৰ পানী অৰ্পণ কৰে, সেইদৰেই অযোধ্যাৰ ওচৰত বৈ থকা সবৰ্যুন্নৈয়ে আদৰ্শ ৰজা শ্ৰীৰামচন্দ্ৰৰ জীৱনৰ কৰুণ কাহিনীৰ কথা মনত পেলাই দিয়ে। দক্ষিণৰ চঞ্চল নৈক দেখিলে ৰত্নদেৱৰ যাগ-যজ্ঞৰ কথা মনত পৰে আৰু শোনভদ্ৰক দেখিলে পৌৰাণিক গল্প গ্ৰাহ-গজেন্দ্ৰৰ দ্বন্দ্ব যুদ্ধৰ ছবি চকুৰ আগত ভাহি উঠে। এইদৰেই ৰাস্তাৱতী গঙ্গা পাটলীপুত্ৰৰ ওচৰত মগধ সাম্ৰাজ্যৰ দৰেই বিস্তীৰ্ণ হৈ পৰে। তথাপি গুপ্তকীৰ মহত্বও কুৰ হোৱা নাই। জনক আৰু অশোক, বুদ্ধ আৰু মহাবীৰৰ প্ৰাচীন ভূমিৰ পৰা ওলাই এতিয়া ক'লৈ যাব লাগিব ভাবি গঙ্গা যেন বিমোহিত পৰিছে। যেতিয়া ইমান প্ৰচণ্ড বাৰিবাৰি নিজৰ অমোঘ শক্তিৰ ধাৰা পূৰ্বফালে বৈ আছে, তেতিয়া

ডাক দক্ষিণ ফালে ঘূৰোৱা জানো সহজ কথা ? তথাপি এওঁ সেইফালেই ঘূৰি গৈছে। যিদৰে দুজন সম্ৰাট বা দুজন জগৎগুৰুৰ মাজত সহজে মিলন নহয়, গঙ্গা আৰু ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ অবস্থাও ঠিক তেনেকুৱাই। ব্ৰহ্মপুত্ৰই হিমালয়ৰ সিপাৰৰ সকলো জলধাৰা বহন কৰি অসমৰ মাজেদি পশ্চিমফালে বৈ আহিছে। গঙ্গায়েো এইফালৰপৰা পূবফালে আগ বাঢ়ি গৈছে। তেতিয়াহলে তেওঁলোকৰ মুখামুখিকৈ কেনেকৈ দেখা হ'ব ? প্ৰথমতে কোনে কাৰ আগত মূৰ দৌৱাব ? প্ৰথমে কোনে কাক বাট দিব ? শেষত দুয়ো ইয়াকে স্থিৰ কৰিলে যে দুয়ো দাক্ষিণ্য ধাৰণ কৰি সাগৰক দৰ্শন কৰিবৰ কাৰণে যাব আৰু ভক্তিপূৰ্ণ ভাৱে নম্ৰ হৈ যাওঁতে যাওঁতে য'ত সম্ভৱ হ'ব এগৰাকীয়ে আন গৰাকীক আঁকেহালি ধৰিব। এইদৰেই যেতিয়া গোৱালন্দৰ ওচৰত য'ত গঙ্গা আৰু ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ বিশাল জলবাশি আহি মিলি গৈছেহি, তাত তাৰ ৰূপ ইমান বিৰাট হৈ পৰিছে যে মনত এটা সন্দেহ জাগে, সাগৰ ইয়াতকৈয়ো ডাঙৰ নে ? যিদৰে বিজয় লাভ কৰাৰ পাছত শৃংখলাবদ্ধ সৈন্য অৱস্থিত হৈ পৰে আৰু বিজয়ী বীৰে নিজৰ ইচ্ছা অনুসৰি য'তে ততে ঘূৰি ফুৰে এই দুই মহান নৈৰ অৱস্থাও এনেকুৱাই।

অসংখ্য ধাৰাৰে বৈ গৈ তেওঁলোক সাগৰত মিলিছে। প্ৰত্যেক প্ৰবাহৰ বেলেগ বেলেগ নাম আছে। কিছুমান প্ৰবাহৰ এটাতকৈয়ো অধিক নাম বিद्यমান। গঙ্গা আৰু ব্ৰহ্মপুত্ৰ গোট খাই পদ্মা নাম ধাৰণ কৰিছে। ইয়াকে আগত মেঘনা নামে অভিহিত কৰা হৈছে। এই অসংখ্যমুখী গঙ্গা ক'লৈ যায় ? সুন্দৰ বনৰ বেতগছবোৰক জন্ম দিবলৈ নে নাই সগৰ পুত্ৰ সকলৰ বাসনা তৃপ্ত কৰি তেওঁলোকক উদ্ধাৰ কৰিবলৈ ? আজি যদি আপুনি গৈ চাই আহে, তেতিয়াহলে পৌৰাণিক কাব্যত বৰ্ণিত বস্তুবোৰৰ চিনচাব নাপায়। যিফালেই চাব সেইফালেই মৰাপাটৰ বস্তা তৈয়াৰ কৰা কাৰখানা আৰু লাগ-বাৰু নোহোৱাকৈ অ'ত ত'ত পৰিথকা যন্ত্ৰ-পাতিবোৰ, আগতে য'বপৰা অসংখ্য ভাৰতীয় শিল্পজাত বস্তু ভাৰতীয় জাহাজত লুকা বা জাভা ধীপলৈ গৈছিল সেই বাটেদি আজি বিলাতী আৰু জাপানী জাহাজবোৰে বিদেশী কাৰখানাৰ ভৈয়াৰী অলাগতিয়া বস্তুবোৰ আনি ভাৰতৰ বজাৰ ভৰাই দিছে। আজিও গঙ্গা-মাতাই আগৰ দৰে আমাক নানা ৰকমৰ সন্মুখি প্ৰদান

কৰি আছে, কিন্তু আমাৰ দুৰ্বল হাতে তাক বহন কৰিবলৈ সক্ষম হোৱা নাই। আই গজা। তোমাৰ ভাগ্যত এই দৃশ্যও চাবলগীয়া আছিল।

ফেব্ৰুৱাৰী ১৯২৬ চন।

৬ ॥ যমুনা-বাগী

হিমালয় হৈছে ভব্যতাৰ ভাণ্ডাৰ। য'তে ত'তে ভব্যতাক বিলাই দি ভব্যতাৰ ভব্যতাক কম কৰি দিয়াই যেন হিমালয়ৰ কাম। তথাপি এনেকুৱা হিমালয়ৰ ভিতৰতো এনে এডোখৰ ঠাই আছে যাৰ উৰ্দ্ধস্থিতাই হিমালয়বাসী সকলৰ দৃষ্টিও আকৰ্ষণ কৰে। সি হৈছে যমবজাৰ ভনীয়েকৰ উৎপত্তিস্থান।

ওপৰৰ পৰা বৰফ গলি এটা ডাঙৰ জলপ্ৰপাত ৰূপে বাগৰি পৰিছে। ইয়াৰ চাৰিওফালে গগন-চুম্বী-গছ-গছনি নাই বৰং গগনভেদী অতি জীৰ্ণ শীৰ্ণ গছবোৰ ইয়াত পৰি জহি-পঁচি গৈছে। উদ্ভুদ্ধ পৰ্বত যমদূতৰ দৰে বন্ধাৰ কাৰণে থিয় হৈ আছে। কেতিয়াবা পানী গোট মাৰি বৰফ হৈ যায় আৰু কেতিয়াবা বৰফ গলি ঠাণ্ডা পানী হৈ যায়। এনেকুৱা ঠাইত মাটিৰ তলৰ পৰা আচৰিত ধৰণেৰে উতলি থকা গৰম পানীৰ উহ ওলাই থাকে। মাটিৰ তলৰপৰা এনেকুৱা শব্দ শুনা যায় যেন কোনো বাষ্প যন্ত্ৰৰ পৰা ক্ৰুদ্ধ উশাহহে ওলাই গৈছে। সেই নিজৰাৰ পৰা ওপৰলৈ উৰি যোৱা পানীৰ টোপালবোৰ ইমান গৰম যে এই ঠাণ্ডাৰ ভিতৰতো মানুহক পুৰি পেলাব পাৰে। এনেকুৱা আকৰ্ষণীয় ঠাইতে এদিন অসিত ঋষিয়ে যমুনাৰ মূল উদগম স্থান বিচাৰি উলিয়াইছিল। এই ঠাইত পবিত্ৰ পানীৰে গা-ধোৱা প্ৰায় অসম্ভৱ। যদি চোঁচা পানীৰে গা-ধোৱে, তেতিয়াহলে চিৰদিনৰ কাৰণে শীতল হৈ যাব। গৰম পানীৰে গা-ধূলে আলুৰ দৰে সিজি মৰিব। এই কাৰণে তাত মিহলি পানীৰ কুণ্ড তৈয়াৰ কৰা হৈছে। এটা নিজৰাৰ ওপৰত এটা ওচা আছে।

ভাত কাঠেবে চাৰিব নিচিনাকৈ সাজি লৈ তাৰ ওপৰত তুব পৰা যায়। কিন্তু গোটেই বাতি বাগৰ সলাই থাকিব লাগিব। কিয়নো নহলে ওপৰৰপৰা অহা চোঁচা পানী আৰু তলৰ গৰম পানী দুয়োটা একেলগে গোটখালে অসহ্য হৈ পৰে।

হুয়ো বাই-ভনীৰ ভিতৰত গজাতকৈ যমুনা ডাঙৰ, ধীৰ আৰু গভীৰ। এওঁ কৃষ্ণৰ ভনীয়েক দ্ৰৌপদীৰ নিচিনা কৃষ্ণবৰ্ণা আৰু অভিমানিনী।

গজাক বেচাৰী মন্ত্ৰ-মুখা শকুন্তলা বুলি কব পাৰি। দেবাদিদেৱ মহাদেবে তেওঁক স্বীকাৰ কৰিলে। সেই কাৰণে যমুনায়ে নিজৰ অহঙ্কাৰ এৰি গজাক তেওঁৰ অধিকাৰ সঁপি দিলে। এই হুয়ো বাই-ভনীৰ এগৰাকীয়ে আন গৰাকীক লগ পাবলৈ অত্যন্ত অস্থিৰ হোৱা যেন দেখা যায়। হিমালয়ৰ ওচৰৰ এডোখৰ ঠাইত হুয়ো ওচৰ চাপি আহিছে। কিন্তু মাজত দীৰ্ঘালু দণ্ডাল পৰ্বত থকাৰ কাৰণে ভাত তেওঁলোকৰ মিলন হ'ব নোৱাৰে।

এজন কাৰাগ্ৰেমী ঋষি (যামুন ঋষি) যমুনাৰ পাৰত আছিল আৰু তেওঁ সদায় গজা-স্নানলৈ গৈছিল। কিন্তু খাবৰ পৰত তেওঁ যমুনালৈ ঘূৰি আহিছিল। শেহত যেতিয়া এদিন ঋষি বুঢ়া হল, তেতিয়া তেওঁৰ ওপৰত অনুগ্ৰহ কৰি গজাই নিজৰ প্ৰতিনিধিস্বৰূপে এটা সৰু জুৰি ঋষিৰ আশ্ৰমলৈ পঠিয়াই দিল। 'আজিও সেই পানীৰ সুঁতি ঋষিৰ স্মৰণার্থে বৈ আছে।

দেবদুৱৰ ওচৰতো এই চুইখন নৈ একেলগ হ'ব যেন লাগে। কিন্তু নতম, নিজৰ পবিত্ৰ শীতল অন্তৰ্বেদীৰ সম্পূৰ্ণ প্ৰদেশক পবিত্ৰ কৰাৰ কৰ্ত্তব্য পূৰ্ণ কৰাৰ আগতে তেওঁলোকৰ এগৰাকীয়ে আন গৰাকীৰ লগত গোট খাই সুখ দুখৰ কথা পাতিব পাৰিব জানো ?

যেতিয়া যমুনাই কুৰুক্ষেত্ৰ আৰু পানীপথৰ হত্যাকাৰী ভূমি-ভাগ চাট ভাৰতবৰ্ষৰ ৰাজধানীৰ ওচৰ চাপে, তেতিয়া গজাই উত্তৰ কালী, টেহৰী, শ্ৰীনগৰ, হৰিদ্বাৰ, কনৌজ, ব্ৰহ্মাবৰ্ত্ত, কানপুৰ আদি পুৰাণ-প্ৰসিদ্ধ আৰু ইতিহাস প্ৰসিদ্ধ ঠাইক নিজৰ গাখীৰ খুৱাই লৰি-চাপৰি ফুৰে।

যমুনাৰ পানীত সাম্ৰাজ্যৰ শক্তি থকা উচিত। তেওঁৰ স্মৰণ ভাণ্ডাৰত পাণ্ডৱৰ পৰা মোগল-সাম্ৰাজ্যলৈকে, চিপাহী-বিদ্ৰোহৰ পৰা স্বামী শ্ৰদ্ধানন্দ-দেৱৰ হত্যালৈকে সকলো ইতিহাস ভৰি আছে। দিল্লীৰ পৰা আগ্ৰালৈকে

এনেকুৱা লাগে যেন বাবৰৰ বংশধৰে আমাৰ লগত কথা পাতিবহে খুজিছে। ছয়োখন নগৰৰ দুৰ্গ সাম্ৰাজ্য বন্ধাৰ কাৰণে নহয়, বৰং যমুনাৰ শোভা উপভোগ কৰিবৰ কাৰণেহে যেন সজোৱা হৈছে। মোগল সাম্ৰাজ্যৰ নাগেৰাৰ শব্দ কেতিয়াবাই শেষ হৈ গল, কিন্তু মথুৰা হুন্দাবনৰ বাঁহী আজিও বাজি আছে।

মথুৰা হুন্দাবনৰ শোভা এক অপূৰ্ণ বস্তু। এই প্ৰদেশ যিমান বৰণীয়, সিমানেই সমৃদ্ধিশালী। হৰিয়ানৰ গৰুৰ গাখীৰ মিঠা আৰু সবসতাব কাৰণে ভাৰত বিখ্যাত। যশোদা আৰু গোপৰাজ নন্দই যে স্বয়ং এই ঠাই পচন্দ কৰিছিল, ইয়াৰ ভূমিয়ে এই কথা কেতিয়াও পাৰৰিব নোৱাৰে। মথুৰা হুন্দাবন হৈছে বালকৃষ্ণৰ ক্ৰীড়া-ভূমি, বীৰ কৃষ্ণৰ বিক্ৰম-ভূমি। যদি আমি দ্বাৰকা বাসীক বাদ দিওঁ, তথাপি কালিন্দীৰ শ্ৰীকৃষ্ণৰ জীৱনৰ লগত নিবিড় সংযোগ দেখোঁ। যি যমুনাই কালিয়মৰ্দন দেখিছিল, সেই যমুনাই কংসৰ শিৰচ্ছেদো দেখিছিল। যি যমুনাই হস্তিনাপুৰৰ ৰাজসভাত শ্ৰীকৃষ্ণৰ সচিববাণী শুনিছিল, সেই যমুনাই কুক্লেত্ৰত ৰোমহৰ্ষক গীতাবাণীৰ প্ৰতিধ্বনি কৰিছিল। যমৰজাৰ ভনীয়েকৰ ভাতৃ-স্নেহ শ্ৰীকৃষ্ণৰ কাৰণেহে শোভা পায়। যি যমুনাই ভাৰতবৰ্ষৰ অসংখ্য বংশৰ সংগ্ৰহ দেখিছিল সেই যমুনাৰ কাৰণে বাক পাৰিজাত ফুলৰ নিচিনা তাজাবিবিৰ জীৱন অৱসান কিমান মৰ্মভেদী হব? তথাপি তেওঁ প্ৰেম-সম্ৰাট চাহজাহানৰ পুঞ্জীভূত অশ্ৰুক প্ৰতিবিস্তিত কৰিবলৈ সন্মত হৈছিল। ভাৰতৰ আদিকালৰ পৰা প্ৰসিদ্ধ বৈদিক নদী চৰ্ম্মগুৰতীৰপৰা কবলৈ যেতিয়া যমুনা আগ বাঢ়ে, তেতিয়াই মধ্যযুগৰ ইতিহাসৰ লগত পৰিচয় কৰাওঁতা কুমলীয়া সিদ্ধু নৈ আহি তেওঁৰ লগত মিলিত হয়।

এতিয়া যমুনা অস্থিৰ হৈ উঠিছে। কাৰণ কেইদিন মানৰপৰা তেওঁ নিজৰ ভনীয়েক গঙ্গাক দেখা নাই। যমুনাৰ পেটত ইমানবোৰ কবলগীয়া কথা আছে যে তেওঁ আৰু তাক নিজৰ পেটৰ ভিতৰত সুমাই থব নোৱাৰা হৈ পৰিছে। ভনীয়েকক সুধিবৰ কাৰণেও যমুনাৰ অসংখ্য প্ৰশ্ন গোট খাই আছে। কানপুৰ আৰু কলপীৰ দূৰত্ব বেছি নহয়, ইফালে ইয়াত যমুনাই গঙ্গাৰ বাতৰি পোৱাৰ লগে লগে আনন্দত আপ্তভূত হৈ ইমান বেগাই

লবিবলৈ ধৰে যে প্ৰয়াগৰাজত গৈ তেওঁ গঙ্গাক সাবটি ধৰে। হুয়োবো কি উদ্গাদকতা। তেওঁলোকৰ যে মিলন হল, মিলন হোৱাৰ পাছতো যেন তেওঁলোকে সেই কথা বিশ্বাস কৰিব পৰা নাই।

ভাৰতবৰ্ষৰ সকলো সাধু-সন্ত এই প্ৰেমসঙ্গম চাবলৈ একত্ৰ হয়। কিন্তু এই দুগৰাকী বাই-ভনী ইমান আত্মহাৰা হৈ পৰিছে যে এই বিষয়ে তেওঁলোকৰ কোনো চেতনাই নাই। চোভালত অক্ষয় বৃক্ষ থিয় হৈ আছে। কিন্তু ঈয়ালৈকো তেওঁলোকৰ জ্ঞান নাই। বৃঢ় আকৰ্ষণে যে তাত তেওঁৰ শিবিৰ পাতিছিল, সেই ফালে জানো তেওঁলোকে চাইছিল? মহাৰাজ অশোকো তাত যি শিলাস্তম্ভ পুতি দিছে, এই বাই-ভনী দুগৰাকীয়ে সেইফালে মুৰ-তুলি চাব জানো?

প্ৰেমৰ এই সঙ্গম প্ৰবাহ অখণ্ডৰূপে বৈ আছে। ইয়াৰ লগতে কবিসম্ৰাট কালিদাসৰ সবস্বতীও অখণ্ড ভাৰত প্ৰবাহিত হৈ আছে।

কচিং প্ৰভালপিভিৰিল্লনীলৈ মুক্তাময়ী যক্টিবিরানুৰিক্তা

অন্যত্ৰ মালা সিতপঙ্কজানামিন্দীৰৈকংখচিতাস্তৰেব।

কচিং খগানাং প্ৰিয়মানসানাং কাদম্ব-সংসৰ্গৰতীৰ পংক্তিঃ

হনাত্ৰ কালাগুৰুদত্তপত্ৰা ভক্তিভূষণন্দন-কলিতৈব ॥

এচিং প্ৰভাচাল্লয়সীতমোভিচ্ছায়াবিলীনৈঃ শৰলী কৃতৈব

হনাত্ৰ শুভ্ৰা শবদভ্ৰলেক্ষা বজ্জিহ্বালক্ষ্যনভঃপ্ৰদেশাঃ ॥

কচিচ্চ কাম্যগৰ্ভাভূষণৈৰ ভাস্মাঙ্গবাগা তনুৰীশ্বৰণ্য।

পশ্চানবদ্যাজি বিভাতি গঙ্গা ভিন্নপ্ৰবাহা যমুনাতৰ্জ্জ্বৈঃ ॥

(হে অনিন্দ্য সুন্দৰী সীতা। চোৱা এই গঙ্গাৰ প্ৰবাহত যমুনাৰ টো সোমাই প্ৰবাহক খণ্ডিত কৰি পেলাইছে। ই কেনেকুৱা দৃশ্য। কেতিয়াবা এনেকুৱা লাগে যেন মুক্তা মালাৰে গঁথা ইল্লনীল মনিয়ে মুক্তাৰ জ্যোতিৰ্জ্বলান কৰি পেলাইছে। কোনো ঠাইত এনেকুৱা দেখিবলৈ পোৱা যায় যেন শুভ্ৰ পত্মৰ মাজত নীলকমল গাখি থোৱা হৈছে। কোনো কোনো ঠাইত মানস সৰোবৰলৈ যোৱা শুভ্ৰ ৰাজহাঁহবোৰৰ লগত ক'লা ক'লা কাদম্ব উৰি আছে। কোনো ঠাইত শ্বেতচন্দনেৰে আবৃত মাটিৰ ওপৰত যেন ক'লা অগৰুৰে পত্ৰ লিখা হৈছে। কোনো কোনো ঠাইত চন্দ্ৰ-

জ্যোতিৰ লগত হাঁত শুই থকা আন্ধাৰে যেন ধেমালি খেলি আছে। কোনো ঠাইত শব্দ শুভব শুভ্র মেঘৰ মাজেদি দেখা আকাশ ধনৰ দৰে হৈ আছে। কোনো ঠাইত এনেকুৱা দেখা গৈছে যেন মহাদেৱৰ ভাস্কৰ্য্যত শৰীৰত কলা সাপৰ ভূষণ পিন্ধাই দিয়া হৈছে।)

কিমান সুন্দৰ দৃশ্য। ওপৰত পুষ্পক বিমানত শ্যামবৰ্ণৰ শ্ৰীৰামচন্দ্ৰ আৰু ধৱলশিলা জানকীয়ে চৈধ্য বছৰ বনবাসৰ পাছত অযোধ্যা পাবলৈ অধীৰ হৈ উঠিছে আৰু তলত ইন্দ্রীবৰ-শ্যামা যমুনা আৰু সুধাজলা জাহ্নবী এগৰাকীয়ে আনগৰাকীৰ আলিঙ্গন পাশৰপৰা নিজক মুক্ত নকৰাকৈ নিজৰ নাম-কণৰ মোহ এৰি সাগৰত বিলীন হবলৈ আগুৱাই গৈছে।

এই পবিত্ৰ দৃশ্যৰ কাৰণে হয়তো স্বৰ্গৰপৰা পুষ্প-বৃষ্টি হৈছিল আৰু ভূ-ভলৰ কবিসকলো প্ৰতিভা সৃষ্টিৰ আনন্দত উল্লসিত হৈ উঠিছিল।

চৈধ্যশতাব্দী ১৯২৯ চন।

৭ ॥ মূল-ত্ৰিবেণী

ব্ৰহ্মা, বিষ্ণু, মহেশ্বৰ যিদৰে তিনিও গোট খাই দত্তাত্ৰেয় দেৱৰ নাম গ্ৰহণ কৰে, সেইদৰে অলকনন্দা, মন্দাকিনী আৰু ভাগীৰথী মিলি গঙ্গা মাড় নাম ধাৰণ কৰে। এই তিনিও গঙ্গাৰ ভনীয়েক নহয়, বৰং গঙ্গাৰ অঙ্গহে। যদিও ভাগীৰথী গঙ্গোত্ৰীৰ পৰা আহিছে, তথাপি মন্দাকিনীৰ কেদাৰনাথ আৰু অলকনন্দাৰ বদৰী-নাৰায়ণো গঙ্গাৰ উল্গম স্থান।

যি অলকনন্দা ব্ৰহ্ম-কপালেদি বৈ গৈছে আৰু য'ত এবাৰ শ্ৰাদ্ধ কৰিলে অসংখ্য পূৰ্ব-পুৰুষে চিৰদিনৰ কাৰণে একেলগে মুক্তি পায়, সেই অলকনন্দাৰ উল্গম স্থান জানো গঙ্গোত্ৰীতকৈ কম পবিত্ৰ? ব্ৰহ্ম-কপালত এবাৰ শ্ৰাদ্ধ কৰিলে আৰু দুনাই শ্ৰাদ্ধ কৰিব নোৱাৰি। যদি মোহ বশতঃ কৰা হয়

তেতিয়াহলে পিতৃ-পিতামহৰ অধোগতিহে হয়। কিমান জাগ্ৰত ঠাই সেইখন।

যেতিয়া মন্দাকিনী গোবী কুণ্ডৰ গৰম পানীত অলপ সময়ৰ কাৰণে উত্তপ্ত হৈ যায়, তেতিয়া অলকনন্দায়ে বদৰীনাৰায়ণৰ গৰম কুণ্ডৰ পানী লৈ আহে।

কেদাৰ নাথৰ মন্দিৰৰ আকাৰ প্ৰকাৰ আন সকলো মন্দিৰতকৈ ভিন্ন ধৰণৰ। ভিতৰৰ শিৱলিঙ্গ স্নায়ন্ত্ৰু নিৰাকাৰ। ই ইমান ওখ যে মানুহে মূৰ দৌৱালেই ই মানুহৰ বুকুত লাগে।

কেদাৰ নাথ মন্দিৰৰ যিমান বিশেষত্ব আছে মন্দাকিনীৰে সিমানেই। ইয়াৰ শিলৰোৰ আন ধৰণৰ, ইয়াৰ প্ৰবাহ আন প্ৰকাৰৰ আৰু ইয়াত গা-দোৱাৰ আনন্দও ভিন্ন ৰকমৰ।

গঙ্গোত্ৰী সঁচাকৈয়ে গঙ্গোত্ৰীয়েই এই তিনিও প্ৰবাহৰ ভিতৰত ভাগীৰথীৰ প্ৰবাহ অধিক ৰম্য আৰু মনোৰম যেন লাগে। গঙ্গাত যে কেৱল এই তিনিটা প্ৰবাহেই আছে এনে নহয়। ইয়াৰ লগত নীল গঙ্গা, ব্ৰহ্ম গঙ্গা আদি কেইবাখনো গঙ্গা আছে। হিমালয়ৰপৰা ওলোৱা সকলো প্ৰবাহেই গঙ্গাৰ বাতিৰে আৰু আন কি হব? যি বাৰি-বাৰিয়ে হৰিদ্ভাবৰ ওচৰত হৰিৰ পদ স্পৰ্শ কৰিছে সেই সকলো গঙ্গাৰে প্ৰবাহ। যেতিয়া মহৰ্ষি বায়ীকিয়ে গঙ্গাক আকাশৰপৰা হিমালয়ৰ শিখৰকণী মহাদেৱৰ জটাৰ ওপৰেদি বাগৰি অজস্ৰ ধাৰাহৈ ওলাই অহা দেখিলে, তেতিয়া তেওঁৰ আৰ্থ্য দৃষ্টিৰে গঙ্গাক সাতোটা বেলেগ বেলেগ প্ৰবাহ ৰূপে পৰিগণিত কৰিলে।

তস্যাং বিসৃজ্যমানায়াং সপ্তশ্ৰোতাংসি জঞ্জিৰে।

হ্লাদিনী পাৱনী চৈৱ নলিনী চ তথৈৱ চ ॥

সূচক্ষুশ্চৈৱ সীতা চ সিদ্ধুশ্চৈৱ মহানদী।

সপ্তমী চান্ধগাং তাসাং ভগীৰথৰথঃ তদা ॥

৮ ॥ জীবন তীৰ্থ হৰিদ্বাৰ

ত্ৰিপথগা গজ্জাৰ তিনিটা অৱতাৰ। গঙ্গোত্ৰী বা গো-মুখৰপৰা হৰিদ্বাৰ লৈকে থকা গজ্জা প্ৰথম অৱতাৰ। হৰিদ্বাৰৰ পৰা প্ৰয়াগ—ৰাজলৈকে গজ্জাৰ দ্বিতীয় অৱতাৰ। প্ৰথম অৱতাৰত তেওঁ পৰ্বতৰ বান্ধোন আৰু সদাশিৱৰ জটাৰ পৰা মুক্ত হবলৈ অশেষ যত্ন কৰিছে। দ্বিতীয় অৱতাৰত নিজৰ ভনীয়েক যমুনাৰ লগত মিলি অধীৰ ভাৱে গৈ সাগৰত বিলীন হৈ পৰিছে। এইটো হৈছে তেওঁৰ তৃতীয় অৱতাৰ। গাঙ্গোত্ৰী, হৰিদ্বাৰ, প্ৰয়াগ আৰু গজ্জাসাগৰ—গজ্জাপুত্ৰ আৰ্ধ্য সকলৰ কাৰণে সকলোতকৈ মহান তীৰ্থস্থান। সেই ঠাইত যিমান ওপৰলৈ উঠা যায়, তীৰ্থৰ মহান্ধা সিমানেই বাঢ়ে। এক প্ৰকাৰে ই সত্য। কিন্তু মোৰ দৃষ্টি কোণৰপৰা হৰিদ্বাৰৰ আকৰ্ষণ ভাৰতীয়ৰ কাৰণ অত্যন্ত প্ৰবল। হৰিদ্বাৰত পাঁচখন প্ৰসিদ্ধ তীৰ্থ আছে। পুৰাণত প্ৰত্যেকৰ মহিমাৰ বৰ্ণনা শ্ৰদ্ধা আৰু ভক্তি বাক্যৰ কৰা হৈছে। কিন্তু এই মহত্বৰ সঙ্ক্ষে মানুহে একো নজ্ঞানাকৈয়ে কব পাৰে যে “হৰিকী পৈডী” (হৰিৰ পদ) ত গজ্জাৰ মহান্ধা সিমান পৰিমাণে আছে তাৰ লগত কাব্যৰ পৰিমাণো কম নহয় বৰং বেচি পৰিমাণাহে আছে। এনেয়ে প্ৰত্যেক নৈৰ দীৰ্ঘতাত কাব্যময় ভূমিভাগ থাকে। মোৰ কোৱাৰ তাৎপৰ্য্য এইটো নহয় যে গজ্জাৰ পাৰত হৰিদ্বাৰতকৈ অধিক সুন্দৰ ঠাই হব নোৱাৰে। “হৰিকী পৈডীৰ” আশে-পাশে বাৰাণসীৰ শোভাৰ এশভাগৰ এভাগো ইয়াত দেখা নাযায়। তথাপি ইয়াত মানৱ আৰু প্ৰকৃতি পৰস্পৰে সহযোগ কৰি গজ্জাৰ শোভা বঢ়োৱাত অৱদান যোগাইছে। গজ্জাৰ সেই সবল আৰু স্বচ্ছ প্ৰবাহ, মন্দিৰৰ ওচৰৰ সেই আকৰ্ষণীয় দৃশ্য, ঘাটৰ তলৰ সেই একা-বেকা কুণ্ড, হেজাৰ হেজাৰ মানুহ অনায়াসে বহিব পৰা পটৰ নিচিনা নৈৰ ঘাট, আনফালে পুৰণি কালৰ ধুনীয়া দলং এই সকলো বোৰেই যেন কাব্যময়। যদিও দাঁতি কাষৰ মন্দিৰ আৰু সাধাৰণ ধৰ্ম্মশালাবোৰ সিমান আকৰ্ষণীয় নহয় তথাপি তেওঁলোকেও গজ্জাৰ শোভা বৃদ্ধি কৰিছে। বানাবসীৰ বজাৰত ঘূৰি ফুৰা গৰুবোৰ আৰু শাস্ত্ৰিৰে ঘাঁহ পাঙলি ফুৰা ইয়াৰ গৰুবোৰৰ দৃশ্য

ভিন্ন বকম্বৰ। ইয়াৰ গল্পৰ কোনো ঠাইতেই আপুনি পলমৰ নাম গোন্ধেই নাপাব। অনন্ত কালৰপৰা ঠেকা-ঠেকি ধাই ঘূৰণীয়া হৈ ঘোৰা বগা শিলবোৰহে দেখিবলৈ পাব।

“হৰিকী পৈড়ী”ৰ সকলোতকৈ আকৰ্ষণীয় বস্তুৰ ফালে আমাৰ দৃষ্টি নপৰে। আমি মাত্ৰ তাৰ অনুভৱহে কৰোঁ। সি হৈছে ইয়াৰ বতাহ। হিমালয়ৰ দূৰ-দূৰণিৰ পৰা হিমাক্ষাদিত শিখৰৰপৰা দক্ষিণৰ ফালে যি বতাহ বৈ যায়, সি সকলোতকৈ প্ৰথমতে ইয়াৰ গাওঁবোৰ স্পৰ্শ কৰে। এনেকুৱা পবিত্ৰ বতাহ আন ঠাইত ক’ত পোৱা যাব? “হৰিকী পৈড়ী”ৰ ওচৰত দলঙৰ ওপৰত থিয় হৈ থাকক, আপোনাৰ মন প্ৰাণ আনন্দত ভৰি উঠিব। এই বতাহ উন্মাদক নহয়--বৰং প্ৰাণদায়ক আৰু তাপ প্ৰশমনকাৰী।

মই যিমানবাৰ ইয়ালৈ আহিছোঁ সিমানবাৰ সেই শান্তি, সেই আনন্দ আৰু সেই ‘আনন্দ’ অনুভৱ কৰিছোঁ। কিছুমান মানুহে বস্ত্ৰৰ চোপাটিৰ লগত এই ঘাটৰ তুলনা কৰে। এই দুয়োৰো ভিতৰত বৈসাদৃশ্য নিশ্চয় আছে। ইয়াত যাত্ৰীসকলে মাছক আহাৰ দিয়ে, আৰু মাছমৰীয়াই নিজে খাবৰ কাৰণে মাছ ধৰে।

“হৰিকী পৈড়ী” যদি চাব খোজে তেতিয়াহাল সন্ধ্যাৰ সূৰ্যাস্তৰ পাছত যাব লাগে। জোনাক ৰাতি হওক বা নহওক তাৰ কাৰণে ভাবিব নালাগে। যদি জোনাক হয়, একবকম্বৰ শোভা দেখিব আৰু যদি জোনাক নহয় তেন্তে আন একবকম্বৰ। কিন্তু প্ৰত্যেক অৱস্থাতে ইয়াৰ শোভা দেখিবলৈ পাব। এই দুয়োৰো ভিতৰত কোনোবাই যদি তুলনা কৰিব খোজে তেতিয়াহাল তেওঁ কলা-প্ৰেমী নহয়। সন্ধ্যাকাশত এটাৰ পাছত এটাকৈ তৰা ওলায় আৰু তলৰপৰা এটা এটা প্ৰজলিত চাকিয়ে তাৰ উত্তৰ দিয়ে। এই দৃশ্যৰ ভিতৰত যি গুঢ় শান্তি আছে মানুহৰ মনত সি এক বিচিত্ৰ ধৰণৰ প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰে। এনেকুৱা সময়তে মন্দিৰৰ পৰা টিলিং টালাং টিলিং টালাং ঘণ্টাৰ শব্দৰ যোগে আৰতিৰ আহ্বান কৰা হয়। এই ঘণ্টা ধ্বনিৰ যেন শেষ নাই অবিৰাম টিলিং টালাংকৈ ৰাজি থাকে। আৰু ভক্ত সকলেও নানা ভৱৰ আৰতি বন্দনা কৰি থাকে। পুৰুষে গায়, নাৰীয়ে গায়, ব্ৰহ্মচাৰীয়ে গায়, সন্ন্যাসীয়ে গায়, স্থানীয় মানুহে গায়, আৰু দেশ দেশান্তৰৰ যাত্ৰী-

সকলেও গাই থাকে। কোনেও কাৰোফালে চকু নিদিয়, কোনেও কাৰো-কাৰণে আঘনি নাপায়। প্ৰত্যেকেই নিজৰ নিজৰ ভক্তিৰ ভাৱত বিভোৰ। সনাতন পন্থীয়ে স্তোত্ৰ গায়। আৰ্য্য সমাজৰ মানুহে উপদেশ দিয়ে। শিখ-সকলে গ্ৰন্থ চাহেবৰ ছুই এক 'মহোম্মা' (ভজন) জোৰেৰে আদা-দি-বাৱত (আসাৱৰী বাগ) গায়। গো-বন্ধা প্ৰচাৰকে আপোনাক ইয়াত কব যে গৰুৰ গাখীৰ বগা কাৰণেই পৃথিৱীত বগা ৰঙ আছে। গৰুৰ পেটত কেৱল খাঁহেই নহয়, তেতিয়া কোটি দেৱতাও আছে। কিছুমান নাস্তিক মানুহে এই ভিৰৰ সুবিধা লৈ যুক্তিৰ সৈতে এইটো প্ৰমাণ কৰে যে ঈশ্বৰ নাই। উদাৰ হিন্দু ধৰ্ম্মই এই সকলোকে নিজৰ নিজৰ মতে চলিবলৈ দিয়ে। গঙ্গা আইৰ দৰবাৰত কোনেও তিবন্ধাৰ নাপায়—সকলোৰে সমান সন্মান। যদি ৰঙা-গেকৰা কাপোৰ পিন্ধি মুক্ত হবলৈ দাবী কৰা মুক্তি সৈনিক মিচনাৰীয়েও ইয়াত আহি হিন্দু ধৰ্ম্মৰ বিৰুদ্ধে প্ৰচাৰ কৰে, তথাপি আমাৰ যাত্ৰী সকলে শান্তিপূৰ্ণ ভাৱে তেওঁৰ কথা শুনে আৰু কম যে ভগবানে যেনেকুৱা বুদ্ধি দিছে, বেচেৰাই সেইদৰে কৈছে। ইয়াত তেওঁৰ দোষ কি? হিন্দু সমাজত বহুত দোষ আছে আৰু এই দোষৰ কাৰণে হিন্দু সমাজে বহুত সহিব লগীয়া হৈছে। কিন্তু উদাৰতা, সহিষ্ণুতা আৰু সদ্ভাৱ আদি হিন্দু সমাজৰ বিশেষত্ববোৰ কেতিয়াও দোষপূৰ্ণ নহয়। এই উদাৰতাৰ কাৰণেই হিন্দু সমাজে বহুত সহ্য কৰিছে আৰু আনহাতে হিন্দু ধৰ্ম্মৰ শিৰা দিনক দিনে দুৰ্বল হৈ গৈছে।

এতিয়াও সেই ঘটনা বাজি আছে আৰু এলেহুৱা মানুহক আৰতিৰ কাৰণে আত্মান জনাইছে। ইয়াত তকণী সকলে পাতৰ এবিধ ডাঙৰ ডাঙৰ টোপোলা সাজি ফুলৰ মাজত দিউৰ চাকি জ্বলাই নৈৰ প্ৰবাহত এৰি দিয়ে যেন নিজৰ ভাগ্যৰহে পৰীক্ষা কৰিছে। এই টোপোলাবোৰ নাৱৰ দৰে কঁপি কঁপি এই দৰে গৈ থাকে যেন নিজৰ ভিতৰত জোৰাতিৰ মহত্ব বুদ্ধি জীৱনযাত্ৰা আৰম্ভ কৰিছে। হল। সেই জীৱন যাত্ৰা আৰম্ভ হল। এটাব পাছত এটাকৈ এই চাকিয়ে নিজক আৰু নিজৰ ভাগ্যক জীৱন প্ৰবাহত এৰি দিছে। মানৱ জীৱনত ব্যক্তিৰ যি মহত্ব আছে ইয়াত চাকিৰ ভিতৰত তাক দেখিবলৈ পোৱা যায়। কোনো হতভাগ্য যাত্ৰাৰ আৰম্ভতে বতাহৰ

বলীভূত হৈ যায় আৰু ইয়াৰ পাছত চাৰিওফালে বিষমতা ব্যাপ্ত হৈ পৰে। কিছুমানে অলপ আশা দেখুৱাই নিৰাশ কৰে, কিছুমান চিৰ কথৰ দৰে কঁপি কঁপি বহুত দূৰ পায়গৈ। কেতিয়াবা কেতিয়াবা হুটা টোপোলা ওচৰ চাপি আহে আৰু এটা আনটোৰ লগত লগ লাগি যায়। শেষত এই যুগল নাৰে নৱ দম্পতিৰ দৰে দীঘলীয়া যাত্ৰা আৰম্ভ কৰে। ইহঁতৰ ঘূৰণীয়া ঘূৰণীয়া পকনীয়া দেখিলে মনলৈ যি ভাব আহে তাক ব্যক্ত কৰা টান। কিছুমান জীৱন জ্যোতি নুমুৱাৰ আগতে অদৃশ্য হৈ যায়। মৃত্যু আৰু অদৃষ্ট দুয়োটাই হৈছে — মানৱ জীৱনৰ শেষ অধ্যায়। ইয়াৰপৰা কোনো সাৰিব নোৱাৰে, সেই কাৰণেই মানুহৰ ঈশ্বৰলৈ মনত পৰে। যদি মানুহৰ মৃত্যু নহল হেঁতেন, তেতিয়াহলে হয়তো ঈশ্বৰলৈ মনতো নপৰিল হেঁতেন।

যদি সাহ হয়, তেতিয়াহলে কোনো এদিন ৰাতিপুৱা চাৰি বজাত অকলে অকলে আহি এই ঘাটত বহিবহি। আপুনি ইয়াত কিছুমান বেলেগ ধৰণৰ ভক্ত দেখিবলৈ পাব। ৰাতিপুৱা তিনিবজাৰপৰা সূৰ্য্যোদয়লৈকে নানা ৰকমৰ বিশিষ্ট মানুহ ইয়ালৈ আহে।

ৰাজনীতিৰ উষাই সূৰ্য্য নাৰায়ণক জন্ম দিয়ে আৰু তৎক্ষণাত ব্যৱহাৰিক পৃথিৱীয়ে এই ঘাতক অধিকাৰ কৰি লয়। তাৰ আগতে ইয়াৰপৰা আঁতৰি যোৱা ভাল। আকাশৰ তৰাও সুখী হব।

মাৰ্চ ১৯৩৬ চন।

৯ ॥ দক্ষিণ গঙ্গা গোদাবৰী

১

সকতে বাতিপুৰা শুই উঠি আমি প্ৰভাতী গাইছিলো। তাৰে এই চাৰি শাবী এতিয়া মোৰ মানস পটত উজ্জ্বল হৈ আছে।

উঠোনিয়াং প্ৰাতঃকালীং, বদনীং বদা চন্দ্ৰমৌলী।

শ্ৰীবিন্দুমাধবাজবলী, স্নান কৰা গঙ্গেচেং, স্নান কৰা গোদেচেং ॥

কৃষ্ণা ৰেণ্না তুঙ্গভদ্ৰা, সবয়ু কালিন্দী নৰ্মদা।

ভীমা ভামা গোদা, কৰা স্নান গঙ্গেচেং ॥

গঙ্গা আৰু গোদা একেই। দুয়োৰো মহাত্ম্যত অলপে পাৰ্থক্য নাই। যদি কেতিয়াবা পাৰ্থক্য হয়, তেতিয়াহলে ইমানেই হ'ব যে কলিকালৰ পাপৰ কাৰণে গঙ্গাৰ মহিমা কমি যাব, কিন্তু গোদাবৰীৰ মহিমা কেতিয়াও কম হ'ব নোৱাৰে। শ্ৰীৰামচন্দ্ৰৰ অত্যন্ত সুখৰ দিনবোৰ এই গোদাবৰীৰ পাৰতে পাৰ হৈছিল। জীৱনৰ দাকণ আঘাতো তেওঁ ইয়াতে সহিব লগীয়া হৈছিল। গোদাবৰী যে দক্ষিণ ভাৰতৰ গঙ্গা। কৃষ্ণা আৰু গোদাবৰী এই দুয়োখন নৈয়ে মহাৰাষ্ট্ৰ আৰু অন্ধ্ৰক পালন-পোষণ কৰি আহিছে। যদি আমি মহাৰাষ্ট্ৰৰ স্বাধীনতা আৰু অন্ধ্ৰৰ সাম্ৰাজ্যক এই নৈৰ ওচৰত ঋণী বুলি কওঁ, তেতিয়াহলে ইয়াত অলপো অত্যাক্তি কৰা নহয়। সাম্ৰাজ্য নিৰ্মাণ হল, ধ্বংস হল; উত্থান হল, পতন হল। কিন্তু এই ঐতিহাসিক ভূমিৰ ওপৰত অৱস্থিত এই দুখন নৈৰ অখণ্ড প্ৰবাহ আজিও অবিচ্ছিন্ন ভাৱে বৈ গৈ আছে। এই নৈবোৰ যিদৰে অতীত কালৰ গৌৰৱময় ইতিহাসৰ সাক্ষী স্বৰূপ, সেইদৰে ভবিষ্যতৰ মহান আশা-আকাঙ্ক্ষাৰ প্ৰেৰকো। গোদাবৰীৰ মহিমাত এক বৈচিত্ৰ্য আছে। তেওঁ জলপ্ৰাচুৰ্য্যৰ কাৰণে যিমান বিখ্যাত ইতিহাসৰ পৃষ্ঠাতো সিমানেই মহত্বপূৰ্ণ। যিদৰে গোপাল কৃষ্ণৰ জীৱন বিবিধভাবে পৰিপূৰ্ণ আৰু তাত সকলোপিনে উৎকৃষ্টতাৰ প্ৰাচুৰ্য্য আছে, সেইদৰে গোদাবৰীৰ সুদীৰ্ঘ প্ৰবাহৰ পাৰত সৃষ্টিৰ সৌন্দৰ্য্যৰ বিচিত্ৰতা আৰু বিপুলতাবে ভৰপূৰ হৈ আছে। যিদৰে ব্ৰহ্মাৰ কল্পনাৰপৰা

সৃষ্টিৰ বিস্তাৰ হৈছিল, বায়ীকিৰ অন্তৰৰ কৰুণ বেদনাৰপৰা বায়ামণৰ জন্ম হৈছিল, সেইদৰে ত্ৰাণকৰ পৰ্বতৰ দাঁতিৰপৰা টোপ্, টোপ্ কৰি বাগবিধকা গোদাবৰীৰ পৰাই ভবিষ্যতৰ ৰাজ্য মাহেশ্বৰীৰ অসীম বাৰি-বাৰিৰ জন্ম হৈছিল।

সিদ্ধ আৰু ব্ৰহ্মপুত্ৰই যিদৰে হিমালয়ক আলিঙ্গন কৰিবলৈ ভাৰিছিল, নৰ্মদা আৰু তাপ্তীয়ে বিজ্ঞাসাতপুডাক গলাব খুজিছিল, সেইদৰে গোদাবৰী আৰু কৃষ্ণাই দক্ষিণৰ উন্নত প্ৰদেশ বোৰক ধন-ধাত্ৰৰে সমৃদ্ধ কৰিবলৈ স্থিৰ কৰিছে। এই পক্ষপাত দেখি সহ্যাদ্ৰি পশ্চিমৰ ফালে ঢলি পৰিছে। তেওঁৰ কাৰণে এইটো যেন অসস্থ হৈ পৰিছে। তেওঁক পূবফালে টানিবৰ কাৰণে যেন এই দুয়োখন নৈয়ে অশেষ প্ৰতাপেৰে প্ৰচেষ্টা কৰি আছে। এই দুয়োখন নৈৰ উৎসস্থান পশ্চিম সাগৰৰপৰা পঞ্চাশ পয়সত্তৰ মাইল-তকৈ বেছি দূৰত নহয়। তথাপি দুয়ো আঠশ নশ মাইললৈকে যাত্ৰা কৰি নিজৰ জলভাৰ বা কৰভাৰ পূবসাগৰক অৰ্পণ কৰিছে। এই কৰভাৰৰ বিস্তাৰ কোনো সাধাৰণ কথা নহয়। ইয়াৰ ভিতৰত গোটেই মহাৰাষ্ট্ৰ প্ৰদেশ আহি পৰিছে। হায়দৰাবাদ আৰু মহীশূৰ ৰাজ্যও অন্তৰ্ভুক্ত হৈছে। মিচৰ-সংস্কৃতিৰ মাতা নীল নৈ আমাৰ গোদাবৰীৰ আগত একোৰেই নহয়। ত্ৰাণকৰ ওচৰৰ পৰ্বতৰ এক বিশাল প্ৰাচীৰৰ পৰা গোদাৰ উৎস হৈছে। গিবনাৰৰ উচ্চ প্ৰাচীৰৰ ওপৰৰ পৰাও এত্ৰকৰ এই প্ৰাচীৰ দেখা নাযায়। ত্ৰাণকৰ গাঁৱৰ পৰা যি পৰ্বতাৰোহণ আৰম্ভ হৈছে সি গোদা আইৰ মূৰ্ত্তিৰ চৰণলৈকে একেৰাহে চলি আছে। ইয়াতকৈ ওপৰলৈ যাবৰ কাৰণে পৰ্বতৰ বাওঁ ফালে ভয়াবহ খটখটী সজা হৈছে। এই বাটেৰে মানুহ ব্ৰহ্মগিৰিলৈকে যাব পাৰে। কিন্তু সেইখন পৃথিবীয়েই বেলেগ। গোদাবৰীৰ উৎসস্থানৰ পৰা যি দৃশ্য দেখা যায় সেইটোৰেই আমাৰ কাৰণে বিশেষ অনুকূল। মহাৰাষ্ট্ৰৰ তপস্বী আৰু ৰজাসকলে সমান ভাবে এই স্থানত তেওঁলোকৰ অন্তৰৰ শ্ৰদ্ধা-ভক্তি উজ্জ্বল কৰি দিছে। কৃষ্ণাৰ পাৰৰ ৰাষ্ট্ৰ সাতাৰা আৰু গোদাৰ পাৰৰ নাচিক-পৈঠন, প্ৰকৃততে এই দুয়োখন মহাৰাষ্ট্ৰৰ সাংস্কৃতিক ৰাজধানী।

গোদাবৰীৰ ইতিহাস সহিসুতাৰ প্ৰতিমূৰ্ত্তি বামচন্দ্ৰ আৰু বিষাদ প্ৰতিমা সীতাদেবীৰ স্তম্ভাস্তবপৰাই আবদ্ধ হৈছে। বাজপাট ত্যাগ কৰাৰ সময়ত বামৰ দুঃখ হোৱা নাছিল। কিন্তু গোদাবৰীৰ পাৰত সীতা আৰু লক্ষ্মণৰ সঙ্গ উপভোগ কৰাৰ আনন্দ যেতিয়া অন্ত হৈছিল, তেতিয়া তেওঁৰ হৃদয় শতধা-বিদীৰ্ণ হৈ গৈছিল। হিংসুক জন্তুৰ অভাৱত নিৰ্ভয় মনেৰে ফুৰা হৰিণাই আৰ্ধ্য বামচন্দ্ৰৰ এই দুঃখাত্ৰতা দেখি হয়তো দূৰলৈ পলাই গৈছিল। সীতাৰ সজ্ঞানত ঘূৰি ফুৰা লক্ষ্মণৰ গৰ্জ্জন শুনি হয়তো ডাঙৰ ডাঙৰ হাতীও ভয়ত ত্ৰস্ত হৈ উঠিছিল। পশু-পক্ষীৰ দুঃখৰ চকুলোত হয়তো গোদাবৰীৰ নিশ্ৰাণ পানীও কেহেৰাজ বৰণীয়া হৈ গৈছিল। যিদৰে হিমালয়ত পাৰ্বতী আছিল, সেইদৰে জনস্থানৰ সীতা গোটেই বিশ্বৰ অধিষ্ঠাত্ৰী আছিল। তেওঁ যোৱাৰ পাছত যি মৰ্ম্মান্তিক দুঃখ হৈছিল, যদি সি সাৰ্বভৌম হয়, তেতিয়া-হলে তাত আচৰিত কি ?

বাম-সীতাৰ আকৌ মিলন হল, কিন্তু সেই জনস্থানৰ বিচ্ছেদৰ কাহিনী চিৰদিনৰ কাৰণে বৈ গল। আজিও যদি আপুনি নাচিকৰ পঞ্চবটীৰ ভিতৰলৈ গৈ ঘূৰি চায়, লাগিলে বাৰিষাতে হওঁক বা গৰমতে হওঁক আপোনাৰ এনেকুৱা লাগিব যেন গোটেই পঞ্চবটীয়ে জটায়ুৰ দৰে উদাস হৈ 'সীতা' 'সীতা' বুলি চিয়ঁৰি আছে। মহাৰাষ্ট্ৰৰ সাধু-সন্ন্যাসী সকলে যদি ইয়াত নিজৰ মঙ্গল বাণী প্ৰচাৰ নকৰিলেহেঁতেন, তেতিয়াহলে এই জনস্থান এখন জনহীন প্ৰদেশ হৈ থাকিলেহেঁতেন।

বদৰ উদ্ভাপ গুচাবৰ কাৰণে ঘাঁহবোৰ যেনেকৈ চাৰিওফালে ব্যাপ্ত হৈ থাকে সেইদৰে জীৱনৰ বিষয়তাক পাহৰাবৰ কাৰণে ইয়াৰ চাৰিওফালে সাধু-সন্ত সকলে বিচৰণ কৰি ফুৰে। ই কিমান সৌভাগ্যৰ কথা। যেতিয়া নাচিক এাম্বকৰ ফালে যাব লগীয়া হয়, তেতিয়া বাম-লক্ষ্মণে বনবাসৰ বাবে মনোনীত কৰা এই ঠাইখন তেওঁলোকৰ দৃষ্টিৰে চাবৰ ইচ্ছা হয়। প্ৰত্যেক বাৰ কঁপি থকা ঘাঁহত সীতাৰ কাতৰ তনুঘটিৰ দৃশ্য যেন চকুৰ আগত ভাহি উঠে। বামভক্ত শ্ৰীসমৰ্থ বামদাস যেতিয়া ইয়াত আছিল, তেতিয়া চাগৈ তেওঁৰ হৃদয়ত কেনেকুৱা ভাৱৰ তৰঙ্গ উঠিছিল ? শ্ৰীসমৰ্থই গোদাবৰীৰ

পাৰত গোবৰ হনুমান স্থাপন কিহৰ কাৰণে কৰিছিল ? এইটো বুজাবলৈকে নেকি যে যদি পঞ্চবটীত হনুমান থাকিলেহেঁতেন তেতিয়া হলে সীতাক হৰণ কৰিবলৈ কেতিয়াও নিদিলেহেঁতেন। সীতা দেবীয়ে—কটু কথাৰে লজ্জণক আঘাত দি এই মহাসঙ্কট মাতি আনিছিল। হয়তো হনুমানক তেওঁ এনেকুৱা কথা কেতিয়াও কব নোৱাৰিলেহেঁতেন। জনস্থান আৰু কিঙ্কিঙ্কাৰ মাজত যথেষ্ট পাৰ্থক্য আছে আৰু গোদাৱৰীও শোনভদ্ৰা নহয়।

ৰাম-কথাৰ যি কৰুণ বস দ্বাপৰ যুগৰপৰা আজিলৈকে চলি আহিছে তাক কোনে হ্ৰাস কৰিব ? এই কাৰণে আমি শ্ৰদ্ধ পাভাৰ মুখৰ পৰা বেদৰ পাঠ কৰাওঁতা শ্ৰীজ্ঞানেশ্বৰ মহাৰাজক লগ পাবলৈ পৈঠনলৈ গৈছিলোঁ। যিদৰে গোদাৱৰীক দক্ষিণ-গঙ্গা বোলা হয় সেইদৰে তাৰ পাৰত অৱস্থিত নগৰকো দক্ষিণৰ কান্ধী বুলি মনা হয়।

ইয়াৰ দশ-গ্ৰন্থী ব্ৰাহ্মণে যি 'বিধান' দিয়ে চাৰিও বৰ্ণৰ মানুহে তাক মানিব লাগে। ডাঙৰ ডাঙৰ-সম্ৰাটৰ তামৰ ফলিতকৈয়ো ইয়াৰ ব্ৰাহ্মণৰ বিধান বেচি মহত্বপূৰ্ণ। এনেকুৱা ঠাইত শাস্ত্ৰ-ধৰ্ম্মৰ আগত হৃদয়-ধৰ্ম্মৰ বিজয় দেখুওৱা কাম কেৱল জ্ঞান—বাজেহে কৰিব পাৰে। পৈঠনত জ্ঞানেশ্বৰে যজ্ঞোপবীতৰ অধিকাৰ নাপালে। সন্ন্যাসী শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ ওপৰত কৰা অত্যাচাৰৰ স্মৃতি স্থায়ী কৰিবৰ কাৰণে যিদৰে তাৰ ৰজাসকলে নান্দুজি ব্ৰাহ্মণৰ ওপৰত কেইবাটো নতুন প্ৰথা জাপি দিছিল, সেইদৰে সন্ন্যাসীগুৰু জ্ঞানেশ্বৰৰ কোনো শিষ্য ৰাজপাটৰ অধিকাৰী হোৱা হলে তেওঁ মহাৰাক্ষীয় ব্ৰাহ্মণক শাস্তি দিলেহেঁতেন আৰু কলেহেঁতেন যে জ্ঞানেশ্বৰক ব্ৰাহ্মণৰ অধিকাৰৰপৰা বঞ্চিত কৰোঁতা তোমালোককো আজিৰ পৰা যজ্ঞোপবীতৰ অধিকাৰৰপৰা বঞ্চিত কৰা হৈছে।

কেতিয়াবা যিদৰে হাতৰ আঙুলিক বিচনিকপে ব্যৱহাৰ কৰা হয়, সেইদৰেই ডাঙৰ ডাঙৰ নৈত আহি মিলিত হোৱা আৰু আত্ম-বিলোপৰ কঠিন যোগ সাধন কৰা সৰু সৰু নৈ বোৰো বিচনি হৈ পৰে। সছাত্ৰি আৰু অজ্ঞান পৰ্বতৰ মাজত যিকন ঠাই আছে আৰু তাত যিমানবোৰ পানী বাগৰি আহি পৰে এই নৈবোৰে সেই সকলোবোৰ পানীকে টানি আনি নিজৰ লগত মিহলাই লৈছে। দাৰণা আৰু কাদৱা প্ৰবৰা আৰু

মৃত্যুক যদি বাদ দি দিওঁ, তথাপি মধ্যভাবতৰ পৰা দূৰ-দূৰণিৰ পানী আনোতা বান্ধা আৰু বেলগজাক বাক কেনেকৈ পাহৰি যায় ? চুখন নৈ মিলি এখন হোৱা নৈক যি প্ৰাণহিতা নায় দিছিল, তেওঁৰ মনত চাইগে কিমান কৃতজ্ঞতা, কিমান কাব্য আৰু কিমান আনন্দ ভৰপূৰ হৈ আছিল । ঈশান কোণৰ পৰা পূবঘাটৰ ফালে পানী আনোতা অষ্ট বক্ৰা ইম্ভাৱতী, আৰু তেওঁৰ সখী শ্ৰমণী, তপস্বিনী শবৰীক নমস্কাৰ নকৰাকৈ কেনেকৈ থাকিব পাৰে ?

গোদাবৰীৰ সম্পূৰ্ণ সৌন্দৰ্য্য ভদ্ৰাচলৰ পৰা চাব পাৰি । গোদাবৰীৰ পট ইয়াত কেৱল দুই এক মাইলমান বহল । এনেকুৱা গোদাবৰীয়ে যেতিয়া ওখ ওখ পৰ্ব্বতৰ মাজেদি নিজৰ পথ উলিয়াই লৈ মাত্ৰ দুশ গজৰ খালৰ পৰা ওলাই আহে তেতিয়া তেওঁ বাক কি ভাৱিছিল । নিজৰ সকলো শক্তি আৰু যুক্তি কামত খটুৱাই বিপদৰ সময়তো নিজৰ প্ৰজাক আগবঢ়াই লৈ যোৱা কোনো ৰাজ পুৰুষৰ দৰে সংসাৰক আচৰিত কৰি ভয়ঙ্কৰ গৰ্জনৰে তেওঁ ইয়াৰ পৰা ওলাই আহিছে ।

ঘোড়াপুৰ বা হাতীপুৰৰ নিচিনা ডাঙৰ ডাঙৰ পুৰৰ কথা আমি শুনে কিন্তু একেবাৰে পঞ্চাশ ফুটৰ নিচিনা ওখ পুৰৰ কথা কোঁতয়াবা জানো আমাৰ কল্পনাৰ বিষয় হৈছিল ? কিন্তু যি কল্পনাত সম্ভৱ নহয় সি গোদাবৰীৰ প্ৰবাহত সম্ভৱ । ঠেক খালৰপৰা ওলোৱা পানীৰ কাৰণে নিজৰ পৃষ্ঠ-ভাগক সমতল কৰি ৰখা অসম্ভৱ হৈ পৰে । যিদৰে অৰ্থা দিবৰ সময়ত অঞ্জলি এটা সৰু নলাৰ নিচিনা হৈ যায়, সেইদৰে খালৰ পৰা ওলোৱা পানীৰ পৃষ্ঠ ভাগৰে এটা ভয়াবহ নলা তৈয়াৰ হয় । কিন্তু ইয়াতকৈ পাছত অধিক অভূত বস আছে । এই নলাৰপৰা নিজৰ নাঁৱ লৈ যাবলৈ সাহসী নাৱৰীয়াও তাত সাজু হৈ আছে । নাৱৰ দুই ফালে পানীৰ ওখ ওখ প্ৰাচীৰক নাৱৰ দৰে বেগাই যোৱা দেখি মানুহৰ অন্তৰত চাইগে কেনেকুৱা কেনেকুৱা ভাৱৰ উদয় হয় ? ‘ভদ্ৰাচল’ত ৰাজমাহেন্দ্ৰী বা ধৱলেশ্বৰলৈকে গোদাবৰী নৈ অখণ্ডভাৱে বৈ আছে । ইয়াৰ পাছত তেঁওৰ ‘ভাগায় সম্ভু, তাৰ্ণানাম’ৰ চিৰন্তন সিদ্ধান্ত মনত পৰিব পায় । ইয়াৰপৰা গোদাবৰীয়ে জীৱন-বিভৱণ কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছে । এফালে গোঁতমী-গোদাবৰী, আনফালে বশিষ্ঠ-গোদাবৰী, মাজত কেইবাটাও দ্বীপ আৰু অন্তৰ্বেদীৰ নিচিনা

প্রদেশ আছে। এই প্রদেশত গোদাবরী বঙ্গাল পানী আৰু মিহি ক'লা মাটিত হোৱা সোণৰ নিচিনা শালী ধান খাই পৰিপূৰ্ণ হৈ থকা ব্ৰাহ্মণ সকল থাকে। এনেকুৱা সমৃদ্ধিশালী দেশক স্বাধীনকৈ ৰাখিবৰ শক্তি যেতিয়া আমাৰ মানুহে হেৰুৱাই পেলালে, তেতিয়া ডাচ, ইংৰাজ, আৰু ফ্ৰান্সৰ মানুহে আহি গোদাবৰীৰ পাৰত নিজৰ শিবিৰ পাতিলে। আজিও মানানত ফ্ৰান্সৰ ত্ৰিবৰ্ণ পতাকা উৰি আছে।*

৩

মাদ্ৰাজৰপৰা ৰাজ মহেন্দ্ৰীলৈ যাওঁতে বাটত বিজয়ভাঙ সূৰ্য্যোদয় হ'ল। তেতিয়া ৰৰ্ষা ঋতু আছিল। প্রকৃতি দেবীয়ে যেন শ্ৰামল-পট পৰিধান কৰি আছিল। প্রকৃতিৰ এই শ্ৰামল সৌন্দৰ্য্য চাৰিওফালে বিয়পি থকা দেখি গগনচূৰী তালগছেও যেন ওপৰৰপৰা বিশ্বক এই সৌন্দৰ্য্যৰ সূচনা দিছিল। পূব ফালে বেলৰ আলিৰ দাঁতিয়ে দাঁতিয়ে এটা খাল বৈ গৈছে। কিন্তু ছয়োটা পাৰ ওখ হোৱাৰ কাৰণে তাৰ পানী কেতিয়াবাহে দেখা পোৱা যায়। কেৱল পখিলাৰ দৰে নিজৰ পাল পেলাই পাৰত বৈ থকা নাওবোৰে সেই খালৰ অস্তিত্ব বুজায়। মাজে মাঝে সৰু ডাঙৰ পুখুৰীও তাৰ লগত লগ লাগিছে। এই পুখুৰীবোৰত যেন বিচিত্ৰ বৰ্ণৰ অনন্ত আকাশ গা ধুবলৈ নামি আহিছে। সেই কাৰণে পানীৰ গভীৰতা আৰু অসংখ্য গুণ বেচি যেন লাগিছিল। কোনো কোনো ঠাইত চঞ্চল কমলৰ মাজত নিস্তক হৈ পৰি থকা বগলীবোৰক দেখি পুৱাৰ বতাহক অভিনন্দন জনাবলৈ ঠেঙা হৈছিল। এনেকুৱা কাব্য প্ৰবাহত উটি-বুৰি আমি আহি কোকবুৰ ফেঁচন পালোহি। এতিয়া গোদাবৰী আইৰ সৈতে আমাৰ দৰ্শন হব। সেই উৎসুকতা ইয়াৰপৰাই আৰম্ভ হবলৈ ধৰিলে। দলং পাৰ হবৰ সময়ত আমি সোঁ ফালে চাম নে বাওঁফালে চাম? সেই সময়ত পৰিলোঁ।

এনেকুৱাতে দলং পালোঁহি, আৰু ভগৱতী গোদাবৰীৰ সুবিশাল বিস্তাৰ দেখিবলৈ পালোঁ। গঙ্গা, সিদ্ধ, শোনভদ্ৰা, ইবাৰতীৰ নিচিনা বিশাল বাৰি-প্ৰবাহক মই প্ৰাণ ভৰি চাইছোঁ। বেজবাড়াত দেখা কৃষ্ণা আইৰ দৰ্শনৰ কাৰণে মই সদায় গৰ্ৱ অনুভৱ কৰি আহিছোঁ, কিন্তু ৰাজমহেন্দ্ৰীৰ ওচৰত

* সৌভাগ্যৰ বিষয় যে আন্নি সেই পৰিস্থিতিত সন্নিহিত হৈছে।

গোদাবরীৰ লৌক্ষৰ্ঘ্য অমুগম আছিল। এই ঠাইক লৈ মই যিমান সুন্দৰ কাব্য অনুত্তৰ কৰিছোঁ—সম্ভৱ জীবনত আৰু কেতিয়াও কৰা নাই। যেতিয়া মই পশ্চিমফালে চালো, তেতিয়া দূৰ-দূৰান্তলৈকে কেৱল শাৰীৰিক পৰ্কটমালা দেখিবলৈ পালোঁ। আকাশ মেঘাচ্ছন্ন হোৱা কাৰণে ক'তো ব'দ নাছিল। শ্ৰীমবৰ্ণ মেঘৰ কাৰণে গোদাবৰীৰ ধূলি-ধূসৰ পানীৰ কালিয়া আৰু ৰাচি গৈছিল। তথাপি ভৱভূতিৰ কথা কিয় মনত নপৰিব? ওপৰৰ আৰু তলৰ এই কালিয়াৰ কাৰণে গোটেই দৃশ্যতে বৈদিক প্ৰভাতৰ সৌম্য সুন্দৰতা গাঢ় হৈ উঠিছিল। পৰ্কটৰ ওপৰলৈ নামি আহা শুভ্ৰ মেঘবোৰ ঋষিতুল্য যেন লাগিছিল। এই সকলোবোৰ দৃশ্যৰ বৰ্ণনা কেনেকৈ কৰা যায়?

ইমানবোৰ পানী ক'বপৰা আছে? বিজয়ৰ দ্বাৰা বিপদৰ দেওনা পাৰ হোৱা দেশে যিদৰে নতুন নতুন দৃশ্য দেখুৱায় আৰু চাৰিওফালে সমৃদ্ধি বিয়পাই পেলায় সেইদৰে গোদাবৰীৰ প্ৰবাহকো পৰ্কটৰপৰা ওলাই গৌৰৱান্বিত হৈ অহা দেখা যায়। সৰু ডাঙৰ জাহাজবোৰ নৈৰ আগত নিজৰ সন্তানৰ নিচিনা। মাকৰ স্বভাৱ জনা কাৰণে তেওঁৰ কোলাত যাৰ যিদৰে ইচ্ছা নাচিব পাৰে, তাক বাধা দিব কোনে? কিন্তু এই নাৱৰ লগত সন্তানৰ উপমা দিয়াতকৈ য'তে ত'তে উঠা পৰুনীয়াৰ লগতহে দিয়া উচিত। ইয়াক অলপ সময়ৰ কাৰণেহে দেখা যায়। ই ডাঙৰ ডাঙৰ ধুমুহাৰ ৰূপ ধৰে। আৰু অলপ সময়ৰ ভিতৰতে হাঁহি দিয়ে। আকৌ জপিয়াই পৰে, লাগিলে য'বপৰা আহক য'তে নাইকিয়া হৈ যাওক।

ইমান বিৰাট বিশাল পটত যদি এটাও দ্বীপ নাথাকে তেতিয়াহলে সেইটো এটা অভাৱ বৈ যাব। গোদাবৰীৰ দ্বীপ অতি বিখ্যাত। কিছুমান প্ৰাচীন ধৰ্ম্মৰ দৰে স্থিৰ হৈ বহি আছে, কোনো একোটাই কবিৰ প্ৰতিভাৰ দৰে প্ৰত্যেক মুহূৰ্ত্ততে বেলেগ বেলেগ স্থান অধিকাৰ কৰি নতুন নতুন ৰূপ ধাৰণ কৰি আছে। ইয়াৰ ওপৰত অনাসক্ত বগলীৰ বাহিৰে আৰু কোন থিয় হ'ব পাৰে? যেতিয়া বগলী যাবলৈ ধৰে, তেতিয়া তাৰ ভৰিৰ চিন অঙ্কিত নকৰাকৈ যাব নোৱাৰে। তাৰ উজ্জ্বল চৰিত্ৰ অনুসৰণ কৰোঁতা সকলক যদি সি দিশ নেদেখুৱায় তেতিয়াহলে সি বগলী কিহৰ।

নৈৰ পাৰ অৰ্থাৎ মানুহৰ কৃতজ্ঞতাৰ অঞ্চল উৎসৱ। বগা বগা প্ৰসাদ

আৰু ওখ ওখ শিখৰো যে এক অখণ্ড উপাসনাই। কিন্তু ইমানতে কাব্যৰ শেষ নহয়। প্ৰত্যেক দিনাই ভক্ত সকলে নৈৰ চৌপৰা মন্দিৰৰ ঘণ্টাৰ ধ্বনি ইপাবৰণৰ সিপাৰলৈ পঠিয়াই দিয়ে। ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ উপাসক সকলে এই ঠাইতে গোদাবৰী নৈত প্ৰবেশ কৰে আৰু গঙ্গাজলৰ কলহৰ অৱশিষ্ট পানী পেলাই আকৌ তাত গোদাবৰীৰ পানী ভৰাই লৈ যায়। কিমান সুন্দৰ বিধান। কিমান পবিত্ৰ ভাৱ-প্ৰধান কাব্য। এই ভক্তিৰণ প্ৰত্যেকৰ অন্তৰতে পূৰ্ণ হৈ আছে। কিন্তু সেই অতীতৰ ঘণ্টানাদ আৰু সেই ভক্তিৰবৰ ঠাইত আজি মাত্ৰ ইঞ্জিনৰ শব্দহে শুনা গৈছে। আধুনিক সংস্কৃতিৰ এই প্ৰতিনিধিৰ প্ৰতি যদি আমি নিজৰ অশ্ৰদ্ধা এৰি পেলাওঁ তেতিয়াহলে বেল-চক্ৰৰ প্ৰতিধ্বনিও কম আকৰ্ষণীয় নহব। দলঙৰ ওপৰত তাৰ বিজয়-নাদ স্পৰ্শিতাবে পৰে।

অলপ সময় দলঙৰ ওপৰেদি গাড়ী অহাৰ পাছত মোৰ মনত পৰিল যে আমি পূব ফালে চাবলৈকে নহল। যেতিয়া আমি সেই ফালে মূৰ কৰিলোঁ, তেতিয়া সেই ফালৰ সৌন্দৰ্য্য একেবাৰে নতুন যেন লাগিল। পশ্চিম ফালৰ গোদাবৰী যিমান বহল আছিল, পূব ফালে তাতোকৈয়ো বেচি। তেওঁ অজস্ৰ পথেদি সাগৰক সাবটীবলৈ যায়। যেতিয়া সৰিংপতিৰ লগত মিলিবলৈ যায়, তেতিয়া তেওঁৰ এক ভ্ৰম উৎপন্ন হয়।

কিন্তু গোদাবৰী হৈছে ধীৰ, উদাৰ, মাতৃস্বৰূপ। তেওঁৰ সন্তমো উদাস্ত-ৰূপে ব্যক্ত হয়। এইফালৰ দ্বীপবোৰ বেলেগ ধৰণৰ। ইয়াত বনলক্ষ্মীৰ শোভা সম্পূৰ্ণভাবে বিকশিত হৈছে। ব্ৰাহ্মণ বা কৃষকৰ পক্ষী দেখা নাযায় ইয়াত। এই বৈ ধকা পানীৰ সোঁতৰ লগত প্ৰতিযোগিতা কৰা দ্বীপত যদি কোনোবাই ওখ অট্টালিকা সাজিলেওঁ, তেতিয়াহলে বোধকৰোঁ তাক দূৰৰ পৰাই দেখা গলহেঁতেন। প্ৰকৃতিয়ে কেৱল ওখ ওখ গছৰ বিজয় পতাকাহে থিয় কৰাই থৈছে। বাওঁ ফালে ৰাজমাহেন্দ্ৰী আৰু ধৰলেশ্বৰৰ সুখী গাওঁ আনন্দ-বিভোৰ হৈ আছিল। এনেকুৱা বিৰল দৃশ্যৰ দ্বাৰা তৃপ্ত হোৱাৰ আগতে নৈৰ সোঁ ফালে উল্লসিতাবে লৈতে বৈ ধকা কাংসৰ বগা কলগীৰ স্থিৰ প্ৰবাহ দূৰ দূৰণিলৈকে দেখিবলৈ পালোঁ। নৈৰ পানীত উল্লাসকণ্ঠা আছিল, কিন্তু তাত চৌ নাছিল। কলগীৰ এই প্ৰবাহে বতাহৰ লগত

বড়যন্ত্র বচিছিল। সেই কাৰণে সি ইচ্ছামুসৰি চৌ ভুলিৰ পাৰিছিল। যিমানলৈকে চকু পৰিল সিমানলৈকে চালো। এনেকুৱা বয়সীয়া দৃষ্টি চাবলৈ চকুৰে সজোচ কৰিব কিয়? কলুগীৰ প্ৰবাহ বৈ আছে। গোদাবৰীৰ বিশাল প্ৰবাহৰ লগত প্ৰতিযোগিতা কৰিবলৈ তেওঁ যেন সজোচ কৰা নাই। সজোচনো কৰিব কিয়? মাতৃ গোদাবৰীৰ স্তনপান জানো তেওঁ কম কৰিছে?

মাতা-গোদাবৰী! বাম, লক্ষ্মণ, সীতাকে আদি কৰি বুদ্ধ জটায়ুলৈকে সকলোকে তুমি নিজৰ স্তনপান কৰাইছা। তোমাৰ পাতত বীৰ যোদ্ধাই জন্ম লৈছে—তত্ত্ব-দৰ্শক সকলৰ আৱিৰ্ভাৱ হৈছে। সম্ভ আৰু ৰাজনীতিজ্ঞই জন্ম লৈছে। দেশভক্ত আৰু ভগৱৎ-ভক্তয়ো জন্ম গ্ৰহণ কৰিছে। তুমি চাৰিও বৰ্ণৰে মাতা। মোৰ পূৰ্ব-পুৰুষৰ তুমি অধিষ্ঠাত্ৰী দেৱী। সেই কাৰণে মই বুকুত নতুন নতুন আশা ৰাখি তোমাৰ দৰ্শনৰ কাৰণে আছোঁ। তোমাক দৰ্শন কৰি মই কৃতার্থ হৈ গৈছোঁ। তথাপি মোৰ আশা পূৰ্ণ হোৱা নাই। যি দৰে তোমাৰ পাতত ৰামচন্দ্ৰই দুই ৰাৱণক নাশ কৰিবৰ কাৰণে সঙ্কল্প কৰিছিল, সেইদৰে ময়ো কিমান দিনৰপৰা মনে মনে সঙ্কল্প কৰি আহিছোঁ—যদি তোমাৰ কৃপা হয়, তেতিয়া হলে মোৰ অস্তৰৰ পৰা তথা দেশৰপৰা ৰাৱণৰ ৰাজ্য ধ্বংস হব। হে আই! যেতিয়া মই ৰামৰাজ্য স্থাপন হোৱা দেখিম, তেতিয়া আকৌ তোমাক দৰ্শন কৰিবলৈ আহিম। যদি আন একো নহয় তেতিয়াহলে কলুগীৰ স্থিৰ প্ৰবাহৰ দৰে মোক উন্মত্ত কৰি দিয়া, যাৰ দ্বাৰা মই নিঃসজোচে ধ্যানমগ্ন হৈ এক মনেৰে তোমাৰ সেৱাত ব্ৰতী হৈ থাকিব পাৰোঁ, আন সকলোবোৰ কথাই যেন পাহৰি পেলাওঁ। তোমাৰ পানীত অমোঘ শক্তি আছে। তোমাৰ এক বিন্দু পানীও পেটলৈ গলে সি কেতিয়াও বিফলে যাৰ নোৱাৰে।

অক্টোবৰ ১৯৩১ চন।

জলময় পৃথিবীক নিজৰ চোকা দাঁতেৰে বাহিবলৈ উলিয়াই ববাহকণী ভগবানে যি পৰ্বতত নিজৰ ক্লান্তি দূৰ কৰিছিল, সেই পৰ্বতৰ নামেই হৈছে ববাহ পৰ্বত। যেতিয়া ভগবানে বিশ্রাম লৈছিল, তেতিয়া তেওঁৰ দুয়োপাৰি দাঁতৰপৰা টপ্-টপকৈ পানী পৰিছিল আৰু তাৰপৰা কেইবাটাও ধাৰাৰ সৃষ্টি হৈছিল। বাওঁ দাঁতৰ ধাৰাৰপৰা তুঙ্গ আৰু সোঁ দাঁতৰ পৰা ভদ্ৰা নৈৰ জন্ম হল। আজিকালি এই উদয় স্থানক গজামূল আৰু ববাহ পৰ্বতক বাবাবুদান বোলে। সম্ভৱতঃ বাবাবুদান ববাহ পৰ্বত নহয়, ববাহ পৰ্বতৰ প্ৰতিবেশীহে। তুঙ্গাৰ পাৰত শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ শৃংগেৰী মঠ আছে। মই তীৰ্থ হল্পীত তুঙ্গাৰ দৰ্শন কৰিলোঁ। (কন্নড় ভাষাত হল্পী মানে গাওঁ) তীৰ্থ হল্পীত বোধহয় এঘণ্টা মান আছিলোঁ আৰু তাত নৈৰ শোভা দেখি বৰ সুখী হৈছিলোঁ। তীৰ্থ হল্পীৰ মহাত্ম্য সম্বন্ধে মই একো নাজানো, কিন্তু কন্নড় ভাষাৰ এটা সাধুকথাত মই তীৰ্থ হল্পীৰ বৰ্ণনা পঢ়িছোঁ। তীৰ্থহল্পীৰ স্মৃতিক সজীৱ কৰি ৰাখিবলৈ মোৰ কাৰণে সেয়েই যথেষ্ট। তুঙ্গাৰ পাৰত থকা শিমোগা নগৰৰ ওচৰলৈ কোনো এসময়ত মই মহাত্ম্য গাজীৰ লগত ফুৰিবলৈ গৈছিলোঁ। সেইকাৰণে এই নৈ মোৰ স্মৃতিৰ পটত জিলিকি আছে। ভদ্ৰাৰ পাৰত বৈকিণুৰ আছে। ইয়াৰ ভাষাত অগ্নিক বৈকি বুলি কয়। ভদ্ৰাৰ পানী বৈকিণুৰৰ জুই হুমাৰৰ কাৰণে যথেষ্ট নাছিল। তুঙ্গা আৰু ভদ্ৰাৰ সঙ্গম কুডলীৰ ওচৰত হৈছে। সম্ভৱতঃ এই সঙ্গমত শ্ৰীবাসবেশ্বৰ নামৰ মহাদেৱৰ ভক্ত আছিল। তেওঁ এজন বজাৰ প্ৰধান মন্ত্ৰী হৈয়ো লিঙ্গায়ত সম্প্ৰদায় স্থাপন কৰিব পাৰিছিল। বাসবেশ্বৰৰ গল্প কাব্যৰ শেষত “কুডল সঙ্গম দেৱৰায়া”ৰ প্ৰসঙ্গ বাবে বাবে উল্লেখ কৰা হৈছে। তাক পঢ়ি মীৰাবাদীৰ “মীৰা কে প্ৰভু গিৰিধৰ নাগৰ”ৰ কথা মনত নপৰাকৈ নাথাকে। কুডলীৰ ওচৰত যি ভূক্তভদ্ৰা আছে তেওঁ আগত গৈ কুৰ্মুলৰ ওচৰত মোৰ আই কৃষ্ণাৰ লগত মিলিত হৈছেগৈ। ইয়াৰ মাজত কুমুদৱতী, ববদা, হৰিদ্ৰা আৰু বেদাৱতী নৈ আহি ভূক্তভদ্ৰাৰ লগত সংযোগ হৈছে (বেদাৱতীও

ভুক্ত ভক্ত্যৰ নিচিনা নৈবোদ্যৰ সন্মতি। বেদ আৰু অৱতি লগ লাগি এওঁৰ জন্ম হৈছে।) এই প্ৰদেশত দুটা সংস্কৃতিৰ সমান প্ৰচাৰ আছে। কিয়নো ভুক্তভক্ত্যৰ পাৰতে হৰিহৰৰ নিচিনা পুণ্য নগৰৰ স্থাপন কৰা হৈছিল। শৈৱ আৰু বৈষ্ণৱৰ ভিতৰত থকা কাজিয়া ভাঙিবৰ কাৰণে দুয়োপক্ষৰ কোনো ভক্তই হৰি আৰু হৰ দুয়োকো গোটাই এটা মূৰ্ত্তি সাজিছিল। সেই কাৰণে সেই মন্দিৰৰ দাঁতিত যি নগৰ আছিল তাৰ নাম হৰিহৰ হল। ভুক্তভক্ত্য মৈ শিলেৰে ভৰা। যি ফালেই চোৱা যায় ডাঙৰ ডাঙৰ ঘূৰনীয়া শিলবোৰে নৈত গা ধুই থকা যেন দেখা যায়। এনেকুৱা শিল কেতিয়াবা কেতিয়াবা এই প্ৰদেশৰ দুৰ্গৰ শিখৰতো পোৱা যায়। এই শিলৰ ওপৰত বিজয়নগৰ সাম্ৰাজ্যৰ এখন বিৰাট ৰাজধানী আছিল। যোঁৱা মই কৃষ্ণনগৰৰ ভগ্নাৱশেষ চাবৰ কাৰণে হোম্পেটসৰপৰা বিকপাকলৈ গৈছিলোঁ, তেতিয়া এই ভীম-কাষ শিলৰ অট্টালিকা দৰ্শন কৰিছিলোঁ। বিজয়নগৰৰ অতুলনীয় কলাপূৰ্ণ ভগ্ন মন্দিৰ দৰ্শন কৰোঁতে মই আন্তৰিকতাৰে সম্ৰাট কৃষ্ণৰায়ক শ্ৰদ্ধা জ্ঞাপন কৰিছিলোঁ।

বাতি বিকপাক মন্দিৰত শোওঁতে মই তিনিশ বছৰ অক্ষুণ্ণ হৈ থকা সেই সাম্ৰাজ্যৰ বৈভৱৰ সপোন দেখিছিলোঁ। পাছদিনা আমি ব্ৰাহ্মমুহূৰ্ত্তত উঠি ওচৰৰ মাতঙ্গ পৰ্বতৰ শিখৰত উঠিলোঁ। তাৰপৰা অৰুণোদয় আৰু ভেনেকুৱা কাৰ্য্যময় সূৰ্যোদয়ৰ দৃশ্য চালোঁ। মাতঙ্গ পৰ্বতৰ শিখৰৰ পৰা ভুক্তভক্ত্য দৰ্শন কৰি আমি লাহে লাহে কিছু জপিয়াই জপিয়াই তললৈ নামি আহিলোঁ।

যেতিয়া বাৰণে সীতাদেৱীক আকাশ পথেদি লৈ গৈছিল তেতিয়া সীতাৰ বকুলৰ আঁচলৰ চিন ইয়াৰ শিলত লাগি বৈ গৈছিল। আজিও ইয়াৰ শিলত তাৰ বেথা দেখিবলৈ পোৱা যায়। মাত্ৰ চাৰি বছৰৰ আগতে ভুক্তভক্ত্যক কুহুলৰ ওচৰত নিজৰ গোটেই জীৱন কৃষ্ণাক অৰ্পণ কৰা দেখিছিলোঁ আৰু তাৰপৰাই মই আত্মত্যাগৰ দীক্ষা লৈছিলোঁ।

এই ভুক্তভক্ত্যৰ ওপৰত বান্ধ বান্ধি ইয়াৰ পানী গোট খুৱাই সেই পানীৰে গোটেই প্ৰদেশক সমৃদ্ধ কৰা হ'ব, আৰু সেই পানীৰে বিদ্যা শক্তি উৎপাদন কৰি তাৰ দ্বাৰা ঔদ্যোগিক বিকাশ কৰা হ'ব। মাড়-সেৱাৰ আনো কিবা

সীমা আছে? নৈৰ প্ৰবাহত হাতীৰ নিচিনা ডাঙৰ ডাঙৰ শিলবোৰ থহি পৰেনে নাই হাতীৰ নিচিনা শিলৰ মাজত নৈয়ে নিজৰ বাট বিচাৰি লয়। ইয়াৰ সন্ধান কোনে কৰিব? দক্ষিণ ফালে বৈদিক সংস্কৃতিৰ বিজয়-সূচনা কৰোঁতা বিজয় নগৰ সাম্ৰাজ্য এই নদীৰ পাৰতে নিৰ্মাণ কৰা হৈছিল, আৰু এই নৈৰ পাৰতে সি কেঁচা কলহৰ দৰে ভাগিও পৰিছিল। আগতে বিজয় নগৰ সাম্ৰাজ্যৰ কীৰ্ত্তি পতাকা চাৰিওদিশে উৰি আছিল। চীনৰ সম্ৰাট, বাগ্‌দাদৰ বাদশাহ আৰু বিজয়নগৰৰ মহাৰাজাধিৰাজ এই তিনিওৰে ঐশ্বৰ্য্য-বিভূতি সকলোতকৈ শ্ৰেষ্ঠ বুলি মনা হৈছিল। সেই সময়ত বাক ভুজ-ভদ্ৰা আজিৰ নিচিনা আছিলনে নাই? নহলে কেনেকুৱা আছিল? নৈ মানুহৰ কৃতিত্ব নেকি যাৰ দ্বাৰা তেওঁৰ বৈভৱৰ উত্থান আৰু পতন হয়?

যিদৰে মুন্না আৰু মুঠা লগ লাগি মুন্না-মুঠা নৈ হল সেইদৰে ভুজা আৰু ভদ্ৰা নৈৰ সঙ্গমত ভুজভদ্ৰা নৈৰ জন্ম হল। 'দ্বন্দ্বঃ সামাসিকস্য চ'ৰ নীতি অনুসৰি এই দুয়ো নৈৰ ভিতৰত অলপো উচ্চ-নীচৰ ভেদভাৱ নাই। নিজৰ নামানুসৰি এই দুয়ো একেলগে বৈ থাকে। প্ৰাচীন কালৰপৰা এই নৈৰ পানীত থকা মধুৰতা আৰু সবসতা গুণৰ প্ৰশংসা কৰি অহা হৈছে। ভক্তসকলে সকলো নৈকে অস্তবৰে সৈতে গ্ৰহণ কৰিছে। 'গঙ্গাত স্নান আৰু ভুজাত পান' কৰিলে মানুহে মুক্তি পায়। যদি মটৰেৰে নগলোঁহেঁতেন, তেতিয়াহলে মই ভুজভদ্ৰাৰ বহুত ঠাই বিভিন্ন ধৰণেৰে চালোঁহেঁতেন। ভুজভদ্ৰা এক মহান সংস্কৃতিৰ প্ৰতিনিধি। আজিও বেদাধ্যায়ী লোকসকলৰ ভিতৰত ভুজভদ্ৰাৰ পাবত থকা ব্ৰাহ্মণসকলৰ উচ্চাৰণ আদৰ্শ স্থানীয় আৰু প্ৰামাণ্য বুলি গ্ৰহণ কৰা হয়। যদিও বেদৰ মূল-অধ্যয়ন সিন্ধু আৰু গঙ্গাৰ পাৰত হৈছিল, তথাপি সায়নাচাৰ্য্যৰ সময়ৰপৰা বেদৰ প্ৰকৃত ৰক্ষণ আৰু সন্মান ভুজভদ্ৰাৰ পাৰতহে হৈছে।

১১ ॥ নেজুবৰ পিনাকিনী

নেজুব মানে হৈছে—ধানৰ গাওঁ। দক্ষিণ ভাৰতৰ ইতিহাসত নেজুৰে নিজৰ নাম চিৰস্থায়ী কৰি ৰাখিছে। বেজাডেদি মাদ্ৰাজলৈ যাওঁতে নেজুব পোৱা যায়।

ভাৰত সেৱক সমাজৰ স্বৰ্গীয় হুমমন্ত বাৰে নেজুবৰপৰা অলপ আগলৈ পল্লী-পাড় নামৰ গাঁৱত এখন আশ্ৰম পাতিছিল। সেই আশ্ৰম চাবলৈ যাওঁতে সুভগ-সলিলা পিনাকিনীক দৰ্শন কৰিলো। শ্ৰীমতী কনকম্বাৰ পৱিত্ৰ হাতেৰে কটা সূতাৰ চুৰিয়া উপহাৰ গ্ৰহণ কৰি আমি আশ্ৰম চাবলৈ গলোঁ। বহুত দূৰলৈকে কেৱল বাগিচাই বাগিচা আছিল। ইপিনে সিপিনে খালবোৰৰ পানী নাচি আছিল আৰু চাৰিওপিনৰ দৃশ্য সৰ্টাকৈয়ে বৰ মনোৰম আছিল।

ইয়াৰ পাছত বালি পালোঁহি। আগ ফালে, পাছ ফালে, সোঁ-ফালে, বাওঁ ফালে কেৱল বালিয়েই বালি। নিজৰ ইচ্ছানুসৰি বতাহে চাৰিওফালে বালিৰ দ'ল সাজিছে আৰু আকৌ যেতিয়া ইচ্ছা হৈছে তেতিয়া তাক অনায়াসে খহাঠ পেলাইছে। এনেকুৱা বালিত শান্তিৰে বাস কৰা দীৰ্ঘকাল তাল গছবোৰ আনন্দত নাচি আছিল। ভেওঁলোকে ব'দত অস্থিৰ হৈ নিজেই নিজৰ গাত চামৰ মাৰিছিল নে আমাৰ নিচিনা পথিকৰ প্ৰতি মৰম দেখুৱাই বিচনি মাৰি আছিল এওঁটো কথা জানো তালগছে কেতিয়াবা স্পষ্ট কৰিছে? ছপৰীয়া ব'দে ধৰ্ম্মপৰায়ণ ব্ৰাহ্মণৰ দৰে কঠোৰ তপস্যা কৰি আছিল। ভৰি পুৰি গৈছিল। মূৰ গৰম হৈ উঠিছিল। শৰীৰৰ মাজৰ ভাগৰু সমবেদনা জনাবৰ কাৰণে পিয়াহেও নিজৰ কাম কৰিছিল।

এইদৰেই ত্ৰিবিধ তাপত তপ্ত হৈ আমি আশ্ৰম পালোঁহি। তাত মই এটা টিলাত উঠিলোঁ আৰু চঠাং পিনাকিনীৰ তবল প্ৰবাহে মোৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰিলে। কিমান শীতল আছিল সেই দৰ্শন। ঘেঁহুৰ আটাৰ দৰে বগা বালিৰ ওপৰত ফটিকৰ দৰে পানী বৈ আছিল আৰু ওপৰৰ পৰা পৰিছিল ভাস্কৰৰ প্ৰথৰ কিৰণ। এনেকুৱা সৌন্দৰ্য্যৰ বৰ্ণনা কিদৰে কৰা

যায়, যেন কপৰ বসৰ কোঠালী ভাটীৰ তাপ সহিব নোৱাৰি ভাগিহে গৈছে।

বতাহে দিশ সলালে, পিনাকিনীৰ ওপৰেদি বৈ অহা শীতল বতাহে গোটেই শৰীৰক আনন্দ দিবলৈ ধৰিলে। ওচৰৰে এজোপা অমৰা গছৰ এটা ডালত উঠি দুটা ডালৰ এখন আৰামী চকি পাতি ডাতে বহিলো। দূৰত ভাল গছবোৰ নাচি আছিল। আৰু পিনাকিনীয়ে নিজৰ শীতল বায়ু বিলাই দিছিল। নন্দন-কাননত জানো ইয়াতকৈ অধিক সুখ পোৱা যায় ?

নৈৰ পাৰৰ এই কাব্য পান কৰি নয়ন তৃপ্ত হৈ পৰিল। এই স্বৰ্গীয় আত্মশোধৰ আসনখন যদি ভগাব ভয় নাথাকিল হেঁতেন, তেতিয়াহলে মই সেই জাগ্ৰত অৱস্থাৰ দৰে সপোনতো কাব্যৰ অনুভৱ কৰিলোঁ হেঁতেন।

পিনাকিনীৰ পট বহুত বহল। বৰ্ষা ঋতুত এওঁ কদাৰতাৰ ধাৰণ কৰে বুলি শুনা যায়। এওঁৰ এই লীলাৰ বৰ্ণনা শুনি মই মনে মনে ইয়াকে ভাবিলোঁ যে পিনাকিনীৰ প্ৰতি মানুহৰ অদ্ভুত ভক্তি আছে। আচলতে পিনাকিনী হুখন নৈ। মই যিখন দেখিছিলোঁ সেইখন উত্তৰ পিনাকিনী অথবা পেগ্লেৰ। এওঁ একেবাৰে নন্দী দুৰ্গৰ পৰা আহিছে। তাৰপৰা আহোঁতে এওঁ জয়-মঙ্গলী, চিত্ৰাৱতী আৰু পাণদ্বীৰ পানীও লৈ আহিছে। এই নৈবোৰৰ পৰা মানুহৰ বৰ উপকাৰ হৈছে। এতিয়া ভুজভদ্ৰাৰ অলপ পানীও পেগ্লেৰে পাব। সেই সকলোবোৰ ধান উৎপাদনৰ সহায়ক হ'ব।

১৯২৬-২৭ চন।

১২ ॥ জোগ প্ৰপাত

ল'ৰালি কালত বেতিয়া পশ্চিম সাগৰৰ পাৰৰ কাৰবাবত আছিলোঁ, তেতিয়াৰপৰাই মই গিবলগ্ৰাৰ সম্বন্ধে শুনি আহিছিলোঁ। বেতিয়া মই কাংঘৰী নৈ পৰ্ব্বতৰ ওপৰৰপৰা তললৈ বাগৰি আহিছে বুলি শুনিছিলোঁ আৰু তেওঁৰ প্ৰচণ্ড শক্তিৰ সম্বন্ধেও শুনিছিলোঁ। তেওঁৰ হেনো ইমান বিৰাট গৰ্জন যে দুমাইল আঁতৰত যদি এটাৰ ওপৰত আন এটা কলহ ধোৱা হয়

ভেনেহলে ই বতাহৰ বেগত বাগবি পৰে। তেতিয়া ভাবিছিলো এই প্ৰপাতৰ নদ বাক কিমান দূৰলৈকে যাব পাৰে? পাছত যেতিয়া ভূগোল পঢ়িবলৈ ধৰিলো তেতিয়া মনত সন্দেহ জাগিছিল যে কাৰেবীৰ উল্লম্ব স্থান কুৰ্গত আছে আৰু ই গৈ পূব-সাগৰত মিলিছেগৈ। তেওঁ পশ্চিম ঘাটৰ পৰ্বতৰ ওপৰৰ পৰা তললৈ বাগবিৰ নোৱাৰে। তেতিয়াহলে যিখন নৈ গিবসপ্লাত পৰিছেহি সেইখন আন নৈহে হব। তেওঁৰ যিমান সম্ভৱ সোনকালে হোমাবৰৰ ওচৰত পশ্চিম সাগৰৰ সৈতে মিলিব লগীয়া আছিল। এই কাৰণে এহেজাৰ ডেৰ হেজাৰ ফুট ওপৰৰ পৰা জগিয়াই পৰিছিল। সেই নৈৰ নাম বাক কি হব?

নায়গ্ৰা প্ৰপাতৰ কেইবাটাও বৰ্ণনা মই পঢ়িবলৈ পাইছিলো। প্ৰকৃতি মাতৃয়ে আমেৰিকাক এই অদ্ভুত ভূষণ পিন্ধাই দিছে। গোটেই বিশ্বৰ মানুহ ইয়াক চাবলৈ যায়। কিছুমান মানুহে লোহাৰ বাকচত বহি সেই প্ৰপাত পাৰ হবলৈ প্ৰযত্ন কৰিছিল—এনে বৰ্ণনাবোৰ মই যিমানেই বেচি পঢ়িবলৈ ধৰিলো। সিমানেই মোৰ কৌতূহল বাঢ়িবলৈ ধৰিলে। ভূগোলত দিয়া ছবি আৰু কথা-ছবিৰ দ্বাৰা নায়গ্ৰাৰ গোটেই দৃশ্য মোৰ চকুৰ আগত নাচি উঠিল। এই দৰে নায়গ্ৰাৰ অপ্ৰত্যক্ষ দৰ্শনৰ কথা যিমানেই পঢ়িবলৈ ধৰিলো, সিমানেই সকলোতকৈ শুনা সেই গিবসপ্লা প্ৰপাতৰ প্ৰতি মোৰ ভক্তি ভাৱ বাঢ়ি উঠিল। শেহত যেতিয়া শুনিলো যে নায়গ্ৰা মাত্ৰ ১৩৪ ফুট ওখৰ পৰাহে পৰে, কিন্তু গিবসপ্লাৰ উচ্চতা ১৬০ ফুট, তেতিয়া মোৰ গৰ্বৰ সীমা নাইকিয়া হল। পৃথিৱীৰ সকলোতকৈ শ্ৰেষ্ঠ আৰু বিৰাট পৰ্বত ভাৰতবৰ্ষত আছে। সিঙ্গু, গঙ্গা আৰু ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ নিচিনা নৈবোৰৰ কাৰণে যি কোনো দেশেই নিশ্চয় গৰ্ব অহুস্তৰ কৰিব পাৰে। আমাৰ ইয়াত সকলোতকৈ দীঘল নৈ আছে। আমেৰিকাৰ দুখন নৈৰ দীৰ্ঘতাক গোটালেহে আমাৰ এখন নৈৰ সমান হব। মিচৌৰী আৰু মিচিচিপীক যদি বেলেগে বেলেগে ধৰা যাত্ৰা তেতিয়াহলে তাৰ দীৰ্ঘতা কিমান হব? পৃথিৱীৰ ভিতৰত যি দৰে ভাৰতবৰ্ষৰ ইতিহাসেই সকলোতকৈ প্ৰাচীন সেই দৰেই ভাৰতবৰ্ষৰ ভূ-বচনাও পৃথিৱীৰ ভিতৰত আচৰিত।

ভাৰতবৰ্ষ কেৱল প্ৰপাতৰ ক্ষেত্ৰতে পৰাজিত হব নেকি? অশোকৰ

নিচিনা দ্বিতীয় সম্ৰাট যে পৃথিবীত আক হোৱা নাই এই কথা গোটেই বিশ্বই স্বীকাৰ কৰিছে। ভূগোলভেদে মানুহে এই কথা স্বীকাৰ কৰা উচিত যে ভব্যতাৰ ফালৰপৰা গিবসগ্লাৰ (ইয়াৰ আচল নাম জোগ) লগত প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা কৰিব পাৰে এনেকুৱা দ্বিতীয় জলপ্ৰপাত আক সংসাৰত নাই।

কাৰকল ৰাজকীয় পৰিষদৰ কাৰণে যেতিয়া মই দক্ষিণ কৰ্ণাটলৈ গৈছিলোঁ তেতিয়া অজুৰা ঘাট পাৰ্বতী শিমোগাইদি গিবসগ্লা চাবলৈ যাম বুলি ভাবিছিলোঁ; কিন্তু সি সম্ভৱ হৈ নুঠিল। “মনসা চিন্তিতং কাৰ্য্যং দৈৱেনাগ্ৰত্ৰ নীয়তে।”

এই চিৰসঞ্চিত আশাৰপৰা মই চিৰদিনৰ কাৰণে বঞ্চিত হলোঁ বুলিয়েই ধৰি ললোঁ, গিবসগ্লাৰ দৰ্শন মনে মনে কৰিব লাগিব ইয়াকে ভাবি ঠিক কৰিলোঁ।

কিন্তু পাছত এইটো কথা মই জানিব পাৰিলোঁ যে জোগ-প্ৰপাত মহীশূৰ ৰাজ্যৰ সীমাৰ ভিতৰত। তালৈ যাবলৈ দুটা বাট আছে। ওপৰৰ বাটটো হৈছে শিমোগা সাগৰেদি—আৰু আনটো নৈৰ মুখেদি। এইফালে হোল্লাবৰ বন্দৰেদি নাৱেৰে হাবি পাৰ্বতী গিবসগ্লা গাঁৱলৈ যাব লাগে আৰু তাৰপৰা ঘাট পাৰ হব লাগে। দুয়োটা বাটেদি অহা মানুহে কয় যে এফালৰ শোভা আনফালে দেখা পোৱা নাযায়। এফালৰ শোভা যে আনফালৰ শোভাতকৈ তুচ্ছ সেইটো কোৱা অসম্ভৱ। এটা বাটেদি গৈ যদি জ্ঞান ফালৰ দৃশ্যৰ লগত সাক্ষাৎ নহয়, তেতিয়া চলে এইটো স্বীকাৰ কৰিব লাগিব যে মই জোগ-প্ৰপাতৰ আধাহে দেখিলোঁ।

গুজৰাটত যেতিয়া বানপানী হৈছিল সেই সময়ত গান্ধীজী অসুস্থ শৰীৰেৰে ৰাজ্যলোৰত আছিল। মই তেখেতক দেখা কৰিবলৈ গৈছিলোঁ। তাৰপৰা মহীশূৰ ৰাজ্য ঘূৰি পকি গান্ধীজী আহি সাগৰ পালেহি। শ্ৰীগঙ্গাধৰ ৰাও আৰু শ্ৰীৰাজগোপালাচাৰ্য্য তেখেতৰ লগত আহিছিল। সাগৰ পোৱাহিৰ পাছত গিবসগ্লা চাবলৈ নোযোৱা মোৰ কাৰণে অসম্ভৱ কথা আছিল। মটৰেৰে মাত্ৰ এখনটাৰ বাট। আমি শিমোগাৰ তুচ্ছৰ পাৰত ফুৰিবলৈ যাওঁতে, মই গান্ধীজীক আগ্ৰহেৰে কলোঁ—“আপুনি গিবসগ্লা চাবলৈ নাযায়

বে। লৰ্ড কাৰ্জন কেৱল গিৰসপ্পা চাবৰ কাৰণেই ইয়ালৈ আহিছিল। এই ফালেবো আকৌ ক'ত অহা হ'ব?" গান্ধীজীয়ে কলে—"মই মোৰ ব্যক্তিগত সুখৰ কাৰণে ইমানখিনি সময়ো খৰচ কৰিব নোৱাৰোঁ। তুমি জৰুৰ চাই আহা। যদি তুমি চাই আহা তেতিয়া হলে বিত্তাৰ্থীসকলক ভূগোলৰ এই পাঠ পঢ়াব পাৰিবা।" মই আকৌ তেখেতক যুক্তি দেখুৱালোঁ যে ই সংসাৰৰ এটা অদ্ভুত দৃষ্ট। নায়গ্ৰাতকৈ জোগ প্ৰপাত হুগুণ ওখ। ইয়াত ১৬০ ফুট ওপৰৰপৰা পানী বাগৰে। আপুনি এবাৰ তাক নিশ্চয় চোৱা উচিত।

তেখেতে সুধিলে—"বৰষুণৰ পানী বাক আকাশৰ কিমান ওপৰৰপৰা পৰে?" এইবাৰ মই হাবি গলোঁ। মনে মনে কলোঁ :—

"স্তিত্বী: কিং প্ৰভাষেত কিমাসীত ব্ৰজেত কিম?"

মই জানিছিলোঁ যে গান্ধীজী সঙ্গীতৰ দৰে সৃষ্টি সৌন্দৰ্য্যৰ প্ৰতিও আগ্ৰহ-শীল। ফুৰিবলৈ যাওঁতে সূৰ্যাস্তৰ শোভাৰ ফালে আকৃষ্ট হৈ মেঘৰ আঁৰত অকলশৰে জুমি চাই থকা ভাৰ ফালে তেখেতে যে কোনো সময়ত মোৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰা নাছিল এনে নহয়। কিন্তু গান্ধীজীৰ নিচিনা জনসেৱকেনো বাক নিজৰ স্বাৰ্থপৰতাৰ পৰিচয় কেনেকৈ দিব?

"কুলশিখৰিণ: ক্ষুদ্ৰা নৈতে ন বা জলাশয়া:।"

আগৰটো কথা যেতিয়া ইমানতে শেষ হৈ গল, তেতিয়া মই তাকে আনধৰণে এইটো প্ৰসঙ্গ আৰম্ভ কৰিলোঁ—"আপুনি নাযায় কাৰণে মহাদেৱ স্নায়ো নাযায়। আপুনি যদি তেখেতক যাৱলৈ কয়, তেতিয়া হলে তেখেত নিশ্চয় যাব।"

"তেওঁৰ যদি ইচ্ছা হয়, তোমাৰ লগত যাব পাৰে। মই কাকো বাধা নিদিওঁ। কিন্তু তেওঁ নাযায় কাৰণ মইয়েই যে তেওঁৰ গিৰসপ্পা।"

আমি হৈছোঁ সাংসাৰিক মানুহ। পৰ্বতৰ ওপৰৰপৰা বাগৰা জল-প্ৰপাতক যদি আমি নিজৰ চকুৰে নাচাওঁ, তেতিয়াহলে আমাৰ অন্তৰ ভূপ্ত নহয়। সেই কাৰণে ধোৱাৰ আগতে আমি সাগৰৰপৰা বাওনা হোঁ। মটৰৰ সহায়েৰে হাবি পাব হ'বলৈ ধৰিলোঁ। যেতিয়া ৰেলত কাম কৰা মানুহে পৰ্বত খান্দি সুৰঙ্গ সাজে, তেতিয়া আমি বৰ আচৰিত হওঁ। কিন্তু

বৰষেৰ গাঁৱতকৈও ডাঠ সজ্জাস্থিৰ হাবিত বাস্তা তৈয়াৰ কৰা তাতোকৈও অধিক কঠিন কাম। ইয়াত 'ডিনামাইটে' কাম নকৰে। ওবি কাটি পেলোৱেৰে পাছত এজোপা এজোপা গছ তাৰপৰা আঁতৰ কৰা হিন্দু-মুসলমানৰ কাজিয়া মিটমিট কৰাতকৈয়ো টান কাম। যিদৰে মানুহে খণ্ডালাঘাটৰ আন্ধাৰ গুহাৰ ভিতৰলৈ সোমাই গলে অজ্ঞাত বয়ণীয়তা অনুভৱ কৰে, এই হাবিতো তেনেকুৱা ধৰণৰ পৰিস্থিতিৰ সৃষ্টি হয়। এনেকুৱা হাবিত হাতী, বাঘ আৰু সাপৰ নিচিনা প্ৰাণীহে শোভা পায়। ইয়াত মানুহক একেবাৰে তুচ্ছ প্ৰাণী যেন লাগে। এনেকুৱা বোধ হয় যেন এওঁলোকনো ক'বপৰা আহিল। কোনোমতে আমি হাবি পাৰ হৈ শৰাৱতীৰ পাৰ পালোঁহি। ইয়াত তেওঁক ভাবজীও বোলে।

ইয়াৰ মানুহে যদি এই নৈৰ মহিমা গল্পতকৈ বাৰ ওপৰ বেছি বুলি কয়, তেতিয়াহলে আমি তেওঁলোকৰ লগত কাজিয়া-পেটাল নকৰোঁ। প্ৰত্যেক সম্বন্ধে নিজৰ মাকক সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ বুলি নাভাৱে জানো? পানীৰ টোপাল বিম্-বিম্, বিম্-বিম্ কৈ পৰি আছিল। ইয়াত গগন ভেদী মহাবৃক্ষ আৰু সৰু-ডাঙৰ গছ লতাও আছিল। ডুবৰী বন (অমৰ বাঁহ) আৰু শেলাই (শৈবাল)ৰ নিচিনা সৰু বস্ত্ৰবেণু ইয়াত ঠাই পাইছিল। নৈৰ পানী কিমান শীতল আৰু গভীৰ তাক পৰীক্ষা কৰিবৰ কাৰণেই যেন সেই পাৰৰ সৰু ডাঙৰ গছ বোৰে হাতৰ নিচিনা পাতবিলাক পানীত সুমাই থৈছিল। কুৱলীৰ মাজত কেইডোখৰমান ডাৱৰ এলেছৱা বাঁড়ৰ দৰে ইফালে সিফালে ঘূৰি ফুৰিছিল। নৈক দেখিলে সদায়েই এটা প্ৰশ্ন জাগে, এই নৈ ক'ৰ পৰা আহিছে আৰু ক'লৈ যাব? নৈ ক'ৰ পৰা আহে এই প্ৰশ্নই মোৰ মনত সদায় উথল-মাখল লগাই থাকে। আনৰ মনতো এইটো প্ৰশ্ন জাগে চাগৈ। ইয়াৰ কাৰণ কি? নৈ ক'লে যায় সেটো চোৱা নিচেই সহজ। যদি নৈত জপিয়াই পৰোঁ, তেতিয়াহলে তেওঁ অনায়াসে আমাক নিজৰ লগত লৈ যাব। সিমান সহজ যদি নহয়, তেতিয়াহলে দুই এজোপা গছৰ ওবি কাটি তাক নৈত পেলাই তাৰ ওপৰত বহি যাব পাৰোঁ। কিন্তু নৈ ক'বপৰা আহে ইয়াক চাব খুজিলে প্ৰতিকূল গতিত যাব লাগিব। এনেকুৱা কাম কেৱল ঋষি-মুনি সকলেহে কৰিব পাৰে। সেই দিনাৰ দৃশ্য এনেকুৱা আছিল

যাব কাৰণে মনত সন্দেহ হৈছিল যে ভাবলী বা শব্দৰতীৰ পানী পৰ্জ্বতৰণৰ আহিছেনে যেদৰ পৰা।

আমি নাবত বহি সিপাবলৈ গলোঁ। দাঁতিৰ মাটিৰ পৰা কেইবাটাও কুমলীয়া কুমলীয়া জুৰি জুগিয়াই জুগিয়াই নৈত পৰিছিল। তাৰপৰা আমি লহকৈ অহুমান কৰিব পাৰিছিলোঁ যে আগদিনা ভয়ানক বৰষুণ হোৱাৰ কাৰণে নৈৰ পানী অলপ বাঢ়িছে। আজি পানী প্ৰায় পাঁচ ফুট কমিছে। আমাৰ নাৰে আমাক ঘাটত নমাই দি আন যাত্ৰী আনিবলৈ গল। শান্ত পানীত যেতিয়া নাওবোৰ সো-সোৱাই শব্দ কৰি আহি গৈ থাকে সেই সময়ৰ দৃশ্য কিমান সুন্দৰ যেন লাগে। যেতিয়া সেই নাৰে আমাৰ প্ৰিয় জনক নিজৰ তলিত আশ্ৰয় দি তেওঁলোকক গভীৰ পানীৰ মুখৰ পৰা টানি আনে তেতিয়া চিন্তাৰ কোনো কাৰণ নাথাকিলেও মনত আশঙ্কা নোহোৱাকৈ নাথাকে। ৰাজগোপালাচাৰ্য্যাই নিজৰ জীয়েক আৰু পুতেকক লৈ নাবত বহিব খুজিছিল। মই তেখেতক কলোঁ—“আমাৰ পূৰ্বপুৰুষ সকলে কৈ গৈছে যে একেটা পৰিয়ালৰ সকলোবোৰ মানুহ একেলগে নাবত উঠা উচিত নহয়। লাগিলে আপুনি আমাৰ লগত আহক, নহলে আপোনাৰ পুতেকক আমাৰ লগত দিয়ক। তুমি একেলগে যাব নোৱাৰে।” লগৰীয়া সকলে এই প্ৰথাৰ সমালোচনা কৰিবলৈ ধৰিলে। কোনোৱে এই কথা স্বীকাৰ কৰিলে আৰু কোনোৱে আন কিবা ভাবিলে; কিন্তু কোনেও এই কথা দ’তৈ ভাবি নাচালে যে সৰ্বনাশৰ সম্ভাৱনাৰ হাতৰ পৰা ৰক্ষা পাবৰ কাৰণেহে এই নিয়ম কৰা হৈছে। এই অৰ্থ স্পষ্ট কৰি সেই সময়ৰ বায়ু মণ্ডলক বিষন্ন কৰিবৰ মোৰ ইচ্ছা নাছিল। সেই কাৰণে পূৰ্বপুৰুষ সকলৰ বুদ্ধিৰ নিষ্কা শুনি শুনি সিপাৰ পালোঁগৈ। যেতিয়া নাওখন নৈৰ মাজ পালেহি তেতিয়া মন্ত্ৰ গাই আচমন কৰিবলৈ মই পাহৰা নাছিলোঁ। নৈৰ দৰ্শন কৰোতে স্নান, পান আৰু দানৰ বিধি থকা উচিত। তেতিয়াহে নৈৰ লগত সম্পূৰ্ণ ভাৱে লাক্ষাংকাৰ হল বুলি কব পাৰি।

এইবাৰ দ্বিতীয় দলো আহিল আৰু আমি আলিবাটৰ লেঁ-ফালে যাবলৈ ধৰিলোঁ। সেইটো নৈৰ বাওঁ পাৰ আছিল। মচ্জিদৰ স্তম্ভৰ দৰে বাটৰ কাষত ডাঙৰ ডাঙৰ গছবোৰ থিয় হৈ থকা দেখি আমাৰ বৰ আনন্দ হল।

আমাব দলটো ইমান ডাঙৰ আছিল যে চাওঁতে চাওঁতে এই নিৰ্জন অৰণ্যৰ চাৰিওফালে আমাব কথা-বাৰ্ডা আৰু হাঁহি-ধেমালিৰে মুখৰিত হৈ পৰিল। কিন্তু কিমান সময়? আমি অলপ দূৰ যোৱাৰ পাছতে নৈয়ে নিজৰ গম্ভীৰ ধ্বনি শুনাবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। কিহৰ লগত এই বৰৰ উপমা দিয়া যায়? এনেকুৱা গম্ভীৰ শব্দ আগতে কৰবাত শুনা হলে নিশ্চয় উপমা দিব পাৰিলোঁহেঁতেন।

মেঘৰ গাজনি নিশ্চয় বৰ ভয়ানক যেন লাগে। আৰু এইটো সঁচা যে সি আকাশ কঁপাই দিয়ে। কিন্তু সেই গাজনি-টেৰেকনি সদায় শুনিবলৈ পোৱা নাযায়। ইয়াত অবিৰামভাৱে এই ধ্বনি শুনি শুনি আপুনি ক্লান্ত হৈ পৰিব। ইয়াত মেঘবোৰ ফাটি পৰিছে নেকি? নহলে বৰ টোপ ফুটিছে? অথবা পৰ্ৱতৰ ডাঙৰ ডাঙৰ শিলবোৰ ফাটি পৰিছে? নহলে নৈয়ে নিজৰ মৌনতা ত্যাগ কৰি মহাকদ্ৰৰ স্তৱ গান গাইছে। “এতিয়া আকৌ কি দৃশ্য দেখিম?” “এতিয়া আকৌ কি দৃশ্য দেখিম?”—চাৰিওফালে এই দৰে কোঁতুহলপূৰ্ণ দৃষ্টিৰে চাই চাই আমি যাত্ৰী নিবাস (ডাক বঙলা) পালোঁগৈ। ইয়াৰ পৰা জলপ্রপাত আটাইতকৈ ভালকৈ দেখা যায়। ইয়াত মহীশূৰ ৰাজ্যৰ ফালৰপৰা এটা অতিথিশালাও সজোৱা হৈছে। আমি নিৰীক্ষণৰ ঠাই পালোঁহি। কিন্তু ই কি। চাৰিওফালে কুঁৱলীৰ বাহিৰে আৰু একো দেখা নাযায়। জলপ্রপাতে নিজৰ গম্ভীৰ শব্দৰে গোটেই উপত্যকা মুখৰিত কৰি তুলিছিল। ভৰ ভূপৰীয়াও সূৰ্য্যৰ দৰ্শন নহল। যিফালেই চোৱা যায় কেৱল কুঁৱলী আৰু কুঁৱলী। কুঁৱলীৰ ডাঠ আৱৰণে যেন কুকৰ্ণেত্ৰৰ মহাদুন্ধৰে সৃষ্টি কৰিছে আৰু জোগ প্রপাতে নিজৰ লয়ৰ দ্বাৰা তেওঁলোকক সহযোগিতা কৰিছে। ইমান আশাৰ সৈতে অহাৰ পাছত এনেকুৱা ধৰণৰ দৃশ্য দেখিম বুলি আমি কেতিয়াও ভৱা নাছিলোঁ। মিনিটৰ পাছত মিনিট পাৰ হ'বলৈ ধৰিলে আৰু আমাব নিৰাশাৰ লগে লগে কুঁৱলীও ডাঠ হৈ আহিল। অৱশেষত আমি মৌনতা গ্ৰহণ কৰি নিজৰ ভিতৰত কথা-বতৰা পাতিবলৈ আৰম্ভ কৰিলোঁ। কথা পাতিবলৈ তেনেকুৱা কোনো বিশেষ বিষয় নাছিল। কিন্তু নিৰাশাৰ বিস্তৃতাক পূৰ্ণ কৰিবলৈ কিবা প্ৰয়োজন আছিল। ইন্দুদেৱ কুপিত হ'লনে নাই বৰুণদেৱ অশ্ৰুস্নান হল? মই

তাকে ভাবি আছিলোঁ। এনেতে বায়ু দেহতাই কৃপা কবিলে, এক মুহূর্ত —যাত্র এক মুহূর্তৰ কাৰণে—কুঁৱলীৰ সেই ডাঠ আৱৰণ আঁতৰি গল। ঘাৰ কাৰণে গোটেই জীৱন ব্যাকুল হৈ আছিলোঁ, শেহত সেই অপূৰ্ণ দৃশ্য নয়ন গোচৰ হল। যিদৰে মহাদেৱৰ মূৰৰ ওপৰত গন্ধাৰ অৱতৰণ হৈছিল, সেইদৰে এটা বিৰাট জল-প্ৰপাত তলৰণবা বাহিৰলৈ ওলাই হাতীৰ নিচিনা ডাঙৰ ডাঙৰ শিলৰ ওপৰেদি বাগৰি চাৰিও ফালে তাৰ ফোৱাৰা উৰাইছিল।

নহয়। এই দৃশ্যৰ বৰ্ণনা শব্দৰ দ্বাৰা হ'ব নোৱাৰে। আচৰিত হৈ মই কৈ পেলালোঁ।

নমঃ পুৰস্তাদথ পৃষ্ঠতন্তে নমোহন্ততে সৰ্বত এব সৰ্ব।

অনন্তবীৰ্য্যামিভবিক্ৰমন্তুঃ সৰ্বং সমাপ্নোষি ততোহসি সৰ্বঃ ॥

, তৎকালত আগফালৰ সেই হাতীৰ নিচিনা শিলে প্ৰপাতকণী জঁটাবোৰক জোকাৰি কলে—

সুচুৰ্দ্দশমিদংকপং দৃষ্টৱানসি যন্ মম।

দেৱা অপ্যস্য কপস্য নিত্যং দৰ্শনকাংক্ষিণঃ ॥

আকৌ আগৰ দৰে কুঁৱলীৰ আৱৰণ ডাঠ হৈ পৰিল আৰু আমাৰ অৱস্থা এনেকুৱা হল যেন আমি যি দৃশ্য দেখিছিলোঁ সেই সকলোবোৰ স্বপ্ন আছিল, মায়ী আছিল; আছিল মতিভ্ৰম। সেই বিস্তীৰ্ণ ওহা, সেই বিশাল পাত্ৰ, সেই ভয়ঙ্কৰ গান্ধীৰ্য্য আৰু তাৰ মাজত সেই অদ্ভুত প্ৰপাত আৰু তাৰ ফোৱাবোৰ! গোটেই দৃশ্য কল্পনাভীত আছিল। সেই বিশ্বাস দৃঢ় হোৱাৰ আগতে আমি নিজৰ চকুৰে যি দৃশ্য দেখিছিলোঁ সি আছিল বাস্তৱিক —।

কুঁৱলীৰ কীৰসাগৰ আকৌ বিয়পি পৰিল। আমি আগ ফালৰ কাব্যৰ লগত নিয়ত হৈ পৰিলোঁ। এতিয়া কোনেও কাকো মতা নাছিল। যি দেখিছিল সকলোৰে কেবল সেই সৰ্ব্বত্বেই ভাবি আছিল। যি ঠাইত একোৰেই নাছিল তাত ইমান ডাঙৰ আৰু গভীৰ সৃষ্টিৰ জন্ম কৰণবা হল; আৰু চাওঁতে চাওঁতে ই ক'ত লুকাই গল? এই আচৰিত প্ৰশ্নই আমাক সকলোকে চিন্তাগ্ৰস্ত কৰি তুলিলে। মনতে ভাবিলো—লাগিলে

এক মুহূৰ্ত্তৰ কাৰণেই হওক যি চাবলগীয়া আছিল তাক চালোঁ। আচৰিত ধৰণেৰে দেখিলোঁ। এক মুহূৰ্ত্তৰ কাৰণে যাক দৰ্শন কৰিলোঁ তাৰ স্মৰণ আৰু মননৰ যোগে আৰি বহুত সময় কটাই দিব পাৰোঁ। এনেতে এই শুভ্র জটাজীৱী শিলে আকৌ কলে :—

“ৰূপেতভীঃ প্ৰীতমনা পুনৰ্জুং তদেব য়ে কপয়িদং প্ৰপশু।”

কুঁৱলীৰ আৱৰণ আঁতৰি গল। এতিয়া ইপাবৰণৰা সিপাবলৈ সকলো স্পষ্ট হৈ পৰিল। আগ ফালৰ একেবাৰে বাওঁফালৰ সীমান্তলৈকে ৰাজ্য প্ৰপাতে অৰ্দ্ধচন্দ্ৰাকাৰ হৈ শিলৰণৰা জঁপিয়াই আছিল আৰু আলতীয়া বোকাৰ কাৰণে তাৰ পানীৰ বঙ কফিৰ নিচিনা হৈ পৰিছিল। সকলোতকৈ বেচি পানী ৰাজ্যেই পায়। যেতিয়া তেওঁ বুকু ফিলাই একেবাৰে ভাললৈ নামি আহে তেতিয়া এনেকুৱা অনুভৱ হয় যেন প্ৰকৃতিৰ শক্তি কিমান অপৰিমিত। ৰাজ্য প্ৰপাতৰ বিশালতা কম নহয়। তেওঁৰ ছয়োফালে কেইবাডালো ডাঙৰ ডাঙৰ মুক্তাৰ মালা ওলমি আছে। সঁচাকৈয়ে এই প্ৰপাত ৰাজ্য নামৰ উপযুক্ত।

সকলোতকৈ আগতে যিটা প্ৰপাতৰ দৰ্শন কৰিছিলোঁ, সেইটো বাস্তৱিকতে ভূতীয় আছিল। তাৰ নাম বীৰভদ্ৰ। মাজৰ এটা প্ৰপাতৰ নাম কদ্ৰ, যাক ইয়াৰণৰা স্পষ্টভাৱে দেখা নাযায়। সি প্ৰতি পদক্ষেপত জোৰেৰে চিয়ঁৰি চিয়ঁৰি শেহত ৰাজ্যৰ লগত মিলি গৈছে।

সোঁ ফালে এটা সৰু জলপ্ৰপাত আছে। তাৰ ককাল অলপ সাহী আছিল। সেইকাৰণে মই তাৰ নাম পাৰ্কৰ্তী থলো। প্ৰাণ ভৰি চাই লোৱাৰ পাছত আকৌ আমাৰ কথা-বতৰা আৰম্ভ হল। নিজে যি দেখিলে সেই বস্তু আনক দেখুৱাবলৈ যাৰ উৎসাহ নাথাকে সেই মানুহ মানুহ নহয়। মানুহ বিচৰণশীল আৰু সংবাদপ্ৰিয় হয়। তেওঁ নিজে যি অনুভৱ কৰিছে সেই অনুভৱ আনবো হয়—হব পাৰে, যেতিয়ালৈকে তেওঁৰ মনত এই বিশ্বাস নজন্মে, তেতিয়ালৈকে তেওঁ সন্তোষ লাভ নকৰে। ৰাজ্যজীয়ে আমাৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰি কলে—“সোঁ ভাললৈ চোৱা। ঠাণ্ডা ভাপৰ এই মেঘবোৰ ওপৰলৈ কেনেকৈ জপিয়াই আহিছে।” দেৱদাসে কলে—“সেই চৰাইবোৰলৈ চোৱা কেনেকৈ নিৰ্ভয় মনেৰে উৰি গৈছে।” যদি বহুবেঙ এনেকুৱা ধৰণৰ

কথাকে কলে, আৰু লক্ষ্মীয়ে নিজৰ দেউতাকক তামিল ভাষাত বহুত কিবা বুজাই আনন্দ প্ৰকাশ কৰিলে। আমাৰ লগত আৰু এজন বন্ধু আহিছিল। তেওঁ আহোঁতে বাটতে বিনা কাৰণত অসন্তুষ্ট হৈ পৰিছিল। যেতিয়া আমি এই স্বৰ্গীয় দৃশ্যৰ আনন্দত বিভোৰ হৈ আছিলোঁ, তেতিয়া তেওঁ আগৰ অপমানৰ প্ৰসঙ্গকে বাবে বাবে কৈ আছিল। চল্লিশৰো তেওঁৰ এই অৱস্থাৰ ফালে মোৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰালে। মই মনে মনে কলোঁ :—

পত্নঃ নৈৱ যদা কবীৰ-বিটপে দোষো বসন্তস্য কিম্ ?

এই সংসাবত নিৰাশা, ভ্ৰান্ত-ধাৰণা, অসন্মান আৰু বিয়োগ প্ৰকৃত দুঃখ নহয়। বৰং অহঙ্কাৰহে সকলোতকৈ ডাঙৰ দুঃখ। অহঙ্কাৰৰ বিকাৰ এনেকুৱা যাক ডাঙৰ ডাঙৰ ধন্যন্তৰীৰ নিচিনা বেজেও দূৰ কৰিব নোৱাৰে।

সেই বন্ধুজনৰ নানা বকমৰ অসুবিধা আৰু বিকাৰৰ সম্বন্ধে মই জানি-ছিলোঁ। সেই কাৰণে গিবসপ্লা (জোগ)ৰ ওচৰতো মই দুই মিনিট তেওঁৰ লগত কথা নপতাকৈ থাকিব নোৱাৰিলোঁ। মই গিবসপ্লাৰ সম্বন্ধে তেওঁক অলপ পৰিচয় দিলোঁ আৰু তেওঁক প্ৰসন্ন কৰিবলৈ যত্ন কৰিলোঁ।

ৰাজা-প্ৰপাতৰ পাছফালৰ গুহাত অসংখ্য চৰাই থাকে, ইহঁতে দূৰ-দূৰণিৰ খেতিবপৰা ঠোটেৰে বাচি আনি “উচ্ছিক্ট” আৰু উৎকৃষ্ট শস্য সংগ্ৰহ কৰে। এবাৰ কোনো মানুহৰ মুখে শুনিছিলোঁ যে এই সংগ্ৰহ ইমান সবহ হৈ যায় যে শেষত চৰকাৰে তাক নীলাম কৰিব লগীয়া হয়। মোঁ-মাখি বোৰৰ মোক মানুহে যদি জোৰ কৰি কাটি লব পাৰে, চৰাইবোৰা সংগ্ৰহ কৰা এই শস্যবোৰ কাটি লোৱাত নো আচৰিত কি? যি সংগ্ৰহ কৰা হয় তাকেই লুট কৰা হয়। ‘সৃষ্টিত এনেকুৱা নিয়মেই দেখা যায়। ‘পৰিগ্ৰহো ভয়ায়ৈব’।

আকৌ চাৰিও ফালে কুঁৱলীয়ে ঢাকি ধৰিলে। আকৌ ভাৱ-ৰাজ্যত বিচৰণ কৰিবলৈ সুযোগ মিলিল। এনেকুৱা অনুপম দৃশ্যত কি বহুত আছে? ভৌগোলিক আৰু ভূতত্ত্ববিদ সকলে তৎক্ষণাত মত প্ৰকাশ কৰিব যে “ইয়াৰ পৰ্ব্বতত গ্ৰানাইট (Granite) জাতীয় অৰ্থাৎ বালিচন্দ্ৰাৰ নিচিনা এবিধ জিলিকি থকা শিল পোৱা যায়। উপত্যকাৰ এটা দাঁতি ভাগি গল আৰু তাৰ কাষৰ মাটিবোৰ বহি পৰিল। এবাৰ প্ৰপাত আৰম্ভ হলে যি ভলৰ মাটিক অতি

দ লৈকে খান্দি পেলায় আৰু য'ৰ পৰা প্ৰপাত আৰম্ভ হয় সেই চুকক নিৰ্ভৰ কৰি পেলায়। ওপৰৰ সেই মূৰ যদি টান শিলৰ হয়, তেতিয়া হলে তাৰ উচ্চতা হেজাৰ হেজাৰ বছৰলৈকে স্থিৰ হৈ থাকে। প্ৰপাতৰপৰা সাগৰ বেচি দূৰত নোহোৱাৰ কাৰণে নৈৰ আগফালৰ অংশ পৰিষ্কাৰ হৈ গৈছে আৰু তথাপি প্ৰপাতৰ উচ্চতা স্থায়ী হৈ আছে। ইয়েই হল প্ৰপাতৰ জড় বহুত্ব। যদি কোনো আধুনিক বৈজ্ঞানিকক সোধে, তেতিয়া-হলে তেওঁ ক'ব—“যে অকল গিবসপ্লা প্ৰপাততে এনেকুৱা প্ৰচণ্ড সামৰ্থ্য আছে ফোৰ্ম মাইশ্বৰ আৰু কানাড়া (কৰ্ণাটক) এই দুয়োখন জিলাক যিমান শক্তি লাগে দিব পাৰে।

আপুনি বিজুলী শক্তিলৈ প্ৰত্যেক গাঁৱক আলোকিত কৰক, যন্ত্ৰ-পাতি চলাওক আৰু আপোনাৰ দেশক অথবা আনৰ দেশৰ লাগিলে যিমান মানুহকে হওক নিষ্কৰ্ম্য কৰি পেলাওক। প্ৰকৃতিৰপৰা মানুহে যি সুবিধা ভোগ কৰে—তাক পৃথিৱীৰ সকলোবোৰ সন্তানে মিলি জুলি নিজৰ ভিতৰত ভাগ কৰি লয় আৰু জীৱন যাত্ৰাৰ বোজা পাতল কৰে, এনেকুৱা ধৰণৰ সদৃশ বুদ্ধি যদিহে মানুহৰ মনলৈ আহিব তেতিয়াৰ কথা বেলেগ। কিন্তু আজি যদি মানুহৰ হাতলৈ কোনো ধৰণৰ শক্তি আহে তেতিয়া তেওঁ তৎক্ষণাত সেই শক্তিক আনক পৰাজিত কৰাত খটুৱাই আৰু সেইদৰেই তেওঁ নিজৰ শ্ৰেষ্ঠতা প্ৰমাণ কৰে। লাগিলে এই শ্ৰেষ্ঠতা আনক মাৰিয়েই হওক—দাসত্ব কৰিয়েই হওক বা আধা পেটাকৈ খায়েই হওক।

মহীশ্বৰ ৰাজ্য এখন আগ বঢ়া ৰাজ্য। ডাঙৰ ডাঙৰ ইঞ্জিনিয়াৰ সকলে মন্ত্ৰী-পদ সুশোভিত কৰি ইয়াৰ সমৃদ্ধি বঢ়োৱাৰ চেষ্টা কৰিছে। যদি আমি গোটেই সংসাৰৰ কাৰণে প্ৰয়োজনীয় চন্দন তেল কেৱল মহীশ্বৰ ৰাজ্যইহে দিয়ে বুলি কওঁ, তেন্তে বৰ বেচি অভ্যুত্তি নহব। ভাৰতবৰ্ষৰ ডাঙৰ ডাঙৰ সোণৰ খনি মহীশ্বৰতহে আছে। ভদ্ৰাহতীৰ লোহাৰ কল-কাৰখানাৰ কীৰ্ত্তি দিনে দিনে বাঢ়ি যাবলৈ ধৰিছে। কৃষ্ণসাগৰ পুখুৰী মানৱ পৰাক্ৰমৰ এক সুন্দৰ উদাহৰণ। এই মহীশ্বৰ ৰাজ্যৰ গিবসপ্লা-প্ৰপাত ধ্বংস কৰিবলৈ যে চেষ্টা চলা নাছিল এনে নহয়, কিন্তু এতিয়ালৈকে সফল হ'ব পৰা নাই। এনেকুৱা ডাঙৰ শক্তিক কিহত উপযোগ কৰা উচিত এইটো নজনা কাৰণেই

হওক অথবা সীমা বিবাদৰ বাবেই হওক, মহলে আন কিবা কাৰণেই হওক এতিয়াও এই সৌন্দৰ্য্য হানি কৰা হোৱা নাই। কিন্তু ইয়াত কোনো সন্দেহ নাই যে গিবসপ্লাব শোভা এতিয়াও আগৰ দৰে উদাস্ত আৰু অক্লুপ হৈ আছে।

ভগিনী-নিবেদিতাৰ বিখ্যাত তুলনাৰ কথা মনত পাবে। কোনো ঠাইৰ বৰণীয়তাই যেতিয়া ভাৰতবাসীক আকৃষ্ট কৰে, তেতিয়া তেওঁ ততালিকে তাৰ ধাৰ্ম্মিক ৰূপ দিয়ে। যেতিয়া তেওঁ কোনো অদ্ভুত বৰণীয় বা ভৱ্য দৃশ্য দেখে, তেতিয়া তেওঁ ভৱংগণাৎ এইটো অনুভৱ কৰে যে যিদৰে গাই-গৰুৱে নিজৰ পোৱালীক মাতে সেইদৰেই পৰমায়্যাই জীৱাত্মক মাতে। নায়গ্ৰাৰ জলপ্ৰপাত যদি আৰতবৰ্ষত গঙ্গা আইৰ প্ৰবাহ হলেহেঁতেন, তেতিয়াহলে ইয়াৰ জনতাই তাৰ বায়ুমণ্ডলক কি চকুৰে চালেহেঁতেন? কেনেকুৱা ধাৰ্ম্মিক ৰূপ দিলেহেঁতেন? ইয়ালৈ মানুহ আমোদ-প্ৰমোদ, বালিভাত আৰু ভ্ৰমণৰ কাৰণে নাহি প্ৰপাতৰ পূজা কৰিবৰ কাৰণে আহিলেহেঁতেন। ভোগ-বিলাসৰ সকলো সাধনেৰে ভৰা হোটেলৰ সলনি প্ৰপাতৰ দাঁতিত বা ওচৰত নিজৰ অন্তৰৰ ভক্তিভাৱ দেখুৱাবৰ কাৰণে ডাঙৰ ডাঙৰ মন্দিৰ সজোৱা হলেহেঁতেন। য'ত আজি মানুহে অতি আডম্বৰেৰে আৰু বিলাসিতাবে জীৱন যাপন কৰিছে, তাৰ সলনি মানুহে ইয়াত জপ-তপ কৰিলেহেঁতেন। আজি মানুহে এই বিৰাট শক্তিক বন্দী কৰি নিজৰ সুখ আৰু আনন্দৰ সাধন কৰি তুলিছে। যদি এই প্ৰপাত গঙ্গাৰ নিচিনা পবিত্ৰ হলেহেঁতেন, তেতিয়াহলে মানুহে ইয়াত জপ-তপ কৰি এই পানীত নিজৰ জীৱন উৎসৰ্গা কৰি দিলেহেঁতেন।

কিন্তু প্ৰকৃতিৰ এই ভৱাত্মা দেখি তাত নিজৰ শৰীৰ ত্যাগ কৰাতনো কেনেকুৱা আধ্যাত্মিকতা আছে? ইয়াত কোনো সন্দেহ নাই যে লাগিলে শৰীৰৰ বান্ধোন ছিগি যাওক তথাপি—“যি কোনো অৱস্থাত জীৱিত থাকিমই” এনেকুৱা ধৰণৰ তুচ্ছ জীৱনৰ আশা যদি মানুহে এৰি দিয়ে, তেতিয়াহলে তাতেই আধ্যাত্মিক প্ৰগতি। কিন্তু এই বৃত্তি স্থায়ী হোৱা উচিত। ইয়াত কল্বেকীয়া উদ্ভাদনাৰ কোনো অৰ্থ নাই। ‘সোহহং’ হোৱাৰ ইচ্ছা প্ৰত্যেক মানুহৰ অন্তৰতে কোনো এসময়ত নহয় এসময়ত জাগি উঠে। ই প্ৰেমৰে এক বিকাৰ। ইয়াত কোনো আধ্যাত্মিক শুদ্ধ

জিলিঙনি দেখি ভাব ওপৰত আসক্ত হোৱা মানুহৰ জীৱনৰ কাৰণে মহত্বপূৰ্ণ নহয়। ভগৱান বুদ্ধই নিজৰ অৰ্থাৰ্থ দৃষ্টিৰ দ্বাৰা সেইবোৰ বস্তুক বিভৱ-ভৃক্ষা নাম দি তাক অৱহেলা কৰিছে। বিভৱৰ অৰ্থ হৈছে—নাশ। ভগৱান মনুৰে এই কথা স্পষ্ট কৈ গৈছে:—“নাভিনন্দেত যবণং নাভিনন্দেত জীৱিতম।”

ইয়াত কোনো সন্দেহ নাই যে গিৰসপ্লাৰ নিচিনা প্ৰপাতৰ লোমহৰ্ষক দৃশ্যৰ তুলনাত যন্ত্ৰ-শক্তি, বিজুলীৰ গোহৰ, বা কল-কাৰখানাৰ সম্বন্ধে ভৱা মানে আত্মাক পাহৰি বাহিৰৰ বৈভৱৰ ফালে আকৰ্ষিত হোৱাৰ নিচিনা। কিন্তু ওচৰ চুবুৰীয়া প্ৰদেশ যদি আকালপীড়িত হয়, মানুহ নানাবকম ব্যাধিৰ মুখত পৰে আৰু প্ৰপাতৰ পানী সত্ৰপয়োগ কৰিলে জনতাৰ এই দুঃখ দূৰ হয়, তেতিয়াহলে সেই সময়ত আমাৰ কি আগ্ৰহ হব ?

সৃষ্টি-লৌল্যৰ বসপান কৰা আমাৰ মনৰ আনন্দৰ সাধক—প্ৰপাত যিদৰে আছে, সেইদৰেই বখাৰ আগ্ৰহ হব নে আমাৰ বিপদগ্ৰস্ত ভাইহঁতৰ দুঃখ-দুৰ্দ্ধশা দূৰ কৰিবৰ কাৰণে তাক বলিদান দিয়াৰ আগ্ৰহ ? য’ত পৰ্য্যাপ্ত পৰিমাণে শস্য পোৱা নাযায়, যদি তাত শস্যৰ ঠাইত গোলাপ ফুলৰ খেতি কৰা হয়, তেতিয়াহলে ইয়াৰ দ্বাৰা জানো আমাৰ অজ্ঞবৰ বিকাশ হব ? গোলাপ ফুলৰ ভিতৰত কাব্য আছে, আৰু শস্যৰ ভিতৰত কৰুণতা—হুয়োটাৰ ভিতৰত আমি কাক বাচি লয় ? ইংলেণ্ডৰ এজন প্ৰাচীন বজাই বহুত গাঁও নষ্ট কৰি চিকাৰৰ কাৰণে এখন বিৰাট উপবন তৈয়াৰ কৰাইছিল। ইয়াত কোনো সন্দেহ নাই যে এই বজাই বীৰত্বপূৰ্ণ খেল খেলাই বৰ ভাল পাইছিল ; কিন্তু এনেকুৱা বজাক আমি প্ৰজাবৎসল বুলি কয় জানো ? যেতিয়া কলাৰ সন্মুখত সেৱাৰ প্ৰশ্ন উঠে, তেতিয়া কাব্যক সমৰ্থন কৰিম নে কৰুণতাক ? যেতিয়া এইটো বিচাৰ কৰিব লগীয়া হয়, তেতিয়া কি ধৰণেৰে বিচাৰ কৰা উচিত ? প্ৰজলিত ৰোম নগৰী দেখি নীৰোৰে বাঁহী বজোৱা আৰু অলি থকা মিথিলাক দেখি জনক বজাই আধ্যাত্মিক আলোচনা কৰা এই দুয়োটাৰ ভিতৰত প্ৰভেদ আছে।

জনতাৰ যথাসাধ্য সেৱা কৰাৰ পাছত অনর্থক এই চিন্তাত অস্তবক দখ কৰাতকৈ ভগৱানৰ স্মৰণ কৰাৰ চেষ্টাই হৈছে—আৰ্য্য বুদ্ধিৰ সঞ্জন।

মুক্তিময় মানুষৰ বিলাস বা ঐশ্বৰ্য্যৰ কাৰণে প্ৰাকৃতিক শক্তিৰ উপযোগ কৰা আৰু প্ৰাকৃতিক সৌন্দৰ্য্যক নষ্ট কৰাই হৈছে অধৰ্ম্ম। কিন্তু সকলো জীৱৰে আৰ্ত্তিনাশৰ দ্বাৰা অস্ত্ৰৰ বিকাশক এৰি প্ৰকৃতিৰ বিভূতি দৰ্শনত ভগৱানক বিচৰাৰ ইচ্ছা কৰা উচিত হয় নে নহয় ই এক চিৰন্তন প্ৰশ্ন।

সেই অসন্তোষীয়া ভাই জনে নিজৰ কল্লিত অপমানৰ পোষণিত আগ-ফালৰ দৃশ্যৰ কথা পাহৰি গৈছিল আৰু মই নিজৰ আত্মিক-কল্লনা বিহাৰত শূন্য দৃষ্টিৰে আগলৈ চাই আহিলো।

আমি দুয়ো বৰ দুৰ্ভগীয়া। কিয়নো কল্লনা বা অনুশোচনাৰ কাৰণে আমি পাছতো বহুত সময় পালোঁহেঁতেন। আকৌ কুঁৱলীৰ আৱৰণে ছাটি ধৰিলে। এতিয়া প্ৰপাত দেখা যাব নেকি? ৰাজাজীয়ে কলে—“যেতিয়া গৰম দিনত প্ৰপাতৰ পানী বাগৰে, তেতিয়া পানীৰ ফোৱাৰাত নানা বৰষুণৰ বামধেনু দেখা যায়। সেই সময়ৰ শোভা একেবাৰে অনুপম হৈ পৰে।” জোনাক বাতি যে বামধেনু দেখা নাযায় সেইটো কথা কব নোৱাৰি। মহীশূৰৰ সৰ্বসংগ্ৰাহকে (গেজেটৰ) য়ে লিখিছে যে ঘাইৰ ডাঙৰ ডাঙৰ মুঠাত জুই লগাই প্ৰপাতত পেলাই দিলে এনেকুৱা লাগে যেন আন্ধাৰ বাতি গোটেই উপত্যকা জলি উঠিছে। কিছুমান মানুহে ইয়াত বাতি আতচ্-বাজী দেখুৱাই অদ্ভুত আনন্দ পায়। উৎপতীয়া মানুহে বাক কি কি কৰা নাই? কিন্তু মোৰ এইবোৰ ভাল নালাগে।

এনেকুৱা ঠাইত প্ৰকৃতিয়ে যি খোৰাক পৰিবেশন কৰিছে তাৰ স্বাভাৱিক কচি অনুভৱ কৰাতে প্ৰকৃত ৰসিকতা আছে। ইয়াত মানুহে যদি কৃত্ৰিম সাধনেৰে বেলেগ ৰূপ দিবলৈ বিচাৰে তেতিয়া হলে প্ৰাকৃতিক সৌন্দৰ্য্যৰ ৰূপ ধ্বংস হৈ যাব।

এতিয়া আমি বঙলাৰ ভিতৰ পালোঁহি। লগত যি খোৱা বস্তু আনিছিলো সেইবোৰ উদৰস্থ কৰিলোঁ। ইয়াৰ পানী খাব নোৱাৰি; কাৰণ খালে লগে লগে মেলিবিয়া হয়। বেচি ভাগ মানুহে গৰম গৰম কফি খাই পিয়াহ গুচাইছিল। মই কিন্তু সেইদিনা চাৰ্কে-চকোৱাৰ দৰে কেইটোপাল মান বৰষুণৰ পানী পায়েই সন্তোষ লভিছিলোঁ।

আৰু এবাৰ প্ৰপাত দৰ্শন কৰি আমি উলটি আহিলোঁ। এতিয়া এইটো

ভালকৈ স্পষ্ট হৈ পৰিল যে—প্ৰপাত তিনিটা নহয় চাৰিটা। বাওঁফালৰ প্ৰথম ডাঙৰ প্ৰপাতটোৰ নাম ৰাজা। তাৰ দাঁতিৰ গুহাৰপৰা আক্ৰোশ কৰি তাৰ লগত আহি মিলিত হোৱা ৰ'বাৰ (Roarer) মই দিয়া নাম কৰ্ত্ত। মূৰৰ ফালে উৰি থকা শুভ্ৰ জটাধাৰী 'ৰাকেট' তাক এতিয়া 'বীৰভদ্ৰ' নুবুলিলে উপায় নাই। শেহৰ প্ৰপাতৰ নাম মই তত্বজী 'পাৰ্বতী' দিছোঁ। ইংৰাজ সকলে কৰ্ত্তৰ নাম ৰ'বাৰ, বীৰভদ্ৰৰ নাম ৰাকেট আৰু পাৰ্বতীৰ নাম লেজী দিছিল।

এতিয়া আমি উলটি আহিলোঁ। ভৰিত জোক লাগে বুলি ভয় লাগিছিল। কাৰণ ইয়াৰ মানুহে আমাক সাৱধানে খোজ কাঢ়িবলৈ সতৰ্ক কৰি দিছিল। তেওঁলোকে কৈছিল যে—“যেতিয়া জোকে ধৰিব, তেতিয়া আপোনালোকে গমেই নাপাব। ইফালে সি আপোনাৰ তেজ চুহি থাকিব।”

মই কলোঁ—“ইয়াৰ কাৰণে আপোনালোকে ভাবিব নালাগে। ইংৰাজক যেতিয়া আমি চিনিব পাৰিছোঁ, তেতিয়া জোকক নোৱাৰিম কিয়?” তথাপি মাজে মাজে প্ৰায় মানুহৰ ভৰিতে এটা ছটা জোক লাগি ধৰিছিল। হয়তো মোৰ তেজত তেনেকুৱা আকৰ্ষণ নথকা কাৰণে বা মোৰ তেজ কেঁহা হোৱাৰ কাৰণে, নহলে মই কাক-দৃষ্টিৰে চাই চাই যোৱাৰ কাৰণে জোকৰ হাতৰপৰা ৰক্ষা পাইছিলোঁ। আমি অলপ আগ বাঢ়ি গলোঁ। কিন্তু মণি বহনৰ কাৰণে আৰু বেচি যাব নোৱাৰিলোঁ। “অলপ ৰবচোন। পাৰিলে আকৌ এবাৰ এইফালৰপৰা প্ৰপাত চাই লওঁ।” “কিন্তু যদি কুঁৱলী আঁতৰি নাযায়?” “নাতৰিলে কোনো কথা নাই। তথাপি এবাৰ চাবলৈ দিয়ক।”

উলটি আহিবৰ সময়ত এডোখৰ ছিগা বাট আছিল। সেইফালেদি গৈ কেইজনমানে এইবাৰ একেবাৰে ওচৰৰপৰা পাৰ্বতীক দৰ্শন কৰিলে, আৰু তাৰ মাটিবোৰ লেকেটা হোৱাৰ কাৰণে “বন্দে মাতৰম্” বুলি কৈ পাৰ্বতীক সাক্ষাৎ প্ৰণিপাত কৰিলোঁ।

যাবৰ সময়ত যি বাটেদি অজ্ঞাত আৰু অনুভূতিহীন কাব্যৰ অনুভৱ কৰিছিলোঁ সেই বাটেদি উলটিবৰ সময়ত আমি পূৰ্বানুভূত কাব্যক আকৌ

স্বৰূপ কৰিলোঁ যেন লাগিল। যদিও সেই দৃষ্ট বিপৰীত দিশৰপৰা চোৱাত নতুনস্বৰ অভাৱ হোৱা নাছিল। যাবৰ সময়ত যি গছবোৰৰ সম্বন্ধে আমি কথা-বতৰা পাতি গৈছিলোঁ, ঘূৰি আহিবৰ সময়ত সেই গছেও আমাৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰিছিল। সেই কাৰণে এই পৰিচিত গছবোৰক বাক কুশল-মঙ্গলৰ প্ৰশ্ন নোসোধাকৈ কেনেকৈ আগ বাঢ়িম? এজোপা গছৰ লগত আনজোপা গছৰ প্ৰেমৰ সেতু বন্ধ লভাবোৰ? তেওঁলোকৰ নম্ৰতাক নম্ৰাৰ নকৰাকৈ আগ বাঢ়ি যোৱাটো নীৰস মানুহৰ লক্ষণ। লাহে লাহে আমি নৈৰ পাৰ পালোঁহি। এতিয়া সেই শাস্ত্ৰ প্ৰবাহৰ ওপৰেদি উলটি যাব লাগিব। চাৰিও ফালে কুঁৱলীৰ মেঘ সিঁচৰিত হৈ পৰিছিল। নৈৰ শাস্ত্ৰ পানী লাহে লাহে প্ৰপাতৰফালে আগ বাঢ়ি যোৱা দেখি বলিদানৰ কাৰণে দল-বান্ধি যোৱা ভেড়া ছাগলীৰ ছবি চকুৰ আগত ভাহি উঠিছিল। মই সেই পানীক কলোঁ—তোমাৰ কপালত কিমান ডাঙৰ অধঃপতনৰ কথা লিখা আছে তালৈ তোমাৰ আক্ৰমণ নাই। সেইকাৰণে তুমি ইমান শাস্ত্ৰ মনে আগবাঢ়ি গৈ আছা। নহলে হয়তো মই নিজেই ভুল কৰিছোঁ। তুমি যে জীৱন ধৰ্ম্মী। বিনাশলৈ তোমাৰ ভয় কিহৰ?”

“প্ৰায়: কন্দুক-পাতেন পতত্যাৰ্থা: পতন্তপি।” যিমান ওখৰপৰা পৰিবা সিমান ওপৰলৈ যাব পাৰিবা। তোমাৰ দয়া গ্ৰহণ কৰোঁতা মইনো কোন? শৰাবতীৰ পবিত্ৰ পানী স্পৰ্শ কৰিবৰ কাৰণে মই নিজৰ হাত আগ বঢ়ালোঁ। পানীয়ে খিলখিলাই হাঁহি কলে—‘ন হি কল্যাণকুং কচ্চিং দুৰ্গতিং তাত গচ্ছতি।’ নাও আহি এই পাৰত লাগিল আৰু আমি ঠিক কৰিলোঁ যে যদি মটৰ এইফালে অলপ তললৈকে নিব পৰা যায়, তেতিয়াহলে আকৌ আমি সেই প্ৰপাতৰ সোঁ ফালে যাব পাৰিম। আমি যি ফালেদি আহিছিলোঁ তাক “মহীশূৰৰ ফাল” আৰু তাৰ বিপৰীত ফালক “বম্বেৰ ফাল” বুলি কয়। কাৰণ জোগ-প্ৰপাত জয়োখন ৰাজ্যৰ সীমাত আছে।

এইবাৰ আমি একেবাৰে আহি ওচৰ পালোঁহি। ডাঙৰ ডাঙৰ শিলৰ মাজত মই লৰিবলৈ ধৰিলোঁ। দ্ৰব্ৰহ্মমান বেমাৰত পৰি থকা কাৰণে সকলোৰে মোৰ ওপৰত চকু আছিল। সেইকাৰণে মই লৰা দেখি ৰাজাজী আচৰিত হৈ গল। কোনোবা এজনে কলে—“এখেতভো মহাৰাজী আৰু

হিমালয়ৰ যাত্ৰীও—। যিদৰে মাহুৰ পানী প্ৰিয়, সেইদৰে মাৰাঠীসকলৰ কাৰণেও পৰ্বত বৰ প্ৰিয়।” এইবোৰ কথা শুনিবলৈ মোৰ সময় ক’ত ? বট লবি লবি বাজা প্ৰশান্তৰ দাঁতিৰ সেই বিখ্যাত টিলাটোৰ ওচৰ পালোঁহি। ইয়াত থিয় হলে তলৰফালে একো দেখা নাযায়। মূৰ ঘূৰাই মানুহ পৰি যাব খোজে। চাৰিওটা প্ৰশান্তৰ শব্দ ইমান ভয়ানক আছিল যে শুনিবৰ কাৰণে মানুহৰ ধৈৰ্য্য হেৰাই গৈছিল। যিদৰে প্ৰশান্তৰ পানী ওপৰৰ পৰা তললৈ পৰি আকৌ ওপৰলৈ উঠে সেইদৰে হয়তো মানুহৰ কাণতো এই শব্দ বোৰৰ হো-হোৱনি হৈ থাকে। প্ৰথমতে বাজাৰ গুণ্ডুলত ওলমি থকা মুক্তাৰ হাঁহৰ ওপৰত মোৰ চকু পৰিল। আক লগে লগে জল প্ৰলয়ৰ সৰুটৰপৰা মানুহক বন্ধা কৰিবৰ কাৰণে যিদৰে সাহসী বীৰ পানীত জপিয়াই পৰে সেইদৰে এই প্ৰশান্তৰ ওপৰেদি উৰি যোৱা সাহসী চৰাই-বোৰলৈকো চকু গল। এই চৰাইবোৰে হয়তো এই প্ৰশান্তৰ ভীষণ ভয়াবহতাৰ কথা নাজানে। নহলে ঈশ্বৰে ইহঁতৰ অন্তৰত এইদৰে সাহস সুমাই দিছে নেকি ? “মোৰ মনেৰে বাহিবৰপৰা অহা চৰাইবোৰৰ ইমান সাহ নহব। এই জোগবাসীবোৰৰ জন্ম ইয়াতে হৈছে আৰু প্ৰশান্তৰ ওচৰত থকা পৰ্বতৰ গুহাত ইহঁত ডাঙৰ দীঘল হৈছে।

যিদৰে সাগৰৰ মাহুবোৰে চউত থাকি আনন্দ পায় সেইদৰে এই জোগৰ সন্তানবোৰেও জোগৰ লগত খেলি ভাল পায়।

বাজা প্ৰশান্তক যেতিয়া মজীশূৰৰ ফালেদি দূৰৰপৰা দেখিছিলোঁ, তেতিয়া তেওঁৰ প্ৰভাৱ আন ধৰণৰ আছিল। ইয়াত আমি এওঁৰ ইমান ওচৰত আছিলোঁ যে হাতীৰ গুণ্ডুলত শোৱা যেনহে লাগিছিল। ওপৰৰ পানী প্ৰশান্তৰ ফালে বাগৰি অহাত এনেকুৱা লাগিছিল যেন কোনো প্ৰজাই জ্ঞান বা অজ্ঞানত, ইচ্ছা বা অনিচ্ছাত মহান বিপ্লৱৰ ফালে আগ বাঢ়ি গৈছে। কোনো প্ৰজা যেতিয়া সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক প্ৰগতিৰ সোঁতত বৈ যায়, তেতিয়া ভবিষ্যতে কি হ’ব সেই সন্দেহে তেওঁ লোকৰ কোনো জ্ঞান নাথাকে আৰু যদি থাকেও “আমাৰ ক্ষেত্ৰত ই খাতিৰ নোৱাৰে। আমি যি কোনো উপায়েৰে মাৰি যাম”, তেওঁলোকৰ এনেকুৱা বিশ্বাস থাকে। লগে লগে প্ৰগতিৰ আকাজকা বাঢ়ি যাবলৈ ধৰে। শেহত উগ্ৰ প্ৰকৃতিৰ মানুহবোৰে তেওঁলোকক

সংসমৰ উপদেশ দিয়ে আৰু শাস্ত্ৰ প্ৰকৃতিৰ মানুহবোৰে একো নভবা-
নিচিন্তাকৈ দায়িত্বহীন মানুহৰ লগত মিলি যায় আৰু পাছত ইচ্ছা
কৰিলেও এই অভ্যাস এৰিব নোৱাৰে। যদি তেওঁ পাছ পৰি যায়,
তেতিয়াহলে আৰু কি হব? ধেমুৰপৰা ওলোৱা কাঁড়ক জানো কেতিয়াবা
পাছলৈ টানি আনিব পাৰি? যি স্থায়ী নহয় সি বিপ্লৱ কিহৰ? প্ৰপাতৰ
পানী কিমান তললৈ যায় তাক দেখা বা জনা অসম্ভৱ। কাৰণ ওফন্দি থকা
পানীৰ ডাঙৰ ডাঙৰ কণিকাবোৰ প্ৰপাতৰ ভৰিত লিপিট খাঠ লাগি আছিল।
পানীৰ এই উদ্গাদনা দেখি এনেকুৱা লাগিছিল যেন মহাদেৱে সংহাৰকাৰী
ভাণ্ডৰ নৃত্যচৰ্চ কৰিছে আৰু আগ ফালৰ ৰুদ্ৰই তাৰ লগত তাল দি আছে।
কিন্তু বীৰভদ্ৰয়ো বোমালকাৰী শোভাৰ পৰম উৎকৰ্ষ দেখুৱাই আছিল।
ইয়াত পানী পৰিছেনে নাই, জপিয়াইছে সেইটো আপুনি ধৰিবই নোৱাৰিব।
কোনো শব্দৰ দ্বাৰা সেই দৃশ্যৰ বৰ্ণনা কৰিবনোৱাৰি, কাৰণ শব্দৰ সুৰুকা
'শাস্তি আৰু বাৱস্থা'ৰ মাজতহে হয়। আমি কাতি হৈ ইয়াৰ পৰা সেই দৃশ্য
প্ৰাণভৰি চালোঁ। সঁচাকৈয়ে কবলৈ গলে আমি যিমানেই চাইছিলো
তথাপি তৃপ্তি পোৱা নাছিলোঁ। শেহত উলটিবৰ কাৰণে সাজু হলোঁ।
উলটি যোৱাটো বৰ সহজ কথা নাছিল, আৰু কাৰো উঠিবৰ ইচ্ছাও নাছিল।
যদি এজনক তুলিবলৈ আন এজন যায়, তেতিয়াহলে তেওঁ সেই নয়নোৎসৱত
আৱদ্ধ হৈ পৰে। যেতিয়া প্ৰথমজন অনিচ্ছাৰ সৈতে উঠে, তেতিয়া মাতিবলৈ
অহা জন তাত লাগি ধৰে। অতি কষ্টেৰৈ যেতিয়া আত্মসম্বৰণ কৰি এই
দুজন তাৰপৰা উলটি আহে, তেতিয়া তৃতীয়জন ভায়ে এওঁলোকৰ ওপৰত
খং কৰি অলপ সময়ৰ কাৰণে নিজৰ চকুক তৃপ্ত কৰিবলৈ তাত থিয় হৈ ৰয়
আৰু লগে লগে আন দুজনৰ সংযমো শিথিল হৈ পৰে। তেওঁলোক
দুয়ো ভাবে এনেকুৱা কঠোৰ সমাজ নিয়ন্ত্ৰা, নিজে যিমান সুবিধা বিচাৰে
আমি যদি যিমানেই সুবিধা লওঁ তাতনো ক্ষতি কি? আমি জানো
তেওঁলোকতকৈ অধিক সংযমী হোৱাৰ দাবী কৰিছোঁ?

মই ভাবিছিলো যে যদি সেই শিলৰ ওপৰলৈ যাওঁ, তেতিয়াহলে ৰাজ্যৰ
পানীত ভৰি তিয়াব পাৰিম। কিন্তু নৈৰ পানী অলপ ৰাচি গৈছিল আৰু
তাত সেই শিলৰ এটা সৰু দ্বীপৰ নিচিনা দেখা গৈছিল। সেই কাৰণে

বাজাজীয়ে মোক মানা কৰিলে। মই ভাবিলো যে যদি তেখেতৰ কথা নুশুনো তেতিয়াহলে বৰ উদ্ভঙালি কৰা হব। বাজাজীৰ আদেশ কেনেকৈ অমান্ত কৰা যায়? আৰু বাজাৰ মূৰৰ ওপৰতনো কেনেকৈ ভৰি থোৱা যায়?

আমি উলটি আছিলো। ভক্তি, বিনয়, মানৱ জীৱনৰ ক্ষণভংগতা, দৃশ্যৰ ভৰাত আৰু সময়ৰ এই উৎকৃষ্টতা আদি কেইবা ধৰণৰো কথাবোৰে মোৰ অন্তৰ ভৰাই দিছিল। ভাব বিচাৰৰ এই কল্পনা এক অন্তত বস্তু। এজন সুস্থ মানুহৰ অন্তৰত যদি হঠাৎ অপ্রত্যাশিত ভাবে ধেনুৰ কাঁড়ৰ দৰে কোনো আঘাতে বিদ্ধ, তেতিয়া যিজনো সেই অৱস্থা অনুভৱ কৰিব পাৰে তেওঁহে সেই বেদনা বুজিব পাৰিব।

এই ঠাইতনো বাক কিয় মন্দিৰ নাই? আমাৰ মন্দিৰবোৰ যেন জন্মভূমিৰ কাৰ্য্যময় ঠাইহে। পৰ্ব্বতৰ কোনো শিখৰ যদি উত্তুল হয়, তেতিয়াহলে তাত কোনো ঋষি নিশ্চয় ধ্যান কৰিবলৈ বহে, আৰু ভক্তসকলে তাত এটা মন্দিৰ সজাই দিয়ে। লাগিলে সি পুনৰ ওচৰৰ পাৰ্ব্বতী শিখৰেই হওক, চম্পা নগৰৰ দাঁতিৰ পাৰা পড়িয়েই হওঁক, জুনাগড়ৰ ওচৰৰ গিৰনাৰেই হওঁক বা হিমালয়ৰ কৈলাস শিখৰেই। দক্ষিণ ফালে বৈ অহা নৈ জানো কেতিয়াবা উত্তৰ বাহিনী তৈছে? তেতিয়াহলে আহক, তাত দুই এখন তীৰ্থ স্থাপন কৰা হওঁক, যত কোটি কোটি মানুহ আহি পবিত্ৰ হৈ যাব। যি ঠাইত ডাঙৰ ডাঙৰ দুখন নৈ পৰস্পৰ মিলি গৈছে, সেই প্ৰয়াগত আমাৰ সম্ভৱসকলে তৃতীয় সব্বতী নৈকো বোৱাই দিছে। সকলো তীৰ্থ শেষ কৰি যেতিয়া সাগৰ পোৱা হয়, তাতো ভক্তসকলে জগন্নাথ দেৱৰ নহলে সেতুবন্ধ মহাদেৱৰ স্থাপনা কৰিছে। যত ভূমিৰ শেষ ভাগ দেখা যায় সি কণ্ঠাকুমাৰী বা দেৱদ্বীপ হব। দীৰ্ঘ মৰুভূমিত যদি দুই এখন সৰোবৰ দেখা পোৱা যায়, তেতিয়াহলে সি নাৰায়ণৰ সৰোবৰেই হব। তাত নিশ্চয় পূজা দিয়া আৰু লগতে কীৰ্ত্তনানী স্থাপন কৰা উচিত।

আমাৰ সম্ভৱ কবিসকলে ক'ত ক'ত তীৰ্থস্থান পাতিছিল, যদি ইয়াক বিচাৰিবলৈ যাওঁ, তেতিয়াহলে ভাৰতবৰ্ষৰ গোটেইখন ভূগোল সম্পূৰ্ণ কৰিব লাগিব। মহল্‌মান সম্ভৱ আৰু বোমান-কেথেলিক পাহৰী সকলেও আমাৰ

ইয়াত এনেকুৱা বয়ণীয় আৰু কাব্যময় ঠাই পচন্দ কৰিছিল আৰু তাত পূজা প্ৰাৰ্থনাবো দিহা কৰিছিল। তথাপি এই প্ৰপাতৰ ওচৰত নো বাক কিয় মন্দিৰ নাই? জীৱন বাশিব ইমান বিৰাট অধঃপতন দেখি আমি মুণি সকল ক্লেশ হোৱা নাছিল জানো? ভৈৰৱ খাটীৰ দৰে ইয়াতো দেহভাগ কৰাৰ ইচ্ছা হয়। যাৰ কাৰণে হয়তো লোক সংগ্ৰহ মুনিসকলে লোক যাত্ৰাৰ কাৰণে এই ঠাই অপচন্দ কৰিছিল? ইয়াৰ অখণ্ড আৰু ভীষণ গৰ্জ্জন সমাধিৰ কাৰণে অনুকূল নহয় বুলি ভাৱিয়েই ইয়াৰপৰা উপাসকসকল বিমুখ হৈছিল নেকি? নহলে এই প্ৰপাতেই স্বয়ং অভয় ব্ৰহ্ম-মূৰ্ত্তি —। তেওঁৰ ধ্যান আকৰ্ষণ কৰিব পাৰে এনেকুৱা কি মূৰ্ত্তি ইয়াত স্থাপন কৰা যায় এই দোমোজাত পৰি তেওঁলোকে ইয়াত মূৰ্ত্তি স্থাপন কৰা নাছিল নেকি? এই কথা কোনে কব পাৰিব? আমাৰ পূৰ্ব পুৰুষসকলে ইয়াত কোনো মন্দিৰ সজোৱা নাই কাৰণে মোৰ অলপো দুঃখ লগা নাই; কিন্তু এই ঠাই দেখি তেওঁলোকে নিশ্চয় দুই এটা তাণ্ডৱ-স্তোত্ৰ লিখিব পাৰিলেহেঁতেন। য'ত পাৰ্শ্বীৰ মূৰ্ত্তি কামত নালাগে, তাত বাগ্‌দেবীৰ মূৰ্ত্তি নিশ্চয় উদ্দীপক হ'ব পাৰে।

এই সকলোবোৰ শোভা আমি প্ৰপাতৰ মূৰৰ ফালৰপৰা চাই আছিলোঁ। হোৱাল্লাবৰ ফালৰপৰা অহা মানুহবোৰ উত্তৰ কানড়া জিলাৰ মহা কান্তাৰেদি আছে। তেওঁলোকে তলৰ ফালৰপৰা এই প্ৰপাতৰ আপাদ-মস্তক দেখে চাগৈ। দুয়ো ফালৰ মাজত কোন ফালৰ দৰ্শন বেচি মনোৰম এইটো কথা অনুভৱ নকৰাকৈ কব নোৱাৰি। ইয়াকনো কিমান যিনি অনুভৱ কৰা সম্ভৱ? প্ৰকৃতিৰ বেলেগ বেলেগ বিভূতিবোৰৰ জানো কেতিয়াবা তুলনা কৰিব পাৰি? হিমালয়ৰ বয়ণীয়তা, সাগৰৰ গভীৰতা, মৰুভূমিৰ ভয়াবহতা আকাশৰ অসীমতাৰ তুলনা কোনে কৰিব পাৰিব? এই কাৰণেই এবাৰ হোৱাল্লাবৰেদি জোগ দৰ্শন কৰিবলৈ আহিব লাগিব। সাগৰৰ জাহাজত থকা কেইজনমান অনুভৱী সামৰিক কৰ্মচাৰী এবাৰ প্ৰপাত জুখিবলৈ আহিছিল, আৰু চোত বাগৰি বাগৰি প্ৰপাতৰ পাছফালে গৈ আছিল। তেতিয়া চাগৈ তেওঁলোকে কেনেকুৱা অনুভৱ কৰিছিল। জোগৰ চবাইবোৰে তেওঁলোকক কিদৰে অভ্যৰ্থনা জনাইছিল? প্ৰপাতৰ আৱৰণৰ ভিতৰত বিয়পি থকা

বাহিৰৰ প্ৰকাশ চাৰ্গে ডেওঁলোকৰ কেনেকুৱা লাগিছিল। আন্ধাৰ বাতি যদি প্ৰপাতৰ পাছ ফালে ঘাইব জুই জলাই দিয়া হয়, তেতিয়া হলে গোটেই উপত্যকা কেনেকুৱা ধৰণৰ গন্ধৰ্ব নগৰী হৈ পৰিব সেই সম্বন্ধে জানো কোনোবাই কল্পনা কৰিছে ?

যেতিয়া ইয়াত বিজুলী শক্তিৰ কল-কাৰখানা তৈয়াৰ হ'ব, তেতিয়া কিছুমান কল্পনা-প্ৰিয় মানুহে এই প্ৰপাতৰ পাছ ফালে নিশ্চয় শাৰী শাৰী বিজুলী বাতি জলাব, আৰু কেতিয়াও সংসাৰে নেদেখা ধৰণৰ ইলেক্ট্ৰাল দেখুৱাব। সেই সময়ত গোটেই উপত্যকা এক মহান বজ্জভূমিত পৰিণত হ'ব আৰু ইয়াক চাবৰ কাৰণে চাৰিও দিশৰ ভূ-দেৱে অৱতাৰ গ্ৰহণ কৰিব। কিন্তু সেই সময়ত জানো কাৰোবাৰ ঈশ্বৰলৈ গনত পৰিব ? মোৰ এনেকুৱা লাগে যেন মানুহে নিজৰ বুদ্ধি আৰু শক্তিৰ প্ৰয়োগ ঈশ্বৰক জানিবৰ কাৰণে নকৰি ঈশ্বৰক পাহৰিবৰ যুক্তি আৰু পদ্ধতিৰ সন্ধানৰ কাৰণেহে কৰিছে। সম্ভৱ এনেকুৱা হ'ব পাৰে যে সকলো ফালৰপৰা পৰাজিত হোৱাৰ পাছত আমাৰ বুদ্ধিয়ে ঈশ্বৰক ভালকৈ চিনিব পাৰিব। প্ৰত্যেক বস্তুৰ এক চৰম-সীমা আছে। এই কাৰণে আমাৰ এই জোগ যাত্ৰাও শেষ হল। অত্যন্ত পবিত্ৰ আৰু মধুৰ স্মৃতি বহন কৰি আমি উলটি আহিলোঁ। তথাপি আকৌ এবাৰ তালৈ যোৱাৰ অভিলাষ বৈ গল। এতেকে 'পুনৰাগমনায় চ' শাস্ত্ৰৰ এই শব্দ উচ্চাৰণ কৰি আমি ভাৰত-বৈভৱৰ এই অসাধাৰণ বিজুতিৰপৰা বিদায় ললোঁ।

চেপ্তেম্বৰ ১৯২৭ চন।

১৩ ॥ যোগ প্রপাতৰ পুনৰ্দৰ্শন

যি দেশত হিমালয়, নীলগিৰি আৰু সছাদ্ৰিৰ নিচিনা উত্তুল্ল পৰ্ব্বত, গিঙ্গু, নৰ্মদা, ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ নিচিনা সুদীৰ্ঘ নদ-নদী, চিন্ধা, বুলৰ তথা মঞ্চৰৰ দৰে প্ৰসঙ্গ সৰোবৰ বিৰাজমান, সেই দেশত যদি হুই এটা মহান ভীষণ আৰু বোমাধকৰ জলপ্ৰপাত নাথাকে তেতিয়াহলে প্ৰকৃতি মাতৃয়ে কৃতার্থতা অনুৰ কেনেকৈ কৰিব? দক্ষিণ ভাৰতৰ কাৰবাৰ জিলাত তুখা মহীশূৰ ৰাজ্যৰ সীমাত এনেকুৱা এটা প্ৰপাত আছে, যি সংস্কৃত অদ্বিতীয় বা সৰ্ব্বশ্ৰেষ্ঠ পদৰ একমাত্ৰ অধিকাৰী নহলেও ইয়ো যে সৰ্ব্বশ্ৰেষ্ঠৰ ভিতৰৰে এটা তাত একো সন্দেহ নাই। ইংৰাজ সকলে ইয়াৰ নাম “গিৰিসন্না ফল্‌চ” দিছিল। ইয়াৰ ব্ৰহ্মদেৱী নাম “জোগ”।

লৰ্ড কাৰ্জ্জন যেতিয়া ভাৰতলৈ আহিছিল, তেতিয়া জোগ প্ৰপাত চাবলৈ ইমান উৎসুক হৈ পৰিছিল যে এই দেশলৈ অহাৰ পাছত অলপ আজৰি উলিয়াই তেওঁ জোগ প্ৰপাত চাবলৈ গৈছিল আৰু তাৰ অনুপম সৌন্দৰ্য্য বাশি পান কৰি তেওঁ নিজৰ নয়ন তৃপ্ত কৰিছিল। ইয়াৰ পাছৰ পৰা আমাৰ দেশত এই প্ৰপাতৰ সন্মান বৃদ্ধি হল। য’ৰপৰা লৰ্ড কাৰ্জ্জনে প্ৰপাত চাই নিজক কৃতার্থ কৰিছিল সেই ঠাইত মহীশূৰ চৰকাৰে এটা বেদী সজাই দিলে। তাক “কাৰ্জ্জন চিট” বোলে।

প্ৰপাতৰ কাষতে মহীশূৰ চৰকাৰে এটা অতিথি-শালা সাজি দিছে। তাৰ অতিথি সূচীত দেশী-বিদেশী, প্ৰকৃতি প্ৰেমী যাত্ৰী সকলে সময়ে সময়ে নিজৰ আনন্দোদ্গাৰ লিখি থৈ যায়। এই উল্কাবোৰ সংগ্ৰহ কৰি যদি প্ৰকাশ কৰা হয়, তেতিয়াহলে সি প্ৰকৃতি-কাৰৰ এক অসাধাৰণ মঞ্জুৰা হৈ পৰিব। এই সকলোবোৰ কাব্য যদি উচ্চ ধৰণৰ হয়, তথাপি জোগৰ প্ৰত্যক্ষ দৰ্শনে এই কাব্যকো চেৰ পেলাব। আৰু মুখৰণৰা হঠাৎ এই উল্কাৰ ওলাব : “এতাবানন্ত্ৰ মহিমা ততো জ্যায়ান্শচ পুৰুষঃ।”

শৰাবতী দেখাত এখন সৰু নৈ। তথাপি তেওঁৰনো বাক তিনিটাকৈ

নাম কিয় ধোৱা হল? প্ৰথমতে তেওঁক ভাবজী বা বাৰগজা বোলা হয়; মাজ হোৱাত শবাৱতী, যত তেওঁ প্ৰৌঢ় হৈ সাগৰৰ লগত মিলিত হৈছে তাত তেওঁক বালনদী বোলা হয়। শবাৱতীৰ প্ৰবাহে যদি এই বোমাধকাৰী প্ৰপাতৰ ৰূপ ধাৰণ নকৰিলেহেঁতেন তথাপি তেওঁ নিজৰ প্ৰাকৃতিক সৌন্দৰ্য্যৰ যোগে মানুহৰ মন মুহিলেহেঁতেন। কিন্তু তেতিয়া তেওঁ ভাৰতবৰ্ষৰ অসংখ্য সুন্দৰ নৈৰ নিচিনা এখন নৈ হৈয়ে বলহেঁতেন। এই প্ৰপাতৰ কাৰণেই শবাৱতী ভাৰতবৰ্ষৰ এখন অদ্বিতীয় নৈত পৰিণত হৈ গল।

জোগৰ এই অলৌকিক দৃশ্য দৰ্শন কৰিবৰ কাৰণে মই প্ৰথমবাৰ তালৈ ৰাজাজী আৰু আন আন বন্ধুৰ লগত গৈছিলোঁ আৰু তেতিয়াৰ সেই অন্তৰ্ভূত দৃশ্য দৰ্শন কৰি নিজৰ কোতূহল শাস্ত কৰিছিলোঁ। এনেতে মানৱ স্বভাৱৰ অনুসৰি মনত এক নতুন প্ৰশ্ন জাগিল, এই নৈ ইমান ওখৰপৰা বাগৰি আগ-ফালেনা ক'লৈ যায়, আৰু তালৈ গৈ তেওঁৰ ৰূপ কেনেকুৱা হয়? সাগৰৰ লগতনো তেওঁৰ বাক মিলন কিমান সুখৰ হয়? এই সকলোবোৰ কেতিয়াবা নহয় কেতিয়াবা এদিন নিশ্চয় চোৱা উচিত। আৰু সম্ভৱ হলে সকলোৰ দৰে শবাৱতীৰ বন্ধস্থলত নৌকাবিহাৰ কৰিব পাবিলেতো ভালৈই।

অন্তৰ্ভাৱৰ এই সত্য-সঙ্কল্পৰ প্ৰশ্নক ঈশ্বৰে আলীৰ্বাদ দিলে আৰু এটা যুগ (বাৰ বছৰ) পূৰ্বা হোৱাৰ আগতে আকৌ দ্বিতীয়বাৰ জোগ-দৰ্শনৰ সৌভাগ্য ঘটিল। প্ৰথমবাৰ আমি প্ৰপাতলৈ ওপৰ পিনে গৈছিলোঁ। এই বাৰ নৈৰ মুখৰফালে সোমাই নাৱত বহি বিপৰীত ফালে যাত্ৰা কৰিলোঁ। ব'ত নাও বান্ধিলে, তাৰপৰা মটৰৰ সহায়েৰে আমি ঘাট প্ৰাৰ হৈ প্ৰপাতৰ মূৰ পালোঁগৈ। তাত শবাৱতীৰ সেই অৰ্দ্ধচন্দ্ৰাকাৰ উপত্যকাত চাৰিটা প্ৰপাত আছে। সোঁ ফালে 'ৰাজা' নামৰ প্ৰপাত—যি ওপৰৰপৰা একেবাৰে ৯৬০ ফুট তললৈ বাগৰিছে। এওঁৰ ৰাজা নাম সঁচাকৈয়ে সাৰ্থক হৈছে। এওঁৰ জলবাশি, উদ্গাদকতা আৰু সাহস এনেকুৱা যে যাক কোনো জগত-বিখ্যাত সন্মাতৰ শক্তিৰ লগত তুলনা কৰিব পাৰি। ইয়াৰ বাওঁফালে মহাকদ্ৰৱ দৰে গৰজি থকা "কদ্ৰ" (Roarer) প্ৰপাত গৈ ৰাজাৰ চৰণত পৰে। কদ্ৰৰ ভয়ঙ্কৰ গাজনিৰ দাঁতি কাষৰৰ দ্বীপ আৰু উপত্যকা বহুত দূৰলৈকে

প্রতিধ্বনিত হৈ উঠে। তার ধ্বনি মেঘ-গম্ভীর বা সাগর-গম্ভীর কোনো এটা নামত অভিহিত কবি নোৱাৰি। কাৰণ মেঘৰ গাভৰিয়ে আকাশক বিদীৰ্ণ কৰা সম্বন্ধেও ক্ষণস্থায়ী হয়, আৰু সাগৰৰ চিৰন্তন গৰ্জনিয়ৈ জোৰাৰ-তাটাৰ অলুসৰি নাচি থাকে। কদম্ব ধ্বনি অবিবত, অথণ্ড আৰু ধাৰাবাহিক হয়। সেই ধ্বনিৰ উদ্গাদকতাত এক নতুনধৰৰ আভাৱ পোৱা যায়।

সংসাৰৰ যি কোনো ঠাইতে বাজা আৰু কদম্বই সম্ৰাটৰ পদবী পাব পাৰে; কিন্তু জোগৰ প্ৰকৃত বৈভৱ আকাশত নানা ৰূপে উৰি ফুৰা “বীৰভদ্ৰ” (Rocket) ৰ তুন্দ্ৰ জলধাৰাৰ কাৰণে। বীৰভদ্ৰ প্ৰপাত হাতীৰ গণ্ডহুলৰ নিচিনা এক বিশাল শিলাখণ্ডৰ ওপৰত পৰি তাৰ পৰাই ক্ৰমান্বয়ে আকাশলৈ উৰি যায়। ই শঙ্কৰৰ তাম্বুৰ নৃত্য নেকি? নহলে মহাকবি বাসৰ নিত্য-নতুন কল্পনাৰ বিলাস? নাইবা সূৰ্য্যৰ প্ৰতিবিম্বৰ পৃষ্ঠ ভাগৰপৰা বাহিৰলৈ ওলোৱা সৰ্বসংহাৰকাৰী কিন্তু কল্পনাৰ ৰমা অগ্নিশিখা। নহলে ভূ-মাতাৰ বাৎসল্যজনিত স্তনধাৰাৰ ফোৱাৰা? এনেকুৱা ধ্বনৰ নানা ৰকমৰ কল্পনাই মনত ভুমুকি মাৰে। সৰ্টাকৈয়ে বীৰভদ্ৰই দৰ্শকৰ চকুক মতলীয়া কৰি দিয়ে

বীৰভদ্ৰৰ বাওঁফালে স্নীগকায়ী, কপূৰ্গোৰা আৰু অনুদৰী পৰ্বতকন্যা “পাৰ্বতী” (Lady) য়ে নিজৰ লাৱণ্যৰ দ্বাৰা আমাক আনন্দ দিছিল। এই চাৰিওটা প্ৰপাতক ৰক্ষা কৰিবৰ কাৰণেহে যেন তেওঁলোকৰ দুয়ো দাঁতিয়ে দুটা পৰ্বত থিয় হৈ আছে। এই চিপাহীয়েনো থিয় হৈ থিয় হৈ বাক কি কৰিব? প্ৰপাতৰ অথণ্ড গৰ্জনক প্ৰতিকণ্ণ প্ৰতিধ্বনিত কৰি তোলা, তাৰ বামধেমুক ধাৰণ কৰা আৰু নিজৰ শৰীৰক বিভিন্ন ধ্বনৰ বনস্পতিৰে সুসজ্জিত কৰি পুলকিত হৈ থকা ইয়েই পৰ্বতৰ অবিবত প্ৰবৃত্তি হৈ পৰিছে।

এইবাৰ যেতিয়া আমি গৈছিলোঁ, তেতিয়া জহ কালি আছিল। ভাৰতীৰ পানী ভললৈ বাগৰি আহিছিল। ক’তো বীৰভদ্ৰৰ জটা দৃষ্টিগোচৰ হোৱা নাছিল। কদম্বৰ অবিবত চঞ্চলতাও কমি গৈছিল। পাৰ্বতীয়ে এতিয়া বিৰহিণী বেশ ধাৰণ কৰিছে, কম পক্ষণ্ডে বাজাৰ বৈভৱ নিশ্চয় চাব লগীয়া হব আমি সেইটোকে আশা কৰি গৈছিলোঁ। কিন্তু যিদৰে বিশ্বজিৎ যজ্ঞৰ শেষত নিজক ধন্য অনুভৱ কৰা যি কোনো সম্ৰাটে নিজক অকিঞ্চন বুলি

ভাবে আৰু সেই অৱস্থাতো নিজৰ বৈভৱক ব্যক্ত কৰে বজাবো এতিয়া ঠিক সেই অৱস্থাই।

আমি এইবাৰ শৰাবতীৰ সোঁ ফালে অৰ্থাৎ উত্তৰ ফালে আহিছিলোঁ। অভিখিলাত নোবোৱাকৈ আমি পোনেই গৈ বজা প্ৰপাতৰ ওচৰত থিয় হলোঁ। তাত এফালে চোকা ব'দ আৰু আনফালে তলত উৰি ফুৰা বৰফৰ শীতল কঁৱলী — এই দুয়োৰে মাজত পৰি আমাৰ যি অৱস্থা হৈছিল সি অবৰ্ণনীয়। ৰাজমুকুটৰ দৰে সুশোভিত উত্তম শিলৰপৰা আমি তলৰ উপত্যাকালৈ জুমি চাইছিলোঁ। ওপৰৰপৰা বজাৰ যি ধাৰা তললৈ বাগৰিছিল, সি একেবাৰে মাটি পোৱাহি নাছিল। কোনো মদোদ্যস্ত হাতীৰ শুভৰ নিচিনা কৈ এক প্ৰচণ্ড সোঁত ওপৰৰপৰা তললৈ বাগৰা দেখা গৈছিল। তললৈ পৰোতে পৰোতে ই শতধা বিদীৰ্ণ হৈ সহস্ৰ ধাৰাত পৰিণত হৈ গৈছিল, আৰু তাৰ পাছত গৈ সেই ধাৰাবোৰ ডাঙৰ ডাঙৰ জলবিন্দু হৈ যোৱাৰ কাৰণে ইয়াক ঠিক মুক্তাৰ মালাৰ দৰে লাগিছিল। আগলৈ যোৱাৰ পাছত এই মুক্তাবোৰ চূৰ্ণ-বিচূৰ্ণ হৈ গল আৰু তাৰ ডাঙৰ ডাঙৰ কণাবোৰ আমাৰ চকুত পৰিল। ইয়াত সিহঁতে তল ফালে আৰু আগফালে নগৈ স্বচ্ছ বিহাৰ আৰম্ভ কৰিলে। সেই ডাঙৰ কণাবোৰ ছিন্ন ভিন্ন হৈ গল। সিহঁতে পানীৰ সূক্ষ্ম-বিন্দুৰ ৰূপ ধাৰণ কৰি ডাৱৰৰ দৰে বিহাৰ কৰিবলৈ ধৰিলে। কিন্তু ইমানতো প্ৰকৃতি-মাতৃ সন্তুষ্ট নহল। পাছত গৈ এই নীহাৰিকাবোৰেই কঁৱলী হৈ পৰিল আৰু বতাহৰ ঢৌৰ সৈতে উৰি বতাহক শীতল কৰিবলৈ ধৰিলে। সকলোতকৈ আচৰিত কথা এইটো যে ইমান বিশাল জলধাৰাৰ এটোপালো মাটিত নপৰে। তলৰ মাটি গৰম আৰু ওপৰৰ ঠাণ্ডা। এই স্থিতি দেখি মোৰ ৰজাসকলৰ সঙ্কল্পবিহীন দানৰ কথা মনত পৰিছিল। আকালপীড়িত প্ৰজাসকলক দেখি আমাৰ ৰজাই যেতিয়া মুক্ত হস্তে দান দিবলৈ ধৰে, তেতিয়া ভেঁওলোকৰ জয়নাদত সমস্ত বায়ুমণ্ডল মুখৰিত হৈ পৰে। কিন্তু বেচেৰা দুখীয়া প্ৰজাৰ মুখলৈ হলে চাউলৰ গুদ-কণ এটাও নাযায়। মাজতে কৰ্মচাৰীসকলে সকলো গ্ৰাস কৰি পেলায়।

অলকেশ্বৰৰ অন্তৰতো ৰামধেনুৰ শোভাই হিংসা জগাৰ পাৰ্বে এনেকুৱাই আছিল ইয়াৰ সৌন্দৰ্য্য। ইয়াত কেৱল পাৰ্থক্য ইমানেই আছিল যে এই

ৰামধেনুৰোৰ দ্বায়ী নহয়। যেতিয়া বতাহৰ চৌৱে দিশ সলাবলৈ ধৰে, তেতিয়া সেই জলবিন্দুৰোৰেও নিজৰ ঠাই সলাই থাকে। এই কাৰণেই যিদৰে পাৰ্কীভীৰ ইন্দ্ৰিতত শব্দৰে নৃত্য আৰম্ভ কৰিছিল, সেই দৰে এই ৰামধেনু-ৰোৰকো ইফালে সিফালে দৌৰি ফুৰা দেখা গৈছিল। যদি এক মুহূৰ্ত্তত ই ক্লীণ হৈ পৰে, তেতিয়া হলে আকৌ পাছ মুহূৰ্ত্ততে মায়াসুৰৰ অট্টালিকাৰ শোভাৰ ৰূপ ধাৰণ কৰে। যিদৰে কৰ্ম্ম কৰিলে ফল পোৱা যায়, সেইদৰে প্ৰত্যেক ধেনুৰ লগত তাৰ প্ৰতি-ধেনুৰে নিজৰ বৰ্ণক্ৰমক সজাই নিজক বিপৰীত ভাৱে উপস্থিত কৰে। আমি ঠাই সলোৱাৰ লগে লগে সেই ৰামধেনুৰোৰেও ঠাই সলনি কৰিলে। সুৰধনু আৰু সুৰধুনীৰ এই আনন্দ-দায়ক খেল-খেমালি আমি বহুত সময়লৈকে বিশ্ময়-বিশ্ময় ভাবেৰে চাবলৈ ধৰিলোঁ। ইয়াক যিমানেই বেচি চোৱা যায়, দৰ্শকৰ তৃষ্ণাও যিমানেই বাঢ়ি যায়। আমি ভাবিছিলোঁ যে আমি ইয়াত দুই এঘণ্টামানহে থাকিব পাৰিম। আমাৰ সময়কালী পুণা প্ৰতিক্ৰম ক্লীণ হৈ আহিছে, আৰু অলপ সময়ৰ পাছতে আমি আকৌ মৰ্ত্তা লোকলৈ উলটিব লাগিব। সেই কথা আমাৰ মনত আছিল। স্বৰ্গলোভী দেৱতাই যি বিষাদৰ সৈতে স্বৰ্গসুখ উপভোগ কৰে, পৰাক্ৰমী পুৰুষে যিদৰে নিজৰ যৌৱনৰ শেষ মুহূৰ্ত্তত নিজৰ সঙ্কল্প পূৰ্ণ কৰিবলৈ অধীৰ হৈ পৰে, সেইদৰে বিষাদ আৰু অস্থিৰতাৰ সৈতে আমি সকলোৱে সেই গন্ধৰ্ব্ব নগৰীক আমাৰ সমস্ত ইন্দ্ৰিয়ৰ সৈতে উপভোগ কৰিছিলোঁ, আৰু লগে লগে আমাৰ কল্পনাৰ দ্বাৰা সেই আনন্দ শতগুণ হৈ উঠিছিল।

*

*

*

আগদিনাই আমি তিনিখন নাও লৈ ওলাইছিলোঁ। মাজৰ নাৱত লৰা-চোৱালী আৰু তিৰোতা সকল আছিল আৰু আমি সকলোৰোৰ দুয়ো দাঁতিৰ দুখন নাৱত বহিছিলোঁ। তেতিয়া বাতি হৈছিল। ওপৰৰ আকাশত জোনবায়ো হাঁহি আছিল। চন্দ্ৰৰ সেই কাব্যক নাৱত থকা কিশোৰীৰোৰে হৃদয়ঙ্গম কৰিছিল আৰু তেওঁলোকৰ অন্তৰৰ ভাবৰোৰ সুৰৰ যোগেদি মূৰ্ত্ত হৈ উঠিছিল। এওঁলোকৰ এই গানৰ সুৰ ঞ্চণত পৰাৰ লগে লগে দাঁতিৰ নাৰিকল আঁকি তামোল গছৰোৰ ৰোমাঞ্চিত হৈ উঠিছিল আৰু সিহঁতে নিজৰ উন্নত মস্তক অলপ দৌৱাই সেই সুৰ লহৰী গান কৰিছিল। কিশোৰী-

বোৰে ভাগৰ নলগালৈকে গান গালে। তাৰ পাছত তেওঁলোক শুই পবিল। চন্দ্ৰ অস্ত গল। চাৰিও ফালে আন্ধাৰৰ সাম্ৰাজ্যই চাটি ধৰিলে। অন্ধহীন ভবাবোৰে দাঁতি কাষৰ টিলাবোৰ অনিষেৰ দৃষ্টিৰে চাবলৈ ধৰিলে। দাঁতি কাষৰ নীৰৱ শান্তি শুই আছিল নে নাই সাৰ পাই আছিল কোৱা টান।

থেতিয়া আমি টোপনিৰপৰা সাৰ পালোঁ, তেতিয়া কেতিয়াবা বঠাৰ শব্দ কেতিয়াবা খালাচীবোৰৰ বাঁহৰ লগত যুঁজ-বাগৰ, আৰু কেতিয়াবা এজন খালাচীয়ে আনজনক চিয়ঁৰি মতাৰ শব্দ শুনিবলৈ পাইছিলোঁ। শেহত বাতি পুৰাল। চৰাই-চিৰিকতিবোৰে নিজৰ কলৰৰ আৰম্ভ কৰিলে। মই ভাবিলোঁ মাজৰ নাৱত শুই থকা কুলি চৰাইবোৰে যদি সাৰ পায়, তেতিয়া-হলে কিমান ভাল হয়। তেওঁলোকে নিজৰ সুৰৰ যোগেৰে মোৰ এই গুণ নিমন্ত্ৰণৰ উত্তৰ দিলে। গছবোৰে বাতি শুনা সুৰৰ কথা মনত পেলালে। “এইটোৱেই বাতিৰ সঙ্গীত” ইয়াকে কবৰ কাৰণে এজোপাই আনজোপা গছৰ ফালে চাই নিজৰ মূৰ জোকাৰিবলৈ ধৰিলে। বাতিৰ জলবিহাৰ সৰ্টাকৈয়ে সান্ত্বিক, শান্তিময় আৰু যৌৱনময় আছিল। যিদৰে এই প্ৰপাতৰ দৰ্শন আচৰিত, ভয়াবহ আৰু লোমহৰ্ষক আছিল, সেইদৰেই ইয়াৰ উষা কালৰ জলবিহাৰ সান্ত্বিক, শান্তিময় আৰু যৌৱনোন্মত্ত আছিল। এতিয়া সেই কিশোৰীবোৰৰ চেহেৰাৰপৰা প্ৰাতঃ কালৰ মুখ-প্ৰসন্নতা লুপ্ত হৈ গৈছিল। “ইমান আচৰিত দৃশ্যৰ সৃষ্টি কেনেকৈ হল? সৰ্টাকৈয়ে আমি পৃথিৱীত আছোঁ নে স্বপ্নলোকত?” তেওঁলোকৰ চেহেৰাৰ ভিতৰত এই বিস্ময় স্পষ্টভাৱে প্ৰতিফলিত হৈ পৰিছিল। তেওঁলোকে এজনীয়ে আনজনীৰ চকুলৈ চাই নিজৰ বিস্ময় প্ৰকাশ কৰিছিল। আৰু তেওঁলোকৰ এই বিস্ময় দেখি আমি এনেকুৱা গৰ্জৰ অনুভৱ কৰিছিলোঁ যেন এই কাব্যময় সৃষ্টিৰ আমিতো বিধাতা।

খাবৰ সময় হল। আমি নাৱৰপৰা উঠি এখন গাঁৱৰ ওচৰ পালোঁহি। তাত এটা ধানবনা ঢেকীৰ কল আছিল। সেই ঢেকীয়ে ঢক্-ঢক্-ঢক্ শব্দ কৰি দুখীয়া মানুহৰ শান্তি, স্বাস্থ্য আৰু আজীবিকা নষ্ট কৰি পেলাইছিল। আমি তৃপ্তিৰ সৈতে দুপৰীয়াৰ অহাৰ খালোঁ আৰু আমাৰ অপেক্ষাত থিয় হৈ থকা মটৰত উঠিলোঁ।

পেট্রোলৰ এটা টিনত অকণমান তেল বাকী আছিল। আমাৰ সাৰথিয়ে তাত পানী ভৰাই আনি মটৰত ভৰালে। পানী গৰম হৈ পৰিল আৰু তেলৰ ধোৱা পানীৰ লগত মিহলি হৈ গল। এতিয়া খোজে পতি মটৰ বৰলৈ ধৰিলে। গৰ্জন কৰিবলৈ লাগিল। অভিযোগ কৰিবলৈ ধৰিলে আৰু লগে লগে মটৰৰপৰা দুৰ্গন্ধ ওলাল। আমি অতিষ্ঠ হৈ পৰিলোঁ। প্ৰথমতে খঙো উঠিল। কিন্তু শেহত যেতিয়া কোনো উপায় নাই বুলি বুজিলো তেতিয়া শাস্ত হৈ পৰিলোঁ। বঙ্গালী ভাষাৰ এটা যোজনালৈ মোৰ মনত পৰিল—“তেলে জলে মিশ খায়না”। কোনো বকমে অতি কষ্টত আমি পানী থকা ঠাই পালোহি আৰু মটৰৰপৰা আগৰ বিপ্লৱী পানী উলিয়াই পেলাই বিস্কন্ধ পানী ভৰাই ললোঁ। ইয়াৰ পাছত আমাৰ পথ একেবাৰে সুগম হৈ পৰিল।

বহুত বছৰৰ পৰা এই আলোচনা চলি আছে যে—গিৰসপ্পা প্ৰপাতৰ পৰা বিজুলী শক্তি তৈয়াৰ কৰিব পৰা যাবনে নাযায়। শৰাৱতীৰ পানী এফালৰ পৰা আনফালে ঘূৰাই ডাঙৰ ডাঙৰ নলৰ যোগেদি তললৈ আনি তাৰ সহায়েৰে যদি বিজুলী শক্তি প্ৰয়োগ কৰা হয়, তেতিয়া তলে গোটাই মহীশূৰ ৰাজ্যক কম দামত বিজুলী শক্তি দিব পৰা যাব। কেৱল ইমানেই নহয়—উত্তৰ আৰু দক্ষিণ কানাডা জিলাকো বিজুলী শক্তি যোগাব পৰা হব। ইয়াৰ দ্বাৰা মানুহো বৰ উপকৃত হৈ পৰিব। কিন্তু এনে কৰিলে সেই অদ্ভুত ৰম্য প্ৰাকৃতিক দৃশ্য চিৰদিনৰ কাৰণে নষ্ট হৈ যাব। এই দুয়োটা প্ৰশ্নৰ ভিতৰত কোনটো অভিপ্ৰেত এতিয়ালৈকে ইয়াৰ নিৰ্ণয় কৰিব পৰা নাই। ইয়াৰ দ্বাৰা হেজাৰ হেজাৰ নহয় লাখ লাখ মানুহে পেট ভৰাই খাবলৈ পাব। শ শ বৈজ্ঞানিকে নিজৰ যোগাতাক সিদ্ধ কৰিবলৈ সুযোগ পাব। হেজাৰ হেজাৰ জন্তু-জানোৱাৰৰ দুঃখ দূৰ হব। যদি এঠাইত এই ধৰণৰ কাৰখানা সফল হয়, তেতিয়া হলে ভাৰতবৰ্ষৰ সকলো প্ৰপাতক এনেকুৱা কামত লগাৰ লাগিব আৰু চিৰদিনৰ কাৰণে দেশৰ এক মহান শক্তিৰ উপকাৰিতা উপলব্ধি কৰিব পৰা যাব। তেনেহলে কেৱল জানো এই ৰমণীয় দৃশ্যৰ লোভত বহুতৰ হিতকৰ এই পৰিকল্পনাক আমি বাদ দিম? কলাৰ উপভোগৰ জানো কোনো নিৰ্দিষ্ট সীমা আছে? নিজৰ বাণীৰ

মনোবিনোদৰ কাৰণে বাজধানী বোমত জুই জলাই দিয়া নীৰোৰ চুলতানী
বৃত্তিৰ ভিতৰত আৰু এনেকুৱা ধৰণৰ কলা ভক্তিৰ ভিতৰত প্ৰভেদ কি ? এই
প্ৰশ্নৰ উত্তৰত যিবোৰ কথা কোৱা হৈছে তাক আলোচনা কৰাৰ আগতে
অলপ আন বিষয়ে ভবা আৱশ্যক। যেতিয়া ইউৰোপত মহাযুদ্ধ লাগিল,
আৰু লাখ লাখ নৱ-যুবক টোপ আৰু বন্দুকৰ গুলিত নিহত হল, তেতিয়া
সাহিত্য-শিৰোমণি বোমা-বোলাৰ হিয়া পমি গল আৰু আন মানুহৰ-
দৰে তেৱেঁ স্বয়ং ঘৃণীয়া মানুহবোৰৰ সেৱাৰ ভাৱ ললে। কিন্তু যেতিয়া উভয়-
পক্ষৰ শত্ৰুৱে এজনে আনজনৰ কলাপূৰ্ণ প্ৰসাদৰ ওপৰত বোমা বৰ্ষণ কৰিলে,
তেতিয়া তেওঁৰ কলাপ্ৰিয় আত্মা ব্যাকুল হৈ উঠিল আৰু তেওঁ ধুব গম্ভীৰ
শব্দেৰে গোটেই ইউৰোপক সতৰ্ক কৰি দিলে—“হে দুৰাশ্বা। তোমালোকে
যদি এজনে আনজনক মাৰিব খুজিছা, তেতিয়া হলে মাৰি পেলোৱা, যদি
তুমি এই সংসাৰৰ পৰা একেবাৰে নষ্ট হৈ যাব খুজিছা নষ্ট হৈ যোৱা। কিন্তু
এই কলা-কীৰ্ত্তিবোৰ যে আত্মাক অভিব্যক্ত কৰা অমৰ কীৰ্ত্তি—। ইয়াৰ
দ্বাৰাই সমস্ত মানৱ জাতিৰ আত্মাই নিজে নিজক ব্যক্ত কৰিছে, আন
নহলেও অন্ততঃ এইবোৰক নাশ নকৰিবা !!”

ইউৰোপৰ আত্মাই বোমা বোলাৰ আৰ্য-বাণী শুনিলে, আৰু যুঁজাৰু
পক্ষই কলা-কীৰ্ত্তিৰ সংহাৰ বন্ধ কৰি দিলে। এতিয়া এইটো প্ৰশ্ন উঠে যে
কলা-কীৰ্ত্তিবোৰ সঁচাকৈয়ে মানৱ আত্মাৰ অভিব্যক্তিৰ পৰিচায়ক নে প্ৰেৰক ?
নহলে উচ্চ অভিকৃতিৰ আৱৰণৰ অন্তৰালত থকা বিলাসিতাৰ সাধন-সামগ্ৰী ?
যি কলাক ভালকৈ চিনে তেওঁ ততালিকে কৈ দিব যে কলা আৰু বিলাসিতাৰ
ভিতৰত স্বৰ্গ আৰু মৰ্ত্যৰ প্ৰভেদ। প্ৰকৃত কলা কৃতিৰদ্বাৰা যি নিৰবিশ্বাস
আনন্দ পোৱা যায়, সঁচাকৈয়ে সি নিদ্ৰিত আত্মাক জাগ্ৰত কৰে। কোটি
কোটি বাল্বেৰে বিদ্যুৎ শক্তি জন্ম দি লাখ লাখ মানুহৰ জীৱিকাৰ উপায় কৰা
বৰ সহজ কথা নহয়। কিন্তু কলাৰ দ্বাৰা অসংখ্য মানুহে যি আনন্দ লাভ
কৰে সি তেওঁলোকৰ আত্মাক পোষণ কৰা সামগ্ৰী।

জোগ কোনো মানৱ-কৃত কলা-কৃতি নহয়, বৰং সি কলাকাৰ সকলক
একেলগে ভাৰতা আৰু সভ্যতাৰ শিক্ষা আৰু দীক্ষা দিয়া প্ৰকৃতি মাতাৰ
অলৌকিক বিভূতি। তাক নষ্ট কৰা নাস্তিকৰ বিদ্ৰোহৰ নিচিনা। তাক

নষ্ট কৰাৰ আগতে আমি এশবাব ভাবিব লাগিব। জোগ প্ৰপাত বৰ্ত্তমান যুগৰ সম্পত্তি নহয়। আমাৰ পূৰ্বজ ঋষিসকলে তাৰ পাবত বহি ঈশ্বৰৰ উপাসনা কৰিছিল, আৰু আমাৰ ভবিষ্যত বংশধৰ সকলে তাক দৰ্শন কৰি নিজৰ জীবনৰ অজ্ঞাত আত্মানুভূতি আৰু শক্তিৰ সাক্ষাৎকাৰ কৰিব। আমি যেন ভৌতিক বাদৰ আশ্ৰয় লৈ “অজ্ঞাত হেতোৰ্হ হাতুমিচ্ছন” নিচিনা জড় নহওঁ। এই প্ৰপাতক সুবন্ধিত কৰি ৰাখি ইয়াৰপৰা যদি কোনো জনহিতকৰ কাম কৰিব পৰা যায়, তেতিয়া হলে মানৱ বুদ্ধিৰ কাৰণে এই কথা একো অসম্ভৱ নহয়। কিন্তু এই তাণ্ডব যোগৰ দৰ্শনৰ পৰা মনুষ্য জাতিক বঞ্চিত কৰাৰ কাৰো অধিকাৰ নাই। মন্দিৰত যিদৰে আমি মূৰ্তি স্থাপন কৰো, সেইদৰে প্ৰকৃতিয়েও ইয়াত আমাৰ আগত বিৰাট সৰূপৰ ভৰা প্ৰতিমা স্থাপন কৰিছে। ইয়ালৈ কেৱল দৰ্শন, ধ্যান আৰু উপাসনাৰ কাৰণ অহা উচিত আৰু অস্তৱত যদি তেনেকুৱা কিবা শক্তি আছে, তেতিয়াহলে ইয়াৰ লগত একাকৰ হৈ যোৱা উচিত। এয়েই আমাৰ অধিকাৰ।
মে’ ১৯৩৮ চন।

১৪ ॥ জোগৰ শুকান প্ৰপাত

মনত নপৰে কোন কৰিয়ে এই ভাৱক প্ৰকাশ কৰিছিল, কিন্তু তেওঁৰ এই ভাৱক মই ইয়াত নিজৰ ভাষাত ব্যক্ত কৰিছোঁ।

“সাগৰৰ উঠি থকা ঢৌবোৰ সৰ্টাকৈয়ে বৰ ভয়ঙ্কৰ যেন লাগে। কিন্তু যদি তাৰ সকলো পানী শুকাই তলি উদং হৈ যায়, তেতিয়া হলে হেজাৰ হেজাৰ মাইললৈকে বিয়পি থকা ডাঙৰ ডাঙৰ খালবোৰ যে কিমান ভয়ানক লাগিব, সেইটো কল্পনা কৰাও টান। এইটো ঠিকেই যে যদি কোনো দুৰাচাৰী মানুহৰ হাতত সম্পত্তিৰ গুঁৰাল থাকে, তেতিয়াহলে তেওঁ তাৰ অসদ ব্যৱহাৰ কৰি মানুহক দুঃখত পেলাব। কিন্তু যদি তেওঁৰ সেই সম্পত্তি

ধ্বংস হৈ যায় আৰু দীন-দৰিদ্ৰ হৈ পৰে, তেতিয়া হলেও জানো তেওঁ নিজৰ এই অসং প্ৰৱৃতি এৰিব ? এই কাৰণেই হয়তো প্ৰকৃতিয়ে সাগৰক পানীৰে ভৰপূৰ কৰি থৈছে আৰু দুবাচাৰী মানুহৰ হাততো দুটতাকপী জুই চুমাৰৰ কাৰণে যথেষ্ট সম্পত্তি দিছে ।”

জোগ প্ৰপাতত ৰাজা আৰু ৰুদ্ৰৰ শুকান প্ৰপাত দেখি কবিয়ে ওপৰত কোৱা উক্তিৰ কথা মনত পৰাৰ যদিও কোনো কাৰণ নাছিল, তথাপি সেই উক্তি মনত পৰিল ।

১২২৭ চনত যেতিয়া মই প্ৰথম জোগ প্ৰপাত দেখিছিলোঁ, তেতিয়া তাৰ বৈভৱ ষোল কলাৰে পৰিপূৰ্ণ আছিল । পানীৰ প্ৰধান প্ৰপাত নিজৰ ঐচণ্ড জলবাশিৰ লগত ৮৪০ ফুট তললৈ জপিয়াই আহি তলৰ উপত্যাকাৰ প্ৰপাতৰ প্ৰবাহৰ দ্বাৰা নিৰ্ম্মিত হোৱা ১৫০ ফুট দ পুখুৰীত পৰিছিল । এই প্ৰধান প্ৰপাতৰ মান বঢ়াবৰ কাৰণে তাৰ দুয়োফালে মুক্তাৰ মালাৰ দৰে পানীৰ অসংখ্য ধাৰা নানাকপেৰে বাগৰি আছিল । তাৰ দক্ষিণ ফালে বৈকা জংগলাৰ ওপৰেদি ৰুদ্ৰই জপিয়াই আহি আধাতকৈ অধিক পানী নষ্ট হোৱাৰ পাছত ৰজাৰ পানীত পেলাই দিছিল । প্ৰায় তল পোৱাৰ পাছতহে ৰজাৰ গৰ্জন আৰম্ভ হৈছে । ৰুদ্ৰ প্ৰপাতে বাৰণৰ দৰে জন্ম হোৱাৰ লগে লগে চিয়ঁৰিবলৈ ধৰিছে ।

দুয়োটা প্ৰপাত অভূত ধ্বংস । কিন্তু সেই সময়ত মোৰ চকুত যি দৃশ্য আলৌকিক যেন লাগিছিল সি হৈছে জঁটাৰ নিচিনা বীৰভদ্ৰৰ চঞ্চল ধাৰা । এই দৃশ্য মই আৰু পাছত কেতিয়াও দেখা নাছিলোঁ । কোনো ছবিতো বীৰভদ্ৰৰ সেই জঁটা দেখা নাই ।

শেহৰ প্ৰপাত পাৰ্বতী । তেওঁক দেখিলেই নাৰীসুলভ উদাৰতাৰ কথা মনত পৰে । দহ বছৰৰ পাছত যেতিয়া মই জোগৰ দৰ্শন কৰিলোঁ, তেতিয়া ৰজাৰ সোঁত যথেষ্ট ক্ষাণ হৈ পৰিছিল । বীৰভদ্ৰৰ জঁটাবোৰ নষ্ট হৈ গৈছিল । ৰুদ্ৰৰ গৰ্জনি যদিও কমা নাছিল, তথাপি জোগৰ ক্ষাণ প্ৰপাতৰ লগত তাৰ সেই বিৰাট তালৰ সংযোগ হোৱা নাছিল আৰু পাৰ্বতীতো একেবাবে কৃশাঙ্গী উপৰিনীৰ নিচিনা হৈ পৰিছিল । কিন্তু প্ৰপাতৰ শীতল ভাপৰপৰা উৎপন্ন হোৱা বায়ুধেনুৰ সৌন্দৰ্যত এই সকলো বিধা পাহৰাই

দিব পৰা বিশেষত্ব আছিল। যি ফালৰ পৰাই এই শোভা চোৱা যায়, সেইফালৰ পৰাই বামধেমুৰে নিজৰ মুখ ঘূৰাই নতুন নতুন সৌন্দৰ্য প্ৰকাশ কৰিছিল।

আকৌ ঠিক দহবছৰ পাছত যেতিয়া আমি এইবাৰ জোগপ্ৰপাত চাবলৈ গলোঁ। যেতিয়া চাৰিটা প্ৰপাতৰ ভিতৰত তিনিটা একেবাৰেই শুকাই গৈছে। কদমৰ অভাৱত চাৰিওফালে শ্মশানৰ নিচিনা শাস্তি বিৰাজমান হৈ আছিল। “বজা” শুকাই যোৱা কাৰণে তাৰ পাছফালে দুটা ডাঙৰ ডাঙৰ ফাট মেলি-ছিল যি আওৰজ্ঞেৰে উলিয়াই পেলোৱা সম্ভাজীৰ দুটা চকুৰ নিচিনা ভয়াবহ যেন হৈ পৰিছিল।

পাৰ্ৱতী যেন দক্ষযজ্ঞলৈ গৈ ভয় হৈ গৈছে আৰু বীৰভদ্ৰক এনেকুৱা লাগিছে যেন দক্ষক নাশ কৰাৰ পাছত অলপ শাস্ত হৈ নিজৰ প্ৰভুৰ শহুৰেকৰ মুত্থাৰ কাৰণে নীৰৱে চকুপানী টুকিছে। এনেকুৱা বিষণ্ণতা হয়তো মহা-ভাৰতৰ যুদ্ধৰ পাছত কুরুক্ষেত্ৰতো দেখা পোৱা নগৈছিল।

প্ৰথমবাৰ আমি শিমোগা সাগৰৰ পথেদি গুজৰাটৰ বানপানীৰ সময়ত গৈছিলোঁ। দ্বি তীয়বাৰ ইবাদতন সাগৰৰ সীমাৰ বিপৰীত ফালেদি গৈছিলোঁ। শৰাৱতীৰ পানীত ওপৰৰ ফালে যাত্ৰা কৰি আমাৰ পূৰ্ব-পুৰুষকলে কৈছে—‘নদীমুখে নৈব সমুদ্ৰমাৱিশেৎ’ এই উপদেশৰ বিপৰীতে আমি শৰাৱতীৰ সাগৰ-সঙ্গমত নাৱত বহি প্ৰতিকূল ফালৰপৰা প্ৰপাতৰ দাঁতিলৈকে গলোঁ, আৰু তাৰপৰা পৰ্বতৰ ঠেক বাটেদি ওপৰলৈ উঠি প্ৰপাতৰ মূৰ পালোঁগৈ। এইবাৰ আমি তৃতীয় পথেদি যাত্ৰা কৰিলোঁ। শিবসীয়েদি সিদ্ধাপুৰ হৈ বহুৰ ফালে থকা প্ৰপাতৰ মূৰলৈ গলোঁ আৰু তাত বজাৰ মূৰৰ ওপৰত বিৰাজমান হৈ থকা এটা ডাঙৰ শিলত আউজি তলৰ লোমহৰ্ষক দৃশ্য চালোঁ। আলাৰ নিচিনা ভয়াবহ ফাটৰ মূৰৰ ফালৰপৰা তললৈ চালে গোটেই শৰীৰ কঁপি উঠে। মনত এইটো সন্দেহ নোপজাকৈ নাথাকে যে এই শিলে নিজৰ ভাৰত কৰবাত বাগৰি নপৰিবনে ?

এই শিলৰ দাঁতিত সিমানেই ডাঙৰ আৰু ভয়াবহ ঠাইত আন এটা শিল আছে। প্ৰাচীন কালত সেই শিলৰ ওপৰত কোনো বজাক হয়তো লগ মণ্ডপৰ কাৰণে থিয় কৰোৱা হৈছিল। সেই মণ্ডপৰ চাৰিটা স্তম্ভ যত আছিল

ভাত এতিয়াও সেই বেদী দেখা যায়। এই ভয়াবহ প্ৰপাতৰ ফাটৰ দাঁতিত মগুপ কৰি বিয়া কৰোৱা বজাৰ কাব্যময় বৃত্তিক ধন্যবাদ। এনেকুৱা বিলাসী বজাই যি ৰাজকুমাৰীক বিয়া কৰাইছিল, এই মগুপত বহিবৰ সময়ত চাগৈ সেই ৰাজকুমাৰীক কেনেকুৱা লাগিছিল। কোনোৱে কয় যে অত্যধিক বসেৰে বসাল সেই বজাৰ নামেৰে এই প্ৰপাতৰ নাম “বজা” ৰখা হল। মই মনতে ভাবিলো—তেওঁ বিয়া কৰোৱা ৰাজকুমাৰীৰ নাম যেতিয়া আমি নাজানো তেতিয়া আমি তেওঁক পাৰ্কীতীনো নোবোলো কিয়? পৰ্কীতৰ ফাটৰ কাষত তেওঁলোকৰ বিয়া হৈছিল, গতিকে তেওঁক পাৰ্কীতী বুলিবলৈ এয়েই যথেষ্ট নহয় জানো?

পৰ্কীতৰ এনেকুৱা দ ফাট যি মই দেখা নাই এনে নহয়। কিন্তু বজাৰ তলৰ ফাটৰ মুখ কালপুৰুষৰ মুখতকৈও দ আৰু ডাঙৰ। তাৰ ভিতৰত চৰায়ে য’ত ঠাই পায় ত’ত নিজৰ বাঁহ সাজে, বিচাৰি অনা শস্যবোৰ গোটাি থয়। বহুৰ ফালৰপৰা বা উত্তৰ ফালৰপৰা প্ৰাণভৰি চোৱাৰ পাছত আমি মটৰেৰে পূবফালে গলোঁহঁক। তাত দুখন নাও বান্ধি এখন মাৰ নাৱৰ ওপৰত আমাৰ মটৰ তুলি লৈ আমি সৰাৱতী নৈ পাৰ হৈ দক্ষিণ ফাল পালোঁহি। তাত মহীশূৰ চৰকাৰৰ অতিথিশালাৰ ওচৰৰপৰা আকৌ এবাৰ গোটেই ফাটৰ দৃশ্য চলোঁ। বিশ বছৰৰ আগতে ইয়াৰ পৰাই বজা, বীৰভদ্ৰ আৰু পাৰ্কীতীৰ দেৱ-দুৰ্গত দৃশ্য চাইছিলোঁ। এইবাৰ শুকান দৃশ্যৰ ভিতৰতো যে কাব্য নাছিল এনে নহয়। এটাৰ তলত এটাকৈ ছুটা প্ৰকাণ্ড শিল ৮৪০ ফুট ওপৰত আছিল। এনেকুৱা দৃশ্য বিধাতাৰ এই বিচিত্ৰ সৃষ্টিৰ প্ৰত্যেক ঠাইতে দেখিবলৈ পোৱা যায় জানো? মোৰ মনক আকৃষ্ট কৰি ৰখা বিষাদ মই এই গছবোৰত দেখা নাছিলোঁ। দুয়োটা ফাটত উৰি ফুৰা চৰাইবোৰৰ ভিতৰতো বিষয়তাৰ চিন-চাব নাছিল। আকাশত সাঁতুৰি থকা আৰু প্ৰপাতৰ ফাটত জুমি চাই থকা মেঘবোৰো গম্ভীৰ যেন নালাগিছিল। তেতিয়া হলে বিজ্ঞতাৰ এই দৃশ্য দেখি মই নিজে নো কিয় ইমান ব্যাকুল হৈ পৰিছোঁ? বিশ বছৰৰ আগতে ইয়াত দেখা জল সমৃদ্ধিৰ কথা মনত পৰা কাৰণেই নেকি? নহলে দহ বছৰৰ আগতে ইয়াৰ ভিতৰত দেখা ৰামধেনুৰ কথা মনত পেলাই? কিন্তু সেই জল সমৃদ্ধি, আৰু বৰ বৈচিত্ৰ্য,

সেই চমৎকাৰ চিৰদিনৰ কাৰণে লুপ্ত হৈছে জানো ? হেজাৰ হাজাৰ বছৰৰ পৰাই বোধকৰো প্ৰত্যেক গ্ৰীষ্ম কালতে আমি এনেকুৱা বিস্তৃতা দেখিবলৈ পাওঁ। আৰু প্ৰত্যেক বৰ্ষাকালত ভাবজীয়ে গোটেই উপত্যাকাক জলমগ্ন কৰি পেলায়। এই নিয়ম চলি থাকিব। তেতিয়া হলে “ভত্ৰ কা পৰিদেৱনা ?”

জ্যোৎস্না প্ৰপাতৰ এই তৃতীয় দৰ্শনৰ পাছত আমি ইয়াৰ ইতিহাসৰ নতুন অধ্যায় মেলিলোঁ। বিশ বছৰৰ আগতে মই শুনিবলৈ পাইছিলোঁ যে মহীশূৰ চৰকাৰে এই প্ৰপাতৰ পানীৰ দ্বাৰা বিজুলী তৈয়াৰ কৰিব খুজিছে। বন্ধে চৰকাৰ আৰু মহীশূৰ চৰকাৰ মাজত এই সম্বন্ধে পত্ৰ বিনিময় কৰা হৈছে। এতিয়ালৈকে এই দুয়ো চৰকাৰ একমত হ'ব পৰা নাই আৰু এই কাৰণেই এই বৈজ্ঞানিক পৰিকল্পনাক এতিয়াও কামত লগাব পৰা নাই। ঈশ্বৰে যেন দুয়ো চৰকাৰক একমত নকৰে—সেই সময়ত মই মনে মনে তাকেই খাটিছিলোঁ। মোৰ মনত ভয় আছিল যে বিজুলী তৈয়াৰ কৰি কল কাৰখানা চলালে ইয়াৰ যোগেদি দেশৰ সমৃদ্ধি বঢ়োৱাৰ চলেৰে দেশৰ দুখীয়া ৰাইজক শোষণ কৰা হ'ব। আৰু ইয়াতকৈয়ো বেচি ব্যাকুলতাৰ কথা এয়েই আছিল যে যন্ত্ৰ-পাতি চলালে এই প্ৰপাত নষ্ট হৈ যাব আৰু চিৰদিনৰ কাৰণে প্ৰকৃতিৰ এই ভব্য দৰ্শন বিলুপ্ত হৈ পৰিব। কিন্তু সৌভাগ্য বশতঃ মোৰ এই ভয় সঁচা নহল। ইঞ্জিনিয়াৰ সকলে প্ৰপাতৰ অলপ ওপৰত এটা বান্ধ বান্ধি তাত পানী জমা কৰি থৈছে। এতিয়াও এই কাম সম্পূৰ্ণ হোৱা নাই। বান্ধ বান্ধি যি পানী ৰাখি ধোৱা হৈছে, সেই চাৰিওটা খালৰ পানী একে লগে নি মহীশূৰৰ ফালে প্ৰপাতৰপৰা অলপ দূৰত ওপৰৰ পৰা তললৈ এৰি দিয়া হৈছে—প্ৰপাতৰ ওপৰত নহয় বৰং বেকা-বেঁকি কৰি মহাকায় চাৰিটা নলৰ দ্বাৰা। নলৰ যোগেদি গৈ পানী য'ত পৰেগৈ তাত এই পানীৰ গতিত চলা যন্ত্ৰ থৈ ভাৰপৰা বিজুলী শক্তি উৎপাদন কৰা হয়। এতিয়া ইয়াত ইমান বিজুলী উৎপাদন হ'ব যে ই মহীশূৰ ৰাজ্যৰ দৰিদ্ৰতাক দূৰ কৰি অলপ হায়দৰাবাদ ৰাজ্যকো দিব পাৰিব। শৰাবতী নৈ বন্ধে ৰাজ্যৰ হোন্সাবৰ অঞ্চলৰ সীমাইদি গৈছে। সেইকাৰণে এতিয়া বন্ধে চৰকাৰকো কেই-হেজাৰমান কিলোৱাট বিজুলী দিব লাগিব। ন্যায়সঙ্গত ভাবে এই বিজুলীৰ

ওপৰত সকলোতকৈ প্ৰথমতে হোৱাবৰ অঞ্চল আৰু কাৰবাব জিলাৰহে অধিকাৰ আছে। কিন্তু ঔদ্যোগিক দৃষ্টিৰ ফালৰ পৰা এই জিলা এতিয়াও আগ বঢ়া নাই। সেই কাৰণে এইটো স্থিৰ কৰা হৈছে যে ধাৰবাড় জিলাকে বিজুলী শক্তি দিয়া হওক। এই বাবে কাৰবাব জিলাৰ মানুহ অসন্তুষ্ট হৈছে। কাৰবাব জিলাৰ খনিজ সম্পত্তি আৰু উদ্ভিদ সম্পত্তি ধাৰবাড় জিলাতকৈ শতগুণে বেচি। সাগৰৰ পাৰত থকা কাৰণে কাৰবাব জিলাৰ বেহা-বেপাৰ যথেষ্ট পৰিমাণে বাঢ়ি যাব, আৰু কাৰবাব জিলাত কালী, গঙ্গাৱলী, অধ-নাশিনী আৰু শৰাবতী এই চাৰিখন নৈত নাৱৰ আৱাগমন অনুকূল হোৱাৰ কাৰণে এই জিলাৰ উদ্যোগীকৰণো সহজ। কিন্তু এই জিলাত তেনেকুৱা ডাঙৰ উদ্যোগ নাই বুলি আজি ইয়াত বিজুলী শক্তি দিবলৈ আপত্তি কৰা হৈছে আৰু তাৰ ওচৰত বিজুলী শক্তি নথকাৰ কাৰণে তাত উদ্যোগো বঢ়াব পৰা নহব বুলি তেওঁলোকক স্তনাই দিয়া হৈছে। তামিল ভাষাত এটা যোজন আছে যে—“বিয়া নোহোৱাৰ কাৰণেই ছোৱালীৰ পাগলামি গুচা নাই আৰু পাগলামি গুচা নাই কাৰণেই তাইৰ বিয়া হোৱা নাই।” ইয়াৰ পৰিস্থিতিও এনেকুৱাই।

মই আশা কৰিছোঁ যে আমাৰ চৰকাৰে এই অগ্নায় দূৰ কৰিব আৰু কাৰবাব জিলাই নিশ্চয় শৰাবতীৰ বিজুলী পাব। ইয়াৰ বাহিৰে কাৰবাবৰ ওচৰত উটলী মাগোজৰ নিচিনা আন সৰু ডাঙৰ তিনি-চাৰিটা প্ৰপাত আছে। শৰাবতীৰ বিজুলী পালে তাৰ সহায়েৰে আন প্ৰপাতকো কামত খটুৱাব পৰা যাব আৰু তেতিয়াহলে কাৰবাব জিলাত বৰষুণৰ দৰে বিজুলী শক্তি উৎপাদন হব। য’ত চাৰিখন নৈ পৰ্ব্বতৰ ওপৰৰপৰা তলত পৰিছে, তাত মানুহে আজি নহয় কাইলৈ বাবসায়ৰ কাৰণে নিশ্চয় বিজুলী শক্তি উৎপাদন কৰিব।

মই এই কাৰণেই সন্তোষ পাইছোঁ যে শৰাবতাৰ পানীৰ দ্বাৰা বিজুলী শক্তি তৈয়াৰ কৰা সত্ত্বেও জোঁগ প্ৰপাতৰ প্ৰাকৃতিক স্বৰূপ অলপো নষ্ট হোৱা নাই। বান্ধৰ কাৰণে লাগিলে যিমান পানীয়েই বাখি ধোৱা হয়, তথাপি নৈৰ সামান্য প্ৰবাহত পানীৰ অভাৱ নহয়। বৰষুণৰ পানী ভৰাই দিয়াৰ পাছত এই চিৰন্তন প্ৰবাহ অবিৰাম বৈ থাকিব। ইয়াত প্ৰবাহৰ দিক, গতি

বা পানীৰ ভঁৰাল কোনো এটাবে নাটনি নহ'ব। বৰং এয়েই লাভ হ'ব যে হেজাৰ হেজাৰ বছৰৰ পৰা যি প্ৰপাত শুকাই আহিছে এতিয়া কেতিয়াবা তাক ইচ্ছা কৰিলে আমি এই পানীৰ ভঁৰালৰপৰা পানী আনি খবালিব সময়তো বাৰিষাৰ দৰে ইয়াৰ ভয়াবহ ৰূপৰ দৰ্শন কৰিব পাৰিম। যাক দেখি আকাশৰ উদ্ভাষা দেৱতাসকলো বিস্মিত হৈ পৰিব। ধন্য হে মানৱী বিজ্ঞান।

এপ্ৰিল ১৯৪৭ চন।

১৫। গুৰ্জৰ মাতা সাবৰমতী

ইংৰাজ চৰকাৰৰ বিৰুদ্ধে অসহযোগ মন্ত্ৰৰ দ্বাৰা মহাত্মাজীয়ে স্বৰাজ আন্দোলন কৰিছিল। আহমদাবাদত গুজৰাট বিদ্ৰোহীৰ স্থাপন কৰা হৈছিল। এই মহাবিদ্যালয়ত স্বাধীনতাপ্ৰেমী যুবক সকল গোট খাইছিল। তেওঁলোকে নিজৰ আশা-আকাঙ্ক্ষা আৰু কল্পনা প্ৰকাশ কৰিবৰ কাৰণে এখন মাহেকীয়া আলোচনী উলিয়াব গুজিলে। তেওঁলোকে আহি মোক সুধিলেহি—মাহেকীয়া আলোচনীখনৰ নাম কি ৰাখিম? কি ৰাখিলে ভাল হ'ব? সেইটো এনেকুৱা এটা যুগ আছিল যি সময়ত দদায়েকেও ভতিজাকৰ কাম কৰিব লগীয়া হৈছিল।

মই কলোঁ—“মাহেকীয়া আলোচনী আজিকালি বহুত ওলাইছে। তোমালোকে দুমাহে দুমাহে আৰু ঋতুৰে ঋতুৰে নতুন সাজত এখন আলোচনী প্ৰকাশ কৰা আৰু তাৰ নাম “সাবৰমতী” থোৱা।” দুমহীয়া আলোচনীৰ কথা শুনি সকলোৰে ভাল পালে। কিন্তু “সাবৰমতী” নামটো শুনি চলে কোনেও ভাল নাপালে। সাবৰমতী হৈছে আমাৰ চিৰপৰিচিত নৈ। আমি সদায় তাত গা ধোঁও। তাৰ ভিতৰত এনেকুৱা কি নবীনতা আছে যে আমি নব-চেতনাৰে অনুপ্ৰেৰিত আমাৰ এই আলোচনী খনৰ নাম “সাবৰমতী” ধম।

মই কলৌ—“সাবৰমতীৰ প্ৰবাহ চিৰন্তন, সেই কাৰণে ই নিত্য-নতুন।”
উদাহৰণবদ্ধাৰা মই নিজৰ যুক্তি দেখুৱালোঁ।—“সিদ্ধ, হায়দৰাবাদত আমাৰ
বন্ধুসকলে নিজৰ কলেজৰ আলোচনীৰ নাম “ফুলেলী” ৰাখিছে। “ফুলেলী”
সিদ্ধৰ এটা খাল আৰু আমাৰ এই অনাবিলা সাবৰমতীও গান্ধীযুগৰ প্ৰতীক।
তোমালোকে মোৰ কথা শুনা, আৰু ‘সাবৰমতী’ নামটো পচন্দ কৰি লোৱা।
যুবক সকলে মোৰ আদেশ পালন কৰিবৰ কাৰণে ‘সাবৰমতী’ নামটো ললে
যদিও তেওঁলোকে ইয়াতকৈ অধিক উত্তেজনাপূৰ্ণ নাম বিচাৰিছিল।

মই নবহৰি ভাইক কলৌ—“সাবৰমতী গুজৰাটৰ লোক-মাতা। আবুৰ
পৰিসৰৰপৰা যি নৈৰ উদ্গম হৈছে তাৰ ভিতৰত এওঁৰেই জোঁট আৰু শ্ৰেষ্ঠ।
এওঁৰ বিষয়ে এটা গল্প স্তোত্ৰ লিখি দিব।” তেওঁ বৰ উৎসাহেৰে এটা সৰু
আৰু সুন্দৰ প্ৰবন্ধ লিখি দিলে। ইয়াৰ দ্বাৰা বিদ্যার্থী সকলৰ ভাৱনা শক্তি
জাগ্ৰত হল। এই লোক-মাতাৰ প্ৰতি তেওঁলোকৰ ভক্তি ওপজা দেখি মই
এই সুযোগ হেৰুৱাব নুখুজিলোঁ, আৰু বিদ্যার্থীসকলক কলৌ—“মই পচন্দ কৰা
নাম তোমালোকে অনিচ্ছা সত্ত্বেও গ্ৰহণ কৰা সেইটো মই নিবিচাৰোঁ।
সেই কাৰণে লাগিলে মই তোমালোকক আন নাম বাচি দিম।” সকলোৱে
একে সুৰে উত্তৰ দিলে—“নাই, নাই, আমাক আন নাম নালাগে। ‘সাবৰ-
মতী’য়ে সকলোতকৈ সুন্দৰ নাম।” মই কলৌ—“ইয়াত কোনো সন্দেহ
নাই।”

*

*

*

মোৰ নদী-পূজক অন্তৰে সময়ে সময়ে ভাৰতৰ অলেখ নৈত অঞ্জলি অৰ্পণ
কৰিছে। সিদ্ধকে আদি কৰি ব্ৰহ্মপুত্ৰ আৰু ইৰাৱতীলৈকে, দক্ষিণফালে
পিনাকিনী তথা কাবেৰীলৈকে বহুত নৈক মই প্ৰসঙ্গলি যাচিছোঁ। কিন্তু
ইয়াৰ ভিতৰত গুজৰাটৰ নৈবোৰ বাদ পৰি যোৱাৰ কাৰণে কেইবাজনো
পাঠকে মোক এই বিষয়ে সুধিলে আৰু গুজৰাটৰ লোক-মাতাৰ বিষয়ে
লিখিবলৈ আগ্ৰহ দেখুৱালে। মই কলৌ—“নৈৰ উপস্থানৰ প্ৰেৰণা মই
আগতে দি আহিছোঁ। এতিয়া গুজৰাটৰ নৈৰ সম্বন্ধে গুজৰাটীত কোনো
গুৰ্জবীপুত্ৰই লিখা উচিত।”

ইয়াৰ কাৰণে যথেষ্ট সময় বাট চাই থকা হল আৰু ব'বে বাবে

তেওঁলোকে মোক লিখাৰ কাৰণে উৎসাহ দিবলৈ ধৰিলে। শেহত মোৰ প্ৰচাই বাস্তৱ ৰূপ ধাৰণ কৰিলে। গুজৰাট বিদ্যাপীঠৰ এজন গুজৰাটী বনস্পতি উপাসক ত্ৰিশিৰশৰ্কে গুজৰাটৰ লোক-মাতাৰ বিষয়ে লিখিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। কোনো এসময়ত এই কাম নিশ্চয় পূৰা হবগৈ। তেওঁ সাবৰমতীৰ প্ৰবাহৰ সন্মুখে পৰ্য্যাপ্ত পৰিমাণে লিখা দেখি মই বৰ সন্তোষ পাইছোঁ। সেই কাৰণে মই আৰু বিস্তাৰিত ভাবে এই বিষয়ে লিখাৰ কোনো প্ৰয়োজন নাই। কিন্তু যি নৈৰ পাৰত মই মহাত্মাজী আৰু আন সকলো লগৰীয়াৰ সৈতে পঁচিশ ত্ৰিশ বছৰ কটালোঁ, সেই নৈক শ্ৰদ্ধাঞ্জলি জনোৱাৰ কৰ্তব্য মোৰ বৈ গৈছে, আৰু তাক আনন্দৰ সৈতে পূৰা কৰিবৰ কাৰণে অলপ লিখিব লগীয়া হৈছে।

আমাৰ কবিসকলে প্ৰত্যেক নামৰ সংস্কৃত ৰূপ দিবলৈ প্ৰয়ত্ন কৰি আহিছে। সাবৰমতীৰ সংস্কৃত শব্দ তৈয়াৰ কৰিবৰ সময়ত তেওঁলোকে “সাব্ৰমতী” বিচাৰি পালে আৰু তাৰ দুই ধৰণেৰে পদচ্ছেদ কৰা হল। এদলে কলে—‘সা ভ্ৰমতি’—তেওঁ ভ্ৰমণ কৰে আৰু একোঁকাকৈ গৈ থাকে। আনদলে কলে যে এই নৈৰ ওপৰৰ আকাশত হাব্ৰ-(মেঘ) দেখা যায়। সেই কাৰণেই তেওঁ অভ্ৰমতী বা সাভ্ৰমতী। মোৰ মনেৰে এই সকলো প্ৰয়াসেই ভুল।

যি নৈৰ পাৰত গৰুৰ দল চৰি ফুৰে আৰু তাত পৰিপুষ্ট হয়, যিদৰে তেওঁ গো-দা (গোদাবৰী) বা গো-মতী হয়, যি নৈৰ পাৰত আৰু প্ৰবাহত বহুত শিল থকাৰ কাৰণে যিদৰে দৃষদ্-বতী হয়, সেইদৰেই বহুত সৰোবৰক একত্ৰিত কৰাৰ কাৰণে বা সাৰস-পক্ষীৰ দ্বাৰা সুশোভিত হৈ থকাৰ কাৰণে এই নৈক সৰস-বতী বা সাৰস-বতী বুলি কোৱা হয়। এই যুক্তিমতে আমাৰ পূৰ্ব-পুৰুষসকলে ভাৰতৰ নদীবোৰৰ নাম বাঘমতী, হাঙ্গা-মতী, ঐৰাৱতী, আদি দি গৈছে। ইয়াৰ ভিতৰত হাঙ্গা-মতী সাবৰমতী নৈৰ লগত মিহলি হৈ গৈছে। যাৰ পাৰত হৰিণ বা সাবৰ বাস কৰে, যুদ্ধ কৰে আৰু স্বাধীনতাৰ সৈতে বিহাৰ কৰে সেয়ে হৈছে সাবৰমতী। ‘অভ্ৰ’ৰ লগত তেওঁৰ সন্মুখ পাতি দিয়াৰ কোনো প্ৰয়োজন নাই।

গুজৰাটৰ নৈৰ ভিতৰত তিনি চাৰিখন আন্তৰ প্ৰান্তীয় ডাঙৰ নৈ আছে।

নৰ্মদা, তাপ্তী, মহী এই তিনিখন নৈ দূৰবৰণা ওলাই আহি পূবফালে গুজৰাটত সোমাই পৰিছে আৰু ইয়াৰ পাছত সাগৰত বিলীন হৈ গৈছে। সাবৰমতী ইয়াতকৈ অলপ বেলেগ। এওঁ আৰাবলী পৰ্বতবৰণা জন্ম লৈ তথা বহুত নৈক লগত লৈ দক্ষিণবফালে বৈ আহি শেহত সাগৰলৈ লগত মিলিত হৈছেগৈ। সাবৰমতীৰ নিচিনা কুটুম্ব-বংসল নৈ আমাৰ দেশত বৰ বেচি নাই। সেই কাৰণে সাবৰমতীক বিশেষকৈ গুৰ্জৰীয়াত বুলি কব পাৰি। তেওঁৰ পাৰত সনাতন যুগৰ পৰা গুজৰাটৰ আদিম নিবাসীয়ে বসবাস কৰি আহিছে। তেওঁৰ পাৰত বহি ব্ৰাহ্মণসকলে জপ-তপ কৰিছে। ৰাজপুতসকলে কেতিয়াবা ধৰ্ম্মৰ কাৰণে, বহুতবাৰ নিজৰ মূৰ্খতাপূৰ্ণ জেদৰ কাৰণে বীৰত্ব বা পুৰুষাৰ্থ দেখুৱাই আহিছে। বৈজ্ঞানিকসকলে ইয়াৰ পাৰত গাঁও আৰু নগৰ বহুৱাই গুজৰাটৰ সমৃদ্ধি বঢ়াই আহিছে, আৰু এতিয়া আধুনিক যুগৰ অনুকৰণ কৰি শূদ্ৰ সকলেও সাবৰমতীৰ পাৰত কল কাৰখানা বহুৱাইছে। প্ৰকৃততে কবলৈ গলে এই নৈৰ পাৰত পশু-পক্ষীৰ দৰে আদিম অধিবাসীসকলৰো ঘনিষ্ঠ সম্বন্ধ আছে। এই কাৰণে সাবৰমতীৰ আত্মীয় কুটুম্ব বিস্তাৰৰ কাৰ্য্যক যদি একেলগে গোটেৱা হয় তেতিয়া হলে পুৰাণৰ-ফালে চোৱাৰ সলনি আমাৰ চকু আদিম অধিবাসীসকলৰ লোক-কথা আৰু লোক-গীতিৰ ফালে যাব। মোৰ এই কাৰণে ভয় হয় যে আজিৰ সমাজ-সংস্কাৰক যুগ-সকলৰ ভিতৰত এই কামৰ কাৰণে উৎসাহ জন্মাব আগতে, আৰু আদিম অধিবাসী পৰ্বতীয়া ভাইবোৰ লগত মিলা-প্ৰীতিৰ ভাৱ বাঢ়ি যোৱাৰ আগতে এই নৈৰ কাহিনী যেন লুপ্ত হৈ নাযায়।

কেৱল নদী-ভিক্তিত প্ৰেৰিত হৈ যেতিয়া লৈকে আদিম অধিবাসীসকলৰ “বোঁঠা” মেলা হৈ থাকিব তেতিয়ালৈকে এই বিষয়ে একেবাৰে নিৰাশ হব নালাগে। সাতখন নৈৰ পানী ক্ৰমান্বয়ে এখনে আনখনৰ লগত মিলি যি ঠাইত একত্ৰিত হয়, তাৰ কাৰ্য্যক আনন্দ উপভোগ কৰিবৰ কাৰণে বা তাত গা-ধুবৰ কাৰণে যত পৰ্বতীয়া ভাইবোৰ আৰু আন মানুহ গোট খায়, সেই ঠাইৰ “বোঁঠা” মেলাত সাবৰমতীৰ আদিম কথা আৰু জন্ম বহুতৰ বিষয়ে আমি বহুত তথ্য পাব পাৰোঁ।

সাবৰমতীৰ পুৰণা নাম বিচাৰিলে কশ্যপ-গঙ্গা বা তেনেকুৱা আন দুই

এটা নাম নিশ্চয় পোৱা যাব। যেতিয়ালৈকে আৰ্যাসকলে নৈক যি কোনো প্ৰকাৰে গজাৰ অৱতাৰৰ ৰূপ দিব পৰা নাছিল, তেতিয়ালৈকে তেওঁলোকে সম্ভাৱ্য পোৱা নাছিল। যোক কিন্তু সাবৰমতীৰ পুৰনা নাম 'চন্দনা'ই সকলোতকৈ বেচি মোহিত কৰে। কাৰণ মই শুনিছিলো যে কোনো ঠাইত হালধিয়া মাটিৰ মাজেদি বৈ যোৱাৰ কাৰনে তেওঁ গো-ৰোচনা ৰং ধাৰণ কৰিছিল। কিন্তু সাবৰমতীৰ যি পাৰত মই ত্ৰিশ বছৰ কটালো তাৰ পানী একেবাৰে সাধু আৰু মহাত্মাৰ মনৰ নিচিনা স্বচ্ছ আৰু নিৰ্মল আছিল।

যি ঠাইত নৈৰ পানীত বেচি সোঁত নাথাকে আৰু সহজতে সকলোৱে সিপাৰলৈ যাব পাৰে সংস্কৃতত এনেকুৱা ঠাইক 'তীৰ্থ' বুলি কয়। বহুত ঠাইত চেষ্টা কৰি চোৱাৰ পাছত যাত্ৰী সকলে স্থিৰ কৰে যে অমুক ঠাইত এনেকুৱা ঘাট আছে। এতেকে বহুত ঘূৰা পকাৰ পাছত যাত্ৰীসকল এনেকুৱা ঘাটৰ ওচৰলৈ আহে, ইয়াত একত্ৰিত হয়, বিশ্রাম কৰে, কথা-বাৰ্তা পাতে, আৰু যদি হঠাৎ নৈৰ পানী বাঢ়ি যায়, তেতিয়ালৈকে যেতিয়ালৈকে পানী নকমে, তেতিয়ালৈকে কেইঘণ্টামান নহলে কেইদিনমান তাত থাকি যায়। এইদৰে যি ঠাইত মানুহ স্বাভাৱিক ভাৱত গোটা খায়, তাত ধৰ্ম-সেৱা আৰু লোক-সেৱাৰ কাৰনে পৰম কৰুণাময় সাধু সকলে আহি বহি পৰে। সেই কাৰণেই তীৰ্থ শব্দই নতুন অৰ্থ পালে। আচলতে তীৰ্থ শব্দৰ অৰ্থ কেৱল এনেকুৱা ঘাট—যত অতি সহজতে নৈ পাৰ হব পাৰি। ইয়াতকৈ অধিক অৰ্থ আৰু আন একো নাই। কিন্তু যত সাধু-সন্তসকলে ভৱ-সাগৰ পাৰ হোৱাৰ আশ্বাস দিয়ে আৰু তাৰ কলা শিকায়, সেই তীৰ্থ স্থানে নিজে নিজেই বিশেষ পবিত্ৰতা লাভ কৰে।

আহমদাবাদৰ ওচৰৰ সাবৰমতীৰ ৰেলৰ দলঙৰপৰা চৰ্দাৰ পুললৈকে আৰু দক্ষিণফালে, ইয়াতকৈয়ো বেচি তীৰ্থস্থান আছে। ইয়াৰ ভিতৰত যি ঠাইত চন্দ্ৰভাগা নৈ সাবৰমতীৰ লগত মিলিছে আৰু যত দধীচিয়ে তপস্যা কৰিছিল, সেই ঠাইক অধিক পবিত্ৰ বুলি ধৰা হয়। সেই বাবে দাঁতি-কাষৰৰ মানুহে ইহলোক এৰি পৰলোকলৈ যোৱা পথিক সকলকো অগ্নিদাহ কৰি বিদায় দিবৰ কাৰণে এইডোখৰ ঠাইকে পচন্দ কৰিছে। এই কাৰণে ই স্পৰ্শনঘাটো শ্ৰাৱণৰ অধিপতি দুধেশ্বৰ মহাদেৱ ইয়াত ৰক্ষক-ৰূপে বিৰাজমান হৈ আছে।

সেইটো দিনৰ কথা মোৰ আঁজিও মনত আছে। যেতিয়া পূজনীৰ গাঙ্গীজীয়ে নিজৰ প্ৰিয় বেঙ্গলবাসী ডাঃ প্ৰাণজীৱন মেহতা আৰু বনৌলীত থকা মোৰ প্ৰিয় নাৰাভাঈ পেটেলক লগত লৈ আশ্ৰমৰ মাটি পচন্দ কৰিবলৈ ওলাইছিল সেই সময়ত ময়ো তেখেতৰ লগতে আছিলোঁ। সেইদিনাৰ পৰাই এই মাটিৰ লগত মোৰ স্বৰ্দ্ধও কটুকটীয়া হৈ পৰিছিল। এই ঠাইত পোনতে ময়েই কোৰ মাৰিছিলোঁ আৰু প্ৰথম তলুও ময়েই উৰিছিলোঁ। ইয়াৰ পাছত বহুত তলু তৰা হল। জুপুবী সাজিলোঁ, ঘৰ সজালোঁ। খাদী প্ৰযুক্তি, খেতি আৰু গো-শালা প্ৰযুক্তি, ৰাষ্ট্ৰীয় শালা, ৰাষ্ট্ৰীয় উৎসৱ, বাস-নৃত্য, লোক-সঙ্গীত তথা শাস্ত্ৰীয় সঙ্গীত, সত্যাগ্ৰহ, মিল-মালিকৰ লগত মজুতৰ কাজিয়া, আৰু শেহত বুটিছ সাম্ৰাজ্যৰ শিৰা উঘালি পেলাবলৈ আৰম্ভ কৰা দাণ্ডী-যাত্ৰা, এই সকলোবোৰ প্ৰযুক্তিৰ জন্ম এই আশ্ৰমতে হৈছিল, আৰু ইয়াৰ পৰাই সেইবোৰ বিকশিত হৈছিল। বোলেট এষ্ট'ৰ বিৰুদ্ধে আন্দোলনৰ প্ৰতিক্ৰিয়া স্বৰূপে পাঞ্জাবৰ জাঁলিয়ানা বাগৰ হত্যা-কাণ্ড, বেড়া সত্যাগ্ৰহ, বাৰডোলাৰ যুদ্ধ, গুজৰাট বিদ্ৰোহী স্থাপন, কংগ্ৰেছ অধিবেশন, দেশৰ নানাবকম ৰাজ্যিক, সাংস্কৃতিক, সামাজিক আৰু আৰ্থিক আন্দোলন, এই সকলোবোৰ কেন্দ্ৰ আছিল সাবৰমতীৰ এই পাৰ। সাবৰ-মতীৰ বালিত যেতিয়া সভা বহিছিল, তেতিয়া তাত লাখ লাখ মানুহৰ ভিৰ হৈছিল। এই সাবৰমতীৰ জীৱন লীলাই কেৱল গুজৰাটৰে নহয় বৰং গোটেই ভাৰতবৰ্ষৰে জীৱন সলাই দিলে। সেই সময়ৰ বায়ুমণ্ডলে বিশ্বৰ ৰাজনীতিত এটা নতুন অধ্যায়ৰ পাতনি মেলিছে আৰু নতুন যুগৰ ভেঁটি স্থাপন কৰিছে।

এই সাবৰমতীৰ পানীত আমি কি কি আনন্দ উপভোগ কৰা নাছিলোঁ। আশ্ৰমৰ বহু লৰা-ছোৱালী আৰু শিক্ষকক মই তাত সীতোবা বিদ্ৰোহ শিকাই-ছিলোঁ। তেওঁৰ বালিত গীতা, উপনিষদৰ সৰ্ব্বদে চিন্তন আৰু মনন কৰিছিলোঁ। ইয়াত আমি বহুত সপ্তাহ গীতা-পাঠো কৰিছিলোঁ। এই আশ্ৰম ভূমিৰ ওপৰত থিয় হৈ থকা প্ৰায় সকলো বোৰ গছেই আমি নিজৰ হাতেৰে কটাইছিলোঁ।

সেই বচনাকাল অদ্ভুত আছিল। প্ৰত্যেকৰ অন্তৰতে এক নতুন

শক্তিশালী আত্মাই বাস কৰিছিল। ডেওঁ সকলোৰে পৰা নানা বকমৰ কাম লব পাৰিছিল। আমি তাত কেৱল আহাৰৰ পৰীক্ষা কৰা কামেই কৰা নাছিলোঁ, বৰং পাৰিবাৰিক জীৱনৰ বহুত কথাও অধ্যয়ন কৰিছিলোঁ। ইয়াত বহুত বাৰ শিক্ষাৰ পদ্ধতি সলনি হল, আৰু কেইবাবাৰ বিপ্লৱো হল। জীৱনৰ ঐতিহ্যক স্তবৰ কাৰণে আমি নতুন নতুন স্মৃতিক গচ দি আহিছিলোঁ। এই সকলো পুৰুষাৰ্থৰ সাক্ষী আমাৰ এই সাবৰ-মতী!

যেতিয়ালৈকে ভাৰতবৰ্ষৰ ইতিহাস পৃথিবীৰ কাৰণে বোধগম্য হৈ থাকিব আৰু ভাৰতৰ ইতিহাসত মহাত্মা গান্ধীৰ স্থান দৃঢ় হৈ থাকিব, তেতিয়ালৈকে মামুহৰ মুখত সাবৰমতীৰ নাম অমৰ হৈ বৰ।

মে ১৯৫৫ চন।

১৬। উভয়ান্বয়ী নৰ্মদা

আমাৰ দেশ ভাৰতবৰ্ষ হৈছে মহাদেশৰ এক মূৰ্ত্তি। যদি ভাৰতবৰ্ষৰ মানচিত্ৰ ওলোটাই ধৰা যায়, তেতিয়াহলে তাৰ আকাৰ শিৱলিঙ্গৰ নিচিনা হব। উত্তৰ ফালৰ হিমালয় পৰ্বত ডেওঁৰ স্তম্ভ, আৰু দক্ষিণ ফালৰ কন্যাকুমাবী ডেওঁৰ শিখৰ।

ওজৰাটৰ মানচিত্ৰ যদি অলপ ঘূৰাই দিয়া যায়, আৰু পূবফালৰ অংশ তলফালে তথা সোঁবাট্টৰ সীমা—ওখা মণ্ডল—ওপৰ ফালে লৈ যোৱা হয় তেতিয়া হলে ইয়াকো শিৱলিঙ্গৰ নিচিনাই লাগিব। আমাৰ ইয়াত যিমানবোৰ পৰ্বত শিখৰ আছে সেই সকলোবোৰেই শিৱলিঙ্গ। কৈলাসৰ শিখৰৰ আকাৰো শিৱলিঙ্গৰ নিচিনা। এই পৰ্বতৰ জাবিবপৰা যেতিয়া কোনো নৈ ওলায়, তেতিয়া কবিসকলে “এয়াযে সদাশিৱৰ জঁটাৰ পৰা গজা আই ওলাই আহিছে”—এইবুলি নোকোৱাকৈ নাথাকে। কিছুমান

মানুহে পৰ্বতৰ-পৰা ওলোৱা পানীৰ সোতক অপেক্ষা বুলি কয় আৰু কিছুমান মানুহে এই অসংখ্য পৰ্বত জীয়াৰীক পাৰ্কীতী বুলি কয়। এনেকুৱা অপেক্ষাৰীৰ নিচিনা নৈৰ সম্বন্ধে আজি মোৰ অলপ কবলগীয়া আছে। মহাদেৱ পৰ্বতৰ ওচৰত মেকল বা মেথল পৰ্বতৰ নামনিভ অমৰ কটক নামৰ এটা পুণ্ডৰী আছে। তাৰ পৰাই নৰ্মদাৰ জন্ম হৈছে। য'ত ভাল ঘাঁহ গজে, আৰু য'ৰ সুন্দৰ ঘাঁহ খাই গৰুবোৰ পৰিপুষ্ট হয়, সেই নৈক গো-দা বুলি কয়। যশ দিওঁতাক য-শো-দা আৰু যি নিজৰ প্ৰবাহ তথা পানীৰ সুন্দৰতাৰ দ্বাৰা 'নৰ্ম' অৰ্থাৎ আনন্দ দিয়ে, তেওঁক নৰ্মদা বোলা হয়। ইয়াৰ পানীত ফুৰোঁতে মেলোতে হয়তো যিজন ঋষিয়ে অতি আনন্দ পাইছিল, তেনেকুৱা কোনো ঋষিয়ে এই নৈৰ নাম নৰ্মদা ধৈছিল। এওঁক মেথল কন্যা বা মেথলা বুলিও কোৱা হয়।

যিদৰে হিমালয় পৰ্বতে ভিক্ত আৰু চীনক ভাৰতবৰ্ষৰপৰা পৃথক কৰি ৰাখিছে, সেইদৰে আমাৰ এই নৰ্মদা নৈয়ে 'উত্তৰ-ভাৰত অথবা ভাৰতবৰ্ষ, দক্ষিণ-ভাৰত বা দক্ষিণৰ মাজত আঠশ মাইলৰ এটা জিলিকি থকা, নাচি থকা ৰেখা টানি দিছে। কোনোও যাতে কেতিয়াও ইয়াক নষ্ট নকৰে সেই উদ্দেশ্যে ঈশ্বৰে এই নৈৰ উত্তৰে বিষ্ণা আৰু দক্ষিণফালৰ সাতপুতাৰ দীঘল দীঘল পৰ্বত বোৰক ৰখীয়া কৰি থৈছে। এনেকুৱা উপযুক্ত ৰখীয়াৰ বন্ধনা-বেন্ধনৰ মাজত থাকি নৰ্মদাই লৰি-ঢাপৰি বহুত প্ৰদেশ পাৰ হৈ ভূগুৰু বা ভাৰোচৰ ওচৰত গৈ সাগৰৰ লগত মিলি গৈছে।

অমৰ কটকৰ ওচৰত নৰ্মদাৰ উদগম সাগৰৰ পানীৰপৰা প্ৰায় পাঁচ হেজাৰ ফুট ওপৰৰপৰা হৈছে। এতিয়া আঠশ মাইলত পাঁচহেজাৰ ফুট নামি অহা বৰ সহজ কথা নহয়। সেই কাৰণেই নৰ্মদাই ঠায়ে ঠায়ে দুই এটা জাপ মাৰিছে। এই বাবেই আমাৰ কবি আৰু পুৰুষকৰ সকলে নৰ্মদাৰ আন এটা নাম বেৰা ৰাখিছে 'ৰেব' ধাতুৰ অৰ্থ হৈছে—জপিওৱা। যি নৈয়ে ধোজে পতি জাপ মাৰে তেওঁ নৌকা-বিহাৰৰ কাৰণে উপযুক্ত নহয়। সাগৰৰপৰা অহা জাহাজ অতি কষ্টেৰে নৰ্মদাৰ ত্ৰিশ-পঁয়ত্ৰিশ মাঠলৈকে যাব পাৰে। বৰ্ষা ঋতুৰ শেহত অতি বেচি পঞ্চাশ মাইললৈকে যোৱা সম্ভৱ।

এই নৈৰ উত্তৰ আৰু দক্ষিণ ফালে দুটা পৰ্বত থিয় হৈ আছে। সেই

কাৰণে ইয়াৰ পানীনো খাল খান্দি দূৰলৈ কেনেকৈ নিয়া যায় ? এতেকে যিদৰে নৰ্মদা নৌকা-বিহাৰৰ কাৰণে উপযুক্ত নহয়, সেইদৰে খেতিত পানী সিঁচিবৰ কাৰণেও সুবিধাজনক নহয়। তথাপি আনফালৰ পৰা চাবলৈ গলে এই নৈয়ে মানুহৰ আৰু আন জীৱজন্তুৰ সেৱাও বৰ কম কৰা নাই। তেওঁৰ পানীত বিচৰণ কৰি থকা খঁৰিয়াল আৰু মাছবোৰ, তেওঁৰ পাৰত চৰি ফুৰা গৰু-মহ আৰু খেতিয়কসকল, আন আন পশু তথা আকাশত কলবৰ কৰি ফুৰা পক্ষীবোৰ এই সকলোবোৰৰ তেঁবেই মাক।

যদিও ভাৰতবাসীয়ে নিজৰ সকলো শ্ৰদ্ধা-শক্তি গঙ্গাৰ চৰণত উজাৰ কৰি দিছে, তথাপি আমাৰ মানুহে নৰ্মদাৰ পাৰত খোজেপতি যিমান মন্দিৰ সাজিছে, আন কোনো নৈৰ পাৰত সজা নাই। পৌৰাণিক-সকলে গঙ্গা, যমুনা, গোদাবৰী, কাবেৰী, গো-মতী, সব্বতী আদি নৈত স্নান-পান আৰু ভাৰ পাৰত কৰা দানৰ মহাত্মা বৰ্ণনা লাগিলে যিমানেই নকৰক কিন্তু কোনো ভক্তই এই নৈ বোৰ প্ৰদক্ষিণ কৰাৰ কথা ভবা নাছিল। আনফালে নৰ্মদাৰ ভক্ত সকলে কবিত কল্পনাৰ দৰে নৰ্মদা-পৰিক্ৰমা কৰা নিয়ম বান্ধি দিছে।

নৰ্মদাৰ উদ্গমৰপৰা আৰম্ভ কৰি দক্ষিণ পাৰৰ সাগৰৰ সঙ্গমলৈকে যাওক আৰু তাত নাৱত বহি উত্তৰ পাৰলৈ গৈ ভাৰপৰা আকৌ খোজ কাটি অগৰ কটলৈকে যাওক, তেতিয়া হলেহে এটা পৰিক্ৰমা সম্পূৰ্ণ হ'ব। নিয়ম কেৱল ইমানেই। 'পৰিক্ৰমা'ৰ মাজত কতো নৈৰ প্ৰবাহক উল্লেখন কৰিব নালাগে। আৰু প্ৰবাহৰ পৰা বহুত আঁতৰিও যাব নালাগে। অনবৰত নৈৰ দৰ্শন হৈ থাকিব লাগে, তেতিয়া পানীও কেবল নৰ্মদাৰহে খাব লাগে। নিজৰ হাতত অজস্ৰ ধন-সম্পত্তি নাইবা বিলাসৰ কোনো বস্তু ৰাখিব নালাগে, যাতে নৰ্মদাৰ পাৰৰ ছাৰিত থকা আদিম অধিবাসীসকলে যাত্ৰী সকলৰ ধন-সম্পত্তিৰ প্ৰতি বিশেষ চকু নিদিয়ৈ। আপোনাৰ ওচৰত যদি বহুত কানি কাপোৰ, কাঁহি-ৰাতি বা টকা-পইচা থাকে, তেতিয়াহলে তেওঁলোকে আপোনাক এই বোজাৰ পৰা নিশ্চয় মুক্ত কৰি দিব। এনেকুৱা অকিঞ্চন আৰু ক্ষুধিত ভাই সকলক পুলিচৰ হতুৱাই শাস্ত কৰাৰ কথা আমাৰ মানুহে কেতিয়াও ভবা নাই আৰু আদিম-অধিবাসী ভাই সকলেও যাত্ৰী সকলৰ ওপৰত এইটো তেওঁলোকৰ গ্ৰায দাবী বুলিয়েই মানি আহিছে।

বিষাত্মক হাবিভ লুট কবি পেলোৱা হয়, যেতিয়া তেওঁ হাবিব বাহিবলৈ আহে তেতিয়া দানী সকলে যাত্ৰীক নতুন কাপোৰ আৰু খাবলৈ সিধা দিয়ে।

অন্ধালু মানুহে সকলো নিয়ম পালন কৰি বিশেষকৈ-ব্ৰহ্মচৰ্য্যা নিয়ম বন্ধা কৰি লাহে লাহে তিনি বছৰত নৰ্মদাৰ পৰিক্ৰমা পূৰা কৰে। বাৰিষাৰ চাৰিমাহ যাত্ৰীসকলে সাধু সন্তৰ লগত থাকি জীৱনৰ বহু জ্ঞানিবলৈ চেষ্টা কৰে। এনেকুৱা পৰিক্ৰমা দুই বৰ্ষৰ হয়। তাৰ ভিতৰত যি কঠোৰ ধৰণৰ হয়, সেইমতে সাগৰৰ ওচৰতো নৰ্মদাক উলঙ্ঘন কৰিব নাপায়। উদগমৰ পৰা মুখলৈকে যোৱাৰ পাছত আকৌ সেই বাটেৰে উদগম স্থানলৈ অহা আৰু উত্তৰ পাৰৰ পৰা সাগৰলৈকে যোৱা আকৌ সেই বাটেদিয়েই উদগমলৈ ঘূৰি অহা। এই পৰিক্ৰমা এইদৰে দুগুণ হৈ পৰে। ইয়াৰ নাম “জলেৰী”।

ভোগ-বিলাসক বাদ দি এখন নৈৰ একমনে ধ্যান কৰা, তাৰ পাৰৰ মন্দিৰ দৰ্শন কৰা, দাঁতি-কাষৰত থকা সন্ত-মহাত্মাৰ বাণী ভক্তিভাবে শুনা, প্ৰকৃতিৰ সুন্দৰতা তথা ভব্যতাৰ সেৱন কৰি জীৱনৰ তিনিটা বছৰ কটাই দিয়াটো বৰ সহজ কথা নহয়। ইয়াত কঠোৰতা আছে, তপস্যা আছে, বীৰত্ব আছে, ধ্যানস্থ হৈ আত্ম-চিন্তন কৰা আৰু দুখীয়াৰ সৈতে এককণ হোৱাৰ ভাৱ সৃষ্টি কৰা, এয়েই হৈছে প্ৰকৃতিৰ প্ৰধান মন্ত্ৰ আৰু প্ৰকৃতিৰ যোগেদি প্ৰকৃতিত থকা বিৰাজমান ভগৱানৰ দৰ্শন কৰাৰ সাধনা।

এই নৈৰ পাৰৰ সমৃদ্ধি সাধাৰণ নহয়। অসংখ্য যুগৰপৰা উচ্চধৰণৰ সন্ত-মহন্ত, বেদান্তী, সন্ন্যাসী আৰু ঈশ্বৰৰ লীলা চাই গদগদ হোৱা ভক্ত-সকলে এই নৈৰ পাৰত নিজৰ নিজৰ ইতিহাস থৈ গৈছে। নিজৰ বংশ-মৰ্যাদাৰ গোবৰ বন্ধক আৰু প্ৰজাৰ হিতৰ কাৰণে নিজক আত্মাহুতি দিয়া ক্ষত্ৰিয় বীৰ সকলেও এই নৈৰ পাৰতে নিজৰ পৰাক্ৰম দেখুৱাই গৈছে। বহুত বজাই নিজৰ ৰাজধানী কৰিবৰ উদ্দেশ্যে নৰ্মদাৰ পাৰত সৰু-ডাঙৰ দুৰ্গ সজাইছিল। ভগৱানৰ উপাসক সকলে ধাৰ্মিক-কলাৰ সমৃদ্ধিৰ কাৰণে ইয়াত ঠায়ে ঠায়ে মন্দিৰ স্থাপন কৰিছিল। প্ৰত্যেক মন্দিৰে নিজৰ কলাৰ দ্বাৰা মানুহৰ মনক আকৰ্ষিত কৰি শেহত নিজৰ শিখৰকণী আতুলিব যোগেদি অনন্ত আকাশত ব্যাপ্ত হৈ থকা শ্ৰামবৰ্ণৰ মেঘৰ ধ্যান কৰিবলৈ

প্ৰেৰণা দিয়ে। যিদৰে “আজান”ৰ ধ্বনি শুনি ধাৰ্মিক মহলমান সকলৰ নামাজৰ কথা মনত পৰে, সেইদৰেই দূৰ-দূৰণিৰপৰা জিলিকি থকা শিখৰকণী মন্দিৰৰ আঙুলীবোৰে আমাক স্তোত্ৰ গাবৰ কাৰণে আহ্বান কৰে।

নৰ্মদাৰ পাৰত সদাশিৱ বা বিষ্ণুৰ, শ্ৰীৰামচন্দ্ৰ বা শ্ৰীকৃষ্ণৰ, জগৎপতি বা জগদম্বাৰ স্তোত্ৰ আৰম্ভ কৰাৰ আগতে নৰ্মদাষ্টক পঢ়ি লব লাগে।

‘সবিন্দু-সিকু-সুস্থলং তবঙ্গ-ভঙ্গ বজ্জিতম্।’ যেতিয়া এইদৰে পঞ্চ চামৰৰ লম্বু গুৰু আখৰে নৰ্মদা প্ৰবাহৰ অনুকৰণ কৰে তেতিয়া ভক্তসকলে গদগদ হৈ কবলৈ ধৰে ‘হে মা। তোৰ পবিত্ৰ পানী দূৰৰপৰা দৰ্শন কৰিলেই এটা সংসাৰৰ সকলো বাধা-বিধিনি দূৰ হৈ গল :—“গতং তদৈব মে ভয়ং তদন্থু বীজিতং যদা।”—শেহত ভক্তিত লীন হৈ তেওঁলোকে গৈৱা কৰে—“স্থলীয় পাদ-পঙ্কজং নমামি দেৱি নৰ্মদে।”

আমি এইটো পাহৰা উচিত নহয় যে যিদৰে নৰ্মদা আমাৰ আৰু আমাৰ প্ৰাচীন সংস্কৃতিৰ মাতৃ, সেইদৰে তেওঁ আমাৰ জন-জাতি ভাই সকলৰো মাতৃস্বৰূপ। এওঁলোকে নৰ্মদাৰ দুয়ো পাৰে হেজাৰ হেজাৰ বছৰ ৰাজ্য কৰিছিল, কেইবাটাও দুৰ্গও সজাইছিল আৰু নিজৰ এক বিশাল আৰণ্যক সংস্কৃতিৰ বিকশিত কৰিছিল। মই ভাবো যে ভাৰতবৰ্ষৰ ইতিহাস কোনো প্ৰদেশৰ বা ৰাজ্যৰ আলমত লিখাতকৈ যদি নৈৰ আলমত লিখিলেহেঁতেন তেতিয়া হলে জনতাৰ জীৱন প্ৰকৃতিৰ লগত ওতঃপ্ৰোত হৈ গলেহেঁতেন আৰু প্ৰত্যেক প্ৰদেশৰ বৈভৱ নৈৰ উদ্‌গমৰপৰা শেষলৈকে বিয়পি পৰিল হেঁতেন। যিদৰে আমি সিকুৰ পাৰৰ ঘোঁৰাক সৈন্ধৱ বোলো, ভীমাৰ পাৰত প্ৰতিপালিত হোৱা ভীমথৰি টটুৰ প্ৰশংসা কৰো, কৃষ্ণা উপত্যকাৰ গৰুবোৰ আমি ভাল পাওঁ, ঠিক সেইদৰেই প্ৰাচীন কালত প্ৰত্যেক নৈৰ পাৰত বিকশিত হোৱা সংস্কৃতিবোৰক বেলেগ বেলেগ নামত চিনি পাওঁ।

ইয়াত নৰ্মদা নৈক ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ দুটা প্ৰধান বিভাগৰ সীমা ৰেখা বুলি ধৰা হয়। বেৰাৰ উত্তৰ ফালে পঞ্চ-গৌড়ৰ বিচাৰ প্ৰধান সংস্কৃতি আৰু বেৰাৰ দক্ষিণফালে পঞ্চ-দ্ৰাৱিডৰ আচাৰ প্ৰধান সংস্কৃতিক প্ৰেৰ্তা বুলি ধৰা হৈছিল। বিক্ৰম সম্বত্ আৰু শালিৰাহন শকৰ সম্বন্ধে নৰ্মদাৰ লগতে জড়িত।

এইটো সঁচা যে নৰ্মদাই উত্তৰ তথা দক্ষিণ ভাৰতৰ মাজত এডাল বেখাৰ কাম কৰিছে, কিন্তু তেওঁৰ লগত প্ৰতিস্পৰ্ধা কৰা আৰু আন এখন নৈ আছে। নৰ্মদাই মধ্য ভাৰতৰ পশ্চিম পাৰ্বলৈকে সীমাৰেখা টানিছে, কিন্তু এইটো ঠিক হোৱা নাই বুলি গোদাবৰীয়ে পশ্চিমৰ সহ্যাদ্ৰি পৰ্বতৰ পৰা পূব সাগৰলৈকে আৰু এডাল ত্ৰিকোণ বেখা টানি দিছে। এতেকে উত্তৰ ফালৰ মানুহে সঙ্কল্প কবিবৰ সময়ত—“বেৱায়া : উত্তৰে তীৰে” বুলি কয় আৰু পৈঠনৰ কাৰণে গৰ্ৱৰ কৰা আমি দাক্ষিণাত্যৰ ব্ৰাহ্মণসকলে—“গোদাবৰীয়া: দক্ষিণে তীৰে” বুলি কওঁ। যি নৈৰ পাৰত শালিবাচন বা সাতবাহন বজাসকলে মাটিৰ পৰা মানুহৰ জন্ম দি যৱনক পৰাজিত কৰিছিল সেই গোদাবৰীয়ে সঙ্কল্পত ঠাই নাপাব সেইটো কেনেকৈ সম্ভৱ ?

* * *

নৰ্মদা নৈৰ “পৰিক্ৰমা” মই কৰা নাই। অমৰকণ্টকলৈকে গৈ তেওঁৰ উদ্গমস্থান দৰ্শন কৰিবলৈ মোৰ বহুত দিনৰ পৰাই ইচ্ছা আছিল। যোৱা বছৰ আমি বিজ্জা প্ৰদেশৰ ৰাজধানী বেৱালৈ গৈছিলোঁ। কিন্তু অমৰকণ্টকলৈ যাৰ নোৱাৰিলোঁ। নৰ্মদাৰ দৰ্শন ঠায়ে ঠায়ে কৰিছোঁ। কিন্তু তেওঁৰ বিশেষ কাব্যৰ অনুভৱ জৱলপুৰৰ ওচৰত ভেড়াঘাটতহে কৰিব পাৰিছোঁ। যেতিয়া আমি ভেড়াঘাটত নাৱত বহি মাৰ্কল পাথৰৰ নীলা, হালধীয়া শিলবোৰৰ মাজত জলবিহাৰ কৰিছিলোঁ তেতিয়া আমাৰ এনেকুৱা লাগিছিল যেন আমি যোগ-বিজ্ঞাত প্ৰবেশ কৰি মানৱ মনৰ গুচ বহুত বাক্ত কৰিছোঁ। এতিয়াও যেতিয়া আমি বন্দৰ কুদৰ ওচৰ পাওঁহক, আৰু আগৰ বজাসকলে ঘোঁৰাক ইজিত কৰা মাত্ৰকে সি জপিয়াই যায় আদি সাধুবোৰ শুনো তেতিয়া মধ্যযুগৰ ইতিহাস যেন আকৌ আমাৰ চকুৰ আগত সজীৱ তৈ নাচি উঠে।

এই বহুতপূৰ্ণ ঠাইৰ মহান্দ্ৰা জানিয়েই হয়তো কোনো যোগ-বিজ্ঞাত উপাসকে ওচৰৰ টিলাত চৌষষ্ঠি যোগিনীৰ মন্দিৰ সজাইছিল আৰু সেই চক্ৰৰ মাজত হয়তো বুধৰ ওপৰত অৱস্থিত শিৱ-পাৰ্বতী স্থাপন কৰিছিল। এই যোগিনী সকলৰ মূৰ্ত্তিবোৰ দেখি ভাৰতীয় স্থাপত্য কলাৰ আগত মূৰ দৌ খাই যায়। এনেকুৱা মূৰ্ত্তি খণ্ডিত কৰোঁতা সকলৰ গোড়ামিৰ প্ৰতি মানি

জন্মে। কিন্তু আমিতো এতিয়া খণ্ডিত মূৰ্ত্তি দেখি দেখি অভ্যস্ত হৈ পৰিছোঁ।

*

*

*

ধোঁৱাধাৰ হৈছে এক প্ৰাকৃতিক স্বাধীন কাব্য। পানীক যদি জীৱন বোলা হয়, তেতিয়াহলে অধঃপাতৰ কাৰণে খণ্ড-বিখণ্ড হোৱাৰ পাছতো যি অনায়াসে পূৰ্বকণ ধাৰণ কৰে আৰু শাস্তিৰে আগলৈ বৈ যায় তাক সটাকৈয়ে উৎকৃষ্ট জীৱন বুলি কব পাৰি। যেতিয়া বাৰিষা কালত গোটেই প্ৰদেশ জলমগ্ন হৈ যায়, তেতিয়া ইয়াত সোত বা শীতল ভাপৰ নিচিনা ধোঁৱাও নাথাকে। এই চাৰি মাহৰ পাছতহে ধোঁৱাধাৰৰ উদ্গাদকতা দেখিবলৈ পোৱা যায়। প্ৰপাতৰ ফালে একেবাৰে চাই থাকি মই ভাল নাপাওঁ। কাৰণ প্ৰপাত হৈছে এটা উদ্গাদক বস্তু। এই প্ৰপাতক যেতিয়া ধোৱী-ঘাটৰ ওপৰৰ পৰা চাবোনৰ পানীৰ নিচিনা দেখা যায়, আৰু দাঁতি কামৰত শীতল ভাপৰ ডাৱৰে ধেমালি খেলি থাকে, তেতিয়া যিমানেই চোৱা যায় সিমানেই মন অস্থিৰ হৈ পৰে। প্ৰাণভৰি এই দৃশ্য চাই উলটিবৰ সময়ত এনেকুৱা লাগে যেন জীৱনৰ কোনো কঠিন প্ৰসঙ্গৰ পৰা আমি ওলাই আহিছোঁ। আৰু এই অনুভৱৰ পাছত যেন আমি কিবা নতুনকৈ লাভ কৰিছোঁ।

*

*

*

ইটাৰসী হোশঙ্গাবাদৰ ওচৰৰ নৰ্মদা একেবাৰে আন ধৰণৰ। তাৰ শিলবোৰ মাটিৰ তলত পোত খাই আছে। কেতিয়া এনেকুৱা ভূমিকম্প হৈছিল যাৰ কাৰণে এই শিলবোৰৰ অৱস্থা এনেকুৱা অস্বাভাৱিক হৈ গল তাক কোনেও কব নোৱাৰে। নৰ্মদাৰ পাৰত ভগৱানৰ আকৃতি ধাৰণ কৰি বহি থকা শিলবোৰেও এই বিষয়ে একো নাজানে। সেই নৰ্মদাই যেতিয়া মূৰৰ পাণ্ডুৰিৰ নিচিনা দীঘল কিন্তু ঠেক ভটোটিৰৰ পাৰ ধুই পেলাই আৰু অকলেশ্বৰৰ খালাচীবোৰক ধেমালি কৰায় তেতিয়া তেওঁক একেবাৰে নতুন যেন লাগে।

*

*

*

কবীৰ বড়ৰ ওচৰত যি নিজৰ কোলাত এটা ছীপক লালন-পালন কৰি

আনন্দ পাইছে তেওঁ সাগৰৰ সঙ্গৰ সময়তো যদি এনেকুৱা ধৰণৰ এটা বা
বহুত দীপক পালন-পোষণ কৰে, তেতিয়াহলে তাত আচৰিত কি ?

ভাৰতবৰ্ষৰ বহুত আচৰিত বস্তুৰ ভিতৰত কবীৰ বড়ো এটা। যাৰ
হাঁত লাখ লাখ মানুহ বহিব পাৰে আৰু ডাঙৰ ডাঙৰ সৈনিক শিবিৰ পাতিব
পাৰি, এনেকুৱা এজোপা বটগছে নৰ্মদাৰ প্ৰবাহৰ মাজৰ এটা দীপত বিষ্ণুৰ
দৰে অনন্ত কাল প্ৰতীক্ষা কৰি আছে। যেতিয়া বাৰিষাৰ ঢল আহে,
তেতিয়া দীপৰ তুই এটা ভাগ উঠি যায় আৰু লগত এই বটগছৰ বহুত শাখা
তথা তাৰ ওপৰত ওলমি থকা শিপাও উঠি যায়। এতিয়ালৈকে কবীৰবড়ো
কিমান বাৰ এনেকুৱা ঘটনা ঘটি গৈছে ইতিহাসে তাৰ কি সন্ধান ৰাখে।
নৈ বৈ যায় আৰু বৰ গছ বোৰত কুঁহি-পাত ওলায়। সনাতন কাল বুঢ়া
আৰু বালকো সি ত্ৰিকাল জ্ঞানী আৰু বিশ্ববৰ্ণশীল।

যি নৰ্মদাৰ পাৰত কালকলী ভগবানৰ আৰু কালাতীত পৰমাত্মাৰ
অঞ্চল ধান কৰা ঋষি-মুনি সন্ত-মহাত্মা লোক-সকল যুগ-যুগান্তৰৰপৰা বাস
কৰি আহিছে, আৰ্ধ্য-অনাৰ্ধ্য সকলোৰে মাতৃ সেই নৰ্মদাই ভূত-ভবিষ্যত আৰু
বৰ্ত্তমান কালৰ মানুহৰ কলাপ কৰক। জয় নৰ্মদা, তোৰ জয় হওক !!!

আগষ্ট ১৯৫৫ চন।

১৭। সন্ধ্যা-বস

হঠাৎ গোবী শব্দৰ *পুখুৰী দৰ্শন কৰিলো। আমি কুলনিত গৈ গছ-
লতাৰ শোভা চাইছিলো। চীনা মাটিৰে সজা খালবোৰৰ টুকুৰাৰ দ্বাৰা নিৰ্ম্মিত
নিৰ্জীৱ হাতী-ঘোঁৰা আৰু সিংহৰ সাহসিক কুতী চাই তথা গছবোৰৰ
মাজত বিহাৰ কৰি থকা সজীৱ চৰাই-চিৰিকতিবোৰৰ কলৰ শুনি পুখুৰীৰ
ওচৰ চাপিলো। ইয়াত থকা জখলাইদি ওপৰলৈ উঠিবলৈ ধৰিলো আৰু লগে
লগে শীতল বতাহৰ স্নিগ্ধতা অনুভৱ কৰিলো। তথাপি তেতিয়াও মন কৰা

* নোবাত্ৰিৰ শুভ নগৰৰ যোৰ পুখুৰী।

নাছিলো যে ইয়াত এটা পুখুৰী আছে। শেষ (অৰ্থাৎ ওপৰৰ) জখলাত ভৰি ধৰ্ত্তেই হঠাৎ যেন দিগন্ত ভেদ কৰি কোনো অপেন্থৰীহে ওলাই আহিল। এইদৰেই সৰোবৰৰ পানীয়ে আমাৰ ফালে মিচিকিয়া হাঁহিৰে চাবলৈ ধৰিলে। লাগিলে আপুনি অকলেই সৰোবৰ দৰ্শন কৰিবলৈ যাওক কিন্তু তাত আপুনি অকলশৰীয়া হৈ নাথাকে। আপুনি দেখিব আকাশৰ মেঘ আৰু সকলোতকৈ বেগাই দৌৰি অহা সন্ধ্যা ভাৰকাই আপোনাৰ লগত সৰোবৰৰ সৌন্দৰ্য্য পান কৰিবলৈ আহিছে। সৰোবৰ সদায় দ হৈ থাকে। যেতিয়া পৰ্বতৰপৰা নামি তললৈ আহে, তেতিয়া আমি সৰোবৰৰ পানীত ভৰি ধুব পাৰোঁ। কিন্তু ই যেন গন্ধৰ্বৰ সৰোবৰহে, যি ভাৰববোৰক গলাই লৈ টিলাৰ মূৰ চুবলৈ গৈছে।

সিপাৰৰ দাঁতি দেখা যায় এনেকুৱা সৰোবৰ বাক কাৰ ভাল লাগিব? ইমানবোৰ পানী কৰপৰা আহিছে যাৰ মনত এনেকুৱা অতৃপ্ত প্ৰশ্ন নাজাগে সৌন্দৰ্য্য সম্বন্ধে তেওঁৰ মনত গভীৰ ভাষে কেনেকৈ ঠাই পাৰ পাৰে? বেলৰ লাইন যদি একেবাৰে সমান হয়, তেতিয়াহলে আমাৰ ভাল নালাগে। ওখ, চাপৰ, সৌফালে, বাঁওফালে বেকা হোৱা দেখিলেহে আমাৰ ভাল লাগে। সৰোবৰ তেনেকুৱা প্ৰপাত নহয় যি ওখ চাপৰৰ ধেমালি দেখুৱাব। গৌৰী-শঙ্কৰৰ চাৰিওফালে টিলাৰে আগুৰি আছে। কিন্তু এই টিলাবোৰ মৃত্যুলৈ ভয় নকৰা বীৰৰ দৰে ভিৰ পাতি থিয় হৈ থকা নাই। এই কাৰণে পানীয়ে সকলোফালে বাগৰিবলৈ সুবিধা পাইছে।

সৰোবৰৰ বান্ধৰ ওপৰৰ পৰা পশ্চিমফালে চালে পানীৰ ভিতৰত নানা-ৰকমৰ ৰঙ্গ দেখা পোৱা যায় যেন ইয়াত কোনো উপন্যাসৰ নটা ৰসহে গুথি ধোৱা হৈছে। ভৰিৰ তলত আশ্ৰয়তাৰ নীলা ডাঠ ৰঙে আমাক যেন প্ৰতি মুহূৰ্ত্তে ভিতৰলৈ মাতি আছে। ইয়াতো সকলো ঠাইত সমানতা নাই। কোনো কোনো ঠাইত জেটুকা পাতৰ দৰে ডাঠ, কোনো ঠাইত নিম্ন পাতৰ দৰে সেউজীয়া। অলপ সময় চোৱাৰ পাছত এনেকুৱা লাগে যেন ই পানীৰ ৰঙ্গ নহয় বৰং পানীত লুকাই থকা মুক্ত বিহহে। অলপ আগলৈ চালে বাদামী ৰঙ্গ দেখিবলৈ পোৱা যায় যেন নিৰাশাৰ ভিতৰত আশাৰ বেঙনিহে দেখা গৈছে। দেখাত যদিও ইয়াৰ ৰঙ্গ বাদামী, কিন্তু তাত ধাতুৰ জিলিকনি

আছে। আগন্তু গৈ এই বজ্জেই সুমধিবা টেঙাৰ কপত কপান্তৰ হৈ সন্ধ্যাৰ উপস্থান কৰা দেখা গৈছে। যদি ইয়াৰ মাজত ডাৱৰৰ জামু-বৰগীয়া হাঁ নপৰিলহেঁতেন, তেতিয়াহলে কব নোৱাৰি এই ফালৰ সুমধিবা আৰু সিফালৰ সোণালী বৰণৰ মাজত কেনেকুৱা শোভাৰ সৃষ্টি হলাহেঁতেন। সোণালী বৰণত আমাৰ চকু পৰিল আৰু তাৰ লগতে লাহে লাহে বলি থকা বতাহে পানীত পকনীয়াৰ সৃষ্টি কৰিলে। আমাক কলে—“শুনক! এয়া সময়োচিত স্তোত্র।” আগফালৰ টিলাই যদি মূৰ নুতুলিলেহেঁতেন, তেতিয়াহলে এই বসপূৰ্ণ পৃথিৱী কেনেকৈ পূৰ্ণ হলাহেঁতেন আৰু এই নিঃশব্দ আকাশ কৰণৰা আৰম্ভ হলাহেঁতেন। তেতিয়া এইটো জনা কোনো পণ্ডিতৰ কাৰণে টান হৈ পৰিলহেঁতেন।

বাওঁফালে কাটি-মেলি সমান কৰা জেটুকাৰ জেওৰা আছে। এনেকুৱা সুসজ্জিত জেওবানো বাক কাৰ ভাল নালাগিব। কিন্তু সৌন্দৰ্য্যৰ সাধন—জেটুকাৰ এই বিলৈ দেখি মোৰ অসহ্য লাগিছিল। সোঁফালে সৰোবৰ, আৰু বাওঁফালে ডাঠ ফুটুকানি—। এনেকুৱা বিভিন্ন বায়ুমণ্ডলৰ মাজত আমি জনক বজাৰ নিচিনাকৈ নিষ্পৃহ হৈ আগ বাঢ়িলোঁ। তাত এক নিবাধাৰ সেতু দেখিবলৈ পালোঁ। সংস্কৃত কবিসকলে যদি তাক দেখিলে—হেঁতেন, তেতিয়াহলে তেওঁলোকে তাৰ নাম শিকা-সেতু থলেহেঁতেন। সম্ভৱ এনেকুৱা সেতুৰ সন্ধান প্ৰথমতে হিমালয়ৰ বনেচৰহীতে কৰিছিল।

এই নিবাধাৰ সেতুৰে পানীৰ ভিতৰত জপ কৰি থকা ঋষিৰ নিচিনা এটা দ্বীপলৈ আমাক লাহে লাহে লৈ গল। সেতুৰ মাজলৈ গলে অতিথিপৰায়ণ পানীয়ে “সাবধানে যাওক। সাবধানে যাওক।” বুলি সতৰ্ক কৰি দিয়ে। আৰু সুযোগ পোৱা সত্বেও তাত ভৰি ধুবলৈ সময় নহয়।

আৰু সেই দ্বীপ? সি যে নীৰৱ শাস্তিৰ প্ৰতিমূৰ্ত্তি। পানীত চন্দ্ৰমাই ইমান খিলখিলায় হাঁহে তথাপি তাৰ প্ৰতিধ্বনি ক’তো শুনা নাযায়। কৰবাত কেনেকাকৈ তপস্যাৰত ঋষিৰ শাস্তিত বাধা পৰে বুলি প্ৰকৃতিয়ে ভয় কৰে। ইয়াত সাপো নাই জেয়ীও নাই। যদি চৰাই আছে, তেতিয়াহলে সিহঁত ইমান পৰে নিজৰ বাহত নিশ্চিন্ত মনেৰে শুই পৰিছে। এতিয়া আমি অতিথিশালা পালোঁহি। চাৰিওফালে পানীৰ ঘন অন্ধকাৰ ৰিয়পি আছিল।

অষ্টমীৰ চন্দ্ৰমাও পানীৰ ওপৰলৈ নাযি আহিছিল। কেৱল সুব-অসুবৰ ওকৰে যেন দীৰ্ঘ বিগ্ৰহত আমনি পাই সন্ধিব কাৰণে পশ্চিমফালে গোট খাইছিল। পোহৰ আৰু আন্ধাৰৰ ভিতৰত সন্ধি কৰিবলৈ সন্ধ্যাই বহুতবাৰ প্ৰযত্ন কৰিছিল। ইয়াত যদি কেতিয়াবা তেওঁ সফল হ'ব পাৰে, তেতিয়া হলে দেৱতা আৰু অসুবৰ ভিতৰৰ চিৰদিনৰ সমস্যা সমাধান হৈ যাব। চাওক, দুয়োৰে ওকৰে নিজৰ দিক্ সলাই স্বভাৱোচিত গতিৰে গৈ আছে। সন্ধ্যাৰ বক্তিম কালিমাই কাকো পক্ষপাত নকৰাকৈ দুয়োকো আৰুৰি আছে। যি চিৰদিন কেৱল যুদ্ধ বিগ্ৰহেই কৰি থাকে তাৰ এদিন অস্তু অনিবাৰ্য্য।

এতিয়া পানীয়ে নিজৰ বং সলালে। পানীত চন্দ্ৰমাৰ যি কপালী পোহৰ অৰাবতে দেখা গৈছিল, সি নাইকিয়া হৈ গল। যথেষ্ট ধেমালি কৰা হল, এতিয়া গম্ভীৰতাৰ সৈতে কিবা ভবা উচিত। এনেকুৱা কিবা ভাব অহাৰ কাৰণে পানীৰোৰলৈ যেন গাম্ভীৰ্য্য আহিল। টিলাবোৰো প্ৰেতাকৃতিত পৰিণত হৈ পৰিল। গম্ভীৰ শান্তিয়েও যে কেতিয়াবা মানুহক কিমান অস্থিৰ কৰিব পাৰে এইটো কথা ইয়াত সম্পূৰ্ণভাৱে বুজিব পাৰি। সকলো টিলাই যেন আমাৰ এটা শব্দ শুনিবৰ কাৰণে অপেক্ষা কৰি আছে। ইয়াত কোনো সন্দেহ নাই যে অলপ শব্দ কৰিলেই তেওঁলোক দৌৰি আহিব। কিন্তু তেওঁলোকক মাতিবলৈ সাহস ক'ত? মাজৰাতি বাক সকলোৰে অলক্ষ্যে এই টিলাবোৰ নগ্ন হৈ সৰোবৰত গা ধুবলৈ নামে নেকি? আজি তেওঁলোক নানামে। কাৰণ আজি নিলাজ জোনবানে মাজৰাতিলৈকে একেৰাহে সৰোবৰক চাই থাকিব। অলপ সময়ৰ পাছতে মাঘ মাহৰ ডাঠ কুঁৱলীয়ে গোটেই সৰোবৰক ঢাকি ধৰিব। ক'ব নোৱাৰো উষা কালৰ আগতে আকৌ এওঁলোকৰ মাঘয়ান কৰাৰ ইচ্ছা হবনে নহয়? এনেকুৱা কোনো পুণ্য সঞ্চয় নকৰাকৈয়েনো বাক এই টিলাবোৰ কেনেকৈ ইমান স্থিৰ হৈ আছে?

দলঙৰ ওপৰৰ পৰা কোনোবা ওলাই আহিল। পানীত তাৰ খলখলনি উঠিল আৰু তাৰপৰা উঠা সৰু সৰু ঢৌবোৰ দূৰ দূৰণিলৈ বিয়পি পৰিল। যিদৰে গাৱঁৰ মানুহবোৰ নিজৰ গাঁৱত থাকে, তথাপি তেওঁলোকৰ মুখে মুখে চাৰিওফালে নানা বাতৰি বিয়পি পৰে, সেইদৰে দলঙৰ ওপৰত যি অসন্তোষ আৰম্ভ হল সি পাব পাবহিয়েই। যিদৰে শৰীৰৰ এঠাইত আঘাত লাগিলে

সৰ্ব্বাঙ্গ শৰীৰে তাক অনুভৱ কৰে—পানীৰ ক্ষেত্ৰতো সেই একে অৱস্থা। যেতিয়া পানীৰ শাস্তি ভঙ্গ হয়, তেতিয়া তাৰ পৰিণাম-স্বৰূপে পানীৰ ভিতৰত এক বিপ্লৱৰ সৃষ্টি হৈ পৰে। এতিয়া উৰাবোৰৰ বাসলীলা আবৃত্ত হ'ল। পানীক তাৰ অনুকৰণ কৰা দেখা গ'ল, কিন্তু ভূ-লোকৰ ভাল যে ভিন্ন-প্ৰকৃতিৰ।

ফেব্ৰুৱাৰী ১৯২৭ চন।

১৮। বেণুকাৰ শাপ

বেণুকাৰ অৰ্থ হৈছে—বালি। তেওঁৰ শাপতনো বাক কোনখন নৈ শুকাই নাযাব? গয়াৰ ফল্গু নৈয়ো এইদৰেই অন্তঃশ্ৰোতা হৈ গ'ল নহয়। তেতিয়াহলে ৰঢ়বানৰ ওচৰৰ ভোগাবোৰ নো কিয় এনেকুৱা দশা নহব? সৌৰাষ্ট্ৰত ভোগাবো (বৰষুণৰ পাছত শুকাই যোৱা নৈ সমূহ) বহুত আছে। প্ৰত্যেকৰ গাঁতে কোনো এগৰাকী নহয় এগৰাকী ৰাণক দেবীৰ অভিলাপ লাগিছে নেকি? শেত্ৰজী, ভাদৰ, মজু, জাজী, বজ্জমতী, মেগল আদি চাৰিওফালে বৈ থকা এই নৈবোৰৰ ভিতৰত এনেকুৱা কিমান নৈ আছে, যি বাৰমাহে পানীৰে পৰিপূৰ্ণ হৈ থাকে। খণ্ডিত ভাৰতবৰ্ষ, সৌৰাষ্ট্ৰ, কাঠিয়া-বাড়ক বৃহত কথাত সুকীয়া যেন লাগে। তাৰ আকাৰো কেনেকুৱা। চোটিলা বা বৰডা, শেত্ৰজা বা গিবনাৰ পৰ্ব্বতে যদি পানী দিয়ে তেতিয়া-হলেনো বাক কিমান দিব? আৰু তাৰ ছোৱালীবোৰেও নো বাক কিমান পানী কঢ়িয়াই আনিব পাৰিব? নীলগিৰি, সছাদ্ৰি, সাতপুৰা, বিজ্জাদ্ৰি, হিন্দুকুশ আৰু হিমালয়, নগা, খাছীয়া ব্ৰহ্মীয়োমাৰ নিচিনা সুযোগ্য পৰ্ব্বত বোৰেহে মেঘবপৰা পানী পায়। পৰ্ব্বত জীয়াবীৰোৰো গৌৰৱত কিমান অলস-লুপিত হৈ ফুৰে। তেওঁলোকৰ তুলনাত বেচেৰী কাঠিয়াবাড়ৰ নৈ

যোবন নো বাক কিমান শক্তি আছে ? বাৰিষাৰ লগে লগে নৈত পানী উপচি পৰে আৰু বৰষুণ বন্ধ হোৱাৰ লগে লগেই শুকাই যায় ।

প্ৰত্যেক নৈয়ে দুই এখন নগৰক আশ্ৰয় দিছে । ভোগাৰো নৈৰ কাৰণেই বটবান (বৰ্তমানৰ সুৰেন্দ্ৰ নগৰ) ৰ শোভা । যদি বাণক দেবীৰ অভিষাপ নালাগিলেহেঁতেন তেতিয়াহলে এই নৈৰ মুখ কিমান উজ্জল হ'ল হেঁতেন । অস্তাজ সকলৰ অভিষাপ লৈ ভাবী বংশধৰ সকলে সুদূৰ ভবিষ্যতত তেওঁৰ কি অবস্থা কৰিব ? শেত্ৰজীৰ বক্তৃতা যদি চাব খুজিছে তেতিয়াহলে তেওঁৰ বীৰ (ভায়েক) ৰ শিখৰবপওপৰবপৰা চাওক । কণ্ড ফুলৰ নিচিনা হালধীয়া ঘাইবোৰ গজি আছে । দূৰ-দূৰণিলৈকে দলিচাব নিচিনা পথাৰবোৰ বিয়পি আছে । তাৰ মাজেদি শেত্ৰজীয়ে নিজৰ পথ পৰিষ্কাৰ কৰি লৈছে । শেত্ৰজীৰ এই গতি পবিত্ৰ আৰু চিন্তাকৰ্ষক ।

মেগলৰ নাম মেগল (ময়গল ?) কিয় চল ? দেৱধৰাত ঘৰিহালে কোনো হাতীক ধৰি ৰাখিছিল এই কাৰণেই নেকি ? নহলে সাগৰ আৰু তাৰ মাজত থকা ওখ বালি-বাশিৰ ওপৰত তেওঁ মূৰ খুন্দিয়াইছিল ? সাগৰৰ লগত মিলিত হোৱাৰ অধিকাৰ প্ৰত্যেক নৈৰ আছে ; কিন্তু দুৰ্ভাগিনী মেগলৰ ভাগ্যত বছৰৰ ভিতৰত আঠ মাহ খণ্ডিতাৰ দৰে দুৰৈৰ পৰাই নিজৰ স্বামীক দৰ্শন কৰিবলগয়া হৈছে । যেতিয়া বৰ্ষা ঋতুত সাগৰ উত্তেজিত হৈ পৰে তেতিয়া এই দুয়োৰো সঙ্গম হয় । চোৰবাড়ৰ মানুহে এই সঙ্গমত শ্মশান পাতিবলৈ কি ভাল পালে । নহলে ইয়াৰ ভিতৰত যে কোনো যুক্তি নাই—কোনে কব ? শ্মশানো ইহলোক আৰু পৰলোকৰ সঙ্গম নহয় জানো ?

ভাদৰো এনেকুৱা এখন নৈ যাৰ কাৰণে কাটিয়াবাড়ে গোঁৱৰ কৰিব পাৰে । ভাদৰৰ আচল নাম কি হ'ব ? ভাদ্ৰপদী নে ভদ্ৰাবতী ? বাহাদুৰ কেতিয়াও হ'ব নোৱাৰে । এই নৈয়ে যথেষ্ট সন্মান পাইছে । জেতপুৰ, নবাগড় আৰু নবী বন্দৰৰ নিচিনা ঠাই তেওঁৰ পাৰত অৱস্থিত । যেতিয়া নবী বন্দৰ পতা হৈছিল তেতিয়া চাৰ্গে তেওঁক “নবী” (নতুন) নাম দিয়া পুৰুষৰ অন্তৰত কিমান আশা, কিমান আকাঙ্ক্ষা আৰু কিমান উৎসাহ আছিল । পোৰবন্দৰতকৈয়ো ই শ্ৰেষ্ঠ হ'ব, দূৰ দেশৰ বন্দ-বন্দুবোৰ ডাঙৰ ডাঙৰ জাহাজে ইয়ালৈকে কঢ়িয়াই আনে । যদি দৈব অনুকূল হ'লহেঁতেন তেতিয়াজানো ভাদৰে টেমচ্ নদীৰ

সম্মান নাপালে হেঁড়েন? কিন্তু নৈব প্ৰতিষ্ঠা যে তেওঁৰ পুত্ৰসকলৰ পুৰুষাৰ্থৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। আজি যে ভাদবে ভাৰতৰ পশ্চিম-বাহিনী নৈ সমূহৰ নেতৃত্ব কৰিবলৈ পাইছে, এয়েই যথেষ্ট।

বৰষুণী, আজী আৰু মজু নৈ লাগিলে যিমানেই পৰোপকাৰী হওক আৰু নবা নগৰ, ৰাজকোট আৰু মোৰবীৰ বৈভৱক তেওঁ যিমানেই গোৰেৰে চাওক, তথাপি তেওঁ সাগৰক এবি সৰু অখাতকহে বিয়া কৰাইছে। কাঠিয়াবাড়ৰ এই নৈ সমূহে দেশীয় ৰাজ্যবোৰৰ কাৰ্য্য তথা ষড়যন্ত্ৰবোৰ প্ৰাচীন কালৰ পৰাই দেখি আহিছে। কিন্তু কাঠিয়াবাড়ৰ বিভিন্ন বিভাগৰ বীতি নীতিৰ দৰ্শন যদি তেওঁ আমাক কৰাই দিয়ে, তেতিয়াহলে সেই গল্প নিশ্চয় বৰ উপাদেয় হ'ব।

সৌৰাষ্ট্ৰৰ নদী-সমূহৰ পানী খোৱা সম্মানসকলৰ এইটো কৰ্ত্তব্য যে তেওঁলোকে যেন এই নৈ বোৰৰ মুখৰ পৰা জন সাধাৰণক তেওঁলোকৰ অমুভৱৰ কথা জানিবলৈ দিয়ে।

১৯২৬-২৭ চন।

১৯। অস্বা—অস্বিকা

গৰম দিনত আমি আবু পাহাৰৰ ওপৰৰ সবষুণী আৰু বনাস নৈ দৰ্শন কৰিছিলোঁ। এই নৈয়ে ইচ্ছা কৰা সন্তোষ সাগৰৰ ওচৰ চাপিব পৰা নাই। মাজত কচৰ মকড়ুমিতে তেওঁলোক স্তকাই ক্লীণাই নাইকিয়া হৈ গৈছে। অস্বা-অস্বিকাৰ দৰে কৌমাৰ্য্য, সৌভাগ্য আৰু বৈধৱ্য এই তিনিওটাৰ ভিতৰত এওঁলোকৰ ভাগ্যত এটাৰো সুযোগ নথিল। গুজৰাট আৰু ৰাজপুতনাৰ ইতিহাসত এই নদীদ্বয় যিমানে মহত্বপূৰ্ণ হওক বজা কৰ্ণৰ দ্বটোপা চকুৰ পানীৰ বাহিৰে আমি এওঁলোকক কি দিব পাৰোঁ?

১৯২৬-২৭ চন।

২০। লালুয়া-ফলা লুগী

খাৰচী (মাবোৰাব জংছন) ৰ পৰা সিদ্ধ হায়দৰাবাদলৈ যাওঁতে বহুত বাৰ লুগী নৈ দৰ্শন কৰিছিলোঁ। উটৰ দেশ যোধপুৰলৈ যোৱাৰ বাটো লুগী জংছনৰ পিনেই। এই কাৰণেও এই নৈৰ নাম স্মৃতি পটত অঙ্কিত হৈ আছে। ইয়াৰ ষ্টেনত কম দামত পহুৰ ছাল কিনিবলৈ পোৱা যায়। মই ইয়াৰপৰা কেইখনমান কোমল পহুৰ ছাল কিনি মোৰ কেইজনমান প্ৰিয়-পুত্ৰ লোকক ধ্যানাসনৰ কাৰণে উপহাৰ দিছিলোঁ। কৰ নোৱাৰোঁ ছালৰ এই ব্যৱহাৰৰ কাৰণে হৰিণাই তেওঁলোকৰ তপস্যাৰ অলপ পুণ্যৰ অংশ পালেনে নাই!

লুগীৰ নাম শুনিলেই অজ্ঞাত এক বিষাদৰ সৃষ্টি হয়। এনেয়ে সকলো নৈয়েই নিজৰ মিঠা পানী লৈ লুগীয়া সাগৰৰ লগত মিলি যায়। আৰু এইদৰেই নিজৰ পানীক গেলি-পচি যোৱাৰ পৰা বন্ধা কৰে। সাগৰৰ সজ্জম হোৱালৈকে নৈৰ পানী মিঠা হৈ থাকিলে ভালৈ। কিন্তু বেচাৰী লুগীৰ সাগৰৰ লগত সজ্জমো নহল আৰু শেহলৈকে তেওঁৰ পানী মিঠা হৈ নাথাকিল।

যদি এই নৈ সাম্ভৱ সৰোবৰপৰা ওলালহেঁতেন, তেতিয়াহলে তেওঁৰ থাকুৱা গুণক আমি ক্ষমা কৰিলোঁহেঁতেন, কিন্তু তেওঁৰ উদ্গম আজমীৰৰ ওচৰৰ অৰবলী, আৰাবলী বা আডাবলী পৰ্বতৰ পৰা। তাতো তেওঁক সাগৰমতী বুলি কোৱা হয়। তেওঁ গোবিন্দগড় পোৱাৰ পাছত তাৰ সৰহভী নৈয়ে পুন্ধৰ সৰোবৰৰ পবিত্ৰ পানী লগত লৈ আহি তেওঁৰ সৈতে লগ লাগিছে।

লুগীৰ আচল নাম আছিল লৱণ-বাৰি। ইয়াত অপভ্ৰংশ হল লোণ-বাৰি আৰু আজিৰ মানুহৰ মুখত হল লুগী। আজমীৰপৰা আৰু লৈকে যি আৰাবলী পৰ্বত শ্ৰেণী বিস্তাৰিত হৈ আছে তাৰ পশ্চিম ফালৰ সকলোবোৰ পানী সক ডাঙৰ সোঁতৰ যোগেদি লুগীয়ে পায়। এই পানীৰ কাৰণেই যোধপুৰ ৰাজ্যৰ আধা ভাগত ভাল ধান খেতি হয়। পানী-শিঙৰি (চিঙাৰা) ৰ খেতিও ইয়াত যথেষ্ট পৰিমাণে হয়। যিবোৰ ঠাইত লুগীৰ বান আছে, তাৰ কৃষকসকলে তেওঁক অজ্ঞতপৰা আশীৰ্বাদ দিয়ে।

তেতিয়া লুণী বালোডৰা পায়হি, তেতিয়া তেওঁ সুখৰ সলনি দুঃখ-ভোগ কৰিব লগীয়া হয়। যত মাটিয়েই থাকৰা তাত বেচেৰী নৈয়ে কি কৰিব।

যোধপুৰৰ বজা যশোৱন্তসিংহৰ সুবুদ্ধি হল। তেওঁ লুণী নৈৰ পানী থাকৰা হোৱাৰ আগতে বিলাড়ীৰ ওচৰত এটা ডাঙৰ মথাউৰি বান্ধি দিলে আৰু ২২ বৰ্গমাইলৰ এটা বিশাল সৰোবৰ সজাই দিলে। ১৩ হেক্টৰ বৰ্গমাইল পানী এই সৰোবৰত গোট খায়। ইয়াৰ গভীৰতা বৰ বেছি ৪০ ফুট হ'ব। যশোৱন্ত বজাই এই সৰোবৰ সজোৱাৰ কাৰণে ইয়াৰ নাম “যশৱন্ত সাগৰ” ধোৱাটো উচিত হৈছে। যদি কৃষক সকলক সোধা যায়— তেতিয়াহলে তেওঁলোকে ইয়াক লুণী-প্ৰসাদ বুলি ক'ব।

এই নৈয়ে নিজৰ দুশ মাইল যাত্ৰাৰ অন্তত কচ্ছৰ যুদ্ধত নিজৰ ভাগ্যক খিকাৰ দি লুপ্ত হৈ গৈছে। এওঁৰ তিনিওখন মুখ নিমখেৰে ইমান ভৰি আছে যে সাগৰেও এওঁৰ পানীৰে আচমন কৰিবলৈ সক্ষম কৰে।

এইটো লক্ষ্য কৰিব লগীয়া বিষয় যে লুণী, সৰস্বতী, বনাস আৰু এনেকুৱা যিবোৰ নৈয়ে নিজৰ পানী প্ৰক্ৰান্ত সৈতে কচ্ছৰ যুদ্ধত সমৰ্পণ কৰিছে তেওঁলোকে সেই প্ৰক্ৰান্তৰ ফল কেতিয়া পাব আৰু এই যুদ্ধৰ পাৰৱৰ্ত্তে এই মাটি কেতিয়া উৰ্বৰ হ'ব। আজি লুণী নৈ প্ৰায় পাকিস্তানৰ সীমা পাইছেগৈ আৰু দিনে দিনে কচ্ছক বেছি লুণীয়া কৰি পেলাইছে। এনেকুৱা লোণ-প্ৰধান লোণ সমৃদ্ধ নৈক যদি আমি ‘লাৱণ্য-বতী’ বুলি কওঁ তেতিয়াহলে বৈয়াকৰণিকসকলে সেই নামক নিশ্চয় সন্মান কৰিব। অৱশ্যে কাৰ্য্য-বসিকে কি ক'ব সেইটো কোৱা টান।

১৯৫৭ চন।

২১। উৎকলীৰ প্ৰপাত

এইবাৰ জোগৰ একেবাৰে স্তকান প্ৰপাত দৰ্শনৰ বাধাক অলপ পাতল কৰিবৰ কাৰণে আন দুই এটা ভাৱ আৰু প্ৰসঙ্গ দৃষ্ট চোৱাৰ আৱশ্যক

আছিল। কাৰবাৰ জিলাৰ সৰ্বসংগ্ৰহ—“গেজেটৰ”ৰ পাত সূচিয়াওঁতে জানিব পাৰিলোঁ যে জোগতক অলপ সৰু উংচলী নামৰ এটা সুন্দৰ জল-প্ৰপাত শিবসীৰ অলপ ওচৰত আছে। লশিংটন নামৰ এজন ইংৰাজে ১৮৪৫ চনত ইয়াৰ অনুসন্ধান কৰিছিল। বোধকৰোঁ ইয়াৰ আগতে ইয়াৰফালে কাৰো দৃষ্টি আকৰ্ষিত হোৱা নাছিল। যেতিয়া ই ইংৰাজৰ চকুত পৰিল তেতিয়া পৃথিৱীত ইয়াৰ যশস্যা বিয়পি পৰিল। এই উংচলী কত ? তালৈ কোন ফালেদি যাব পাৰি ? আমি কেনেকৈ যাম ? আমাৰ কাৰ্য্যক্ৰমত সি ঠাই পাবনে নাপায় ? তৎক্ষণাত মই এইবোৰ সোধা পোচা আবন্ত কৰি দিলোঁ। শ্ৰীশঙ্কৰৰাও গুলবাড়ীদেৱে দেখিলে যে এতিয়া উংচলীৰ কাৰ্য্যক্ৰম স্থিৰ নকৰিলে শান্তি বা স্বাস্থ্য বন্ধা নহয়। এই বিষয়ে তেওঁ নিজেও মোতকৈ কম উৎসাহী নাছিল। তেওঁ কলে যে যেতিয়া বিজুলী শক্তি তৈয়াৰ কৰিবৰ উদ্দেশ্যে কাৰবাৰ জিলাৰ প্ৰপাতসমূহ পৰীক্ষা আৰু জৰীপ কৰা হৈছিল তেতিয়া ইঞ্জিনিয়াৰসকলে উংচলী প্ৰপাতক প্ৰথম, গিবৰপ্লা বা জোগ প্ৰপাতক দ্বিতীয়, মাগোডাক তৃতীয় আৰু সুপাৰ ওচৰৰ প্ৰপাতক চতুৰ্থ স্থান দিছিল।

সাগৰৰ লগত কাৰবাৰ জিলাৰ সম্বন্ধ খটোৱাৰ ওৰিত চাৰিখন প্ৰধান নৈ আছিল। কালীনদী, গঙ্গাবলী, অঘনাশিনী আৰু শৰাবতী। ইয়াৰ ভিতৰত শৰাবতী বা বালনদী গৈ হোম্ভাবৰৰ ওচৰৰ সাগৰত পৰিছেগৈ। দহ বছৰৰ আগতে যেতিয়া আমি দ্বিতীয়বাৰ জোগপ্ৰপাত দেখিছিলোঁ তেতিয়া নাৱত উঠি এই শৰাবতী নৈয়েদি হোম্ভাবৰৰ আগলৈ গৈছিলোঁ। শৰাবতীৰ পাৰ যেন বনলক্ষ্মীৰ সাত্ৰাজ্যহে।

এইবাৰ যেতিয়া আমি হবলীৰ পৰা অঙ্কোলা আৰু কাৰবাৰলৈ গলোঁ তেতিয়া আৰবেন গিৰিপথেদি “নাগমোড়ী”ৰ পথ উলিওৱা গঙ্গায়েলীক দেখিলোঁ। আৰু অঙ্কোলাৰ পৰা গো-কৰ্ণলৈ যোৱাৰ সময়ত নাৱত উঠি এইফালেই গলোঁ। মই সৰু কালত কাৰবাৰত কালী নৈ দৰ্শন কৰিছিলোঁ। পঞ্চাশ বছৰৰ এই স্মৃতি দহ বছৰৰ আগতে আৰু এবাৰ নবীন হৈ উঠিছিল আৰু এইবোৰো কাৰবাৰ পায়ৈ মই দুবাৰ গৈ কালী নৈ দৰ্শন কৰিলোঁ। কিন্তু ইমানতো মনত সন্তোষ নলগাব কাৰণে কাৰবাৰৰপৰা হলগালৈকে দহ মাইল পথ নাৱত অহা-যোৱা কৰিলোঁ।

চতুৰ্থ নৈ অঘনাশিনী তেওঁৰ নাম কিম্বাৰ পৱিত্ৰ। গোৰ্ণৰ দক্ষিণফালে ওলটী বন্দৰৰ ওচৰত তেওঁ বৈকা-বৈকটকৈ গৈ খুব বিস্তৃত হৈ পৰিছে। কিন্তু লাগবলৈ যাবলৈ যি বাট পাইছে সি একেবাৰে সৰু। যত এই অঘনাশিনীয়ে লাগবৰ লগত মিলিবলৈ উত্ৰাহল হৈ সছাত্ৰি পৰ্ব্বতৰ ওপৰৰপৰা তললৈ অগিয়াই পৰিছে, সেই ঠাই উৎকলী প্ৰপাত নামত জনাজাত।

আমি সিদ্ধাপুৰৰ পৰা শেৰসীৰ ফালে আগ বাঢ়িলোঁ। এটা বাট শিব সীৰলৈ যোৱাৰ সলনি পশ্চিম ফালে ওলাই আহিছে। আমি সেই পিনে দিয়ৈ গৈ নীলকুণ্ড পালোঁগৈ। তাত শ্ৰীগোপাল মাডগান্ধৰৰ দদায়ক থাকে। তেওঁ বৰ প্ৰভাৱশালী জমিদাৰ। তেওঁৰ আতিথ্য গ্ৰহণ কৰি আমি উৎকলীৰ সন্ধানত ওলাই পৰিলোঁ। নীল কুণ্ডৰপৰা হোসভোত (নতুন বাগিচা) লৈ যাব লগীয়া আছিল। তাত আমি এখন সামৰিক বিভাগৰ জীপ যোগাব কৰিলোঁ। সেই কাৰণে আমাৰ এই হাবি পাৰহোৱাৰ কাৰণে কোনো চিন্তা নাথাকিল। হোসভোতৰ পৰা আমি হোলেকো (সোণৰ শিং)ৰ পথেদি যাবলগীয়া আছিল। কিন্তু এই বাটেদি মটৰ গাড়ীতো দূৰৰ কথা গৰু গাড়ী বা দোলাত যোৱাও অসম্ভৱ। ইয়াক বাঘৰ বাটেহে বোলা উচিত। আমি আমাৰ জীপখন একোপা গছৰ ছাঁত জিৰাবৰ কাৰণে থলো আৰু "অথামতো প্ৰপাত-জিৰাসা" বুলি কৈ হাবিত বাট উলিয়াবলৈ লাগি গলোঁ। হোসভোতৰ পৰা এখন স্থানীয় যুৱকে হাতত এখন ডাঙৰ কাটি লৈ আমাক বাট দেখুৱাবৰ কাৰণে আগে আগে গৈ আছিল। বোধকৰো এই বেচেৰাৰ লাহে লাহে যোৱাৰ আৰু সৃষ্টি-সৌন্দৰ্য্য চোৱাৰ অভ্যাস নাছিল। তেওঁ বৰ বেছি আগে আগে যাবলৈ ধৰিলে। সেই কাৰণে তেওঁ অহাত আমাৰ বৰ সুবিধা নহল। আমি অলপ আগ বাঢ়ি গলোঁ। তাৰ পাছত ওপৰলৈ উঠিলোঁ, তললৈ নামিলো আৰু এইদৰেই উঠানমা কৰি আগ বাঢ়িবলৈ ধৰিলোঁ। এনেতে হাবিবোৰ ডাঠ হৈ আহিল আৰু অলপ সময়ৰ পাছতে চাৰিওফালে আন্ধাৰে চাটি ধৰিলে।

So steep the path, the foot was fain

Assistance from the hand to gain.

হাবিতলীয়া বাটেই আমাৰ প্ৰধান অন্তৰায় আছিল। তাত ইমাম শুকাৰ

পাত জমা হৈ আছিল যে ভৰি পিচলি নোযোৱাটোহে আচৰিত—। ভগবানৰ কৃপাত এই স্তকান পাতৰ মাজৰ পৰা কোনো সাপ-বেং নোলাল। নহলে আমাৰ উংচলী যাত্ৰা যেনে আছিল তেনেই বৈ গল হেঁতেন। যি ঠাইত বৰ বেছি ভললৈ নামি যাবলগীয়া হৈছিল তাত লাথুটিৰে পাতবোৰ আঁতৰাই লৈ কোনো শিল বা গছৰ শিপা আছে নেকি চাবলগীয়া হৈছিল। হুপৰীয়া বাৰ বাজি গল। কিন্তু গছৰ “স্নিগ্ধ ছাঁয়াত—” তেতিয়াও বদৰ আগমন হোৱা নাছিল। যাওঁতে যদি আমি গৰম কাপোৰ লৈ নগলোহেতেন, তেন্তে আমাৰ বৰ জাৰ লাগিল হেঁতেন। অলপ আগ বাঢ়ি গৈ এজনে আনজনক সুধিলে—“আমি বাক কিমান আহিলোঁ? এতিয়া আক কিমান বাকী আছে?” সকলোৰেই অনভিজ্ঞ। কিন্তু সিদ্ধাপুৰৰ পৰা এজন আয়ুৰ্বেদিক কৰিবাজ কেমেবা লৈ আমাৰ লগত আহিছিল। এই ভদ্ৰলোক এবছৰৰ স্নাগতে আন কোনো বাটেদি উংচলীলৈ গৈছিল। নিজৰ আগৰ অনুভৱৰ যোগেদি তেওঁ আমাক বাট দেখুৱাই নিছিল। মাজে মাজে এই নাম মাত্ৰ বাটটো বন্ধ হৈ গৈছিল আৰু আমি কেৱল অনুমানৰ দ্বাৰা আগ বাঢ়িব লগীয়া হৈছিল। কিন্তু আচল বিপদ বাট বন্ধ হৈ গলে নহয় বৰং যেতিয়া এটা হাবিতলীয়া বাট ফাটি ছুটাই হৈ যায় তেতিয়াহে। যেতিয়া আচল বাট দেখুৱাবলৈ কোনো নাথাকে আৰু কেৱল অনুমানৰ দ্বাৰা বাট উলিহাব লগীয়া হয় তেতিয়া—‘যদ্ ভাবি তদ্ ভবতু’, যি হব লগা আছে সি হবই ইয়াকে কৈ নিজৰ ভাগ্যক ধিয়াই কোনো এটা হাবিতলীয়া বাট ধৰি লব লগীয়া হয়। কোনোবাই কৈছিল যে দুৰৰ পৰা প্ৰপাতৰ শব্দ শুনা যায়। মোৰ কাণ বৰ চোকা নহয়। এখেনে কেতিয়াবাই পদভ্যাগ কৰিলে আৰু আনখনে কেৱল কামৰ কথাহে শুনে। কিন্তু নিজৰ কল্পনা শক্তিৰ সম্বন্ধে মই সেইটো নকওঁ। মই কাণ আৰু কল্পনা দুয়োৰো সহায়ত শুনাৰ চেষ্টা কৰিলোঁ। কিন্তু যাক প্ৰপাতৰ শব্দ বুলি কোৱা যায় তেনেকুৱা একো শব্দ শুনা নাছিলোঁ। যদি কববাত মোঁ মাথিয়ে গুণ-গুণালে হেঁতেন তেতিয়াহলে ময়ে কলোহেউন—“এবা হয় সৰ্টাকৈয়ে প্ৰপাতৰ শব্দ শুনিবলৈ পোৱা গৈছে।” কঠিন পথ যাত্ৰাত তৎক্ষণাত বন্ধুৰ লগত একমত হোৱাটো যদিও মোৰ স্বভাৱ আছিল কিন্তু ইয়াত মই নিকপায় আছিলোঁ।

এফালে মই হাবিৰ ভয়াবহ সুলভতাৰ বস-পান কৰিছিলোঁ আৰু আনফালে মোৰ মৰমৰ সৰ্বোচ্চ কাৰণে চিন্তা আছিল। যেতিয়া সৰ্বোচ্চ কলে যে “এনেকুৱা অৰণ্য যাত্ৰাৰ অন্তত যদি কোনো প্ৰপাত দেখা নাযায় তথাপি এইটো কব লাগিব যে ইয়াতলৈ অহা অসম্ভৱ হোৱা নাই। কিমান শুৱনী এই হাবি! আৰু ডাঙৰ ডাঙৰ গছবোৰক আকোঁৱালি থকা এই লতাবোৰ। ইয়াৰ সকলোৱেই সুলভ—।” তেতিয়া মনে মনে বৰ সন্তোষ পালোঁ। আমাৰ কাৰণে এই বাটত ঘোঁৰাটো বৰ অসম্ভৱ যেন হৈ পৰিছিল। এহাতত লাখুটি আৰু আন হাতেৰে কাবোৰাৰ কান্ধত ভৰ দি নমা সন্দেহপ্ৰদ আছিল। কিন্তু তেতিয়াও সৰ্বোচ্চৰ উৎসাহ কম নাছিল। সি কলে—
“মোৰ বৰ ভাল লাগিছে, কিন্তু আনক অসুবিধাত পেলাইছোঁ কাৰণেহে মোৰ বেয়া লাগিছে। এতিয়া নামিছোঁ, আকৌ যে উঠিব লাগিব।”

মই কলো—“এবাৰ উংচল্লী দৰ্শন কৰাৰ পাছত যি কোনো প্ৰকাৰে ঘূৰি আহিব লাগিবই। কিন্তু আমি অলপ জিৰাই শতাইহে যাম। প্ৰপাতলৈ আৰু বেছি দূৰ নাই। ইয়াৰ পৰাই প্ৰপাতৰ শব্দ শুনিবলৈ পোৱা গৈছে। গতিকে এতিয়া যিমান সোনকালে পৰা যায় যাগ বঢ়াহে উচিত।” আমাৰ পথ প্ৰদৰ্শকে তললৈ গৈ ৰিঙিয়ালে। কবিৰাজজনে কলে—“বোধকৰো তেওঁ পানী দেখিছে।” এইবাৰ আমাৰ উৎসাহ আৰু বাঢ়ি গল। আমি আকৌ নামিলো আৰু আগুৱাই গলোঁ। তাৰ পাছত সোঁফালে ঘূৰিলোঁ। প্ৰপাত চাবৰ কাৰণে আমাৰ মন ব্যাকুল হৈ আছিল। শেহত সেই প্ৰপাতৰ মুখ দেখিবলৈ পালোঁ।

এটা ঠেক গিৰিপথৰ একাষে আমি থিয় হৈ আছিলোঁ আৰু আনফালে অঘনশিৰীৰ পানী যাক বাতিপুৰা আমি জীপেৰে আহোঁতে তিনি চাৰিবাৰ অতিক্ৰম কৰি আহিছিলোঁ। ইয়াত এটা তিনিচুকীয়া ডাঙৰ শিলৰ যোগেদি তললৈ নামিবলৈ সাজু হলো। যিদৰে বাগ্ৰযন্ত্ৰ নহলে গান শুনি ভাল নালাগে সেইদৰে প্ৰপাতৰ পানীৰ শব্দ শুনিলেও প্ৰপাত দৰ্শন সাৰ্থক যেন নালাগে।

উংচল্লী প্ৰপাত জোঁগৰ ৰাজ্যৰ দৰে একে জাপতে তললৈ নামি নাহে। যিদৰে আমি বাতিপুৰা পাতল টোপনিত প্ৰত্যেক অংশক অৰ্দ্ধজাগ্ৰত অৱস্থাত অনুভৱ কৰোঁ, সেই দৰে অঘনশিৰীৰ পানীয়ে এটা এটা চিৰিৰ পৰা অপিয়াই

বগা বৰ্ণৰ বহুত বকমৰ পৰ্কা তৈয়াৰ কৰে। এনেকুৱা শুভ্ৰ পানীত সংসাৰৰ যহাপাণো 'অঘ' (পাপ) সহজতে ধুই মচি পেলাব পাৰি।

যিদৰে কুলাত ধান আৰিলে ধানবোৰ নাচি-বাগি সৌফালৰ চুকলৈ দৌৰি আহে, সেই দৰে ইয়াৰ পানী পৰ্বতৰ শিলৰ ওপৰৰপৰা বাগৰা সময়ত বোঁকা হৈ পৰে আৰু ফেনৰ বলয় হৈ ভললৈ জপিয়ায়। যেতিয়ালৈকে এই পানীৰ আঁতি-গুৰি নাপাওঁ তেতিয়ালৈকে যোৰ মনত সন্তোষ নালাগে। কিছুমান মানুহ আমাতকৈ আগ বাঢ়ি গল আৰু গছৰ ডালত ধৰি ভললৈ নামিবলৈ ধৰিলে। এইদৰে যাওঁতে যাওঁতে আমি গৈ সম্পূৰ্ণ প্ৰপাতৰ সৈতে অৰণ্ড সান্ধাংকাৰ কৰোৱা এটা ডাঙৰ শিলৰ ওচৰ পালোৱৈ। তাৰ ওপৰত থিয় হৈ আগফালৰ ডাঙৰ ওখ শিলৰপৰা বাগৰা পানীৰ প্ৰপাতক চোৱা জীবনৰ এক অনুপম আনন্দ আছিল। আমি একে দৃষ্টিৰে পানী চাবলৈ ধৰিলোঁ। কিন্তু পানীৰ হলে আমাৰ ফালে চাবলৈ সময় নাছিল। তেওঁ নিজৰ আনন্দ বিহ্বলতাত মত্ত হৈ আছিল। ফাকুৰ গুৰিৰ বগা বজৰ ভিতৰত যি উৎকৃষ্টতা থাকে সেই জীবনবতাবত সেয়েহে আছিল।

ভগবান সূৰ্য্য নাৰায়ণে ওপৰৰপৰা আমাক আলীৰূপ দিছিল। বদন্ত সকলোৰে গা দেই-পুৰি গৈছিল। কিন্তু আমি প্ৰপাত চোৱাত ইমান ব্যস্ত আছিলোঁ যে সেইফালে আমাৰ দৃষ্টিয়েই নাছিল। সূৰ্য্যদেৱৰ আলীৰূপ লোৱাত উৎকলী প্ৰপাতৰ যি শক্তি আছিল যোৰ ভিতৰত তেনেকুৱা শক্তিৰ অভাৱ আছিল। পানীয়ে চিকমিকাত বগা পাতৰ কাপোৰৰ নিচিনা শোভা দেখুৱাই আছিল। A moving tapestry of white stain and silver filigree. কটকত ৰূপৰ তাঁৰৰ দৰা অতিশয় সূক্ষ্ম আৰু অত্যন্ত সূক্ষ্ম ফুল, গহনা আদি তৈয়াৰ হয়। মই উৰিছাত তাঁৰেৰে তৈয়াৰী পিপল গছৰ পাত, পহুম ফুল আদি বহুত ধৰণৰ বস্তু হেঁপাহ পলুৱাই চাইছিলোঁ আৰু কৈছিলোঁ যে নিঃসন্দেহে এই গছনাই কটকৰ নাম সাৰ্থক কৰিছে। ইয়াত আকৌ প্ৰকৃতিৰ হাতেৰে সজা আৰু ক্ষণে ক্ষণে পৰিবৰ্ত্তন হৈ থকা ৰূপৰ সূক্ষ্ম আৰু সজীৱ গছনাৰোৰ দেখি মোৰ কটকৰ কথা মনত পৰিছিল। সোণৰ ঢাকনীৰে হয়তো সত্যৰ ৰূপ ঢাক খাই যাব পাৰে। কিন্তু ৰূপৰ সজীৱ তাঁৰৰ কামৰ দৰা প্ৰকৃতিৰ বাস্তৱিকতা আচৰিত ধৰণে ব্যক্ত হৈ

পৰিছিল। এতিয়া এই সত্যক কি কবোঁ। কিদৰে ইয়াক আত্মনাং কবোঁ।
কত খণ্ড? কিদৰে ভুলি লৈ যাওঁ। মই এই মধুৰ ব্যাকুলতা অনুভব
কৰিছিলোঁ। এনেতে পুৰণা অভাঙ্গৰ কাৰণে মোৰ মুখৰ পৰা অমায়াসে
'দিশাবাস্ত'ৰ মন্ত্ৰ উচ্চাৰণ হল। এৰা, সঁচাকৈয়ে এই জগতক ঐশ্বৰ্য্যৰ দ্বাৰা
চকা উচিত যিদৰে আগফালৰ বেঁকা শিল পানীৰ আৱৰণত ঢাক খাই যায়
আক সেই আৱৰণ চেতনাৰ জ্বলিঙনিত বিয়পি পৰে। যি যি দেখা যায়
লাগিলে সি চৰ্ম চকুৰ দৃষ্টিৰে হওক বা কল্পনাৰ দৃষ্টিৰেই হওক সকলোকে
আত্মতত্ত্বৰ দ্বাৰা ঢাকি পেলোৱা লাগে। তেতিয়াহে নিৰ্লিপ্তভাৱে শেহলৈকে
অখণ্ড জীৱনৰ আনন্দ পোৱা যায়। ইয়াৰ বাহিৰে মানুহৰ কাৰণে আন
কোনো পথ নাই।

মোৰ চকু তললৈ গল। তাত এটা শীতল কুণ্ডৰ সেউজীয়া নীলা
পানীত প্ৰপাতৰ পানী পৰি আছিল। এই পৰিগ্ৰহ ভাল নহয় বুলি জানি
অলপ সময়ৰ পাছতে এক সুন্দৰ প্ৰবাহত সেই সমুদায় জলবাশি বোৱাই
দিছিল। অঘনানিশিনীয়ে নিজৰ একা বেঁকা গতিৰে দাঁতি কাষৰৰ সকলো
ভূমিক পবিত্ৰ কৰাৰ আৰু মানৱ জাতিৰ অনেক ধৰণৰ (জুহবাণ) পাপ
(এনস্) ক ধুই পেলোৱাৰ ব্ৰত অবিৰত ভাবে পালন কৰি আহিছে।
শেহত মই তেওঁৰ প্ৰাৰ্থনা কৰিলোঁ।

যুযোধি অশ্বং জুহবাণম্ এন'

ভূয়িষ্ঠাং তে নম উক্তিং বিধেম।

হে অঘনানিশিনী। আমাৰ এই কুটিল পাপক নাশ কৰি দিয়া। আমি
ভোমাৰ কাৰণে অশেষ ক্ষোভ ৰচনা কৰিম।

জুন ১৯৪৭ চন।

২২ ॥ গো-কৰ্ণ যাত্ৰা

মাকৰ আদেশ অনুসৰি লক্ষ্যপতি বাৰণে হিমালয়লৈ গৈ তপস্যা কৰিবলৈ
বহিল। শিৱ ভক্ত মহান সন্ন্যাসী বাৰণৰ মাকে নো বাক সাধাৰণ শিলৰ

লিঙ্গক কেনেকৈ পূজা কৰে ? তেওঁ পুত্ৰকক কলে—“বোৱা বোপাই, কৈলাসলৈ গৈ সদাশিৱৰ পৰা তেওঁৰ আত্মলিঙ্গ লৈ আহা। তেতিয়াহে মই পূজা কৰিব পাৰিম।” মাতৃভক্ত বাৰণ বাওনা হল। তেওঁ প্ৰত্যেক দিনাই মানস সৰোবৰৰ পৰা এশ পদ্ম ফুল তুলি কৈলাসনাথৰ পূজা কৰিবলৈ ধৰিলে। তেওঁৰ এই তপস্যা এহেজাৰ বছৰলৈকে চলিল।

এদিন কব নোৱাৰি কেনেকৈ নটা পদ্ম ফুল কম আছিল। পূজা কৰি থাকোঁতে মাজত উঠিব নোৱাৰি আক এশটাৰ ভিতৰত এটা পদ্ম ফুল কম হলেও পূজা কৰিব নোৱাৰি। এতিয়া কি কৰা যায় ? আশ্বত্থৰ মহাদেৱ শোণকালে কল্পও হয়। তেওঁৰ সেৱাত যদি অলপো ক্ৰটি হয়, তেতিয়া হলে সৰ্বনাশ হল বুলিয়েই ধৰি লওক। বাৰণৰ বুদ্ধি আৰু সাহসো কেঁচা নাছিল। তেওঁ নিজৰ এটা এটা মূৰ-কপী পদ্ম ফুল তুলি পূজাত নিবেদন কৰিবলৈ ধৰিলে। এনেকুৱা ভক্তিৰ দ্বাৰা কি প্ৰাপ্ত নহয় ? ভোলানাথ প্ৰসন্ন হৈ গল আৰু তেওঁ কবলৈ ধৰিলে “বৰ লোৱা। তুমি যিমান বৰেই বিচাৰা তথাপি ভোমাৰ এই তপস্যাৰ আগত সি একোৱেই নহয়।” বাৰণে কলে—“মোৰ আই পূজাত বহি আছে। আপোনাৰ আত্মলিঙ্গ লাগে।” কেৱল মাত্ৰ বাৰণৰ মুখৰপৰা কথাটো ওলাবলৈহে পালে শম্ভুৱে নিজৰ হিয়া ফালি আত্মলিঙ্গ উলিয়ালে আৰু বাৰণক দি দিলে।

ত্ৰিহুবনত হাঁহাকাৰ লাগি গল। দেৱাদিদেৱ মহাদেৱে আত্মলিঙ্গ দিছে। আৰু সিনো বাক কাক ? সুবাসুৰৰ কাল বাৰণক। এতিয়া তিনিও লোকৰ অৱস্থা কি হব ? ব্ৰহ্মাই বিষ্ণুৰ ওচৰলৈ চাপলি মেলিলে। লক্ষ্মীয়ে সবৰভীক সুধিবলৈ গল, ইন্দ্ৰ অজ্ঞান হৈ পৰিল। শেহত সকলোৰে বিদ্ৰ-নাশক গণপতিক আৰাধনা কৰিবলৈ ধৰিলে আৰু তেওঁক কলে—“লাগিলে যিহকে নকৰক কিম্বা এই লিঙ্গ যাতে লক্ষা নাপায়গৈ, তেনেকুৱা কিবা এটা উপায় কৰক।”

মহাদেৱে বাৰণক কৈছিল—“এই লিঙ্গ লোৱা। ইয়াক যি ঠাইতে ধৰা তাতে ই স্থিৰ হৈ যাব।” মহাদেৱৰ লিঙ্গ পাবাতকৈও গধুৰ আছিল। বাৰণে তাক লৈ পশ্চিম সাগৰৰ পাৰেদি গৈ আছিল। সন্ধ্যা লাগি আছিল।

ইফালে বাৰণৰ প্ৰসাৰ কৰিব লাগিল। শিৱলিঙ্গ হাতত লৈ বহিব নোৱাৰি। মাটিখনো ধৰ কেনেকৈ? বাৰণৰ মনত দোখোৰ-মোখোৰ লাগিল। এনেতে দেৱতা সকলৰ নিৰ্দেশ অনুসৰি গণেশে গৰখীয়া লৰাৰ কপ ধৰি গক চবাই চবাই তাত উপস্থিত হল। বাৰণে কলে—“হেবা গৰখীয়া, এই লিঙ্গটো অলপ ধৰাচোন। মাটিত নথৰা।” গণেশে কলে—এইটোতো বৰ গধুৰ। যদি ভাগৰি পৰোঁ তেতিয়াহলে তিনিবাৰমান তোমাক চিয়ঁৰিম। সিমান সময়ত যদি ভূমি আহা ভালৈ, নহলে তোমাৰ কথা ভূমিয়েই জানিবা।” তেওঁৰ প্ৰসাৰ কৰোঁতেনো বাক কিমান সময় লাগিব? বৰাণ বহিল। বহোঁতেতো বহিল কিন্তু কব নোৱাৰি কেনেকৈ আজি তেওঁৰ পেটৰপৰা সাত-সমুদ্ৰ তেৰ নৈব পানী বৰলৈ ধৰিলে। কাণত লগুণ আছিল। মুখেৰে মাতিব নোৱাৰে। সিদ্ধি বিনায়কে তেওঁৰ কথা অনুসৰি তিনিবাৰ বাৰণৰ নাম ললে। আক শেহত খুব চিয়ঁৰি সেই লিঙ্গটো মাটিত নমাই ধৈ দিলে যেন তেওঁৰ এই বোজা অসহ্য হৈ পৰিছিল। মাটিত থোৱাৰ লগে লগে লিঙ্গ গৈ পাতালত প্ৰবেশ কৰিলে। বাৰণে খজত অলি পকি গণপতিৰ মূৰত খুব জোৰেৰে এটা ঘোঁচা মাৰি দিলে। গজাননৰ মূৰ তেজোৰে লুতুৰি-পুতুৰি হৈ পৰিল। ইয়াৰ পাছত বাৰণে লিঙ্গ উলিয়াবলৈ চপলিয়াই গল। কিন্তু পাতালত প্ৰবেশ কৰা লিঙ্গক কেনেকৈ অনা যায়? গোটেই পৃথিৱী কঁপিবলৈ ধৰিলে। তথাপি লিঙ্গ বাহিৰলৈ নোলাল। শেহত বাৰণে লিঙ্গটো খামোচ মাৰি ধৰি মুচৰি পেলালে। আক ইয়াৰে চাৰিটা টুকুৰা তেওঁৰ হাতলৈ আছিল। হতাশ হৈ তেওঁ চাৰিওটা টুকুৰা চাৰি দিশে পেলাই দিলে। শেহত শুদা হাতেৰে লক্ষ্যলৈ উলটি গল।

যতেই লিঙ্গ মুচৰি পেলোৱা হৈছিল সেয়েই হৈছে “গো-কৰ্ণ মহা-বলেস্বৰ।” গোটেই পৃথিৱীত ইয়াতকৈ অধিক পবিত্ৰ তীৰ্থস্থান আক নাই।

গো-কৰ্ণ মহাবলেস্বৰ কাৰৱাৰ আক অঙ্কোলা বন্দবৰ মাজত অৱস্থিত ভদড়ী বন্দবৰ প্ৰায় ছয় মাইল উত্তৰে ঠিক সাগৰৰ পাৰত। দক্ষিণত ইয়াক কাশীতকৈও অধিক পবিত্ৰ বুলি ধৰা হয়। লিঙ্গৰ বেচি ভাগ মাটিৰ ভিতৰতহে আছে। তাৰ জলাধাৰৰ মাজত এটা ডাঙৰ কুটা আছে। তাৰ ভিতৰত বুঢ়া জ্বালু লুমায়ে দিলে লিঙ্গ স্পৰ্শ কৰিব পৰা যায়। দৰ্শনৰতো

এৱাই মুঠে। তাৰ পূজাবীয়ে কয় যে লিঙ্গৰ শিল অভিশয় কোৱল। শুভ
লকলৰ স্পৰ্শত ই কয় যাব পাৰে। সেই কাৰণেই আগৰ মানুহে এনেভাৱা
দিহা কৰি থৈ গৈছে। বহুত বছৰৰ পাছত কেতিয়াবা কেতিয়াবা কিবা
মঙ্গলজনক চিন দেখিলে তাৰ ওপৰৰ চাকনীখন খুলি পেলোৱা হয় আৰু
দাঁতি কাষৰ চূণ বালিৰ কামৰ আঁতৰাই মূল লিঙ্গক দুই তিনিহাত দলৈকে
মুকলি কৰি দিয়া হয়। কেইমাহমান মুকলি কৰি থোৱাৰ পাছত মুক্তা পিহি
ভৈয়াৰী কৰা চুণেৰে আটকা দাঁতি কাষৰ চূণৰ কাম কৰা হয়। যদি মই
পাহৰা নাই, তেতিয়াহলে এই কামৰ নামক “অষ্ট বন্ধ” বা ভেনেকুৱা কিবা
বুলি কয়।

যেতিয়া আমি কাৰবাৰত আছিলোঁ, তেতিয়া এবাৰ কপিলামণ্ডীৰ নিচিনা
দুৰ্গত অষ্ট বন্ধ যোগ পাইছিলোঁ। পূজনীয় পিতাদেউ, আই আৰু মই—এই
যাত্ৰাত আমি তিনিও গৈছিলোঁ। তদুৰী বন্দৰত মোক ডাঙি লবলৈ
'ভাবী' লোৱা হল। ভাৰীৰ কান্ধত উঠি মই গোকৰ্ণলৈ গলোঁ। কোটি ভীৰ্থত
প্ৰান কৰিলোঁ। গো-কৰ্ণ মহাবলেশ্বৰ দৰ্শন কৰিলোঁ। স্মশান-ভূমি আৰু
ভাৰ বন্ধক হৰিশ্চন্দ্ৰকো দৰ্শন কৰিলোঁ। যত হাড়নোৰ পেলাই দিলে গলি
যায়, ভেনেকুৱা এখন ভীৰ্ষ দেখিলোঁ। অহলাবাঈৰ অন্নসত্ৰত সেই সতী-
সাক্ষীৰ মূৰ্ত্তি চালো। মূৰত দুখ পোৱাৰ চিন থকা আৰু দুখন হাত থকা
গৰখীয়া গণেশ (গজানন) ক দৰ্শন কৰিলোঁ। তাত ব্ৰহ্মাৰ এটা মূৰ্ত্তি
দেখিবলৈ পালোঁ। সকলোতকৈ ডাঙৰ কথা এইটোৱেই যে বাৰণৰ সেই
প্ৰসিদ্ধ প্ৰশাৰ কুণ্ডটোও দেখিলোঁ। আজিও তাত পানী ভৰি আছে আৰু
ভাৰণবা দুৰ্গন্ধ ওলাইছে। তাত আৰু বহুত কিবা কিবি দেখিছিলোঁ, কিন্তু
যেইবোৰ কথা আজি মোৰ মনত নাই।

এই প্ৰদেশৰ এটা বিশেষত্বৰ কথা কবলৈ মই পাহৰি গৈছিলোঁ লাগিলে
দুখীয়াৰ ঘৰেই হওক বা চহকীৰ ঘৰেই হওক, সকলোৰে ঘৰৰ মজিয়া পকা
আছিল আৰু সিও কলা মাৰ্কল পাথৰৰ নিচিনা টান আৰু চকচকীয়া, যত
নিজৰ মুখ দেখা যায়। গৰম কালি দুপৰীয়া মানুহে একো কানি-কাপোৰ
নপৰাকৈ সেই পকাত খুব সুখেৰে শুব পাৰে। যাছে যাছে সেই পকাক
গোবৰ আৰু কাজল মিহলাই ধোৱা হয়। কিন্তু হাতেৰে মচিব নোৱাৰি।

ইয়াত ভামোল গছৰ এক প্ৰকাৰৰ ছাল পোৱা যায়। তাৰে মজিয়া মচিলে খুব চকচকীয়া হয়। তাৰ ভাৰত এই ছালক “পোৰলী” বুলি কয়।

গো-কৰ্ণৰ পৰা উলটি আহোঁতে উদড়ী লৈকে সাগৰেদি “ঈম লাল”ত অহাৰ ইচ্ছা আছিল। মোচুৰী বতাহ আৰম্ভ হবলৈ মাত্ৰ অলপ দিনহে বাকী আছিল। আঠ দিনৰ পাছত “মেচিন ব’টো” বন্ধ হোৱাৰ কথা—। এই কাৰণে উলটি অহা যাত্ৰীবোৰৰ ভিৰ বৰ বেচি হৈছিল। উদড়ী বন্দৰেদি অহা যাত্ৰীয়ে জাহাজত ঠাই পায়নে নাপায় সিও সন্দেহজনক হৈ পৰিছিল। সেই কাৰণে আমি ‘ঈম লাল’ত উঠি সোণকালে জাহাজ ধৰিবলৈ ইচ্ছা কৰিছিলোঁ।

গোকৰ্ণৰ বন্দৰ বান্ধি থোৱা নাছিল। তাৰ দাঁতিত মোৰ এবুকু পানী হৈছিল। ইয়াৰ পৰা নাৱত উঠি “ঈম লাল”লৈ যাব লগীয়া হল। ডেকা মানুহ বোৰ নাৱলৈকে খোজ কাটি যায়। কিন্তু তিবোতা আৰু কেছুৱা লৰা-ছোৱালীবোৰ ভাৰীৰ বোকোচাত উঠি নহলে হুটা ভাৰী ‘হাত পাকী’ত বহি যোৱাৰ বাহিৰে আৰু আন একো উপায় নাই।

আৰম্ভতে এটা অমঙ্গল হল। এজনী হুখীয়া বুঢ়ী মানুহ অলপ শক্ত আৱত আছিল। কিন্তু তাইৰ হাতত হুটা ভাৰী ভাৰা কৰিব পৰা পইচা নাছিল। তাই এটা পইচা লুণীয়া ভাৰীক বেচি পইচা দিয়াৰ লালচ দেখুৱাই তাক বোকোচাত তোলাবলৈ মান্দি কৰিলে। মানুহটোও ক্লীণ আছিল। সি বুঢ়ীক উঠাবলৈ মাটিত বহিল। বুঢ়ী তাৰ কান্ধত উঠিল। সি বুঢ়ীক লৈ থিয় হোৱাৰ লগে লগে দুয়ো ধপ্পৰে পৰিল। এনেতে এক চকল চোৱে দোঁৰি আহি দুয়োকে কৃতৰ্ণ কৰি দিলে। এইখন মেচিন ব’ট শেহৰ কাৰণে গোকৰ্ণৰ ৰাজ্যও বহুত আছিল। এই সকলোবোৰ ইয়াত কেনেকৈ আঁতৰি। এই কাৰণে এশজন মানুহ বহিব পৰা এখন ডাঙৰ নাও ‘ঈম লাল’ৰ পাচফালে বান্ধি দিয়া হল। কাক্ষম বিভাগৰ এজন অফিচাৰ বহা এখন নাৱো তাত বান্ধি দিয়া হৈছিল। মই দেখিলোঁ যে প্ৰাইভেট নাওবোৰৰ ব’ঠা ‘ফেন’ৰ নিচিনা হুখীয়া আছিল আৰু কাক্ষম বিভাগৰ অফিচাৰৰ নাৱৰ ব’ঠা ক্ৰিকেটৰ বেটৰ নিচিনা দীঘল আৰু চেপেটা—। আমাৰ দলটো ঠিক সময়তে ওলাই পৰিল। দুই এমাইল মান আগ

বাঢ়িলো। এনেতে গোটেই আকাশখন মেঘে ঢাকি ধবিলে। বতাহ বেগেবে বলিবলৈ ধবিলে। চৌবোৰে জোৰেবে জপিয়াবলৈ ধবিলে যেন ডেউলোকে কিবা বৰ ডাঙৰ নিমজ্ঞহে পাইছে। নাওবোৰ আক ক্ষীম লাল জোকাবিবলৈ ধবিলে। ইয়াৰ পাছত বৰষুণৰ ডাঙৰ ডাঙৰ চিটিকনি। এতিয়া কি হব? ক্ষীম লাল খনো পোহ নমনা গৰুৰ দৰে তলে ওপৰে জপিয়াবলৈ লাগিল। পাছফালৰ নাৰৰ বচিবপৰা কব্-কব-কব শব্দ আহিবলৈ ধবিলে। এনেকুৱাতে ক্ষীম লাল আক নাৰৰ মাজত এনেকুৱা এটা প্ৰকাণ্ড চৌ আহিল যে নাওবোৰ তাত অদৃশ্য হৈ গল।

মই ক্ষীম লালৰ 'বয়লাৰ'ৰ ওচৰত কাঠৰ তক্তাৰ ওপৰত বহিছিলো। আমাৰ কেন্দ্ৰেইন অতি বেগা-বেগিকৈ আহি জাহাজৰ ওচৰ পাবহি লাগে। সেই কাৰণে তেওঁ অধৈৰ্য্য হৈ ক্ষীম লালখন খুব বেগাই এৰি দিলে। তক্তাখন গৰম হৈ গল আক মোৰ গা পুৰিবলৈ ধবিলে। কি কৰো বুজিব পৰা নাছিলো। অলপ ইফাল সিফাল হলেই সাগৰত পৰাৰ ভয় আহিল। আক তাত সেইদৰে বহি থকাও মোৰ কাৰণে অসম্ভৱ হৈ পৰিছিল। এই কষ্টৰ পৰা মই অতি আচৰিত ধৰণেবে হাত সাৰিলো। সাগৰৰ এটা প্ৰচণ্ড চৌ মোৰ পিনে আগ বাঢ়ি আহিল আক সি মোক ভৰিবপৰা মুৰলৈকে গা ধুৱাই দিলে। মোৰ পিতাদেউ বৰ ক্লান্ত হৈ পৰিছিল আক আয়ে কুল-দেৱতাক স্মৰণ কৰিবলৈ ধবিলে।

'মজ্জেশা। মহাকল্পা। মায়বাপা। তুচ্ছ আতাং আংহাংলা ভাব।'

মুঘল ধাৰেবে বৰষুণ দিবলৈ ধবিলে। আমি ক্ষীম লালত অলপ সুবন্ধিত হৈ আছিলো। কিন্তু পাছফালৰ সেই নাওবোৰৰ কি দশা হৈছিল? প্ৰথমতে ক্ষীম লালে পানী কাটি ধাবলৈ ধবিলে। যেতিয়া লৈকে কেৱল বতাহৰ জোৰ আছিল তেতিয়ালৈকে নাৰত পানী সোমোৱা নাছিল। কিন্তু যেতিয়া বতাহ আক বৰষুণৰ ভিতৰত প্ৰতিযোগিতা চলিল আক দুয়োৰো অটু-হাগু বাঢ়িব ধবিলে তেতিয়া একোটা চৌতে নাৰৰ প্ৰায় আধাভাগ ঠাই পানীৰে উপচি পৰিল। যেতিয়া চৌ আগফালৰ পৰা আহিছিল তেতিয়ালৈকে ঠিকেই আছিল। নাওবোৰ চৌত উঠি আগবাঢ়ি গৈছিল। আকো কোনো কোনো সময়ত যেতিয়া নাওবোৰ চৌৰ বুকুৰপৰা নামিছিল তেতিয়া

ভলৰ পৰা নতুন চৌ উঠি নাওবোৰক ছোকাৰি পেলাইছিল। আৰু নাৰড যিবোৰ মানুহ থিয় হৈ আছিল তেওঁলোক এজন আনজনৰ গাব ওপৰত পৰি গৈছিল।

কিন্তু এতিয়া চৌ দাঁতিয়েদি আহিবলৈ ধৰিলে। নাৰড ভিতৰত বহি থকা ভিৰাত আৰু লৰা ছোৱালীবোৰে কেৱল উচুপি উচুপি কক্ষাৰ বাহিৰে আৰু কি কৰিব? তাত যিমান যুৱক-যুৱতী আছিল তেওঁলোক সকলোৰে টেমা, কলহ আদি হাতত যিহকে পাইছিল তাৰেই বাহিৰলৈ পানী পেলাইছিল। ফায়াৰ ইঞ্জিনৰ পাইপেও আনো ইয়াতকৈ বেগাই কাম কৰিব পাৰিলেহেঁতেন? নাও শুদা থাকক বা নাথাকক দুই এটা নিষ্ঠুৰ চৌৱে বিকট হাঁহিয়াৰি নাৰক খুন্দিয়াই থৈ ভিতৰলৈ সোমাই গৈছিল। সেই সময়ত লৰা-ছোৱালীৰ চিয়ৰ-বাখৰ আৰু উচুপনিয়ে কাণ ফালি দিব খুজিছিল। ইয়াক শুনি আমাৰ হৃদয় বিদৌৰ্ণ হৈ পৰিছিল। কিছুমান যাত্ৰীয়ে দস্তাৱেয় দেৱতাক কিছুমানে পংচৰপুৰৰ বিঠোৱা দেৱতাক, কোনো কোনোৱে অস্বা ভৱানীক আৰু কোনোবাই-বিঘ্ন-হৰ্ডা গণেশক মাতিবলৈ ধৰিলে। প্ৰথমতে ধীম লালৰ কেণ্ডেইন আৰু খালাচীয়ে আমাক আশ্বাস দি কলে—“হেৰি। আপোনালোকে ভয় কৰিছে কিয়? ইয়াৰ দায়িত্ব আমাৰ ওপৰতহে। আমি এনেকুৱা কিমান ধুমুহা দেখিছোঁ।” কিন্তু চাওঁতে চাওঁতে ইমান ভয়াবহ পৰিস্থিতি হৈ পৰিল যে কেণ্ডেইনৰ মুখো শেঁতা পৰি গল। তেওঁ কবলৈ ধৰিলে—“আপোনালোকে কান্দিছে কি হব? মানুহ এবাৰ মৰিবই লাগিব। লাগিলে সেই মৰণ বিচনাতে হওক, ঘোঁৰাৰ ওপৰতে হওক, চিকাৰতে হওক বা সাগৰতে হওক। আমি বে সকলো বকমৰ চেষ্টা কৰিছোঁ সেইটো আপোনালোকে নিজেই দেখিছে। কিন্তু মানুহৰ শক্তি কিমান? ভগৱানে যি বিচাবে সেয়ে হয়।” মই একেবাৰে তেওঁৰ মুখলৈ চাই আছিলোঁ। যাত্ৰাৰ আৰম্ভত যি মানুহৰ মুখ পকা থেকোৰাৰ নিচিনা বঙা আছিল, সিয়েই এতিয়া কেহেবাৰ নিচিনা ক’লা হৈ পৰিল।

ভেতিয়া মই নিচেই লক আছিলোঁ। কিন্তু এনেকুৱা গভীৰ মুহূৰ্ত্তত শিকৰেও প্ৰকৃত পৰিস্থিতি বুজিব পাৰে। পলে পলে মই স্থানচ্যুত হৈ

পৰিছিলো। নিজৰ ভ্ৰমোখন হাতেৰে খামোচ মাৰি ধৰি অতি কষ্টেৰে মই নিজৰ ঠাইত আছিলো। আমাৰ গোটেইবোৰ বস্তু এফালে পৰি আছিল। কিন্তু সেইবোৰৰ পিনে চাব কোনে? মোৰ হাতত যিটো 'সামৰলী'ত দেৱমূৰ্ত্তি, পূজাৰ ফুল আৰু নাৰিকল আছিল তাক মই নিজৰ কোলাত লৈ বহিবলৈ পাহৰা নাছিলো। সেই সময়ত মোৰ মনলৈ কেনেকুৱা কেনেকুৱা ভাব আছিল, সেইটো আছিল মোৰ মুগ্ধ ভক্তিৰ সময়। সেই সময়ত সদায় ৰাতিপুৱা মই তুণটাকৈ ভজন গাইছিলো। তেতিয়া মোৰ উপনয়ন হোৱা নাছিল। গতিকে সন্ধ্যা-পূজানো কেনেকৈ কৰিব? তথাপি যেতিয়া মোৰ পিতাদেউ পূজাত বহিছিল তেতিয়া তেখেতৰ ওচৰত বহি তেখেতক সহায় কৰি মই খুব আনন্দ পাইছিলো। মনে মনে ভাবিলো—যদি আজি আমাৰ ভাগ্যত ছুবিৰ লগীয়া আছে, তেতিয়াহলে দেৱতাৰ এই 'সামৰলী' বুকুত লৈয়ে ছুবিম। পাছ মুহূৰ্ত্ততে মনলৈ ভাব আছিল যে যদি মই মোৰ আইৰ চকুৰ আগত নাইকিয়া হৈ যাওঁ তেতিয়াহলে আইৰ কি অৱস্থা হব? এই চিন্তা ইমান অলম্ব হৈ পৰিছিল যে মোৰ উশাহ বন্ধ হৈ গৈছিল। বুকুত কোনোবাই এটা গধুৰ শিল তুলি ধোৱাৰ নিচিনা ব্যথা অনুভৱ কৰিছিলো। মই ঈশ্বৰক প্ৰাৰ্থনা কৰিবলৈ ধৰিলো।—“হে প্ৰভু। যদি ডুবাবই খুজিছা তেতিয়া হলে মোক যেন মোৰ আইৰ বুকুৰ মাজতে ডুবোৱা।”

প্ৰত্যেক সন্ধানৰ চকুত তেওঁৰ পিতাক যেন ধৈৰ্য্যৰ স্নেহদণ্ডে। বালকে বিশ্বাস কৰে যে লাগিলে আকাশখনেই ৰহি পৰক, তথাপি তেওঁৰ পিতাকৰ ধৈৰ্য্য নেভেৰায়। সেই কাৰণে এনেকুৱা ক্ষেত্ৰত যেতিয়া বালকে নিজৰ পিতাকক বিমোহিত পৰা দেখে তেতিয়া সিয়ো ব্যাকুল হৈ পৰে। মই পিতাদেউৰ চেহেৰা তথা তেখেতৰ কৰ্ম কৰ্মৰ স্তম্ভি ঘিমান ভয় খাইছিলো, বতাহ-ধুমুহা বা বৰষুণ দেখি সিয়ান ভয় ধোৱা নাছিলো। চৌৰ এই মাৰাত্মক ৰূপেও মোক বিচলিত কৰা নাছিল।

প্ৰত্যেক মাত্ৰীয়ে কেপ্তেইনক সুধিছিল—“আমি কিমান দূৰ আছিলো আৰু কিমান বাট বাকী আছে? চাৰিওফালে কেৱল বতাহ-বৰষুণ, ধুমুহা আৰু চৌৰ ভাঙৰ লীলা—। ইমান বৰষুণ দিলে, কিন্তু তথাপি আকাশখন অলপো ফৰকাল নহল। মই কেপ্তেইনক কাকুতি-মিনতি কৰি কলো—

“লালধন অলপ দীতিলৈ লৈ বলক চোন। যদি ই ডুবি যায় তেতিয়াহলে ‘কিছুমান মানুহ পাবলৈ সীতুৰি যাব পাৰিব।” তেওঁ কৰুণ হাঁহিৰে উত্তৰ দিলে—“কি মূৰ্খ ‘অ’ এই লৰাটো। পাবৰ পৰা যিমান দূৰত থকা যায় সিয়ানেই মজল। যদি অলপ মান ওচৰলৈ যাওঁ, তেতিয়াহলে শিলত থুকা খাই চুবমাব হৈ যাব। সেই কাৰণে আজি আমি জানি-তুনি পাবৰপৰা দূৰত আছো। যদি জাহাজ পাবগৈ পাৰোঁ, তেতিয়াহলে গজা স্নান কৰিলোঁ বুলি ধৰি লবা। ইয়াৰ বাহিৰে আজি আক আন একো উপায় নাই।”

ইয়াৰ আগতে মই কেতিয়াও ডাঙৰ মানুহক এজনে আনজনৰ ডিঙিত ধৰি কঢ়া দেখা নাছিলোঁ। সেই দৃশ্য আজি এই নাবত দেখিলোঁ। ইয়াত স্ত্রী-পুৰুষ এজনে আনজনক সাৰটি উচুপি উচুপি কান্দিছিল। দুই তিনিটা কেচুৰা থকা এগৰাকী মাকে নিজৰ আটাই কেইটা সন্তানক একেলগে কোলাত ডুলি লবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। কেৱলমাত্ৰ কেইজনমান যুৱকেহে প্ৰাণপণে সাগৰৰ লগত যুঁজি আছিল। ধুমুহাৰ প্ৰকোপ ইমান বাঢ়িবলৈ ধৰিলে আৰু ক্ষীম লাল আৰু নাও ইমান বেচিকৈ জোকাৰ খাবলৈ ধৰিলে যে মানুহে ভয়ত কান্দিবলৈকো পাৰবি গল। যুত্থাৰ এক ক’লা ছাঁ চাৰি-ওফালে বিয়পি পৰিল। কেৱল নাবত থকা সাহসী যুৱক আৰু ক’লাক’লা পোছাক পিন্ধা খালাচী কেইজনহে অলপ থিৰেৰে আছিল। আমাৰ কেপ্তেইনে আদেশ দি দি কেতিয়াবা ক্লাস্ত হৈ পৰিছিল, কিন্তু খালাচীয়ে অবিৰাম একাগ্ৰ মনেৰে অক্লান্ত ভাবে নিজৰ নিজৰ কাম কৰি গৈছিল। কৰ্মৰোগ ইয়াতকৈ জানো ভিন্ন?

নেহত তদড়ী বন্দৰ পালোহি। আমি জাহাজ দেখাৰ আগতে জাহাজে আমাৰ লালধন দেখিলে। জাহাজে নিজৰ উঁকি মাৰিলে—ভেঁ! ..। সকলোৰে কৰুণ নিনাদ শুনি যেন ঈশ্বৰেহে ‘মা ভৈঃব’ আকাশবাণী কৰিলে। আমাৰ টীম লালে নিজৰ তীক্ষ্ণ স্বৰেৰে উত্তৰ দিলে। সকলোৰে হিয়াত আশাৰ অছূৰ গজিল। চাৰিওফালে জয়-জয়কাৰ হল।

এনেকুৱাত যেন শেষ প্ৰযত্ন কৰাৰ ইচ্ছা আৰু আমাৰ সকলোৰে ভাগ্যৰ ওচৰত পৰাজিত হোৱাৰ আগতে শেষ যুদ্ধ কৰিবৰ কাৰণে এটা প্ৰচণ্ড চৌ আমাৰ লালৰ ওপৰত জপিয়াই পৰিল আৰু মোৰ পিতাদেউ ব’ত বহি

আছিল ভেবেত ডাঙেই নুটি বাই পবিল। মই ভয়ত চিৰঁবি উঠিলো। এতিয়ালৈকে মই কন্দা নাছিলো। কিন্তু এতিয়া এটা চিৰঁবতে যেন মই ডাব সম্পূৰ্ণ প্ৰতিশোধ লব খুজিলো। অলপ পাছতে পিভাদেউ উঠি বহিল আৰু যোক বুকুত সুমাই লৈ কবলৈ ধৰিলে—‘দত্ত, ভয় নকৰিবা। মোৰ একো হোৱা নাই।’

আমি আহি জাহাজৰ ওচৰ পালোঁহি, কিন্তু একেবাৰে ওচৰলৈ যাবলৈ কোনে সাহ কৰিব? কাক্টম বিভাগৰ নাওখন তেওঁলোকে কেতিয়াবাই বেলেগ কৰি দিছিল, কাৰণ লাল বা ডাঙৰ নাৱৰ বেগ সি সহিব পৰা নাছিল। এই সময়ত নাওখন বেলেগ কৰি দিয়াটোৱেই প্ৰয়োজনীয় হৈ পৰিছিল। দুবৰ পৰাই ফীম লালে জাহাজৰ প্ৰদক্ষিণ কৰিছিল; কিন্তু কোনো বকমেই ওচৰলৈ যাবলৈ সুযোগ পোৱা নাছিল। চোৰ ঠেকাত যদি লালখন জাহাজৰ সৈতে খুন্দা খাই গলহেঁতেন, তেতিয়াহলে একেপাৰেই শেষ মুহূৰ্ত্তত আমি সকলো চুবুৰাৰ হৈ গলোহেঁতেন। শেহত ওপৰৰপৰা বচি পেলোৱা হল আৰু আমাৰ খালাচীয়ে লালৰ ঢালত থিয় হৈ দীঘল দীঘল বাহেৰে জাহাজক ঠেলিবলৈ ধৰিলে। চোৰে খালাচীটোক জাহাজৰ ফালে পেলাবলৈ চেষ্টা কৰিছিল, কিন্তু খালাচীয়ে নিজৰ দীঘল বাহৰ জোঙেৰে এই অৱস্থাৰ প্ৰতিৰোধ কৰি আছিল। তথাপি শেহত জাহাজৰ চিৰিব লগত ফীম লালৰ ঢালৰ খুন্দিয়া-খুন্দি লাগিল আৰু কব্, কব্, শব্দ কৰি ওপৰৰ এটা দীঘল অংশ ভাগি সাগৰত পৰিল।

মই ওচৰতে আছিলোঁ, সেই কাৰণে মোৰ গাতে জাহাজত উঠাৰ প্ৰথম পাল পৰিল। কিন্তু উঠিম ক’ত? ফুটবলৰ দৰে আমাক পেলাই দিয়া হৈছিল। যয়ং কেপ্তেইন আৰু আন এজন খালাচী লালৰ ওচৰত থিয় হল আৰু প্ৰত্যেক মানুহকে ধৰি ধৰি জাহাজৰ আটাইতকৈ তলৰ চিৰিত থিয় হৈ থকা খালাচীৰ হাতত এবি দিলে। চোঁ উঠাৰ লগে লগে কেপ্তেইন আৰু খালাচী সাজু হৈ আছিল আৰু নাইকিয়া হোৱাৰ লগে লগে যাত্ৰী-সকলক বিশেষ সতৰ্কতাৰ সৈতে জাহাজত উঠোৱাৰ দিহা কৰিছিল। ক্ৰয়ফালৰ খালাচীয়ে যদি মানুহৰ হাতত ধৰি থাকে, আৰু যদি সেই সময়ত চোঁ আহে তেতিয়াহলে মানুহৰেৰ খণ্ড-বিখণ্ড হৈ গলহেঁতেন। মই ওপৰৰ

চিৰিত্ত উঠিলো আৰু আই আহিছে নে নাই অহা মুখ বুজাই চালে। যেতিয়া এজন একেবাৰে অচিনাকি মহলমান মানুহে 'আইব হাতত ধৰা দেখিলো, মোৰ মন অস্থিৰ হৈ উঠিল। কিন্তু দেইটো প্ৰাণবন্ধাৰ সময় আছিল। তাত সুকোমল ভাবৰ কি প্ৰয়োজন? অলপ পাছতে পিতাদেউ আহিল। দেবতাৰ 'সামৰলী' মই নিজৰ কান্ধত লৈছিলোঁ। ওপৰত এডোখৰ ভাল ঠাই চাই পিতাদেৱে মোক বহুৱাই দিলে আৰু নিজে বস্তু আনিবলৈ গল। মোৰ পিতাদেউক মই যথেষ্ট শ্ৰদ্ধা কৰিছিলোঁ, কিন্তু তথাপি সেই সময়ত মোৰ পিতাদেউৰ ওপৰত সঁচাকৈয়ে খং উঠিছিল। বসাতললৈ যাওক আটাইবোৰ বস্তু। নিজৰ জীৱনক বিপদৰ মুখত পেলাবলৈ দুবাৰ কিয় যাব লাগে? কিন্তু তেখেত ভিনবাব গল। শেহৰ বাৰ আহি কবলৈ ধৰিলে—“গো-কৰ্ণ মহাবলেশ্বৰৰ প্ৰসাদৰ নাৰিকল পানীত পৰি গল।” মই আৰু আই দুয়ো একেলগে কৈ উঠিলোঁ: আয়ে কলে “কি কি?” আৰু মই কলো “মাত্ৰ সিমানেইহে?”

লালৰ সকলো যাত্ৰী নমাৰ পাছত নাৱৰ যাত্ৰীসকলৰ পাল পৰিল। তেওঁলোকো সকলোবোৰ নাৱিল। ইয়াৰ পাছত লাল আৰু নাও দুয়ো নিশাচৰ ভূতৰ দৰে চিঞৰি চিঞৰি তদড়ীৰ পাৰ পালেগৈ আৰু পাৰত তপস্যা কৰা সকলক অলপ অলপকৈ কঢ়িয়াই আনিলে। বতাহ ধুমুহা এতিয়া অলপ শান্ত হৈছে। কিন্তু অন্ধকাৰ বাতি আৰু নাচি থকা চৌবোৰৰ মাজত প্ৰতিযোগিতা দেখি তেওঁলোকৰ যি অৱস্থা হৈছিল তাৰ বৰ্ণনা কোনে কৰিব পাৰে?

জাহাজ যাত্ৰীৰে ভৰি পৰিল। যেনেই কথা পাতিছিল কেৱল সাগৰত ডুব যোৱা নিজৰ বয়বস্তৰ কথাহে কৈছিল। শেহত সকলো যাত্ৰী আহি পৰিল। ভগবানৰ কৃপাত কাৰো জীৱন হানি নহল। এইবাৰ জাহাজ যাবলৈ ধৰিলে আৰু মানুহে অতীতৰ এনেকুৱা বিপদজনক যাত্ৰাৰ স্মৃতি স্মৰণ কৰি আজিৰ দুঃখ লাঘৱ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিলে। বহুত সময়লৈকে কাৰো টোপনি অহা নাছিল। মই কেতিয়া শুলো, বাতিপুৰা কেতিয়া কাৰবাৰ বন্দৰ পালোঁহি আৰু আমি কেতিয়া আহি যব পালোঁহি আজি মোৰ একো কথাই মনত নাই। কিন্তু সেইদিনাৰ ধুমুহাৰ সেই প্ৰশঙ্ক

আজিও মোৰ স্মৃতিপটত ইমান সজীৱ হৈ আছে, যেন ই কালিবহে বটনা।
সঁচাকৈয়ে 'দুঃখং সত্যং সুখং মিথ্যা দুঃখং জন্মোঃ পৰং ধনম্।'।

অক্টোবৰ ১৯২৫ চন।

২৩। ভৰতৰ দৃষ্টিত

পাবত থিয় হৈ সাগৰৰ শোভা পান কৰিলে আনন্দত অন্তৰ ভৰি যায়।
কোনো ওখ ঠাইৰপৰা যদি এই শোভা চাবলৈ সুযোগ পোৱা হয়, তেতিয়া-
হলে আক কি লাগিছে? জাহাজৰ ওপৰ ফালৰপৰা বা দেবগড়ৰ নিচিনা
দীৰ্ঘৰ মূৰৰ ফালৰ সাগৰৰ পাৰত হোৱা চৌৰ অবিৰাম ক্ৰীড়া দেখিলে এক
অপূৰ্ব আনন্দ জাগি উঠে। আমাৰ মনত যেতিয়া এনেকুৱা ভাবৰ জন্ম হয়
যে আমি সাগৰৰ ৰজা আৰু চৌৰ এই সৈন্যবোৰে আমাৰ পক্ষৰ পৰা আগ-
ফালৰ ভূমিক পৰাজিত কৰি আছে, তেতিয়া আমাৰ মনত এক প্ৰকাৰৰ
অহংকাৰ জন্মে। মনোযোগেৰে চালে বুজিব পাৰি যে সাগৰৰ সেউজীয়া
সেউজীয়া বা ক'লা ক'লা পানীয়ে আনন্দত আহি বগা বালিৰ পাৰত
ছোৱেৰে আক্ৰমণ কৰে আৰু শেষ মূহুৰ্ত্তত—"হেৰি, এইটো এটা ধেমালিহে
'মাহি-শ' বুলি কৈ হাহি পেলায়। তেতিয়া তেওঁৰ এই মিথ্যা ভাষণ শুনি
আমিও খিল-খিলাই হাঁহি দিওঁ।

যি সকল মানুহ সাগৰৰ পাৰত থাকে তেওঁলোকৰ ভাগ্যত এনেকুৱা দৃশ্য
দেখাৰ কেতিয়াবা সুযোগ হৈ যায়। কিন্তু যত সাগৰ আৰু বালিয়ে অঞ্চ
জল ক্ৰীড়া কৰি আছে, সেই দিশৰ সমকোণৰ ওপৰত থিয় হৈ বালিৰ এই
জল-বিহাৰ আৰু চৌৰ এই বালি-বিহাৰ অপলক দৃষ্টিত চোৱাৰ সৌভাগ্য
যদি কেতিয়াবা পোৱা যায়, তেতিয়া হলে মানুহে 'অন্ত মে সফলা যাত্ৰা ;
শাস্ত্ৰাহং অপ্ৰসাদতঃ', কিয় নাগাব ?

১৮৯৫ চনত মই যিখন গোকৰ্ণলৈ গৈছিলো আৰু দহ বছৰৰ আগত যি

গোকৰ্ণৰ দৰ্শন মই শ্ৰীগন্ধাধৰ বাঙ দেশপাত্ৰৰ লগত কৰিছিলো, সেই গোকৰ্ণৰ পবিত্ৰ পাবত সংগৰহেলা * ৰ সাগৰ দৰ্শন কৰাৰ সৌভাগ্য হোৱাত মই আনন্দ-বিভোৰ হৈ পৰিছিলো। গোকৰ্ণৰ সাগৰ তট যথেষ্ট বিস্তৃত আৰু মনোৰম। সোঁফালে বা উত্তৰ পিনে কাৰবাৰৰ পৰ্বত আৰু দ্বীপবোৰ কুঠলোৰ আকাশত অস্পষ্ট ভাৱে দেখা যায়; বা দক্ষিণফালে বামতীৰ্থৰ পাহাৰ তাৰ ওপৰত অৱস্থিত ভবভৰু সৰু মন্দিৰটো আৰু সমুখত অগাধ অনন্ত সাগৰ “অমৰ হৈ আছা” বুলি কৈ দিনে বাতিয়ে আমন্ত্ৰণ জনায়। হৃদয় উতলা কৰা এনেকুৱা দৃশ্য যদি এবাৰ দেখা যায়, তেতিয়া কোনো কেতিয়াবা ইয়াক পাহৰিব পাৰি? বামতীৰ্থ পৰ্বতৰ ওপৰলৈ গৈ তাৰ নিজৰাত স্নান কৰা সংকল্প যদি মই আগতে নকৰিলোহেঁতেন, তেতিয়াহলে সেই সাগৰৰ এই মনোৰম দৃশ্যত সঁতুৰি থাকিবলৈ ভাল পালোহেঁতেন। নাৰিকলৰ বাগিচা আৰু খহটা শিলবোৰ পাৰ হৈ আমি বামতীৰ্থ পালোহি। তাৰ জলধাৰৰ তলত বহি গা ধোৱাৰ সাত্ত্বিক আনন্দ উপভোগ কৰি বামেশ্বৰৰ দৰ্শন কৰিলো।

শান্তিলা মহাৰাজ নামৰ এজন সাধুৰ অসংখ্য মানুহক উৎসাহ দি এই মন্দিৰটো বিনামূল্যে নিৰ্মাণ কৰাই লৈছিল। এই মন্দিৰ সাগৰৰ বুকুত পোমাই থকা আৰু বহুত দূৰলৈকে বিয়পি থকা এটা ওখ পৰ্বতৰ ওপৰত অৱস্থিত। বালিৰ পট আৰু চৌৰ পট, এটাই আনটোক আলিঙ্গন কৰি যত ধেমালি কৰি আছিল, সেই সৌন্দৰ্য্য। আমি মন্দিৰৰ ওপৰৰ পৰা চাইছিলো। দুই এজোপা নাৰিকলগছে এই ঠাইত থিয় হৈ সাগৰ আৰু বালি মিলনৰ এই আনন্দ উপভোগ কৰিছিল। তেওঁলোকে নিজৰ ডাল জোকাৰি আমাক কলে—“আহক, আহক। এই ডোখৰ ঠায়েই ভাল, ইয়াৰপৰা বালি আৰু সাগৰৰ মিলনৰ দৃশ্য পোনপটীয়াকৈ দেখা যাব।”

ইয়াৰপৰা মই দেখিলো যে সাগৰে পানীৰ ঢৌক আশ্ৰয় দিছে; কিন্তু বালিৰ পটক এতিয়া কোনে আশ্ৰয় দিব? কাষত কোনো পাহাৰ নাছিল

* গৰুৰ গাৰ্খীৰ খীৰোৱাৰ পাছত তথা গোহালী পৰিকাৰ কৰাৰ পাছত আটাইবোৰ গৰুকে পৰাধত চৰাবলৈ গোটোৱা হয়, সেই সময়ক (আৰু বাতিপুৰা ন বজা) ‘সংগৰহেলা’ বুলি কয়। এই শব্দ বেৎফালীন।

সেই কাৰণে নাৰিকল আৰু সৰোব (এবিধ গছ) নিচিনা গছবোৰে নিজৰ মূৰতে ইয়াৰ দায়িত্ব লৈছিল। এই ঔখ গছবোৰ আৰু সাগৰৰ গভীৰ পানী—হুয়োৰো সেউজীয়া বহুৰ ভিতৰত নিশ্চয় ভিন্নতা আছিল, কিন্তু তেওঁলোকৰ কামত কোনো পাৰ্থক্য দেখা নগৈছিল; গছে নিজৰ ভৰিৰ ওলত থকা বালিক আশীৰ্বাদ দিয়ে, আৰু সাগৰৰ গভীৰ পানীয়ে চৌবোৰক আগুৱাই যাবলৈ উৎসাহ দিয়ে; এই দৃশ্য দেখি বাক কাৰ তৃষ্ণা শুচিব ?

কোনো দৃশ্য দেখি মানুহে তৃপ্তি নাপায়, সেই কাৰণে মানুহে যি কোনো এঠাইত থিয় হৈ সেই ঠাইৰ দৃশ্য পান কৰি ভাল নাপায়। মই দেখিলোঁ যে বামতীৰ্থৰ নিজৰা আৰু বামেশ্বৰ মন্দিৰৰ ভট্টাৱধান কৰিবৰ কাৰণেই যেন বামচক্ৰৰ প্ৰতিনিধি ভবত এই পৰ্বতৰ ওপৰত থিয় হৈ আছে। তেওঁক দৰ্শনতো কৰিবই লাগিব আৰু যদি সম্ভৱ হয়, তেতিয়াহলে উপযুক্ত ঔখ ঠাইলৈ গৈ তেওঁৰ দৃষ্টিৰে সাগৰক চাবও লাগিব। ওপৰলৈ উঠিব নোৱাৰিলে বিশাল দৃষ্টি কেনেকৈ পোৱা যাব ? ঋতুটীবোৰে মোক নিমজ্ঞ কৰিলে, সেই কাৰণে মই নাচি-বাগি, জপিয়াই আৰু বতাহৰ দৰে গৈ ভবতৰ মন্দিৰ পালোঁগৈ। মোৰ গাত যেন তেতিয়া পাৰিছে সজিছিল। তাত সৰু শুভ্ৰকায় ভবতে সুন্দৰ পীতাম্বৰ পিন্ধি সমুদ্ৰ দৰ্শন কৰি আছিল। মোৰ বোধেৰে ভবতৰ মূৰ্ত্তিৰ দাঁতি কাষৰত মন্দিৰ সাজিব নালাগিছিল ? তেওঁক বদত, বতাহত আৰু বৰষুণত তপস্যা কৰিবলৈ দিব লাগিছিল। সমুদ্ৰৰ ওপৰৰপৰা অহা শীতল বতাহৰ ভিতৰত তেওঁ সূৰ্য্যৰ উদ্ভাপ সহজে সহিব পাবিলেহেঁতেন। মানুহে এইটো কথা কেনেকৈ পাহৰি গল যে প্ৰকৃততে ভবত সূৰ্য্যবংশী ৰাজপুত্ৰ আছিল ? বায়ুপুত্ৰ হনুমান আৰু সূৰ্য্যবংশী ৰাঘৱৰ কথা স্মৰণ কৰি আমি তাত ভালেখিনি সময় থিয় হৈ বসোঁ। অজ্ঞাত ভক্তি ভাৱৰ সোঁত বৈ আছিল আৰু আগ ফালে আছিল সাগৰৰ পানীত জোঁৱাবৰ ভাটা।

সেইদিনাৰ সেই অনুপম আৰু পবিত্ৰ দৰ্শনৰ কাৰণে মই বামতীৰ্থ আৰু দিকুপাল মহাৰাজ ভবতৰ ওচৰত চিৰকৃতজ্ঞ হৈ থাকিম।

২৪। বেলগঙ্গা সীতাৰ স্থানৰ স্থান

বেলগ্ৰামৰ সেউজীয়া কুণ্ড চাই উলটি আহিবৰ সময়ত বাটত বেলগঙ্গাৰ নিজৰা দেখিছিলোঁ। নিজৰাটো ইমান সৰু আছিল যে তাক বলা বুলিও ক'ব নোৱাৰি। তথাপি সি বেলগঙ্গাৰ নিচিনা প্ৰতিষ্ঠিত নাম পালে। নৈৰ নাম শুনাৰ পাছত তাৰ উদ্গম কত তাৰ সন্ধান নকৰাকৈ জানো থাকিব পাৰি? কিন্তু আমি যে গুহাৰ কাককাৰ্য্যত মডলীয়া হৈ ঘূৰি ফুৰিছিলোঁ; সেই কাৰণে আমাৰ বেলগঙ্গাৰ কথা পৰ্য্যন্ত মনত পৰা নাছিল। 'অপৌৰুষেয়' কাককাৰ্য্যৰ কৈলাসৰ গুহা চাই আমি জৈন তীৰ্থভবৰ ইন্দ্ৰসভাৰ ফালে আগ বাঢ়িছিলোঁ। এনেতে শ্ৰীঅচ্যুত দেশপাণ্ডেই কলে—“বেলগঙ্গাৰ উদ্গম এয়েই” নাম শুনিয়েই বেলগঙ্গাৰ কথা মনত পৰিল।

ইন্দ্ৰসভাৰপৰা উলটিবৰ সময়ত আমি ২১ নম্বৰৰ গুহালৈ গলোঁ। বহুতো গুহা ঘূৰা কাৰণে আমি যথেষ্ট ক্লান্ত হৈ পৰিছিলোঁ। আমাৰ গোটেই গাভ বিষ উঠিছিল। ঠিক সেই সময়তে বম্বৈৰ ওচৰত অৱস্থিত ধাৰা পুৰীৰ এলিফেণ্টা গুহাৰ কথা মনত পেলাই দিয়া ইয়াৰ ২৩ নম্বৰ গুহাটোৱে এক অপূৰ্ণ শোভা বিস্তাৰ কৰিছিল। ঘূৰি পকি আমাৰ ভৰি বেচি ভাগৰি পৰিছিলনে চাই চাই আমাৰ চকু বেচি ভাগৰি পৰিছিল সেইটো কোৱা টান আছিল। অলপ জা-জলপান খাই ভাগৰ পলোৱাৰ পাছত আমি আগ বাঢ়ি যাম বুলি ঠিক কৰিছিলোঁ। এনেতে সীতাৰ স্থানৰ কথা মনত পৰিল।

অযোধ্যাৰ পৰা জনকপুৰীলৈকে সীতা ধোজ কাটি গৈছিল আৰু তাৰ পৰাই বাৰণে ডেওঁক তুলি লহালৈ নিছিল। খুব সম্ভৱ দুঃখাবেগত সীতাই দক্ষিণৰ এই প্ৰদেশখন দেখাই নাছিল। কিন্তু যেতিয়া বামে বাৰণক বধ কৰি ডেওঁক পুষ্পক বধত তুলি লহাৰ পৰা অযোধ্যালৈ আকালী যাত্ৰা কৰিলে, তেতিয়া চাৰ্গৈ তলৰ এই প্ৰাকৃতিক দৃশ্য দেখি সীতা দেৱীয়ে কিমান আনন্দ পাইছিল। বায়ান্ধৰত বান্ধীকিয়ে যতে-ততে প্ৰাকৃতিক সৌন্দৰ্য্যৰ প্ৰতি সীতাৰ পৰুণাতিভা বৰ্ণনা কৰিছে। যদি সীতাই ভাবতৰ লালিত্য, সৌন্দৰ্য্য আৰু পবিত্ৰ ঠাইৰ বৰ্ণনা স্বয়ং লিখিলেহেঁতেন, তেতিয়া-

হলে ইয়াৰ পাছত সংক্ৰান্তৰ কোনো কৰিয়ে সৃষ্টি বৰ্ণনাৰ এশাবীও লিখিবলৈ সাহ নকৰিলেহেঁতেন।

সীতাদেবীয়ে পৰ্ব্বভবোৰ দেখি আনন্দিত হৈছিল, নিজৰ আনন্দাশ্ৰবে নৈবোৰক গা ধুৱাইছিল, হাতী-পোৱালীবোৰক মৰম কৰিছিল, ক্ৰৌঞ্চ (চাকৈ-চকোৱা) যুগলক আশীৰ্বাদ দিছিল, সুগন্ধি ফুলৰ সৌৰভত উদ্ভাস্তা হৈছিল, আৰু প্ৰত্যেক ঠাইত সকলো আনন্দকে বাময় কৰি লৈ নিজক পাহৰি গৈছিল। লক্ষ্যভো বামৰ বিবহত ব্যাকুল হোৱা সীতা তাৰ এখন নৈৰ লগত একাকৰ নোহোৱাকৈ থাকিব নোৱাৰিছিল। আজিও লক্ষ্যৰ “সীতাৰাকা” বৰ্ষা ঋতুত দুয়োপাৰৰ পৰা উখলি উঠে, আৰু যিমানবোৰ পথাৰ তলনিয়ায়, সেই সকলোবোৰকে সুবৰ্ণময় কৰি তোলে। সীতাৰ জন্মই মাটিৰ পৰা হৈছিল। ভাৰত ভূমিৰ ভক্তিকপত আজিও ই আমাক দৰ্শন দিয়ে।

গোদাবৰীৰ বিশাল প্ৰদেশত ঘূৰি ঘূৰি হয়তো আমি এতিয়া ভাগৰি পৰিছোঁ বুলি সীতাই ভাবিছিল। লক্ষ্মণক বনৰ ফল-মূল আনিবৰ কাৰণে পঠিয়াই দিব আৰু বামেতে ধনু-কাঁড় লৈ পহৰা দি থাকিবই, তেতিয়াহলে এই বেলগঙ্গাৰ আতিথ্য স্বীকাৰ কৰি অলপ জলবিহাৰনো কৰি কৰি নলও ?

প্ৰথমতে আমাৰ কোনো উপযুক্ত ঠাইৰপৰা কেৱল বেলগঙ্গাৰ সুন্দৰ জলপ্ৰপাত দৰ্শন কৰাৰ ইচ্ছা আছিল। সেই কাৰণে ২৯ নম্বৰ গুহাৰ বাওঁফালে আৰু আমাৰ সোঁফালে যি ফুটা দেখা গৈছিল, আমি তালৈ গলোঁ। অৱশ্যে আমাৰ মনে মনে এইটো আশা আছিল যে যদি তললৈ যাব পৰা যায়, তেতিয়াহলে তাৰ আনন্দ নোলোৱাকৈ নাথাকে। গুহাৰ ফুটাৰপৰা চালো—এটা কুমলীয়া প্ৰপাত বতাহৰ লগত ধেমালি কৰি তললৈ নামি আহিছে আৰু নিজৰ আতুলি জোকাৰি আমাক নীৰৱে নিমজ্ঞ জনাইছে। মই ভাবিবলৈ ধৰিলোঁ যে তললৈ নামিব পৰা যাবনে নাযায় ? ইমানখিনি সময় খৰচ কৰা উচিত হবনে নহয় ? মোৰ লগৰীয়া সকলৰ মোৰ এই স্বাধীনতা ভাল লাগিবনে নাই ? মোক এনেকুৱা সমস্যাও পৰা দেখি উপভ্যাকাত লৰি-চাপৰি ফুৰা অকণমান চবাইবোৰে মোক তিবন্ধাৰ কৰি হাঁহি পেলালে “চোৱাচোন, কিমান নীৰৱ মানুহ। প্ৰপাতে

ইমান আগ্রহেৰে নিয়ন্ত্ৰণ কৰিছে আৰু এওঁ চিন্তাব সাগৰত ডুবি আছে। এই মানুহবোৰৰ মাজত কাব্যলিখা মানুহ বহুত আছে, কিন্তু কাব্য অনুভব কৰিব পৰা মানুহ নিচেই কম। সন্মুখৰ এই মানুহজনে নিজক প্ৰকৃতিৰ বালক বুলি কয়। সোঁৱা চোৱা, তেওঁ কেনেকৈ প্ৰপাতৰ ফালে একেবাৰে চাই আছে। ফটিকৰ নিচিনা তলৰ নিৰ্মল পানী দেখি এওঁৰ অন্তৰ আনন্দত নাচি উঠিছে, কিন্তু এওঁ একো ঠিক কৰিব পৰা নাই। সেই কাৰণেই এওঁ আগবাঢ়িব পৰা নাই। এওঁক কোনোবাই 'তই ইয়াত শিল হৈ থাক' বুলি শাপ দিয়া নাই নহয়। তথাপি এওঁ শিলৰ নিচিনাকৈ অচল হৈ আছে।"

চবাইবোৰৰ এই ভিৰঙাৰ স্তনি মই লাজ পালোঁ, আৰু আকৌ প্ৰকৃতিহু হোৱাৰ আগতেই মই নামিবলৈ ধৰিলোঁ। মই ভাবি আছিলোঁ যে সোঁ-ফালৰ খাল পাৰ হৈ সেই পাৰেদি প্ৰপাতৰ ওচৰলৈ যাম নে বাওঁফালে প্ৰপাতৰ দাঁতিয়েদি ২৮ নম্বৰৰ সৰু গুহালৈ যাম আৰু তাৰপৰা প্ৰপাতৰ জলবিদ্যুৰ আনন্দ উপভোগ কৰিম? যেতিয়া বাওঁফালৰ বাটত কাব্য আছিল, তেতিয়া সোঁফালৰ বাট দীঘল আৰু সুবন্ধিত আছিল। মই গা-ধুবৰ কাৰণে সাজু হৈয়েই নামিছিলোঁ, সেইবাবে ভিতৰ প্ৰশ্নই উঠা নাছিল।

২৮ নম্বৰৰ সৰু গুহাত ২।১ টা মূৰ্ত্তি আছে, কিন্তু সেই গুহাৰ ভিতৰত কোনো বিশেষ কাব্য নাই। কাব্য যে বাহিৰতহে ব্যাপ্ত হৈ আছিল। এই গুহাত বহি যদি কোনোবাই বাহিৰৰ ফালে চায়, তেতিয়াহলে পানীৰ পাতল আৱৰণৰপৰা তেওঁ নিজৰ সন্মুখৰ সৃষ্টিৰ জীৱনময় বিকাশ দেখিবলৈ পাব। প্ৰপাত বাগৰে, কিন্তু তাৰ সোঁত ইমান স্থল নহয় যে দাঁতি কাষৰৰ একো দেখা পোৱা নাযাব। এই গুহা পানীৰ আৱৰণৰ অন্তৰালত ঢাক খাই থকা সত্ত্বেও নিতিতে, কাষৰ চঞ্চল বতাহে পানীৰ কণিকাবোৰক গুহাৰ ভিতৰলৈ লৈ নাযায়। গুহাৰ অলপ বাহিৰলৈ ওলাই আহিলে আগুনি এইটো অভিযোগ নকৰিব যে বতাহে আপনাক কিয় তিয়াই দিলে।

আমি এই গুহাৰ পৰা তললৈ নামিলোঁ। যি শিলৰ ওপৰত প্ৰপাতৰ পানী বাগৰি আছিল মই তাতে বহিলোঁ। এশফুট ওপৰৰ পৰা যি পানী

পৰিছিল, নি কেৱল মানুহৰ শৰীৰক স্পন্দিত কৰিয়েই ক্ষান্ত নহয়। প্ৰথমতে সেই পানীয়ে মূৰত কোবাবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। তাৰ পাছত কাণত মাৰিবলৈ ধৰিলে, আকৌ পিঠিত ধপ্ ধপালে। এই দৰে যাত্ৰাৰ সকলো ভাগৰ নাইকিয়া হৈ গল। প্ৰায়েই আমি প্ৰথমতে মালিচ কৰাই পাছত গা ধোওঁ। ইয়াত মালিচ আৰু স্নানৰ মাজত কোনো পাৰ্থক্য নাছিল। সীতা আয়ে ইয়াত নিজৰ চুলি মেলি পানীত পৰিষ্কাৰ কৰিছিল চাৰ্গৈ।

কিন্তু ই কি? মই যাযাবৰ যাত্ৰী নে পৃথিৱীৰ বাদচাহ? মোৰ কাৰণে এই বহুখচিত আসন কৰপৰা আহিল? চাৰিওফালে পানীৰ কণিকা এইদৰে বিয়পি আছিল, যেন মুক্তাৰ মালাহে। মোৰ আসনৰ তলত সুন্দৰ বামধেমুৰ নিচিনা দুটা শিলে মোক সজাটৰ উপাধি প্ৰদান কৰিছিল। অলকাপুৰীৰ কুবেৰভকৈ মোৰ বৈভৱ নো কোনগুণে কম আছিল? বামধেমুৰ দুয়ো দাঁতিত কপৰ আসনত বহি আছিলোঁ আৰু মুক্তা মালাৰ উত্তৰীয় গাত লৈ ইয়াত আনন্দ উপভোগ কৰিছিলোঁ। মূৰৰ ওপৰত সূৰ্য্যনাৰায়ণৰ উজ্জল ছাতি আৰু চাৰিওফালে উৰি ফুৰা বিজ সকলে জগন্নাথৰ স্তোত্ৰ গাই আছিল।

শৰীৰ পৰিষ্কাৰ কৰিবৰ কাৰণে নহয়, বৰং ব্যায়াম আনন্দ উপভোগ কৰিবৰ কাৰণে মই শিলৰ ওপৰত উঠি প্ৰপাতৰ তলত নিজৰ গোটেই গাভো বঁহিলোঁ। স্নান-পানৰ আনন্দ ললোঁ আৰু বামৰক্ষা স্তোত্ৰ মনত পেলালোঁ। সীতা আয়ে যি ঠাই ভাল পাইছিল, তাত বাম-ৰক্ষা-স্তোত্ৰ মনত পৰাটো স্বাভাৱিক আছিল। মূৰৰপৰা ভৰিলৈকে গোটেই গা বঁহি পৰিষ্কাৰ কৰাৰ সময়ত 'শিবো মে বাঘৰঃ পাতু, ভালং দশবধাস্কজঃ' আদি শ্লোক মনত পেলাবলৈ এই ঠাই কিমান উপযুক্ত আছিল। স্বৰ্গলৈ যোৱা মানুহো যদি শেহত মৰ্জা লোকলৈ উলটি আহে, তেতিয়াহলে যদি মই এই প্ৰপাতত গা-ধোৱাৰ পাছত আকৌ স্বাভাৱিক জীৱনলৈ ঘূৰি যাব খোজোঁ, তাত আচৰিত কি?

এই কাৰণে শেহত এই সকলো আনন্দ বেছাৰে ত্যাগ কৰি আৰু মোৰ নিজৰ সংঘৰ্ষ কাৰণে গোঁৱৰ অনুভৱ কৰি উলটিলোঁ আৰু নতুন কাপোৰ সলাই জা-জলপান খাবৰ কাৰণে সাজু হলোঁ। জলপানো কি—

ইয়ো কলা নিবীৰ্ণৰ কাৰণে হুণবীয়ালৈকে কৰা ভগ্না আৰু প্ৰপাতত
মানব শাস্তিৰ পাহত অমৃত ভোজন—তথা বেলগছাৰ কপা-প্ৰসাদ আছিল।
ওচাত হিব হৈ থিয় হৈ থকা হুববীৰ যদি চকু থাকিলহেঁতেন, তেতিয়াহলে
তেওঁৰ নিশ্চয় আমাক দেখি হিংসা লাগিলহেঁতেন।

চেপ্তেম্বৰ ১৯৪০ চন।

২৫। কৃষক নদী ঘটপ্ৰভা

ঘটপ্ৰভা আৰু মলপ্ৰভা আমাৰ ফালৰ কৰ্ণাটকৰ দুখন প্ৰধান নদী।
এওঁলোকৰ স্বভাৱ কৃষকৰ নিচিনা। এওঁলোক যি ঠাইলৈকে যায়, তাতে
খেতি কৰে, মাটিত সাৰ দিয়ে, পানী দিয়ে আৰু পৰিশ্ৰমী মানুহক সমৃদ্ধি
যোগায়। ইয়াৰ উপৰিও গোকাকৰ ওচৰত এটা ডাঙৰ মথাউৰি সাজি
মানুহে এই নৈৰ শক্তিৰ দ্বিগুণ কৰিছে। যি ঠাইলৈ নৈৰ পানী নগৈছিল
এতিয়া এই মথাউৰিৰ কাৰণে তালৈ পানী যাব পাৰে। ঘটপ্ৰভাৰ নাম
লোৱাৰ লগে লগে গোকাকৰ ওচৰৰ দীঘল মথাউৰিটোৰ 'কথা' নিশ্চয়
মনলৈ আহিব। ডাঙৰ ডাঙৰ নৈবোৰে য'ৰে-তৰে পৰা বোকা কঢ়িয়াই লৈ
যায় আৰু সৰু সৰু নৈবোৰে অলপ অলপ ভাল সাৰবা বোকা কৃষক সকলক
নিজৰ পানীৰ লগত বিনামূল্যে দি নিজৰ সম্ভাৱনক পালন কৰে। সচাকৈয়ে
ঘটপ্ৰভা কৃষক সকলৰ নদী।

বেল গ্ৰামৰ ইমান ওচৰত থকা সত্ত্বেও গোকাকৰ ওচৰৰ ঘটপ্ৰভাৰ প্ৰপাত
এতিয়াও চাবলৈ বাকী আছে।

১৯২৬-২৭ চন।

২৬। কাশ্মীৰৰ দুধগজা

শ্রীনগৰতনো বাক পানীৰ কেনেকৈ আকাল হব? সতীসৰ নামৰ পৌৰাণিক সৰোবৰক ভেদ কৰি কাশ্মীৰ প্ৰদেশ তৈয়াৰ কৰা হৈছে। এই উপভাৰ দীঘল-বহল জুখিবলৈকে যেন ঝিলাম নৈ সৰ্পাকাৰে বৈ গৈছে। ইয়াৰ বাতিৰে যিফালেই চকু দিয়া যায়, সেইফালেই পহুম ফুল, পানী-শিজিৰি (চিজিৰা) তথা নানা তৰহৰ শাক-পাচলী জন্ম দিয়া সৰোবৰ বিকৃত হৈ আছে। যি বছৰ জলপ্ৰলয় নহয়, সেই বছৰক সৌভাগ্যৰ বছৰ বুলি ধৰি লওক। এনেকুৱা প্ৰদেশত গাড়ীৰ ঠেক বাৰৈৰ নিচিনা তুচ্ছ প্ৰবাহকনো বাক কোনে শোধে?

তথাপি কাশ্মীৰতো এনেকুৱা এক প্ৰবাহে সন্মান পাইছে। ইয়াত লাৰ্গিলে পানী সৰহ নহওক, তথাপি এই প্ৰবাহ অখণ্ড ৰূপত বৈ আছে। ই কমো হোৱা নাই আৰু বেচিও হোৱা নাই। ইয়াৰ পানী বগা, সম্ভৱ সেই কাৰণেই ইয়াৰ নাম দুধগজা ৰখা হৈছিল। আমি যি নাৰায়ণা-শ্ৰমত আছিলোঁ, তাৰ ওচৰেদিয়েই এই দুধগজা বৈ গৈছে। এডাল দীঘল কাঠ পেলাই তাৰ ওপৰত দলং সজা হৈছিল। গা ধুবৰ কাৰণে দুধগজা বৰ উপযুক্ত। তাত থিয়ৈ থিয়ৈ গা ধুব পাৰি, আৰু সাঁতুৰিব খুজিলে অলপ সাঁতুৰিবও পাৰি। বুৰাৰ বেমাৰ হৈছিল। সেই কাৰণে কাহি-বাতি ঘঁহা, কাপোৰ খোৱা আৰু শ্ৰম কামত দুধগজাৰ পৰা মই যথেষ্ট সহায় পাইছিলোঁ। সেই অপৰিচিত প্ৰদেশত যেতিয়া আমি ছয়ো বেমাৰত পৰিলো, তেতিয়া যদি আমি দুধগজাৰ সহায় নাপালোঁহেতেন, তেতিয়াহলে আমাৰ কি দশা হ'লহেতেন?

কৃতজ্ঞতাৰ কাৰণে দুধগজাৰ মাহাত্ম্যৰ বিষয়ে জানিবলৈ ইচ্ছা হল। বাজহুৱা পুখি-ভৰাললৈ গৈ মই ভালেমান কিতাপ বিচাৰি উলিয়ালোঁ। এইটো জানি মই আচৰিত হলোঁ যে ইমান সৰু দুধগজা বহুত দূৰৰ পৰা আহিছে আৰু দূৰ দূৰণিলৈকে বৈ গৈছে। কোন ঋষিয়ে দুধগজাক জন্ম দিছিল কোনে কোনে ইয়াৰ পাৰত ভপস্যা কৰিছিল আদি সকলো ভাষা মই

বিচাৰি উলিয়াইলোঁ। ইতিহাসৰ অনন্ত ঘটনাব দৰে এই ভণ্ডা বিন্দুতিৰ প্ৰবাহত আকৌ উটি গল আৰু কেৱল প্ৰকৃত কৃতজ্ঞতাহে বাকী থাকিল। ইমানেই মনত আছে যে প্ৰত্যেক দিনেই বাতিপুৰা মঠৰ সাধুসকল গা ধুবৰ কাৰণে এই নৈত গোট খায় আৰু বাতি যেতিয়া সকলো শোৱে, তেতিয়া মই দুধগন্ধাৰ পাবত বহি আকাশৰ ক্ৰৱ তৰাব ফালে চাই থাকোঁ। অৱশ্যে মই বেচি সময় চাব নোৱাৰোঁ। কাৰণ কান্ধীবত ক্ৰৱ ইমান ওপৰত আছে যে তেওঁৰ ফালে চাই থাকিলে ডিঙিৰ বিষ হৈ যায়। তাত সপ্তৰ্ষিৰপৰা অকঁৱতীৰ সৈতে বশিষ্ঠক একেবাৰে মূৰৰ ওপৰত বিৰাজমান দেখি কেনেকুৱা আচৰিত যেন লাগে।

কান্ধীৰ ভলবাহিনী সতী কন্যা দুধগন্ধাক মোৰ নমস্কাৰ।

১২২৬-২৭ চন।

২৭। স্বধূ'গী বিতস্তা

“সংসাৰত যদি কৰবাত স্বৰ্গ আছে,

তেতিয়াহলে সঁচাকৈয়ে ইয়াতে, ইয়াতে, ইয়াতে আছে।”

ঝিলম নৈৰ উল্গাম্ স্থান চোৱাৰ পাছত সম্ৰাট জাহাঙ্গীৰৰ মুখৰপৰা এনেকুৱা শব্দ ওলাইছিল। তেওঁৰ এই উক্তি তাৰ আঠ চুকীয়া পুখুৰীৰ ওপৰৰ শিলত খোদিত কৰা আছে। সঁচাকৈয়ে এই ঠাই ভূ-স্বৰ্গ পদৰ অধিকাৰী। বেদকালত এই নৈৰ নাম বিতস্তা আছিল।

যি ঠাইৰ বতাহে মানুহৰ অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গ আৰু শিৰা-উপশিৰাত স্পন্দন জগাব পাৰে, যত বন-লক্ষ্মীয়ে নিজৰ ঘৌৱনৰ সম্পূৰ্ণ উন্মাদকতা প্ৰকাশ কৰে, য'ৰ পৰ্ব্বতে নিজৰ সৌন্দৰ্য্যৰ পৰা মনত এই সন্দেহৰ জন্ম দিয়ে, ই পৰ্ব্বত নে বজ্জ মক্ৰৰ আৱৰণ; আৰু য'ৰ শান্তি চেতনাবে পৰিপূৰ্ণ হৈ আছে, তাৰপৰাই ঝিলামৰ উল্গাম্ হৈছে। জাহাঙ্গীৰে এই উল্গাম্ স্থানত এটা আঠচুকীয়া পুখুৰী সজাইছিল। আৰু ইয়াৰ ভিতৰৰ পানী? সি যেন নীল মণিৰ

অনুভবলহে। দেখিলেই মনলৈ এনেকুৱা ভাব আহে যেন ইয়াত কোনোবাই নীলা বজৰ কাপোৰহে ধুইছে। ইয়াৰ বহু আৰু মিঠা পানী বাক আন ঠাইত ক'ত পোৱা যাব? এই পুখুৰীৰ এফালে যি সুন্দৰ সমান খাল বৈ গৈছে, সেয়ে হৈছে আমাৰ বিত্তস্তা-ঝিলাম। এই স্বৰ্গৰ আনন্দ উপলব্ধি কৰিবৰ কাৰণে যেন গন্ধৰ্বঝিলাকে মাছৰ-কণ ধাৰণ কৰি এই পুখুৰী আৰু খালত গা ধুবলৈ নামি আহিছে। এনেকুৱাই ইয়াৰ শোভা। এই প্ৰদেশত মাছ ধৰাৰ যদি কঠোৰ নিষেধ নাধাকিলহেঁতেন, তেতিয়া হলেনো বাক এই সৌন্দৰ্য্যৰ কি দশা হলেহেঁতেন? মই এটা ডাঙৰ পাত্ৰ খালত ডুবাৰি দিলো, লগে লগে তাতে পাঁচ সাত বকমৰ মাছ আহি সোমাই পৰিল। ইমানেই সবল হইঁত। মই আকৌ সিহঁতক খালত এৰি দিলোঁ।

এই ঠাইক 'বেবী নাগ' বুলি কয়। ইয়াৰ আগত খনবল নামৰ এডোখৰ ঠাই আছে। এই ঠাইৰপৰা ঝিলাম নৈখন নাও চলাব পৰা বহল হৈ গৈছে। খনবলৰ ওচৰতে অনন্ত নাগ নামৰ এটা সুন্দৰ পুখুৰী, তাৰ পাছত ইয়াৰ সকলো ভূমি সমতল। কাশ্মীৰৰ সকলো উপত্যকা চাৰিওফালে এনে ধৰণৰে।

ঝিলামে পোনাই গৈ ভাল নাপায়। পাক লৈ পাক লৈ যুহু গতিৰে আগ বাঢ়ি যায়। ইয়াৰ পাৰত এক বিৰাট বৈভৱশালী সংস্কৃতিৰ বিকাশ হৈছিল আৰু শেহত পতনো হল। কিন্তু আজিও বিত্তস্তা সেইদৰেই বৈ আছে।

খনবলৰ পাছত বীজবাবা নামৰ এডোখৰ ঠাই পোৱা যায়। তাত আমি চিনাৰ নামৰ এজোপা বিশেষ ধৰণৰ গছ দেখিলোঁ। ন জন মানুহে তাত মেলি তাক আলিঙ্গন কৰিছিল আৰু তাৰ ডালবোৰ জুখিছিল। ই ঠিক ৫৪ ফুট ঠাই আগুৰি আছিল।

বীজবাবাৰ মন্দিৰৰ সম্বন্ধে আমি ইয়াত এক আমোদজনক জনশ্ৰুতি শুনিলোঁ, এই জনশ্ৰুতি ইংৰাজ লিখকেও লিখি থৈ গৈছে।

যেতিয়া কিছুমান ধৰ্ম্মান্ধ মহলমান এই মন্দিৰ ভাঙিবলৈ আহিল, তেতিয়া ইয়াৰ পূজাৰীসকলে তাত কোনো বিবোধিতা নকৰিলে বা ধন দি মন্দিৰক বৰ্জা কৰাৰ চেষ্টাও নকৰিলে। তেওঁলোকে কলে—“আহক, আহক।

মন্দিৰ ভাঙি পেলাওক। আমাৰ শাস্ত্ৰত যি লিখা আছে, সি মিছা হ'ব নোৱাৰে।” বুভুক্ষিকন গাভীয়ে ভাবিলে—“এওঁলোকৰ মন্দিৰ যদি ভাঙি পেলাওঁ, তেতিয়াহলে এই কাফিৰৰ শাস্ত্ৰ সত্য প্ৰমাণিত হ'ব। তাতকৈ এই এটা মন্দিৰ এৰি দিয়াই শ্ৰেয়।” ক'ব নোৱাৰোঁ এই সাধু কিমান দূৰ সঁচা। কিন্তু ইয়াক আমাৰ ইয়াৰ ‘সাঁউদৰ সাধু’ যেন লাগে আৰু এইটো কথাও সঁচা যে বীজব্যাৰাৰ মন্দিৰ মহলমানৰ আক্ৰমণত বা তেওঁলোকৰ ৰাজ্যকালত ভগা নাছিল। ইয়াৰপৰা অলপ আঁতৰত অনন্তপুৰ নামৰ এখন প্ৰাচীন নগৰ মাটিৰ তলত পোত খাই এটা সৰু পাহাৰ হৈ গৈছে। মাটি খন্দাৰ সময়ত পুৰণি কালৰ সুন্দৰ শিল্পকলা, কেইবাটাও প্ৰাচীন কোঠা আৰু কয়লা হৈ যোৱা যি চাউল ইয়াত পোৱা হৈছে, তাক মই নিজৰ চকুৰে দেখি আহিছোঁ।

এই নৈখন ইফালে সিফালে ঘূৰি-পকি ইমান লাহে লাহে বৈছে যে ইয়াৰ পানীৰ প্ৰবাহ বুজিবই নোৱাৰি। নৈৰ প্ৰবাহৰ বিপৰীত দিশত যেতিয়া যাব লগা হয়, তেতিয়া ব'ঠা মৰাৰ সলনি নাৱৰ মুখ দীঘল ৰচিবে বাকি দুই এজন মানুহে তাক দাঁতিয়েদি চোচোৱাই নিয়ে। নাও সোঁতৰ মাজেদি যাব লাগে। এই কাৰণে নাৱত বহি থকা নাৱৰীয়াই নাওখন পাৰত নালাগিবৰ কাৰণে হাতত থকা ব'ঠা বেঁকাই ধৰে।

‘কাশ্মীৰী শাল’ৰ চুকত আম ৰা কাজু আদিৰ নানা তৰহৰ যি ফুল বচা থাকে ই ইয়াৰ শিল্পকলাৰ উৎকৃষ্ট নিদৰ্শন। বিলাম নৈৰ এই সপিল গতি দেখিয়েই ইয়াৰ শিল্পীবোৰে এই শিল্পকলা উলিয়ালে বুলি কোৱা হয়। আমি এবাৰ এই নৈত এটা ঘাটৰপৰা আন এটা ঘাটলৈ চৈধ্য মাইল যাত্ৰা কৰিলোঁ। এনেকুৱাতে পাহৰ ঘাটৰপৰা অলপ পলমকৈ অহা যাত্ৰীয়েও খোজ কাটি আহি আমাক লগ ধৰিলেহি। তেওঁলোকে মাত্ৰ আঠে মাইলহে খোজ কাটিব লগীয়া হৈছিল। ইয়াৰ পৰাই বুজিব পাৰি যে এই নৈত কিমান পাক। এই পাকৰ কাৰণে ইয়াৰ সোঁতৰ গতি যথেষ্ট কম আৰু নৈৰ তলো বায় হৈ থাকে। যেতিয়া বান পানী আছে তেতিয়া কেৱল ‘সৰ্বভঃ সংপ্লুতোদকে’ৰ নিচিনা অৱস্থা হৈ পৰে। ইয়াৰ প্ৰাচীন ইঞ্জিনিয়াৰ আৰু ৰজাসকলে বান পানীৰ সময়ত এই নৈক নিজৰ হাতৰ সৃষ্টিত ৰাখিবৰ কাৰণে এনেকুৱা বহুত পাক আৰু খাল খান্দিছে।

এই চিকিৎসা ইমান অব্যর্থ যে আজিও ইয়াৰ অনুকৰণ কৰিব লাগে। এখন ডাঙৰ নাৰৰ পৰা গাহবিৰ দাঁতৰ নিচিনা এখন বিৰাট হালে নৈৰ ডলৰ মাটি ফালি আগ বাঢ়ি যায় আৰু ভিতৰৰ পলসবোৰক বিজুলী পাঁপৰ দৰা বাহিবলৈ পেলাই দিয়ে। এই সকলোবোৰ কাম 'ববাহ মুল', (আজিৰ বাৰামুজা) ত দেখিবলৈ পোৱা যায়।

বাৰামুজা কান্ধীৰ উপভাৰক সিপাৰৰ শেষ সীমা। ইয়াৰ পৰা ঝিলাম নৈ বেগাই আগ বাঢ়ি গৈছে।

এই প্ৰদেশৰ মাজ ভাগত কান্ধীৰৰ ৰাজধানী আছে। নৈৰ দুয়ো পাৰে শ্ৰীনগৰ চহৰ পতা হৈছে। নৈৰ ওপৰত অলপ আঁতৰে আঁতৰে সাতোটা সেতু সজোৱা হৈছে। ইয়াৰ বাহিৰেও দুয়ো ফালে নৈৰ পৰা নগৰৰ ভিতৰলৈকে খাল খকাৰ কাৰণে ইয়াত শাস্ত জলধাৰা প্ৰবাহিত হয়। নৈৰ প্ৰধান প্ৰবাহেই হৈছে ৰাজপথ। বাকী খালবোৰ হৈছে এই ৰাজপথৰ লগত আৰ্হি 'মিহলি হোৱা ক্ষুদ্ৰ ক্ষুদ্ৰ পথ। শুকান বাটত যিদৰে গাড়ী চলে, সেইদৰে ইয়াতো দীঘল আৰু ঠেক "শিকাৰা" (মাছ মৰা নাও) বোৰ কাঁড়ৰ দৰে বেগাই গৈ থাকে। নৈত লাগিলে যিমনেই বেচি নাও থাকক তথাপি তাৰ পৰা কোনো শব্দ নোলায়।

যেতিয়া হুপৰীয়া মহাৰাজৰ মন্দিৰৰ পূজা সম্পূৰ্ণ হয়, আৰু আগদিনাৰ পূজাৰ ফুল নিৰ্মালি নৈৰ নুকুত পেলাই দিয়া হয়, তেতিয়া এই ফুলবোৰ প্ৰায় আধা মাইললৈকে লাহে লাহে দীঘলীয়া হাবৰ নিচিনাকৈ এনেদৰে উঠি যায় যে ইয়াক চাই বৰ ভাল লাগে।

এই নৈৰ পাৰত হৈ থকা বিচিত্ৰ ধৰণৰ কামবোৰো তেনেকুৱা। কৰবাত সতৰঞ্চি বয়, কৰবাত আকৌ ধুনীয়া ধুনীয়া দলিচা। এঠাইত আখৰকট কাঠৰ ওপৰত সুলৰ সুলৰ কাককাঁধা, আন ঠাইত পাটৰ কাৰখানাত পাট পলুবোৰক সিজাই সুলৰ পাটৰ সূতা তৈয়াৰ কৰা—এই সকলোবোৰ কাম সঁচাকৈয়ে চাবলগীয়া। চীন, তিব্বত, সমৰকণ্ড আৰু বুখাৰাৰ সদাগৰসকল ইয়াত আহি বহুদিন তসু কৰি থাকে আৰু চতুৰ পাঞ্জাবী সকলে ইয়াত তেওঁলোকৰ লগত বেপাৰত মচঙল হৈ থাকে। যিফালেই চোৱা যায় সেইফালেই দীঘল দীৰ্ঘল কোটপিন্ধা মানুহবোৰ ঘূৰি ফুৰা দেখিবলৈ পোৱা যায়।

এই ৰিলামেই আগত গৈ ভাৰতবৰ্ষৰ সকলোতকৈ ডাঙৰ সৰোবৰ বুলবত পৰিছে আৰু তাত ৰিলীন হৈ গুপ্ত ভাৱে দীৰ্ঘ যাত্ৰা কৰি আন সীমাইদি বাহিৰলৈ ওলাই আহি বাৰামুন্নাৰ ফালে বৈ গৈছে। তাত এই নৈৰ পৰা এটা কৃত্ৰিম খাল খান্দি যি বিজুলী শক্তি তৈয়াৰ কৰা হৈছে সি কাশ্মীৰ ৰাজ্যক পৰ্য্যাপ্ত পৰিমাণে শক্তি প্ৰদান কৰিছে। এই নৈয়ে অবটাবাদৰ ওচৰত দিক সলাই ক্ষিপ্ৰ গতিৰে আগ বাঢ়ি গৈছে। ৰিলামৰ সম্পূৰ্ণ উপত্যকা সৌন্দৰ্য্যৰ কাৰণে বিখ্যাত।

লোক কথাত কোৱা হয় যে এই উপত্যকাৰ সৌন্দৰ্য্য দেখি বাদচাহ আকৰ্ষণ প্ৰাপ্ত হৈছিল। তললৈ অগিয়াই পৰিছিল। লাগিলে ই কবিৰ কল্পনাই হওক কিন্তু এই উপত্যকা দেখিলে এনেকুৱা ধৰণৰ উদ্গাদকতা হোৱা সম্ভৱ যেন লাগে।

এনেকুৱা লোককথাবোৰ নৈৰ মাহাত্ম্য বা উৎকৃষ্টতা বৃদ্ধিৰ কাৰণে গঢ়ি লোৱা হৈছে। যেতিয়া ভাৰতবৰ্ষৰ প্ৰকৃত ইতিহাস লিখা হ'ব, তেতিয়া তাত ডাঙৰ ডাঙৰ নৈবোৰৰ অনুসৰি দেশক বিভক্ত কৰা হ'ব। এনেকুৱা ইতিহাসত ৰিলামৰ স্বৰ্গীয় সংস্কৃতিৰ অংশও কম মহত্বপূৰ্ণ নহয়। সঁচাকৈয়ে ৰিলামৰ স্বৰ্গী নামেহে শোভা পায়।

১৯২৬-২৭ চন।

১৮। সেৱাত্ৰতা ইবাবতী

সিদ্ধু নৈক যি পাঁচখন নৈয়ে কৰ দিয়ে তাৰ ভিতৰত বিতস্তা (ৰিলাম) আৰু শতদ্ৰুয়েই হৈছে মহত্বপূৰ্ণ। বাকী নৈবোৰে নিজৰ ভাগত পৰা কামবোৰ নম্ৰতাৰ সৈতে শেষ কৰে। যিদৰে কোনো শ্ৰেষ্ঠ গুৰুত্বক লগ পাবৰ কাৰণে কোনো প্ৰতিনিধিমণ্ডল তেওঁৰ ওচৰলৈ যায়, সেইদৰে এই নৈবোৰো লাহে লাহে লগ লাগি শেহত সিদ্ধুৰ লগত মিলিত হৈছে। ব্যাস চতুলজৰ লগত মিলি গৈছে। চিনাব, ৰিলামৰ লগত মিলিত হৈছে আৰু ইবাবতী এই দুয়োৰো লগত মিলি গৈছে। মূলতানৰ ওচৰত তিনখন নৈৰ

পানী বহন কৰি অহা ক্লিষ্ট ভাৰতবৰ্ষৰ সিপাৰৰ পৰা অহা চতুলজৰ লগত মিলি গৈছে। আৰু শেষত এই সকলোৰে দ্বাৰা গঠিত পকনদ্ সিদ্ধুৰ লগত মিলি কৃত্তাৰ্হ হয়। সিদ্ধুৰ লগত বাৰ্তালাপ কৰা প্ৰতিনিধি মণ্ডলৰ ভিতৰত চতুলজক অধ্যক্ষ বুলি কব পাৰি কিমনো এওঁ সিদ্ধুৰ দৰে পৰলোকৰ পৰা (হিমালয়ৰ সিপাৰৰ পৰা) আহিছে।

এই পাঁচখন নৈৰ ভিতৰত ইৰাবতী বা বাবীক মধ্যম স্থান দিব পাৰি। বেদত ইয়াৰ অৰ্থ হৈছে পানী, আহ্লাদজনক পেয়। এনেয়েতো নৈত পানী আছেই, কিন্তু এই নৈৰ বিশেষ গুণ দেখিয়েই ঋষিসকলে ইয়াৰ নাম ইৰাবতী দিছিল। ব্ৰহ্মদেশৰ ঐৰাবতীক (ইৰাবান্সাগৰ) সাগৰৰ সমান বিস্তৃত দেখিয়েই এই নাম দিছিল নেকি? কিন্তু ইৰাবতী ইমান বিস্তৃত নহয়। স্বামী ৰামতীৰ্থৰ জীৱনত বাবীৰ প্ৰসঙ্গ বহুত ঠাইত আহিছে। ইৰাবতীক দেখি স্বামী ৰামতীৰ্থৰ অন্তৰ ভক্তি ভাৱত পৰিপূৰ্ণ হৈ পৰিছিল। এই নৈৰ পাৰতে তেওঁৰ বৈবাগ্য আৰু সন্ন্যাসৰ কুমলীয়া ভাৱ পৰিপক হৈ পৰিছিল, কিন্তু ইৰাবতীক যে শিখ গুৰু অৰ্জুনদেৱ আৰু শিখ মহাবাহু ৰণজিৎ সিংহৰ কাষে চকুলো টোকা দেখা গৈছিল।

যেতিয়া মই লাহোৰলৈ গৈছিলোঁ তেতিয়া ইৰাবতীৰ পূৰ্ণ দৰ্শন কৰিব পাৰিছিলোঁ। সেই সময়ত তেওঁ কিমান শান্ত আছিল। তেওঁৰ বিশাল পটৰ ওপৰত গোটেই লাহোৰ নগৰ অৱস্থিত। মানুহৰ ধুম-ধাম, ধনী সকলৰ জাক-জমক, তথা বিলাসিতাৰ ভিতৰতো ইৰাবতীৰ শান্তি স্নগ্ধ হোৱা নাছিল। ইয়াত ইৰাবতীৰ দৃশ্য দেখি এনেকুৱা লাগিছিল যেন গোটেই লাহোৰ নগৰখনক তেওঁ নিজৰ কোলাত লৈ ধেমালি কৰি আছে। নিজৰ পবিত্ৰ আৰু পোষক পানী যোগান দিয়াৰ বাহিৰেও ইৰাবতীয়ে বিশেষ ভাৱে নিজৰ সন্তানৰ সেৱা কৰিছে। হিমালয়ৰ অটব্য অৱগত্য চীড়, দেবদাক, বাঁহ, চপেতা আদি আৰ্য্য গছবোৰৰ বিৰাট নগৰ আছে। কোনো কোনো ঠাইত দুপুৰীয়া পৰতো সূৰ্য্যৰ কিৰণ দেখা বৰ বিৰল হৈ পৰে আৰু যদি কেতিয়াবা প্ৰকাণ্ড প্ৰকাণ্ড পুৰণি গছবোৰ উৰাল খাই বাগৰি পৰে, তেতিয়া বাকী গছবোৰে তাক ওপৰতে জুলি ৰাখে। দাঁতি কাষৰৰ গছবোৰে নিজৰ অজিলালী হাতেৰে তাক অন্তৰিকত ধৰি ৰাখে যেন বাণ

শৰাভ পৰি থকা ভীষ্মাচাৰ্য্যহে। এইদৰে বহুত বছৰ ওপৰত থাকি থাকি শেহত জাৰ, বদ ভৰা বৰষুণ সহি সহি এই ভীষ্মাচাৰ্য্যৰ বিখাল শৰীৰ ছিন্ন-ভিন্ন হৈ পৰে।

এনেকুৱা হাবিব পৰা গৃহ নিৰ্মাণৰ কাঠ কাটি অনাটো বৰ সহজ কথা নহয়। সেই কাৰণে মানুহে ইবাৱতীৰ আশ্ৰয় ললে। ইবাৱতীৰ পাৰত ব'ত ডাঙৰ ডাঙৰ হাবি আছে খৰি কটীয়াসকল তালৈ যায় আৰু কাঠক ডাঙৰ ডাঙৰ কুণ্ডা কাটি ইবাৱতীৰ প্ৰবাহত এৰি দিয়ে। কেতিয়াবা এলেহুৱা কুলীয়া ছাত্ৰৰ দৰে ই বৈ বৈ লাহে লাহে আঁচি থাকে। কোনো কোনো সময়ত গধূলি পৰত লৰি-চাপৰি খবৰ ফালে অহা ঘাঁড়-গৰুৰ দৰে নাচি-বাগি, ভল-ওপৰ হৈ এডালে আনডাল কাঠক খুন্দিয়াই দৌৰি আছে। যেতিয়া সজীৱ জীৱ জন্তুবোৰক খেদিবলৈকে গৰখীয়া লাগে, তেতিয়া এই নিৰ্জীৱ কাঠবোৰনো নিজে নিজে কেনেকৈ আগ বাঢ়িব পাৰে? কোনোবা ফালে নৈৰ পাক দেখাৰ লগে লগে সকলো বৈ যায়। এডালক বোৱা দেখি আনডালো বৈ পৰে। সেই ডালৰ গাত গইনা দি তৃতীয়, চতুৰ্থও বৈ যায়। পক্ষমে ভাৱে—কিহৰ কাৰণেনো এওঁলোক ইয়াত বৈছে। হয়তো এওঁলোকে আজি ইয়াতে জিৰণি লব। পক্ষমক বোৱা দেখি পাছ ফালৰ পৰা অহা কাঠবোৰো বৈ পৰে। যত সকলো বৈ যায় 'সা কাঠা সা পৰা গতিঃ'।

বাতিপুৰা হোৱাৰ লগে লগে এই কাঠবোৰৰ গৰখীয়া আহে, আৰু আটাইবোৰকে আগলৈ খেদি নিয়ে। "হেৰ, ভাইহঁত। বল, বল।" বুলি কৈ এই যাত্ৰীৰ দলটোৱে আকৌ যাত্ৰা আৰম্ভ কৰে। যেতিয়ালৈকে নৈৰ প্ৰবাহ উপযুক্ত হয়, তেতিয়ালৈকে এই যাত্ৰা ঠিক মতে চলি থাকে। কিন্তু ব'ত প্ৰবাহ বেচি দ, বাম বা শিলাময় হয় তাত বৰ অসুবিধা হৈ পৰে। জুই এডাল দীঘল কাঠে যদি এটা ডাঙৰ শিলৰ আশ্ৰয় পায়, তেতিয়াহলে সি ভাতে বৈ যাব আৰু কব—"মই হলে ইয়াৰ পৰা আঁতৰা ভকত নহয়। মই নিজেও নাখাও আৰু আনকো যাবলৈ নিদিওঁ।" এতিয়া সিহঁতক বোৱা দেখি পাছৰ সকলোবোৰ কাঠো বৈ যায়, গৰখীয়াবোৰৰ তালৈ সঁতুৰি বোৱাৰ সাহ নহয়, কিয়নো এই কাঠবোৰতকৈ তেওঁলোকৰ নিজৰ

প্রাণ অধিক প্রিয়। দাঁতিত বিয় হৈ দীঘল দীঘল বাহেবে তৈলি তৈলি কেইডালমান কাঠ উলিয়াব পাৰি ; কিন্তু বিবোৰ কাঠ প্রবাহৰ মাজত আহি বৈ গল সিহঁতক উলিয়াব কেনেকৈ ? মানুহে এই সমস্যাবো সমাধান কৰিছে। হিমালয়ত মহৰ নিচিনা ডাঙৰ জন্তু আছে। তাৰ গোটেই ছালখন বখলিয়াই তাক চিলাই কৰি তাৰে বৈলা তৈয়াৰ কৰা হয়। এই ছালৰ ভিত্তবফালে বতাহ ভৰাই তাকো চিলাই কৰে। ইয়াৰ দ্বাৰা—এই জন্তু অঙ্গৰাৰ দৰে হয় আৰু মাংস নোহোৱাকৈ বতাহেৰে পৰিপূৰ্ণ হয় আৰু পানীত সাঁতুৰিবলৈ উপযুক্ত হৈ পৰে। তাৰ চাৰিওটা ভৰিৰ হাড় উলিয়াই তাতে বতাহ ভৰোৱা হয়। এই নিজৰ হাড় নোহোৱা জন্তুক পানীত নমাই দি তাৰ ওপৰত উঠি ভৰি জোকাৰি জোকাৰি গৰখীয়া-বোৰ নিৰ্দিষ্ট ঠাই পায়গৈ। এই নিজৰ জন্তুৰ ওপৰৰ পৰা পানীত সাঁতোৰা সহজ হৈ পৰে। জন্তুৰ ভৰিত ভালকৈ ধৰি ললে সাঁতোৰাৰ সময়ত কেতিয়াও সি আঁতৰ হৈ নামায়। খুব শক্তিশালী প্রবাহতো যদি কেতিয়াবা শিলৰ লগত খুন্দা খায়, তেতিয়াহলে এই ছালেহে দুঃখ পায়, তাৰ ওপৰত উঠা মনুহৰ কোনো ক্ষতি নহয়। ইমান চেক্টা কৰাৰ পাছত সেই কাঠবোৰ কেনেকৈ য'লৈ ত'লৈ উঠি যাব ? ইয়াৰ পাছত এডাল এডালকৈ ই আগবাঢ়ি আহে। পৰ্বতীয়া উপত্যকাৰ পৰা এবাৰ ওলাই অহাৰ পাছত এই কাঠবোৰ যাতে নিজৰ নিজৰ ইচ্ছানুসাৰে আন ঠাইলৈ যাব নোৱাৰে তাৰ কাৰণে গৰখীয়াই গোটেই কাঠবোৰ বচিৰে বান্ধি সিহঁতৰ ওপৰত উঠি সিহঁতক আগবঢ়াই লৈ যায়।

লাহোৰত ইবাৰতীৰ প্রবাহত এই ধৰণৰ বহুতো কাঠৰ সন্নিবিষ্ট থাকে। সিহঁতৰ শব্দেৰে সিহঁতক পানীৰ পৰা বাহিবলৈ উলিয়াই টুকুৰা টুকুৰা কৰি পেলায়, আৰু আকৌ মানুহৰ, ঘৰ বা অন্যান্য বস্তু-বাহনি তৈয়াৰ কৰিবৰ কাৰণে দখিচি ধৰিৰ দৰে সিহঁতে নিজৰ শৰীৰ অৰ্পণ কৰিব লগীয়া হয়। নিজৰ পৰ্বতীয়া লহোদৰক এইদৰে মানুহৰ সেৱাত অৰ্পণ কৰাৰ সময়ত চাগৈ ইবাৰতীৰ কেনেকুৱা লাগে ? ইবাৰতীয়ে, হয়তো ইমানেই কয় :—
“ভাইহঁত ! পৰোপকাৰয় ইদং শৰীৰম্।”

১৯। স্তম্ভ দায়িনী চিনাব

কাশ্মীরৰ পৰা উলটিবৰ সময়ত মোৰ ভৰি আগ বাঢ়িব খোজা নাছিল। যাবৰ সময়ত মোৰ মনত যি উৎসাহ আছিল উলটিবৰ সময়ত সি কেনেকৈ থাকিব পাৰে? এই কাৰণেই যাওঁতে যিটো বাটেদি গৈছিলোঁ আইতে তাৰ বিপৰীত বাটে পীৰ-পাজাল পৰ্বত পাব হৈ জন্মুৰ ফালেদি আহিছিলোঁ। শ্রীনগৰৰ পৰা জন্মুলৈ মটবৰ বাট নাছিল। যদি সাহ হয়, তেতিয়াহলে খোজ কাটি, নহলে কাশ্মীৰী টটু ঘোঁৰাৰ ওপৰত উঠি যাব লাগিব। বাটত যাওঁতে প্ৰকৃতিৰ সৌন্দৰ্য আৰু জাহাজীৰৰ বিলাসিতা প্ৰতি পদে পদে অনুভৱ কৰিব পৰা যায়। যিফালেই চোৱা যায় সেইফালেই বন্ধোৱা পুখুৰী আৰু পৰ্বতৰ সজোৱা সুন্দৰ বাট। আজি চিমলাৰ যি মৰ্যাদা আছে জাহাজীৰৰ সময়ত শ্রীনগৰৰো সিমান বা তাতোকৈও অধিক মৰ্যাদা আছিল।

পৰ্বতীয়া বাটেদি উলটিবৰ সময়ত ভগৱতী চক্ৰভাগাৰ দৰ্শন কৰিলোঁ। মানুহে আজি তাক চিনাব নামেহে জানে।

যদি মই পাছৰা নাছিলোঁ, তেতিয়াহলে আমি বামবনৰ দাঁতি-কাষৰ কোনোবা এঠাইতে আছিলোঁ। গোটেই দিন আৰু গোটেই ৰাতি বাৰ-লগীয়া হৈছিল। জোনাক ৰাতি আছিল। আমি ক্লান্ত হৈ মদপীৰ দৰে ঢলং পলংকৈ গৈ আছিলোঁ। ভৰিৰ তলুৱাৰ ছাল ছিগি গৈছিল। আঁঠু বোৰতো বিষ হৈছিল। ভাগৰি পৰাৰ কাৰণে কোনো ঠাইতে স্তব পৰা নাছিলোঁ।

এনেকুৱা অৱস্থাত যেতিয়া আমি আগবাঢ়ি গৈছিলো, তেতিয়া সৌ ফালৰ গম্ভীৰ উপত্যকাৰ পৰা গুৰুগম্ভীৰ ধ্বনি শুনিবলৈ পালোঁ। আগ-ফালৰ টিলাৰ পৰা অহা বতাহবোৰ শীতল আৰু সুগন্ধি যেন লাগিছিল। তল্লা আঁতৰি গল আৰু আমি আকৌ প্ৰকৃতিত হৈ পৰিলোঁ। আমাৰ চকুৰে কলবৰৰ উদ্গম স্থান বিচাৰিলৈ ধৰিলে। কিমান মনোহৰ দৃশ্য আছিল। ওপৰ ফালে গাৰীৰৰ নিচিনা জ্যোৎস্না পৰি আছিল, এলফালে

চন্দ্ৰভাগাই শিলৰ লগত খুঁজি খুঁজি বগা বগা কেনে জন্ম দিছিল। আৰু তাৰ আশাদ পাই ভূপ্ত হোৱা বতাহে আমাক তাৰ শীতলতা প্ৰদান কৰিছিল।

লগত অহা এজন মানুহক মই সুধিলোঁ—“এইখন কোনো নৈ নে নাই পৰ্ব্বতীয়া প্ৰবাহ?”— তেওঁ উত্তৰ দিলে—“হুয়োটাই। এইখন হৈছে আমাৰ চিনাব আই।” মই চিনাবক সেৱা জনালোঁ। ভাললৈ নামি যাব নোৱাৰি। গতিকে দূৰবপৰা দৰ্শন কৰিয়েই পৰিত্ৰ হলোঁ। মনে মনে সেৱা জনাই কৃতার্থ হলোঁ আৰু আগ বাঢ়িবলৈ ধৰিলোঁ।

এইখনেই বেদকালীন ভগৱতী চন্দ্ৰভাগা নেকি? হয়তো কিমান ঋষিয়ে ইয়াত ধ্যান কৰিছিল। আৰু কিমান মানুহে নিজৰ গৰুক ইয়াত পৰিপূৰ্ত্ত কৰিছিল। আজিও উত্তোগী মানুহে এই নদী-মাতৃক কম দোহন নকৰে।

বেতিয়া মই তালৈ গৈছিলোঁ, সেই সময়ত প্ৰকাণ্ড প্ৰকাণ্ড, হুটপুট পাঞ্জাৰীসকলে এই নৈৰ দাঁতিত খাল খন্দা দেখিছিলোঁ। আজি পঁচিশ লাখ একৰ মাটি সেই আইৰ গাখীৰৰ পৰা সাকৰা হৈছে আৰু পাঞ্জাৰী বীৰসকলক ভৰণপোষণ কৰিছে। বেদৰ যুগৰ চিনাবৰ সাংস্কৃতিকতাই আৰ্থা সকলৰ মেধা-শক্তি বৃদ্ধি কৰিছিল। বৰজিৎ সিংহৰ সময়ত এই জলধাবাহী শিখসকলক শুকৰ বিজয় কামনা কৰিছিল।

আজিও চিনাবৰ পানী একেবাৰে নিঃসঙ্গ হোৱা নাই। আকৌ পঞ্চ-নদৰ সন্মান বাঢ়িব আৰু সপ্তসিদ্ধুৰ প্ৰদেশে ভাৰতবৰ্ষৰ সৌভাগ্যক বৃদ্ধি কৰিব।

১৯২৬-২৭ চন।

চিনাবৰ প্ৰবাহ আজি পঞ্জাবৰ ভাগ্য বন্ধা হোৱাৰ সলনি পঞ্জাবৰ বিভাগ ৰেখা হৈ পৰিছে। এইটো কিমান পৰিতাপৰ বিষয়।

৩০ । জন্মৰ ভবী অথবা ভাবী

কোনো নৈব সম্বন্ধে যদি কবলৈ একো নাথাকে তেতিয়াহলেনো ক্ষতি কি তথাপি তাত স্নান কথা আনন্দ কমিব জানো ? নৈব মহত্ব হৈছে বতঃ-সিদ্ধ । তেওঁৰ নামৰ লগত যদি কোনো ইতিহাস জড়িত হৈ আছে তেন্তে ধন্য সেই ইতিহাস ।

ইতিহাসৰ সম্বন্ধ যুদ্ধ-বিগ্ৰহৰ লগতহে বেচিকৈ থাকে । কিন্তু নৈব উদ্দেশ্য সন্ধি বা মিলাটীতি—। কৃষক আৰু পথিক, পশু আৰু পক্ষী-বোৰক নিজৰ পানীৰ দ্বাৰা সন্তুষ্ট কৰি যেতিয়া নৈ বৈ যায় তেতিয়া তেওঁক ‘আত্মবতি, আত্মক্ৰিয় আৰু আত্মগ্ৰেৱ চ সন্তুষ্ট ’ৰ নিচিনা লাগে । আপুনি নৈক সোধক—“তোমাৰ ইতিহাস কি ?” তেওঁ উত্তৰ দিব—“মই পৰ্ব্বতৰ জীয়াৰী—। অসংখ্য মানৱ তথা জীৱ-জন্তুৰ মাতৃ । মই সাগৰৰ সেৱা কৰোঁ, আকাশৰ মেঘেই হৈছে মোৰ বৰ্গ ।” এইখিনি ইতিহাসেই মোৰ চকুত অধিক মহত্বপূৰ্ণ । যদি বেচিকৈ সোধে, তেতিয়াহলে ভাবীয়ে কব যে—“দাঁতি কাষৰৰ প্ৰদেশক খুউৱাৰ পাছত মোৰ যিখিনি পানী বাকী থাকে, সেইখিনি মই চিনাবক দিওঁ । চিনাবে নিজৰ পানী ঝিলামত বিসৰ্জন দিয়ে আৰু ঝিলাম আহি সিদ্ধুৰ লগত মিলি যায় । সিদ্ধুৱে আমাৰ সকলোৰে পানী সাগৰত অৰ্পণ কৰি নিজক আৰু আমাক সকলোকে কৃতাত্ম কৰে । সেয়ে হৈছে আমাৰ লাঘুজ্ঞা মুক্তি । বাকী তোমালোক বলীয়াবোৰৰ ইতিহাস তোমালোকেহে জানা । শত্ৰুতা আৰু বলিয়ালিৰ বুৰঞ্জী জানো কেতিয়াবা লিখা যায় ? সি যে পাহৰি যোৱা কথা পাহৰি যোৱা । তুমি এই শত্ৰুতাক স্থায়ী কৰি ৰাখিবৰ কাৰণে ইতিহাস লিখিছা নেকি ? এনেকুৱা ইতিহাসক লাগিলে পুৰি পেলোৱা নহলে ধুই পেলোৱা । সেৱাৰ ইতিহাসেই হৈছে—প্ৰকৃত ইতিহাস । ডোগ্‌ৰা, গন্ধী আৰু গুৰুজ্বৰ নিচিনা প্ৰজাই হৈছে মোৰ সন্তান । তেওঁলোকৰ জীৱনেই মোৰ জীৱন ।”

কাশ্মীৰৰ যাত্ৰা সম্পূৰ্ণ কৰি আমি জন্মলৈ আহিলো আৰু তাত বয়ুনাথ দেৱৰ মন্দিৰত থাকিলো । দাঁতিয়েদি ভবী বৈ গৈছে । জন্মৰ কালৰ

তবীৰ পাৰ যথেষ্ট ওখ। অস্ফাৰ্ভ বহুত নৈ যেনেকুৱা তবীয়ে ঠিক ভেনে-
কুৱাই। তেওঁৰ ভিতৰত অসাধাৰণ একো নাই। আমি এজন মহাবাহুীয়া
ইঞ্জিনিয়াৰৰ লগত দেখা কৰিবলৈ গলোঁ। তেওঁ কলে যে—“তবীৰ ওপৰত
বিজুলীৰ বজা লগোৱা আছে। এই বিজুলী শক্তিৰ দ্বাৰা বহুত কাম কৰিব
পৰা যাব। কিন্তু তবীৰ তাত কি? তেওঁ অবিৰাম বৈ আছে।”

১৯২৬-২৭ চন।

৩১। সিন্ধুৰ বিষাদ

হিমালয়ৰ সিপাৰত—পৃথিৱীৰ এই মান-দণ্ডৰ প্ৰায় মাজত কৈলাসনাথ
দেৱৰ চকুৰ তলত চিৰহিমাচ্ছাদিত পুণ্যবান প্ৰদেশ যাব ক্ষুদ্ৰতম সীমাত
আৰ্ধ্যাবৰ্ত্তৰ চাৰিখন লোক-মাতাৰ উদ্গম স্থান আছে। ইপাৰ আৰু
সিপাৰৰ বিচাৰ যদি নকৰে, তেতিয়াহলে আমি কব পাৰোঁ যে উত্তৰ ভাৰতৰ
প্ৰায় সকলোবোৰ নৈয়েই ইয়াৰ পৰা ওলাইছে।

হিমালয় ভাৰতবৰ্ষে। আন কোনো দেশৰ নহয় যেন ইয়াকে প্ৰমাণ
কৰিবৰ কাৰণে হিমালয়ৰ উত্তৰফালে বৈ যোৱা পানীৰ এটা এটা টোপালক
গোট খুৱাই, হিমালয়ৰ দুয়ো পাৰৰ পৰা ঘূৰি আহি তাক ভাৰত মহাসাগৰলৈ
লৈ যোৱাৰ কাম সিদ্ধ আৰু ব্ৰহ্মপুত্ৰ এই দুয়ো নদে অখণ্ড ৰূপত কৰি
আছে। এই দুয়ো নদক এনেকুৱা লাগে যেন ভাৰতবৰ্ষক নিজৰ হাতৰ
মুঠিত লবৰ কাৰণে কৈলাসনাথ দেৱেহে নিজৰ ছুটা কৰুণাময় বাহ প্ৰসাৰিত
কৰিছে। যেন হিমালয়ৰ বাধা সহ নোহোৱাৰ কাৰণে চতলজ আৰু
বাগৰাই হিমালয়ৰ কোলাৰপৰা পোন বাট উলিয়াই ভাৰতবৰ্ষৰ দুখন
ভাঙৰ প্ৰদেশক মানস সৰোবৰৰ পানী খুৱাই আছে। আনফালে গঙ্গা,
যমুন, আৰু তেওঁলোকৰ অসংখ্য ভনীয়েকে নিজৰ বাপেকৰ সন্মান অক্ষুণ্ণ
ৰাখি আগবঢ়াই সেই কাম কৰি আহিছে। পঞ্জাবৰ পাঁচখন নৈ আৰু উত্তৰ
প্ৰদেশৰ পাঁচখন নৈ গোট খাই ভাৰতৰ সমৃদ্ধি দহ গুণে বৃদ্ধি কৰিছে। এই

দহোধন নৈ একেবাৰে ভাবতীয়া। কেবল সিদ্ধু আৰু ব্ৰজপুত্ৰক অভি-
ভাবতীয়া বুলি কব পাৰি।

ভাবতবাসীয়ে গজা আইক পাই সিদ্ধুক যেন পাছৰি পেলাইছে। সিদ্ধুৰ
পাবত আৰ্যাসকলৰ প্ৰসিদ্ধ ধৰ্ম্মানুষ্ঠানৰ তীৰ্থ নাই। যিদৰে আমি বৈদিক
দেবতাসকলৰ দেৱতা ইন্দ্ৰক পাহৰি গলোঁ, সেইদৰেই সপ্তসিদ্ধুৰ ভিতৰত
প্ৰধান নৈ সিদ্ধুকো যেন আমি পাহৰি পেলাইছোঁ। দক্ষিণ আৰু পূব ফালে
মহা-সাম্ৰাজ্য স্থাপন কৰি প্ৰাচীন আৰ্যাসকলে যেন বায়ব্য দিকৰ প্ৰতি অলপ
উদাসীন হৈ পৰিছিল আৰু এই কাৰণেই ভাৰতেও চিৰদিনৰ বাবে
বিপদৰ সন্মুখীন হব লগা হৈছে। উত্তৰ ফালেতো হিমালয়ে বন্ধা কৰি-
ছিলেই। পশ্চিমফালে ৰাজপুতনাৰ মৰুভূমি আৰু ৰাজপুত তথা ডোগ্ৰা
জাতিৰ বীৰত্বই দেশক সুৰক্ষিত কৰি ৰাখিছিল। ইয়াৰ বাহিৰে বেগমতী
সিদ্ধুৰেও বন্ধা কৰি আছিল। ইয়াৰ পাছত কবতাব (খিৰণৰ)ৰ পৰা
আৰম্ভ কৰি হিন্দুকুশলৈকে প্ৰচণ্ড পৰ্বতমালা বন্ধী হৈ আছিল। পৰ্বতীয়া
পৰোপনিষদী (আফগান) মানুহৰ স্বতন্ত্ৰপ্ৰিয়তাই বিদেশী সকলক এইফালে
আগবঢ়াত বাধা দিছিল। কিন্তু য'ত দেশবাসীয়েই উদাসীন হৈ পৰিল,
তাত পৰ্বতীয়া বেৰে আৰু নৈয়ে কিমান বন্ধা কৰিব— ? পৰোপনিষদী
মানুহবোৰৰ লগত যেন আহি মিলি গল আৰু বাহ্যিকৰ ওচৰত ভাৰতৰ
যি শাস্ত্ৰীয় সৈনিক সীমা আছিল ই লাহে লাহে সঙ্কুচিত হৈ অটকলৈ আঁচি
তাত আবদ্ধ হৈ পৰিল। অটকেও বিদেশীক ভিতৰলৈ আহিবলৈ বাধা
দিয়াৰ সলনি ভাৰতবাসীকো বাহিৰলৈ যাবলৈ বাধা দিলে। বাণী
সেমীৰামিসয়ে ভাৰতলৈ আহোতে মাজত বাধা নাপালে। পাৰস্য সম্ৰাট
দৰায়ুসো পাঞ্জাব আৰু সিদ্ধুৰপৰা সুৰক্ষা কৰণৰ লবলৈ বৈ নাথাকিল।
যুয়ুতী আৰু ছুনবিলাক ভাৰতলৈ অহাৰ পথতো কোনেও হেঙাৰ নুপুতিলে।
চিকণ্ডৰে পাঁচখন নৈ পাব হওঁতে মাজত বাধা নাপালে। মহম্মদ বা
বাবৰকো এই অটকে বাধা দিব নোৱাৰিলে। আমি বুজা উচিত যে যি
নৈয়ে কাবুল নৈৰ পাণী গ্ৰহণ কৰিছে তেওঁ পশ্চিম ফালৰ পৰা অহা মানুহক
বাধা নিদিয়ে।

ভিতৰতৰ পশ্চিমফালে কৈলাসৰ নামনিভ সিদ্ধুৰ উৎসৰ স্থান আছে।

তেওঁ ভাৰণবা পোন বেখাইদি বায়বায় ফালে লবি গৈছে, কিয়নো শেহত তেওঁ নৈঋতাব ফালে যাব লাগিব। কাশ্মীৰত সোমাই লেহৰ সৈনিক শিবিৰৰ লগত দেখা কৰি কাঁবাকোৰম্ পাহাৰৰ বন্ধাৰ কাৰণে তেওঁ পোনাই আগ বাঢ়ি গৈছে। ফাৰ্জুৰ ওচৰত তেওঁৰ টোপনি ভাগিছে—মই ভাবতলৈ যাব লাগে। দূৰৰপৰা গিলগিটৰ জুৰ্গক চাই তেওঁ দক্ষিণফালে আগ বাঢ়িছে। চিত্ৰালৰ পিনেভে। তেওঁ স্বয়ং যাব নোখোজে, কিন্তু তাৰ পানী কেনেকুৱা জানিবৰ কাৰণে স্বাত নৈক নিজৰ ওচৰলৈ মাতি আনিছে। স্বাত নো বাক কিয় অকলে আহিব? তেওঁৰ কাবুল নৈৰ প্ৰতি নিচা আছে। বগা কোহৰ পানী অনা কাবুলৰ লগত মিহলি হৈ তেওঁ অটকৰ ওচৰত আহি সিদ্ধুৰ সৈতে মিলিছে। এতিয়া সিদ্ধু সম্পূৰ্ণ ভাৰতীয় হৈ পৰিছে। স্বাত আৰু কাবুলৰ পৰা শুনিব লগীয়া যথেষ্ট ইতিহাস আছে। খাইবৰ ঘাটৰপৰা কোন কোন মানুহ আহিছিল আৰু গৈছিল, বেৰ্ণাৰ্ণীয়াৰ ইয়ুনানী মানুহ কোন বাটেদি আহিছিল, আৰু কৰ্নেল ইয়ংহাচবেণ্ড তাৰপৰা চিত্ৰালৰ ওপৰলৈ কেনেকৈ উঠি গৈছিল আদি সকলো ইতিহাস এই জুখন নৈয়ে কব পাৰিব। আমাৰ আমানুল্লাই গৰমত বলিয়া হৈ অলপতে যি আক্ৰমণ কৰিছিল সেই সম্বন্ধে যদি সোধা যায়, তেতিয়াহলে তেওঁলোকে তাকো কৈ দিব পাৰিব। কোহাটৰ কুৰুতাৰ সৈতেও সিদ্ধু অপৰিচিত নহয়। ওবাজীৰিস্তান আৰু বায়ুত ক্ষাত্ৰধৰ্মক লজ্জিত কৰা যি ঘটনা ঘটিছিল, কুৰমৰ মুখৰপৰা তাৰ গল্প শুনি সিদ্ধুৰ বুকু কঁপি উঠিছিল। যেতিয়া ক্ৰুমু বা কোৰম নৈ সিদ্ধুৰ লগত মিলে, তেতিয়া তেওঁৰ প্ৰবাহ নষ্ট হৈ যায়। পৰ্বতৰ অবিহনত তেওঁ সন্মানাবে থাকিব নোৱাৰে। সক ডাঙৰ দ্বীপ সাজি সিদ্ধুৰে ডেবা ইচমাইল খাৰ্ণপৰা ডেবা গাজী খালৈকে আগ বাঢ়ি যায়।

এতিয়া সিদ্ধুৰে পাঁচখন নৈৰ পানীৰ কাৰণে অপেক্ষা কৰি ঠেক হৈ আগ বাঢ়ি গৈছে। জম্মুৰ ফালৰপৰা অহা চিনাবো কাশ্মীৰৰ ঝিলাম নৈৰ লগত মিলি গৈছে। লাহোৰৰ বিভূতিক অনুভৱ কৰি ভৃগু হোৱা ইৰাৱতী এই জুয়োবো লগত মিহলি হৈছে। ব্যাসৰ পানীৰপৰা পৰিপুষ্ট হোৱা সতলজ এই তিনিওৰে পানীৰ লগত মিলিছে। তাৰ পাছত উন্নত হৈ পঞ্চনদৰ প্ৰবাহে নিজৰ সম্পূৰ্ণ গতিৰ দ্বাৰা মিটনকোটৰ ওচৰত সিদ্ধুৰ ওপৰত জগিয়াই

পৰিছে। ইমান ডাঙৰ আক্ৰমণ সজ্জ কৰি—আজ্ঞাসাং কৰি মাত্ৰ নিজৰ নাম বখা সিদ্ধুৰ শক্তিও নিশ্চয় তেনেকুৱা মহান হবই লাগিব।

সিদ্ধুৰে কেৱল নিজৰ নামকে প্ৰতিষ্ঠিত নকৰে বৰং তেওঁ ইয়াবপৰা নিজৰ জীৱনক উদাৰ কৰি ওচৰ চুবুৰীয়া প্ৰদেশকো নিজৰ সেৱা অৰ্পণ কৰে। তেওঁ 'ভাগায় সন্তুতৰ্থানাম্'ৰ উদাহৰণৰূপে আৰ্ঘ্য বজাসকলৰ অনুকৰণ কৰে। ডাঙৰ ডাঙৰ সাতোটা উপত্যকাৰ পানীক তেওঁ নিশ্চয় গোট খুৱায়, অৱশ্যে সকলো বোৰ পানী বেলেগ বেলেগ মুখেদি মহাসাগৰক অৰ্পণ কৰিবৰ কাৰণেই। যদি মাজত কোনোবা স্বাৰ্থপৰ মানুহে সেই পানীক নিজৰ ইচ্ছানুসাৰে কামত খটুৱাব খোজে তেতিয়াহলে সিদ্ধুৰে তাৰ কাৰণে আপত্তি নকৰে।

তথাপি সিদ্ধুৰ ভিতৰত গজা আইৰ নিচিনা উদাৰতা নাই। সেই কাৰণে অটক আৰু সুক্ৰবৰপৰা হায়দৰাবাদলৈকে তাৰ ওপৰত দলং সজা হৈছে। সুক্ৰবৰ দলং সামৰিক দৃষ্টিৰ ফালৰপৰা অত্যন্ত মহত্বপূৰ্ণ। সিদ্ধুত অৱস্থিত এটা ডাঙৰ দ্বীপক কেন্দ্ৰ কৰিয়েই এই দলং সজা হৈছে। কিন্তু ৰোহৰীৰ ফালে য'ত পানী আছে, তাত যি কোনো সময়তে এই দলং খুলি গোটাই ধব পাৰি। যদি কেতিয়াবা এই দলঙেদি সৈনিকবিলাকক সিদ্ধু পাৰ হবলৈ বাধা দিব লগীয়া হয়, তেতিয়াহলে এক নিমিষতে এই গোটেই দলং লুপ্ত কৰিব পৰা যায় তাৰ পাছত শিকাৰপুৰ সুক্ৰ আৰু ৰোহৰী দুয়ো বেলেগ হৈ পৰিব।

শিকাৰপুৰ সুক্ৰক যে ইংৰাজেতে মহত্ব দিলে এইটো নহয়। প্ৰাচীন কালৰ পৰাই ইয়াৰ হিন্দু বেপাৰীয়ে বোলন ঘাটৰ পথেদি কান্দাহাৰলৈ গৈ মধ্য এছিয়াত বেহা-বেপাৰ কৰি আহিছে। হিৰাট বা সৰ্ব, বুখাৰা বা সমৰকণ্ড, যতেই চাওক শিকাৰপুৰৰ বেপাৰীক আপুনি নিশ্চয় দেখিব। শিকাৰপুৰৰ হস্তী, মক্কা আৰু পিট্টিচৰ্গ (লেলিন গ্ৰাড) ভো চলে। সুক্ৰৰ কথা যেতিয়া মনত পৰে, তেতিয়া ডাঙৰ জাহাজৰ পানীত সাঁতুৰি থকা সাধুবেলা নামৰ দ্বীপৰ কথানো বাক কেনেকৈ মনত নপৰাকৈ থাকিব? সাধুসকলৰ কাব্যময় অভিকচিয়ে, সদায়েই সুলভতাকৈও সুলভ ঠাই নিৰ্কাচন কৰে। সাধুবেলাৰ সৌন্দৰ্য্য দেখি সন্মোহিত হিংসা কৰিব। কব নোৱাৰোঁ,

সিদ্ধুরে জিবণি লব খুজিছিল নে সিজাবা খাব খুজিছিল। তেওঁ ইয়াৰুপবা যখন সবোববৰ ফালে লবি যায়। কিন্তু সময়ত সাবধান হৈ বা খিবথব (কবতাব) যে কোৱা মতে উলটি আছে আৰু শেবনব পৰা আগৈয় দিকৰ ফালে ঘূৰি হায়দবাবাদলৈ যায়। এইখন প্ৰদেশ কেইবাখনো যুদ্ধৰ সাক্ষীৰূপ। কব নোৱাৰে। জয়দ্রথৰ সময়ত ইয়াৰ অৱস্থা কেনেকুৱা আছিল। কিন্তু দাহিব আৰু জচনৰ সময়ত বোধকৰে। এই প্ৰদেশ বৰ পিছপৰা আছিল। চন্দ্ৰগুপ্তৰ আগতে ইবাণী সাম্ৰাজ্যক সোন দি দি নিঃসঙ্গ হৈ যোৱাৰ কাৰণেই হওক বা তাৰ ত্ৰাঙ্কণ বজা সকলৰ অনাচাৰৰ কাৰণেই হওক তাৰ প্ৰজা একেবাবে দৰিদ্ৰ আৰু দুৰ্বল হৈ পৰিছিল। ইবাণৰ বাদচাহ আছিল বা চিকন্দৰ আছিল, বাগদাদৰ মহম্মদ-বিন কাচিম আছিল বা চাৰ চালস্‌ৰ্চ নেপিয়ৰেই আছিল, সিদ্ধুৰ পাৰৰ মানুহবোৰ সকলো সময়তে পৰাজিত হৈছে।

যেতিয়া চিকন্দৰে জাহাজত বহি সিদ্ধু পাৰ হৈছিল; তেতিয়া তেওঁ নিজক বন্ধা কৰিবৰ কাৰণে দুয়োপাৰে নিজৰ সৈন্যক আগবঢ়াই দিছিল। আজি ইংৰাজে সিদ্ধুক বন্ধা কৰিবৰ কাৰণে নহয়, বৰং পাজাৰৰ ঘেঁহু বিলাতলৈ পঠাবৰ কাৰণে সিদ্ধুৰ দুয়োপাৰে বেলগাড়ী দৌৰাইছে। সিদ্ধুৰ প্ৰবাহ অলপ ভীৰু হোৱা হলে গঙ্গাৰ দৰে তাত জাহাজ চলিব নোৱাৰিলে হৈতেন। এই কাৰণে কৰাচীৰ ওচৰত কেটী বন্দৰৰ কোনো মহত্ব নাই। সিদ্ধুৰ পুৰুষাৰ্থৰ কাৰণেই সিদ্ধু, প্ৰদেশ দূৰ দূৰান্তৰ পৰা বোকা আৰু বালি আনি আনি সিদ্ধুৰে তাত পেলাই আছে। পৰিণাম স্বৰূপে আৰব সাগৰ তাৰপৰা লাহে লাহে পিছুৱাই গৈ আছে। সিদ্ধুৰ প্ৰবাহে নিজৰ বিস্তাৰ আৰু বেগৰ কাৰণে সিদ্ধু নামক সুশোভিত কৰিছে। গৰম দিনত যেতিয়া তালৈ গলি যোৱা বৰফৰ পানী আহি পৰে, তেতিয়া তেওঁক ঘোঁৰা বা হাতীৰ লগত কেনেকৈ তুলনা কৰিব? সেই অৱস্থাত তেওঁক জল-প্ৰলয়ৰ প্ৰতিমূৰ্ত্তি বুলিহে কব লাগিব। যিদৰে সাগৰৰ চৌ অপিয়াই থাকে, সেইদৰে সিদ্ধুৰ চৌৱেও অপিয়ায়। বৰিয়ালতকৈও বেছি সঁতুৰিব জনা মানুহেও এই সময়ত পানীত নামিবলৈ সাহ নকৰে। প্ৰেমত বলিয়া সতী মোহিনীয়ে কাষত কলহ লৈ এনেকুৱা প্ৰবাহত জাপ দিবলৈকো পিচ পৰা নাছিল।

কিয়নো প্ৰেমৰ প্ৰবাহ, প্ৰেমৰ আবেগ আৰু প্ৰেমানুৰাগ মহা নিক্কুতকৈও ডাঙৰ।

চেপ্তেম্বৰ ১৯২১ চন।

৩২। মক্ষবৰ জীৱন বিভূতি

যিজন পানীক জীৱন বুলি কৈছিল, তেওঁ কবি আছিল নে সমাজ-শাস্ত্ৰী ? মোৰ মনেৰে তেওঁ দুয়োটাই আছিল। যেতিয়া পানীৰ অবিহনে বনস্পতি বা পশু পক্ষী কোনো জীয়াই থাকিব নোৱাৰে, তেতিয়া এই দুয়োৰো আশ্ৰিত মানুহ পানীৰ অবিহনে কেনেকৈ টিকি থাকিব ? ঈশ্বৰে পৃথিৱীৰ বুকুত তিনিভাগ পানী আৰু এভাগ মাটি দি এইটো প্ৰমাণ কৰিছে যে পানীয়েহে জীৱন।

অজ্ঞান হোৱা মানুহৰ চকুত পানীৰ এটা চোঁচা টোপাল পৰিলেই তেওঁৰ জ্ঞান আহি যায়। এনে স্থলত অনন্ত বিন্দুৰে পৰিপূৰ্ণ সৰোবৰক দেখি যদি কোনোবাই জীৱন কৃতাৰ্থ হোৱাৰ নিচিনা আনন্দ উপভোগ কৰে, তাত আচৰিত কি ?

অনন্ত সাগৰৰ অনন্ত তৰঙ্গ দেখিলে মানুহৰ মনত উন্মাদনা অহা স্বাভাৱিক। কিয়নো সৌম্য সৰোবৰৰ দৰ্শন বন্ধু-দৰ্শনৰ দৰেই আনন্দ-দায়ক। যেতিয়া সাগৰে অজ্ঞাত ভাৱে আমাক অপিয়াই পৰিবলৈ মাতে তেতিয়া আনফালে সৰোবৰে দৰ্পণৰ নিচিনা শীতল শাস্তিৰ যোগেদি মানুহক আত্ম পৰিচয় দিবৰ কাৰণে উৎসাহিত কৰে। সৰোবৰত আমি জীৱনৰ প্ৰসন্নতা দৰ্শন কৰো, কিন্তু সাগৰত জীৱনৰ বিৰাট পৰ সাক্ষাৎ পাওঁ। যি মানুহে সাগৰৰ ডাঙৰ নৃত্য দেখি 'দিশো ন জানে ন লভে চ শ্বৰ্য' বুলি কব, সেই মানুহে বিশাল সৰোবৰৰ পাৰ পাই আনন্দত গাই উঠিব 'ইদানীং অশ্মি সম্বৃতঃ সচেতাঃ প্ৰকৃতিং গতাঃ' এইদৰে সাগৰ আৰু সৰোবৰ এই দুয়োটাই জীৱনৰ দুটা শ্ৰেষ্ঠ—বিভিন্ন বিভূতি।

মই জানিছিলো—কেতিয়াবাৰ পৰাই জানিছিলো যে জীৱন-বিভূতিৰ এনেকুৱা এক সুন্দৰ দৰ্শন সিদ্ধুত চিৰ-ব্যাপ্ত হৈ আছে। কিন্তু এতিয়ালৈকে মোৰ তাক দেখাৰ সৌভাগ্য খটা নাই। যেতিয়া মোৰ বসিক বন্ধু জন-সেৱক সংগ্ৰাহী শ্রীনাৰায়ণ মলকানীয়ে মোক এবাৰ সিদ্ধুত ফুৰি আহিবৰ কাৰণে নিমন্ত্ৰণ কৰিলে, তেতিয়া মই তেওঁৰ লগত এইটো চুক্তি কৰিলো যে এইবাৰ যদি আপুনি জীৱন আৰু মৰণ দুয়োবোৰ লগত সাক্ষাৎ কৰাবলৈ মান্তি হয়, তেতিয়াহলে মই যাব পাৰোঁ। মই মোৰ বন্ধুক এনেকুৱা ধৰণৰ 'বহন্য পূৰ্ণ' কথাৰ পাকৰ মাজত বেছি সময় ৰাখিবলৈ ভাল পোৱা নাছিলোঁ। সেই কাৰণে মই তেওঁলৈ লিখিলো যে—'যত এটা এটাকৈ তিনিটা যুগ পোত খাই আছে, আৰু যত যত্নেৰে নিজৰ সকলোতকৈ ডাঙৰ যাত্ৰণৰ খুলিছে, মই আকৌ সেই "মাহন-জা-দজী"। চাব খুজিছে। সেইদৰে যত পহুমৰ শিপাৰপৰা জন্ম হোৱা অসংখ্য পহুম আৰু এই পহুমৰ মাজত নাৰ্চি থকা সৰু-ডাঙৰ মাহবোৰ, এই মাহবোৰক লৈ জীৱন নিৰ্বাহ কৰা বং-বেবং চৰাইবোৰ আছে। পহুমৰ শিপাৰপৰা আৰম্ভ কৰি চৰাই চিৰিকতি আদি কাকো পক্ষপাত নকৰাকৈ নিজৰ উদৰত স্থান দিয়া সৰ্বভক্ষী মানুহবোৰ যত অবাধ গতিৰে বৃদ্ধি হৈ আছে, সেই জীৱন-ৰাশি মঞ্চৰ সৰোবৰো মই চাব লাগে।" নাৰায়ণৰ অৱস্থা এনেকুৱা হল যে বোগীয়ে যিটো বিচাৰিছিল, ডাক্তৰেও সেইটোকে খাবলৈ কলে। প্ৰথমতে তেওঁ সিদ্ধুৰ সুফী দৰ্শন কৰালে। তাৰ পাছত লাৰকানাৰ বাটেদি 'মৃত্যুৰ টিলা'ৰ দৰ্শন কৰাই সেই বিভূতি ৰাশিৰ ফালে আমাক লৈ গল। সিদ্ধুৰ পশ্চিম পাৰত য'ত পাঞ্জাবৰ ঘেঁহু কৰাচীলৈ পাঠিয়াবৰ কাৰণে বেলৰোৰে দৌৰা-দৌৰি কৰি আছে, সেই ঠাইতে দাহু আৰু কোটবীৰ মাজত 'বুবক' ষ্টেচন। স্থানীয় মানুহক নোলোখাকৈ কেনেকৈ এইটো জনা সম্ভৱ যে অবুবকৰ নামেই এদিন বুবক হৈ পৰিল। ষ্টেচনৰপৰা পশ্চিমফালে ধূলিৰে ভৰা চাৰিমাইল বাট পাৰ হৈ আমি বুবক পালোহি। তাৰ মানুহে বেণ্ড, চানাই আৰু কম বেছি পৰিমাণে দক্ষিণা গোটাই আমাক নিবলৈ আহিছিল। তেওঁলোকৰ লগত গোটেই খন গাওঁ ফুৰি পকি চাই আমি শ্রীগোপালজীৰ

+ ইয়াৰ আচল নাম 'বুধ-জো-দজো'। ইয়াৰ অৰ্থ হৈছে বহু মানুহৰ মৈলৰ (কবন্ধন)।

ঘৰত উঠিলোঁহি। তেওঁৰ আতিথ্য গ্ৰহণ কৰি দহ-পোন্ধৰ মিনিটমান সপোন ৰাজ্যত বিচৰণ কৰি ফুৰিলোঁ আৰু তাৰ দলিচা তথা বাণিচৰ কাৰ্যৰ কথা প্ৰশংসা কৰি আমি মকবব দৰ্শন কৰিবলৈ ওলালোঁ। আকৌ দুমাইল খুলি ভবা বাট পাৰ হব লগীয়া হল। ইয়াৰ পাছতহে খেতিৰ মাজত ভেড়া বখীয়াৰ ঘৰৰ ওচৰত অক্ষুট শব্দ কৰি থকা এটা খাল দেখিলোঁ। য'ৰ পৰা এই খাল আৰম্ভ হৈছিল তাত বহুত নতুন পুৰণা নাও পৰি আছিল। তাৰ ভিতৰৰে এখন ডাঙৰ নাও ঠিক কৰি উঠি বহিলোঁ। এইদৰে আৰু দুমাইল বাট আগ বাঢ়ি গলোঁ আৰু দুয়োফালে নাদৰপৰা পানী উলিয়াই মাটি সিঁচি থকা পুণ্যাত্মা উটবোৰ দেখিবলৈ পালোঁ। (হিন্দীত এইদৰে পানী তোলাক 'বহট ঘুমানা' বুলি কয়)। তাত আমি মুকলি পথাৰত কিছুমান হাঁহিমুখীয়া উল্কাগী খেতিয়কক দেখিলোঁ। মাটি আৰু পানীৰ মাজত অহা-যোৱা কৰি থকা বনজৰা চৰায়ে দেখিলোঁ। আমাৰ দলৰ বিশজন মানুহেই আনন্দত আত্মহাৰা হৈ আছিল। কেইজনমানে 'চল চল বে নও জোৱান—ককনা তেৰা কাম নহী চলনা তেৰী শান' নামৰ গান গাবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। ইয়াৰ ভিতৰত হাঁহিবলগীয়া কথা এয়েই আছিল যে আমি নৌকাবোহী সকলে যদিও ভৰিৰে কুচ-কাৰাজ কৰা নাছিলোঁ, তথাপি দীঘল দীঘল বাহেৰে বোকাবোৰ খুচি খুচি আগবাঢ়ি গৈছিলোঁ। আমাৰ ভৰিয়ে কোনো বিদ্ৰোহ নকৰাকৈ অজগৰৰ উপাসনা কৰিছিল। কিন্তু যেতিয়া সকলো মানুহ ক্ষুণ্ণিত থাকে, তেতিয়া তেওঁলোকৰ কথাও উচিত অনুচিতৰ প্ৰশ্ন নাথাকে।

যেতিয়া বেহানা বহনে 'বেনবা ফকীৰ'ৰ বাঁহীৰ সুবত গান গাবলৈ আৰম্ভ কৰিলে, তেতিয়াহে আমি প্ৰকৃত আনন্দ উপভোগ কৰিলোঁ। ঠিক এনেকুৱা সময়তে আমাৰ খালে নিজৰ মুখ বহল কৰি নাওখন সৰোবৰৰ ফালে ঠেলি দিলে।

যিফালে চোৱা যায়, সেইফালেই কেৱল জীৱন আৰু জীৱন। পোন্ধৰৰ পৰা বিশ মাইল দীঘল আৰু দহমাইল বহল জীৱনৰ কাব্যময় বিস্তাৰ। পানীৰ বিস্তৃত জলবান্ধিৰ দীপ্তি আৰু মাজে মাজে সেউজীয়া বাঁহেৰে ভৰা দীপবোৰৰ শাস্তি। ইমান কাব্য বাক প্ৰকৃতিৰ কেনেকৈ সজ হৈছে?

মই গোৰ্খমন্ডীক কলো—“ইয়াত মোৰ অন্তৰ পৰি যাব খুজিছে।” তেওঁ তেনেকুৱা বসিকভাৱে সৈতে উত্তৰ দিলে :—“আপুনি যদি নবেহুৰত ইয়ালৈ আহে, তেতিয়াহলে ইয়াৰ লাখ লাখ পচুম ফুলৰ মাজত পোত খাই যাব। আপুনি যদি এই দৃশ্য চাব খোজে, তেতিয়াহলে আপুনি যি কোনো বছৰত বিষ্ণু শৰ্ম্মালৈ লিখি অচাৰ বাতৰিটো দি দিব। তেওঁ মোলৈ লিখিব আৰু মই আপোনাৰ কাৰণে সকলো যোগাৰ কৰি ৰাখিম। আমাৰ প্ৰদেশখন ইমান আতৰ হৈ গল যে, আপোনাৰ নিচিনা মানুহ কেতিয়াবাহে ইয়ালৈ আহে। যিমান দূৰ মোৰ মনত আছে ইয়াৰ আগতে ইয়ালৈ এজন মচাৰাষ্ট্ৰীয় অধ্যাপক আহিছিল আৰু তেৱোঁ আপোনাৰ দৰেই আনন্দত বিভোৰ হৈ পৰিছিল। অৱশ্যে প্ৰত্যেক বছৰ কিছুমান সামৰিক অফিচাৰ মাত্ৰ মাৰিবৰ কাৰণে আৰু চিকাৰ কৰিবৰ কাৰণে আহে। কিন্তু তাৰপৰা আমাৰ কি লাভ হব পাৰে ?”

দূৰত এখন গাওঁ দেখা গল। হয়তো গাঁৱৰ কোনো এটা পৰিয়াল এঠাইৰ পৰা আন ঠাইলৈ গৈছিল। তেওঁলোকৰ সুখখিৰা বজৰ ‘ওবনা’ আৰু নীলা বজৰ পাইজাৰাৰ প্ৰতিবিম্ব পানীত কিমান সুশোভিত হৈ পৰিছিল— যেন গ্ৰাম্য কাবাইহে আনন্দত আহি জল-বিহাৰ কৰিছে। দূৰ-দূৰণিত ক’লা বন কুকুৰাবোৰে পানীত সাঁতুৰি উদৰ পূজা কৰি আছিল। আমাৰ কিছুমান মানুহে নাৱৰ পাবত বহি পানীত ভৰি জুবুৰিয়াই আছিল। তেওঁলোকে জনালে যে কোনো কোনো ঠাইত পানী একেৰাৰে ঠাণ্ডা আৰু কোনো ঠাইত কুহুমীয়া, ইয়াৰ কাৰণনো কি সেইটোতো মানুহে মোকেই সুখিব নহয় ? এনেকুৱা ধেমেলীয়া দলৰ মাজত মই সদায় সৰ্ব্বজ্ঞ হৈ পৰোঁ। মই তৎক্ষণাত কাৰণ বিচাৰি উলিয়ালোঁ আৰু সকলোকে যুক্তি দেখুৱাই সন্তোষ দিলোঁ।

“সোঁ আগফালে যি টিলা দেখা গৈছে তাৰ নাম কি ?” মই ওচৰৰ মানুহবোৰক সুধিলোঁ। মোৰ প্ৰশ্নত তেওঁলোক আচৰিত হৈ গল। বদেনী টিলাবোৰৰো যে নাম থাকিব পাৰে, সেইটো যেন তেওঁলোকে ভাবিবই পৰা নাছিল। আৰু আনফালে প্ৰত্যেক কণৰ লগত যদি নামৰ সংযোগ নাথাকে, তেতিয়াহলে মোৰ দাৰ্শনিক আত্মা ভুগ্ন নহয়। আমাৰ দলৰ

একীতিত বুকাৰ এটা সৰু কুমলীয়া আৰু লাজহুৱীয়া স্তম্ভৰ লৰা বহি আছিল। মই তেওঁক ‘ঈশ্বৰ দাস’ বুলি মাতিলোঁ। পঢ়াশালিত পঢ়া ভূগোল তেওঁৰ কামত লাগিল। তেওঁ তৎক্ষণাত কলে যে “আগফালৰ টিলাক খিৰখৰ বুলি কয়।” মই হাঁহি পেলালোঁ আৰু মোৰ মুখৰপৰা ভাৱৰ সোঁত বৈ গল। ‘ধন্য এই কবতাৰ’। সৰুতে আমি হালা আৰু সুলেমান পৰ্ৱতৰ নাম মুখস্থ কৰিছিলোঁ। পাছত গৈ হালা পৰ্ৱতেই কবতাৰ নাম ধাৰণ কৰিছে। ইয়াৰ কাৰণ এয়েই আছিল যে ইংৰাজসকলে খিৰখৰৰ বানান Kirthar বুলি কৰিছে। বিদেশী লিপিৰ কাৰণে আমাৰ ইয়াত কেইবাটাও নামৰ বিভ্ৰাট ঘটিছে। এইটোও তাৰ ভিতৰৰে এটা আছিল। খিৰখৰৰ টিলা এই পাৰৰ পৰা দহ বাৰ মাইল দূৰত। তাত সিদ্ধু শেষ হৈ বেলুচিস্থান আৰম্ভ হৈছে।

এতিয়া সূৰ্যাদেৱ ভাগৰি খিৰখৰৰ ওচৰত আশ্ৰয় লোৱাৰ কথা ভাবিছিল। আমিও ভাবিলোঁ যে এতিয়া ঘৰলৈ ঘূৰি যাব লাগে আৰু সাত-বজাৰ আগতে নিজৰ ক্ষুধাক শাস্ত কৰিব লাগে। নাৰে দিশ সলালে আৰু আমি পূব ফালৰ সৌন্দৰ্য্য উপভোগ কৰিবলৈ ধৰিলোঁ। আগফালে দূৰৈত যি নাও দেখা গৈছে, সেইখন এতিয়া পশ্চিমফালে কলৈ যাব। মই গোধূলজীক সুধিলোঁ। তেওঁ বুজাই দিলে যে “সিপাৰত খিৰখৰৰ কাষত এখন গাওঁ আছে। তাত মহা শিৱৰাত্ৰিত এখন বৰ ডাঙৰ মেলা হয়। সেইদিনা হিন্দুসকল মহাশিৱৰাত্ৰিৰ কাৰণে তাত গোট খায়। মহলমান সকলেও তেওঁলোকৰ কোনো পীৰক শ্ৰদ্ধা জনাবৰ কাৰণে তাত একত্ৰ হয়। সম্ভৱ তেওঁলোক সেই মেলালৈকে গৈছে।” যিদিনা আমি গৈছিলোঁ, সেইদিনা ফেব্ৰুৱাৰীৰ ২১ তাৰিখ আছিল। মহা শিৱৰাত্ৰি ২৪ তাৰিখে—। গতিকে আমাৰ কাৰ্য্যতালিকা আকৌ সলাবও নোৱাৰোঁ।” যদি আজি ২৪ তাৰিখ চলোঁহেঁতেন, তেতিয়াহলে মই সোঁফালে ওলাই সেই গাঁৱলৈ গলোঁহেঁতেন। মই মহা শিৱৰাত্ৰিৰ ব্ৰত কৰোঁ। হেজাৰ হেজাৰ হিন্দু আৰু মহলমান এক হৈ এক ঈশ্বৰক ভক্তি জনাবৰ কাৰণে একে ঠাইতে গোট খোৱা চাই নিজৰ অন্তৰক পবিত্ৰ কৰাৰ সুযোগ কেতিয়াও নেহেৰালোঁহেঁতেন। যি আন্তৰিকতাক লৈ হিন্দু আৰু মহলমান শিৱৰাত্ৰিৰ দিনা তাত গোট খায়,

সেই সংভাৱনা যদি সমগ্ৰ ভাৰতত বিয়পি পৰে, তেতিয়াহলে আমাৰ বহুতো সমস্যা সমাধানৰ বাট মুকলি হৈ যাব। সেইদিন ভাৰতবৰ্ষৰ কাৰণে সুদিন তথা শিৱদিন হৈ যাবুক” ইয়াকে কৈ মই মনে মনে থাকিলোঁ। এতিয়া কাৰো লগত কথা পাতিবলৈ মোৰ ইচ্ছা হোৱা নাছিল। মই দুৰ-দূৰণিলৈ চাবলৈ ধৰিলোঁ—পৃথিবীক বা আকাশক নহয়। বৰং কালৰ উদৰকহে—। যিদৰে কলম্বচে প্ৰহ্লাদ সৈতে আমেৰিকাৰ পথ বিচাৰিছিল, সেইদৰে আকৌ কেতিয়া শিৱৰাত্ৰিৰ শিৱদিন আহিব মই প্ৰহ্লাদে সৈতে তাৰ কাৰণে অপেক্ষা কৰি বসোঁ।

“আগত যে সেই সেউজীয়া সেউজীয়া খেতি দেখা গৈছে, তাৰ পাছফালে চাদা ধপাত বা ভাঙৰ খেতি হয়।” বুকৰ এজন লগবীয়াই মোৰ ধান ভৰ্ত্তা কৰি কলে। আমি সৰোবৰৰ পৰা খালত প্ৰবেশ কৰিলোঁ। খালৰ পাৰত বাঁহৰ জেওৰাত ভৰি দি থিয় হৈ থকা বগলীবোৰে মাছৰ কাৰণে ধান কৰি আছিল। জুপুবীৰোৰৰ পৰা জুহালৰ ধোৱা ওলাবলৈ ধৰিলে। আমাৰ চকু বুকৰ ওখ ওখ ঘৰৰ স্থাপত্যকলাৰ ওপৰত পৰিল। এই ঘৰবোৰৰ কিছুমান ‘মন্ড’ বগলীৰ দৰে মূৰ তুলি বতাহ খোৱাৰ মুদ্ৰাত থিয় হৈ আছিল। আমি ধপাত আৰু ভাঙৰ খেতি পাৰ হৈ আহিছিলোঁ। ভাঙৰ বিষয়ে চৰকাৰী নীতিৰ ইতিহাসো শুনিলোঁ আৰু ঘৰলৈ ঘূৰি আহি যথাসময়ত খাবলৈ বহিলোঁ।

কিন্তু মোৰ মনে মঞ্চৰ ‘চংচ’ (মথাউৰি)ৰ ওপৰত মহাশিৱৰাত্ৰিৰ আনন্দ লৈ আছিল।

মাৰ্চ ১২৪১ চন।

৩৩। তৰঙ্গৰ তাণ্ডৱ যোগ

[কৰীচীৰ ওচৰত কিয়ামাবীৰ পৰা অলপ দূৰত মনোৰা নামৰ এটা দ্বীপ আছে। তাত এটা সুন্দৰ মন্দিৰ আছে। দ্বীপৰ বেছি ভাগত পোৰ্টলাণ্ডৰ

মাহুৰ আৰু কিছুমান চিপাহী থাকে। মনোৰা বীপ কৰাচীৰ গহনা তথা সাগৰৰ খেলনা। তাৰ দক্ষিণ সীমাত এটা ডাঙৰ ওহা আছে যাৰ ওপৰত সাগৰৰ চৌ আহি খুন্দিয়াই থাকে। আগ ফালে অলপ দূৰলৈকে এখন ডাঙৰ দুবাৰ থিয় কৰাই থৈ চৌবোৰক বাধা দিয়া হৈছে। ইয়াত ভবদৰ অৰুণ সত্যাগ্ৰহ দেখিবলৈ পোৱা যায়। মই এবাৰ এই দৃশ্য চাবলৈ গৈছিলো।

হিন্দী সাহিত্য সম্মিলনত যোগ দিবৰ কাৰণে এই বছৰ কৰাচীলৈ গৈছিলো। তেতিয়া আকৌ দ্বিতীয় বাৰ সেই দৃশ্য চাই আহিছিলো। ভবদৰ প্ৰভাৱ লাগিলে সেই নিজৰ শিল্প ওপৰত নগৰক, কিন্তু অস্তবৰ ভিতৰত তাৰ প্ৰভাৱ নগৰকৈ থাকিব জানো? অস্তব আৰু সাগৰ দুয়োৰো প্ৰভাৱ উৰ্দ্ধল।

কোনো প্ৰাকৃতিক দৃশ্য প্ৰথমবাৰ দেখাৰ পাছত অস্তবত যি প্ৰভাৱ পৰে সেই দৃশ্য দ্বিতীয় বাৰ দেখাৰ পাছত নপৰে। প্ৰথমবাৰ সকলোবোৰেই কেৱল নতুনেই নতুন। সেই সময়ত অজ্ঞাত বস্তুৰ পৰিচয় লব লগীয়া হয়। প্ৰতি পদক্ষেপত আচৰিত আৰু চমৎকাৰৰ অনুভৱ হয়। আকৌ দ্বিতীয় বাৰ সেই ঠাইলৈ গলে বাক কিহৰ কাৰণেনো আশা কৰা উচিত? সেই বাৰ আগৰ সমান আনন্দৰ আশা কৰিব নোৱাৰি। পৰিচিত বস্তুৰ কাৰণে আগ্ৰহ হ'ব পাৰে, কিন্তু অপৰিচিত বস্তু দেখিলেহে আশ্চৰ্য্য ভাৱ জাগি উঠে। এইবাৰ যদিও মোৰ আগ্ৰহ আছিল, কিন্তু উৎসুকতা নাছিল। তথাপি মই কৰাচীৰ ওচৰৰ মনোৰাৰ চৌ চাবলৈ গলো। মনৰ ভিতৰত এইটো আশা আছিল যে প্ৰাচীন কিছু নবীন বস্তুবোৰৰ লগত এই বয়স ঠাইত শান্তিৰে দু-আষাৰ কথা পাতিব পাৰিম। তাত চৌ ভো আছেই, যাক দেখি নিশ্চয় আনন্দ হ'ব। ইয়াৰ বেছি এইবাৰ একো দেখিবলৈ নাপাম; ইয়াকে ভাবি মই তালৈ গলো।

আগৰ বাৰ যেতিয়া গৈছিলো, তেতিয়া মই অপিয়াই থকা চৌবোৰৰ খবল হাঁহি ধৰি বাখিবৰ কাৰণে নানা বকমৰ ছবি তুলিছিলো। কিন্তু তাৰ ভিতৰত এখনো ভালকৈ মুঠিল। সেই কাৰণে এই চৌবোৰৰ ওপৰত যদিও মোৰ খং উঠিছিল তথাপি এইখিনি বিশ্বাস আছিল যে কথা বতৰা পাতিবৰ কাৰণে তাত নিশ্চয় অনুকূল বায়ুমণ্ডল পোৱা যাব?

কিন্তু তালৈ গৈ মই কি দেখিলোঁ ? মোৰা বাব যি দৃশ্য দেখিছিলোঁ আৰু অন্তৰত মই বাব কাব্যময় চিত্ৰ সংগ্ৰহ কৰি থৈছিলোঁ সেই চিত্ৰক ধুই পেলাব খোজা চৌবোৰৰ অৰণ্ড ভাঙিব।

এতিয়া যেন মোৰ সকলো কথা শেষ হৈ গল। এতিয়া কোনো শুকতৰ কথা চিন্তা কৰাতকৈ মোৰ মনে মনে থাকিবলৈহে মন গৈছিল। মই যেন তাত এটা উদ্গাদকতাৰ সাধনহে বিচাৰি পালোঁ। যদি মই তাত অকলে থাকিলোঁহেতেন, তেতিয়াহলে এই তবল্লব ভাঙবত অপিয়াই পৰি সিঁহতৰ লগত একাকাৰ হবলৈ জন্মা মোৰ ভিতৰুৱা আকৰ্ষণক বাধা দিব পাৰিলোঁ-হেতেন নে নোৱাৰিলোঁহেতেন, সেইটো মই ঠিককৈ ক'ব নোৱাৰোঁ। যদি এজন মানুহে গান গাবলৈ ধৰে, তেতিয়াহলে আন জনবোৰ নিশ্চয় গান গাবলৈ আগ্ৰহ জন্মিব। যদি এটা শিয়ালে 'হোৱা' দিয়ে, তেতিয়াহলে আনবোৰ শিয়ালেও তাৰ অনুসৰণ কৰিবই। চেতাৰৰ প্ৰধান তাঁৰ বজাই তাঁৰ লগত একান্ত সম্বন্ধ স্থাপন কৰক; তেতিয়াহলে আপোনাৰ অন্তৰ তাঁৰবোৰো নিজেনিজে ঝংকৃত হৈ উঠিব। মোৰ নিচিনা প্ৰকৃতি প্ৰেমী জীৱই যদি সৌন্দৰ্য্য দৰ্শন কৰি তাৰ দ্বাৰা নিজৰ ভিন্নত্ব পাহৰি যায়, তেতিয়াহলে বৌদ্ধিক দৃষ্টি ভঙ্গীত আচৰিত বুলি ভাবিলেও সি অসম্ভৱ যেন নহব।

যিদৰে হাতীৰ গওস্থলত তাৰ শোভা দেখা যায়, দুৰ্গৰ গম্বুজৰ ওপৰত তাৰ সম্পূৰ্ণ শোভা নিহিত হৈ থাকে, জাহাজৰ ডেকেই তাৰ শোভা বৰ্দ্ধন কৰে, সেই দৰেই মনোৰাৰ এই সীমাত দুৰ্গৰ দৰে যি প্ৰাচীৰ গিয় হৈ আছে, তাৰ কাৰণেই ইয়াৰ এই দ্বীপ বিশেষভাৱে সুশোভিত হৈ পৰিছে আৰু সাগৰৰ চোৱে ইয়াতে বপ্ৰক্ৰীড়া কৰি নিজৰ ঝঞ্জুৱতি (কণ্ডু) ওচাইছে। এই ঝঞ্জুৱতি যদি সদায় চলি থাকে, তথাপি দেখা মানুহৰ আমনি নালাগে। সেই কাৰণেই এই দৃশ্য চিৰ সুন্দৰ। কিন্তু মানুহে ইয়াত এখন দীঘল দুৱাৰ সাজি সাগৰৰ চৌক যেন জোকাইছে আছে। ইমান বছৰেও সাগৰৰ চৌবোৰে এই অধিক্ষেপ (অপমান) পাহৰিব পৰা নাই আৰু সম্ভৱ ভৱিষ্যতলৈকে নোৱাৰিব। এই অপমানৰ কথা সিঁহতৰ যিমান বাবেই মনত পৰে, সিমান বাবেই নিজৰ বিৰাট সৈন্য লৈ এই প্ৰাচীৰৰ ওপৰত অপিয়াই পৰে আৰু এই শিলবোৰৰ লগত যুঁজিবৰ কাৰণে এটাই সদায় আনটোক

উচটাই থাকে। কেনেকুৱা সিহঁতৰ এই উদ্গাদনা। কেনেকুৱা অবিচল লজ্জা। কেনেকুৱা ইহঁতৰ এই প্ৰাণঘাতক আক্ৰমণ। আভিতো সিহঁতৰ এই ঈৰ্ষা ভাৱ গৈ চৰম সীমা পাইছে গৈ। বীৰভদ্ৰই যেন গোটেই শিৱগণক গোটাই লৈ চৌৰ কণ্ড পৰিণত হৈ প্ৰলয়ৰ সৃষ্টি কৰিছে। এটা এটা টোক জপিয়াই থকা পাহাৰ যেনহে লাগিছিল। এটা চৌৰ উত্তৰ কপ দেখি আনটো চৌৰেও তাৰ অনুকৰণ কৰা উচিত। কিন্তু ইয়াৰ সলনি দুয়োটা এক হৈ এক ভয়ঙ্কৰ কপ ধাৰণ কৰে আৰু দাঁতি-কাষৰৰ চৌ বোৰকো সিমানে ওপৰলৈ উঠিবলৈ উত্তেজিত কৰি তোলে। এই তাণ্ডব-নৃত্যৰ এক মুহূৰ্ত্তও বিৰাম নাই। ই অৰণ্ড কণ্ড চলি থাকে। এই তাণ্ডব নৃত্যক যদি একেবাৰে চাই থকা যায়, তেতিয়াহলে তাৰ ভিতৰত এক অদ্ভুত লয় দেখিবলৈ পোৱা যায়। যেন শিৱ তাণ্ডব-স্তোত্ৰৰ প্ৰমাণিকা বৃত্তই নিজৰ শক্তিৰ পৰীক্ষাৰ কাৰণে প্ৰস্তুত হৈছে। যেন প্ৰমাণিকাইহে পঞ্চচামৰ চন্দৰ-কপ ধাৰণ কৰিছে আৰু পুষ্পদন্তয়ো আত্মহাৰা হৈ সেই তাণ্ডব-নৃত্যৰ লগত নিজৰ ভাল মিলাই দিছে। যিফালে চৌৰ আক্ৰমণ বৰ বেচি প্ৰৱল আৰু ব'ত খুন্দা খাই চৌবোৰ খণ্ড-বিখণ্ড হৈ যায়, আকাশত তাৰ বামধেনুৰে এখন ডাঙৰ বিচনী তৈয়াৰ কৰে আৰু চিৰি বোৰেও তাত ঋষিকলৰ দৰে অবিৰাম গা ধুই ধুই ধানমগ্ন হৈ থাকে। চৌবোৰৰ পানী চিৰিবোৰত পৰি হাঁহি হাঁহি গো-মূত্ৰিকা বন্ধ কৰি নামি আহিছিল। দিল্লী, আগ্ৰা, কাশ্মীৰ বা মহীশূৰৰ বৃন্দাবনত মানুহে বিলাসৰ কাৰণে যি সাধনৰ দিছা কৰিছে, আৰু যিদৰে শাওন, ভাদ্ৰ মাহৰ দৰে পানীৰ সোঁত বোৱাইছে তাৰ কণা ইয়াত মনত নপৰাকৈ নাথাকে।

কিন্তু কিছুমান চৌ সেই দীঘলীয়া দুৱাৰৰ লগত যুঁজি তাৰ মূৰত পানীৰ দীঘল দীঘল ধাৰা পেলোৱাত মত্ত হৈ থাকে। চৌবোৰে খুন্দিয়াই আৰু দুৱাৰৰ ওপৰলৈ উঠি আহে। শেহত দুৱাৰক অনাদৰ কৰি আগফালে জপিয়াই পৰে আৰু ফাকুৱাৰ ফিচকাৰীবোৰ দূৰপৰা আমাৰ ফালে আহে। এই দৃশ্য প্ৰত্যেক ফালৰ পৰাই উদ্গাদক। এই ধাৰাবোৰৰ পানীৰ কণিকাবোৰে আমাক এই মহোৎসৱৰ গৰাকী বুলি আমাৰ অভ্যৰ্থনাত গোটেই বায়ুমণ্ডলক শীতল কৰি পেলায়। যেতিয়া এই থাকৰা নিয়ৰ চকুৰ

পলকত নাকব আগত আক আশ্চৰ্য্যায়িত হোৱা ভাবব চিন বৰণ ঠঠব ওপৰত গোট খায়, তেতিয়া এনেকুৱা লাগে যেন আমি বগৰ আক গাঁৱৰ মানুহ নহয়, বৰং বৰণৰ সামুজিক ৰাজ্যৰ প্ৰজাহে।

মহালাগবৰ ওপৰৰ পৰা আমি অহা বিস্তৃত বতাহে কয় যে—“তোমাৰ জন্মত এই দৃশ্যৰ আভিধা গ্ৰহণ কৰিব পৰা শক্তি কবপৰা হব ? আহা, মই তোমাক দূৰ দূৰণিবৰণা বহন কৰি অনা অন্মাজান (প্ৰাণবায়ু)ৰ দীক্ষা দিম, পাথেয় দিম। যেতিয়া তোমাৰ অন্তৰ প্ৰাণবায়ুৰে পৰিপূৰ্ণ হৈ পৰিব— তোমাৰ হাওঁফাওঁত প্ৰাণৰ সকাৰ হব; পৰিত্ৰ হব। তেতিয়াহে তুমি ইয়াৰ জলবায়ু সঙ্গ কৰিব পাৰিবা।” আৰু সচাটকৈয়ে প্ৰাণবায়ুৰ শ্বাসপ্ৰশ্বাসৰ দ্বাৰা প্ৰত্যেকৰ মুখতে উষাৰ ৰক্তিম আভা বিয়পি পৰিছিল। আমি আঠজনে আঠ দিশৰ ফালে চাই চায়ে তৃপ্ত হোৱা নাছিলোঁ।

... .. আমি অহাৰ আগৰ পৰাই এই ঠাইত এটা ডাঙৰ শিলৰ ওপৰত এজন সিন্ধী ভদ্ৰলোক নীৰবে বহি এই কাৰাৰ মাজত সোমাই চিন্তাৰ ৰাজ্যত সঁতুৰি আছিল। তেওঁ কোনো কথা কোৱা নাছিল; ইঁহা নাছিল আৰু একো গোৱাও নাছিল। কেৱল ভগ্নায় হৈ নিজৰ গা জোকাৰিছিল। আমি কথা পাতি আছিলোঁ, অন্তৰৰ উল্লাৰ ব্যক্ত কৰি আছিলোঁ। কিন্তু সেই ভদ্ৰলোকজনে এইফালে একেবাৰে মন কৰা নাছিল। তেওঁ মানুহৰ আনন্দৰ অনুভূতি লাভ কৰিব খোজা নাছিল, বৰং চৌৰোৰৰ উন্মাদকতাৰ ভিতৰত নিজক পাহৰি পেলাব খুজিছিল। এটা ভৰি আনটো ভৰিৰ ওপৰত থৈ আসন কৰি আকোঁ তাৰ ওপৰত কিলাকুটি থৈ অলপ মূৰ বোঁকা কৈ সাগৰৰ ধ্যান কৰি আছিল। তেওঁৰ মূৰত নিয়ৰৰ টোপালবোৰ মুকুতাৰ মালাৰ দৰে ভিৰবিবাই আছিল। এনেকুৱা লাগিছিল যেন বৰণ দেৱতাই তেওঁৰ মূৰত নিজৰ ববদ হাতহে দিছে।

আমি ঠাই সলাই সলাই নানান দৃষ্টিৰে এই দৃশ্য চালোঁ। ইয়াক দেখি চৌৰোৰৰ মনত আমাৰ প্ৰতি সদ্-ভাৱ উপজিল। তেওঁলোকে কবলৈ ধৰিলে—“আহা, আহা, ইমান দূৰণিবৰণা কি চাই আহা ? তোমালোক পৰ নোহোৱা। ওচৰলৈ আহা, ক্ষুণ্ণ কৰা। যিমান পাৰা চৌৰ পৰা

আনন্দ লোৱা, হাঁহা, আৰু কপিওৱা। এইকণ আৰু অবস্ৰকাল—ইয়াৰ মাজত কোনো ভেদ নাই। আহা, আহা।” চৌৰ ভক্ততা বেলেগধৰণৰ হয়। নিমজ্ঞণ কল্পিবৰ সময়ত তেওঁ হাতত নধৰে, বৰং ভৰিহে ধুৱাই দিয়ে। আমি ভক্তলোকৰ দৰে এই নিমজ্ঞণ স্বীকাৰ কৰি কলোঁ—“সঁচাকৈয়ে যাবলৈ ইচ্ছা হয়, কিন্তু এতিয়া নহয়। এতিয়া আমাৰ কাম সম্পূৰ্ণ হোৱা নাই, যথেষ্ট বাকী আছে। আমাৰ মনৰ কেবাটাও সংকল্প এতিয়াও অসম্পূৰ্ণ হৈ আছে। যি ভাৰত মাতাৰ চৰণ তুমি একেবাৰে প্ৰক্ষালন কৰি আছা, তেওঁ এতিয়াও স্বাধীন হোৱা নাই। মানুহৰ ভিতৰত এতিয়াও বৈমৰম্ভ আঁতৰা নাই। যেতিয়ালৈকে আমি দৰিদ্ৰ আৰু দলিত জনতাৰ লগত সম্পূৰ্ণ একতা অনুভৱ কৰিব নোৱাৰোঁ, কেতিয়ালৈকে তোমাৰ সৈতে একতা অনুভৱ কৰাৰ অধিকাৰ আমি কেনেকৈ পাম? মুক্ত, অৰ্থাৎ কৰ্মযোগী, অবিৰত কৰ্মী—সেই বাবে তোমাৰ কাৰণে এতিয়া আৰু কোনো কৰ্তব্য নাই। আমিহে সন্মুখত কৰ্তব্যৰ পাহাৰ দেখিও এলাহত সময় কটাইছোঁ। তোমাৰ শাৰীত থিয় হৈ নচাৰ অধিকাৰ আমাৰ নাই। তুমি আমাক প্ৰেৰণা দিয়া। আমাৰ হৃদয়ত তোমাৰ উৎসাহ, উদ্দীপনা ভৰাই দিয়া। তোমাৰ বেদান্ত আমাৰ মনত সিঁচি দিয়া। তেতিয়াহলে আমাৰ কাম সম্পূৰ্ণ কৰিবলৈ—ভাৰতক স্বাধীন কৰিবলৈ পলম নালাগিব আৰু যদি এই এটা সংকল্প পূৰা হৈ যায়, তেতিয়াহলে আমি নিশ্চিত হৈ তোমাৰ ওচৰলৈ দৌৰি আহিম। তোমাৰ লগত অদ্বৈত ভাৱ পাতিব পাৰিম। ইয়াৰ কাৰণে যদি আমাৰ হাড়, ছাল আৰু মজ্জাহে প্ৰতিবাদ কৰিব খোজে তেতিয়াহলে যিদৰে মানুহে ফটা-কাপোৰ ফালি পেলায়, সেইদৰে আমি এই শৰীৰক চাব-খাব কৰি পেলাম, আৰু আকৌ সেই শৰীৰৰ পিণ্ড বোৰৰ নতুন নতুন কণ দেখি হাঁহিবলৈ ধৰিম।”

“সঁচা কথা। যেতিয়া তুমি সুবিধা পাবা, তেতিয়া আহিবা। তুমি আহা বা নাহা, আমাৰ এই তপ্ত নৃত্য সদায়েই চলি থাকিব। জীৱনৰ আনন্দ পূৰ্ণ কৰি গোপীসকল ইয়াত মিলি গৈছে। সংসাৰৰ চক্ৰবেহুৰ পৰা মুক্ত হৈ অসংখ্য সাধু সন্ত, ফকিৰ আৰু আজ উলিয়া ইয়াত আহি একাৰ হৈ পৰিছে। কিমান বৈজ্ঞানিক তথা সত্য উপাসক ইয়াত

মিলি শাস্ত হৈ গৈছে। এই কাৰণে আমাৰ এই সজ্বই অথবা অশান্তিৰ সৃষ্টি কৰিও শান্তিৰ সাগৰ-সঙ্গীত শুনাৰ পাবে।

“তুমি এই সঙ্গীত শুনিছানে?”

জুন—১৯৩৭ চন।

৩৪ ॥ সিদ্ধুৰ পাছত গজা

ফেব্ৰুৱাৰীৰ ১৫ বা ১৬ তাৰিখে পশ্চিমফালে বোহৰী সুকবৰ মাজত সিদ্ধুৰ বিশাল পটত জল-বিহাৰ কৰাৰ পাছত আৰু ২৮ ফেব্ৰুৱাৰীত কোটৰীৰ ওচৰত সেই সিদ্ধুৰ শেষ দৰ্শন কৰাৰ পাছত, ১২।১৪ দিনৰ ভিতৰতে পূব ফালে পাটলিপুত্ৰৰ ওচৰত গজাৰ পবিত্ৰ প্ৰবাহ দেখিবলৈ পালোঁ। এইটো কিমান সৌভাগ্যৰ কথা। এইদৰে যদি এখনৰ পাছত আনখনকৈ আৰ্যাসকলৰ বৈদিক মাতা সিদ্ধু আৰু সেই ভাৰতীয়ৰে সনাতন মাতা গজাৰ দৰ্শন হৈ যায়, তেতিয়াহলে এনেকুৱা কোন নদীপুত্ৰ আছে যি সেই সৌভাগ্যৰ সম্বৰ্দ্ধনা নকৰিব? যিদৰে গজাই তেওঁৰ জলধাৰাৰ সম্যক ব্যৱহাৰ কৰা ভগীৰথক পালে, যদি সেইদৰেই সিদ্ধুৰেও পালে হেঁতেন, তেতিয়াহলে ৰাজস্থান আৰু সিদ্ধুৰ ইতিহাস আন ধৰণে লিখা হ’লহেঁতেন। সিদ্ধুৰে কাবো নিৰ্দেশ নোপোৱাকৈ নিজে নিজে বিভিন্ন দিশে বৈ গৈছে। তেওঁ নিজৰ বাট সলাবলৈকো সঙ্কোচ নকৰে। এনেকুৱা অবস্থাত যদি ভগীৰথ আৰু জঙ্ঘুৰ নিচিনা উপাসক ইজিনিয়াৰ পালেহেঁতেন, তেতিয়াহলে, সেই সিদ্ধুৰে নিজৰ দেশৰ কাৰণে সোঁৱৰ দেশৰ কি নকৰিলেহেঁতেন? আজিও বোহৰী আৰু সুকবৰ মাজত নিজৰ পানী একত্ৰিত কৰি খালৰ সল্ল প্ৰবাহৰ ধোংগি এই বহুদূৰ বিহাবিণী সিদ্ধুৰে নিজৰ স্তন সিদ্ধুদেশক খুউবাত ব্যস্ত হৈ থকা নাই জানো?

সিদ্ধু নৈয়ে পাঞ্জাবৰ সাডোটা প্ৰবাহৰ পানী একত্ৰিত কৰি মিটনকোট আৰু কান্ধীবলৈকে মুক্ত বেণী হৈ থাকে। সেই সিদ্ধুৰেই সুকব-বোহৰীৰ

পাছত পোন প্ৰথমে মুক্তবেণী হৈ যায় আৰু কোটবীৰ পাছত কেটীৱল্লবলৈকে কৰ নোৱাৰি কিমান মুখৰ ছাধা তেওঁ সাগৰৰ লগত যিলগৈ।†

গঙ্গা নৈখন গোৱালন্দলৈকে মুক্তবেণী হৈ আছে। গোৱালন্দত গঙ্গা আৰু ব্ৰজপুত্ৰ লগ লগাত তেওঁলোকৰ প্ৰবাহত এনেকুৱা এটা অৰাজকতাৰ সৃষ্টি হয় যে মুক্তবেণী আৰু মুক্তবেণীৰ মাজত কোনো ভেদা-ভেদ নাথাকে। কলিকতাৰ পাছত সুন্দৰবনৰ বিচনী নিশ্চয় দেখিবলৈ পোৱা যায়। কিন্তু গঙ্গাৰ যে বিস্তাৰ ইমানেই এইটো কথা কব নোৱাৰি।

গাঙ্গী সেৱা-সম্বৰ শেষ অধিবেশনৰ কাৰণে আমি মালীকান্দালৈ গৈছিলোঁ। তেতিয়া অসম প্ৰদেশৰ পৰা খিলঙৰ পথেদি সুৰমা উপত্যকা হৈ উলটি আহিছিলোঁ। যাওঁতে আৰু উলটি আহোঁতে ভগৱতী গঙ্গাৰ বিবিধ ৰূপৰ দৰ্শন কৰিছিলোঁ। কিন্তু সম্ৰাট অশোকৰ পাটলীপুত্ৰ (বৰ্ত্তমান পাটনা)ৰ ওচৰত গঙ্গাৰ শোভা অতুলনীয়। মই পাটনাৰ ওচৰত বিভিন্ন সময়ত কৰি ললেও তিনি-চাৰি বাৰ গঙ্গা নৈ পাৰ হৈছিলোঁ। তথাপি তাত গঙ্গাৰ দৰ্শনৰ নবীনতা ক্ষুণ্ণ হোৱা নাছিল। মোৰ মনেৰে নেপালৰ যাত্ৰা শেষ কৰি যেতিয়া মই মজফৰপুৰৰ পৰা কলিকতালৈ আহিছিলোঁ, তেতিয়াই প্ৰথমে পাটনালৈ গৈছিলোঁ। তেতিয়া ফাগুন মাহ আছিল। যিফালেই গৈছিলোঁ সেইফালেই আমৰ ফুলৰ পৰা গোটেই বায়ুমণ্ডল সুবভিত হৈ পৰিছিল। নবাগত মই তেতিয়া পাটনাৰ সৰু ডাঙৰ বাটৰ ওপৰত মতলীয়াৰ দৰে নিজৰ অঙ্কঃকৰণত বসন্তোৎসৱ পাতি আছিলোঁ। তাত মোৰ মনৰ ভিতৰত প্ৰথমতে যি সাঁচ বহিছিল সি আজিও স্পষ্ট হৈ আছে। তথাপি তাৰ পাছত আকৌ যেতিয়া মই পাটনালৈ গৈছিলোঁ, তেতিয়াও মই তাত অলপ নহয় অলপ নবীনতা নিশ্চয় পাইছিলোঁ।

† 'বি প্ৰদেশত অসংখ্য প্ৰবাহ আহি এখন নৈৰ লগত মিলি যায়, ইংৰাজীত সেই প্ৰদেশক "Region of tributaries" বোলে আৰু ই'ত এখন নৈৰ পৰা অসংখ্য প্ৰবাহ ওলাই চাৰিওফালে বিস্তাৰ হৈ পৰে সেই প্ৰদেশক Region of distributaries বোলে। আমাৰ ইয়াত এই ভাৱক ব্যক্ত কৰিবৰ কাৰণে 'মুক্তবেণী' আৰু 'মুক্তবেণী' শব্দক কামত খটোৱা হৈছে।

বেতিয়া কোনো নৈ সাগৰৰ লগত মিলিবৰ কাৰণে দুখন বা তাতোকৈ সৰহ মুখত বিভক্ত হৈ যায়, তেতিয়া নিজৰ সেই ত্ৰিকোণ প্ৰদেশক সেই আকৃতিৰ গ্ৰীক আখৰত 'delta' বুলি কয়। আমি এনেকুৱা প্ৰদেশক 'নৈৰ বিচনী' বুলি কোৱা উচিত।

যি ঠাইত শ্ৰীৰাজেন্দ্ৰপ্ৰসাদ থাকে আৰু য'ত বিহাৰ-বিস্তাৰীষ্ট আছে, সেই সদাকন্ত আশ্ৰম একেবাৰে গঙ্গাৰ পাৰত। আশ্ৰমৰ আগৰ বাট পাৰ হৈ তিনিফুটীয়া মথাউৰিৰ ওপৰত উঠাৰ লগে লগে পশ্চিমৰ পৰা পূব ফালে বৈ অহা গঙ্গাৰ বিস্তীৰ্ণ জলবাশি চকুত পৰে। সেই পাৰৰ দাঁতি যদি চাবলৈ চেষ্টা কৰে, তেতিয়াহলে মাটিৰ এটা ক্ষীণ বেখাৰ বাহিৰে আৰু আন একো দেখা নাযায়। আচৰিত হৈ আপুনি লগত অহা কোনো মানুহক কব যে—“গঙ্গাৰ পট কিমান বহল।” তেতিয়া তেওঁ তৎক্ষণাত হাঁহি উদ্ভব দিব যে—“আগত যি দেখিবলৈ পোৱা গৈছে, সি কেৱল এটা দ্বীপহে। তাৰ আগতো গঙ্গাৰ প্ৰবাহ আছে। সেই পাৰৰ দাঁতি ইয়াৰপৰা দেখা নাযায়।”

আগফালে যি ক্ষীণ বেখা দেখা গৈছে, সেইটো এটা বহল দ্বীপ, সেইটো শুনাৰ পাছতো এইটো কথা বিশ্বাস নহয় যে পানীৰ ইমান ডাঙৰ বিস্তাৰৰ পাছত, বেখাৰ সিপাৰে আৰু বিস্তাৰ হ'ব পাৰে। এবাৰ মনত এটা সন্দেহ জন্মাৰ পাছত সি নিশ্চয় কৌতূহলৰ ৰূপ ধাৰণ কৰি লয়। কৌতূহল পৰিপক হৈ উঠাৰ পাছত তাৰপৰাই সংকল্পৰ জন্ম হয়। আৰু এই সংকল্পৰ নিচিনা অধীৰ কৰিব পৰা আন আৰু কিবা বস্তু আছেনে?

যেতিয়ালৈকে সদাকন্ত আশ্ৰমত আছিলোঁ, তেতিয়া প্ৰত্যেকদিন গঙ্গাৰ পাৰত ফুৰা আমাৰ কাম আছিল। কাৰণ গঙ্গাৰ সংস্কৃতি পবিত্ৰ আৰু প্ৰাচীন নোহোৱা হলেও পাৰৰ ওপৰত থিয় হৈ থকা পুৰাণ-পুৰুষৰ নিচিনা গছৰ শাৰীয়ে আমাক আকৰ্ষণ নকৰাকৈ নাথাকিলহেঁতেন। যি সছাদ্ৰি বা হিমালয়ৰ উজ্জ্বল গছ দেখিছে তেওঁক সাধাৰণ গছে কেতিয়াও আকৰ্ষণ কৰিব নোৱাৰে কিন্তু গঙ্গাৰ তটত, পাটনাৰ ওচৰত যোজনলৈকে গৈ থাকক—চাৰিওফালে ওখ ওখ গছবোৰে নিজৰ পৰিপুষ্ট শাখাবোৰ চাৰিওফালে দূৰ-দূৰণিলৈকে বিস্তাৰিত কৰি থকা চকুত পৰিব।

কোনো এসময়ত পাটনা সম্ৰাট অশোকৰ সাম্ৰাজ্যৰ ৰাজধানী আছিল। আজি সেই পাটনাট গছবোৰৰ এক বিশাল সাম্ৰাজ্যক পোষণ কৰি আছে।

এনেকুৱা ঠাইত থিয় হৈ বহুত দূৰলৈকো নহয় আৰু বৰ ওচৰলৈকো নহয়, এই ডাঙৰ ডাঙৰ গছবোৰৰ অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গৰ শোভা যদি মনোযোগেৰে চোৱা যায়, তেতিয়াহলে তেওঁলোকৰ স্বভাব, তেওঁলোকৰ চিন্তা-বৃত্তি আৰু

তেওঁলোকৰ আভিযান্ত্ৰিক ভাৱ নহাটক ধাক্কা নোৱাৰে। সকলোবোৰ গছেই ভগবী নহয়। কিছুমানক মৌন-ধানীৰ নিচিনা দেখা যায়, কিছুমান ক্ৰীড়াশ্ৰিয়, কিছুমান বিয়োগী বিবহীৰ নিচিনা। কিছুমান আকৌ অভ্যন্তৰীণ নিচিনা। কিন্তু কোনো অৱস্থাতেই তেওঁলোকে নিজৰ আৰ্থাত্ৰ বিসৰ্জন নিদিয়। কিছুমান গছৰ শাখা এনেদৰে ওপৰলৈ উঠি যায়, যেন তেওঁৰ ওপৰত ফাটিব খোজা আকাশক বন্ধা কৰাৰ ভাবহে পৰিছে।

চাৰিজন যুদ্ধ ভঙ্গলোকে শান্তিৰে কথাবতৰা পাতি আছে আৰু তেওঁলোকৰ কোলাত আধাফুটা মানুহৰ শিশুবোৰে খেল-খেমালি কৰি আছে। এনেকুৱা দৃশ্য বাক আপুনি কেতিয়াবা দেখিছেনে? বুঢ়াবোৰে শিশুবোৰক ডাবি-হুকি নিদিয়, বৰং অতি যত্নেৰে সিহঁতক মৰম কৰে। তথাপি তেওঁলোকৰ গহীন কথা-বতৰাত ব্যাঘাত নজন্মে। গছৰ পাহৰু চিবকালৰ পৰা মন্ত্ৰণা কৰি থকা এই গছবোৰৰ মাজত সৰু-ডাঙৰ চৰায়ে যেতিয়া মধুৰ কলৰ কৰে, তেতিয়া আকৌ সেই আগৰ দৃশ্য চকুৰ আগত ভাহি উঠে।

ফাল্গুনী পূৰ্ণিমাৰ ওচৰ চাপি আহোঁতে যদি সন্ধ্যা সময়ত ফুৰিবলৈ ওলায়, তেতিয়া 'জোনবায়ো' গছৰ সুৰুঙাইদি দৰ্শন দিয়ে। আমি ইয়াত এক নতুন আনন্দৰ সন্ধান পালোঁ। যিদৰে বিভিন্ন আকাৰৰ আঙঠিত হীৰা লগালে নতুন নতুন শোভা হয়, সেই দৰেই চন্দ্ৰয়ো বেলেগ বেলেগ গছৰ আঁৰবপৰা নতুন নতুন ৰূপ ধাৰণ কৰে। এবাৰ শিঙৰ নিচিনা ছটা শাখাৰ মাজত তাক থিয় কৰাই আমি এবাৰ চাই ললোঁ।

গোল-কীপাৰ (Goal keeper) বা সন্ধ্যাপালৰ নিচিনা এজোপা ডাঙৰ গছে চন্দ্ৰক বতাহ-বল (ফুটবল)ৰ দৰে দলিৰা দেখিলোঁ। এঠাইত দীঘাখাট বন্দৰৰ ওচৰত দুজোপা গছৰ মাজত এইদৰে গহীন হৈ বহি আছিল যে, "এই চন্দ্ৰ তোৰ নহয় মোৰহে" কৈ যেন গছে নিজৰ ভিতৰত যুদ্ধে কৰিছিল আৰু শেহত দুয়োৰো এই কাজিয়া পেচাল একবাই দিবৰ কাৰণে চন্দ্ৰমাই যুধ বেঁকা কৰি কলে—"তোমালোক দুয়োৰো ভিতৰত মই কাৰোৰেই নহয়, বোৱা।" ইয়াকে কৈ তেওঁ বৈ নাথাকিল। একেবাৰে ওপৰলৈ উঠিবলৈ লাগিল। আমি চন্দ্ৰৰ এই নিবেশজাতক লগাগি অলপ আগ বাঢ়িছিলোঁ, এনেতে তেওঁ নিজৰ গ্ৰায়শ্ৰিয়তা পাহৰি এজোপা ডাঙৰ

গছত গৈ লুকাই পবিল আৰু শেহত গছৰ বাহুপাশত আৰম্ভ হৈ যেন হাঁহিবলৈ ধৰিলে।

মনে মনে সংকল্প কৰিলোঁ : এনেকুৱা জোনোৱালী বাতি যদি অলপ সময় সমুখৰ সেই নিৰ্জন স্বীপত কটাই আহিব পাৰে, তেতিয়াহলে কিমান ভাল হয়। ফাকুৱা আৰু বোকাখেলৰ দিনটোতো বাদ দিবলগীয়া হৈছিল, কিয়নো মানুহবোৰ ফাকুৱা খেলি উন্নত হৈ পৰিছিল আৰু তেওঁলোকে হুদিনলৈকে গজাৰ পাৰৰ বোকা আৰু গছবোৰৰ বজৰ অনুকৰণ কৰিবলৈ স্থিৰ কৰিছিল। যেতিয়া তেওঁলোক ইয়াৰণৰা নিবন্ত হ'ল, তেতিয়া আমি এখন নাৱৰ ব্যৱস্থা কৰি যাত্ৰা কৰিলোঁ।

চন্দ্ৰ ওলোৱাৰ আগতে যাত্ৰা কৰাতনো বাক কি আনন্দ আছে? কিন্তু চন্দ্ৰৰ হলে ততাতৈয়া নাছিল। তেওঁ ওলাইছিল যদিও পোহৰ দিয়া নাছিল। যিদৰে কোনেও গম নোপোৱাকৈ কোনো নতুন ধৰ্ম প্ৰতিষ্ঠিত হয়, চন্দ্ৰ সেইদৰেই ওলাল। তেওঁৰ প্ৰকাশ ইমান ক্ষীণ আছিল যে, স্বাভাৱে তেওঁলৈ মৰম উপজিছিল। যেতিয়া চন্দ্ৰ ইমান উদাস আছিল, তেতিয়া বিশ্বাসী চিত্ৰা অদৃশ্য হৈ থাকাতনো আচৰিত কি? শনি আৰু শুক মন্ত্ৰ পঢ়ি পঢ়ি পশ্চিমফালে অন্ত গ'ল। তাৰকাঙ্কিত জুপুৰীৰ অধিপতি অগন্তিয়ে দক্ষিণফালে আবোহণ কৰিলে। আমাৰ নাও যাবলৈ ধৰিলে। পানীৰ মাজত চন্দ্ৰৰ এটা দীঘল স্তম্ভ দেখা গ'ল। প্ৰথমতে স্থিৰ, তাৰ পাছত তৰল, আমি যিমানেই আগুৱাবলৈ ধৰিলোঁ সিমানেই পানীৰ ওপৰ ভাগ ক্ৰমে অধিক চঞ্চল হবলৈ ধৰিলে আৰু নান্না তৰহৰ কাৰ্যা-কলাপ দেখুৱাবলৈ ধৰিলে। মই ভাবিলোঁ যে এই কাৰ্যা-কলাপবোৰ যেতিয়া পানীৰ স্থিতি আৰু গতিৰ লগে লগে সলনি হৈ থাকে, তেতিয়াহলেনো ইয়াৰ অধ্যয়ন কৰি প্ৰত্যেকৰ বেলেগ বেলেগ নাম দি এনেকুৱা পৰিকল্পনা কৰা নহয় কিয়—যাতে নৈৰ গতি বুজাবৰ কাৰণে সেই নামবোৰ প্ৰয়োগ কৰা হয়? ওপৰৰ পৰা তলৰ ধ্ৰনিক যদি সা, বে, গ, ম, প, ধ, নী, ব নিচিনা নাম দিব পাৰোঁ, অতি উগ্ৰ তাপক (White heat) সূৰ্য্যকান্তি বুলি কব পাৰোঁ, তেতিয়াহলে নৈৰ গতিক গো-মুক্তিকা-বেগ, বলয়-বেগ, আবৰ্ত্ত-বেগ, বিবৰ্ত্ত-বেগ আদি নাম কিয় দিব নোৱাৰিম?

এই কল্পনাৰ লগত মই ভাৱ-বিচাৰৰ আবৰ্জিত এনেদৰে ডুবি গৈছিলো যে কেতিয়া চিত্তা পালেহি, সেইফালে মোৰ জ্ঞানেশই নাছিল। আমি নৈৰ মাজ পালোহি আৰু মই প্ৰাৰ্থনা কৰিলো। এনেকুৱা ঠাইত জানো ক'ববাত চকু মুদি প্ৰাৰ্থনা কৰিব পাৰি? যেতিয়া আমাৰ প্ৰাৰ্থনীয় জন আমাৰ আগত বিবিধ ৰূপত প্ৰত্যক্ষভাৱে বিৰাজমান, তেতিয়া আমি চকু মুদি কিয় গুহাত প্ৰবেশ কৰিম? যাক আমি বুলি চিনি পাওঁ, যেতিয়া সেই বস্তু বসপূৰ্ণ ভূমি, পবিত্ৰ পানী, সৌম্য-শক্তি আনন্দ-দায়ক পৰন আৰু পিছ-বাংসল্যত আমাৰ ফালে চাই থকা আকাশৰ বিস্তাৰ আদি বিবিধ ৰূপত ব্যক্ত হয়, আৰু যেতিয়া আমি 'বিষয়া বিনিবৰ্ত্তন্তে নিবাহাবস্য দেহিনঃ, বসবৰ্জং বসোপাস্য পবং দৃষ্ট্ৱা নিবৰ্ত্ততে' শ্লোক গাওঁ, তেতিয়া সম্পূৰ্ণ জীৱনক নতুন ৰূপত কল্পনা কৰোঁ। গম্ভীৰ ভাৱ-চিন্তা যে দীঘল হয়, এনেকুৱা কোনো কথা নাই। বসৰ নিবৃত্তি কেতিয়া হয়, আৰু পৰিবৰ্ত্তনো কিদৰে হয়, ইয়াৰ গোটেই মীমাংসা ক্ষন্তেকৰ ভিতৰতে মই কৰি পেলালোঁ আৰু চাওঁতে চাওঁতেই প্ৰাৰ্থনাত সবসত্তা আহি পৰিল। “বহুপতি বাঘৰ ৰাজ্যবাম” বামধুন আৰম্ভ হ'ল। চঞ্চল মনে জীৱন বসৰ গধুৰ মীমাংসা বাদ দি তৎক্ষণাত সুখি পেলালে —“জীৱামচম্ৰেই বাক কোন ঠাইত গুহকৰ সহায়ত গজা পাৰ হৈছিল? গুহকৰ নাও আমাৰ এই নাৱৰ সমান ইমান বহল আছিল নে নাই কোনো গছৰ গুৰি খুলি সজা সৰু নাৱৰ নিচিনা আছিল?”

কথাই কথাই আমি সেই দ্বীপ পালোহি আৰু সলিল বিহাৰ এৰি সিকতা (বালি) বিহাৰ আৰম্ভ কৰিলোঁ। চকচকীয়া বালি ভিৰবিবাহী থকা পানীতকৈ কম আনন্দদায়ক নাছিল। দ্বীপৰ পাবত অলপ দুৰবি বন গজি আছিল। এক মুহূৰ্ত্ত ভাবি আমি ঠিক কৰিলোঁ যে ইয়াত সাপ, বিহা, কাঁইট আদি একোৱেই থাকিব নোৱাৰে। ইয়াত কেৱল অক্ষুণ্ণ বালিহে সিঁচি থোৱা আছিল। যদি কিবা চিন-চাব আছিল, তেতিয়াহলে সি অস্থিৰ মনৰ পৰন তৰঙ্গ ৰালিবহে। গজাৰ পাবত থকা বালিবোৰৰ লগত বতাহে কিদৰে খেল-ধেমালি কৰে, ইয়াত তাৰ প্ৰতিকূপ দেখিবলৈ পোৱা যায়। বালিৰ বিভিন্ন ধৰণৰ ৰূপ ভৈয়াৰ হৈ গৈছিল যেন পঢ়াশালিৰ ছাত্ৰবোৰ ভাগৰি শুই পৰিছিল আৰু তেওঁলোকৰ কিতাপ-ফলি চাবিওফালে সিঁচবিত

হৈ পৰিছিল। কোনো কোনো ঠাইত চকল বতাহৰ অস্পষ্ট লিপি আৰু কোনো ঠাইত চৌৰ স্বলিপি বালিত আঁকি খোৱা দেখা গৈছিল। ইয়াৰ ওপৰত মোৰ নিজৰ পদচিহ্ন অঙ্কিত কৰিবলৈ ইচ্ছা হোৱা নাছিল। কিন্তু পাপৰৰ নিচিনা বালিৰ ওপৰত যেতিয়া মোৰ ভৰি পৰিছিল, তেতিয়া সেই বালি ভগাব লগে লগে পাপৰ খোৱাৰ নিচিনা আনন্দ হৈছিল। ভৰিৰ এই আনন্দ গোটেই শৰীৰে অনুভৱ কৰিলে আৰু মোৰ এনেকুৱা লাগিল যেন দৰাচলতে উৰাল মাৰিৰ দৰে থিয় হৈ থিয় হৈ যোৱাত সম্পূৰ্ণ আনন্দ নাই। All rights reserved ব দাবী কৰা কোনো গাধ তাত উপস্থিত নাছিল। এই কাৰণে আমি নিঃসঙ্কোচেৰে বালিত বাগৰিব খুজিছিলোঁ। কিন্তু দুৰ্ভাগ্যবশতঃ এই প্ৰস্তাৱত আমাৰ লগৰীয়া সকল সন্মত নহ'ল। কাৰোবাৰ পদমৰ্যাদা ইয়াত বাধক হৈ পৰিল, কোনোবাই বাধ্যত পৰি এই ইচ্ছাক দমন কৰি ৰাখিলে। আমাৰ খালাচীয়ে আমাক তাতে এৰি ধৈ কাৰোবাৰ লগত দেখা কৰিবৰ কাৰণে ছীপৰ আন সীমালৈ গুচি গল। মদৰ মহলৰ লণ্ডৱাই মদপীৰোৰক যি দৃষ্টিত চায়, সেই দৃষ্টিত তেওঁলোকে সৌন্দৰ্য্য পিপাসু মানুহ আমাক হয়তো চাব পায়।

গয়া কংগ্ৰেছৰ পাছত যেতিয়া আমি চম্পাৰণৰ ফালে গৈছিলোঁ, তেতিয়া এই ঠাইৰ পৰাই আমি গজা পাৰ হৈছিলোঁ। সেই সময়ত আশ্ৰমৰ দুজন বিদ্যার্থীয়ে এটা মধুৰ ভজন গাইছিল : “মঙ্গল কৰছ দয়া কৰী দেবী।” এই ঠাইলৈ অহাৰ লগে লগে সেই সকলো কথা মনত পৰিল আৰু মই ভীমসেনৰ অনুকৰণ কৰি মুক্ত কণ্ঠে গাবলৈ ধৰিলোঁ। লগৰীয়াসকলে উদাৰতাৰ সৈতে তাক সহি ললে। ...মই আৰু চল পালোঁ, মধুৰাবাবুক কবলৈ ধৰিলোঁ যে “মই ছাপৰাৰ পৰা মুক্তকালৈ নাৱত যাম। কিমান সময় লাগিব ?” মোৰ ভাগ্যত এনেকুৱা যাত্ৰা আছেনে নাই দৈশ্বৰে জানে। কিন্তু কল্পনাৰেতো মই তাক পূৰ্ণ কৰি লৈছোঁ।

আকাশত সূৰ্য্য অস্ত হাবলৈ সাজু হৈছিল। শিয়ালবোৰো নিজৰ নিজৰ চিকাৰত মত্ত হৈ আছিল। অগস্তিৰ কুটিৰ এতিয়া নিজৰ ঠাইলৈ আহিছে। আৰু কৃত্তিকাই তটস্থ হৈ হাঁহি আছিল। পুনৰ্বসুৰ নাৰে নিজৰ আগফালটো অলপ ওখ কৰি দক্ষিণফাললৈ যাত্ৰা আৰম্ভ কৰিলে আৰু আমি যে এই

দীপৰ নিৰাসী নহওঁ, সেইটো কথা মনত পেলাই দিলে, আমি ইয়াৰ পৰা উলটি যাব লাগিব আৰু অপেৰবী-সৃষ্টিৰ ভাগ কৰি মানবী-সৃষ্টিত অৱতৰণ কৰিব লাগিব। আমি তৎক্ষণাত দীপৰ পাবলৈ আহিলোঁ আৰু পুনৰ্ভূব দৰে নিজৰ নাও দক্ষিণফালে মেলি দিলোঁ।

“আকৌ ইয়ালৈ কেতিয়া আহিম?” মোৰ মনলৈ এনেকুৱা বিবাদ জন্মা নাছিল। গজোত্ৰীৰ পৰা আৰম্ভ কৰি হীৰা বন্দৰলৈকে বহুতৰাৰ গজা দৰ্শন কৰি মই পবিত্ৰ হলোঁ আৰু আইৰ অনুগ্ৰহত ভৱিষ্যতলৈকো বহুতৰাৰ দৰ্শন কৰিম। এতিয়া এই পূৰ্ণানন্দ কম বেচি হোৱাৰ সম্ভাৱনা নাই। সেই কাৰণে উলটি আহিবৰ সময়ত মুখৰ পৰা শাস্তিৰ মন্ত্ৰ ওলাই গ’ল।

ওঁ পূৰ্ণমদঃ, পূৰ্ণমিদং, পূৰ্ণাং পূৰ্ণমুদচ্যাতে।

পূৰ্ণস্য পূৰ্ণমাদায় পূৰ্ণমেৱাবশিষ্ট্যতে।

এপ্ৰিল ১৯৪১ চন।

৩৫। নদীৰ ওপৰত খাল

শাওনৰ পূৰ্ণিমাৰ অৰ্থ হৈছে—উপনয়নৰ দিন। আৰু যদি আমি ব্ৰাহ্মণৰ পাহৰি পেলাওঁ, তেতিয়াহলে ইয়াক ‘বন্ধা বন্ধন’ৰ দিন বুলি কম। আমি সেই দিনা কড়কী পালোঁহি। চাওঁতে চাওঁতে বেণীপ্ৰসাদে মোৰ লগত বজুৰ পাতি ললে, আৰু কলে—“হেৰি খুৰাদেউ, আজি মই আপোনাৰ হাতেবেহে লগণ পিন্ধিম। ইয়াৰ ব্ৰাহ্মণে প্ৰায়েই বেদ-মন্ত্ৰ উচ্চাৰণ নকৰে। আপুনি মহাবাক্তিয়। আপুনিয়েই মোক লগণ দিয়ক।” বেণীপ্ৰসাদৰ মোমায়েক অতিশয় ভক্ত আছিল। তেওঁৰ সৈতে উপনয়নৰ সঁজুলি আলোচনা চলাবলৈ ধৰিলে। উত্তৰ ভাৰতৰ ব্ৰাহ্মণে বিচাবে যে কেৱল তেওঁলোকেই নহয়, বৰং দ্বিজাতিয়ে (ডিনিও বৰ্ণই) নিয়মিতভাৱে লগণ পিন্ধক আৰু সদায় সন্ধ্যা আহিক আদি নিত্যকৰ্ম কৰক। কিন্তু এই বিষয়ে ইয়াৰ মানুহৰ বৰ অনাস্থা আছে। ইয়াৰ ঠিক বিপৰীতে যেতিয়া দক্ষিণ ভাৰতৰ ব্ৰাহ্মণৰ

বাহিৰে আন বৰ্ণই লগণ লব খোজে, তেতিয়া মহাবাহুৰ ব্ৰাহ্মণে “কলৌ আন্তৰ্জ্যোঃ স্থিতিঃ”ৰ বচনৰ অনুসাৰে এনেকুৱা নিৰ্বৰ্কক জেদ কৰে যেন মাজত আক হুটা বৰ্ণৰ অন্তিহুই নাই। (সৌভাগ্যবশতঃ আজি সেই পৰিস্থিতি নাই)। যাৰ লগণ পিছাৰ অধিকাৰ আছে, তেওঁ এই বিষয়ে উদাসীন হৈ থাকে, আৰু যি হাতে ভৰিয়ে ধৰি লগণ পিছাৰ অধিকাৰ পাব খোজে, তেওঁলোকৰ কাৰণে নিজকে দ্বিজত্ব প্ৰমাণ কৰা অসুবিধা হয়। এই আলোচনা শুনি বেণীপ্ৰসাদে ভাবিলে—“আজি আমি লগণ লব নোৱাৰিম।” তেওঁ যুক্তি দিলে—“কলিকালত কি হব নোৱাৰে? যদি নৈৰ ওপৰত নৈ উঠিব পাৰে, তেতিয়াহলে মহাবাহুৰ ব্ৰাহ্মণেও আমাক লগণ দিব পাৰে।”

তেওঁৰ এই যুক্তি মানি লোৱা হ’ল। কিন্তু ইয়াৰ বিষয়-বস্তু সলনি হ’ল, কলিযুগৰ ভগীৰথৰ বীৰত্বৰ উদাহৰণ ৰূপে গজাৰ খালৰ বিষয়ে আলোচনা হবলৈ ধৰিলে।

হুপৰীয়াৰ সময়ত আমি মানৱৰ এই ক্ষমতা চাবলৈ ওলালোঁ। গজাৰ এই খাল নগৰৰ কাষেদি বৈ গৈছে। লৰাবোৰে তাত বং মনেৰে খেল ধেমালি কৰি আছিল। খালৰ দাঁতিয়ে দাঁতিয়ে আমি সেই প্ৰখ্যাত দলংখন চাবলৈ গলোঁ। তাৰ দৃশ্য সঁচাকৈয়ে মনোৰম আছিল। দলঙৰ তলেদি দৰিদ্ৰ ব্ৰাহ্মণৰ দৰে চোলানা নৈ বৈ গৈছে আৰু ওপৰৰ ফালে গজাৰ খালে নিজৰ বহল পটক অলপো সঙ্কোচিত নকৰাকৈ দলঙৰ ওপৰেদি দৌৰি গৈছে। দলঙৰ ওপৰত ইমান বেচি পানী আছিল যেন এতিয়াই দুয়ো-ফালৰ প্ৰাচীৰ ভাগি যাৰ আৰু দুয়ো দাঁতিৰ পৰা হাতীৰ হাউদাৰ নিচিনা ডাঙৰ প্ৰপাত পৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিব। দলঙৰ দাঁতিত থিয় হৈ খালৰ প্ৰবাহৰ ফালে চাই থাকিলে মনৰ ওপৰত তাৰ প্ৰভাৱ পৰে। যিদৰে হুখী মানুহৰ অন্তৰত উদ্বেগৰ চৌ উঠি থাকে সেইদৰে খালৰ পানীৰো সৌত বয়। কিন্তু যিদৰে শহুৰেকৰ ঘৰলৈ অহা বোৱাবীয়েকে নিজৰ সকলো আশা আকাঙ্ক্ষা দমাই ৰাখে, সেই দৰে গজা নৈৰ এই পৰাধীন কন্যাই নিজৰ সকলো উদ্বেগক চেপি ৰাখিছিল। প্ৰথম দৰ্শনত তেওঁৰ বিস্তাৰ দেখি এনেকুৱা লাগে যেন এওঁ কোনোবা ধনমত্ত সদাগৰগীহে। কিন্তু ওচৰলৈ

গৈ চোৱাৰ পাহাড় শ্ৰীমন্তীৰ (?) তলত তেওঁৰ মুখত পৰাধীনতাৰ চিন ফুটি উঠে। ওপৰৰ পৰা তললৈ চালে চোলানাৰ কীণ কিত্ত বাধীন প্ৰবাহ ছয়ো-ফালৰপৰা আকৰ্ষক হৈ পৰে।

ভাত বেয়া লাগিব লগীয়া কথা ইমানেই আছিল যে—খালৰ ছয়োফালৰ বেলিঙৰ ফুটাবোৰে তাৰ অলপ পানী এই দৰে চোলানাত বগবাই দিছিল যেন তেওঁ তাৰ উপকাৰহে কৰিছে।

আমি দলঙৰ পৰা তললৈ নামি চোলানাৰ পাৰত বহিলোঁ। চোলানাই কাৰো কৃতজ্ঞতা অস্বীকাৰ কৰিব খোজা নাছিল, কিন্তু তেওঁ কাৰো কৃপা প্ৰাৰ্থীও নাছিল। তেওঁৰ ভিতৰত লেশমাত্ৰও হীনতা নাছিল আৰু তেওঁক অভিমানিনীৰ বেশেও শোভা নিদিছিল। তেওঁৰ সৰল স্বাভাৱিকতা, যত্নৰ যোগেদি অনা অসীম উদাৰতাই চৰিত্ৰ বলতকৈ অধিক শোভা বৰ্ধন কৰিছিল।

ভগীৰথ-বিদ্যা (ইবিগেচন্ ইঞ্জিনিয়াৰ)ত পানীৰ প্ৰবাহক ছয় প্ৰকাৰে আগ বঢ়াই নিব পাৰে বুলি কোৱা হৈছে। ইয়াৰ ভিতৰত এটা প্ৰবাহৰ ওপৰেদি আন এটা প্ৰবাহক লৈ যোৱাৰ পৰিকল্পনা টান আৰু আচৰিত। আমি এনেকুৱা ধৰণৰ বেলৰ বা মটৰৰ কেইবাটাও বাট দেখিছোঁ। কিন্তু মই যিমান দূৰ জানো ভাৰতবৰ্ষত এনেকুৱা ধৰণৰ জলপ্ৰবাহৰ নমুনা এই এটাহে আছে। যদি সংস্কৃতিৰ প্ৰবাহৰ দৃষ্টিৰ ফালৰ পৰা ভবা হয়, তেতিয়া-হলে সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষত এনেকুৱা প্ৰবাহ ভবপূৰ হৈ আছে। ইয়াত প্ৰত্যেক জাতিৰ নিজৰ নিজৰ সংস্কৃতি আছে। কিন্তু কেইবাবাৰো এই বিভিন্ন সংস্কৃতি মুখামুখি হলেও পৰস্পৰ অস্পৃষ্ট হৈ আছে।

১৯২৬-২৭ চন।

৩৬। নেপালৰ বাঘমতী

যিদৰে কান্দীৰত দুধ-গজা আছে, সেইদৰে নেপালতো বাঘমতী বা বাঘ-মতী আছে। ইমান সৰু নৈৰ পিনে হয়তো কাৰো চকু নপৰে। কিন্তু

বাববতী এনেকুৰা এখন ইতিহাস এনিছ ঠাই যে—লাখ লাখ মানুহে সদায় তেওঁৰ নাম লৈ থাকে। নেপালৰ উপত্যকা অৰ্থাৎ ৩৬ বৰ্গমাইল ঠাই জুৰি থকা আৰু চাৰিওফালে পাহাৰেৰে সুৰক্ষিত হৈ থকা বয়লীয়া ঘূৰলীয়া পথাৰ। দক্ষিণ ফালে ফৰপিং নাৰায়ণে ইয়াক বক্ষণাবেক্ষণ কৰিছে। উত্তৰফালে গৌৰীশঙ্কৰৰ ছাঁৰ তলত চকু-নাৰায়ণে তাক বক্ষা কৰি আছে। পূব-ফালে বিশকু নাৰায়ণ—আৰু পশ্চিম ফালে ইচকু-নাৰায়ণ।

হিমালয়ৰ কোলাত এই ক্ষুদ্ৰ স্বাধীন হিন্দু-ৰাজ্যত এনেকুৰা তিনিখন ৰাজধানী আছে যেন তিনিটা কলীছে থৈ দিয়া হৈছে। অতি প্ৰাচীন ৰাজধানী ললিত-পটন, তাৰ পাহত ভাদ-গাঁও আৰু বৰ্তমানৰ কাঠমাণ্ডু বা কাঠমণ্ডৰ। নেপালৰ মন্দিৰৰ কাককাৰ্য্য ভাৰতবৰ্ষৰ আনঠাইৰ কাককাৰ্য্যৰ নিচিনা নহয়। যি ঠাইত মন্দিৰৰ চালৰপৰা বৰষুণৰ পানী বাগৰে তাত নেপালী মানুহে সৰু সৰু ঘণ্টা ওলোমাই ধয়, আৰু মাজত ওলোমোৱা ঘণ্টাৰ পিতলৰ গুটিৰ ওপৰত পিতলৰ পীপল পাত সাজি তাত লগায়। অলপ বতাহ মাৰিলেই সেই ঘণ্টাবোৰ নাচিবলৈ ধৰে। এই কলা তেওঁ-লোকৰ সহজাত। একেলগে বহুত ঘণ্টা টিলিং-টিলিং কৰি বাজিবলৈ ধৰে। এই মঞ্জুল-ধ্বনিয়ে মন্দিৰৰ শান্তিত ব্যাঘাত নজন্মায়। বৰং ইয়াক অধিক গম্ভীৰ আৰু মুখৰিত কৰিছে তোলে। ভাদ-গাঁৱৰ কেইটামান মূৰ্ত্তি শিল্প-কলাৰ অদ্ভুত উদাহৰণ। শিল্প-শাস্ত্ৰৰ সকলো নিয়ম বক্ষা কৰিও যে শিল্পীসকলে নিজৰ প্ৰতিভা কিমান স্বাধীন কৰি ৰাখিব পাৰে, যদি কোনোবাই ইয়াৰ নমুনা চাখ খোজে, তেতিয়াহলে এই মূৰ্ত্তিবোৰ চোৱা উচিত। ইয়াৰ শিল্পীয়ে কলাক অতিমানৱৰ ৰূপ দিছে।

দূৰে দূৰে খেতিৰ সুন্দৰ সুন্দৰ স্তূপবোৰ দেখি ইমান ভাল লাগে যেন তাত কোনোবাৰ সমাধিহে আছে।

আজি নেপাল ৰাজ্যৰ বিভূতি হৈছে কাঠমাণ্ডু। নেপাললৈ যোৱাৰ অনুমতি সহজে পোৱা নাযায়। সেই কাৰণে আৱৰণৰ অন্তৰালত কি আছে, অৱগুৰ্ণনৰ তলত কেনেকুৱা ধৰণৰ সৌন্দৰ্য্য লুকাই আছে, যিদৰে ইয়াক জনাৰ কোঁতুহল হয়, নেপালৰ সম্বন্ধেও এনেকুৰা কোঁতুহলৰ জন্ম হয়। তাত আঠ দিন থকাৰ অনুমতি পালোঁ। যি চাব লগা আছে চাই

লব লাগে। এযাব ঘূৰি গলে আকৌ 'উলটি আহিব নোৱাৰি। মনৰ এনেকুৱা অৱস্থা হলে চাৰিওফালে কেৱল কাব্যৰে দৰ্শন হয়।

পশুপতিনাথৰ মন্দিৰ কাঠমাণ্ডুৰ পৰা দূৰৈত নহয়। তাত এনেকুৱা দেখা যায় যেন মন্দিৰবোৰৰ মাজত এটো ডাঙৰ নদী (বলধ গৰু) হৈ বহি আছে। কাষেদি বাঘমতী নৈ বৈ গৈছে। ইয়াৰ পানী মাটিৰ ওপৰেদি বৈ যোৱাৰ কাৰণে সদায় ঘোলা যেন লাগে। তাত সাঁতুৰিবলৈ নিশ্চয় ইচ্ছা হয়; কিন্তু পানী সিমান বেচি হলেহে ? এই প্ৰবাহ গুহেশ্বৰী আৰু পশুপতি নাথৰ মাজেদি বৈ গৈছে। এই কাৰণেই এওঁৰ ইমান মহিমা।

আমি পশুপতি নাথেদি পোনাই পশ্চিম ফালৰ শিঙ্গু-ভগৱানৰ দৰ্শন কৰিবলৈ গলোঁ। বাটত বাঘমতীৰ ভনীয়েক বিষ্ণুমতীক লগ পালোঁ। এই নৈৰ ওপৰত য'তে ত'তে সাঁকো দিয়া আছে। সাঁকো নো আৰু কি ? পানীৰ এহাত ওপৰত এডোখৰ এডোখৰ এবেগতীয়া কাঠ। যদি আগ-ফালৰ পৰা কোনোবা আহি পৰে, তেতিয়াহলে দুয়ো একেলগে সেই সাঁকো পাৰ হ'ব নোৱাৰে। যি কোনো এজন পানীত নামি পৰিব লাগিব। কোনো কোনো ঠাইত যেতিয়া পানী অলপ বেচি থাকে, তেতিয়া মানুহৰ আঁঠুলৈকে তিতি যায়। শিঙ্গু-ভগৱানৰ নামনিত ধ্যানমগ্ন বুদ্ধৰ এটা ডাঙৰ মূৰ্ত্তিয়ে সূৰ্য্যৰ তাপত তপস্যা কৰি আছে। টিলাৰ ওপৰত এটা মন্দিৰ আছে। তাত তিনিটা মূৰ্ত্তি আছে। প্ৰথমটো বুদ্ধ-ভগৱানৰ, দ্বিতীয়টো ধৰ্ম্ম-ভগৱানৰ, তৃতীয়টো সঙ্ঘ-ভগৱানৰ। প্ৰত্যেকৰে আগত ঘিঁউৰ চাকি জলি থাকে। এটা চুকত কাঠেৰে সজা এটা চৌকাঠ পিতলেৰে বান্ধি তাৰ ওপৰত "ওঁ মামে পামে হম্" (ওঁ মণিপদ্মে-অহম্)ৰ পবিত্ৰ মন্ত্ৰ কেইবাবাৰো আখৰেৰে অঙ্কিত কৰা হৈছে।

পিতলৰ এই ঢাকনীখন ঘূৰালে ঘূৰি থাকে। কদাৰু বা তুলসীৰ মালা ঘূৰাতকৈ ইয়াক ঘূৰোৱা সহজ। প্ৰত্যেক বাৰতে তাৰ ওপৰত যি মন্ত্ৰ লিখা আছে সি দৰ্শকৰ চকুত পৰে। আৰু দৰ্শকে মনে মনে তাৰ জপ কৰিব লগীয়া হয়। এইদৰে দৰ্শকে আপোনা আপুনি সেই পুণ্য লাভ কৰে। 'নাক্স কাৰ্য্য বিচাৰণ' তথাগতে তেওঁৰ নিজৰ বাণীৰ এই স্বৰূপ দেখিবলৈ নাপালে, ই তেওঁৰ দুৰ্ভাগ্য নহয় আৰু কি ? এই মন্দিৰৰ ওচৰতে এটা

বেদীৰ ওপৰত পিডলেবে সজা ইন্দ্ৰৰ বজ্জ ধোৱা হৈছে। ভগিনী-নিবেদিতাই এই বজ্জ বৰ ভাল দেখিছিল আৰু তেওঁ প্ৰস্তাব কৰিছিল যে ভাবতবৰ্ষৰ বাক্তি-ধ্বজৰ ওপৰতো যেন এই নমুনাকে দিয়া হয়।

বাণমতীৰ পাবত ধান, ঘেঁহু, মাঠৈ আৰু মাটি মাহ যথেষ্ট পৰিমাণে উৎপন্ন হয়। তাত বহুৰ মাহ নহয়। কৰ নোৱাৰোঁ এওঁলোকে ইয়াক কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছেনে নাই। বৰ্তমান কপাহ খেতি কৰাৰ চেষ্টা কৰা হৈছে। বাণমতীয়েই হৈছে নেপালী মানুহৰ গঙ্গা-মাতা। গোবন্ধনাথ তেওঁলোকৰ পিতা।

১৯২৬-২৭ চন।

৩৭। বিহাৰৰ গণ্ডকী

সৰুকালত মই ইমানেই শুনিছিলোঁ যে গণ্ডকী নৈ নেপালৰপৰা আহিছে আৰু তাত শালগ্ৰাম পোৱা যায়। শালগ্ৰাম একৰকম শঙ্কৰ নিচিনা প্ৰাণী। সি তুলসীপাত বৰ ভাল পায়। পানীত তুলসী পাত পেলাই দিয়াৰ পাছত ই লাহে লাহে ওপৰলৈ উঠি আহে আৰু পাত খাবলৈ ধৰে। মানুহে তাক ধৰি নি মাৰি পেলায় আৰু ক'লা শিলৰ নিচিনা এই শঙ্কৰ পৰিষ্কাৰ কৰি পূজাৰ কাৰণে বেচে। কিন্তু আজিকালি ধুওঁ মানুহে এডোখৰ ক'লা বৰণৰ শিল লৈ তাত ফুটা কৰি কৃত্ৰিম শালগ্ৰাম সাজে। এনেকুৱা ধৰণৰ বহুতো গল্প মই শুনিবলৈ পাইছিলোঁ। এই কাৰণে এই নৈখন এবাৰ চাবলৈ মোৰ বহুত দিনৰ পৰা ইচ্ছা আছিল।

মোৰ মনত আছে যে স্বামী বিবেকানন্দই কোনো এঠাইত লিখি থৈ গৈছে যে—নৰ্মদাৰ শিল, মহাদেৱৰ বান লিঙ্গ আৰু বৌদ্ধ-ভূপৰ প্ৰতীকক আশ্ৰয় কৰি সজা বিষ্ণুৰ শালগ্ৰাম গণ্ডকীৰ পৰা অনা শিল। পেরিছত কোনো ডাঙৰ ডাঙৰ প্ৰদৰ্শনীৰ সময়ত তেওঁ নিজৰ বক্তৃতা আৰু প্ৰবন্ধৰ যোগেদি এইটো প্ৰচাৰ কৰিছিল যে বানলিঙ্গ আৰু শালগ্ৰামে বৌদ্ধ জগতৰ ফুটা সীমাৰ সূচনা দিয়ে।

য'ত গঙ্গা নৈৰ উল্গাম হৈছে তাৰ দুয়োফালৰ পৰা কবজাৰ লৈ গণ্ডকী আগবাঢ়ি গৈছে। অধিকাংশ মাণ্ডলিক নৈয়েই উত্তৰফালৰ অৰ্থাৎ বাঁওফালৰ। চম্বল আৰু শোন নৈক যদি বাদ দিয়া হয়, তেতিয়াহলে কোনো ডাঙৰ নৈ দক্ষিণফালৰপৰা উত্তৰফালে অহা দেখা নাযায়। দক্ষিণ বাহিনী গঙ্গাৰ সহায়ক নৈবোৰৰ ভিতৰত গণ্ডকীয়ে গঙ্গাৰ কাৰণে বিহাৰৰ পানী আনে।

আমি সকলোবোৰ যেতিয়া মজফৰপুৰলৈ গৈছিলোঁ, তেতিয়া এদিন গণ্ডকীত গা ধুবলৈ গলোঁ। বিহাৰৰ ভূমি হৈছে অনাসক্তিৰ প্ৰথম প্ৰবৰ্ত্তক সম্ৰাট জনকৰ কৰ্ম-ভূমি, অহিংসা ধৰ্মৰ মহান প্ৰচাৰক মহাবীৰৰ তপোভূমি; অষ্টাঙ্গিক মাৰ্গৰ সংশোধক বুদ্ধ ভগবানৰ বিহাৰ ভূমি। এই সকলো ধৰ্ম্ম সম্ৰাটেই হয়তো এই নৈৰ পাৰত অহৰ্নিশে বিচৰণ কৰিছিল। তেওঁলোকৰ অসংখ্য সহায়ক আৰু অনুগামীয়ে হয়তো ইয়াতেই স্নান-পান কৰিছিল। শৈশৱত সীতাদেৱীয়ে ইয়াত কিমান জল-বিহাৰ কৰিছিল। সেই গণ্ডকীয়ে মোক যেন নিজৰ পবিত্ৰতা আৰু শীতলতাৰ যোগেদি কৃতাৰ্থ কৰে—এই সঙ্কল্প কৰিয়েই মই তাত গা ধুলোঁ। গণ্ডকীৰ সোঁতৰ কোনো তীব্ৰতা নাছিল। কোনো ধৰণৰ অস্থিৰতা নাছিল। তেওঁ অতি শান্তিৰে বৈ গৈচে—যেন কামদেৱ (মাৰ)ক জিকাৰ পাছত বুদ্ধ ভগবানৰ যোগেদি প্ৰসাৰিত অৰুণ ধ্যানহে।

১৯২৬-২৭ চন।

৩৮। গয়াৰ ফল্গু

সংস্কৃতত ফল্গুৰ দুটা অৰ্থ—(১) ফল্গু মানে নিঃসাৰ, ক্ষুদ্ৰ, তুচ্ছ আৰু (২) ফল্গু মানে সুন্দৰ। গয়াৰ ওচৰৰ ফল্গু নৈৰ নাম দুয়োটা অৰ্থতে সাৰ্থক। পুৰাণত কোৱা হৈছে যে—তেওঁৰ গাত সীতাৰ শাও লাগিছে। সীতাৰ শাপৰ সত্বে যি জনশ্ৰুতি আছে হয়তো সি সঁচা হ'ব পাৰে। কিন্তু তেওঁৰ গাত যে বালিৰ অভিশাপ লাগিছে সেইটো আমি নিজৰ চকুৰে দেখি

আহিছে। যিফালেই চোরা যায়, কেবল বালি আক বালি। বেচেবা ক্রীণ প্রবাহে বাক ইয়াব আগতনো মূব দাঙে কেনেকৈ? যাত্রীসকলে য'তে ত'তে খাল খান্দে। কাঠৰ ডাঙৰ কোব দীঘল বচিবে বান্ধি হালৰ দৰে এই খালত চলায়, যাব দ্বাৰা তলৰ বোকাবোৰ ওলাই খালটো বেচি দ' হৈ পৰে আৰু তাৰপৰা অধিক পৰিমাণে পানী ওলাবলৈ ধৰে।

অসংখ্য শ্ৰদ্ধালু যাত্রীয়ে ফল্গুৰ বালিত গা ধুই পিতৃ-সকলৰ কাৰণে ভাত বান্ধে আৰু পিণ্ড তৈয়াৰ কৰে। ইয়াত পিণ্ডৰ বস্ত্ৰবোৰ কিনিবলৈ দাম বান্ধি থোৱা আছে আৰু এই দাম অনুসাৰে পইচা দিলেই পাণ্ডাই সকলো বস্ত্ৰৰ যোগাৰ কৰি দিয়ে। গোবৰ-খুটীত জুই লগাই তাৰ ওপৰত মাটিৰ চকত চাউল বহাই দিয়ে আৰু ঠিক সময়ত ইয়াত নিজে নিজেই ভাত সিজি থাকে।

ফল্গুৰ পাৰত থকা মন্দিৰ আৰু ধৰ্ম্মশালা বোৰে নৈৰ শোভা দুগুণ কৰি তুলিছে। ইয়াৰ ভিতৰত শ্ৰীগদাধৰ দেৱৰ মন্দিৰৰ শিখৰে অনায়াসে মানুহৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰে। গয়াৰ পৰা বুদ্ধ গয়ালৈ যাওঁতে ফল্গুৰ প্ৰকৃত শোভা দেখা যায়। বালিৰ দীঘল বহল পাট, দাঁতি কাষৰত ওখ ওখ তালগছ আৰু ইয়াৰ মাজেদি একাঁ-বোঁকা কৈ বৈ গৈছে ফল্গুৰ ক্রীণ প্ৰবাহ। কিন্তু তেওঁক ক্ষুদ্ৰ বা নিঃসাৰ বুলি কোনে কব? যি ঠাইলৈ বামচন্দ্ৰ আৰু সীতাদেৱী আহিছিল, ভগবান বুদ্ধই য'ত বিচৰণ কৰিছিল, আৰু কিমান শ্ৰদ্ধালু মানুহ ইয়ালৈ শ্ৰাদ্ধ কৰিবলৈ আহিছিল, এই মহাতীৰ্থক নিঃসাৰ বুলিভো কবই নোৱাৰি। শেহত ফল্গু মানে সুন্দৰ—এই অৰ্থই সত্য।

১৯২৬ ২৭ চন।

৩৯। গৰজি থকা শোনভদ্ৰ

‘অয়ং শোনঃ শুভ-জলোহগাধঃ পুলিন-মণ্ডিতঃ।

কতৰেণ পথা ব্রহ্মন্ সত্ত্ববিদ্যামহে বয়ম্? ॥

এবম্ উক্তম্ তু বামেণ বিশ্বামিত্ৰো ব্ৰহ্মবীদ্ ইদম্।

‘এষ পস্থা ময়ো দ্বিষ্টো যেন যাস্তি মহৰ্ষয়ঃ ॥’

সেতুবন্ধৰপৰা হিমাচল প্ৰদেশলৈকে সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষৰ সম্বন্ধে একেলগে ভাৰা ক্ষত্ৰিয় গুৰু-শিষ্টাই শোন নদী পাৰ হোৱাৰ সময়ত কি ভাবিছিল কোনে জানে ? প্ৰকৃতি কৰি বাস্তৱীকিয়ে বিশ্বামিত্ৰ আৰু ৰাম, এই দুয়োৰো প্ৰকৃতি-প্ৰেমৰ মুক্ত কণ্ঠে বৰ্ণনা কৰিছে। এই তিনিও হৈছে জন-কল্যাণকাৰী। ভয়তো তেওঁলোকৰ ভাৱৰ সোঁত শোনভঙ্গৰ দৰেই বৈ গৈছিল আৰু দাঁতি কাষৰৰ ভূমিক প্লাৱিত কৰিছিল। অমৰ কণ্টকৰ দাঁতি কাষৰৰ উন্নত ভূমি ভাৰতবৰ্ষৰ প্ৰায় মাজ ভাগত থিয় হৈ আছে। তাৰপৰা তিনিও দিশলৈ ই নিজৰ কৰুণাৰ সোঁত বোৱাই দিছে। ভৌগোলিক ৰচনাৰ দৃষ্টি ভঙ্গীত ইয়াৰ ভিতৰত যথেষ্ট সামা আছে, কিন্তু আন দৃষ্টিৰ ফালৰ পৰা সম্পূৰ্ণ বৈষম্য—। এনেকুৱা দুখন প্ৰদেশক অমৰকণ্টকে নিজৰ দ্বিধা কপেৰে তৃপ্ত কৰি আছে। নৰ্মদা গুজৰাটৰ ভাগত পৰিল, আৰু মহানদী উৎকলৰ ভাগত।

অমৰ কণ্টকৰ তৃতীয় সুঁতি হৈছে ফুলকায় শোনভঙ্গ। নৰ্মদা সুদীৰ্ঘ, মহানদী অক্ষৰক্ৰা, আৰু শোনভঙ্গ সুঘোষ। প্ৰায় পাঁচশ মাইলৰ ব্যৱধান সম্পূৰ্ণ কৰি তেওঁ পাটনাৰ ওচৰৰ গঙ্গাৰ লগত মিলিছে। শোনৰ কাৰণেই শোনপুৰ বিখ্যাত। প্ৰবাদ আছে যে ঘঁৰিয়ালৰ লগত হাতীৰ যুদ্ধও গঙ্গা শোনৰ সঙ্গমতে লাগিছিল। যেন এই প্ৰসঙ্গক চিৰস্মৰণীয় কৰি ৰাখিবৰ কাৰণে এতিয়াও শোনপুৰত লাখ লাখ মামুহৰ মেলা হয়, আৰু তাত শ শ হাতী বেচা হয়।

প্ৰাচীন ঋষি সকলে সিদ্ধু আৰু ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ লগতে শোনভঙ্গৰ নদ নাম ৰাখি তেওঁৰ সমুচিত আদৰ কৰিছে। ৰাবানসীৰপৰা গয়ালৈ যাওঁতে এই মহাকাব্য আৰু মহানাদ নদৰ দৰ্শন কৰিলোঁ। আমাৰ বেল ডাঙৰ দলঙৰ ওপৰেদি গৈছিল আৰু তাৰপৰাই শোনভঙ্গৰ পুলিনমণ্ডিত মহাপট দেখা গৈছিল। যেতিয়া তেওঁ সকলো উপভ্যাকাত নিজৰ বিকাশ অৱকদ্ধ হৈ যোৱাৰ কাৰণে অধীৰতাৰ সৈতে দৌৰি গৈ হঠাৎ বিশাল ক্ষেত্ৰ পাইছেগৈ, তেতিয়া কলৈ যাম, কলৈ নাযাম তেওঁৰ চেহেৰাত এই ভাৱ সুস্পষ্টকৈ ফুটি উঠিছে। 'নাঙ্গে সুখম্ অন্তি ; যো বৈ ভূমা তৎ সুখম্' এই সিদ্ধান্ত জানোতা মহৰ্ষিসকলে যেতিয়া শোনৰ পাৰত খাট বিচাৰি ফুৰিছিল, তেতিয়া তেওঁলোকৰ মনলৈ

বাক কি কি ভাব আহিছিল? ইয়াক বিশ্বাসিত্ব বা তেওঁৰ যজ্ঞবন্ধক প্ৰভু
শ্ৰীৰামচন্দ্ৰইহে জানে।

১৯২৬ ২৭ চন

৪০। তেৰদালৰ মৰীচিকা

মোৰ বিয়াৰ অলপ দিনৰ পাছতে আমি শাহপুৰৰপৰা জমখণ্ডলৈ
গছিলোঁ। পিতাদেউ তালৈ আমাতকৈ আগতে গৈছিল। আমি বাতি কুড়টী
ফেচনত নামিলোঁ। আৰু সেই বাতিয়েই আকৌ গৰু-গাড়ীত যাত্ৰা কৰিলোঁ।
হুয়োটা গৰুৰেই বগা আৰু পৰিভ্ৰমী আছিল। হুয়োৰো গাৰ বৰণ শিঙৰ
আকাৰ, মুখৰ মুদ্ৰা আৰু খোজ কটাৰ ধৰণ আদি সকলো একে আছিল।
আমাৰ ইয়াত এনেকুৱা বলধ গৰুক ‘খিল্লাৰী’ বুলি কয়। এই গৰুৰে
আমাক ২৪ ঘণ্টাত ৩৫ মাইল বাট লৈ গৈছিল।

জমখণ্ডলৈ যাওঁতে বাটত ইতিহাস প্ৰসিদ্ধ তেৰদাল পোৱা যায়।
যেতিয়া আমি তেৰদালৰ ওচৰ পাইছিলোঁ, তেতিয়া মধ্যাহ্ন সময় আছিল।
সোঁ ফালে বহুত দূৰলৈকে ধাননি পথাৰ বিয়পি আছিল। অলপ দূৰত যেন
আকাশৰ তলত এখন ডাঙৰ নৈ বৈ গৈছিল। পানীৰ ওপৰত ঢোকা ব’দ
পৰাৰ কাৰণে সি তিৰবিৰাই উঠিছিল আৰু পানীবোৰ কিমান বেগাই
বৈ গৈছিল সেই সঙ্কল্পে অলপ অনুমান কৰিব পাৰিছিলোঁ। ইমান সুন্দৰ
নৈৰ পাৰত কিয় ইমান ক’ম গছ আছিল ইয়াৰ কাৰণটো মই বুজিব
নোৱাৰিলোঁ। “এই নৈৰ নাম কি?” মই গাডোৱানক সুধিলোঁ। মোৰ কথা
শুনি গাডোৱানে হাঁহি কলে—নৈ ইয়ালৈ ক’বপৰা আহিব? ই মৰীচিকাহে।”
পানীৰ এই দৃশ্য দেখি বেচেৰা ভ্ৰমাত্মৰ হৰিণাই ভ্ৰম-জালত পৰি ব’দত
লৰি-চাপৰি পানীৰ কাৰণে আতুৰ হৈ শেহত মৰি যায়। সেই কাৰণে ইয়াক
মৃগ-ভ্ৰম বা মৰীচিকা বুলি কোৱা হয়। মৰীচিকাৰ বিষয়ে মই
পঢ়িছোঁ। মৰীচিকাৰ ওপৰত থকা গছৰ প্ৰতিবিম্ব, মকছুমিত গৈ থকা উটৰ
প্ৰতিবিম্ব দেখা যায় আদি তথ্যবোৰ মই পঢ়িছোঁ, আৰু বহুতো কিতাপত

মই ইয়াৰ ছবিও দেখিছোঁ। কিন্তু মই ভাবিছিলোঁ যে মৰীচিকা কেৱল আফ্ৰিকাতহে দেখা পোৱা যায়। হয়তো চাহাৰা মকছুমিৰ ২১ দিনৰ যাত্ৰাতহে এই মৰীচিকা দেখিবলৈ পোৱা হয়। ভাৰতবৰ্ষতো যে মৰীচিকা চাব পাৰি, যদি মই এইটো কল্পনা কৰিব পাৰিলোঁহেঁতেন, তেতিয়াহলে ইমান সহজতে আৰু বেয়া ভাবে প্ৰভাৱিত নহলোঁহেঁতেন।

এতিয়া মই দেখিবলৈ পালোঁ যে আমাৰ গাড়ী যিমানেই আগ বাঢ়ি গৈছে সিমানেই পানীও আগলৈ গৈ আছে। মই এইটো দেখিলোঁ যে সেই পানীৰ দাঁতি কাষৰ সেউজীয়া নহয়। আৰু দাঁতি কাষৰ মাটিতকৈ পানীৰ সোঁত দ নহয়। মাটিৰ চামনিৰ ওপৰত পানী বৈ গৈছিল। ওপৰফালৰ বতাহতো ব'দে প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিছিল। এনেকুৱা অৱস্থাত মৰীচিকা চোৱাৰ আনন্দ আৰু বাঢ়ি উঠিল। বেচেৰা বলধ ছুটাও আধা মুদ খোৱা চকুৰে নিজৰ গতিৰ তালত সমানে গৈ আছিল। কোনো গৰুৱে যদি যাওঁতে যাওঁতে মূৰ্তি দিয়ে, তেতিয়াহলে মাটিত তাৰ চিন বৈ যায় আৰু অলপ সময়ৰ পাছতে শুকাই যায়। আমি আধা ঘণ্টাৰ মূৰে মূৰে কলহৰপৰা পানী লৈ খাইছিলোঁ তথাপি আমাৰ পিয়াহ শুকা নাছিল। এইদৰে আহি আহি শেষত তেওঁৰদাল পালোঁহি। ধৰ্ম্মশালাবোৰ শিলৰ আছিল। দেশীয় ৰাজ্যৰ গাঁও কাৰণে ধৰ্ম্মশালাবোৰ ভালকৈ সজা হৈছিল। কিন্তু চোকা ব'দৰ কাৰণে আমাৰ এই ধৰ্ম্মশালাও ভাল লগা নাছিল। নিৰ্দিষ্ট ঠাই পোৱাৰ পাছত মই পুখুৰীত গা ধুই আহিলোঁ। মোৰ লগত পূজাৰ মূৰ্ত্তি আছিল। বেতৰ পেটাৰীৰ পৰা সেইবোৰ উলিয়াই পূজাৰ কাৰণে সাজু হলোঁ। মোৰ লগত এজন শালগ্ৰামো আছিল। তেওঁ তুলসীপাত নহলে একো নাখায়। সেই কাৰণে মই তিতা তিয়নীৰে তুলসীপাত আনিবলৈ ওলাই গলোঁ। এবাৰ চোতালত বগা কৰবী ফুল আৰু তুলসীপাত দুয়োটাই পালোঁ ? ভোকত পেট পূৰি গৈছিল। ভৰি আৰু মূৰো গৰম হৈ পৰিছিল—এনেকুৱা ত্ৰিবিধ তাপত মই পূজা কৰিবলৈ বহিলোঁ। দেৱতা বৰ কম নাছিল। ঈশ্বৰ অৱণ্যে এজনেই। কিন্তু সকলোৰে ফালৰ পৰা এজন দেৱতাক পূজা কৰা সম্ভৱপৰ নহয়। পূজা কৰিবৰ সময়ত মোৰ চকু ধুবলী কুঁৱলী লাগিছিল। অতি কষ্টৰ সৈতে মই পূজা শেষ কৰি আৰু খাই মেলি শুই পৰিলোঁ।

সপোনত মই হৰিণাৰ এটা বৰ ডাঙৰ দল ফুটবলৰ দৰে দৌৰি দৌৰি মৰীচিকাৰ পানী খাবলৈ অহা দেখিলোঁ।

এনেকুৱা এক মৰীচিকা দাঙী—যাত্ৰাৰ সময়ত নবজাৰীৰ পৰা দাঙীৰ সাগৰৰ পাৰলৈ যাওঁতে দেখিবলৈ পাইছিলোঁ। ই যে মৰীচিকা আমি সেইটো বুজা সন্দেহ, চকুৰ ভুল হলে কমা নাছিল। বেদান্তৰ জ্ঞানক নো বাক চকুৰে কেনেকৈ গ্ৰহণ কৰিব ?

আজিকালি কলিকতাৰ ক'লা এঠা দিয়া বাটত দুপৰীয়া পৰত এনেকুৱা মৰীচিকা তিৰবিবাবলৈ ধৰে—যাক দেখিলে অলপ আগতে বৰষুণ হৈ গৈছে বুলি ভ্ৰম হয়। তাত বেগাই যোৱা মটৰৰ ছাঁও দেখা যায়। জ্ঞান হোৱাৰ পাছতো যে মানুহ কেনেকুৱা মোহাবেশত থাকে, সম্ভৱ সেই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ পাবৰ কাৰণেই ভগবানে এই মৰীচিকা সৃষ্টি কৰিছে।

১৯২৫ চন।

৪১। চৰ্ম্মষতী চম্বল

যি নৈৰ পানীৰে মই স্নান-পান কৰিছোঁ, ইয়াত সেই নৈবোৰৰ উপস্থান কৰাই মোৰ সংকল্প আছিল। তথাপি ইয়াৰ ভিতৰত এটা অপবাদ আছে। মধ্যদেশৰ চম্বল নৈৰ দৰ্শন কৰাৰ কথা মোৰ মনত নাই। কিন্তু এই নৈ পৌৰাণিক কালৰ চৰ্ম্মষতী নামৰ নৈৰ লগত জড়িত হৈ আছে। নৈৰ পাৰৰ পণ্ড, পক্ষী বা বনস্পতিৰ নামানুসৰি নৈবোৰৰ নাম ৰখা হৈছে। ইয়াৰ বহুতো উদাহৰণ আছে। দুষ্ট বতী, সাৰস্বতী, গোমতী, বেত্ৰবতী, কুশাৰতী, শৰাবতী, বাঘমতী, হাথমতী, সাবৰমতী, ইবাৰতী আদিয়ে সেই যুগৰ প্ৰজা-সকলৰ নামৰ সূচনা কৰে। নৈৰ নামৰ পৰাই তেওঁলোকৰ সংস্কৃতিৰ প্ৰকাশ হয়। তেতিয়াহলে চৰ্ম্মষতী নামৰ অৰ্থ কি ? এই নাম শুনাৰ লগে লগে প্ৰত্যেক গো-সেৱকৰ গাৰ নোম থিয় নোহোৱাকৈ নাথাকে।

প্ৰাচীন ৰজা ৰুদ্ৰিদেৱে অমৰ কীৰ্ত্তি লাভ কৰিছিল। মহাভাৰতৰ নিচিনা বিৰাট মহাকাব্যো ৰুদ্ৰিদেৱৰ কীৰ্ত্তি গাই গাই অন্ত কৰিব পৰা নাই। সেই

বজাই এই 'নৈব পাবত বহুত যজ্ঞ কৰিছিল আৰু সেই যজ্ঞবোৰত যি পশু-হত্যা কৰা হৈছিল, সিহঁতৰ তেজ্জেৰে এই নৈ সদায় বাঙলী হৈ আছিল। এই যজ্ঞবোৰৰ চামৰা স্তকাবৰ কাৰণে এই নৈৰ পাৰত থোৱা হৈছিল, সেই কাৰণেই এই নৈৰ নাম চৰ্ম্মস্বতী হ'ল। মহাভাৰতত এই প্ৰসঙ্গৰ বৰ্ণনা অতি উৎসাহেৰে সৈতে কৰা হৈছে। বস্তিদেৱৰ যজ্ঞলৈ ইমান ব্ৰাহ্মণ আহিছিল যে কেতিয়াবা কেতিয়াবা বন্ধনীবোৰে ভূদেৱসকলক মিনতি কৰি কব লগীয়া হৈছিল যে—“ভগবন্। আজি মাংস কম কৰি বন্ধা হৈছে, আজি কেৱল পঁচিশ হেজাৰ যজ্ঞ হৈ মৰা হ'ল। সেই কাৰণে আজি সবহকৈ শাক-পাচলীকে খাব লাগিব।”

সেই সময়ৰ হিন্দুধৰ্ম্ম আৰু আজিৰ হিন্দুধৰ্ম্মৰ ভিতৰত কিমান প্ৰভেদ হৈ গ'ল। ইউনানী সকলৰ 'হৈকটায়'কো তুচ্ছ কৰিব পৰা ইমান ডাঙৰ যজ্ঞ কৰি আমি স্বৰ্গৰ দেৱতা তথা পৃথিৱীৰ দেৱতাবোৰক তৃপ্ত কৰিম, সেই সময়ৰ ধাৰ্ম্মিক লোক সকলে এনেকুৱা আশা কৰিছিল। ইয়াৰ পাছৰ মানুহে প্ৰশ্ন কৰিলে :

বৃক্ষান্ হিত্বা পশূন্ হত্বা কৃত্বা কথিৰ-কৰ্দমম্

স্বৰ্গঃ চেৎ গম্যাতে মৰ্ত্যৈঃ নৰকঃ কেন গম্যাতে ?

“গছ কাটি, পশু-হত্যা কৰি, পশুৰ তেজ্জেৰে বোকা কৰি যদি স্বৰ্গলৈ যোৱা হয়, তেতিয়াহলেনো নৰকলৈ যাব কোন ?” এই চৰ্ম্মস্বতী নৈৰ পাৰত কিমান যুদ্ধ হৈছিল, কোনে জানে ? এইবোৰ যুদ্ধত মানুহে মানুহৰ তেজ বোৱাই দিছিল। তথাপি চম্বলৰ নাম ললেই যুদ্ধৰ কথা নহয়, বৰং বজা বস্তিদেৱৰ সময়ৰ কথা মনত পৰে।

এই কাৰণে যদি আজি আমাৰ ইমান উদ্বেগ হব পাৰে, তেতিয়াহলেনো বাক সেই সময়ত সমস্ত প্ৰাণীৰ মাতা চৰ্ম্মস্বতীয়ে কিমান বেজাৰ পাইছিল ?

৪২। নদীৰ সৰোবৰ

... .. আমাৰ দেশত অসংখ্য সুন্দৰ সুন্দৰ ঠাই আছে। তথাপি মানুহে প্ৰকৃতিৰ বাস্তৱ ৰূপক যেন বুজিবলৈ চেষ্টা নকৰে। যিসকল মানুহে চৌবিছ খণ্টা বাপুজীৰ লগত আশ্ৰমত থাকিবলৈ তথা কথা পাতিবলৈ সুযোগ পাইছে, যিদৰে তেওঁ বাপুজীৰ মহত্ব বুজিব নোৱাৰে আৰু বাপুজীৰ ভাৱ-বিচাৰৰ সম্বন্ধেও প্ৰশ্ন নকৰে আমাৰ দেশত প্ৰকৃতিৰ সৌন্দৰ্য্যৰ বিষয়েও সেই কথাই খাটে।

আমি মাণিকপুৰৰ পৰা ঝাজীলৈ গৈছিলোঁ। বাটত চঠাতে হৰপালপুৰ আৰু ৰোহাৰ মাজত এক বিশাল সুন্দৰ দৃশ্য দেখিলোঁ। ধৰিবই নোৱাৰিলোঁ ই নৈ নে নাই সৰোবৰ? দাঁতি কাষৰৰ গছবোৰ পাৰৰ ইমান ওচৰত আছিল যে এইখন যে নৈ নহয় তাক বুজিবৰ উপায় নাছিল। কিন্তু সৰোবৰৰ চাৰিও দিশ ক্ৰমান্বয়ে ওখ হব লাগে। ইয়াৰ সন্মুখত এটা ওখ পাহাৰে দাঁতি কাষৰৰ হাবিক আৱৰ্ণাদ দি থিয় হৈ আছিল। পানীত চাই থকা মানুহক নিজৰ বিপৰীত দৰ্শন দিছিল। মূৰ খুৰাই দাড়ি ৰখা গছলমানৰ দৰে এই পাহাৰে নিজৰ নামনিত হাবি ৰাখি নিজৰ শিখৰক মুগুন কৰিছে।

দলঙৰ বাওঁফালে পানীৰ মাজত এটা সৰু চাপৰি আছে। দুই এফুট মান দীঘল, এহাত মান বহল, ইয়াৰ পানীৰ ওপৰত প্ৰায় ৬ ইঞ্চিমান ওলাই থকা—। সঁচাকৈয়ে এই অকণ মানি চাপৰিটোৰ অহঙ্কাৰ চাবলগীয়া আছিল। সি যেন ওচৰৰ পাহাৰক কৈ আছিল—“তই পাৰত থিয় হৈছে ধেমালি চাইছ, কিন্তু মোলৈ চা, মই কিমান সুন্দৰ জলবিহাৰ কৰি আছোঁ।”

তেতিয়াহলে ই নৈ নে সৰোবৰ? এই মাত্ৰ বেলাভাল ষ্টেচন পালোঁহি। ইয়াত য’তে ত’তে পানী দেখি এনেকুৱা লাগিছিল যেন এই প্ৰদেশত বহুত পুখুৰী আছে। বেলৰ ডবাত বহা মানুহবোৰক অৱশ্যে এই বিষয়ে সুধিব পাৰিলোঁহেঁতেন। কিন্তু এইখন পেচেঞ্জাৰ বেল হোৱা সত্ত্বেও দীপান্বিতাৰ সময় কাৰণে তাত স্থানীয় যাত্ৰী নাছিল আৰু হয়তো থকা হলেও তেওঁলোকৰ পৰা বৰ বেচি তথ্য পাতি নাপালোঁহেঁতেন। যুগে যুগে জীৱন-যাত্ৰা বিষয় হৈ পৰিছে; সেই কাৰণে মানুহৰ জীৱনৰ সকলো কাব্য

জুকাই গৈছে। এই বাবেই যি প্ৰশ্ন সোধা হয়, তাৰ উত্তৰ বিষাদময় উপেক্ষাৰ সৈতে পোৱা যায়। মানুহৰ ভদ্ৰতা এতিয়াও অলপ বাকী আছে, কিন্তু কাব্য উৎসাহ আৰু কল্পনাৰ স্মৃতি শেষ হৈ গৈছে।

ইমান সুন্দৰ দৃশ্য দেখাৰ পাছত জানো বিষাদৰ কথা ভাবিব পাৰি? মই সদায় যাত্ৰাৰ সময়ত লগত দুই এখন মেপ ৰাখোঁ। আজিৰ যুগত এনেকুৱা বস্তুবোৰ অনায়াসে পোৱা যায়। মই 'ৰোড মেপ অব ইণ্ডিয়া' উলিয়ালোঁ। হৰপালপুৰ আৰু মোৰাণীপুৰৰ মাজত এখন দীঘল নৈ দক্ষিণৰ পৰা উত্তৰ ফালে লৰি গৈ বেতোৱাৰ লগত মিলিছেগৈ আৰু বেতোৱাৰ সহায়ত হিমংপুৰৰ ওচৰত যমুনাৰ চৰণত নিজৰ পানীক সমৰ্পণ কৰিছে।—“কিন্তু এই নৈৰ নাম কি?” মই মেপখনক সুধিলোঁ। সেই এলেছবাই কলে—“চোৱাঁ ক'ৰবাত লিখা থাকিব পায়।” আৰু সঁচাকৈয়ে সেই মুহূৰ্ত্ততে তাৰ নাম পালোঁ—ধসান। ইমান সুন্দৰ আৰু শাস্ত্ৰ জলৰাশিৰ নামনো বাক কিয় ধসান হল? ই যেন তেওঁৰ কাৰণে অপমানহে হৈছে। মই হোৱা হলে এই নৈৰ নাম প্ৰসন্না ৰাখিলোঁহেঁতেন। মন্দ্যশ্ৰোতা বুলি কলোঁহেঁতেন, নহলে হিমালয়ৰ ওচৰত ক্ষমা খুজি এওঁক মন্দ্যকিনী বুলি মাতিলোঁহেঁতেন। কিন্তু যি লোক কবিয়ে এই নৈৰ নাম ধসান ৰাখিছিল, তেওঁ কোন ঋতুত ইয়াৰ দৰ্শন কৰিছিল সেইটো আমি কেনেকৈ কম? হয়তো সেই সময়ত বাৰিষাই মুঘলধাৰেৰে দাঁতি কাষৰৰ পাহাৰৰ ডাৱৰ বোৰক টানি তললৈ নমাই আনিছিল আৰু আনন্দত নাচি থকা মদোন্মত্ত হাতীৰ গতিত উত্তৰ ফালে দৌৰি গৈছিল। তেতিয়া সম্মুখৰ টিলা স্থিৰ হৈ থাকিবনে নাথাকে, হয়তো লোক-কবিৰ সেই বিষয়ে সন্দেহ হৈছিল। সম্ভৱ এনেকুৱা সময়তে তেওঁ কৈ উঠিছিল—“চোৱাচোন এই ধসান নৈৰ দুটামি, যেন মহাৰাজ পুলকেশীৰ সৈন্যহে উত্তৰফালে বিজয়ৰ কাৰণে ওলাই গৈছে।”

কিন্তু এতিয়া এই নৈক কিমান শাস্ত্ৰ যেন লাগে। গোকুলত ধেমালি কৰাৰ পাছত যশোদা আইৰ আগত যেন শ্ৰীকৃষ্ণইহে শাস্ত্ৰ গোপৰ ৰূপ ধাৰণ কৰিছে।

ৰাতিপুৱা জলপান ধোৱাৰ সময়ত এনেকুৱা আতিথ্য পালেনো বাক ভাক কোনে এৰিব? পেট ভৰাই ধোৱাৰ পাছত মানুহৰ নিজৰ আত্মীয়

কুটুম্বৰ কথা মনত পৰে। এতিয়া সেই আত্মীয় সকলক এই ধৰ্মানব মঙ্গল দৰ্শন কেনেকৈ কবোৱা হয়? মোৰ হাতত কেমেৰা আছিল, কিন্তু ট্ৰেইনৰ পৰা ছবি তোলাৰ সুবিধা নাছিল। চৰিবনো শক্তি কিমান? যদি চৰিব যোগে সকলো আনন্দ লব পৰা সম্ভৱ হ'লহেঁতেন, ভেতিয়াহলে কোনেও ফুৰাৰ কষ্ট নকৰিলেহেঁতেন। যদি মই কবি হলোহেঁতেন, এই দৃশ্য দেখি অন্তৰৰ আবেগৰ দ্বাৰা এখন নৈকে বোৱাই দিলোহেঁতেন। কিন্তু মোৰ ভাগ্যত সেইটো ঘটনা নাই। সেইকাৰণে “গাৰীৰ পিয়াহ বোলেৰে ওচোৱাৰ” উদ্দেশ্যে এই চিঠিখন লিখিছোঁ। ভাৰতক ভক্তি কৰা কোনো সমধৰ্মী ৰাজীৱ পৰা প্ৰায় পঞ্চাশ মাইল দূৰৰ এই ঠাইক নিশ্চয় দৰ্শন কৰিবলৈ আহিব।

বৰবাসাগৰ ষ্টেচন, ১৪-১১-৩১ চন।

১৬-১১-৩১ চন।

ধৰ্মানবপৰা আগ বাঢ়ি গৈ ওৰছাৰ ওচৰত বেতোৱা নৈ দেখিলোঁ। এই নৈয়ো বৰ সুন্দৰ। ইয়াৰ প্ৰবাহত কেইটামান শিল আৰু কেই-জোপামান গছ আছিল। সেই কাৰণেই তেওঁৰ লাৱণ্য ঘন নহৈ বৰং উজ্জলহে হৈছিল। দূৰ-দূৰণিলৈকে ওৰছাৰ মন্দিৰৰ প্ৰাসাদ দেখা গৈছিল। কোনো ঠাইতে পলস দেখা নাছিলোঁ। এই অনাবিলা নৈ চাই আমি ৰাজী পালোঁহি। তাত ত্ৰীমৈথিলীশৰণ দেৱৰ ভায়েক—ত্ৰীসিদ্ধাৰাম শৰণদেৱ আৰু ত্ৰীচাকলীল শৰণদেৱে নিজৰ পৰিয়ালক লগত লৈ আমাৰ সৈতে দেখা কৰিবলৈ আহিছিল আৰু লগতে আমি খাবৰ কাৰণে জলপানো লৈ আতিছিল। মোৰ মনত অলপ সন্দেহ আছিল যে যিদৰে কাব্য পঢ়ি পঢ়ি কাব্যৰ সৃষ্টি কৰা আমাৰ কবিসকলে অন্তৰৰপৰা প্ৰকৃতিৰ প্ৰত্যক্ষ দৰ্শন নকৰে, সেইদৰে হয়তো এই কবি বন্ধু-দ্বয়েও ধৰ্মান আৰু বেতোৱাৰ সম্বন্ধে একো লিখা নাই। সেইকাৰণে মই তেওঁলোকক খোলা-খুলি ভাৱে কলোঁ যে—“আপোনালোকে যদি এই দুয়োখন নৈক অৱলম্বন কৰি একো লিখা নাই, ভেতিয়াহলে আপোনালোকে সঁচাকৈয়ে অশ্ৰায় কৰিছে।” সিদ্ধাৰাম-

শবৰ্ণদেৱে নিজৰ বিনয়েৰে মোক পৰাজিত কৰি কলে যে—“ককাইদেৱে (মৈথিলীশবৰ্ণ গুপ্ত) এই নৈৰ সন্মুখে কৈছে যে গঙ্গা আৰু যমুনাৰ সৌন্দৰ্য্যৰ ভুলনাও বৃন্দলখণ্ডৰ এই নৈবোৰ গঙ্গা-যমুনাতকৈয়ো শ্ৰেষ্ঠ। সেই কাৰণে আপোনাৰ এই অভিযোগ হলে ককাইদেৱৰ গাত নালাগে। অবশ্যে মই নিজে এই নৈৰ সন্মুখে একো লিখা নাই। কিন্তু মইনো এতিয়াই ক’ত বুঢ়া হৈছোঁ ? মোৰ এতিয়াও আৰু বহুত লিখিবলৈ বাকী আছে।”

ধসানৰ আচল নাম দৰ্শান আছিল বুলি তেওঁৰপৰা জানিব পাৰিলোঁ আৰু বেত্ৰৱতীৰ নাম যে বেত্ৰৱতী আছিল সেইটো মই জানিছিলোঁ। দৰ্শান = দশাখন = দশান = ধসান। এইখিনি কথা লক্ষ্য কৰাৰ পাছত ধসান নামৰ সন্মুখে মই যি অদ্ভুত কল্পনা কৰিছিলোঁ, সি বালিৰ ঘৰৰ দৰে থহি পৰিল। হয়তো এই দেশত কোনো প্ৰমাণ নোহোৱাকৈ কেৱল মোৰ নিচিনাকৈ কল্পনাৰ সহায়ত সন্ধান কৰা কিছুমান মানুহ ওলাব। তেওঁ-লোকৰ ভুল ভাঙ্গিবৰ কাৰণে যি তথ্য-পাতিৰ প্ৰয়োজন, তাৰ অভাৱত এনেকুৱা কল্পনাবোৰেও ইতিহাসৰ পাঠত বাস্তৱৰূপ ধাৰণ কৰে আৰু সুদূৰ ভৱিষ্যতত অন্ধ-বিশ্বাসী মানুহবোৰে এনেকুৱা কল্পনাৰ সীমাৰ ভিতৰতে আৱদ্ধ হৈ থাকে।

মই এবাৰ ‘ৱতী-মতী’ থকা নৈৰ নাম একেলগে গোটে ধুৱাইছিলোঁ। সেই কাৰণে মোৰ বেত্ৰৱতীৰ কথা মনত আছিল। ইয়াৰ পাৰত বেত গছ গজে, এওঁ বেত্ৰৱতী। দৃষদৱতী (শিলেৰে ভৰা), সৰস্বতী, গো-মতী, হাথমতী, বাঘমতী, হৰাৱতী, সাবৰমতী, বেগমতী, মাহিঝতী (?), চৰ্ম্মঘতী (চম্বল), ভোগৱতী (?) শৰাবতী। এই কেইখন নৈৰ কথাকে আজি মনত পৰিছে। আৰু বিচাৰিলে আন দহ-পাঁচ খন নৈৰ নাম মনত পৰিব। মহাভাৰতত য’ত তীৰ্থস্থানৰ প্ৰসঙ্গ আহিছে, তাত একেলগে কেইবাটাও নামো কোৱা হৈছে। পৰশুৰাম, বিশ্বামিত্ৰ, বলৰাম, নাৰদ, দস্তাভ্ৰেয়, ব্যাস, বাগ্মীকি, সূত, শৌনক আদি যাযাবৰ আৰু প্ৰাচীন ভূগোলবিদ সকলক যদি সোধা হয়, তেতিয়াহলে তেওঁলোকে আৰু বহুত নাম কৈ দিব, নহলে জন্ম দি দিব। আজিলৈকে কোনেও আমাৰ নৈবোৰৰ অন্তৰ্ভালত থকা বহুতৰ কল্পনা,

কাব্য আৰু ভক্তিৰ সম্বন্ধে একো অনুসন্ধান কৰা নাই। তেতিয়াহলেনো বাক আৰু ভাবভীৰ জীৱন কেনেকৈ সমৃদ্ধিশালী হ'ব ?

নভেম্বৰ, ১৯৩১ চন

৪৩৭ নিশীথ-যাত্ৰা

জব্বলপুৰৰ ওচৰত ভেড়া ঘাটৰ দাঁতিত নৰ্মদাৰ প্ৰবাহ বন্ধা কৰি থকা মাৰ্কল পাথৰৰ পাহাৰক যে কেতিয়াবা বাতি দেখিম সম্ভৱ সেইটো সপোনতো ভবা নাছিলোঁ। কিন্তু আমি 'সৰিন্দু সিদ্ধু-সুস্থলং তবঙ্গভঙ্গ বজ্জিতম্' বুলি কৈ সঙ্ক্ৰান্ত বন্দনাৰ লগত যাৰ বৰ্ণনা কৰিছিলোঁ সেই নৰ্মদা-নৰ্মদাৰ দৰ্শন কৰিবৰ কাৰণে এইখন যে এখন সুন্দৰ কাব্যময় স্থান হ'ব পাৰে, মোৰ মনৰ কোনোবা কোণত এনেকুৱা অস্পষ্ট কল্পনাই ঠাই পাইছিল।

হিমালয়লৈ যাওঁতে মই বাটত জব্বলপুৰত বৈছিলোঁ। কিন্তু সেই সময়ত ভেড়া ঘাটৰ নৰ্মদাৰ কথা মনতেই পৰা নাছিল। গঙ্গোত্ৰীৰ পথত থকা ত্ৰীনগৰৰ কথা ভাবি থাকিলে নৰ্মদাৰ কথা কেনেকৈ মনত পৰিব ? নৰ্মদা-তটৰ গাভীৰ্য্যক এৰি মই গঙ্গোত্ৰী যাত্ৰাৰ কাৰণে ওলাই পৰিলোঁ।

ফৈজপুৰ কংগ্ৰেছৰ সময়ত আমি কেৱল অজ্ঞাতলৈ যোৱাৰ কথা ভাবিছিলোঁ। কিন্তু যেতিয়া 'বেল'ৰ কোম্পানীয়ে, 'কনচেচন্ টিকট' দিলে তেতিয়া আমাৰ ইফালে সিফালে ফুৰাৰ ইচ্ছা হ'ল। যদি বিনামূল্যে জব্বলপুৰ চাব পাৰোঁ, তেতিয়াহলে ঘূৰি নাহোঁ নো কিয় ? ইয়াকে ভাবি ওলাই পৰিলোঁ। আমি যে কোনো বিশেষ কামৰ কাৰণে জব্বলপুৰলৈ যোৱা নাছিলোঁ সেইটো সঁচা, কিন্তু কেৱলমাত্ৰ এদিনহে যে ক্ষুণ্ণ কৰিম, সেইটোও ভবা নাছিলোঁ।

দেশৰ বিভিন্ন ধাৰ্মিক বা ঐতিহাসিক স্থান, কলা মন্দিৰ আৰু প্ৰাকৃতিক ৰমণীয় দৃশ্য চাই মোৰ কেতিয়াও হেপাহ পলোৱা নাই। যিদৰে আমি মন্দিৰলৈ গৈ দেৱতা দৰ্শন কৰোঁ, সেইদৰে মই জু-যাত্ৰাৰ এই বিবিধ বিভূতি

দর্শন কৰিবলৈ আহিছোঁ, এতিয়ালৈকে মই এই অভিলাষতে যাত্রা কৰি
আছোঁ। আমাৰ সকলোৰে ভাৰতৰ প্ৰত্যেক ঠাইৰে জ্ঞান থকা উচিত
আৰু এই জ্ঞানৰ লগে লগে ভক্তি ভাবৰো বৃদ্ধি হোৱা উচিত। অন্তৰত
এই উৎসাহ লৈয়ে মই যাত্রা কৰোঁ আৰু যেতিয়া গৰ্ব তথা প্ৰেমেৰে অন্তৰ
ভৰি যোৱা দৃষ্টবোৰ দেখো তেতিয়া মাত্ৰ এটা বস্তুৰে মোক অধীৰ কৰি
তোলে। মোৰ এইখন ইমান সুন্দৰ আৰু মনোৰম দেশ—পৰাধীন হৈ আছে।
এই কাৰণে নিশ্চয় ময়ো দায়ী। পৰাধীনতাৰ লাঞ্ছনাৰ বোজা লৈ মই এই
অভূত ৰম্য দেশক কিদৰেনো বাক ভক্তি কৰিম? মই জানো কব পাৰোঁ
যে এই দেশ মোৰেই? মই যে এই দেশৰ তাত কোনো সন্দেহ নাই,
কিয়নো, এৱেঁই মোক জন্ম দিছে, এই দেশেই মোক অখণ্ড ৰূপে পালন
পোষণ কৰিছে, এৱেঁই মোক থাকিবৰ কাৰণে আশ্ৰয় আৰু খাবৰ কাৰণে
আহাৰ দিছে, নিজৰ সন্তানক মই কেৱল এওঁৰ আশ্ৰয়ে নিশ্চিন্ত হৈ এৰি
দিব পাৰোঁ, এই উজ্জল ইতিহাসৰ কাৰণে মই বিশ্ব-সংসাৰত মুৰ তুলি থিয়
হব পাৰোঁ, এই দেশেই মোক আৰ্য্য সকলৰ প্ৰাচীন ইতিহাসৰ লগত পৰিচয়
কৰি দিছে। এই দৰেই মই নিজৰ যথাসৰ্ব্বস্ব এই দেশৰ পৰা পাইছোঁ।
কিন্তু এইখন যে মোৰ দেশ, সেইটো কবলৈ মই এই দেশৰ কাৰণে নো কি
কৰিছোঁ? যেতিয়াই মোৰ জন্ম হ’ল, তেতিয়াই মই দেশৰ হৈ গলোঁ, কিন্তু
“এইখন মোৰ দেশ” বুলি কোৱাৰ আগতে ইয়াৰ কাৰণে মই গোটেই জীৱন
পৰিশ্ৰম কৰি নিজক বলিদান কৰা উচিত। মনত এনেকুৱা ভাবৰ আবেগ
উঠাৰ পাছত অলপ সময়ৰ কাৰণে মই অধীৰ হৈ উঠোঁ। অৱশ্যে এনেকুৱা
অস্বস্তিৰ পৰাহে ধৰ্ম ভাবৰ জন্ম হয় আৰু দৃঢ়তা আহে। এই অধীৰতাৰ
কাৰণেই স্বাধীনতাৰ সংকল্প দৃঢ় হয়, দেশৰ কাৰণে—দেশত অসহ্য কষ্ট
ভুগি থকা দুখীয়া সকলৰ কাৰণে—যেতিয়া যৎকিঞ্চিৎ কষ্ট সহ্য কৰাৰ
সুযোগ আহে, তেতিয়া মোৰ এনেকুৱা লাগে যেন মই নিজেই কৃতার্থ হৈ
গৈছোঁ। যিমান দিন সুবি, ফুৰোঁ, যিমান দিন মনত নতুন শক্তিৰ সঞ্চাৰ
হোৱা যেন লাগে। আমাৰ দেশৰ যুৱক সকলক মই সদায় কৈ আহিছোঁ।
যে “ভোমালোকে বদেশত ফুৰি দেশৰ আৰু দেশবাসীৰ দৰ্শন কৰাৰ অলপ
সুযোগো নকৰিবা।”

অন্তৰত যেতিয়া এনেকুৱা উৎকৃষ্ট ভাৱৰ উদয় হয়, তেতিয়া মানুহে একান্তত থাকিহে ভাল পায়। নিজৰ কুমলীয়া ভাৱক শব্দৰ যোগে লিখি মানুহৰ আগত যোৱা সিমান টান কাম নহয়; কিন্তু এই ভাৱত ব্যাকুল হোৱাৰ পাছত আমাৰ মনত যি বিহ্বলতা আহে আৰু যেতিয়া আমি মতলীয়া হৈ পৰোঁ, সেই অবস্থাত কোনোবাই দেখি পেলাওক—সেইটো সহিব নোৱাৰোঁ। এই কাৰণেই যেতিয়া মই ভক্তি যাত্ৰাৰ কাৰণে ওলাই পৰোঁ, তেতিয়া মোৰ অকলে যাবলৈ ইচ্ছা হয় আৰু যদি অকলশৰে প্ৰকৃতিৰ অনুনয় কৰিব পাৰোঁ, তেতিয়াহলে আৰু বেচি ভাল, লাগিব বুলি ভাবোঁ। কিন্তু মই কাউৰী জাতিৰ। অকলে অকলে কিবা উপভোগ কৰিবলৈ গলে মোৰ একোৱেই হজম নহয়। এই কাৰণে মই অনিচ্ছাবে হলেও সকলো মানুহকে কৈ দিওঁ যে “মই এতিয়া আৰু বহি থাকিব নোৱাৰোঁ। মই যাবলৈ ওলাইছোঁ।” তেতিয়া এজন নহয়* এজন মোৰ লগত ওলায়। মানুহে ভাবে যে এওঁৰ লগত গলে আমাৰ চৰ্ম্ম চকুৰে এওঁৰ প্ৰেম-চকুৰ সহায় পাব আৰু আমি চাৰিটা চকুৰে নিজৰ দেশক প্ৰাণ ভৰি চাব পাৰিম। মোৰ এই অবস্থাৰ কথা মই মোৰ এজন বন্ধুক লিখি জনাইছিলোঁ—“মই বিচাৰোঁ একান্ত, কিন্তু পাওঁ লোকান্ত।”

শেহত ইয়াৰ পৰিণাম এয়ে হয় যে মই সমষ্টিৰ লগত যাত্ৰা কৰিব লগীয়া হয় আৰু সেই কাৰণেই নিজৰ অন্তৰৰ আবেগক দমাই থব লাগে। এফালে মনক অন্তৰ্মুখী কৰি চিন্তা-মগ্ন হোৱা সত্ত্বেও আনফালে সংসাৰৰ মানুহৰ মন যোগাই চলিব লগীয়া হয়।

যাত্ৰাৰ সময়তে হওক বা কোনো মহত্বপূৰ্ণ কামৰ সময়ত হওক যদি বাধা-বিধিনি নাহে, তেতিয়াহলে মোৰ মনটো কিবা কিবা যেন লাগে। যেতিয়া মই স্বপ্ন জগততো বাধা-বিধিনিৰ পৰা বন্ধা নাপাওঁ, তেতিয়া হলেনো দিঠকত কেনেকৈ পাম? অতি উৎসাহেৰে আমি ভূসাবলৰ পৰা যাত্ৰা কৰিলোঁ আৰু ইটাৰসীলৈ আহিয়েই প্ৰথম বাধা পালোঁ। আগতে বাতৰি দিয়া সত্ত্বেও ইটাৰসীৰ ষ্টেচন মাফ্টৰে আমাৰ কাৰণে বেলৰ কোনো দিহা কৰিব নোৱাৰিলে। যদি নতুন ডবা লগাই দিয়ে, তেতিয়াহলে তাক টানিবলৈ ইঞ্জিনৰ শক্তি নাছিল। কিয়নো ইটাৰসীৰ আগতেই গাড়ীত যথেষ্ট ডবা

লগাই দিয়া হৈছিল আৰু এই ডবাবোৰ আগবপৰাই মানুহেৰে ঠাহ খাই আহিল।

এতিয়া ইয়াবপৰাই উলটি যাব লাগিব নেকি? কিমান নিৰাশা। ভাবিলো, মন আনফালে ঘূৰাই দিম আৰু এই চিন্তা আঁতৰাবৰ কাৰণে ইয়াবপৰা হুশকাবাদলৈকে মটৰত গৈ নৰ্মদা যাত্ৰাক দৰ্শন কৰি ফৈজপুৰেদি উলটি যাম। কিন্তু ইমান নিৰাশাৰ পাছতো আমি সাহস হেৰুওৱা নাছিলোঁ। অবশেষত সেই গাড়ীতে কোনো বকমে উঠি পৰিলোঁ।

জবলপুৰলৈ গৈ দুই এজন স্থানীয় ভ্ৰমলোকৰ সহায়ত আমি ওচৰৰ ধৰ্মশালাত উঠিলোঁ আৰু এখন মটৰ যোগাৰ কৰাৰ চেষ্টা কৰিলোঁ। যিদৰে যুদ্ধৰ সৈনিকবোৰক স্থানান্তৰ কৰাৰ সময়ত এটা হলখুল আহি পৰে, সেইদৰে ডাঙৰ যাত্ৰীদলৰ যাত্ৰাৰ সময়তো সকলো ধৰণৰ ব্যৱস্থাৰ প্ৰয়োজন হয়। কোনো আশ্ৰম, অনুষ্ঠান, মন্দিৰ বা সৰু ডাঙৰ প্ৰতিষ্ঠান চলাওঁতে যি গুণ বা শক্তিৰ প্ৰয়োজন হয়, কোনো ৰাজ্য বা সাম্ৰাজ্য চলাওঁতেও তেনেকুৱা শক্তিৰ আৱশ্যক। সুযোগ পালে কোনো এজন বুদ্ধিয়ক খেতিয়ক উপযুক্ত শাসক বা ব্যৱস্থাপক হ'ব পাৰে। ডাঙৰ ডাঙৰ কল-কাৰখানাৰ গৰাকীয়েও সহজতে কোনো সাম্ৰাজ্য চলাব পাৰে। যাত্ৰাত মানুহৰ সকলো ধৰণৰে গুণৰ পৰীক্ষা হয় আৰু তাত উপযুক্ত স্ত্ৰী-পুৰুষে নিজে নিজে অংশগ্ৰহণ কৰে। এইটো ভাব ইয়াতনো কিয় জন্মিল, সেইটো কবৰ কাৰণে আমি বৈ নাথাকোঁ। আমি ঠিক সময়ত ভেড়াঘাট পাবগৈ লাগে আৰু বৰষুণে যেন "এতিয়াই আহিছোঁ" বুলি কৈ আমাক সতৰ্ক কৰি দিছে। এনেয়ে এইটো বৰষুণৰ সময় নহয়। কিন্তু ভাৰতবৰ্ষৰ চাৰিওফালৰ মানুহ ফৈজপুৰ কংগ্ৰেছৰ কাৰণে আহিছে, ইয়াকে দেখি বৰষুণেও ভাবিছে আঁহা, আমি বেলেগ বেলেগ ঠাই চাই ফৈজপুৰবপৰা ঘূৰি য়াওঁ। কিন্তু জীতকালত বৰষুণৰ শক্তি ক্ষীণ হৈ পৰে। সেই কাৰণে তেওঁ দৌৰি দৌৰি বাটতে ভাগৰি পৰিল আৰু ফৈজপুৰ পাবগৈ নোৱাৰিলে। তেওঁৰ হাতত যদি স্বাধীনতাৰ ৰস্তু থাকিলেহেঁতেন, সম্ভৱ তেতিয়াহলে মানুহে তেওঁক আঙুৰাই যাবলৈ সহায় কৰিলেহেঁতেন।

আমাব হৃদযোখন মটৰ ক্ৰান্ত গতিবে যাবলৈ ধৰিলে আৰু আমি সজিয়া আহি ভেড়াঘাট পালোহি। মাৰ্কল পাথৰ চাবৰ কাৰণে হয়তো ইয়াৰ আগতে এনেকুৱা সময়ত আৰু কোনোবা আহিছিল। কিন্তু প্ৰকৃতি প্ৰেমীয়ে সময়ৰ কাৰণে অপেক্ষা কৰিব জানো ?

ইয়াটলৈ আহি আমি বৰ দ্বিধাত পৰিলোঁ। ওচৰৰ এটা টিলাৰ ওপৰত মহাদেৱৰ মন্দিৰ বেচি ৮৪ যোগিনীয়ে তাত তপস্যা কৰি আছিল। তপস্যা কৰোঁতে কৰোঁতে তেওঁলোক অহলাৰ দৰে শিল চৈ যাব পায়। বামৰ চৰণ স্পৰ্শ হোৱাৰ সলনি মহলমানৰ লাঠি স্পৰ্শ হোৱাৰ কাৰণে ইয়াত থকা বহুতো যোগিনীৰ যথেষ্ট দুৰ্গতি হ'ল। এই টিলাৰ সিপাৰে ধোঁৱা-ধাৰ নামৰ এটা প্ৰসিদ্ধ প্ৰপাত আছে। তাক চাবলৈ যাম নে জুপাকাৰ মাৰ্কল পাথৰ চাবৰ কৰণে নৌকাবিহাৰ কৰিম ?

যাবৰ কাৰণে মাত্ৰ দুখন নাওহে আছিল। সেই কাৰণে আমি সকলোৰে একমত হলোঁ যে এইদৰে গৈ একো লাভ নাই। বাধ্য হৈ আমি দুটা দল কৰিলোঁ। এইখন ঠাই মাৰ্কল পাথৰৰ কাৰণে অত্যন্ত বিখ্যাত—সেই কাৰণে ডাঙৰ দলটোৱে সেই ফালে যাবলৈ মন মেলিলে। ইয়াত কোনো সন্দেহ নাই যে যি অলপ পোহৰ অৱশিষ্ট আছিল তাৰেই এই ঠাই চাই লব লাগে। আমাৰ দ্বিতীয় দলে যোগিনী দৰ্শন কৰি ধোঁৱা-ধাৰলৈ যাবলৈ স্থিৰ কৰিলে আৰু আমি চিৰিত উঠিবলৈ ধৰিলোঁ। আমাৰ হাতত থকা একুৰা সৰু জোৰৰ সহায়ত আমি সকলো যোগিনী চালোঁ। মূৰ্ত্তিবোৰ সুন্দৰ আৰু কাৰুকাৰ্য্যপূৰ্ণ আছিল। মন্দিৰৰ ভিতৰত বিৰাজমান মহাদেৱ তথা তেওঁৰ নন্দীও চাবলগীয়া। মনে মনে ভাবিলোঁ যে যেতিয়া কোনো যুদ্ধত আমি আহত হওঁ, তেতিয়া লগে লগে চিকিৎসা কৰাত আমি সুস্থ হৈ পৰোঁ। যদি গাঁৱত কাৰোবাৰ কিবা বেমাৰত মৃত্যু হয়, তেতিয়াই তাক পুৰি, নহলে মাটিত পুতি পেলাওঁ। যেতিয়া মাটিত গাখীৰ পৰে, তেতিয়া সেই চিনক অমঙ্গল বুলি ভাবি ততালিকে মচি পেলাওঁ। মানুহৰ এনেকুৱা স্বভাৱ হোৱা সন্দেহ এই খণ্ডিত মূৰ্ত্তিবোৰ যিদৰে আছিল, সেইদৰেই থাকিবলৈ দিয়া হল কিয় ? ধৰ্ম্মাৰ্হ মহলমানৰ অত্যাচাৰৰ কথা মনত পেলাবৰ কাৰণে ? নহলে আমাৰ নিজৰ কাপুৰুষতা আৰু সমাজৰ দায়িত্ব-

হীনভাৰ কথা মনত পেলাবৰ কাৰণে ? আমাৰ দেশত যদি অপ্ৰতিভা কলা-পূৰ্ণ মূৰ্ত্তি সজাব কলা নষ্ট হৈ গ'লহেঁতেন, তেতিয়াহলে এনে ধৰণৰ প্ৰাচীন ভগ্নাৱশেষৰ নমুনাৰোৰ সুবক্ষিত কৰি ধোৱা উচিত হ'লহেঁতেন। কিন্তু মই আবুৰ দেলবাৰ মন্দিৰত মাৰ্ক্সল পাথৰৰ কাম কৰা শিল্পীসকলৰ পৰিয়ালক চিৰদিনৰ কাৰণে নিযুক্ত কৰি ধোৱা দেখিছিলোঁ। যেতিয়া মন্দিৰৰ কোনো অংশ ভাগি যায়, তেতিয়া তৎক্ষণাত তাক আগৰ নিচিনা কৰি মেৰামত কৰি পেলোৱা হয়। সেইদৰেই মই লাহোৰৰ যাদুঘৰতো দেখিছিলোঁ যে কোনো নিপুণ শিল্পীয়ে খণ্ডিত মূৰ্ত্তিবোৰৰ হাত, ভৰি, নাক, ঠঠ আদি চিমেণ্টৰ সহায়ত এনেদৰে ঠিক কৰি দিছে যে এই কথা কোনেও বুজিবই নোৱাৰে। কিন্তু আমাৰ মন্দিৰবোৰৰ উপযুক্ত আৰু পুৰুষাৰ্থী মানুহৰ হাততনো আছে ক'ত ? আমাৰ সমাজৰ পৰিস্থিতি অসহায় গৰু-ছাগলীৰ নিচিনা।

যোগিনীসকলৰ আশীৰ্বাদ লৈ আমি টিলাৰ তললৈ নামি আহিলোঁ। এতিয়া অলপ পোহৰ আছিল। সেই কাৰণে আমি হাঁহি-মাতি, ক্ৰত গতিৰে ধোঁৱা-ধাৰ বিচাৰি ওলাই পৰিলোঁ। যিসকল লগৰীয়া আগে আগে দৌৰি গৈছিল তেওঁলোকৰ লেকাম টনা আৰু যিসকল পাছ পৰি আছিল তেওঁলোকক চাবুক মৰা কাম এই এখন জিভায়েই কৰিবলগীয়া হৈছিল। মোৰ এইটো অভিজ্ঞতা আছে যে যদি কোনো গৰু বা ছাগলীক মুকলি ভাবেৰে থকাত বাধা দিয়া হয়, তেতিয়া সি সমষ্টিক এৰি দূৰ-দূৰণিলৈ পলাই যোৱাত নিজৰ বীৰত্ব দেখুৱায়। সিহঁতৰ ওপৰত খং কৰি সিহঁতক ওভোতাই আনোতে হোৱা কষ্টৰ কাৰণে গৰখীয়াবোৰে নিজৰ দাম বচায় পৰম্পৰা টনা-আজোৰাৰ কষ্টৰ আনন্দক কোনেও বাদ দিব নোখোজে। যিফালেই আমাৰ চকু পৰে সেইফালেই কেৱল বগা পাথৰ আৰু পাথৰ।

এইখনেই জব্বলপুৰ প্ৰদেশ। এঠাইত আমি 'সজ্জবাহত'ৰ খেতি পালোঁ। সজ্জবাহত্ এটা আচৰিত বস্তু। সি যে পাথৰ সেইটো ঠিকেই, কিন্তু একেবাৰেই মিহি। যেন পেন্সিলৰ আয়নাহে। সৰুতে এবাৰ মোৰ গ্ৰহণী হৈছিল। তেতিয়া মোক এই সজ্জবাহতৰ গুৰি বৰফিত মিহলাই থুৰাইছিল। তেতিয়াৰ পৰাই তাৰ ওপৰত মোৰ প্ৰজ্ঞা অটুট হৈ আছিল।

গ্রহণীত যেতিয়া পেটৰ নাড়ীত বা হৈ যায়, তেতিয়া এই ওৰিয়ে সেই বা শুকুৰায় আৰু বা শুকোৱাব পাছত সি নিজে নিজেই পেটৰ বাহিৰলৈ ওলাই আহে। পাথৰৰ ওৰি হজম কেনেকৈ হব? পেটৰ ভিতৰত থাকিলে বেমাৰহে হব। কিন্তু সি নিজৰ কাম সম্পূৰ্ণ হৈ যোৱাৰ লগে লগে উগকাবৰ সলনি আৰু বেচি সময় পেটৰ ভিতৰত থকাৰ আগ্ৰহ নকৰে।

আন্ধাৰে আৰম্ভি ধৰিছে। চাৰিওফালে ভয়ানক নিৰ্জনতা। এই নিৰ্জনতাক ফালি আমাৰ দল আগবাঢ়ি গৈ আছিল, যেন অনন্ত সমুদ্ৰত নাওহে গৈ আছে। বতাহ অলপ কক্ক হৈ পৰিছিল। কেতিয়া বৰষুণ দিব, কব নোৱাৰি। ওপৰৰ আকাশলৈ চালোঁ। ক'লা ক'লা মেঘৰ মাজত কেৱল এঠাইত এটা ভৰা তিৰবিবাই আছিল। তিৰবিবাইছিল কিয়? যেচেবাই বৰ দুঃখেৰে জুমি আছিল—যেন কোনো ডাঙৰ ঘৰৰ খিডিকীৰ পৰা অকল্পশৰীয়া বৃষ্টিহৈছে নিৰ্জন পথৰ ফালে চাই আছে। আমি আঙুৰাই গলোঁ। এতিয়া মাটিও সোমকি গৈছিল। খোজে পতি পানী আৰু বোকাৰ খালবোৰ দেখিছিলোঁ।

আন্ধাৰ খুব বাঢ়িবলৈ ধৰিলে। সেই কাৰণে বাট উলিওৱা টান হৈ পৰিল। আমাৰ আগবাঢ়ি যোৱাৰ উৎসাহ একেবাৰে কমি গ'ল। আমি এনেকুৱা অন্ধকাৰ বাতি যে এনেকুৱা ভয়াবহ ঠাইলৈ আহিছিলোঁ, ইয়াকে যাত্ৰাৰ আনন্দ বুলি মানি লৈ উলটি যোৱাৰ কথা ভাবিলোঁ। মনত ভয়ো লাগিল—এনেকুৱা নিৰ্জন আৰু ভয়াবহ ঠাইত যদি ক'ৰবাত চোৰৰ লগত সাক্ষাৎ হৈ যায়।

অকলশৰে যাত্ৰা কৰিবৰ সময়ত কিছুমান মানুহৰ চোৰ-ডকাইতলৈ ভয় হয়। যেতিয়া দলটো ডাঙৰ হয়, তেতিয়া এই ভয় সকলোৰে ভিতৰত ভাগ হৈ যায় আৰু প্ৰত্যেকৰে ভাগত কম পৰি যায়। যেতিয়া এজনে আন জনৰ সহায়ত নিজৰ নিজৰ ভয় মনৰ ভিতৰতে দমাই থব পাৰে। কিছুমান মানুহ ইয়াৰ একেবাৰে বিপৰীত। অকলশৰে থাকিলে ভেঁও নিজৰ কাৰণে কোনো ভয় নকৰে। লাগিলে নিজৰ যিয়েই হৈ যাওক। যেতিয়া মাৰপিটৰ সময় আহে তেতিয়া প্ৰাণতৰি সংঘৰ্ষ কৰি গোৰবৰ সৈতে গোটেই প্ৰবীৰ দ্ৰুত-বিক্ষত হলেও ভেঁও কষ্ট অনুভৱ নকৰে। কিন্তু যদি অহিংসক

মনোহৰিত্ব হ'য়, তেতিয়াহলে খং আৰু ভয় নকৰাকৈ পৰি পৰি মাৰ খোৱাত এক বকমৰ আনন্দ পায়। সত্যাগ্ৰহী মনোহৰিত্ব লৈ মাৰ খোৱাত তাৰ প্ৰভাৱ মাৰোঁতাজনৰ ওপৰতহে পৰে, কাৰণ অহিংসুক মানুহক মাৰোঁতাজনৰ মনে সদায় নিজকে হিৰুৱা দিয়ে।

কিন্তু যেতিয়া ডাঙৰ দলৰ লগত যোৱা হয়, তেতিয়া কোনে এনেকুৱা ব্যৱহাৰ কৰে, সেইটো ভাবসা কৰিব নোৱাৰি। যদি লগত শিশু আৰু নাৰী থাকে, তেতিয়াহলে অলপ বেলেগ ধৰণেৰে ভাবিব লাগে। নিজে নিজক বিপদত পেলোৱাত যি আনন্দ হয়, এনেকুৱা সময়ত তাক অনুভৱ কৰিব নোৱাৰি। যদি সকলো সত্যাগ্ৰহী হয়, তেতিয়াহলে বেলেগ কথা। কিন্তু সানমিহলি দল লৈ বিপদৰ ঠাইলৈ কেতিয়াও যাব নাপায়। খ্ৰীষ্টিয় পৰিয়ালৰ লগত যোৱাৰ কাৰণে বীৰ অৰ্জুনৰ কি দশা হৈছিল, তাক আমি পুৰাণত পঢ়িছোঁৱেই।

এনেকুৱা আন্ধাৰত শিলবোৰৰ মাজেদি কোনফালে যায়, আৰু তাত কি দেখিবলৈ পায়, ইয়াৰ একো কল্পনাই কৰিব পৰা নাছিলোঁ। গতিকে মনে মনে ভাবিলোঁ ইয়াৰ পৰাই উলটি যোৱা মঙ্গল। এনেতে সোঁ-ফালে এটা ভগা-ছিগা জুপুৰী দেখিবলৈ পালোঁ। এনেকুৱা নিৰ্জন ঠাইত চোৰে বা চুৰি কেনেকৈ কৰিব? কিন্তু চুৰ কৰি ভাগৰ লগাৰ পাছত শাস্তি আৰু নিশ্চিন্ততাৰ সৈতে বতিবৰ কাৰণে এনেকুৱা ঠাই বৰ সুন্দৰ। চোৰ বিচাৰি উলিওৱা মানুহে ইয়ালৈ অহাৰ কথা ভাবিবই নোৱাৰিব। তেতিয়াহলে এই জুপুৰীত নিবন্ধনৰ ধ্যান কৰা কোনো ব্ৰহ্ম উপাসক থাকে নেকি? আমি জুপুৰীৰ ওচৰলৈ গলোঁ। ভিতৰত কোনো নাছিল। তেতিয়াহলে এইটো সাধুৰ কুটীৰ নহয়। ফকীৰে গোটেই দিন লাগিলে য'তেই ঘূৰি মুকুবক বাতি নিজৰ মচ্ছিদলৈ আহিবলৈ কেতিয়াও নাপাহৰে আৰু বাৰাজীয়ে বাতি ক'ৰবাত বাহিৰত কটোৱাতকৈ নিজৰ লগৰী 'ধুনি'ৰ লগত কটাবলৈহে ভাল পায়। তেতিয়াহলে এই জুপুৰী কোনো নদীয়ালৰ হ'ব। যাবেই হওক তাত আমাৰ কি? আজি বাতি আমি ইয়াত থাকিম জানো? অলপ আগ বাটি যোৱাৰ পাছত এইটো বুজিব পাবিলো যে ঠিক বাটেদি নগলে আন্ধাৰত আৰু আগ বাটি যোৱা মানে বিপদ মাতি অনা। গতিকে মই

আদেশ দিলো—“বলা, এতিয়া উলটি যাওঁ।” এনেতে যেন আমাৰ সত্য পৰীক্ষা সম্পূৰ্ণ হৈ গ’ল, আমাৰ ঠিক যুৱৰ ওপৰত বিবাহিত চন্দ্ৰই “পশ্চাৎচৰ্চাৰি ভাবত।” বুলি গৈ দাঁতি কাষৰ প্ৰদেশ প্ৰকাশ কৰি দিলে। সুৰ্ধাই সকলো বোৰকে প্ৰকাশ কৰি দিয়ে; এই কাৰণে ইয়াৰ প্ৰকাশত কোনো কাব্য নাই। আত্মাৰ বাতি আকাশৰ তৰাবোৰৰ মাজত বিচৰণ কৰা দৃষ্টিকে চন্দ্ৰই পৃথিবীলৈ পঠিয়াই দিয়ে আৰু কয় : “অলপ নিজৰ চকুৰে চোৱা আৰু বাকীখিনি কল্পনাৰদ্বাৰা পৰিপূৰ্ণ কৰা।”

চন্দ্ৰই অলপ সহায় কৰিলে আৰু দূৰ-দূৰণিৰ পৰা ধোঁৱা-ধাবৰ শব্দ শুনিবলৈ পোৱা গ’ল। মোৰ আদেশ এফালে ভাল পৰি গ’ল আৰু সকলোৰেই বেগাই নিজৰ ভৰি চলাবলৈ ধৰিলে। অলপ আগ বাঢ়ি যোৱাৰ পাছত ধোঁৱা-ধাব দেখা পোৱা গ’ল। যেন গাখীৰৰ সোঁতহে বৈ আছে।। সৰ্-সৰ্-ধব্-ধব্। কৰ্-কৰ্-ধব্-ধব্। ধব্-ধব্-ধব্-ধব্। উন্মত্ত পানী বৈ গৈ আছে। আৰু তাৰপৰা ওলোৱা কণিকবোৰ চাৰিওফালে চিটিকি পৰিছে। বৰষুণ ক’ত? তুষাৰৰ ফোৱাৰা বুলিয়েই ধৰি লওক। কিমান আতিথ্য-শীল। এই সূক্ষ্ম জীৱন-কণাই আমাৰ এই জীৱনৰ ক্ষণক সাৰ্থক কৰি দিলে। চন্দ্ৰই প্ৰসন্নভাবে সৈতে হাঁহি আছিল, পানীয়ে ধেমালি কৰি আছিল, তুষাৰ উৰি আছিল আৰু আমি আনন্দত আত্মহাৰা হৈ পৰিছিলোঁ। এইফালে চাওক, সোঁফালে চাওক, কিমান আনন্দ। চাওঁতে চাওঁতেই আদি প্ৰপাতো চকুত পৰিল। বিভিন্ন ঋতুত ধোঁৱা ধাব কেনেকুৱা হয়, আমাৰ লগত অহা সেৱাদলৰ প্ৰদৰ্শকে ইয়াৰ বৰ্ণনা কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰি দিলে। ইয়াত মানুহে কেনেকৈ সঁতুৰিবলৈ যায়, ক’ৰপৰা জঁপিয়ায়, গৰম দিনত ধোঁৱা-ধাবৰ উচ্চতা কিমান হয়, আদি বহুত জানিব লগীয়া কথা তেওঁ আমাক কলে আৰু নিজৰ অভিজ্ঞতা তথা বসিকতাৰ কাৰণে তেওঁ আমাৰ পৰা সন্মানো পালে। এতিয়া সকলো শাস্ত হৈ গ’ল আৰু সকলোৱেই একমনে ধোঁৱা ধাবৰ সৈতে এংকপ হৈ গ’ল। কিমান সুন্দৰ আৰু পবিত্ৰ দৰ্শন আছিল। অৰণি (কাঠ) মছনৰ পৰাই প্ৰথম উত্তাপৰ জন্ম হয়, তাৰ পাছত ধোঁৱা ওলায়, ধোঁৱাবোৰ বেছি হোৱাৰ পাছত তাৰপৰা ফিবিজ্জতি উৰে; আৰু আকৌ জুইৰ শিখা ওলায়। এনেকুৱা ধৰণৰ প্ৰাকৃতিক মাজাত প্ৰথমতে কৌতূহল

জাগে, কৌতুহলৰ পৰা আশ্চৰ্য জন্ম হয়, আৰু যেতিয়া অধিক পৰিমাণৰ আচৰিত ভাৱৰ সমাবেশ হয়, তেতিয়াই হঠাৎ ভক্তিৰ উৰ্মি বাহিৰলৈ ওলাই আহে। “আহাঁ, আমি ইয়াত শিলৰ ওপৰত বহি প্ৰাৰ্থনা কৰোঁ।” প্ৰাৰ্থনাৰ কাৰণে এনেকুৱা পৱিত্ৰ স্থান আৰু এনেকুৱা শুভক্ষণ চিৰদিন পোৱা নাযায়। তৎক্ষণাত সকলোবোৰ বহি পৰিল আৰু ‘যং ব্ৰহ্মা বৰুণেন্দ্র’ ব ধ্বনি গৈ ধোৱী-ধাবৰ কাণত পৰিল।

যিদৰে ভিন্ন সময়ত ভিন্ন ভিন্ন বাগ গোৱা হয়, সেইদৰেই ভিন্ন ভিন্ন ঠাইত মোৰ ভিন্ন ভিন্ন স্তোত্ৰ ভাল লাগে। ভাৰতবৰ্ষৰ দক্ষিণফালৰ কল্যাণামাৰীলৈ মই তিনিবাৰ গলোঁ, তেতিয়া মোৰ গীতাৰ দহ আৰু এঘাৰ অধ্যায় ভাল লাগিছিল। বিভূতি বোগ আৰু বিশ্বদৰ্শন যোগ পাঠ কৰাৰ কাৰণে সেই ধৰনেই উপযুক্ত ঠাই আছিল। যেতিয়া লঙ্কাৰ মধ্যভাগত অনুবাধাপুৰৰ ওচৰত মহেন্দ্ৰ পৰ্বতৰ শিখৰ সঙ্কাৰ সময়ত গৈ পাইছিলোঁ, তেতিয়া পাটলিপুত্ৰৰ আকাশ পথেদি আহি এই শিখৰত নমা মহেন্দ্ৰক স্মৰণ কৰি মই ঈশোৱাস্যোপনিষদ গাইছিলোঁ। ভগৱানে জানে যে এই ঈশোপনিষদ শুনি অনীশ্বৰবাদী বুদ্ধ-শিষ্যৰ চাগৈ কেনেকুৱা লাগিছিল। পূনাৰ পৰা শিৱেনেৰীলৈ যাওঁতে মচজিদৰ ওখ বেৰৰ চিৰিত উঠি দূৰৰপৰা ত্ৰিশিৱাজী মহাৰাজৰ ৰাল্যকালৰ ক্ৰীড়াভূমি দৰ্শন কৰিবৰ সময়ত কিয় কব নোৱাৰোঁ। মাণ্ডুকোপনিষদ গাবলৈ ভাল লাগিছিল। এই উপনিষদ যে ত্ৰীসমৰ্থৰ প্ৰিয় আছিল, সেইটো কথা মানিবলৈ কোনো প্ৰমাণ নাই। তথাপি ‘নাত্তং প্ৰজ্ঞং ন বহিঃ প্ৰজ্ঞং নোন্তয়তঃ প্ৰজ্ঞং ন প্ৰজ্ঞানঘনম্ ন প্ৰজ্ঞং নাপ্ৰজ্ঞম্।’ এই মন্ত্ৰ গাবৰ সময়ত মই শিৱ কালীন মহাবাহুৰ লগত তথা আশ্ৰাৰামৰ অভেদ ভক্তি কৰা সাধু সন্তৰ লগত একাকাৰ হৈ গৈছিলোঁ। সেই সময়ত মনত এই ভাৱ হৈছিল—“মোক এই বেলেগ ব্যক্তিত্ব নালাগে। এই সমগ্ৰ দৃশ্যৰ সৈতে এককণ, সৰ্বকণ হৈ যাওক।” ধোৱী ধাবৰ আনন্দ আৰু ভুৰাৰ হাঁহি দেখি ইয়াত স্থিতপ্ৰজ্ঞৰ শ্লোক গাই ভাল লাগিল।

দীঘলীয়া সময় উৎকৃষ্ট ভাৱ সেৱন কৰি থকা প্ৰয়োজন নাই। এটা এটা সুৰত এক অখিল ভাৱ সৃষ্টি সুমাব পাৰি। এক জলবিন্দুও প্ৰচণ্ড সূৰ্য্যত প্ৰতিবিম্বিত হ'ব পাৰে। এটা দীক্ষা মন্ত্ৰত যুগ-যুগান্তৰৰ অজানতা

জাতবাব পাৰি। এক মুহূৰ্ত্ততে আমি এই বায়ু মণ্ডলক নিজৰ কবি ললোঁ।
 দৃষ্টি শক্তি কিমান আচৰিত! মুখেৰে ধোঁৱা ধাবৰ বৰ্ণনা অসম্ভৱ আছিল।
 আমি কলহৰ পৰা জন্ম হোৱা অগন্ত্য ঋষি নহয়, কিন্তু আমাৰ দুয়োটা
 কুমলীয়া পুতলীয়ে অঞ্চল ভাৱে বৈ থকা এই প্ৰপাতক আ-কণ্ঠ পান কৰিলে।
 যোৰ মনেৰে এনেকুৱা দৃক-পানক 'আকণ্ঠ' বোলাৰ সলনি 'আ-পলক'
 বোলা উচিত। আমি সকলোৰে এক মুহূৰ্ত্ততে নিজৰ নিজৰ চকুত এই
 কবি সুমাই উলটি আহিলোঁ। আমাৰ এই ভূতৰ দলে নানা ধৰণৰ কথা
 পাতি আক ইঁহি-থেমালি কৰি মটৰৰ ষ্টেচন পালেহি।

ভেড়া ঘাটৰ মাৰ্বল পাথৰৰ শিলবোৰ চাই উলটি অহা দলে ইয়াত
 আহি আমাৰ লগ ধৰিলে। এজনে আনজনৰ অনুভৱৰ আদান প্ৰদান
 কৰি এই দলক আমি বিজ্ঞৰ দৰে পৰামৰ্শ দিলোঁ যে—“এই সময়ত
 ধোঁৱাধাৰলৈ গলে মিছা হব। আপোনালোকে মটৰত উঠি একেবাৰে
 জঁকলপুৰলৈ গুচি যাওক। আপোনালোক যি ফালৰপৰা আহিছে, সেইফালে
 অলপ নৌকা-বিহাৰ কৰি আমিও সোনকালে উলটি যাম।” কব নোৱাৰো
 আমাৰ এই পৰামৰ্শ তেওঁলোকৰ ভাল লাগিল নে নাই। কিন্তু তেওঁলোকৰ
 ইয়াক মনাৰ বাহিৰে আন একো উপায় নাছিল।

আমি আগ বাঢ়ি আহিলোঁ আৰু চলং-পলংকৈ প্ৰবাহৰ দাঁতি পালোঁহি।
 ইয়াৰ পাচত দুটা দলত বিভক্ত হৈ দুখন নাৱত উঠিলোঁ। আমাৰ নাও
 আগ বাঢ়ি গ'ল। সকলো ফালে শান্তিৰ সাম্ৰাজ্য বিয়পি আছিল আৰু
 যেন তাৰ নিবিড়তাক চুবৰ কাৰণে আমাৰ নাৱৰ ব'ঠাই মাজে মাজে
 তালবন্ধ ভাবে শব্দ কৰিছিল। চল্লই নিজৰ চিমিক্-চামাক্ পোহৰ আমাৰ
 মূৰত পেলাই যেন এইটো জনাই আছিল যে দাঁতি-কাষৰৰ শোভা দিনত
 কেনেকুৱা হব পাবে ইয়াৰ কল্পনা কৰি লওক। কোনো কোনো ঠাইত
 একেবাৰে আন্ধাৰ আছিল। মাজে মাজে জোনৰ মাজত ক'লা ক'লা
 দাগ দেখা গৈছিল। আকাশ বৰ নিৰ্মল হৈ নাছিল। মাজে মাজে
 মেঘবোৰ মথমল কাপোৰৰ নিচিনা পাতল যেন লাগিছিল। সেইকাৰণে
 সেই ফালেও চকু পৰে। দুয়োফালৰ মাৰ্বল পাথৰবোৰ কিমান ওখ
 আছিল—। ওখ আৰু ভয়ঙ্কৰ। যেন বান্ধসৰ দলহে বহি আছে। এই

শিলবোবৰ মাজত নৰ্মদাৰ প্ৰবাহে ঘূৰি ঘূৰি নিজৰ চক্ৰবেহুৰ বচনা কৰি আছিল।

য'ত ওখ ওখ শিল বা পাহাৰ ওচৰা-উচৰি হৈ আছে, সেই ঠাইত অতীজত এজন সেনাপতিয়ে নিজৰ ঘোঁৰাৰ পেটত গোবোহা মাৰি এই শিখৰৰ পৰা আগ ফালৰ শিখৰলৈকে জঁপ মৰাইছিল। ইয়াত এনেকুৱা ৰূপকথা শুনা যায়। অৱশ্যে বান্দৰেতো এইদৰে জঁপিয়াৰ পাৰেই। ইয়াতো নাৰবীয়াৰ মুখত এনেকুৱা ৰূপকথা শুনিবলৈ পাব।

এই শিলবোবৰ ভিতৰত কেইবাটাও গুহাও আছে। আমাৰ ঋষি-মুনি সকল ইয়াত ধ্যান কৰিবৰ কাৰণে আছিল নিশ্চয়। মধ্য যুগত ৰাজ-পৰিবাৰৰ বিপদগ্ৰস্ত মানুহ তথা স্বাধীনতাৰ সাধনা কৰা দেশভক্ত সকলেও হয়তো আশ্ৰয়-বন্ধাৰ কাৰণে ইয়াত আশ্ৰয় গোটন কৰিছিল। চিকাৰ নিচিনা নাওবোৰে কিজানি এওঁলোকক গুপ্তৰূপে আহাৰ, আশ্বাস আৰু বাতৰি যোগাই আছিল। এই গুহাই যদি কথা কব পাৰিলেহেঁতেন, তেতিয়াহলে ইতিহাসত যাৰ স্থান নাই, এওঁলোকে আমাক তেনেকুৱা কিমান কাহিনী কলেহেঁতেন।

গুহাৰ মাজেদি নাৱেৰে যাওঁতে আমি আহি এনেকুৱা এখন ঠাই পালোঁহি যাক শান্তিৰ গৰ্ভ-গৃহ বুলি কব পাৰি। ইয়াত এই ভয়ত আমি কেৱল ব'ঠা মৰাই নহয়, যাতে ক'তো এই শান্তিত ব্যাঘাত নহয় সেইকাৰণে নিজৰ উশাহ-নিশাহো বন্ধ কৰিছিলোঁ। তাত আমি প্ৰাৰ্থনা স্তোত্ৰ গাইছিলোঁ নে নাই, সেইটো মনত নাই। কিন্তু তাত মই মনে মনে পুৰুষ সূক্তৰ ষোলটা ঋচা গাইছিলোঁ। তাত এনেকুৱা লাগিছিল যে এই শান্তিৰ মাজত যেন নিজে নিজে সমাধি আহি যাব লাগে। কব নোৱাৰো নৌকা-বিহাৰত আমি কিমান সময় কটালোঁ। এনেকুৱাতে সো সো কৰি আনখন নাও আহি পৰিল। তাত যিটো দল আছিল, তেওঁলোকে এটা বসন্ত গান গাবলৈ ধৰিলে। দাঁতি কাষৰ গুহাবোৰে ইয়াৰ প্ৰতিধ্বনি কৰক বা নকৰক, কিন্তু সিহঁতে সঙ্কোচেৰে উত্তৰ দিলে। নাৰবীয়াই কলে—“এতিয়া আৰু ইয়াতকৈ আগলৈ যোৱা অসম্ভৱ। ইয়াৰ পৰাই ঘূৰা উচিত। “গতিকৈ গতিশীল মনক পাহৰলৈ টানি আনি আমি কলোঁ—‘ব'লা!’ পুনৰাগমনায় চ।’

এতিয়া যদি অকৌ কোতিয়াবা বাবলগীয়া হয়, তেতিয়াহলে বাৰিষাব শেষত জোনাক বাতি বাচি লৈ যোৱা উচিত যাতে, দিনে বাতিয়ে সেই মূৰ্ত্তিমন্ত কাব্যত সঁজুৰি থাকিব পাৰে। সঁচাকৈয়ে এই বয়লীয়া হান দেখি আমাৰ মনে স্থিৰ কৰিলে যে যদি অকৌ কেতিয়াবা আহিব নোৱাৰি, তেতিয়াহলে ইয়াৰ পৰা উলটি নোযোৱাই উচিত।

অকৌবৰ ১৯৩৭ চন।

৪৪। ধোঁৱা-ধাব

প্ৰথম, দ্বিতীয় আৰু এই তৃতীয়বাৰ মই ধোঁৱা-ধাবলৈ আহিলোঁ। ধোঁৱা-ধাব নামটো বৰ সুন্দৰ। এই নামৰ ভিতৰতে সেই ঠাইৰ সম্পূৰ্ণ দৃশ্য সোমাই আছে। কিন্তু এইবাৰ এই প্ৰপাতটো চাই চাই মনে মনে ভাবিলোঁ যে ইয়াক ধাব-ধোঁৱা নোবোলোঁ কিয়? ধাৰা বাগৰি থাকে, ফোৱাৰা উৰি ফুৰে, আৰু ভংগণাত ই বৰফ হৈ বতাহত ডাৱৰ হৈ ঘূৰি ফুৰে। গতিকে ধাব-ধোঁৱা নামটোহে সাৰ্থক যেন লাগে। কিন্তু এইটো নাম হ'ব নোৱাৰে।

জবলপুৰৰ পৰা ঘূৰলীয়া ঘূৰলীয়া শিল আৰু পৰিষ্কাৰ পুখুৰীবোৰ চাই চাই আমি আহি নৰ্দমাৰ পাৰ পালোঁহি। বাটৰ দৃশ্যই-কয় যে এইখন এখন কাব্য-ভূমি। চাৰিওফালে সৰু-ডাঙৰ গছবোৰ ধেমালি কৰিবৰ কৰণে থিয় হৈ আছিল। দাঁতিত এটা ডাঙৰ টিলা থহি পৰি আছিল, কিন্তু তাৰ মূৰত থিয় হৈ থকা গছৰ আধা শিপা ভাগি যোৱা সত্ত্বেও তাক শোকমগ্ন বা চিন্তাতুৰ যেন লগা নাছিল। এনেকুৱা গছৰ পৰা জীবন-লীলা লৈছে আগ বাচিব পাৰিম।

টিলা যদিও ভাগে, কিন্তু ভাগি যোৱা অংশ সহজতে মাটিৰ তলত পোত নাথায়। এই টিলাক হুই এটা মিনাৰ আৰু ডাঙৰ শিখৰৰ নিচিনা যেন লাগিছিল। ইয়াৰ মতে বিনাশৰ ওপৰত যদি নতুন সৃষ্টিৰ বচনা কৰিব পৰা নাথায়, তেতিয়াহলে আমি কল্প-কবি কিহৰ? টিলাৰ

ওপৰৰপৰা ডলৰ পাথৰ আৰু পানীৰ দৃশ্যই একেলগে মনত দৃঢ়তা আৰু ভৱলতাৰ ভাব জগাই তুলিছিল। দলং পাৰ হৈ আমি আগ বাঢ়ি আহিলোঁ আৰু যোগিনীবোৰৰ টিলাৰ তলত আগতে দেখা দৃশ্য আকৌ চালোঁ। এই দৃশ্য ইমান দীন যে ইয়াৰ ওপৰত খং মুঠে। দৰিদ্ৰ কলাকাৰ সকল ইয়াত শিলৰ সৰু-ডাঙৰ বস্তুক লৈ বেচিব কাৰণে বহে। বগা, ক'লা, বঙা, হালধীয়া, আকাশী আদি বং-বেৰঙৰ মাৰ্বল পাথৰৰ শিৰালি, মাৰ্বল পাথৰৰ টেমা, শিৱালয়, হাতী আৰু আন সৰু ডাঙৰ খেলনাই যেন স্বয়ংস্বৰ সভাৰে পাতিছে। যাব চকুত যি ভাল লাগে, তেওঁ তাক হাতত তুলি লয়। আজি এই খেলনাবোৰ এখন আসনৰ ওপৰত বহি আছে। কিন্তু কোনে জানে, কাইলৈ এইবোৰ কলৈ যাব? কিছু মানতো ভাৰতবৰ্ষৰ বাহিৰলৈকো যাব আৰু তাত বহুত বহুতলৈকে ধোঁৱা-ধাৰৰ ধাৰা বাহ্যিক সঙ্গীতক মনে মনে স্মৰণ কৰিব।

ইয়াৰ পৰা মই দুবাৰ খোজ কাঢ়ি ধোঁৱা-ধাৰলৈ গৈছিলোঁ। প্ৰথম পদযাত্ৰা বাতি আৰু দ্বিতীয় বাতিপুৰা গা-ধোৱাৰ সময়ত—। প্ৰত্যেক বাৰৰ কাবাই বেলেগ আছিল। এইবাৰ আমি তৃতীয় গ্ৰহৰত আত্মবলৈ ঠিক কৰিছিলোঁ। এইবাৰ বেচি অসুবিধা ভুগিব লগীয়া নহ'ল। বাজেন্সিং-দেৱে আমাক তেওঁৰ নিজৰ মটৰেৰে ধোঁৱা-ধাৰলৈ লৈ অহাৰ দিহা কৰি দিছিল। সেই কাৰণে আমি আটাইবোৰ কোনে কষ্ট নোহোৱাকৈ একেলগে আহি ধোঁৱা ধাৰ পালোঁহি। মাৰ্বল পাথৰৰ খেতিৰ ওচৰত আমি তাৰ কাষৰ তিনখন দোকান পাৰহৈ পাথৰৰ মাজে মাজে আহি ধোঁৱা-ধাৰত উপস্থিত হলোঁহি। যিমানে পাথৰে বিধি পথালি দিছিল, সিমানে আমাৰ যাত্ৰাৰ আনন্দও বাঢ়ি গৈছিল।

প্ৰপাত অৰ্থাৎ জীৱনৰ অধঃপতন, কিন্তু ইয়াক এনেকুৱা নালাগে। প্ৰথমবাৰ গৈছিলোঁ ডিচেম্বৰ মাহৰ বাতিৰ অন্ধকাৰত। আকাশত মেঘে চন্দ্ৰৰ বিকছে বড়-যন্ত্ৰ বচিছিল। গতিকে তাত জোনাক বাতি হোৱা সন্দেহও অমাৱস্যাৰ নিচিনা অন্ধকাৰ আছিল। অমাৱস্যাৰ বাতি আকাশৰ ভাবাবোৰে বাতিৰ বিভীষিকাক হাঁহি উৰাই দিয়ে: কিন্তু ডাৱৰৰ আগত ইয়াবো আশা নাথাকে। পৰিণাম স্বৰূপে সেই বাতি আমি

ধোঁরা-ধাবক প্রসন্ন কবির লগীয়া হ'ল। বাতিৰ প্ৰাৰ্থনা শেষ কৰি সেই আনন্দ উপভোগ কৰি উলটি আহিলোঁ। দ্বিতীয়বাৰ ত্ৰিপুৰী কংগ্ৰেছৰ পাছত বাতিপুৰা প্ৰায় ন দহ মান বছাৰ চোকা ব'দত ধোঁরা-ধাবৰ দৰ্শন কৰিছিলোঁ। তেতিয়া মাৰ্চ মাহ—। সেই কাৰণে পানী উত্তপ্ত হৈ আছিল। পৰ্বতৰ অলপ বেঁকা বেঁকি আৰু খহটা চিৰি পাৰ হৈ আমি তলৰপৰা ধোঁরা-ধাব বাগৰা চাইছিলোঁ। পানীৰ সেই গতি আৰু ফোৰাৰাৰ সেই চঞ্চলতাই মানুহৰ মন মুগ্ধ কৰি পেলায়। যদি পানীৰ পিনে অনিৰ্বেষ দৃষ্টিৰে চাই থাকে, তেতিয়া এনেকুৱা লাগে যেন নবোন্মেষ-শালিনী ধাৰাই প্ৰবাহত ধানমগ্ন হৈ আছে। এনেকুৱা সময়তে মই দেখিবলৈ পালোঁ যে তাৰ শেলুৱৈ লগা শিল ওপৰৰ পৰা লাগিলে দেখিবলৈ যেনেকুৱাই নহওক, কিন্তু ভিতৰত ই সুন্দৰ বঙেৰে পৰিপূৰ্ণ হৈ আছে। পানীৰ আবেগত শিলৰ এটা টুকুৰা উৰি গৈছিল আৰু ভিতৰৰ গুলপীয়া বঙা বং পৰিস্কাৰ ভাবে দেখা গৈছিল যেন তাৰ গাত ঘা হৈ লাগিছে।

ধোঁরা-ধাব চোৱাৰ সকলোতকৈ ভাল সময় হৈছে—দীপান্বিতা। বৰষুণ নোহোৱাৰ কাৰণে বাটত ক'তো বোকা নাছিল। যেতিয়া বাৰিষা আহিছিলোঁ, তেতিয়া গোটেই প্ৰদেশ পানীৰে উপচি থাকে কাৰণে প্ৰপাতৰ সৌন্দৰ্য্য ফুটি নুঠে। য'ত অস্তৰ কঁপাই দিব পৰা প্ৰপাত আছে বাৰিষাত তাত পকনীয়াৰ দৃশ্য দেখিলে মানুহৰ মূৰ ঘূৰি যায়। এই পকনীয়াৰ ভয়ঙ্কৰ কণ চাবৰ কাৰণে যদি তালৈ যাব পাৰি, তেতিয়াহলে মই তালৈ নোযোৱাকৈ নাথাকোঁ। চাকনৈয়াই হৈছে—বিপ্লৱৰ প্ৰতীক। তাৰ আকৰ্ষণ অলপ আচৰিত ধৰণৰ। কেতিয়াবা কেতিয়াবা ই যুত্থাক নিমন্ত্ৰণ কৰোঁতা। দীপান্বিতাৰ সময়ত প্ৰপাতৰ জল বাশিৰ শোভা সকলোতকৈ অধিক সমৃদ্ধিশালী হৈ পৰে। ব'দৰ স্পৰ্শত যেতিয়া হিমকণাবোৰ ডাৱৰত ঘূৰি ফুৰে, সেই সময়ৰ দৃশ্য বৰ আক্লাদজনক হয়। আমি যেনেকুৱা আশা কৰিছিলোঁ, আজিৰ দৃশ্য তেনেকুৱাই আছিল। দূৰৰ পৰাই ভূষাৰৰ মেঘবোৰ দেখা গৈছিল। যিদৰে বান্ধনী ঘৰৰ ধোঁৱা দেখি আলহীয়ে আনন্দ পায়, সেইদৰেই এই ধোঁৱাৰ মেঘবোৰ দেখি মই কল্পনা কৰিব পাৰিছিলোঁ যে আজিৰ অতিথি সংকাৰ কেনেকুৱা হ'ব। যেতিয়া আমি ধাব-ধোঁৱাৰ

নিচিনা প্ৰপাত চাবলৈ যাওঁহক, তেতিয়া তাক থকা সৰু দলংবোৰকো কলাপূৰ্ণ আভিধানীল যেন লাগে। আমি মাত্ৰ গৈ পৰিচিত পাবত বহিছিলোঁ ; এনেতে স্নেহাৰ্জ পৰনে তুৰাবৰ এটা ফোৱাৰা আমাৰ ফাললৈ পঠিয়াই কলে—“স্বাগতম্”! “সুস্বাগতম্”! এক মুহূৰ্ত্তৰ ভিতৰতে আমাৰ সকলো পথ-ক্লান্তি আঁতৰি গ’ল। আমি সুস্থ হৈ পৰিলোঁ আৰু সবল দৃষ্টিৰে ধোঁৱাধাব চাবলৈ ধৰিলোঁ।

ধোঁৱা-ধাব, অৰ্থাৎ পাথৰৰ বিস্তাৰৰ মাজত থকা অৰ্দ্ধচন্দ্ৰাকাৰ উপত্যকা। তাৰপৰা যেতিয়া পানীৰ ধাবাবোৰ তললৈ জঁপিয়ায়, তেতিয়া তাৰ মাজত আয়নাৰ নিচিনা যি সেউজীয়া বং দেখা যায়, তেতিয়া তাক বিহব নিচিনা ভয়ানক যেন লাগে। তাৰ বাওঁফালৰ অৰ্থাৎ আমাৰ সোঁ ফালৰ শিল হাতীৰ মূৰৰ দৰে আগলৈ ওলাই আহিল। যেতিয়া পানী ওপৰৰপৰা তললৈ বাগৰে, তেতিয়া এনেকুৱা লাগে যেন অসংখ্য হীৰাৰ হাৰে এটা এটা চিৰিৰ ওপৰ পৰা জঁপিয়াই জঁপিয়াই এডালে আনডালৰ লগত প্ৰতিযোগিতা কৰিছে। যিমানেই তললৈ জঁপিয়াই যিমানে হাঁহিবলৈ ধৰে আৰু পানী-বোৰ বোঁদালি বোঁদালি বগা বং তৈয়াৰ কৰি থাকে। মাজৰ প্ৰধান প্ৰপাত উপত্যকাত পৰাৰ লগে লগে ইমান জোৰেৰে ওপৰলৈ উঠে যে আতচ বাজীৰ জুয়ো ইমান ওপৰলৈ উঠিব নোৱাৰে। এটা ফোৱাৰা নতুন উৎসাহেৰে তাৰ পাছে পাছে আহে। তাক ঠেলা মাৰি ভাঙ্গি পেলায় আৰু আকৌ তাৰ জলবিন্দুবোৰে পৃথিৱীৰ আকৰ্ষণ পাহৰি ধোঁৱা ৰূপত আকাশত বিহাব কৰে। এই তুৰাব অলপ ওপৰলৈ উঠিলেই বতাহৰ বেগে তাক উৰাই চাৰিওফালে বিয়পাই দিয়ে। ধোঁৱাৰ এই চৌবোৰ যেতিয়া বতাহত ডাঠ আৰু পাতল ৰূপত উৰি থাকে, তেতিয়া তাক মিহি কাপোৰত কৰা অতি সুন্দৰ বেজিৰ কামৰ নিচিনা দেখা যায়। তলৰ পানীৰ চকলতাৰ বৰ্ণনা কৰা যে অসম্ভৱ। যেন পানী অসীমত মিলি এক হৈ গৈছে। যিমান তললৈ পৰিছে, যিমানেই ওপৰলৈ উৰিছে। ই সেউজীয়া বৰৰ পৰা বগা ফেনৰ জন্ম দি ইচ্ছামতে বিহাৰ কৰিছে। এই অপূৰ্ব আনন্দৰ কথা মনত পেলাই বাবে বাবে তলৰ পানীবোৰ ওপৰলৈ উঠি আহিছিল। ধোঁৱা ঘাটৰ ওপৰৰ চাবোনৰ পানীৰ উপমা নীৰৱ নোহোৱা হলে তাৰ লগত ওফলি থকা পানীৰ তুলনা কৰিলো-

হেঁতেন। কিন্তু ধোৱাৰ চাবোনৰ পানী বৰ লেতেৰা। তাত গতি আৰু আনন্দ নাথাকে; নিশ্চিন্ততা আৰু তাণ্ডৰো নাই। হাঁহি ক্ৰীণ ধোৱাৰ লগে লগে চেহেৰাৰ ভিতৰত আকৌ নিৰ্মল ভাব ধাৰণ কৰিব পৰা কলাও তেওঁলোকৰ ওচৰত থাকিব নোৱাৰে। ইয়াৰ পানী দেখি ধোৱা-ঘাটৰ কথানো কিয় মনত পৰিল? ইয়াত কোনো প্ৰকাৰৰ যুক্তি নাছিল। যাহুহে যদি সমাধিৰ আনন্দ বিচাৰে, তেতিয়াহলে তেওঁ ইয়ালৈ অহা উচিত, ইয়াত তেওঁ নিৰাশ হব নালাগে।

এইবাৰ মই আকৌ এই পিনৰ (সোঁ ফালৰ) টিলাৰ ছটা চিৰি নামিলোঁ। এইবাৰ ইয়াত উপনিষদ ভাল লাগিল। ওপৰত সূৰ্য্যদেৱৰ উদ্ভাপ আছিল আৰু মই গাই আছিলোঁ : ‘পুষ্পৈকৰ্ষে। যম সূৰ্য প্ৰাজাপত্য বৃহ বশ্মীন্ সমুচ্চ ভোজো’ যেতিয়া পাঠ কৰা শেষ হ’ল আৰু মই গালোঁ ‘ওঁ ক্ৰতো স্মৰ কৃতং স্মৰ।’ হঠাতে মোৰ তিনি চাৰি বছৰৰ গোটেই জীৱন একেলগে এই জীৱন ধাৰাৰ সন্মুখত উপস্থিত হ’ল। মোৰ এনেকুৱা লাগিল যেন মই নিজৰ জীৱনক এই আনন্দময় জীৱনৰ কষ্টিপাথৰত পৰীক্ষা কৰিছোঁ আৰু এই পৰীক্ষাত মই সম্পূৰ্ণ ভাবে সফল হব নোৱাৰা কাৰণে হুংখিত হৈ পৰিছোঁ। মুহূৰ্তৰ পাছতে এই তিনি চাৰি বছৰৰ স্মৃতি তুষাৰ হৈ আকাশলৈ উৰি গ’ল আৰু মই প্ৰপাতৰ লগত একৰূপ হৈ পৰিলোঁ। সঁচাকৈয়ে এই প্ৰপাত পূৰ্ণ আৰু আৰু ময়ো এই পূৰ্ণৰে এটা অংশ; গতিকে প্ৰকৃততে ময়ো পূৰ্ণ। আমি দুয়ো ভিন্ন নহয়, এক পৰম তত্ত্বৰে সৰু-ডাঙৰ বিভূতি। এই ভাব জাগি উঠাৰ লগে লগে মোৰ মন শান্ত হৈ পৰিল আৰু মই ওপৰলৈ আছিলোঁ।

সৰোজিনীয়ে এই সকলোবোৰ দৃশ্য অতৃপ্ত নয়নেৰে চাই আছিল। এই সকলোবোৰ আনন্দ কিদৰে অনুভৱ কৰিব, কিদৰে আশ্বাসাং কৰিব আৰু কিদৰে ব্যক্ত কৰিব, তেওঁৰ চকুত তাৰ মধুৰ ব্যগ্ৰতা ফুটি উঠিছিল।

তৎক্ষণাত ইয়াৰ পৰা উলটি ৬৪ যোগিনী আৰু নৰ্মদা প্ৰবাহৰ বন্ধক বগা, হালধীয়া, নীলা পাহাৰ চাবলগীয়া আছিল। সেইকাৰণে যিদৰে বোৱাবীয়ে মাকৰ ঘৰৰ পৰা শহৰেকৰ ঘৰলৈ যাওঁতে দুয়োপক্ষৰ সুখ-হুংখৰ মিশ্ৰিত আৱ অনুভৱ কৰি যায়, সেইদৰে আমি ধোৱা-ঘাৰক অনুভৱ পৰা সেৱা জনাই উলটি আহিলোঁ।

ভাৰতবৰ্ষত এনেকুৱা ধৰণৰ বহুত প্ৰপাত অৰণ্যৰূপে বৈ আছে আৰু মানুহক ভৱাতা তথা উল্লভ অৱস্থাৰ পাঠ পঢ়াইছে। হেজাৰ হেজাৰ বছৰ হৈ গ'ল, —লাখ লাখ বছৰো যে হোৱা নাই, সেইটো বিশ্বাস নহয়, —এইদৰেই ধোঁৱা-ধাব নিবন্ধন গতিত বাগৰিব লগিছে। হয়তো শ্ৰীৰামচন্দ্ৰ ইয়ালৈ আহিছিল। বিশ্বামিত্ৰ আৰু বশিষ্ঠয়ো হয়তো ইয়াতেই গা ধুইছিল। সম্ৰাট চন্দ্ৰগুপ্ত আৰু সমুদ্ৰগুপ্তৰ সৈন্য সকলেও ইয়ালৈ আহি জল-বিহাৰ কৰিছিল। শ্ৰীশঙ্কৰাচাৰ্য্যাই ইয়াত বহি নিজৰ স্তোত্ৰৰ ৰচনা কৰিছিল। কলচূৰি তথা ভকাটক বংশৰ বীৰ সকলে এই পানীত গা ধুইছিল। ইয়াত বহিয়েই অলহনা দেবীয়ে চৌষষ্ঠি যোগিনীৰ স্মাৰক সজাব সংকল্প কৰিছিল। সুদূৰ ভবিষ্যতত ধোঁৱা-ধাবৰ পাবত কি কি হব কোনে জানে? সেইটো স্বয়ং ধোঁৱা-ধাবেও কব নোৱাৰে সি তো অবিৰত বাগৰি আছে, তুষাৰৰ ৰূপত উৰি আছে।

নৱেম্বৰ ১৯৩৯ চন।

৪৫। শিৱনাথ আৰু ঈব

কলিকতালৈ অনীচা যোৱাৰ সময়ত মোৰ বহুত নৈৰ লগত সাক্ষাৎ হয়। এই প্ৰদেশৰ ইতিহাস মই নাজানো। এই কাৰণে মোৰ লাজ লাগে। ইয়াৰ মানুহবোৰ বৰ সৰল আৰু ভদ্ৰ যেন লাগে। তেওঁলোকে যদি মানৱ-সংহাৰ-কলা হস্তগত কৰিলেহেঁতেন, তেতিয়াহলে ইতিহাসত তেওঁলোকৰ নাম অমৰ হৈ থাকিল হেঁতেন। কিছুমান মানুহ মৰি অমৰ হয়। কিছুমান মানুহ মাৰি অমৰ হয়। মালিক কাফুৰ, কালাপাহাৰ আদি মানুহ মৰিও অমৰ হৈ আছে।

এই নৈবোৰৰ পাবত যদি যুদ্ধ হৈছিল, সেইটো মই নাজানো। সেই কাৰণে মোৰ দৃষ্টিত এই নৈবোৰৰ পানী বৰ পবিত্ৰ। চৰ্মস্থতী পত্ৰৰ ভেজৰে বাঙলী হৈ পৰিছিল। শোন আৰু গঙ্গাই সম্ৰাট সকলৰ মহত্বাকাজী ভেজ আশ্বসাং কৰিছিল। এই নৈবোৰেও যদি এনেকুৱা কৰিছে, তাত

আচৰিত কি ? কিন্তু যেতিয়ালৈকে মই এই বিষয়ে অনভিজ্ঞ হৈ আছোঁ, তেতিয়ালৈকে মই তেওঁলোকক পৱিত্ৰ বুলি ভাবিমই।

এই নৈবোৰৰ পাৰত নিশ্চয় কোনো সাধুৰে তপস্যা কৰিছিল, আৰু কৃতজ্ঞতাৰ সৈতে ইয়াৰ স্তোত্ৰ গাইছিল। এই সম্বন্ধেও মোৰ কোনো ধাৰণা নাই। তথাপি মই নিজক ভাবতবাসী বুলি কওঁ।

* * * *

এইবাৰ মই ফ্ৰগলৈ গৈছিলোঁ, আৰু তেতিয়া শিৱনাথ নৈৰ লগত মোৰ অলপ চিনাকি হৈছিল। তেওঁ গোণ্ড, ভীল আদি পৰ্বতীয়া জাতিবোৰৰ মাতৃ। গোটেই ছত্ৰিছগঢ়ৰ তেঁৱেই ধাত্ৰী। তেওঁৰ কৰুণ কাহিনীয়ে * মানুহক শোকাভূৰ কৰে। পুণ্য সলিলা নৈৰ কাহিনী আনো এনেকুৱা হয় ? কিন্তু বেচাৰী নৈয়ে কি কৰিব ? বিজয়ী আৰ্যাই যদি তেওঁৰ কাহিনীক ৰূপ দিলেহেঁতেন, তেতিয়াহলে তাত আনন্দ উল্লাসৰ ভদ্ৰ পোৱা গ'লহেঁতেন। এইখন যে পৰাজিত, দলিত আৰু বিপদগ্ৰস্ত জনজাতি সকলৰ দুঃখৰ কাহিনী বহন কৰি বৈ আছে। সেই কাৰণে তেওঁৰ কাহিনীও এনেকুৱা দুঃখেৰে ভৰা।

কলিকতাৰ পথত বাবে বাবে মই শিৱনাথক লগ পাইছোঁ আৰু তেওঁ কৈছে : “ৰজাসকল আৰু সাধুসকলৰ ইতিহাস শুনি তুমি সন্তুষ্ট নহবা। বিজেতা আৰু সম্ৰাটৰ ইতিহাসৰপৰা তুমি মানৱ হৃদয়ক বুজিব নোৱাৰা। ব্ৰাহ্মণ আৰু ভ্ৰমণ (বুদ্ধ সন্ন্যাসী), মোল্লা আৰু মিচনেৰী আদি কোনেও যাৰ দুঃখৰ কাহিনী নাজানে মই তোমাক তেনেকুৱা পৰ্বতীয়া মানুহৰ দুঃখ হৃদশা অধ্যয়ন কৰাৰ দীক্ষা দিম। তোমাৰ ভিতৰত এই দীক্ষা লব পৰা সাহস আছেনে ?”

ভাৰতবৰ্ষৰ মুক জনতাক বাচাল কবিবৰ উদ্দেশ্যেই মই হিন্দী ভাষা প্ৰচাৰ কৰি আছোঁ। এই কামৰ প্ৰসঙ্গত এতিয়া মই পুনৰাবণা বুৰি আহি এইবাৰ বামগড়লৈ যাবলৈ ওলাইছোঁ। সেই কংগ্ৰেছলৈ সকলো প্ৰান্তৰে মানুহ আহিব। গান্ধীজীৰ আগ্ৰহৰ কাৰণেই এতিয়া কংগ্ৰেছ অধিবেশন গাঁৱত হবলৈ ধৰিছে। এই সকলোবোৰ ঠিকেই হৈছে, কিন্তু এই পৰ্বতীয়া

* দুইবোৰ নিবন্থ চাওক।

মানুহবোৰ জানো বামগড়লৈ আহিব ? সম্ভৱ বিহাৰৰ চাওঁভাল, আৰু হো
জাতিও আহিব পাৰে। কিন্তু কব নোৱাৰো, এই শিবনাথৰ পুত্ৰ আহে
নে নাহে।

* * * *

আজি বাতিপুৰাৰ পৰা মই বহুত নৈ দেখিলোঁ। দীঘল, বহল, শিলেৰে
আৰু বোকাৰে ভৰা নৈয়ো দেখিবলৈ পালোঁ। যাৰ পাৰত এজোপাও গছ
নাই, তেনেকুৱা নৈয়ো চালোঁ। যাৰ দাঁতিত গছবোৰ চুৰ্গৰ দৰে থিয় হৈ
আছে, তেনেকুৱা নৈয়ো দেখিলোঁ। বগা বগা বগলীবোৰে নৈৰ বোকাভ
নিজৰ ঠেঙৰ চিন ধৈ গৈছে। কিন্তু এই চৰণ লিপিত মই কোনো ইতিহাস
বিচাৰি নাপালোঁ আৰু কোনো সাধুও নুশুনিলোঁ।

নৈয়ে আশাৰ সৈতে লিখি যায় আৰু নিবাশাবে নিজৰ কথা লিপি মচি
পেলায়। তাৰ পাছত নতুন লিপিয়ে পাঠকৰ বা লেখকৰ কাৰণে বাট চাই
থাকে।

আমি ঝাৰসুগুদা ষ্টেচনলৈ আহিছোঁ। এনেতে এটা লক ষ্টেচন ওচৰ
চাপিল। আমি এই বাটৰ তলেদি বৈ যোৱা এখন সুন্দৰ নৈ দেখিলোঁ।
সকলো নৈয়েই সুন্দৰ হয়, কিন্তু এইখন নৈত অসাধাৰণ সুন্দৰ ৰূপৰ সৃষ্টি
কৰিব পৰা কলা আছিল। পানীৰ সোতত পকনীয়াৰ জন্ম হব পায়, শেলুৱৈৰ
কাৰণে পানীৰো এটা বেলেগ ৰূপ হব পায়, ওপৰৰ পৰা এই সকলোবোৰ
দেখি মোৰ বৰীন্দ্রনাথৰ ছবি মনত পৰিল। এই ৰূপে নীৰৱে মোৰ অন্তৰ
জুৰি বহিল আৰু চিৰ দিনৰ কাৰণে তাত নিজৰ ছাপ বহুৱাই দি গ'ল।
এয়েই হৈছে প্ৰকৃত কলা।

কিন্তু এই নৈৰ নাম কি ? পৰিচয় আছে, অথচ নেপাঠ ; এইটো
কিয়ান আচৰিত কথা ? এনেকুৱাতে ঈব ষ্টেচন পালোঁহি। আমি আন
মানুহক সুধিলোঁ যে এই নৈৰ নাম কি ? তেওঁলোকে কলে—“ঈব”,
নৈৰ নামৰপৰাই ষ্টেচনৰ নাম হৈছে। “ভেতিয়াহলে ইয়াৰ ভিতৰত
যে কোনো সামঞ্জস্য আছে সেইটো কোনে কব ? কিন্তু মনত এটা
সন্দেহ উপস্থিত হ'ল। ইয়াত ভেডেন নামৰ এখন নৈ ঈবৰ লগত
মিলিছেহি। ষ্টেচনটো ভেডেনৰ পাৰতে। ঈব অলপ ডাঙৰ। সেই

কাৰণে ভেডেনৰ প্ৰতি অলপ অগ্ৰায় কৰি এই তেঁচনৰ নাম দিব বখা হৈছে। ভেডেনো বৰ সাধাৰণ নৈ নহয়। এওঁ যথেষ্ট বহল। বহুত দূৰবৰণা আহিছে। কিন্তু তেওঁ কোনো বকয়ৰ অহঙ্কাৰ নকৰি নিজৰ পানী দিবক সঁপি দিছে আৰু নিজৰ নামৰ আগ্ৰহ ত্যাগ কৰিছে। মই দিবক সুধিলোঁ—“চা, উদাৰতাত এই ভেডেন তোতকৈ শ্ৰেষ্ঠ।” তেঁবে অলপ মিচিকিয়াই হাঁহি কলে—“সেইবোৰ কথা তোমালোকৰ নিচিনা মানুহেহে বুজা। ভেডেনে নিজৰ নাম ত্যাগ কৰি তেওঁৰ পানী মোক সঁপি দিছে। এই উদাৰতাৰ প্ৰশংসা কৰাৰ সলনি তেওঁৰ পৰা সমৰ্পণৰ দীক্ষা লৈ মই তেওঁৰ নিচিনা হবহে খোজে।” চোৱাঁ, তেওঁৰ পানী আৰু মোৰ পানী গোটাই লৈ মহা-নদীক চাবৰ কাৰণে মই সম্বলপুৰলৈ যাম। তাত ময়ো নিজৰ নাম ত্যাগ কৰিম। এইদৰে ক্ৰমান্বয়ে নিজৰ নিজৰ নাম কণৰ মোহ ত্যাগ কৰিছে আমি সকলোৱে মহানদীৰ মহত্ব লাভ কৰিছোঁ আৰু সিয়ো সাগৰক সমৰ্পণ কৰিবৰ কাৰণে।”

যাওঁতে যাওঁতে তেঁবে অনুৰূপ ছন্দৰ এটা শ্লোক গাই শুনালে।

সৰ্বো মহত্বমিচ্ছন্তি কুলং তদবসীদতি।

সৰ্বো যত্র বিনেতাৰঃ বাস্তুং তন্ নাশম্ আপ্নয়াৎ ॥

*

*

*

*

দেবৰ এই বাণী লৈ মই বামগড় পালোঁহি।

মাৰ্চ—১২৪০ চন।

৪৬। ছুৰ্দ্দৈৱী শিৱনাথ

(যি শিৱনাথ আৰু দেবৰ প্ৰসঙ্গ আগতে উল্লেখ কৰা হৈছে সেই লোক কথাৰ সাৰাংশ বেমেতৰা ক্ৰগত লিখিত তলৰ চিঠিত পোৱা যাব।)

কালি আৰু আজি শিৱনাথ নৈ দৰ্শন কৰিলোঁ। এনেয়েভো কলিকতালৈ আহোঁতে যাওঁতে দুই এবাৰ শিৱনাথ পাৰ হৈছোঁ। ইয়াত ডাঙৰ, ওখ দলঙৰপৰা শিৱনাথক বৈ যোৱা দেখা যায়। কালি গধূলি যেতিয়া

বালোবধনৰা উলটি আহিলোঁ, ডেউকা শিৱনাথৰ পাৰত ফুৰিবলৈ গৈছিলোঁ। বৰ্ষা ঋতু আহি পৰিল। তথাপি এতিয়াও নৈত পানী হোৱা নাই। পৰিণাম স্বৰূপে শিৱনাথক কোনো বিবাহিলীৰ নিচিনা বিবাহাত্মৰ যেন দেখা গৈছিল।

যি নৈ শাওন, ভাদ্ৰ মাহত নিজৰ দুই কূল পাৰ কৰি বহুত দূৰলৈ ব্যাপ্ত হৈ যায়, সেই নৈক এইদৰে নিজৰ পটৰ ভিতৰত অজগৰৰ নিচিনাকৈ এটা চুকত পৰি থকা দেখিলেনো বাক কৰি মনত বিষাদ নোপজাকৈ থাকিব ?

ফাগুন মাহতকৈ মই শিৱনাথৰ সন্মুখে সুধিছিলোঁ—“এই নৈখন ক’বপৰা আহিছে ? কিমান দীঘল ? পাছত গৈ গৈ ক’ত পৰিছে ?” কিন্তু কোনেও মোক সঠিক উত্তৰ দিব পৰা নাছিল। এই নৈৰ মাহাস্মাৰ বৰ্ণনা পুৰাণৰ কোনো ঠাইত আছে নেকি ? ইয়াৰ সন্মুখে কোনো লোক-গীতি প্ৰচলিত আছে নেকি ? কোনো কিম্বদন্তি শুনা যায়নেকি ? এটা প্ৰশ্নৰ উত্তৰতো কোনেও হয় বুলি নকলে। নৈৰ সন্মুখে জানিনো কি হ’ব ? প্ৰত্যেক দিনে বাতিপুৰা আমি তেওঁৰ সেৱা লওঁহক, আমাৰ জীৱনৰ লগত ইয়াতকৈ অধিক আৰু কি সম্বন্ধ আছে ? শেষত মই ফাগু অঞ্চলৰ গেজেটিয়ৰ অনালোঁ। সি ওপৰৰ সাধাৰণ প্ৰশ্নবোৰৰ উত্তৰতো দিলেই, ইয়াৰ উপৰি শিৱনাথৰ সন্মুখে এক লোক-কথাও শুনাগৈ। এই কথাৰে আজি মই ইয়াত নিজৰ ভাৱে জনাব খুজিছোঁ।

শিৱা নামৰ এজনী গোশু জাতিৰ ছোৱালী আছিল। হাবিত থকা গোশু জাতিৰ ছোৱালী হোৱা সত্ত্বেও তাই সংস্কাৰী আৰু বসিক আছিল। তাইক গোশু জাতিৰে এটা লবাই ভাল পালে। কিন্তু লবটোৰ ভিতৰত ছোৱালীৰ হৃদয় জন্ম কৰিব পাৰে, তেনেকুৱা কোনো গুণ নাছিল। সি ডাৰি-ছকি দি মানুহৰপৰা কাম আদায় কৰাৰ বাহিৰে আৰ একো নাজানিছিল। সি দিনে বাতিয়ে শিৱাৰ চিন্তাত ব্যগ্ৰ আছিল আৰু তাইক পাৰলৈ কোনো পথ নেদেখি মনে মনে বৰ দুঃখিত হৈ পৰিছিল। শেষত সি নিজৰ জাতিৰ প্ৰথা অনুসৰি সুযোগ পাই শিৱাক হৰণ কৰিলে আৰু বান্ধুস-পদ্ধতিৰে তাইক বিয়া কৰালে।

বিবাহ-বিধি সম্পূর্ণ কৰা তাৰ কাৰণে বিমান সহজ আছিল, শিৱাক নিজৰ কৰি লোৱা সিমান সহজ নাছিল।

শিৱাৰ নিচিনা সংস্কাৰী আৰু ভাবুক ছোৱালীয়েনো বাক তাৰ ফালে কিয় চাব আৰু এই নীৰস মূৰ্খ লৰাইনো তাইৰ কি মোল বুকুৰি? সি শিৱাৰ ওপৰত গিৰিয়েকৰ আদেশ চলাবলৈ চেষ্টা কৰিলে আৰু তাই নিজক অবলা বুলি ভাবি ললে। শিৱাৰ কল্প হৃদয়ৰ আগত তাইক হৰণ কৰি অনা যুবক পৰাজিত হ'ল। সি খঙত অলি পকি উঠিল। নিজৰ শৰীৰক মূলাবান বুলি বুজা মানুহেনো হৃদয় আৰু আত্মাৰ কথা কি বুজিব? শেষত সি শিৱাক মাৰি পেলালে আৰু তাইক টুকুৰা টুকুৰ কৰি কাটি এটা দ উপত্যকাত পেলাই দিলে ॥

য'ত শিৱাৰ শব্দ পৰিল লগে লগে তাতে এখন নৈ বৈ গ'ল। সেয়ে হৈছে—আমাৰ এই শিবনাথ। যি আগত গৈ নিজৰ পানী মহানদীক সঁপি দিছে। আজি বাতিপুৰা আমি বেমেতৰালৈ যাবলৈ ওলালোঁ। বাটতে এটা দুৰ্বতনা ঘটিল। আমাৰ মটৰে এখন গৰু গাড়ী খুন্দিয়েলে, এটা গৰুৰ শিং ভাগিল। আমি বলোঁ, আৰু তেওঁলোকক সহায় কৰিবৰ কাৰণে দৌৰি গলোঁ। মই বলধ্ গৰুটোৰ ওলমি থকা শিং কাটিবলৈ পৰামৰ্শ দিলোঁ। য'ৰপৰা তেজ বৈছিল তাত পেট্ৰোলৰ পতি বান্ধিলোঁ। ইয়াৰ গোটেই বায়ুমণ্ডল ককণ তথা বিষম হৈ পৰিল। এনেকুৱা অৱস্থাত আমি দ্বিতীয়বাৰ শিবনাথৰ দৰ্শন কৰিলোঁ। এই ঠাইত নৈৰ পট বৰ সুন্দৰ। দাঁতি কাষৰৰ শিলবোৰ জামু বৰণীয়া। নৈৰ তলীও বৰ বিতোপন। ইয়াৰ প্ৰতিবিম্ব কাৰাময় যেন লাগিছিল। তথাপি শিৱাৰ ককণ কাহিনীয়ে মোক বাধিত কৰি তুলিছিল। সেই কাৰণে এই দৰ্শনভোঁ মোৰ অন্তৰত বিষাদৰ ছাঁ বৈ গ'ল।

সম্ভৱ শিবনাথৰ ভাগ্যই এনেকুৱা। শেষত মনৰ দুঃখ লাথৰ কৰিবৰ কাৰণে এই প্ৰবন্ধটো লিখিলোঁ। এতিয়া মনটো অলপ পাতল যেন লাগিছে।

মে' ১৯৪০ চন।

বৰষুণ দি থকা সত্ত্বেও আমি কাসাৰ সৰ্বোদয় কেন্দ্ৰ চাবলৈ গৈছিলোঁ।
ডালৈ যাবৰ কাৰণে এইটো সময় ভাল নহয় যদিও আমি গলোঁ। বাৰিষাৰ
সময়ত সৰু সৰু নৈবোৰ আলিবাটৰ ওপৰেদি বৰলৈ ধৰে। পানী ঝাটি
গলে মটৰ বাছবোৰ ঘণ্টাৰ পাছত ঘণ্টা বৈ থাকিব লাগে। আমি ভাবিলোঁ
—আমাৰ সৰ্বোদয় সেৱকসকলে আমাৰ জন-জাতি ভাইসকলৰ মাজত
কেনেকৈ কাম কৰিছে এইটোৱেই চাবৰ সময়।

ভাৰতৰ পশ্চিম পাৰৰ এখন ঠাইৰ লগত মোৰ ঘনিষ্ঠ পৰিচয় আছে।
বম্বেৰ উত্তৰ ফালে প্ৰায় এশ মাইল দূৰত বোম্বাৰ্ী খোলবড নামৰ ঠাই
আছে। সেই ঠাইত মই কেইবামাহো আছিলোঁ আৰু তাৰ সাগৰৰ
চৌৰ লগত সদায় খেলিছিলোঁ। † সেই সময়ত জোৱাৰ ভাটাৰ কাৰণে
সাগৰৰ পানী প্ৰায় ডেৰ মাইল পিছুৱাই যায় আৰু গোটেই সাগৰৰ পাৰ
সেমেকা টেনিচ কৰ্টৰ নিচিনা হৈ পৰে। আমি পাঁচ দহজন মান
মানুহে এই সেমেকা ধূলিৰ পথাৰেদি সাগৰৰ চৌ খেদি খেদি আছিলোঁ।
যেতিয়া জোৱাৰ আহে, তেতিয়া পানীৰ চৌবোৰে আমাৰ পাছ লয় আৰু
আমি পাৰৰ পিনে লবি আহোঁ। পানীৰ চৌৰে আমাক আক্ৰমণ কৰিলে
আমি নিজৰ প্ৰাণ লৈ পাৰলৈ পলাওঁ, এই খেমালি বৰ আমোদজনক
আছিল। চাওঁতে চাওঁতেই গোটেইখন মুকলি পথাৰে ডাঙৰ সৰোবৰৰ
ৰূপ ধাৰণ কৰে আৰু বতাহে পানীৰ লগত খেমালি কৰিবলৈ ধৰে।
এনেকুৱা থাকুৱা পানী আৰু বালিতো এঠাইত ‘ডবৰড’ (সিঙু জাতীয় গছ)
গছ গজি আছিল। তাৰ কোঁহপাত দেখি মই কৈছিলোঁ যে—“এই গছবোৰ
আগলৈ বৰ সুন্দৰ হব।” এই বিশাল সৰোবৰৰ পৰাবত উদাবৰণ *
প্ৰজাৰ বৰ ডাঙৰ সৃষ্টি আছে। তাত নানা ধৰণৰ শজ, কেকোৰা, আৰু

† এই ঠাইৰ বৰ্ণনা মই মোৰ ‘মকলুসি বা সৰোবৰ’ নামৰ প্ৰবন্ধত বিস্তৃত ভাৱে কৰিছোঁ।

* বাতাবৰণ—পৃথিৱীৰ গোলাকৃতিক আবৰি থকা বতাহ বা বায়ুমণ্ডল।

উদাবৰণ—পৃথিৱীৰ আবৰি থকা পানীৰ আৱৰণ। উদ্=পানী।

সক-ডাঙৰ প্ৰাণী থাকে। সাগৰৰ পাৰত সিহঁতৰ হাড়বোৰ দেখিবলৈ পোৱা যায়।

যেতিয়া বহি বোৰডীত থাকিবলৈ গৈছিলো, তেতিয়া তাত মাত্ৰ এটাহে ভাল হাইকুল আছিল। বৰ্তমান তাত আক এটা ভাল ডাঙৰ শিক্ষাকেন্দ্ৰ হৈছে। এতিয়া তাত বাল-শিক্ষা, প্ৰোট-শিক্ষা, বুনিয়াদী-শিক্ষা, জন-জাতিৰ শিক্ষা, অধ্যাপনা কেন্দ্ৰ আদি অনেক অনুষ্ঠান স্থাপন কৰা হৈছে। এতিয়াতো বোৰডী বাৰ্জনৈতিক জাগৃতি, শিক্ষা-বিভৰণ আৰু সমাজ-সেৱাৰ এক প্ৰধান কেন্দ্ৰ হৈ পৰিছে।

এবাৰ বোৰডীৰ দক্ষিণ ফালে চীয়া নীলৈ গৈছিলো। তাৰ শিল্পীবোৰ সীচ (ঠাণা) সজা কলাত গোটেই ডাৰতবৰ্ষৰ ভিতৰত অদ্বিতীয় বুলি কোৱা হয়। তাৰ আয়নাৰ চুড়িও বৰ বিখ্যাত।

এইবাৰ চীয়া নী আৰু বোৰডীৰ মাজৰ ডহানুয়েদি আছিলোঁ। এইখন ঠায়ে সাগৰৰ পাৰত। তাৰ প্ৰাকৃতিক দৃশ্যও বোৰডীতকৈ কম সুন্দৰ নহয়।

বহুত বছৰৰ আগতে ইবাণৰপৰা অহা কিছুমান ইবানী পৰিয়ালৰ ইয়াত বাস। তেওঁলোকে নিজৰ ঘৰত ইবানী ভাষা কয়। এতিয়া তেওঁলোক প্ৰাচীন কালৰ পৰা বসবাস কৰি থকা পাৰ্চী মামুহবিলাকৰ লগত অলপ সান্নিধ্যলি হৈ পৰিছে। এওঁলোকে মাৰাঠী আৰু গুজৰাটী সুন্দৰকৈ কৰ পাৰে। এই ইবানীসকলৰ বাগিচা আৰু বাৰী বিশেষভাৱে চাব লগীয়া। এওঁলোকে খেতিৰ বৈজ্ঞানিক অনুভৱেৰে আৰু পৰিশ্ৰমৰ যোগে লাখ লাখ টকা ঘটিছে। আমাৰ দেশত থাকি এওঁলোকে এই দেশৰ আমদানি বঢ়াইছে আৰু ইয়াৰ কৃষকসকলক সকলোভাৱে ভাল ভৌতিক শিক্ষা দিছে। এওঁলোক আমাৰ ধন্যবাদৰ পাত্ৰ।

*

*

*

ডহানুৰপৰা যোল মাইল বাট পাৰ হৈ আমি কাসালৈ গলোঁ। মোৰ এজন পুৰণা ছাত্ৰ শ্ৰীমুকলী ধৰ খাটে চৈধ্য-পোন্ধৰ বছৰ মানৰ পৰা গ্ৰাম-সেৱাৰ কাম কৰি আহিছে। এই বছৰ তেওঁ আৰু তেওঁৰ সুযোগ্য পত্নীয়ে কাসাৰ কেন্দ্ৰ চলোৱাৰ ভাৱ লৈছে আৰু চাওঁতে চাওঁতেই ইয়াৰ সাংস্কৃতিক

বাহুসঙল সযুত কৰি তুলিছে। এই কাম আচাৰ্য্য শ্ৰীশঙ্কৰ বাও ভোসেৰ প্ৰেৰণাতে চলি আছে।

ডহাম্বৰ পৰা কালালৈ যাওঁতে বাটত এটা বৰ ওখ পৰ্বত শিখৰ দেখা যায়। শিখৰৰ আকাৰলৈ চাই এই পৰ্বতক ঋতু-শৃঙ্গ বুলি কোৱা উচিত। অনুসন্ধান কৰাৰ পাছত বুজিব পাৰিলে যে এই শিখৰৰ শিল বৰ টান নহয়। শিলত ধৰি যদি কোনোবা ওপৰলৈ উঠিব খোজে, তেতিয়াহলে সেই শিল টুকুৰা টুকুৰ হৈ ভাগি হাতত বৈ যায়। মোৰ ভয় হয়, হয়তো এহেজাৰ হেহেজাৰ বছৰৰ ভিতৰতে এই গোটেই শৃঙ্গ, বতাহ, পানী আৰু ব'দত খহি পৰিব আৰু পৰ্বতৰ উচ্চতা একেবাৰে কম হৈ যাব। এই পৰ্বতৰ শিখৰৰ ওপৰত মহালক্ষ্মীৰ মন্দিৰ আছে। কোৱা হয় যে মহালক্ষ্মীক দৰ্শন কৰিবৰ কাৰণে কোনো অন্তঃসত্ত্বা স্ত্ৰী ওপৰলৈ গৈ ভাগৰি পৰিছিল। মহালক্ষ্মীয়ে সপ্নত আহি পূজাৰীক কলে যে মোৰ ভক্তৰ এনেকুৱা কষ্ট মই সহ্য কৰিব নোৱাৰোঁ। মোক তললৈ লৈ বলা। এতিয়া সেই পৰ্বতৰ নামনিত মহালক্ষ্মীৰ দ্বিতীয় মন্দিৰ সজা হৈছে।

কাসাৰ গুচবেদি এখন সুন্দৰ নৈ বৈ গৈছে—যাৰ নাম সূৰ্য্য। এই নৈৰ সন্ধিক্ষেত্ৰ এক লোক কথা আছে।

যেতিয়া পাণ্ডৱসকল এই পথেদি তীৰ্থযাত্ৰা কৰিবলৈ গৈছিল, তেতিয়া ভীষ্ম ইচ্ছা হ'ল যে তেওঁ স্থানীয় দেৱী শ্ৰীমহালক্ষ্মীক বিয়া কৰায়। মহালক্ষ্মীক সোধাৰ পাছত তেওঁ কলে যে কেই যোজনমানৰ আতৰত যিখন সূৰ্য্য নৈ বৈ গৈছে, যদি তুমি তাৰ প্ৰবাহ ঘূৰাই মোৰ এই পৰ্বতৰ ওৰি ঘূৰাব পাৰা, তেতিয়াহলে তুমি মোক বিয়া কৰাব পাৰিবা। এইটো সৰ্ত্ত আছিল যে এই সকলো কাম এৰাতিৰ ভিতৰতে হব লাগিব। যদি বাতিপুৰা কুকুৰাই ডাক দিয়ে, আৰু তোমাৰ কাম পুৰা নহয়, তেতিয়া হলে মোৰ লগত তোমাৰ বিয়া হব নোৱাৰে। ভীষ্মে প্ৰতিজ্ঞা কৰিলে। তেওঁ ডাঙৰ ডাঙৰ শিলেৰে সৈতে নৈৰ প্ৰবাহ বন্ধ কৰি দিলে। মাত্ৰ অলপ কাম বাকী আছিল। তাৰ কাৰণে শিল নোপোৱাৰ কাৰণে তেওঁ নিজৰ পিঠিকে ভাত লগাই দিলে। এতিয়া আৰু কবলৈ আছে কি? নৈৰ পানী বাঢ়িবলৈ ধৰিলে আৰু লাহে লাহে মহালক্ষ্মীৰ পৰ্বতৰ ফালে ঘূৰিবলৈ ধৰিলে।

মহালক্ষ্মী সন্তুষ্ট হৈ পৰিল। এতিয়া তেওঁ ভুল্ল মনুষ্যক বিয়া কৰাব লাগিব? দেৱতাৰ ভিতৰত বৰ কুটনীতি থাকে। যেতিয়া পৰাজয়ৰ সময় আহে, তেতিয়া তেওঁলোকে কিবা এটা নহয় কিবা এটা বাট উলিয়াই লয়।

ইফালে ভীমে মথাউৰিৰ শিলৰ মাজত পিঠি লগাই পানী কেতিয়াকৈ পাহাৰৰ তল পাৰগৈ তাকে চাই আছিল। এনেতে মহালক্ষ্মীয়ে কুকুৰাৰ কপ ধাৰণ কৰিলে আৰু বাতি পুৰণ্ডাৰ আগতে 'লক্ষাপুৰ ক'ত' বুলি ডাক দিলে। বেচেৰা সবল ভীম নিৰাশ হৈ পৰিল, তেওঁ ঠিক সময়ৰ ভিতৰত নিজৰ প্ৰতিজ্ঞা পূৰা কৰিব নোৱাৰিলে। তেওঁ থিয় হ'ল। ঠেক বাটেদিয়েই বাটি যোৱা পানী জোৰেৰে বৰলৈ ধৰিলে আৰু এই পানীৰ লগতে ভীমৰ আকাজক্ষাও উটি গ'ল।

এইদৰেই ধূৰ্ত দেৱতা আৰু বলবান অসুৰৰ কাকিয়াৰ কাহিনী অসংখ্য লোক-কথা আৰু পুৰাণত পোৱা যায়।

, আমি ভালেমান সেউজীয়া সেউজীয়া খেতি পাৰ হৈ সূৰ্য্যৰ পাৰ পালোঁহি। বাৰিষাৰ সময় আছিল। পানীও খুব বাঢ়ি আছিল আৰু ভীম-বান্ধৰ মূৰৰ পৰা তললৈ জপিয়াই পৰিছিল। এই দৃশ্য বৰ মনোৰম আছিল। য'ত পানী জোৰেৰে বৈছিল তাত আমি আমাৰ কল্পনাৰ ভীমক বহি থকা দেখিছিলোঁ। আমি তেওঁক সেৱা জনালোঁ। তেওঁ বিবাদেৰে নিজৰ মূৰ জোকাৰিলে আৰু আকৌ ধ্যানমগ্ন হৈ পৰিল।

আমি কাসালৈ উলটি আহিলোঁ। তাৰ কাম চালোঁ। জন-জীৱনক প্ৰকাশ কৰা প্ৰদৰ্শনী দেখিলোঁ। জা-জলপান খাই লৈ তাৰ মানুহবোৰৰ লগত কথাবাতা পাতি আকৌ বাহত উঠি মহালক্ষ্মীৰ মন্দিৰ চাবলৈ গলোঁ। বাটত জন-জাতিৰ জুপুৰী আৰু তেওঁলোকৰ খেতি চালোঁ। এই জাতি যে পিচ পৰি আছে তাত সন্দেহ নাই। কিন্তু তেওঁলোকে জীৱনৰ আনন্দ হেৰুওৱা নাই। পাহাৰৰ নামনিত এক বমণীয় ঠাইত মহালক্ষ্মীৰ মন্দিৰ দূৰ-দূৰণিত দেৱীৰ শুক্ল বিয়পি আছে। বছৰি ইয়াত এখন বৰ ডাঙৰ মেলা হয়। চাওঁতে চাওঁতে এক লাখ মানুহ হৈ যায়। এনেকুৱা যাত্ৰী থাকিবৰ কাৰণে কেইজনমান মানুহে এতিয়া ইয়াত এটা ভাল ধৰ্মশালা লজাই দিছে। মই গৈ সেইটো চালোঁ। মাৰ্বল পাথৰৰ ওপৰত দাতা

সকলৰ নাম খোদাই কৰা আছে। নাম প্ৰতি মই বৰ আচৰিত হৈ গলোঁ। এই সকলোবোৰ নাম আফ্ৰিকাৰ দক্ষিণ বোভেচিয়াত বাস কৰা গুজৰাটী ধোৱাৰ। কোনোবাই এশ চিলিং দিছে, কোনোবাই এহেজাৰ চিলিং দিছে। ক'ত দক্ষিণ বোভেচিয়া, ক'ত গুজৰাট আৰু ক'ত আছে থানা জিলাৰ মাৰাষ্ট্ৰি বিশ্ৰাম-গৃহ।

চৰকাৰৰ সহায়ত এতিয়া এই জন-জাতি যুৱক-সকলে উৎসাহেৰে সৈতে নতুন নতুন কথা শিকিছে আৰু নিজৰ জাতিৰ উদ্ধাৰৰ কথা চিন্তা কৰিছে। মই তেওঁলোকক কলোঁ—“তোমালোক ইমান পিচ পৰি আছা যে এতিয়া তোমালোকে নিজৰ জাতিৰ উদ্ধাৰৰ কাৰণে যত্ন কৰিব লাগে। কিন্তু মইতো সেইটো দিন চাব খুজিছোঁ, যিদিনা তোমালোকে কেৱল নিজৰ জাতিৰ কাৰণে নহয় বৰং গোটেই ভাৰতবৰ্ষৰ উদ্ধাৰৰ কথা ভাবিবলৈ শিকিব। কেৱল নিজৰ জাতিৰে নহয়, গোটেই দেশৰ নেতা হব পাৰিব। যি কেৱল নিজৰ জাতিৰ কথাকে ভাবে তেওঁ কেতিয়াও আগ বাঢ়িব নোৱাৰে। যি গোটেই পৃথিৱীৰ কথা ভাবে, গোটেই পৃথিৱীৰ সেৱা কৰে, তেৱেঁইহে নিজৰ আৰু নিজৰ জাতিৰ প্ৰকৃত উন্নতি কৰিব পাৰে।”

মই নিজৰ মনত প্ৰশ্ন কৰিলোঁ—“যদি এওঁলোকৰ মাজত ভীষৰ নিচিনা শক্তি হয় আৰু ইয়াৰ ওচৰৰ সৰণ আৰু পৰিত্কাৰ পৰিচ্ছন্ন হৈ থকা মানুহ-বোৰৰ মহালক্ষ্মীৰ নিচিনা টেঙ্গৰামি আফি পৰে, তেতিয়াহলে ভাৰ পৰিণাম কি হব? তেতিয়াহলে কেৱল পানীৰ সূৰ্য্য নৈয়েই নবব।” কলিযুগৰ মাহাত্ম্য বুজি নহয়, কিন্তু সত্যযুগৰ স্থাপনৰ কাৰণেই আমি এই জন-জাতিক সম্পূৰ্ণভাৱে নিজৰ মাজত সুমাই লব লাগে। পুনৰ চাৰিটা বৰ্ণৰ স্থাপনৰ কথা আৰু জন-জাতিৰ ‘উদ্ধাৰৰ’ পৰোপকাৰী ভাষা এতিয়া আমি এৰা উচিত। এওঁলোকৰ মাজত আৰু আমাৰ মাজত কোনো ভেদাভেদ থকা উচিত নহয়।

চেপ্তেম্বৰ—১৯৫১ চন।

মই এবাৰ কলিকতাৰ পৰা বার্কালৈ গৈছিলোঁ। সেইদিনা গাড়ীত বাতি গাত একো কাপোৰকানি নোলোৱাকৈ শুলোঁ। সেই সময়ত যদিও কাপোৰ লোৱাৰ প্ৰয়োজন নাছিল, তথাপি লোৱা হলেও গৰম নালাগিলহেঁতেন। বাতিপুৱা চৈঁচা বতাহ মৰাত অলপ জ্বাৰ যেন লাগিল আৰু গাত কাপোৰ নোলোৱাৰ কাৰণে অলপ অসুবিধা হ'ল। কিন্তু ভেতিয়া আৰু তাৰ একো উপায় নাছিল। তাৰ সকলোবাৰ দৃশ্য মনোমোহা আছিল যদিও কঁৱলীৰ কাৰণে ভেতিয়াও একেবাৰে স্পষ্ট হোৱা নাছিল।

এনেতে এখন নৈ পাৰ্শ্বোহি। দলঙৰ জুয়ো পাবে তাৰ ধাৰাবোৰ অসংখ্য শাখাত বিভক্ত হৈ আছিল। প্ৰত্যেক নৈৰ ক্ষেত্ৰত এনেকুৱাই হয়। কিন্তু ইয়াত এইটো স্পষ্ট কৰি দেখা গৈছে যে এই নৈয়ে কিবা বিশেষ সৌন্দৰ্য্য উপলব্ধি কৰিছে। ক্ষীণ অন্ধকাৰত বাতিপুৱাৰ আকাশে এইটো ঠিক কৰিব পৰা নাছিল যে পানীক ৰূপৰ বৰণত পৰিণত কৰিব নে নাই প্ৰাচীন কালত জিলিকি থকা লোহাৰ আইনাৰ বৰণত—।

আমি দলঙৰ মাজলৈ আহিলোঁ। মই প্ৰবাহৰ সৌন্দৰ্য্য একেমনে চাবলৈ ধৰিলোঁ। এই সময়ত এনেকুৱা লাগিছিল যেন কোনোবাই পানীৰ ওপৰত বগা বঙহে ছটিয়াই দিছে। আৰু লাহে লাহে তাৰ অববী† ভৈয়াৰ হৈ গৈছে। এই ৰূপ দেখি মই বৰ সুখী হলোঁ। আজিকালি দিল্লীত জামিখা মিলিয়াৰ সৰু লৰা-ছোৱালীয়ে কাগজত অববীৰ ছবি অঁকা দেখিছে। মোৰ এই প্ৰাকৃতিক বৰণবোৰ দেখিলে বৰ ভাল লাগে। এই নৈৰ নাম কি? কোনে ক'ব? মই ভাবিলোঁ যদি নাম নাপাওঁ, ভেতিয়াহলে মই ইয়াক অববী নদী বুলিম।

যিখন নৈ পাব হৈ আহিলোঁ, তেওঁ ক'ব পৰা আছিলে, সেইটো জানিবলৈ মোৰ বৰ উৎকণ্ঠা হ'ল। কাৰণ ইয়াৰ পাছতে দুই এটা ঘোঁৰা ওলোৱা

† কিতাপৰ বেটুপাতৰ ওপৰত বা কিতাপৰ ভিতৰত দি বৰ্জীণ কাগজে লগোৱা হয়, আৰু ইংৰাজীত যাক marble paper বুলি কয়, তাৰ দ্বৈতী শব্দ হৈছে 'অববী'।

চিমচি দেখা গ'ল আৰু ওচৰৰ গাঁৱত বিজুলী চাকিৰ পোহৰো দেখা গৈছিল। 'বেলৰে টাইম টেবুল' চাই মই নিজকে কলোঁ—“এতিয়া পাঁচ বাজিছে। আমি এতিয়া কি পাইছোঁহি?” অলপ সময় চোৱাৰ পাছত মই এওঁক চিনিব পাৰিলোঁ আৰু হঠাতে মই আনন্দত কৈ উঠিলোঁ—“বাহ। এইখন যে আমাৰ ঈষ। বামগটলৈ যাওঁতে ই আমাক কিমান সুন্দৰ ছবি দেখুৱাইছিল।” মই তেওঁক কৃতজ্ঞতাৰ অঞ্জলিও ৰাচিছিলোঁ। ঈষক মই কেনেকৈ নিচিনিম? অববীৰ এই কলা কুশলতা জানো সকলো নৈত থাকিব পাৰে?

তেতিয়াহলে এই ঈষ নৈয়ে ক'ৰ পাঠশালাৰ পৰা অববীৰ এই কলা শিকিছে? হয়তো পৃথিৱীয়ে সকলোতকৈ আগতে ইয়াৰ পৰাই অববীৰ কলা শিকিছিল।

মে' ১৯৪১ চন।

৪৯। তেন্দুলা আৰু সুখা

আজি মই এক অপ্রত্যাশিত আৰু অসাধাৰণ আনন্দ অনুভৱ কৰিলোঁ।

আমি ৰাৰ্জাৰ পৰা ফ্ৰগলৈ আহিছিলোঁ। ওচৰৰ দুখন গাঁৱত ৰাষ্ট্ৰীয় গ্ৰাম-শিক্ষা (বেচিক এডুকেচন) আৰম্ভ কৰিবৰ কাৰণে—শিক্ষক ভৈয়াৰু কৰা এটা প্রতিষ্ঠান উদ্ঘাটন কৰিবৰ বাবে বাতিপুৰা চাৰি বজাত ফ্ৰগ পালোঁহি। গা-পা ধুই জা-জলপান খালোঁ আৰু বালোড়লৈ যাত্ৰা কৰিলোঁ।

বালোড় ফ্ৰগৰপৰা ৩৭ মাইল দক্ষিণত। পোন বাট আছিল। যেন ৰচিৰে জুৰিছে সজা হৈছে। এনেকুৱা পোন বাটত দৌৰিলে মানুহৰ মনত আনন্দৰ লগে লগে আগ্ৰহো বাঢ়ি যায়। আমি বালোড়ৰ ওচৰ পোৱাৰ লগে লগেই কোনোবাই কলে যে ইয়াৰ ওচৰতে তেন্দুলা বান্ধ আৰু কেনেল আছে, স্থানীয় মানুহৰ চকুত সাধাৰণ বস্তুও বৰ মহত্বপূৰ্ণ হৈ পৰে। যেতিয়া তামৰুৰে কলে—“বক্তৃতাৰ পাছত আমি এই বান্ধ চাবলৈ যাম।

তেতিয়া মই নিকংসাহেৰে সৈতে “বাম” বুলি সন্মতি জনালোঁ। তাত যে কিবা চাবলগীয়া বস্তু থাকিব পাৰে, সেইটো মই ভাবিবই পৰা নাছিলোঁ। কেবল স্থানীয় মানুহৰ উৎসাহতে মই তালৈ গৈছিলোঁ। এই ৩৭ মাইলৰ দীঘলীয়া যাত্ৰাপথ একেবাৰে সমান আছিল। গুজৰাটৰ দৰে ইয়াত ক’তো চাপ মৰা নাছিল। এনেকুৱা ধৰণৰ সমতলভূমি দেখাৰ পাছত যদি দুই এখন নৈ, নলা আৰু মথাউৰি দেখা যায়, তেতিয়াহলে মোৰ মনটো নিশ্চয় ভাল লাগিব। সেই ভাবিয়েই মই বাবলৈ মান্তি হলোঁ। যি পুনাৰ ‘বন্ধ গাৰ্ডেন’ৰ পৰা আৰম্ভ কৰি ভাট নগৰলৈকে অসংখ্য মথাউৰি দেখিছে, তেওঁৰ কোঁতুহল ইমান সৰুজ্ঞে জাগ্ৰত হ’ব নোৱাৰে।

যি বেজয়াডাৰ কৃষ্ণা নৈৰ ধুনীয়া মথাউৰি, গো-কাৰুৰ ওচৰৰ ঘটপ্ৰভাৰ বাল্য-পৰিচিত মথাউৰি, লোনাৱলাৰ চুই তিনিটা আকৰ্ষক মথাউৰি ‘মহীশূৰ’ৰ বৃন্দাৱনক পোষণ কৰা বাদচাহী কৃষ্ণ-সাগৰ, দিল্লীৰ ওচৰৰ যমুনাৰ ‘ৰমণীয়’ ‘ওফলা’ মথাউৰি, নাটিকৰপৰা মটৰৰ বাটেদি পঞ্চাশ মাইল গৈ দেখা পোৱা ‘প্ৰবৰা’ নৈৰ স্নানৰ মথাউৰি, আদি এনেকুৱা অসংখ্য জলাশয় দেখিছে, তেওঁ সিংহগড়ৰ নামনিৰ ‘খডকবাচলা’ৰ নিচিনা মথাউৰি দেখি সন্তুষ্ট হওক বা নহওক কিন্তু তেওঁৰ কোঁতুহল যথেষ্ট পৰিপক হৈ পৰে।

ভাৰ নগৰৰ ওচৰৰ যোৰ পুখুৰীৰ বৰ্ণনা মই কৰিছোঁ। বেজয়াডাৰ কৃষ্ণা নৈক মই প্ৰত্যাশা কৰিছিলোঁ। ইয়াৰ বাহিৰে আৰু আন কাৰো বিষয়ে এতিয়ালৈকে লিখিব নোৱাৰাত মই দুঃখিত হৈছোঁ। তথাপি আজি যে মই কোনো সুন্দৰ জলবায়িক দৰ্শন কৰিম, সেইটো ভাবিব পৰা নাছিলোঁ। ভাষণ, অভিভাষণ আৰু আহাৰ শেষ কৰি আমি তেলুলা কেনেল চাবৰ কাৰণে গাড়ীত উঠিলোঁ আৰু মথাউৰিৰ ফালে বেগাই যাবলৈ ধৰিলোঁ। মথাউৰিৰ ওপৰেদি মটৰ নিবৰ অনুমতি লবৰ কাৰণে এজন মানুহ আগ বাঢ়ি গৈছিল। তেওঁৰ কাৰণে বাট চাবলৈ আমাৰ ধৈৰ্য্য নাছিল। অনুমতি পোৱা যাবই এই ভাবি আমি দ্ৰুত গতিৰে আগ বাঢ়িলোঁ আৰু মথাউৰিৰ ওচৰ পালোঁহি। মথাউৰিৰ ওপৰলৈ উঠি মই সন্তুষ্ট হৈ গলোঁ। কিমান বহল আৰু দীঘল এই পানীৰ বিস্তাৰ আৰু পানীও কিমান নিৰ্মল ॥ যেন আকাশহে অতিশয় আনন্দত পৰি পৰি

তললৈ নামি আহিছে। আৰু পানীৰ বৰণ ? জাম্বুবলীয়া, নীলা, সুমধিবা, বগা আৰু গোলাপী !! সিও চিৰস্থায়ী নহয়। আকাশত মেঘবোৰ যিমানেই লৰিব লাগিছে পানীৰ বৰণো সিমানেই সলনি হৈ আছে। সৰু সৰু চৌবোৰৰ কাৰণে পানীৰ তৰলতা বৰ সুন্দৰ হৈ পৰিছিল। ইয়াৰ উপৰিও বিভিন্ন বঙে তাৰ ভিতৰত এক চাঞ্চলাৰ সৃষ্টি কৰিছিল। এই সৌন্দৰ্য্যৰ বৰ্ণনা কৰা জানো সম্ভব ? যিফালেই চোৱা যায়, সেইফালেই কেবল কাব্যই-কাব্য। কিহৰ কাৰণে তেওঁলোকৰ মহত্ব বাঢ়িছে, সেই কথা দুয়ো দাঁতিৰ পাবে ভালকৈ জানে। সেই কাৰণে তেওঁলোকে বৰ নম্ৰ হৈ এই জলবায়িক ভাষামোদ কৰিছে। এই মধ্যভূমিৰ বিশেষত্ব আৰু এটা কাৰণ আছে। তেন্দুলা আৰু সুখা দুয়ো বায়েক—ভনীয়েক। তেন্দুলা ত্ৰিশ চল্লিছ মাইল দূৰ পৰা আহিছে। তেওঁৰ তুলনাত সুখা একেবাবে শিশু। মাত্ৰ তিনি চাৰি মাইলৰ পৰা লৰি আহি এইখিনি পাইছেহি। এওঁলোক দুয়ো য'ত এজনী আনজনীৰ ওচৰলৈ আহে তাত এই প্ৰেমমূৰ্তিৰ মধ্যভূমিয়ে নিজৰ শপত দি কয় যে ভূমি আৰু আগ নাৰচিবা।

প্ৰায় তিনি মাইল দীঘল বান্ধে এই দুয়োখন নৈক বাধা দিয়ে আৰু নিজৰ ইচ্ছানুযায়ী অলপ অলপ পানী এৰি দিয়ে, মাটিৰ ইমান ভাঙৰ বান্ধ ভাৰত-বৰ্ষতহে নালাগে হয়তো গোটেই পৃথিৱীৰ ক'তো নোলাব। বান্ধৰ তলত ১৫ মাইল মানলৈকে অভিমানী ভূমিয়ে এনেকুৱা উপকাৰী পানীক গ্ৰহণ কৰিবলৈ অস্বীকাৰ কৰিছে। সেই কাৰণে ইয়াৰ পাছতে এই কেনেলে ৬০।৭০ মাইললৈকে দুয়ো দাঁতিৰ খেতিৰ সেৱা কৰিছে। বান্ধৰ কাৰণে ওপৰৰ বহুত মাটি পানীৰ তলত ডুব গৈছে যাক অনুমান কৰাই অসম্ভৱ। অনুসন্ধান কৰাত বুজা গ'ল যে ইয়াত প্ৰায় ৬২০ বৰ্গমাইল মাটিৰ ওপৰত পৰি থকা পানী গোট খাই আছে। পানীৰ বিস্তাৰ যোল বৰ্গমাইল। ১৯১০ চনত এই বান্ধৰ কাম আৰম্ভ হৈছিল। আৰু ইয়াত ৭৫ লাখতকৈয়ো বেছি টকা খৰচ হৈছে। বৰফুগত এই দুয়োখন নৈৰ পানী গোট খাই এক হৈ যায় আৰু এই জলমগ্ন দৃশ্য দেখি 'সৰ্বভ: সঙ্গমুতোদকে'ৰ কথা মনত পৰে। যেতিয়া বান্ধৰ দীপে নিজৰ মূৰটো অলপ দাঙিবলৈ চেষ্টা কৰে, তেতিয়া তেওঁৰ এই চেষ্টা দেখি আমাৰ হাঁহি উঠে। আজি এই দীপৰ

ওপৰত কেইজোপায়ান ওখ গছ ‘যদ্ ভাবি তদ্ ভৱতু’ বুলি ভাগ্যক ধিয়াই থিয় হৈ আছে। ইহঁত জানো আয়াৰ দৰে নাৰত উঠি পলাব পাৰিব ? এনেকুৱা গছবোৰ যেতিয়ালৈকে জী থাকে, তেতিয়ালৈকে দৃঢ়ভাবে থিয় হৈ থাকে আৰু শেষত শিপা উৰলি যোৱাৰ পাছত পানীত বাগৰি পৰে।

গৰম দিনত দুয়োখন নৈৰ তলি বেলেগ বেলেগ হৈ যায়, ব’দ আৰু বিৰহৰ কাৰণে তেওঁলোক যাতে শুকাই স্ৰীণাই নাযায়, সেই কাৰণে মাজত এটা খাল খান্দি দুয়োখন নৈক পানীৰে ওপচাই পেলোৱাৰ দিহা কৰা হৈছে।

অভিজ্ঞ মানুহে জানে যে নৈবো হৃদয় আছে। তেওঁৰ ভিতৰতো বাৎসল্য, চৰিত্ৰবল, উন্মাদনা আৰু অনুতাপৰ ভাৱ আছে। এই হৃদয়ী ৰায়েক ভনীয়েকৰ ভিতৰত যেনে যিহকে কৰে তাৰ কাৰণে আনজনীয়ে অলপো ঈৰ্ষা নকৰে। তেওঁলোকৰ চেহেৰাত হিংসা বা শত্ৰুতাৰ ভাৱ দেখা নাযায়। এই নিয়মে তেওঁলোকৰ যথেষ্ট জ্ঞান আছে যে সংযমী বান্ধৱ কাৰণেহে তেওঁলোকৰ শক্তি এই দৰে বৃদ্ধি হৈছে। কেৱল বৈ যোৱাই নৈৰ ধৰ্ম নহয়। ব্যাপ্ত হৈ থকা আৰু বৰদানৰ ৰূপ ধাৰণ কৰাও নৈৰ এক ধৰ্ম। সকলো নৈকে এই শিক্ষা দিবৰ কাৰণে যেন এওঁলোক ইয়াত বৈ আছে।

নৈৰ পাৰত যদি গছ থাকে, তেতিয়াহলে তাত এক প্ৰকাৰ শোভা দেখা যায় আৰু এই গছবোৰে যেতিয়া তেওঁলোকৰ তলি ঢাকিবৰ কাৰণে বৃথা চেষ্টা কৰে, তেতিয়া এই বিফলতাৰ মাজতো সফলতাৰ সৌন্দৰ্য্য কুটি উঠে।

আমি সিপাৰৰ গছবোৰ চাবলৈ গলোঁ। তেতিয়া দুপৰীয়া আছিল। নিম্নালু গছে নৈৰ লগত কথা পাতি পাতি টোপনিত লাল কাল হৈ পৰিছিল আৰু চাৰিওপিনে উষ্ণ, শীতল শান্তি বিৰাজ কৰিছিল। কেৱল নানা ধৰণৰ চৰায়ে মৃদু-মঞ্জুল কলৰৰ কৰি পৰম্পৰে এই কাব্যৰ আনন্দ পান কৰিবলৈ উৎসাহিত কৰিছিল।

মাৰাঠী ভাষাত ‘বাৰ-মুংগা’ বা উত্থীল বোলা বঙা মকৰাবোৰে গছৰ বহল বহল পাৰত পৰা এবিধ আহ উলিয়াই এই সকলো কাব্য ভৰাই ধৰব

কাৰণে মোনা সজাত ব্যস্ত দেখা গৈছিল। মোৰ চকুৰেও হৃদয়ৰ মোনা নাজি ভাত সন্মুখৰ দৃশ্য ভৰাই থবৰ কাৰণে এই ঠাইৰ সৌন্দৰ্য্য চুহি আছিল। নৈৰ ইয়াত কোনো আপত্তি নাছিল।

মাৰ্চ ১৯১০ চন।

৫০। ঋষিকুল্যাব সহিষ্ণুতা

আজি মহা শিৱ ৰাত্ৰি। প্ৰত্যেক দিনৰ সকলোবোৰ কাম এফালে থৈ সৰিতা, সৰিংপিতা আৰু সৰিংপতিৰ ধ্যান কৰিবৰ কাৰণে বচি পৰিলোঁ। এই সৰিতাবোৰ লোক মাতা—। তেওঁলোকক অনেক প্ৰকাৰে 'জীৱন-লীলা'ত স্মৰণ কৰি মই পৱিত্ৰ হৈছোঁ। আমাৰ পূৰ্ব পুৰুষ সকলে কৈছে যে, নৈৰ পূজা ত্ৰিবিধৰূপে অৰ্থাৎ স্নান, পান আৰু দানৰ দ্বাৰা কৰিব লাগে। মই ভাবিলোঁ যে কেৱল স্নান, পান আৰু দান কিয়, যদি ভক্তি কৰিব লাগে, তেতিয়াহলে চতুৰ্বিধা ভক্তিনো নকৰোঁ কিয়? ইয়াকে ভাবি মই নৈৰ বৰ্ণনা কৰিবলৈ ঠিক কৰিলোঁ। 'লোক-মাতা' আৰু প্ৰস্তুত 'জীৱন-লীলা' এই দুয়োখন কিতাপতে এই বন্দনা স্তম্ভলৈ পোৱা যাব।

যদিও এতিয়া মোৰ প্ৰবাস-যাত্ৰা কম হৈ আহিছে, আৰু সৰিংপতি নাগৰৰ নিমন্ত্ৰণে স্নান হৈ আহিছে, কিন্তু মই মনে মনে সৰিংপিতা পৰ্বতৰ আকৌ এবাৰ প্ৰাৰ্থ কৰিবলৈ ঠিক কৰিছোঁ। এনেতে এখন সৰু নৈয়ে আহি মোক কাণে কাণে কলে: মোক একেবাৰে পাহৰি পেলালানেকি?" মই লাজ পালোঁ আৰু তৎক্ষণাত তেওঁক প্ৰদ্বাজলি অৰ্পণ কৰি ভাব পাছতহে পাহাৰবফালে যাবলৈ ঠিক কৰিলোঁ। এইখন নৈ হৈছে কলিঙ্গ দেশত কেৱল এশ-পঁচিছ মাইল ভ্ৰমণ কৰা ঋষিকুল্যা।

মই আগতে ঋষিকুল্যা নৈৰ নামেই শুনা নাছিলোঁ। অশোকৰ শিলালিপি চাবৰ কাৰণে পাগল হৈ পৰিছিলোঁ। যেতিয়া মই জুনাগঢ়ৰ শিলালিপি দেখিছিলোঁ, তেতিয়া উৰিয়াবনো কিয় নাচাম? মনলৈ এনেকুৱা ভাব আছিল। কলিঙ্গ দেশৰ হাতীমুখৰ ধৌলীৰ শিলা-লিপিও মই

চাইছিলো। মোৰ ঐতিহাসিক দৃষ্টিয়ে সুধিবলৈ ধৰিলে যে অলপ দক্ষিণ ফালে গৈ ভাত থকা জোঁগচৰ বিখ্যাত শিলালিপি নোচোৱা কিয় ? মনক সন্তুষ্ট কৰিবৰ কাৰণে গজামৰ ফালে গলোঁ। সেই প্ৰবাস বৰ কাব্যময় আছিল। কিন্তু যদি তাৰ বৰ্ণনা কৰিবলৈ বহোঁ, তেতিয়াহলে সি ঋষিকুল্যা-তকৈ দীঘল হৈ পৰিব।

এই নৈ চিল্কা সৰোবৰৰ লগত মিলি যোৱাৰ সলনি গজামলৈ কেনেকৈ গ'ল আৰু সাগৰৰ লগতনো কিয় মিলি গ'ল, এইটো ভাবিলে আচৰিত লাগে। সম্ভৱ সাগৰ-পত্নীৰ সোভাগ্য লাভ কৰিবৰ কাৰণে তেওঁ গজামলৈকে দৌৰি যাব পায়। কিন্তু তেওঁৰ সাগৰত কোনো উৎসাহ দেখা নাযায়। বালিৰ লগত খেলি থকাই হৈছে তেওঁৰ কাম।

এনেয়ে ঋষিকুল্যা সৰু নৈ, সম্ভৱ নামৰ কাৰণেই তেওঁৰ সন্মান বাঢ়িছে। কাৰণ ইমান সৰু নৈক কবজাৰ দিবলৈ প্ৰথমা আৰু ভাঙুৱা এই দুখন নৈ আছে আৰু দুই তিনিখন নৈ আহি তেওঁৰ লগত মিলিত হৈছে। কিন্তু 'দৰিদ্ৰ লক্ষ্যলৈ গলে সাগৰ যে শুকায়'। যেতিয়া গৰম দিন আহে তেতিয়া আটাইবোৰ নৈৰ অৱস্থা ঠনু ঠনু মদন গোপাল হৈ পৰে।

ঋষিকুল্যাৰ পাৰত অহা নামৰ এখন সৰু গাঁও আছে। সাধাৰণতে সৰু গাঁওবোৰ সুন্দৰ নহয়। কিন্তু ইয়াত তাৰ ব্যতিক্ৰম দেখা যায়। যি ঠাইত নৈৰ সঙ্গম থাকে, তাত সৌন্দৰ্য্যক বেলেগে নিমজ্ঞণ কৰিব নালাগে। ইয়ালৈ ঋষিকুল্যাক লগ ধৰিবলৈ মহানদী আহিছে। দুয়ো গোট খাই কুঁহিয়াবৰ খেতক সমৃদ্ধ কৰি তোলে, ধান-চাউলৰ উৎপাদন বঢ়ায় আৰু মানুহবোৰক সুখাত্ম খাত্ত যোগায়। যিবিলাকে উত্তেজনাৰ ভিতৰত থাকি ভাল পায়, তেনেকুৱা মানুহৰ কাৰণে ইয়াত মদৰো বাবুহা আছে। এই 'দেৱ-ভূমি'ত মানুহে সুবা পান কৰিলে উচিত বুলি কমনে নাই অনুভূত ? যি সুবা পান কৰে তেওঁ হৈছে সুৰ অৰ্থাৎ দেৱ আৰু যি নকৰে তেওঁ অসুৰ, ইবানীসকলে সুৰ-অসুৰৰ ব্যাখ্যা এইদৰে কৰে।

ঋষিকুল্যা নাম কোনে বাধিলে ? ইয়াৰ ওচৰত থকা দুখন নৈৰ নামো এনেকুৱা কাব্যময় আৰু সুসংস্কৃত। তাৰ আদিবাসীয়ে 'বংশধাৰা' আৰু 'লাংগুলা'ৰ নিচিনা নাম দিছিল যেন নালাগে।

এই গোটেই খন প্ৰদেশ কলিঙ্গৰ গজপতি, অজ্ঞব বেজী আৰু দক্ষিণৰ চোল বজাসকলৰ সাম্ৰাজ্য লিপ্সাৰ যুদ্ধ ভূমি আছিল বাবে এইবোৰ নাম চোলৰ বাজেপ্ৰাই বাখিছিল নে কলিঙ্গৰ গজপতি সকলে, সেইটো কোনে কব ?

জৌগচৰ ইতিহাস-প্ৰসিদ্ধ শিলালিপি চাই উলটিবৰ সময়ত আবেলি ঋষি-কুল্যাব লগত দৰ্শন হ'ল। সংক্ৰান্ত সাহিত্যত দধিকুলা, যুতকুলা, মধুকুলাৰ নিচিনা নামবোৰ পঢ়িলে মুখৰ পানী পৰে। ঋষিকুল্যাব নাম শুনি মই ভক্তি নম্ৰ হৈ গলোঁ আৰু আমি আবেলি তাৰ পাৰত বহি প্ৰাৰ্থনা কৰিলোঁ।

সকলৈ পাৰ হোৱাৰ কাৰণে নাৰো সৰু আছিল। হয়তো সেইদিনা আমাৰ দুৰ্ভাগ্যৰ কাৰণেই এই সৰু নাওখনো আধাখিনি পানীৰে ভৰি গ'ল। ভিতৰৰ পানীবোৰ সিঁচি পেলাবলৈ ওচৰত কোনো খটি, বাটি নাছিল। সেই কাৰণে আমি হাতত জোতা লৈ শুদ্ধা ভৰিৰে নাৰত উঠিলোঁ। নৈত যাতে ভৰি নিভিতে সেইটো ইচ্ছা কৰিছিলোঁ। কিন্তু নাৰত যি পানী আছিল সি আমাৰ পদ প্ৰক্ষালন কৰি দিলে। থিয় হৈ থাকিলে নাও লুটি খাই যায়। বহিলে চুৰিয়া ভিতি যায়। এই দ্বিবিধ সম্ভৱ পৰা বন্ধা পাবৰ কাৰণে আমি নাৰৰ দুয়ো কাষে ধৰি কুকুটাসনত বহি সেই অৱস্থাতে বেদ কালীন আৰু পূৰ্বাণ-কালীন ঋষিসকলক স্মৰণ কৰি কৰি তেওঁৰ এই কুলা পাব হলোঁ। তেতিয়াৰ পৰা মোৰ এই ঋষি কুলা নদীৰ প্ৰতি প্ৰগাঢ় ভক্তি আৰু দৃঢ়তৰ হৈ পৰিল। যেতিয়ালৈকে কুকুটাসনৰ 'হিব-সুখৰ' কথা মনত থাকিব, তেতিয়ালৈকে নিশীথ-যাত্ৰাৰ সেই প্ৰসঙ্গৰ কথাও মনত ৰব।

তাৰ এজন শিক্ষকৰ পৰা ঋষি কুলাৰ তথ্য-পাতি গোটাবলৈ চেষ্টা কৰিলোঁ। তেওঁ উড়িয়া ভাষাত লিখা এখন সুদীৰ্ঘ কাব্য নিজে যথেষ্ট পৰিশ্ৰমৰ সৈতে মোলৈ লিখি পঠালে। এতিয়ালৈকে মই সেই কাব্যৰ আয়াদ লব পৰা নাই। ঋষিকুলাৰ প্ৰতি ভক্তি তাৰ দৃঢ় কৰিবৰ কাৰণে আধুনিক কাব্যৰো প্ৰয়োজন নাই। মোৰ মনেৰে মহাশিৱৰাত্ৰিৰ দিনা কৰা ঋষিকুলাৰ এই ক্ষমাশীল স্তোত্ৰ তেওঁৰ ভাল লাগিব আৰু তেওঁ মোক পৰ্বতৰ উপস্থান কৰিবৰ কাৰণে চিৰদিনৰ বাবে আন্তৰিক আশীৰ্বাদ দিব।

মহা শিৱৰাত্ৰি।

৫১। সহস্র ধাৰা

সম্ভৱ আগৰ ধাৰ সুজিব পাৰি, কিন্তু আগৰ সংকল্পক পৰিবৰ্তন কৰিব নোৱাৰি। পঁচিছ বছৰৰ আগতে যেতিয়া মই দেৰাদুনত আছিলোঁ, তেতিয়া সহস্রধাৰা চাবলৈ সংকল্প কৰিছিলোঁ। ততাত্ত উৎকণ্ঠা আছিল, কিন্তু তথাপি তেতিয়া যাব নোৱাৰিলোঁ। অলপ দিনলৈকে ইয়াৰ কাৰণে মনত দুঃখ আছিল; শেষত সি নাহঁকিয়া হৈ গ'ল। সংসাৰৰ যে কোনো ঠাইত সহস্রধাৰা নামৰ কিবা ঠাই আছে, তাৰ স্মৃতিও লুপ্ত হৈ গ'ল। কিন্তু সংকল্পৰ জানো কেতিয়াবা বিনাশ হ'ব পাৰে ?

আচাৰ্য্য ৰামদেৱ দেৱে এবাৰ তেখেতৰ কন্যা-গুৰুকুল চাই আহিবলৈ মোক বৰ আগ্ৰহেৰে মাতিছিল। মোৰো এট্টা-উট্টা অহা প্ৰতিষ্ঠানটো চোৱাৰ ইচ্ছা আছিল। যোৱা বছৰ যাব নোৱাৰিলোঁ। সেই কাৰণে মই এইদৰে যাম বুলি কথা দিয়াত যাবলগীয়া হ'ল। এতিয়া আৰু প্ৰকৃতিৰ কাৰণে উজ্জ্বল হোৱা উচিত নহয়। বৰ্তমান মই মানুহৰ লগত দেখা সাক্ষাৎ কৰিব আৰু প্ৰতিষ্ঠানবোৰ চাব লাগে, ৰাষ্ট্ৰীয় প্ৰশ্ন সম্বন্ধে আলোচনা কৰিব লাগে, কৰ্মীসকলৰ লগত সমালোচনা আৰু অনুভৱৰ আদান প্ৰদান কৰিব লাগে—আদি মনত নানা ৰকমৰ ভাৱ উঠি আছিল। তেতিয়া সহস্রধাৰাৰ কথানো কেনেকৈ মনত পৰিব ? সেই সময়ত মই হিন্দী-হিন্দুস্থানীৰ আলোচনাত বাস্তৱ হৈ আছিলোঁ, এনেতে ৰণবীৰ নামৰ এজন যুৱক মোৰ লগত দেখা কৰিবলৈ আহিল। কোনোবাই তেওঁক মোৰ লগত চিনাকি কৰি দিলে। তাৰ পাছত তেওঁ নিজেই মোক কলে যে, “দেৰাদুনৰ ফৰেষ্ট কলেজটো সঁচাকৈয়ে চাবলগীয়া : তাত সামৰিক বিদ্যালয় আছে, আৰু প্ৰাকৃতিক দৃশ্যৰ ফালৰ পৰাও গুচ্ছপানী আৰু সহস্রধাৰা বৰ মনোৰম ঠাই।” শেহৰ নামটো শুনাৰ লগে লগে পঁচিছ বছৰৰ বিস্মৃতিৰ সমাধি ভাঙি মোৰ পুৰণা স্মৃতি আৰু পুৰণা সংকল্প ভূতৰ দৰে চকুৰ আগত আহি থিয় হ'ল। এতিয়া এই সংকল্পক ৰূপ নিদি আৰু উপায় নাই।

মটৰৰ দিহা কৰা হ'ল; উত্তৰফালে ছয় সাত মাইল বাট পাৰ হৈ আমি ৰাজপুৰ পালোঁহি। ইয়াৰ পৰাই মুচবীলৈ যোৱাৰ বাট আছে।

আমি বাজপুৰৰ পৰা পূবফালে প্ৰায় আঠ মাইল হাবি খোজ কাটি গলোঁ। ঠিক ৬৫ মিনিট যোৱাৰ পাছতে সহস্ৰধাৰা পালোঁহি। সন্ধাৰ সময় আছিল। আমাৰ পাছফালে সূৰ্য্য অন্ত যাবলৈ সাজু হৈছিল, তেওঁৰ সুদীৰ্ঘ বন্ধিবাশিয়ে আমাৰ সমুখৰ পথ আৰু বেছি সুদীৰ্ঘ কৰি পেলাইছিল। পাঁচ দহ মিনিটৰ পাছতে আমি মানৱ সংস্কৃতি এৰি হাবিত সোমাই পৰিলোঁ। পানীৰ সোঁতৰ কাৰণে মাটিত দ খাল হৈ গৈছিল আৰু আমি সেই খালে দিয়েই যাব লগীয়া হৈছিল। আমি চাৰিজন মাহুহ আছিলোঁ। কথা বার্তা পাতি আৰু দাঁতি কাষৰ সৌন্দৰ্য্য পান কৰাৰ লগে লগে সময়ৰ লেখ ছোখ কৰি আছিলোঁ। যি অমৰ নাথ, তুঙ্গ-নাথ, বদৰী নাথৰ নিচিনা বিশাল ঠাই দেখিছে, তেওঁৰ আগত মুচৰীৰ পাহাৰনো কি বস্তু? তথাপি বহুত বহুতৰ পাছত আকৌ হিমালয়ৰ নামনিৰৈ যাব লগীয়া হ'ল, এই কাৰণে এই দৃশ্যত আকৌ এক নতুনত্ব দেখিবলৈ পালোঁ।

মুচৰীৰ পাহাৰত প্ৰায়ে টিলাবোৰ খহি পৰে। ইংৰাজীত যাক 'লেণ্ড স্লিপ' বা 'লেণ্ড স্লাইড্' বোলে। এই দৃশ্য এনেকুৱা দেখা গৈছিল যেন কোনো বীৰ যোদ্ধাৰ শৰীৰত ভয়ানক আঘাতহে লাগিছে। যদি ডাঙৰ ডাঙৰ পৰ্বত, সৰু ডাঙৰ গছেৰে ঢাক খাই আছে, আৰু মাজতে তাৰ এটা ডাঙৰ অংশ ভাগি যোৱাত সেই ঠাই মুকলি হৈ আছে, তেতিয়াহলে সেই দৃশ্য দেখিলে অন্তৰত এক অদ্ভুত ভাবৰ সৃষ্টি হয়। এনেকুৱা অসাধাৰণ প্ৰাকৃতিক দৃশ্য বৰ বিশাল হয়। আৰু এই চুৰ্ঘটনাৰ কোনো চিকিৎসা নহয়। গতিকে এনেকুৱা 'ঘা'ক ভয়ানক বুলি কব নোৱাৰি বৰং এই ঘায়ে পৰ্বতৰ বৈভৱহে ঘোষণা কৰে।

আমি তললৈ নামিলোঁ, আকৌ উঠিলোঁ, আকৌ নামিলোঁ। এইবাৰ আৰু বেছি ওপৰলৈ উঠিলোঁ। তালৈ গৈ আমাৰ মূৰ ঘূৰাবলৈ ধৰিলে। এইবাৰ লাহে লাহে পাহাৰ বগাই তললৈ নামিলোঁ। বাটত প্ৰত্যেক ঠাইতে আমি য'তেই নামিছিলোঁ, তাতেই শিলেৰে পৰিবেষ্টিত এখন এখন শুকান নৈ দেখিবলৈ পালোঁ। বৰ্ষা ঋতুত এই দৃশ্যদৰ্শী নৈয়ে ইমান কোলাহল কৰে যে গোটেই উপত্যকা সহস্ৰ নিনাদত গৰজি উঠে কিন্তু আজি যে চাৰিওফালে অপূৰ্ব শান্তি —। সৰু সৰু চৰাইবোৰে যদি এটাই

আনটোক দূৰৰ পৰা ইন্দ্ৰিত নিদিলেহেঁতেন, তেতিয়াহলে ইয়াত থিয় হৈ থাকিবলৈকো সাহ নহ'লহেঁতেন। শেহত নামি আহিলোঁ আৰু চাৰিওফালে ফলি সজ্জা শিলবোৰ দেখিবলৈ পালোঁ। মিজৰ প্ৰাণ বন্ধাৰ কাৰণে যেতিয়া তাৰ হুই এটা টুকুৰা ধৰিব খোজে, তেতিয়া ই ভাগি গুৰি হৈ যায়। কোনোবাকমে আমি ডললৈ নামি আহিলোঁ। আমাৰ নামোতে প্ৰায় এঘণ্টা লাগিছিল। যাৰ মটবত আহিছিলোঁ, সেই মানুহজনে কলে—“মই ইয়াতে বহিছোঁ, আপুনি গৈ চাই আহক।” মই কলোঁ—“এঘণ্টাৰ ভিতৰতে উলটি যাম বুলি আমি আপোনাক কথা দিছিলোঁ, কিন্তু এতিয়া দেখিছোঁ যে সহস্ৰধাৰা পাবলৈ এঘণ্টাতকৈ বেছি সময় লাগিব। সেই কাৰণে আপুনি ঘূৰি যাওক। আৰু আপুনি এতিয়া গলে ঠিক সময়তে দেবাত্মন পাবগৈ। আমি বাহুত যাম।” বৰণীৰে কলে—“এতিয়াতো আমি দহ মিনিটেতে সেই ঠাই পামগৈ। সমুখৰ সোঁ টিলাত .. যি বগা জুপুৰী দেখা গৈছে, তাৰ ওচৰতে সহস্ৰধাৰা।” যেতিয়া ইমান দূৰ আহিলোঁ, তেতিয়া আৰু পাঁচ মিনিট যাব পাৰিম, এই ভাবিয়েই আমি আগ বাঢ়ি গলোঁ। পাছফালে ঘূৰি চাবৰ ইচ্ছা হৈছিল, আৰু নামনিৰ উপত্যাকাৰ পৰ্বতে ছুটা ভাত ওপৰলৈ দাঙি সূৰ্য্যদেৱক অভিবাদন কৰিছিল, যেন বল ধৰিবৰ কাৰণেহে সাজু হৈছে। যিদৰে শিশুৱে মাকৰ কোলা দেখিলে হাঁহিবলৈ ধৰে, এই দৃশ্য তেনেকুৱাই দেখা গৈছিল। এনেকুৱা সময়ত মাকে বেছি বঙ পায় নে কেচুৱাই বেছি আনন্দ পায়, এই দুয়োৰো আনন্দৰ ভিতৰত কাৰ আনন্দৰ লগত তাদাত্ম্য অনুভৱ কৰিম, মই সেইটো স্থিৰ কৰিব নোৱাৰাৰ কাৰণেই মোৰ মনটো চঞ্চল হৈ পৰিছিল। এনেয়ে এনেকুৱা এটা দৃশ্য চাবৰ কাৰণে ইয়ালৈ আহিব পাৰি। কিন্তু আমি যে সহস্ৰধাৰা চোৱাৰ সংকল্প কৰিছিলোঁ। গতিকে আমি সুদীৰ্ঘ সূৰ্য্য-কিবৰণৰ ফালৰপৰা মুখ ঘূৰাই আগবাঢ়ি গলোঁ।

এনেতে হঠাৎ এটা বৰ ডাঙৰ প্ৰপাত চকুত পৰিল। ওপৰৰপৰা বহু পানীয়ে টান মাটিৰ প্ৰাকৃতিক বেৰৰপৰা বাগৰি শব্দ কৰি আহিল আৰু অল্পত উদ্গাদকতাৰ সৈতে ডললৈ জপিয়াই আহিল। ওচৰত কোনোবা আছেনে নাই তাক চাবলৈ তাৰ সময় ক'ত? কি হৈছে

তাৰ কাৰণে তাৰ কোনো চিন্তা নাই। সিহঁতে কেৱল ধব্-ধব্, ধব্-ধব্ শব্দ কৰি আছে। যেতিয়া শিলৰ ওপৰৰ পৰা পানী বাগৰে, তেতিয়া সিমানে আচৰিত নালাগে। কিন্তু ইয়াত যে নিজৰ অন্তিম দৃঢ় বৰ্ণা মাটিৰ পৰা পানী বাগৰি আছিল। মই সেইফালে একেবাৰে চাই থাকিলোঁ। পানীৰ মনোৰম দৃশ্য দেখিলে এনেকুৱা নিচা হয় যে যদি সেই কথা মদগী মানুহে বুজিব পাৰে, তেতিয়াহলে তেওঁ মদৰ নিচা এৰি দিনে ৰাতিয়ে ইয়াতে বহি থাকিব। ক্ষত্বেকৰ কাৰণে আমি পাহৰিয়েই পেলাইছিলোঁ যে আমি ঘূৰি যাব লাগিব। ক্ষত্বেকৰ কাৰণে ; কিন্তু যেতিয়া আমি প্ৰকৃতিৰ লগত একে হৈ যাওঁ, তেতিয়া সটাকৈয়ে তাত অদ্বৈতানন্দৰ অনুভৱ হয়। নিজৰ অন্তিম পাহৰি যোৱাৰ পাছত আনন্দৰ বাহিৰে আৰু একোৱেই বাকী থাকিব নোৱাৰে।

তেতিয়াহলে যাক আমি জড় সৃষ্টি বুলি কওঁ সি জড় নহয়, বৰং অদ্বৈতানন্দৰ সমাধিত একাকাল হৈ পৰি থকা বস্তু? ইয়াৰ উত্তৰ বাক কোনে দিব পাৰিব? আৰু কোনে শুনিব?

বৰবীৰে কলে—“এতিয়া আমি অলপ আগবাঢ়ি যাওঁহক।” এতিয়া আৰু পলম কৰিবৰ মোৰ ইচ্ছা নাছিল। কিন্তু অলপ চাবলৈ বাকী থাকি গলে যাতে মোৰ মনত এইটো দুঃখ থাকি নাযায় সেই কাৰণেই মই আগবাঢ়ি গলোঁ। তলেদি পানী বৈ গৈছিল। লাহে লাহে আমি ওপৰলৈ উঠিছিলোঁ, গছকৰ গোক আহিবলৈ ধৰিলে। তললৈ নামি অলপ পানী ৰাই ললোঁ। মানুহে কয় যে সকলোবোৰ চৰ্মৰোগৰ কাৰণে এই পানী বৰ উপকাৰী। এই পানী আৰু ইয়াৰ আচৰিত গুণৰ সন্মুখ মই ভাবি আছিলোঁ। কিন্তু মোৰ অস্ত্ৰে যে এতিয়া দেখা প্ৰপাতৰ ধব্-ধব্ শব্দৰ লগত ভাল দি আছিল। এনেতে সোঁ ফালে ওপৰৰ এটা ওলমি থকা গুহাৰ চালৰপৰা পানীৰ টোপাল বাগৰি থকা দেখিলোঁ। তাৰ শব্দ জল-তৰঙ্গৰ নিচিনা মধুৰ আছিল।

এয়েই আচল সহস্ৰধাৰা। পানীৰ হেজাৰ হেজাৰ বিন্দু এই গুহাৰ ওপৰৰপৰা আৰু তলৰপৰা টপ্ টপ কৰি পৰিবলৈ ধৰে। কিন্তু তাৰ শব্দ নহয়। শান্তিৰ সৈতে এই টোপালবোৰ নিৰন্তৰ বাগৰি আছে।

আমি এফালবপৰা ওপৰলৈ উঠিলোঁ। তাত এটা দ গুহা আছিল। মাজত স্তম্ভৰ নিচিনা এটা শিলৰ টুকুৰা—আমি তাৰ চাৰিওফালে ঘূৰি চালোঁ। সকলোপিনেই সহস্রধাৰাৰ বৰষুণ হৈ আছিল। এনেকুৱা লাগিছিল যেন গোটেই পাহাৰখন পৰি গৈছে। আমি যথেষ্ট তিতিলোঁ। এঘণ্টা বেগেৰে অহাৰ কাৰণে বৰ গৰম লাগিছিল। সেইকাৰণে তিতি বৰ আনন্দ পালোঁ। ইয়াৰ দৃশ্য কিমান শীতল আছিল। ইয়াত থকাৰ কাৰণে মানুহ জন্ম লোৱা অসম্ভৱ। ইয়াত বাৰিষাৰ সময়ত বেদ-মন্ত্ৰ মুখস্থ কৰি থকা ভেকুলীৰ অৱতাৰ লোৱাহে উচিত। অলপ সময়ৰ আগতে যি ক্ষুদ্ৰ শক্তিশালী প্ৰপাতৰ লগত একে হৈ গৈছিল, সেয়েই ইয়াত এক মুহূৰ্ত্ততে সহস্রধাৰাৰ ৰিমঝিম, ৰিমঝিম্ বালনৃত্যৰ লগত 'ভয়' হৈ পৰিল। মই বৰবীৰক প্ৰাণ্ডৰি আশীৰ্বাদ দি কলোঁ—“এইটো অংশ যদি চাবলৈ বাকী থাকি গ'লহেঁতেন, তেতিয়াহলে সঁচাবৈসে, মাৰ বৰ অনুতাপ হ'লহেঁতেন।” বৰষুণৰপৰা ৰক্ষা কৰা অসংখ্য গুহা মই দেখিছোঁ, কিন্তু গ্ৰীষ্মকালতো নিজৰ পেটত বৰষুণৰ পানী ভৰাহ থোৱা গুহা মই এই প্ৰথমবাৰ দেখিলোঁ। লক্ষ্যৰ মাজ ভাগৰ এঠাইত এটা ডাঙৰ চিত্ৰিত গুহা আছে। তাৰপৰা এটা কুমলীয়া নিজৰা বাগৰি আছে। কিন্তু এনেকুৱা ধৰণৰ অখণ্ড বৰষুণয়ে মই ইয়াতে প্ৰথম দেখিলোঁ। আমি সোনকালে ঘূৰি যাব লাগিছিল। এই বৰষুণৰ হলে ওতাইতয়া নাছিল। ভেওঁৰ জীৱন সাৰ্থক হৈ গৈছিল। শিলৰ ওপৰৰ শেলুবৈৰ বাবে মানুহৰ ভৰি পিচলি যায়, আৰু ইয়াৰ সৌন্দৰ্য্য, পবিত্ৰতা আৰু শাস্তিৰ কাৰণে ইয়াত ভৰি বৈ যায়। মনে মনে এনেকুৱা লাগিছিল যে ইয়াত যিমান বেছি সময় কাটে, সিমানেই মজল।

শেষত তাৰপৰা উলটিব লগীয়া হ'ল। এতিয়া হৃৎপ গতিৰে বেগাই যাব লাগিব। বাটত কিছুমান বনুৱা আৰু গুৱালক বেগাই যোৱা দেখিলোঁ। বেচেৰাই হুখীয়া মানুহ। এওঁলোকে বৰ কষ্টেৰে ইয়াত জীৱন-যাপন কৰে। তথাপি আমাৰ এই কাৰণে হিংসা লাগিছিল যে, এওঁলোক ইমান ভাগ্যবান যে সহস্রধাৰাৰ সুধাময় বায়ুমণ্ডলত থাকিবলৈ পাইছে।

নামিবব সময়ত নামি আহিলোঁ, কিন্তু এতিয়া আন্ধাৰত উঠিম কেনেকৈ এইটোৱেই সমস্যা আছিল। মনে মনে ভাবিলোঁ যদি ছুই এডাল লাখুটি পোৱা যায়, তেতিয়াহলে বৰ ভাল হয়। তাত এখন গাঁৱলীয়া দোকান আছিল। আমি দোকানীক সুধিলোঁ—“হেৰা, ভাল চাই এডাল লাখুটি দিবানে?” মই এখন কাণেৰে হুস্তনো, কিন্তু দোকানীৰ ছয়োখন কাণেই কলা আছিল। মোৰ কথা তেওঁ বুজা নাছিল। মই অধীৰ হৈ পৰিলোঁ। শেষত এজন লগৰীয়াই তেওঁক আকাৰে ইঙ্গিতে বুজাই দিলে। তেওঁ তৎক্ষণাত ভিতৰলৈ সোমাই গৈ নিজৰ বাঁহৰ লাখুটি আনি দিলে। পইচা দিলোঁ, কিন্তু তেওঁ নললে। লাখুটিডাল লৈ যেন মইকে তেওঁক কৃতজ্ঞ কৰিলোঁ, নিজৰ চকুত তেওঁ তেনেকুৱা ধন্য ভাৱ দেখুৱাই কলে—“যাওক, আপুনি লৈ যাওক।” ৰণবীৰে তেওঁৰ কাণৰ ওচৰত ডাঙৰকৈ চিঞৰি কলে—“এই অতিথি সকল মহাত্মা গান্ধীৰ আশ্ৰমৰপৰা আহিছে।” তেতিয়া তেওঁৰ ধন্যভাব আৰু মোৰ সন্মোচন সীমা নাছিল। মই লাখুটি লৈ পলাই আহিলোঁ।

এতিয়া আমাৰ কথা বন্ধ হৈ গ’ল। বেগাই গৈ আছিলোঁ আৰু মই মনে মনে প্ৰাৰ্থনা কৰি গৈছিলোঁ। আকাশত শুক আৰু শুক্ৰই চন্দ্ৰৰ কপালত ফোট দি আছিল।

মটৰৰ গৰাকী মানুহজনে পাহাৰৰ শিখৰত বহি আমাৰ কাৰণে বাট চাই আছিল। যেতিয়া আমাৰ লগত দেখা হ’ল, তেতিয়া তেওঁ কবলৈ ধৰিলে—‘আপোনালোকে লৰি লৰি গ’ল আৰু লৰি লৰি আহিল, আৰু মই ইমান সময় শাস্তিৰে এই উপত্যকাৰ বিস্তাৰ, আৰু বেলি মাৰ যোৱা আৰু সলনি হৈ থকা ৰংবোৰৰ আনন্দ লৈ আছিলোঁ। এতিয়া আপুনিযেই কওক, অধিক আনন্দ বাক কোনে পালে?’

মই প্ৰতিধ্বনিৰ দৰে সুধিলোঁ : “সটাকৈয়ে কোনে পালে?”

ডিচেম্বৰ ১৯৩৬ চন।

গুচ্ছুপানী হৈছে প্রকৃতিৰ এটা সুন্দৰ ধেমালি। মই ১৯৩৭ চনত যেতিয়া দেবাহুনলৈ গৈছিলোঁ, তেতিয়া এদিন আজৰি আছিল। কেইজনমান বন্ধুৰে কলে—“বলক, আমি গুচ্ছুপানী চাই আহোঁগৈ।” আন কেইজন মান লগৰীয়াই ‘সহস্রধাৰা’ চাবলৈ আগ্ৰহ কৰিলে। গুচ্ছুপানী নামটোতো ভালেই লাগিছিল, কিন্তু বিস্তৃতিৰ আৱৰণৰ তলত ঢাক খাই থকা সংকল্পই সহস্রধাৰাৰ পক্ষেই নিজৰ মত দিলে। সেইকাৰণে তেতিয়া গুচ্ছুপানী চাবলৈ থাকি গ’ল।

১৯৩৯ চনত কন্যা-গুৰুতুলৰ উৎসৱৰ কাৰণে দেবাহুনলৈ যাবলগীয়া হ’ল। এই সময়ত গুচ্ছুপানীয়ে জানো মোক নমতাকৈ থাকিব পাৰে? দেবাহুনৰ পৰা খুব সুবিধাৰ সৈতে গুচ্ছুপানীলৈ যাবলৈ দুই তিনি ঘণ্টাই যথেষ্ট সময়। মটৰভৰ্ত্তে নালাগে খোজ কাঢ়ি অহা-যোৱা কৰিলেও তিনি ঘণ্টা, চাৰে তিনি ঘণ্টাতকৈ বেছি সময় নালাগে। প্ৰথমতে আমি প্ৰায় ডেৰ মাইল মটৰৰ কাৰণে ‘সজা পকা বাস্তাইদি লাহে লাহে ওখ ওখ গছৰ মাজেদি ওপৰলৈ উঠিলোঁ আৰু সম্মুখৰ পাহাৰৰ ওপৰত জিলিকি থকা মুৰ্চাবীৰ গন্ধৰ্ব-নগৰ দৰ্শন কৰিলোঁ। তাৰ সুন্দৰ সুন্দৰ ঘৰবোৰৰ বেকা বেকি শাৰী যেতিয়া সন্ধ্যাৰ কিৰণত জিলিকি থাকে, তেতিয়া এনেকুৱা লাগে যেন চিক্চিকীয়া শিলৰ চাৰিচুকীয়া টুকুৰাবোৰ য’তে ত’তে সিঁচৰতি হৈ পৰি আছে।

আমি এই বাট এৰি-দি বাওঁফালৰ খেতি পালোঁহি। এনেতে আগফালে শাল গছৰ পুলিবোৰ দেখিলোঁ। ইয়াৰ মাজেদি যাওঁতে এজনী পৰ্বতীয়া ছোৱালীয়ে শিলৰ লগত ধেমালি খেলি দক্ষিণফালে লৰি যোৱা দেখিবলৈ পালোঁ। এই সময়ত তাৰ তলি উদং হৈ আছিল। কেৱল বেকা-বেকি কিন্তু চকচকীয়া বগা শিলহে তাত সিঁচৰতি হৈ আছিল। সাধাৰণতে আমি পানী নোহোৱা নৈ ভাল নাপাওঁ। কিন্তু যেতিয়া দুয়োফালে ওখ ওখ টিলা থাকে আৰু গোটেই খন প্ৰদেশ নিৰ্জন বয়া হৈ পৰে, তেতিয়া শুকান নৈয়েও বমণীয় কপ ধাৰণ কৰে। লাগিলে পানীৰ প্ৰবাহ নাথাককহে, কিন্তু যেতিয়া সেউজীয়া সেউজীয়া হাৰিৰ মাজেদি বগা

বগা শিলবোৰে পাহাৰৰ ভিতৰৰ পৰা নিজৰ বাট উলিয়াই আগ বাঢ়ে, তেতিয়া সহজতে মনলৈ এই ভাব আহে যেন এই শিলবোৰ ফুলৰ লৰা-ছোৱালীৰদৰে খেমাৰি কৰি দৌৰোঁতে দৌৰোঁতে হঠাৎ বৈ গৈছে।

গুৰুপানী=অৰ্থাৎ পাহাৰ ভেদ কৰি বাগৰা নিজৰা।

আমি আগ বাঢ়ি গলোঁ, আকৌ ওপৰলৈ উঠিলোঁ, আকৌ তললৈ নামিলোঁ। সেই কাৰণে দূৰলৈ চোৱাতকৈ আকাশৰ ফালে চায়েই সন্তুষ্ট হবল গৈয়া হ'ল। মাজে মাজে হালধীয়া আৰু বগা ফুলগছবোৰ দেখি ইয়াত কাৰোবাৰ ঘৰ আছে যেন লাগিছিল, কিন্তু এনেকুৱা দৃশ্য দেখিয়েই হয়ভো নগৰৰ মানুহে নিজৰ ঘৰত ফুলনি কৰিবলৈ শিকিছিল। যেতিয়া মানুহ প্ৰকৃতিৰ কোলাৰপৰা আঁতৰি আহে তেতিয়া তেওঁ কৃত্ৰিম বেব সাজি তাত থাকিবলৈ ধৰে। কিন্তু ইয়াততো প্ৰকৃতিৰ বিশাল অট্টালিকা আছে। চাৰিটা দিশেই হৈছে এই অট্টালিকাৰ চাৰিখন প্ৰাচীৰ আৰু আকাশৰ উচ্চতাই হৈছে তেওঁৰ গম্বুজ। সন্ধা লগাব লগে লগে এই গম্বুজত চন্দ্ৰ ভৰাৰ চন্দ্ৰতাপ ভৰি দিয়া হয়। বতাহ লাগিলে যাতে এই চন্দ্ৰতাপখন লেতেৰা হৈ নাযায় এই কাৰণে মেঘৰ আবৰণেৰে মাজে মাজে ইয়াক ঢাকি থোৱা হয়।

ফুলবোৰ আনন্দত হাঁহি আছিল। কাক দেখি হাঁহিছিল কোনে জানে? তেওঁলোককতো আমি অহা বাতৰি দিয়া নাছিলোঁ আৰু দিয়া হলেও ব্যাধক দেখি তেওঁলোকে জানে আনন্দ পালেহেঁতেন।

মাজে মাজে সৰু জুপুৰী আছিল আৰু এই জুপুৰীবোৰক লাজ দিবলৈকে যেন চুন-তেল দিয়া ঘৰবোৰো চকুত পৰিছিল। মিউনিচিপেলটিয়ে দিয়া সুবিধাৰ কাৰণে তাৰ ঘৰবোৰ এই বনলক্ষ্মীৰ লগত মিহলি হৈ গাঁৱলীয়া জীৱনৰ গৌৰৱ বঢ়াইছিল। ইংৰাজৰ সামৰিক বিভাগৰ পৰা অৱসৰ লৈ গোৰ্খা সৈন্যই ইয়াত প্ৰকৃতিৰ কোলাত শান্তিপূৰ্ণভাৱে জীৱন যাপন কৰিছিল।

আমি আগ বাঢ়ি গলোঁ। আগলৈ, কিন্তু একেৰাৰে আগলৈ নহয়। পৰ্বতীয়া ঠেক ঘূৰণীয়া বাটত যিফালেই সুবিধা পোৱা যায়, সেইফালেই আগবঢ়া উচিত। যদি বাওঁফালে যাব খোজা হয়, তেতিয়াহলে কেতিয়াবা কেতিয়াবা সৌফালৰ বাট ধৰি আৰু তাক সন্তুষ্ট কৰি কৰি আগ বাঢ়িব

লগীয়া হয়। চন্দনে কলে—“দাঁতি কাববৰ সুন্দৰ দৃশ্য আৰু পলে পলে সলনি হৈ থকা আকাশৰ দৃশ্যই নিজৰ ফালে আমাক টানি নিয়ে, কিন্তু যদি ক্ষত্বে কব কাৰণেও আমাৰ ভৰি অসাৱধান হৈ পৰে, তেতিয়াহলে এই পৰ্বতীয়া শিলৰ নিচিনাকৈ বাগৰিব লগীয়া হব।” তেওঁৰ কথা সঁচা আছিল। ডাঙৰ ডাঙৰ শিলৰ ওপৰত ভৰি দি খোজ কঢ়াত আনন্দ আছে, কিন্তু শিলবোৰ সমান জানো? সেই কাৰণে কোনটো শিল ক’ত আছে, আৰু মানুহৰ ভাব সহিও সি স্থিৰ হৈ থাকে নে নাথাকে সেইটো কোনে কব? য’ত এই দৰে বাটৰ ‘চাঙে’ কৰি কৰি আগবাঢ়িব লগীয়া হয়, তাত প্ৰত্যেক খোজাত নিজৰ মন বান্ধি ৰাখিব লগীয়া হয়। যিদৰে হাতত পাঁজি লৈ সূতা কাটিবৰ সময়ত আমাৰ মন তাত আৱদ্ধ হৈ থাকে, সেইদৰেই এনেকুৱা পৰ্বতীয়া যাত্ৰাত পদে পদে আমাৰ মন যাত্ৰাৰ লগত ওতপ্ৰোত হৈ পৰে আৰু এই কাৰণে যাত্ৰাৰ আনন্দ আৰু নিৰ্ভীৰ হৈ পৰে।

এতিয়া তলত এখন দাঁপল নৈ দেখা গৈছে। সোঁ-ফালৰ গিৰিপথেদি আহি ই বাওঁফালৰ ঢুটা শাখাত বিভক্ত হৈ পৰিছে। সমুখৰ টিলাৰ পৰা ‘তাঁৰ ঘৰ’ৰ খুঁটাৰোঁত থকা তাঁৰবোৰ দেখিলে এনেকুৱা লাগে যেন কোনোবা শিশু-বঁচে নিজৰ আঙুলিৰে আমান নৈৰ বিস্তাৰ বুজাবলৈ চেষ্টা কৰিছে।

সেই নৈৰ পটেদি গৈ ঢুটা সৰু প্ৰবাহ কোনো ৰজাৰ নষ্ট হোৱা বৈভৱৰ দৰে লাতে লাতে গৈ আছিল। তাৰ গানাবোৰ আছিল শিশুৰ হাঁহিৰ দৰেই নিৰ্মল আৰু পবিত্ৰ—। মূলত পানী খাবলৈ ইচ্ছা হৈছিল। কিন্তু মাজতে ধৰ্মদেৱজীয়ে বসিকতা কৰিলে। তেওঁ ক’ল—‘চাওক, সোঁফালে নিজৰা দেখা গৈছে। এনেকুৱা এটা সময় আছিল, যেতিয়া মই নিৰ্ভী আছি ইয়াৰ পানী খাইছিলোঁ। বলক তলৈকে যাওঁ।’ আমি গলোঁ। তাত এটা পাচাবৰ ককালত শিলৰ তুপ দেখিবলৈ পালোঁ। তাৰ পৰাও অমৃতৰ নিচিনা নিজৰা ওলোৱা যেন লাগিছিল। কোনো পৰোপকাৰী মানুহে সেই শিলৰ তুপৰ ওচৰত এডাল কাঠৰ নলী লগাই থৈছিল। সেই কাৰণে আমি সহজতে পানী খাব পাৰিলোঁ। পানী খোৱাৰ আগতে পশ্চিমফালে অন্ত যোৱা সূৰ্য্যক সজ্জা অৰ্ঘ্য দিয়াৰ কথা পাহৰা নাছিলোঁ। এতিয়া যি দিকত

সূৰ্যৰ কিৰণ বিয়পি পৰিছিল, আমি লাহে লাহে সেই ফালে বাচিলোঁ। সমুখত কি দেখা পোৱা যাব তাৰ নিশ্চিত কল্পনা কৰিব নোৱাৰি। নৈৰ উদগম স্থান হব? ওপৰৰ পৰা পানী পৰি থাকিব? সৰুখ খাবাৰ দৰে পানীত গন্ধক থাকিব নেকি? এনেকুৱা নানা কল্পনা মনত উকি মাৰিবলৈ ধৰিলে। এই নিজৰাৰ নামানুসাৰে ইয়াৰ বহুশুও আমাৰ কাৰণে অগম্য আছিল। গুচ্ছ শব্দটো শুনিব পৰা হৈছে বুলি কোৱা হয়। সুদূৰত এটা গছৰ ধোন্দ দেখা গৈছিল। কিন্তু যেতিয়া ওচৰ চাপিলোঁ, তেতিয়া তাক আন ধৰণে দেখিলোঁ। তেতিয়া আমি বুজিব পাৰিলোঁ যে গুচ্ছপানীৰ অৰ্থ কি।

যিদৰে বেলৱে লাইন সাজিবৰ কাৰণে পাহাৰ ভাঙি সুৰঙ্গ বা টানেল খন্দ। হৈছে, সেইদৰেই এটা আগ্ৰহশীল নিজৰাই গোটেই টিলাক ভাঙি নিজৰ বাট উলিয়াই লৈছিল। নহয়, নহয়, এইটো যে ভুল উপমা দিছোঁ। যিদৰে কবতে কাঠ বা 'গোববন্দৰী' শিলক কাটি কাটি তল পায়গৈ, সেইদৰেই এই নিজৰাই এটা টিলাক পোন কৰি কাটি পেলায়। ইয়াত আন কোনো উপায়ৰে এই কাম কৰা হোৱা নাই। যেতিয়া বজ্জকায় শিলক বিকি পানী ইফালৰপৰা সিফাললৈ বাগাৰি যায়, তেতিয়া মনত এটা আচৰিত ভাৱৰ জন্ম হয় আৰু মনে প্ৰশ্ন কৰে যে ইয়াত কোন মহান? অচল পৰ্বত আৰু তাৰ অংগ শিলৰ বেৰবোৰ, নিজক বলি দিবৰ কাৰণে নগ্না-নিচিন্তাকৈ আগ বাঢ়ি অহা তৰল পানী—। সেই গুহাত সোমোৱাৰ চেষ্টা কৰোঁতে কৰোঁতে যদি বুকুখন অলপ কঁপি উঠে তেতিয়াহলে তাত আচৰিত হ'বলৈ কি আছে? এনেকুৱাটো আচৰিত আছিল সেই দৃশ্য। সেই সময়ত মৃত্যুৰ মুখত প্ৰবেশ কৰিবলৈ যোৱাৰ নিচিনা লাগ কৰিব লগীয়া হয়। ভিতৰলৈ সোমোৱাৰ লগে লগে মোৰ গীতাৰ এঘাৰ অধ্যায়ৰ শ্লোকলৈ মনত পৰিল। তথাপি পাহাৰ আৰু পানীৰ শক্তিব দ্বাৰা নিজৰ সামৰ্থ্যক প্ৰকাশ কৰা প্ৰকৃতি মাতাৰ স্বভাৱৰ ওপৰত বিশ্বাস কৰি আমি ভিতৰত প্ৰবেশ কৰিলোঁ। সেই টিলাৰ প্ৰাকৃতিক বজ্জলেপত লগোৱা ক'লা, বগা আৰু বঙা-ঘূৰণীয়া শিলবোৰ এনেকুৱা দেখা গৈছিল যেন তাক চিমেন্টেৰেহে পকা কৰা হৈছে আৰু পানীৰ নম্ৰ প্ৰবাহ ভৰি তলৰ সৰু সৰু শিলগুটিৰ ওপৰেদি নিজৰ

বিজয় গাথা গাই লবি গুচি গৈছে। যুৰ ভুলি চালোঁ, পানীৰ দ্বাৰা টিলা কাটি সজা বিহু, ত্ৰিছ ফুটৰ দুখন বেৰে লাথ লাথ বছৰৰ ইতিহাসৰ সাক্ষী দিছে। মোৰ বাহিৰে কোনো ভূতত্ববিদ্ যদি ইয়ালৈ আহিলহেঁতেন, তেতিয়াহলে তেওঁ প্ৰথমতে এইটো চালেহেঁতেন যে এই শিলবোৰ গ্ৰেণাইট নে চেণ্ড ষ্টন? দুবাৰৰ উচ্চতা কিমান, পানীৰ প্ৰপাত কিমান, প্ৰত্যেক সহ বছৰৰ পাছত পানী কিমান দলৈ গৈছে, আদি এই সকলোবোৰ চাই চিতি তেওঁ এই প্ৰাকৃতিক সুবঙ্গৰ বয়স নিশ্চিত কৰি কলেহেঁতেন যে “এই পৰ্বতীয়া প্ৰবাহৰ খেল-ধেমালি পঞ্চাছ হেজাৰ বা দুই লাখ বছৰৰ পৰা চলি আহিছে।” ওচৰৰ বেৰত লাগি থকা বঙ বেৰঙৰ শিলবোৰ চাই তেওঁ ইয়াৰ বয়স সুধিলেহেঁতেন, আৰু তাক জোৰেৰে ধৰি থকা চিমেন্টক চাই ইয়াৰ কিমান বছৰ হৈছে সেইটো অনুমান কৰিব পাৰিলেহেঁতেন। সেই অনুসাৰে টিলাৰ বয়সো নিশ্চিত কৰিলেহেঁতেন। যদি তেওঁ ইয়াত হোৱা ভূমিকম্পৰ কৰ্মা কাৰোবাৰপৰা গম পালেহেঁতেন, তেতিয়াহলে সেই অনুসৰি নিজৰ গণিত শাস্ত্ৰ পৰিৱৰ্তন কৰি তেওঁ নতুন নিৰ্ণয়ো কৰি দিলেহেঁতেন। এই বজ্জলৈপ চিমেন্টৰ মাজত ছাল বা মিহি জালৰ নিচিনা ডিঙাইন কেনেকৈ সজা হ’ল, আৰু তাৰপৰা কিয় পানীৰ সূক্ষ্ম বিন্দুবোৰ ওলায়, তাকো কৈ দিলেহেঁতেন। সৰ্টাকৈয়ে নক্ষত্ৰ বিছাৰ দৰে এই ভূতত্ব বিছাও অভূত বস্তু। ইয়াৰ বহুত্ব মনোবিজ্ঞানতকৈ কম জটিল নহয়। এই তিনিটা বিছাই মানৱৰ বল বুদ্ধিৰ পৰিচয় দিয়ে।

আমি সেই গুহাৰ বহুত দুৰলৈকে গলোঁ। এঠাইত ওপৰতো উঠিবলগীয়া হ’ল। ওচৰতে পানীৰ সৰু প্ৰপাত বাগৰি আছিল। অলপ আগলৈ যোৱাৰ পাছত চুণ আৰু শিলেৰে বন্ধা দুখন বেৰ দেখি মই চেষ্টা কৰিও নিজৰ হাঁহি ৰাখিব নোৱাৰিলোঁ। মানুহে ভাবিব যে পৰ্বতৰ বুকু ফালি ইপাবৰপৰা সিপাবলৈ যোৱা পানীক আমি এই দুখন বেৰেৰে বাধা দিব পাৰিম। মোৰ ভাৱ বুজি সেই বিজয়ী প্ৰপাতে মোক কলে—“আৰু ময়ো সেই কাৰণে হাঁহিছোঁ।” পাহাৰৰ বুকু ফালি পেলোৱা সত্বেও মনোৰম দেখা গৈছিল, কিন্তু মানুহে সজা ভগা ছিগা বেৰে তেওঁৰ মনোৰমৰ দৰে ভিৰঙাৰ আৰু হাঁহিব ভাৱৰ জন্ম দিছিল। যিদৰে কোনো উদঙ মানুহে চৰ খোৱাৰ

পাহত ভেঙৰ মন মৰি যায়, সেইদৰেই এই বেৰ বেছি সময় চাই থাকিবৰ ইচ্ছা নহয়। দীঘলীয়া সময় আমি কাৰোবাৰ অপমান বা ভিবন্ধাবৰ সাক্ষী হৈ থাকিম নেকি ?

ভিতৰলৈ আগুৱাই যোৱাৰ লগে লগে এই গুহাৰ শোভা বাঢ়ি যাবলৈহে ধৰিলে। সেই দুখন বেৰৰ মাজত এটা ডাঙৰ শিল পৰ্বো পৰ্বো বুলিও বৈ আছিল। সি হয়তো ওপৰৰপৰা জাপ মাৰিছিল আৰু দাঁতিত থকা মৰমী বেৰে তাক কৈছিল—“হেৰা ভাইটি, বৈ যোৱা, পানীৰ ধেমালিত বাধা নিদিবা।” বেচেৰাই কি কৰিব। তাতে ওলমি ব'ল। তাৰ কপালত যেন এইদৰে লুটি খাই ওলমি পানীৰ এই ধেমালি চাবলগীয়া আছিল। তাৰ ওপৰত সহানুভূতি দেখুৱাই যেতিয়া আমি আগ বাঢ়িলোঁ, তেতিয়া আন এটা শিল সেইদৰেই ওলমি থকা অৱস্থাত আৰু তাৰ নিজৰ পিঠিত তাতোকৈও তিনিগুণ ডাঙৰ শিলৰ ৰোজা লৈ বৈ থকা দেখিবলৈ পালোঁ। আমি তাৰ তলেদি আগ বাঢ়িলোঁ। যদি দাঁতিৰ বেৰবোৰ অলপ সোমাই বহল হৈ গ'লহেঁতেন, তেতিয়াহলে আমাৰ হাড়বোৰ ভাগি চুবুৰাৰ হৈ পৰিলহেঁতেন আৰু দুই চাৰি মুহূৰ্তৰ কাৰণে পানীৰ বড়ো বড়া হৈ পৰিলহেঁতেন। তেতিয়া প্ৰকৃতিয়ে কলেহেঁতেন যে মই একোৱেই নাজানো। হয়তো দুই চাৰিটা মানুহ ইয়ালৈ আহিছিল আৰু তেওঁলোকে নিজৰ নিৰৰ্থক প্ৰশ্নৰ মূলা দিবলগীয়া হৈছিল। এইটোনো কি মনত ৰাখিবলগীয়া কথা ? আকৌ কেতিয়াবা যেতিয়া তেওঁলোকৰ নিচিনা মানুহ ইয়ালৈ আহিব, তেতিয়া তেওঁলোকে শিলৰ তলত কেইটামান মানুহৰ জঁকাৰ চিন পালেহেঁতেন আৰু তেওঁলোকে সঁচা মিছা কল্পনাক আধাৰ কৰি দুই এটা সাধুও সাজিলেহেঁতেন।

যাওঁতে যাওঁতে আমি ভাগৰি পৰা নাছিলোঁ ; কিন্তু টেচা পানীৰ জোঙা শিলৰ ওপৰত শুদা ভৰিৰে খোজ কাঢ়োঁতে যে ভৰিৰ বিষ উঠিছিল, সেইটো কথা অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰোঁ। সেই গুহাত প্ৰবেশৰ বিচিত্ৰতাৰ কথা ভাবি ভাবি আমি নিজে নিজেই সজুই হৈছিলোঁ। ভিতৰ ফালেনো কিমান দূৰ আগ বাঢ়ি যাব পাৰি ? শেহত আগ বঢ়াব উৎসাহ কমি আহিল। কিন্তু মনে কবলৈ ধৰিলে, পৰাজিত হৈ কেনেকৈ উলটি যাম ? যেতিয়া

ইয়ালৈ ঘাতিলোৱেই, তেতিয়া সিপাবলৈ যোৱা উচিত। যি সিটো পাৰ চাব নোখোজ — সেইটো মানবী মন নহয়।

আক অলপ আগ বাঢ়ি যোৱাৰ পাছত সেই ঠাই অলপ বহল হৈ গ'ল। পানীৰ ভীষণতাও কমি আছিল। এই কাৰণে আমি বুবিয়কৰ দৰে ভাবি ললোঁ। যে ইয়াৰ পাছৰ দৃশ্য নিশ্চয় নীৰস হ'ব। এতিয়া তালৈ নগলেও হ'ব। আমি উলটি আহিলোঁ। আকৌ সেই দৃশ্য, সেই শব্দ। সেই প্ৰশ্ন। সেই ভাববোৰ।।।

সেই গুৰাৰ বা বাহিৰলৈ ওলাওঁতে ঠিক যোল মিনিট লাগিছিল।। মই নিজৰ অভ্যাস অনুসৰি এই যাত্ৰাৰ স্মাৰকৰূপে দুটা সুন্দৰ মিত্ৰি শিল ললোঁ। আক আন্ধাৰত বেগাই খোজ কাটি বাঢ়ি যাব লাগিছে। মনত বেবল এটা পল্ল ফাগিছিল, শক্তিমান কোন? এই বজ্জকায় পূৰণী পৰ্বত নে নাই এই নম্ৰ অশ্বচ আগ্ৰহাল জীৱন-ব্ৰতী সংগাগ্ৰী জলপাশী?

৫৩। নাগিনী নদী তীস্তা

কেইবছৰমানৰ আগতে যেতিয়া দাৰ্জিলিং আৰু কালিমপুৰ পিনে গৈছিলোঁ, তেতিয়াই মই প্ৰথম তীস্তা নৈ দৰ্শন কৰিছোঁ। প্ৰথম দৰ্শনতে তীস্তাৰ প্ৰতি মোৰ অগাধ ভালপোৱা জন্মিল। যদি মই তীস্তাৰ সন্মুখে কোনো পৌৰাণিক আখ্যান বা মাহাত্ম্য জানিলোঁহেঁতেন, তেতিয়াহলে তেওঁৰ প্ৰতি মোৰ মনত ভক্তি ভাৱৰ জন্ম হ'লহেঁতেন। কিন্তু যেতিয়া এই নৈয়ে তিমালয় পৰ্বতৰ মাজেদি নিজৰ পথ পৰিষ্কাৰ কৰি, শিল খুন্দিয়াই প্ৰবাহৰ মাজত পৰি থকা সৰু ডাঙৰ শিল মছন কৰি আৰু নানা তৰহৰ গাছনি মাৰি দৌৰি আহে, তেতিয়া তেওঁৰ উৎসাহ, দৃঢ়তা আৰু তেওঁৰ অক্ষমতা দেখি তেওঁৰ প্ৰতি মোৰ ভক্তি নহয়, বৰং প্ৰেম আৰু ভালপোৱাহে ওপজে।

যেতিয়া মই প্ৰথম তীস্তা দৰ্শন কৰিলোঁ, তেতিয়া মনে মনে লংকল্প কৰিলোঁ যে এই নৈ খনৰ অলপ নহয় অলপ পৰ্বতীয়া জীৱন নিশ্চয় চাব

নাগিব। কৃত গতিৰে বৈ থকা পৰ্বতীয়া নৈৰ ওপৰত বেত বা বচিৰে যি বিপদজনক দলং সজা হয়, তাৰ ওপৰত থিয় হৈ প্ৰবাহৰফালে চাই থাকিলে এক বিচিত্ৰ অনুভূতি জাগে। এনেকুৱা লাগে যেন এই দলঙে নৈৰ প্ৰবাহৰ সৈতে কিবা বিজ্ঞাবলৈহে ওপৰফালে দৌৰি গৈছে। যিমান সময়লৈকে আমি মনোযোগেৰে চাই থাকোঁ, সিমানেই এই ভ্ৰান্তি বাচি যায়।

এদিন মই মনে মনে ভাবিলোঁ ইয়াক ভুল বুলি কিয় ভাবিম? ই এক-বকমৰ দীক্ষা। এই অনুভৱৰ্থাৰ প্ৰকৃতিয়ে আমাক কয় যে এই পানীবোৰ পৰ্বতৰপৰা আহি যিমান নিম্নতাবে পথাৰৰফালে দৌৰি গৈছে আৰু সাগৰক বিচাৰি আছে, তামালোকেও সিমান নিৰ্ভয়তাবে আৰু অদম্য কৌতূহলেৰে এই প্ৰবাহৰ পাৰে পাৰে সকলো বাধা-বিঘিনি নেঙচি ওপৰফালে ওচি যোৱা আৰু এই নৈৰ উৎস স্থান নিচাৰি লোৱা।

যেতিয়া কোনো পৰ্বতীয়া নৈ সৰোবৰৰ পৰা ওলাই আহে তেতিয়া তাক সৰ হু বা সৰোজা বুলি কোৱা হয়। যোতিয়া তেওঁ পৰ্বতৰ শিখৰৰ কোলাত এক হৈ থকা হিম-বাশিৰপৰা ওলায়, তেতিয়া তেওঁক হৈমৱতী বুলি কোৱা উচিত। এনেয়েতে পৰ্বতৰ পৰা ওলোৱা সকলো নৈৰে সাধাৰণ নাম পাৰ্বতীহে। হিমালয়-পতাৰ এই সকলো জীয়াৰীৰ নাম যদি গোটাৱা হয়, তেতিয়াহলে তাৰ সংখ্যা কেইবাশও হৈ যাব।

জীৱাৰ আচল নাম ত্ৰিশ্ৰোতা। উত্তৰ-পূব আফ্ৰিকাত নীল নৈৰ ছটা বেলেগ বেলেগ উৎস স্থান আছে আৰু দুয়োৰো প্ৰবাহ দূৰ দূৰণিৰ সৰোবৰৰ পৰা ওলাই আহিছে। পাতল নীল বৰণ আৰু ডাঠ নীল বৰণ দুয়োৰো সঙ্গমত মিচৰ দেশৰ মাতা একেবাৰে নীলাস্বৰী হৈ পৰিছে। এইদৰেই জীৱাৰ জন্মও তিনিটা শ্ৰোতৰ সঙ্গমৰপৰা হয়। এটা শ্ৰোতৰ নাম হৈছে 'লাচেন্ চু'। এই নৈ 'পাব-হন বী' শিখৰৰ ওপৰৰপৰা ওলাই অহা 'চো-লহামী' আৰু 'গোৰডামা' এই দুখন সৰোবৰৰ পানী লৈ বাট উলিয়াই উলিয়াই প্ৰথমে পশ্চিমফালে বৈ গৈছে। তাৰ পাছত লাহে লাহে দক্ষিণফালে মূৰ ঘূৰাইছে। যি ঠাইত এই দুয়োৰো সঙ্গম হৈছে, সেই ঠাইত চুঙ্গ-পাঙ্গৰ বৌদ্ধ মন্দিৰ আছে। 'লাচেন চু' আৰু 'লাচেন চু' এই দুয়োখন নৈৰ সঙ্গমত যি নৈৰ জন্ম হৈছে সেই নৈৰ লগত পঞ্চ-জিয়াকৰ (কাঞ্চনজঙ্ঘা), সীমৰহো

আক সিনো লো চু এই তিনিটা গগনভেদী শিখবৰ পানীক আনোতা তালুজ চুব মিলন হয়। তাৰ পাছত এই তিনিটা স্রোতৰ পৰা তীন্তাব জন্ম হয় আৰু এওঁ আকৌ একেবাৰে দক্ষিণ ফালে বৰলৈ ধৰে। অলপ আগ বাচি যোৱাৰ পাছত তেওঁ সোঁ আৰু বাওঁফালে বহুত সৰু-ডাঙৰ নৈ পায়। ইয়াৰ ভিতৰত দিক্ চু, বোবো চু, বোঙ্গনী চু, বজপো চু মহত্বপূৰ্ণ আৰু বঙ্গীত চু ডাঙৰ। যিবোৰ ঠাইত দুখন নৈৰ সঙ্গম হয়, সেইবোৰ ঠাইত এটা এটা বোদ্ধ মন্দিৰ পোৱা যায়, ইয়াৰ মামুহে যাক গোম্যা বুলি কয়।

যেতিয়া মই তীন্তাব আকৰ্ষণত সকলোতকৈ আগতে এই পৰ্বতত প্ৰবেশ কৰিছিলোঁ, তেতিয়া মই বঙ্গীত নৈৰ সঙ্গম আৰু বজপো নৈৰ সঙ্গম দেখিছিলোঁ। ইয়াত সঙ্গমৰ দুয়োটা স্রোতৰ বজ বেলেগ বেলেগ হয়। এইবাৰ এই দুয়োটা সঙ্গম মই হেপাহ পলুৱাই চালোঁ। চিকিমৰ ৰাজধানী গেজটকৰ পূবফালৰ নৈ বোবো চু আৰু বোঙ্গনী নৈৰ সঙ্গমো মই সিগটকত দেখিলোঁ। সঙ্গম অৰ্থাৎ—জীৱিত কাব্য।

মিদৰে মহাৰিজন লাভ কৰিবৰ কাৰণে বহুত বজাৰ সৈন্য এক হলে তেওঁলোকৰ সংকল্প-শক্তি বৃদ্ধি হয়, সেইদৰেই এই সকলো নৈৰ জলভাৰ পাই তীন্তা নৈয়ো জলবতী, বেগবতী আৰু সংকল্পশালিনী হৈ পৰে আৰু পৰ্বতৰ সৈতে যুঁজি যুঁজি মুকলি পথাৰত উপস্থিত হয়। এইবাৰ তেওঁ শিলিগুড়িলৈ নগৈ জলপাইগুড়িৰ পথেদি বাংলা দেশত প্ৰবেশ কৰে আৰু বংপুৰ দৰ্শন কৰি শেহত আহি ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ লগত মিলে।

আমাৰ পূৰ্বপুৰুষসকলে নৈক চুভাগত বিভক্ত কৰিছিল। যেতিয়া কোনো নৈয়ে অসংখ্য নৈৰ পানী লৈ পৰিপুষ্ট হয়, তেতিয়া তাক ‘মুক্তবেণী’ বুলি কয়। বহু গঙ্গা, শ্যাম যমুনা আৰু ‘মধ্য গুপ্তা’ সম্বন্ধীয়া মিলি প্ৰয়াগ ৰাজৰ ওচৰত ত্ৰিবেণী হৈছে। শেহত যেতিয়া সেই নৈ স্বয়ং অসংখ্য বিভাগত বিভক্ত হৈ যায়, আৰু অসংখ্য মুখেৰে সাগৰৰ লগত মিলেগৈ, তেতিয়া তাক ‘মুক্ত বেণী’ বুলি কয়। নৈৰ জীৱনক আমি আন ধৰণেৰেও চুটা ভাগত ভাগ কৰিব পাৰোঁ। পৰ্বতত আৱদ্ধ জীৱন আৰু মুকলি পথাৰৰ মুক্ত জীৱন। গঙ্গা নৈৰ পৰ্বতীয়া জীৱনৰ হৰিগাবৰ ওচৰত ওৰ পৰে। আকৌ য’ত মাটি টান তাত এওঁ এটা ধাৰা তৈয়াৰ কৰি লয়।

কিন্তু য'ত বড় প্রদেশের দবে শিল নাইকিয়া আক দয়তল ভূমি হয়, তাত তেওঁ অসংখ্য ধাৰা বোরাই দিয়ে। নৈব পার্বত্য জীবন যে কুয়াবীৰ জীবনৰ নিচিনা বাঙালী হয়। কিন্তু পথাৰলৈ যোৱাৰ লগে লগে তেওঁ প্রকাশকলৰ মাড় হৈ পৰে আক নিজৰ স্তন পানৰ দ্বাৰা অক্ষয় খেতি পৰিপূৰ্ত্ত কৰে। দাৰ্জিলিং আক কালিম্পঙৰ পৰ্বতৰপৰা ওলোৱাৰ পাছত তীৰ্ত্তাই কেৱল দুই এটা বন্ধন সহ কৰিব লগীয়া হৈছে। ইয়াৰ ভিতৰত প্রথম হৈছে অসমৰফালে যোৱা বেলৰ দলংবোৰ আক দ্বিতীয় ভাৰতবৰ্ষই নতুনকৈ সজা অসম লিঙ্গৰ দলং আক আমাৰ দ্বাৰা নিৰ্মিত বাংলা দেশ হাতলৈ যোৱা বংগুৰৰ ওচৰৰ দলং।

তীৰ্ত্তা নৈব মুক্ত জীবন অলপ বিচিত্র ধৰণৰ। সম্ভৱ ভিক্ষুতৰ বহুপতি প্রথা তেওঁৰ মনত আছে। এটা সময় আছিল, তেতিয়া 'তীৰ্ত্তা' গঙ্গা নৈব লগত মিলি গৈছিল। এই এশ দুশ বছৰৰ ভিতৰত তেওঁ বহুত পৰাক্ৰম দেখুৱালে আক তাৰ মানুহৰ পৰা 'পাগল' নামো পালে। আৰ্জিও তাৰ এটা প্রবাহ তীৰ্ত্তা নামত, দ্বিতীয় প্রবাহ বুঢ়ী তীৰ্ত্তা আক তৃতীয় প্রবাহ মৰা তীৰ্ত্তা নামেৰে জনাজাত। তেওঁ নিজৰ জলবাশি কৰতোৱা নৈক দি চালে, যাখাতকো দিলে। মুকলি ঠাইত তেওঁ যুক্তবেণী আক যুক্তবেণী দুয়োটায়েই হয়। তীৰ্ত্তাৰ চকল স্বভাৱক চিনি পোৱা আক তেওঁক অনুন্নয় কৰা মানুহৰ কাৰণে বৰ সহজ নহয়। তেওঁ ইমান স্থানান্তৰিত হৈ আছে যে তেওঁৰ বহুতো প্রবাহক স্থায়ী নাম দিয়া আক সেইবোৰক মনত ৰখা অসম্ভৱ। 'কালিকা পুৰাণত' তীৰ্ত্তাৰ প্রসঙ্গ আছে বুলি কোৱা হয়। তাত এনেকুৱা কথা আছে, যে দেবী পাৰ্বতীয়ে হেনো কোনো অসুৰৰ লগত যুঁজিছিল। সেই মন্ত অসুৰে কৈছিল যে মই সদাশিৱক উপাসনা কৰিম, কিন্তু পাৰ্বতীক নকৰোঁ। সেই অসুৰৰ লগত পাৰ্বতীৰ ঘোৰ যুদ্ধ হ'ল। যুঁজোতে যুঁজোতে অসুৰৰ বৰ পিয়াহ লাগিল। তেওঁ সদাশিৱক প্রাৰ্থনা কৰিলে যে "হে প্রহু ! মোৰ পিয়াহ ওচাই দিয়া।" কি আচৰিত ! সদাশিৱক প্রাৰ্থনা কৰাৰ লগে লগে পাৰ্বতীৰ স্তনৰপৰা স্তন ধাৰা বাগৰিবলৈ ধৰিলে। সেয়েই হৈছে আমাৰ তীৰ্ত্তা। এই নৈয়ে অসুৰেশ্বৰৰ তৃষ্ণা দূৰ কৰিছে। সেই কাৰণে ইয়াৰ নাম তৃষ্ণা হ'ল বুলি কোৱা হয় আক তৃষ্ণাবে প্রাকৃত কণ হৈছে

তীক্ষ্ণ। আমি বুজিব নোৱাৰো যে কেনেকৈ নৈক কোনোবাই ভুজা বুলি কব পাৰে। ‘ভুজা’ৰ ‘ভুজ্জা’ হব পাৰে। কিন্তু ‘ন’ কাবৰ লোপ হৈ যোৱাটো ভাল নালগে।

বিয়েই হওক, তীক্ষ্ণৰ জীৱন-ক্ৰম আৱদ্ধবপৰা শেষলৈকে আকৰ্ষক আৰু শব্দপীৰ। পৰ্বতৰ যি ঠাইত এই নৈ বয়, তাত বৰ গৰম। সেই কাৰণে তাত বৰ মেলেবিয়া হয়। বোধকৰোঁ সেই কাৰণেই তীক্ষ্ণৰ নামত কোনো লোক-সীত পোৱা নাযায়।

কিন্তু এতিয়াতো আমি বিজ্ঞানৰ যুগত প্ৰবেশ কৰিছোঁ। মেলেবিয়া মহাৰো চিকিৎসা হব পাৰে। য’ত জোৰেৰে নৈ বৈ যায় তাত তাৰ ওপৰত যন্ত্ৰ লগাই তাৰপৰা যথেষ্ট কাম লব পাৰি। সত্তৰ শতাব্দীৰ উদ্ভাস পাঁচ-সাত-হেজাৰ ফুট ওপৰৰ পৰা। যেতিয়া তেওঁ পৰ্বতীয়া উপত্যকা এৰে তেতিয়া তেওঁৰ উচ্চতা সাগৰৰ মাত্ৰ সাতশ ফুট হৈ হয়। চাওঁতে চাওঁতে যি নৈ ছেউজাৰ ফুট ওপৰলৈ উঠে, লাগিলে তেওঁৰ পৰা যি কোনো কাম লব পৰা যায়। এই নৈৰ পৰা কাঠ ফলা আৰু আটা গিহাৰ কাম লোৱা হৈছে। এতিয়া বিজুলী শক্তি উৎপাদন কৰা ডাঙৰ কামো লোৱা হব। তেতিয়াহলে গোটেই চিকিম বাজাৰ কপেই সলনি হৈ যাব।

আমাৰ ধৰ্মপ্ৰাণ পূৰ্বজসকলে সকলো কথা ধাৰ্মিক দৃষ্টি ভঙ্গিৰে চাইছিল। এঠাইত আমি দেখিলোঁ যে পাহাৰৰ সোঁতৰ মুখত এটা চক্ৰ থৈ তাৰ দ্বাৰা ‘ওম্ মণিপদে হং’ শ্লোক জপ কৰাইছিল আৰু এইদৰে কৰা জপৰপৰা যন্ত্ৰৰ গৰাকীসকলে তাৰ পুণ্য লাভ কৰিছিল।

এনেকুৱা পুণ্যৰ ডাঙৰ অংশ নৈয়েহে পোৱা উচিত।

ভাৰতৰ প্ৰায় উত্তৰ-পূব সীমাৰ ওচৰত লোহিত্য বা ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ পাৰত ব্ৰহ্মকুণ্ড বা পবনুৰাম কুণ্ড নামৰ এখন তীৰ্থস্থান আছে। তিব্বত, চীন আৰু ব্ৰহ্মদেশৰ সীমাৰ ওচৰত, উপজাতিবোৰৰ মাজত ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ এইখন এখন প্ৰাচীন শিবিৰ আছিল।

পশ্চিম সাগৰৰ পাৰত মহাম্ৰিষ ঈশ্বৰ ভাৰ্গৱ পবনুৰামে যিসকল ব্ৰাহ্মণক বহুৱাইছিল, সেই পবনুৰামেই গোটেই ভাৰতবৰ্ষ যাত্ৰা কৰি কৰি শেহত আহি উত্তৰ-পূব সীমান্তত অৱস্থিত ব্ৰহ্মকুণ্ডৰ ওচৰতে শান্তি পাইছিল। এয়েই হৈছে এই ঠাইৰ মহাত্মা।

যেতিয়া মই অসমলৈ গৈছিলোঁ, তেতিয়া মোৰ পবনুৰাম কুণ্ডলৈ গৈ তাত স্নান-পান আৰু দান আদি পুণ্য কাম কৰিবলৈ বৰ হেঁপাহ হৈছিল। কিন্তু ৰাজনৈতিক, ভৌগোলিক আৰু পৰিস্থিতিৰ জটিলতাৰ কাৰণে আজিলৈকে মোৰ সেই ঠাইলৈ যোৱা সম্ভৱ হোৱা নাছিল। যেতিয়া শুনিলোঁ যে মহাত্মাজীৰ চিতা-ভগ্ন অগ্ন্যস্ত তীৰ্থবদৰে পবনুৰাম কুণ্ডটো বিসৰ্জন কৰা হৈছে, তেতিয়া তালৈ যোৱাৰ আগ্ৰহ মোৰ বিশৃংগ হৈ পৰিল। এইবছৰ অসমৰ কেইজনমান কৰ্মী ১২ ফ্ৰেব্ৰুৱাৰীত 'সৰ্বোদয় মেলা'ৰ কাৰণে যেতিয়া তালৈ যাব বুলি শুনিলোঁ, তেতিয়া মই মনে মনে ঠিক কৰি পেলালোঁ যে এই সুযোগ হেৰুৱা উচিত নহয়। পলাশবাৰীৰ ওচৰত কেইবছৰমানৰপৰা আবদ্ধ হোৱা মৌমান আশ্ৰমৰ শ্ৰীভূবনচন্দ্ৰ দাসে মোক অসমলৈ মতাৰ লগে লগে মই আহিলোঁ।

বাৰে বাৰে পৃথিৱী ভ্ৰমণ কৰি ভূগোল-বিজ্ঞা বুজি কৰা আমাৰ যি সকল ভূগোলবিদৰ কথা পুৰাণত পঢ়িবলৈ পাওঁ, তাৰ ভিতৰত নাৰদ, ব্যাস, দত্তাত্ৰেয়, পবনুৰাম আৰু বলৰামৰ নাম সৰ্বজন বিদিত। ইয়াৰ ভিতৰত ব্যাস আৰু পবনুৰাম নিজৰ নিজৰ মহান কীৰ্ত্তিৰ কাৰণে অমৰ হৈ আছে। বহুৰি ব্যাসে যিদৰে ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ সংগঠন আৰু প্ৰচাৰৰ কাম কৰিলে, বোধকৰোঁ সেইদৰে আৰু আন কোনেও কৰিব পৰা নাই। সেট কাৰণেহে ডেৰ্ড ৰেণ্ড-বাস (organiser)ৰ উপনাম পালে। ডেৰ্ডৰ আটল নাম কক্ষ

ঐশ্বৰ্য্যপৰে আছিল। পবিত্ৰবাম আছিল অগত্যা ঐশ্বৰ্য্য নিচিনা সংস্কৃতি-বিস্তাৰক (Pioneer of culture)। প্ৰাচীন কালত যমুনা জাতিয়ে জীয়াই থাকিবৰ কাৰণে অৰণ্যৰ লগত আৰু অৰণ্যত থকা জীৱ জন্তুৰ লগত দাকণ যুদ্ধ কৰিব লগীয়া হৈছিল। কেইবাবাৰো অৰণ্যই আক্ৰমণ কৰি মানৱ সংস্কৃতিক আশ্বলাং কৰিও পেলাইছিল। ইয়াৰ প্ৰমাণ আজিও কছোড়িয়াৰ আনকোৰবাট আৰু আনকোৰধোমত পোৱা যায়।

ওখ ওখ ৰাজপ্ৰাসাদ আৰু ডাঙৰ ডাঙৰ মন্দিৰৰ শিখৰলৈকে মাটিৰ দ'ল বান্ধি আছে, আৰু অৰণ্যৰ মহাযুদ্ধবোৰে তাৰ ওপৰত নিজৰ পতাকা আঁৰি দিছে। আমাৰ ইয়াতো অসংখ্য সৰু-ডাঙৰ মন্দিৰবোৰ জৰি গছৰ শিপাৰ জালত অৱদ্ধ হৈ বেকাবেকি হৈ পৰিছে। এনেকুৱা যুগত পবিত্ৰ (কুঠাৰ) লৈ মানৱ সংস্কৃতিক ৰক্ষা আৰু বিস্তাৰ কৰাৰ কাম কৰিছিল ভগৱান পবিত্ৰবামে। পুৰাণৰ সাধুত কোৱা হৈছে যে জন্ম হওঁতেই পবিত্ৰবামৰ হাতত পবিত্ৰ আছিল। যি লৰা ধনী মাক-বাপেকৰ ঘৰত জন্মে, ইংৰাজীত তাৰ সম্বন্ধে কয়—“He is born with a silver spoon in his mouth”—এই লৰাই মুখত ৰূপৰ চামোচ লৈ জন্ম লৈছে। পবিত্ৰবামৰ ক্ষেত্ৰতো এনেকুৱা কথাই আছিল।

পবিত্ৰবাম জাতিত ব্ৰাহ্মণ আছিল, কিন্তু তেওঁৰ সকলোবোৰ সংস্কাৰ আছিল ক্ষত্ৰিয়ৰ নিচিনা। অৰণ্যনাশ কৰিবৰ কাৰণে কুঠাৰ মাৰ্বোতে মাৰ্বোতে তেওঁ সম্ৰাট মহাস্বৰ্জ্জুনৰ এহেজাব হাতৰ ওপৰতো কুঠাৰ মাৰিছিল আৰু ক্ষত্ৰিয়ৰ আতঙ্কত ফুৰু হৈ তেওঁলোকৰ বিৰুদ্ধে ২১ বাৰ যুদ্ধ কৰিছিল। এই ক্ষত্ৰিয় ৰূপ ব্ৰাহ্মণে ২১ বাৰ ক্ষাত্ৰ পদ্ধতিত ক্ষত্ৰিয়-বোৰৰ নাশ কৰাৰ চেষ্টা কৰিছিল। তেওঁৰ এই অমৃতৰকতেওঁৰ অমুগামী ব্ৰাহ্মণ ৰূপ ক্ষত্ৰিয় গৌতম বুদ্ধই নিজৰ কাহিনীত উল্লেখ কৰি ধৈ গৈছে।

এই পবিত্ৰবামৰ খঙাল বাপেকে নিজৰ আনবোৰ পুতেকক আদেশ দিলে যে—“তোমালোকৰ মাব কুলটা, এওঁক মাৰি পেলোৱা।” তেওঁলোক সকলোৰে আপত্তি কৰিলে। এইবাব জমদগ্নিৰ ক্ৰোধাঘি আৰু বাঢ়ি গ'ল। ডেডিয়া তেওঁ পবিত্ৰবামৰ ফালে চাই কলে—“ৰোপাই, ভই যোৰ কথা বাৰ।

এই বেণুকাৰ যাবি পেলা।”—কুঠাব যবাত অত্যন্ত আজাবাহী পুতেক চিন্তাত নশ্বিল। তৎক্ষণাত তেওঁ মাকৰ মূৰ ছিটি পেলালে। বাপেক প্ৰসন্ন হ’ল আৰু কলে—‘তোক বিমান বৰ লাগে মাগ। তই মোৰ প্ৰিয় কাম কৰিছ।’ পুতেকৰ এতিয়া সুযোগ মিলিল। বাপেকৰ সকলো তপস্যা তেওঁ চাবিটা বৰত চেপি উলিয়াই ললে। “মোৰ আয়ে আকৌ জীৱন লাভ কৰক। মোৰ ভাই কেইটাক আপুনি শাপ দি জড়-পাষণ কৰি পেলালে, সিহঁত আকৌ জী উঠক : নিজৰ হত্যা আৰু শাস্তিৰ কথা সিহঁতে যেন পাহৰি পেলায়। মই মাতৃহত্যা পাপৰপৰা মুক্ত হৈ যাওঁ আৰু চিৰজীৱী হওঁ।” বাপেকে কলে—“মই তোক আন সকলোবোৰ বৰ দি দিম, কিন্তু মাতৃ-হত্যাৰ পাপ ধুব পৰা শক্তি মোৰ তপস্যাতে নাই।” বাপেকৰ কথা শুনি অনুভূত পবিত্ৰৰায় তাৰপৰা গুচি গ’ল। পাহত গৈ পবিত্ৰধৰ (কুঠাব খাৰী) বাক ধনুৰ্ধাৰী বামে পৰাস্ত কৰিলে। কিয়নো তেতিয়া যুদ্ধ কলাৰ যথেষ্ট উন্নতি হৈছিল। কুঠাবতকৈ ধনুকাঁড়ৰ শক্তিহে বেচি আছিল, আৰু এই কাঁড় বহুত দুৰলৈকে গৈছিল। পবিত্ৰৰামে ভাৰত ভ্ৰমণত নিজ আয়ুস ক্ষয় কৰিলে। অসংখ্য তীৰ্থ আৰু সন্ত সকলৰ দৰ্শন কৰিলে। তেওঁৰ মনত শাস্তিৰ ভাৱ জাগি উঠিল। আৰু লোচিত ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ পাৰ ব্ৰহ্মকুণ্ডত তেওঁৰ হাতৰপৰা কুঠাব এবাই পৰিল। ইয়াতেই তেওঁ অজ্ঞৰপৰা সন্ন্যাস গ্ৰহণ কৰিছিল আৰু এই কাৰণেই এই তীৰ্থৰ ইমান মাহাত্ম্য। পবিত্ৰৰামৰ জীৱনীত পশ্চিম ফালৰপৰা আৰম্ভ কৰি উত্তৰ-পূব সীমান্তলৈকে ভাৰতৰ এটা যুগৰ, সম্পূৰ্ণ ইতিহাস আহি পৰে। পবিত্ৰৰাম কুণ্ডলৈ যাত্ৰা কৰোঁতে কেইবা জনো সাধু-সন্ন্যাসীয়ে ইয়াৰ পৰ্বতীয়া জাতিবোৰক ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ দীক্ষা দিছে। এই প্ৰদেশত এনেকুৱা জনশ্ৰুতি আছে যে কল্লীণী আমাৰ ইয়াৰহে ৰাজকুমাৰী আছিল, সেই কাৰণে ত্ৰীকক্ষ আমাৰহে কোঁৱাই।

বিদৰে ইয়ালৈ প্ৰাচীন কালৰ সাংস্কৃতিক অগ্ৰদূত আহিছিল, সেইদৰেই ‘অৰেব’ৰ উপদেশ দিয়া বুদ্ধ ভগৱানৰ শিষ্যও আছিল চাগৈ। বৌদ্ধ ভিক্ষুসকল হিমালয় পাৰ হৈ ডিব্ৰুগড়লৈকে গৈছিল। আৰু জলপথেদি চীমলৈকে গৈছিল। ইয়াৰ পাহত ত্ৰিশঙ্কৰ দেৱৰ যুগত অসম প্ৰান্তত

অহিংসা ধৰ্মৰ নতুন ঢল আহিল। খ্ৰীশ্চব্দেৰে গোটেই অসম প্ৰদেশত সুদীৰ্ঘ কাল বৈষ্ণৱ ধৰ্মপ্ৰচাৰ, নাট্য-সঙ্গীত, চিত্ৰকলা আদিৰ যোগেদি সমাজ সংস্কাৰ আৰু সংস্কৃতি বিস্তাৰৰ কাম কৰিছিল। এইদৰেই মণিপুৰৰ কালেও খ্ৰীষ্টভক্ত মহাপ্ৰভুৰ বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ প্ৰচাৰ হৈছিল।

মহাত্মা গান্ধীৰ অহিংসা ধৰ্মৰ সকলোতকৈ ডাঙৰ সভ্যাগ্ৰহ আন্দোলনৰ ঢল অসমতো লোমাইছিল। ইয়াৰ সকলোতকৈ বেছি প্ৰভাৱ খাছীয়া, নগা, মিছিমি, আবৰ, ডফলা আদি পৰ্বতীয়া জাতিবোৰৰ ওপৰত পৰা উচিত। এই কাৰণে মিলং, কহিমা, মণিপুৰ, শদিয়া আদি প্ৰধান কেন্দ্ৰবোৰৰ দাঁতি কাৰ্যবত যথেষ্ট আশ্ৰম স্থাপন কৰা প্ৰয়োজন। ইয়াৰ ভিতৰত শদিয়া এখন এনেকুৱা ঠাই য'ত ওচৰত ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ লগত বহুত নৈ আৰু উপনৈ আহি মিলিছে। ব দিহিং, টেঙাপানী, লোহিত, ডিগাক, দেৱপানী, কুণ্ডল, দিৰং, চেচেৰী, দিহং, লালী, আদি অসংখ্য নৈয়ে ব্ৰহ্মপুত্ৰক নিজৰ পানী দি শক্তিশালী কৰি তুলিছে। শদিয়াৰপৰা অসংখ্য বাট বিভিন্ন দিশেদি গৈ শত শত পৰ্বতীয়া জাতিৰ সেৱা কৰিছে। শদিয়াৰ ওচৰ পাছৰত যিবোৰ মিছিমি মাহুহ আছে, তেওঁলোক বৰ সবল সম্ভাৱৰ। সম্ভৱ সেই কাৰণেই তেওঁলোকৰ ভিতৰত সভ্য সমাজৰ কিছুমান ছুপ'ৰ্ণ আৰু বোগ বিয়পি পৰিছে। মূল ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ উত্তৰ নাম দিহং। তাৰ আগত যেতিয়া তেওঁ মানস সৰোবৰৰপৰা ওলাই হিমালয়ৰ পূবফালে বৈ আছে, তেতিয়া তেওঁক চম্পো বোলা হয়।

এই সকলো নৈৰ পাৰত আমাৰ যি সকল পৰ্বতীয়া ভাই আছে, তেওঁলোকক আপোন কৰি লোৱা আমাৰ পৰম কৰ্তব্য। চৰকাৰৰ যোগেদি এই কাম সম্পূৰ্ণভাৱে হ'ব নোৱাৰে। ইয়াৰ কাৰণে পৰম্পৰাম, বৃদ্ধদেৱৰ নিচিনা সংস্কৃতিবিদ মহাপুৰুষ সকলৰ প্ৰয়োজন। অৰ্থাৎ তেওঁৰ ভিতৰত নতুন দৃষ্টি, নতুন শক্তি আৰু নতুন আদৰ্শ থাকিব লাগিব।

এই সকলোবোৰ কাম কোনে কৰিব? এই কাম হৈছে ভাৰতৰ নৱ-যুগক আৰু যুৱতীসকলৰ। খ্ৰীষ্টান মিচনৰীয়ে নিজৰ দৃষ্টিৰে ভাল বেয়া বহুত বকয়ৰ কাম কৰিলে। তেওঁলোকে যে সদায় নিঃস্বার্থভাৱে কাম কৰিছে সেইটোও আমি ক'ব নোৱাৰোঁ। এনেকুৱা অৱস্থাত দেশৰ নেতাসকলে উদাৰ দৃষ্টিত

এই সকলো ঠাই নিৰীক্ষণ কৰিব লাগিব আৰু নহ-যুৱক সকলক মানৱতাব
নামত শুদ্ধ সংস্কৃতিৰ প্ৰেৰণা দিবৰ কাৰণে এই প্ৰদেশলৈ পঠাব লাগে।

বাৰ্দ্ধা ২১-৩-৫০ চন

৫৫। হুগবাকী মাত্ৰাজী ভনী

এই হুগবাকী ভনীৰ প্ৰতি মোৰ অসীম সহানুভূতি আছে। মাত্ৰাজ
নগৰে যিদৰে এওঁলোকৰ মহত্ব বঢ়াইছে, সেইদৰে এওঁলোকক উপেক্ষাও
কৰিছে।

এনেয়েতে মাত্ৰাজ নগৰৰ মহত্ব কৃত্ৰিম। তাৰ ওচৰত কোনো সুন্দৰ
পৰ্বত, কোনো মহানদী বা বীপ নাই। বেহা-বেপাৰৰ বা সাময়িক দৃষ্টিত
মাত্ৰাজৰ কোনো প্ৰকৃত মহত্ব নাই। কিন্তু ইতিহাস-ক্ৰমৰ কাৰণে ইংৰাজে
এই ঠাইক মনোনীত কৰিব লগীয়া হ'ল। এই নগৰৰ প্ৰতি যে ইয়াৰ স্থানীয়
মানুহৰ ভালপোৱা কম আছিল, সেইটো কোনেও কব নোৱাৰে। যি সকল
ভাৰতীয় বা আদিবাসী নদীমালে এই নগৰৰ নামকৰণ 'চন্নপট্টনম্' বা 'সুৰ্ণ
নগৰী' কৰিছিল, তেওঁলোকে এই নগৰৰ সম্বন্ধে পূৰ্ববৰ্ত্তনাই ভাবিছিল
নেকি? সিয়েই নহওক, যেতিয়াৰ পৰাই ইংৰাজসকল ইয়াত বসবাস
কৰিলে, তেতিয়াৰ পৰাই এই নগৰৰ ভাগ্য আৰু বৈভৱ বাঢ়িবলৈ ধৰিলে।
লগতে এই নগৰৰ সেৱিকা এই হুগবাকী ভনীৰ ভাগ্যও পৰিবৰ্ত্তন হৈ গ'ল।
এগবাকীৰ নাম হৈছে 'কুবম্' আৰু আন গবাকীৰ নাম 'অভয়া'। এই
হুয়োখন নৈ পূৰ্বগামী হৈ বন্ধোপলাগৰ বা পূৰ্ব সাগৰৰ লগত গৈ মিলিছে।

মাত্ৰাজ আৰু তাৰ দাঁতি কাষৰ ভূমি একেবাৰে সমতল। ইয়াত সৰু-
ডাঙৰ অসংখ্য পুখুৰী আৰু সৰোবৰ আছে। কিন্তু এতিয়া ইয়াৰ সৌন্দৰ্য্য
হান হৈ গৈছে। যুক্তি-তৰ্কৰ দ্বাৰা বৃদ্ধিৰ পাবি যে যদি সমতল ভূমি হয়
আৰু তাত খিলঙটি নাথাকে, তেতিয়াহলে নৈৰ নিজৰ পথ পোনাই নিয়াত
একো অসুবিধা নহয়। কিন্তু নৈ বোৰৰ ভিতৰত এনেকুৱা নিয়ম নাথাকে।
কিছু দূৰলৈকে নৈ এফালে আগবাঢ়ি যায়, তাৰ পাছত তাৰ পৰা ভাগবি

আনফালে মুৰ কৰে আৰু দিশ দলায়। এই দৰেই সাপৰ নিচিনা গতিৰে গৈ থাকে।

এনেকুৱা ক্ষেত্ৰত পৰ্বতীয়া নৈবোৰ নিকশায় হৈ পৰে। পৰ্বত আৰু টিলাৰ মাজত য'ত বাট পোৱা যায়, সেই বাটেৰে যাবলৈ তেওঁ বাধ্য হৈ পৰে। ভীত্ৰাই কয়—“মোৰ স্বভাৱ নাগিনীৰ নিচিনা নহয়। বক্ৰগতি মোৰ প্ৰকৃতি নহয়, কিন্তু এইটো মোৰেই ভাগ্য।” কাশ্মীৰেদি বৈ যোৱা বিতস্তা বা বিলমে কিন্তু এইদৰে কৈ হাত সাৰি যাব নোৱাৰে। প্ৰায় চক্ৰাকাৰৰ গতিৰে ঘূৰি যোৱা আৰু আগ বঢ়াব অলপো ইচ্ছা নৰখা, এইয়েই হৈছে কাশ্মীৰ-তল-বাহিনীৰ বিতস্তাৰ স্বভাৱ। বিহাৰত বৈ থকা অসংখ্য নৈৰ সম্বন্ধেও ইয়াকে কব পাৰি। কোনো এসময়ত বিহাৰ প্ৰান্তৰ বহুত ঠাইত মই আকাশী-জাহাজৰে ভ্ৰমণ কৰিব লগীয়া হৈছিল। কব নোৱাৰোঁ মই বিহাৰৰ আকাশক এইদৰে কিমানবাৰ বিদীৰ্ণ কৰিছোঁ। মোৰ দীঘলীয়া যাত্ৰাতো আকাশী জাহাজৰ পৰা বঙ্গ আৰু বিহাৰৰ নৈবোৰ দেখিছিলোঁ আৰু তেওঁলোকৰ বক্ৰগতিৰ দক্ষতা দেখি তেওঁলোকক সন্মান কৰিছিলোঁ। যদি ভাৰতবৰ্ষৰ এখন ডাঙৰ মানচিত্ৰ আঁকি তাত কেৱল নৈবোৰৰ পথৰেখা টনা যায়, তেতিয়াহলে সেই বক্ৰৰেখাৰ মহোৎসৱ অত্যন্ত চিত্তাকৰ্ষক হ'ব। নৈয়ে সোঁফালে আৰু বাওঁফালে মুগুৰাকৈ সন্তোষ নাপায়। এফালে ওখ পাৰক থহোৱা আৰু আনফালে চাপৰ পাৰক প্ৰত্যেক বচৰ বানপানীত ডুবাই অলপ সময়ৰ কাৰণে তাত জল-প্ৰলয়ৰ দৃশ্য দাঙি ধৰা—এয়েই হৈছে নৈবোৰৰ বাৰ্ষিক ক্ৰীড়া।

কিন্তু যেতিয়া নৈবোৰ ডাঙৰ ডাঙৰ নগৰৰ গাঁৱত আৱদ্ধ হৈ যায় অথবা দয়ালু হৈ নিজৰ হুয়োপাবে মানুহক বাস কৰিবলৈ দিয়ে, তেতিয়া চিৰদিনৰ কাৰণে তেওঁৰ এই স্বচ্ছন্দ বিহাৰ কছ হৈ পৰে, আৰু তেতিয়াৰপৰাই তেওঁৰ জীৱন ধোঁৱা-বান্ধীৰ ধোঁৱাৰ নিচিনা হৈ পৰে। এনেকুৱা অৱস্থাত যদি নৈ বোৰে নিজৰ বক্ৰ-গতি স্থিৰ কৰি ৰাখে, তেনেহলেনো বাক তেওঁলোকৰ শোভা কেনেকৈ অক্ষুণ্ণ হৈ থাকিব? লণ্ডনৰ টেমচ্ নৈ, পেৰিচৰ সীন নৈ আৰু লিয়নৰ টেগচ্ নৈ এই তিনিওৰে বন্ধন-মুৰ্দ্দশা দেখি কেইবাবাৰো মোৰ অন্তৰ কান্দি উঠিছিল। যেতিয়া মানিনী আৰু বজ্জন্দ বিহাবিনী নীল নৈ

বিকপায় হৈ অলকাহেবা (কায়বো)' ভূগবব মাছেদি বৈ যায়, ভেতিয়া মানুহৰ মনত কোভ আৰু বেজাৰৰ সৃষ্টি হয়। নৈক অপমান কৰা মানৱ জাতিকমো কেনেকৈ শাসন কৰা যায় তেনেকুৱা চিন্তায়ো মনত ঠাই পায়।

'অড়য়াৰ আৰু কুবম্' এই দুখন নৈৰ ভিতৰত কুবমে অধিক বান্ধোনৰ দুঃখ সজ্জ কৰিব লগীয়া হৈছে। কাৰণ, এওঁ নগবব মাছেদি বৈ গৈছে। নগবব দক্ষিণফালে হোৱা কাৰণে অড়য়াৰে অলপ অৱকাশ পাইছে। কিন্তু ইয়াতো কিন্তু আহি পৰিছে—য'ত নৈক মানুহে অপমান কৰা নাই তাত এই সবিতাক সবিংপতিয়ে অপমান কৰিছে। বেচেৰীয়ে উৎসাহৰ সৈতে সাগবব লগত মিলিবলৈ গৈছে আৰু সাগবে ওখ ওখ চৌৰ লগত বালি আনি আনি তেওঁৰ আগত এটা বৰ ডাঙৰ বান্ধ বা সেতু থিয় কৰাই দিছে।

সকলোতকৈ আগতে যেতিয়া মই দেবী বাসন্তীৰ ব্ৰহ্ম-বিদ্ভা-আশ্ৰম চাফলৈ গৈছিলোঁ, তেতিয়া সাগব-সবিতা সজ্জৰ সৌন্দৰ্য চাবৰ কাৰণে নৈৰ মোহনা পাইছিলোঁগৈ। তাত কি দেখিলোঁ—খণ্ডিতা অড়য়াৰে নিজৰ পানী গোটাই লৈ প্ৰতীক্ষা কৰি আছে আৰু সাগবে নিজেই থিয় কৰি থোৱা বান্ধৰ সিপাৰে চৌৰ বিকট হাঁহি হাঁহি আছে। মনে মনে সাগবৰ ওপৰত মোৰ খঞ্জেই উঠিছিল—ইয়াৰ ভিতৰত বাক অলপো দক্ষিণা নাইনে? যদি অলপমানো বাট দিলেহেঁতেন। কিন্তু সবিতা আৰু সবিংপতিৰ মাজত থিয় হৈ থকা সেতুৰ ওপৰেদি আহোঁতে আহোঁতে মোৰ মনলৈ এই ভাব আহিল যে অড়য়াৰৰ অপমানত যেন ময়ো অপমানিত। সেতুৰ ওপৰেদি সিপাৰলৈ যোৱাৰ পাছত আকৌ উলটি আহিব লগা হ'ল। ইয়াৰ পাছত আজিলৈকে মই কেইবাবাৰো মাদ্ৰাজলৈ গৈছোঁ, ভগৱতী অড়য়াৰৰ দৰ্শনো কৰিছোঁ, কিন্তু সেই সেতুৰ ওপৰেদি যাবলৈ আৰু মোৰ ইচ্ছা হোৱা নাই।

কুবমৰ পানীতকৈ অড়য়াৰৰ পানী বেছি পৰিষ্কাৰ যেন লাগে। তাত মুকলি বতাহ থকাৰ কাৰণে পানীবোৰো চিকমিকিয়া যেন দেখি। এই নৈৰ মাজত উত্তৰফালে এজন লক্ষ্মীপুত্ৰৰ স্তম্ভ প্ৰাসাদ আছে। সি নৈৰ শোভা নষ্ট কৰা নাই, বৰং নৈৰ কাৰণে ই অধিক মনোৰম হৈছে পৰিছে।

মই যেতিয়াই অড়য়াৰলৈ গৈছোঁ, তেতিয়াই তাৰ পাৰত নাৰিকলৰ মিঠা পানী খাইছোঁ আৰু ইয়াকেই লোক-মাতাৰ প্ৰসাদ বুলি মানি লৈছোঁ।

অভয়াব লগতে কুৰমৰ দৰ্শনো হৈ গৈছে। কিন্তু ডেওঁৰ কাৰণে আকিলৈকে মোৰ অভ্যন্তৰ কেবল দয়াহে উৎপন্ন হৈছে। অৱশ্যে যদিও মাদ্ৰাজৰ চেষ্টাৰ্জ ফোৰ্টৰ কাৰণে তাৰ শোভা সাধাৰণ ধৰণৰ নহয়।

ইংৰাজসকলে অভয়াবৰ পৰা কুৰমলৈকে এটা সৰু খাল খান্দি উলিয়াইছে যাক ডেওঁলোকে 'বাকিংহাম কেনেল' নাম দিছিল। এই কেনেলবৰণা কি লাভ হৈছে সেইটোতো মই নাজানো, কিন্তু মই যিমান বাবেই তাৰ নাম শুনিছোঁ, সিমানবাবেই সেইটো নামে মোৰ মনত আঘাত দিছে।

যদি এই নৈ দুখন মাদ্ৰাজ নগৰৰ মাজত নাধাকিলহেঁতেন, ভেতিয়াহলে হয়তো মই এওঁলোকক শ্ৰদ্ধাঞ্জলিও জনাব নোৱাৰিলোহেঁতেন। কিন্তু মাদ্ৰাজে নিজৰ হাতেৰে এওঁলোকৰ মাহাত্ম্য আৰু সৌন্দৰ্য্য বঢ়োৱাৰ কাম কৰা নাই। মাদ্ৰাজে এওঁলোকৰপৰা সেৱা লৈছে, অথচ এওঁলোকক সেৱা কৰা নাই। মোৰ মনত মাদ্ৰাজৰ স্মৃতিয়ে এই দুঃখ বৈ গৈছে।

২ জুন ১৯৫৭ চন।

৫৬। প্ৰথম সমুদ্ৰ দৰ্শন

পিভাদেউ সন্মতাৰ পৰা কাৰবাবলৈ বদলি হৈ গল আৰু আমিও চিৰদিনৰ কাৰণে সাতাবাৰপৰা বিদায় ললোঁ। আমাৰ ঘৰত নবশা নামৰ এটা বলধ গৰু আছিল। আমি তাক বেলঙক্ষীৰ মোমাইদেউৰ ঘৰলৈ পঠিয়াই দিলোঁ। মহাদুকো এবি দিব লগীয়া হ'ল। বেচেৰাই কান্দি কান্দি চকু উথলাই দিলে। আমাৰ মথুৰা নামৰ লিগিবীজনীক বিদায় দিবৰ সময়ত আয়ে ভাইক নিজৰ পুৰণা কিন্তু সুন্দৰ সাৰী এখন দি দিলে। তাই আমাক সকলোকে বৰ আশীৰ্বাদ দিলে। ঘৰৰ সকলো বস্তু-বাহানি ঠিক কৰি প্ৰথমতে আমি শাহপুৰলৈ আহিলোঁ আৰু তাত কিছুদিন থকাৰ পাছত ৱেষ্টাৰ্ণ-ইণ্ডিয়া-পেনিনচুলৰ বেলত মুৰগাঁৱলৈ গলোঁ। বাটত গুজোঁ ষ্টেচনত পানীৰ কোঠাৰা বাগৰি আছিল, যাক চাই আমি বৰ আনন্দ উপভোগ কৰিছিলোঁ।

বেল সলনি কৰি আমি ভবলিউ, আই, পী, বেলব ভবাত বহিলোঁ। গোৰা আৰু ভাবভব নীমাত কেলল বক নামৰ এটা কৌচন আছে। তাত কাঠম বিভাগৰ মানুহে আমাৰ সকলোকে খানা-ভালাচ কৰিলে। আমাৰ হাততনো তেনেকুৱা আপত্তিজনক কি বস্তু থাকিব পাৰে? বাটত লৰা-ছোৱালীয়ে খাবৰ কাৰণে আয়ে টেমাত ভবাই ভবাই সক ভাঙব লাড়ু আনিছিল। এইবোৰ দেখি কাঠম বিভাগৰ মানুহজনৰ মুখৰ—পানী পৰিল। তেওঁ নিঃসঙ্কোচে আমাৰ পৰা লাড়ু খুজি ললে। আৰু কলে—“আপোনা-লোকৰ লাড়ু অলপ আমাকো খাবলৈ দিয়ক।” মই ভাবিলোঁ—এতিয়া ইয়াতে আমাৰ লাড়ুবোৰ শেষ হৈ যাব। আইব অস্তৰ পমি গ’ল। তেওঁ কলে—“লোৱাইক এইটোনো কি বৰ ভাঙব বস্তু?” কিন্তু পিতাদেৱে কথাৰ স্বাক্ষতে মাত লগালে—“লাগিলে আন কাৰোবাক দিয়া। কাৰণ এই চিপাহীক দিয়া মানে ভেটিহে দিয়া।”

চিপাহীয়ে কলে—“আমি কাৰোবাক কবলৈ যায় নেকি? যদি আপোনালোকৰ ওচৰত কিবা আপত্তিজনক বস্তু পালোঁহেঁতেন, তেতিয়া-হলেহে আপুনি লাড়ু দিয়াহলে ভেটি দিয়া হ’লহেঁতেন।”

পিতাদেউৰ কথা নুগনি তেওঁলোক তিনিগকে আয়ে এটা এটা ভাঙব লাড়ু দিলে। সম্ভব সেই বেচেৰাইতে এনেকুৱা খিউ আৰু চেনিত ভঁজা লাড়ু ইয়াৰ আগতে কেতিয়াও খোৱা নাছিল। তেওঁলোকে লাড়ুৰ টুকুৰাবোৰ নিজৰ মুখত ভবাই লৈ নিজৰ গালকো লাড়ু কৰি ললে।

পিতাদেউৰ ফালে চাই আয়ে কলে—“মই জানো আমাৰ ঘৰৰ চাপৰাটীক খাবলৈ নিদিওঁ? এওঁলোকোতো মোৰ লৰাৰ নিচিনাই। এওঁলোকক খাবলৈ দিয়াতনো কি লাজ আছে? কোনোবাই মোক কিবা খুজিছে আৰু মই দিবলৈ আপত্তি কৰিছোঁ, মোৰ জীৱনত আজিলৈকে কেতিয়াও তেনেকুৱা কথা হোৱা নাই। আজিনো আপোনাৰ ভেটিৰ কথা কেনেকৈ মনত পৰিল?”

কেললবকৰপৰা আবদ্ধ কৰি তিনিগে বাটলৈকে গৌন্দৰ্ঘ্য চাই চকু জ্বৰ পৰি গৈছিল। সেইটো কোৱা টান হব যে তাত চোৱাৰ আনন্দ অধিক আছিল নে নাই এজনে আনজনক বুজোৱাৰ। আমি ঝোঁ-ফালৰ বিড়িকীৰ-

পৰা বাওঁকালৰ খিড়িকীলৈকে আকৌ বাওঁকালৰ খিড়িকীৰ পৰা সোঁ-কালৰ খিড়িকীলৈকে নাচি বাগি ভৰাত বহি স্বাভাৱিকলক আমনি দিছিলো।

এইবাব ছুধ-লাগৰ প্ৰপাত পালোঁহি। লিভো আঘাতকৈও বেগেৰে অপিয়াই আছিল। ইয়াৰ আগতে আমি কোনো জলপ্ৰপাত দেখা নাছিলো। ইমান বোৰ গাখীৰ বৈ থকা দেখি আমাৰ বৰ মজা লাগিছিল। আমাৰ বেলগাভীখনো বৰ বদিক—। একেবাবে প্ৰপাতৰ সমুখৰ দলঙত আহি থিয় হ'ল। লগতে ঠাণ্ডা ঠাণ্ডা ফোৱাবাবোৰেও খিড়িকীয়েদি আমাৰ ভৰালৈ আহি আমাক আনন্দ দিলে। সেইদিনা আমি শোৱাৰ সময়লৈকে কেবল জলপ্ৰপাতৰ কথা পাতিয়েই কটালোঁ। আমি মুৰগাঁও পালোঁহি। আজিকালি মুৰগাঁৱক মাহুহে মাৰ্মাগোৱা বুলি কয়। আমি ষ্টেচনত নামি এটা হোটেলত উঠিলোঁ। তাত খোৱা-বোৱাৰ পাহত মই ইকালে-সিফালে পৰি থকা শামুক বোৰ লৈ খেলিবলৈ লাগিলোঁ। এনেতে কেস্তা দৌৰি মোৰ ওচৰলৈ আহিল। তাৰ বিৱৰ্ণ চকুযোৰ আৰু কোঁপনি দেখি মোৰ এলেকুৱা লাগিছিল যেন তাক বলধ গৰুৱেহে খেদি আহিছে।

সি চিঞৰি কলে—“দস্তু, দস্তু, সোনকালে আহ। সোনকালে আহ। চা, সোফালে কিমান পানী। তোৰ শামুকবোৰ পেলাই দে। সোৱা লাগৰ, লাগৰ। আহ, মই তোকে দেখুৱাই দিছোঁ।”

সৰুকালত এজনৰ উৎসাহক দেখিলে যে আনজনো উৎসাহিত হৈ পৰে, সেইটো স্বাভাৱিক কথা। মোৰ মনলৈকো কেস্তাৰ নিচিনা উৎসাহ আহি গ'ল আৰু আমি দুয়ো দৌৰিবলৈ ধৰিলোঁ। গোলুৱে যেতিয়া দূৰৰপৰা আমাক দৌৱা দেখিলে, তেতিয়া সিয়ো দৌৰিবলৈ ধৰিলে আৰু আমি তিনিওটা বলিয়াবদৰে দৌৰি আহিলোঁ।

আমি কি দেখিলোঁ। আগত ইমানবোৰ পানী নাচি আছিল যাক আজিলৈকে আমি কেতিয়াও দেখা নাই। মই আচৰিত হৈ চকু মোহাবি কলোঁ—‘ও আই. . . .। কিমান পানী।’ আৰু মই নিজৰ দুয়োটা হাত ইমান জোকাৰিলোঁ যে বুকুত বিষ হৈ গ'ল। কেস্তা আৰু গোলুৱে নিজৰ নিজৰ হাত জোকাৰিবলৈ ধৰিলে। পিতাদেৱে যদি আমাক সেই অৱস্থাত দেখিলেহেঁতেন, তেতিয়াহলে তেওঁ কেমেৰা আনি আমাৰ ছবি

তুলি পেলালেহেঁতেন। “কিয়ান পানী! ইয়ানবোৰ পানী ক’বপৰা আহিছে? চোৰাঁচোন, ব’দত কেনেকৈ তিৰবিবাই উঠিছে।” আমি এটাই আনটোক কৰলৈ ধৰিলো। বহুত সময়লৈকে আমি সাগৰ চাই আহিলো, তথাপি আমাৰ অন্তৰ তৃপ্ত হোৱা নাছিল। এতিয়া এই পানীক কি কৰা যায়? যিমান দূৰলৈকে চকু পৰে কেৱল পানী আৰু পানী! ইয়াৰ উপৰিও আছিল প্ৰতিধ্বনি!

সাগৰৰ লগত আমিও নাচিবলৈ লাগিলো আৰু ডাঙৰকৈ চিৰ’বিবলৈ ধৰিলো। “সমুদ্ৰ-ৱ। সমুদ্ৰ-ৱ। সমুদ্ৰ-ৱ।।।” প্ৰত্যেকবাৰ আমি ‘সমুদ্ৰ’ শব্দৰ ‘মুদ্ৰ’ টো খুব জোৰ দি কৈছিলো। এই প্ৰথমবাৰ আমি সমুদ্ৰৰ বিশালতা, চৌৰ ধেমালি, আৰু দিগন্তৰ বেখাৰ দৃশ্য দেখিলো। এই কাৰণে আমাৰ যি অত্যধিক আনন্দ হৈছিল তাক প্ৰকাশ কৰিবলৈ ওচৰত কোনো সাধন নাছিল। যিদৰে সাগৰৰ ঢৌ ওফলি উঠে, আৰু লগে লগে ভাগি পৰে, আমিও সেইদৰেই সাগৰৰ প্ৰতিধ্বনিৰ লগে লগে নাচিবলৈ ধৰিলো; কিন্তু আমিভো ঢৌ নাছিলো, সেইকাৰণে শেহত ক্লান্ত হৈ ইফালে সিফালে চাবলৈ ধৰিলো। এনেতে এফালে বৰ ডাঙৰ ডাঙৰ কিছুমান ইটা দেখিলো। তাৰ ভিতৰত কিছুমান বেঁকা আছিল আৰু কিছুমান পোন। সেই সময়ত মোৰ দোকানত ধোৱা চাবোনৰ সাঁচ আৰু জুইশলাৰ বাহৰ উপমাৰ কথা মনত পৰিল। বাস্তৱিকতে এইটো মুৰগাওঁৰ ইটা ভটা আছিল যাক ডাঙৰ ডাঙৰ ইটাবে সজা হৈছিল। সদাশিৱৰ বাঁড়-গৰুৰ দৰে সাগৰৰ ঢৌ আহি আহি সেই ভটাক খুন্দিয়াই আছিল।

আমি বৰলৈ উলটি আহিলো আৰু সাগৰ দেখিবলৈ কেনেকুৱা তাৰ সম্বন্ধে বৰৰ আন মানুহ বিলাকক বুজাবলৈ ধৰিলো। এই সাগৰৰ বিশাল চৌৰ মাজত বেচেৰা স্তীৰ সাগৰৰ স্ক্ৰু শব্দ কোনে শুনে?

সূৰ্য্য সাগৰত ডুব গ’ল। চাৰিওফালে আন্ধাৰে আবৰি ধৰিলে। আমি বাই বৈ ভটাৰ লগতে লাগি থকা জাহাজত উঠিলো। জাহাজত লোহাৰ যি ৰেলিং থাকে, মই আৰু গোলুৰে তাৰ ওচৰৰ বেঞ্চত বহি এইটো চাবলৈ ধৰিলো যে, উটৰ নিচিনা ডিঙি থকা গধুৰ বোন্ধা তোলা বন্ধাই (ফ্ৰেন) ডাঙৰ ডাঙৰ বহুবোৰ বচিবে বাকি কেনেকৈ ওপৰলৈ উঠাইছে, আৰু

একালে ধৈঁ দিছে। আমাৰ আগৰ ফ্ৰেণ্ড ক'ব হৈ পৰি থকা বস্তাবোৰক উলিয়াই আমাৰ জাহাজৰ পেটত ভৰাইছে। যন্ত্ৰৰ বব্-বব্-শব্দৰ লগত বাৰবীয়াবোৰে ডাঙৰকৈ চিয়ঁবিবলৈ ধৰিলে, “আবেস্!—আবেস্!—আপ্যা! আপ্যা!” যেতিয়া ডেউলোকে ‘আবেস’ বুলি কয় তেতিয়া ফ্ৰেণ্ডৰ শিকলি টান হৈ যায় আৰু যেতিয়া ‘আপ্যা’ বুলি কয়, তেতিয়া টিলা হৈ যায়। ইয়াক আবৰী শব্দ বুলি কোৱা হয়। আমি এই দৃষ্ট চোৱাত ভয় হৈ আছিলোঁ। এনেতে আমাৰ পাছফালে হঠাৎ যেন কাণৰ ওচৰত ভেঁ! ভেঁ! ভেঁ!... ডাঙৰ ডাঙৰ শব্দ হবলৈ ধৰিলে। আমি দুয়ো তৎক্ষণাত ভয়ত বেঞ্চৰপৰা জপিয়াই পৰিলোঁ আৰু বলিয়াৰ দৰে ইফালে সিফালে চাবলৈ ধৰিলোঁ। আমাৰ কাণৰ পৰা যেন ফাটি গৈছিল। ইমান ওচৰত ইমান ডাঙৰ শব্দ বাক কেনেকৈ লহু কৰা যায়? ক’ত দূৰৰপৰা শুনা বেলব উ...উ · উকি আৰু ক’ত এই মহাবদৰে ভেঁ!.. উ...ব শব্দ। শেহত এই শব্দ বন্ধ হৈ গ’ল। কাঠৰ দলং পাহলৈ টানি লৈ যোৱা হ’ল আৰু উঠা-নমা কৰা কাঠচটাকো জাহাজত তুলি লোৱা হ’ল। ইয়াৰ পাছত আমাৰ জাহাজ পাবৰপৰা আঁতৰি গ’ল। চাওঁতে চাওঁতে বাৰধান বাঢ়িবলৈ ধৰিলে। কোনোৱে বতাহত কমাল উৰাই, কোনোৱে কেৱল হাত জোকাৰি এজনে আনজনৰপৰা বিদায় ললে। এনেকুৱা মুহূৰ্ত্ত কিছুমান মানুহৰ কিবা নহয় কিবা পাহৰা কথা নিশ্চয় মনত পৰি যায়। ডেউলোকে চিয়ঁবি চিয়ঁবি এজনে আনজনক এইবোৰ বুজাবলৈ চেষ্টা কৰে। আন মানুহেও এই যাত্ৰীবোৰক সান্ত্বনা দিবলৈ যত্ন কৰে। লাগিলে এজনে আনজনৰ কথা বুজকেই বা সুবুজক।

হাটিৰ লগত আমাৰ সম্বন্ধ বিচ্ছেদ হৈ গ’ল আৰু আমি সাগৰৰ বুকুত জাহাজৰ যোগেদি আগ বাঢ়িবলৈ ধৰিলোঁ। এইবোৰ বং চাই চাই আমি নিজৰ নিজৰ ঠাইত বহি পৰিলোঁহি। জাহাজৰ সকলো ঠাইতেই বিজুলী বাতি আছিল, বেলত বেলেগ ধৰণৰ চাকি আছিল। তাত কেবাচিন তেলৰ চাকিবোৰ আয়নাৰ পাত্ৰত ওলমি আছিল। ইয়াৰ বেৰত লক লক বিজুলীৰ বাতি অলি আছিল।

সমুদ্ৰ-যাত্ৰাৰ আঁৰাৰ সৈয়েই প্ৰথম অনুভৱ।

১৮৯৩ চনত মই প্ৰথমবাৰ বাৰবাৰলৈ গৈছিলোঁ। যেতিয়া প্ৰথমবাৰ বাৰাগোৱা বন্দব পৰা জিলিকি থকা সাগৰ দেখিলোঁ, তেতিয়া মই অৰাক হৈ গৈছিলোঁ। আমি বাতি ন বজাত কীয়াবত উঠিলোঁ আৰু আমাৰ কীয়াব বাৰলৈ আবদ্ধ কৰিলে। লগতে মোৰ মনেও নিজৰ অভ্যস্ত চিন্তা পাহৰি কল্পনা জগতত সাঁতুৰিবলৈ ধৰিলে। বাতিপুৰাল আৰু আমি কাববাৰ পালোঁহি। কীয়াবপৰা নাৰত উঠা বৰ সহজ নাছিল। প্ৰত্যেকখন নাৰতে এবিধ দলং (out riggers) বন্ধা আছিল। মই মনে মনে প্ৰশ্ন কৰিলোঁ যে জাৰি তুনি এনেকুৱা ধৰণৰ অসুবিধানো কিয় চপাই লৈছে? পাহত মই এই ‘আউটৰিগাৰ্চ’ প্ৰয়োজনীয়তা বুজিব পাৰিলোঁ।

যাত্ৰাৰ ভাগৰ পলোৱাৰ লগে লগে আমি আকৌ সাগৰৰ পাৰলৈ গলোঁ। পাৰপৰা সাগৰত তিনিটা পৰ্বত থকা দেখা গৈছিল। তাৰ ভিতৰত প্ৰথমটো দেৱগঢ়ৰ আছিল, দ্বিতীয় মথলিঙ্গ গঢ়ৰ আৰু তৃতীয় কুৰ্মগঢ়ৰ। দেৱগঢ়ৰ ওপৰত দীপ-স্তম্ভ আছিল। সেইটোৱেই আছিল তাৰ বিশেষত্ব। এই দীপ মিনাৰৰ ওচৰত এডাল পাতল ধ্বজদণ্ড অতি কঠোৰে দেখা গৈছিল। সাগৰৰ পাৰত খেলি খেলি ভাগৰি যোৱাৰ পাহত লৰাপ্ৰথম কোনে দীপ-মিনাৰৰ অলি থকা চাকি দেখিব আমাৰ ভিতৰত তাৰে প্ৰতিযোগিতা চলিল। মাজে মাজে মনলৈ এই ভাব আহিছিল যে পানীৰ এই বিশাল পটৰ ওপৰেদি যেতিয়া আমি কাববাৰলৈ আহিছিলোঁ, তেতিয়া বাতি জাহাজৰ পৰানো কিয় দেৱগঢ় দেখা নাছিলোঁ?

হয়তো কোনো জাহাজে আহিবৰ সময়ত দেৱগঢ়ৰ ধ্বজদণ্ডৰ ওপৰত বন্ধা পতাকা উৰাইছিল। তাকে দেখি কাববাৰ বন্দবৰ ওচৰৰ ধ্বজদণ্ডৰ ওপৰতো পতাকা লগোৱা হৈছিল। ইয়াৰ মানুহে দূৰবীণ লৈ দেৱগঢ়ৰ পিনে চাই আছিল আৰু তাৰ পতাকা দেখাৰ পাহত ইয়াতো পতাকা লগাইছিল। কেতিয়াবা কেতিয়াবা মই দূৰত দেৱগঢ়ৰ ওপৰত লগাই থোৱা পতাকা দেখিবলৈ পাই গোল্ফু আচৰিত কৰি দিছিলোঁ।

এবার মই পিতাদেউকে সুধিলোঁ—“দেবগড়ৰ ওপৰত কোনে চাকি অলাইছে ? আৰু পতাকা নো কোনে উবাইছে ?” তেওঁ উত্তৰ দিলে—
“এই কাৰণে তাত এটা মানুহ বখা হৈছে । সন্ধ্যা লাগিলে সি চাকি অলায় আৰু দুবড ‘মটৰ বোট’ দেখিলে সি পতাকা লগায় ।—দেবগড়ৰ চাকি দেখিলে নাৰিক লকলে কাবাবৰ বন্দৰ পালোঁহি বুলি বুজিব পাৰে । তেওঁলোকে জানে যে চাকিব ভলত ডাঙৰ ডাঙৰ শিল আছে । সেইকাৰণে তেওঁলোক চাকিব ফালে নাযায় ।”

“দীপ-মিনাবৰ বখীয়াবোৰেনো বাক কি খাই জীয়াই থাকে ? সি হতৰ খোৱা বস্তুনো বাক কৰণৰা আছে ?”—মই প্ৰশ্ন কৰিলোঁ ।

“সিহঁতে নিজৰ সকলো খোৱা-বস্তু কাবাবৰ-পৰা নাৰেবে লৈ আছে । দেবগড়ত হয়তো এনেকুৱা নাহ বা খাল আছে য’ত বৰষুণৰ পানী জমা কৰি থৰ পাৰি ।”

“আমি তালৈ যাব নোৱাৰোনে ? বলক, আমি এবাৰ ভাৰণৰা ঘূৰি আহোঁ । তাত সদায় থাকিবলৈ চাৰ্গে কিমান ভাল লাগিব ? সন্ধ্যা লগাব লগে লগে চাকি অলোৱা আৰু ‘মটৰ বোট’ দেখাব লগে লগে পতাকা লগোৱা—। কেৱল ইমানহে কাম । বাকী সকলোখিনি সময় আমাৰ নিজৰ । আমি যিদৰে ইচ্ছা সেইদৰে কটাব পাৰিম । কোনেও আমাক লগ পাবলৈ নাহে আৰু আমিও কাকো লগ পাবলৈ নাযাওঁ । বলক, এবাৰ ভাৰণৰা ঘূৰি আহোঁ ।”

পিতাদেৱে আমাৰ ঘৰৰ গৰাকী বামজী শেঠ্ ডেলীক এই বিষয়ে সুধিলে ।—তেওঁ নিজৰ জাহাজৰ কেপ্তেইনৰ লগত কথা বতৰা পাতি পাহৰিবা দেবগড়লৈ যোৱা স্থিৰ কৰিলে । আমি সকলো গাড়ীত উঠি বন্দবলৈ গলোঁ । ডাঙৰ নাৱত বহি ধুব ভাল লাগিল । পালখন পেলাই দিলোঁ, আৰু আমি নাচি বাগি আগ বাঢ়িলোঁ । জাহাজখন ধুব কঁপি আছিল আৰু লোনকালে আগবাঢ়ি যোৱাৰ নামেই লোৱা নাছিল । বহুত সময় লগা কাৰণে পিতাদেৱে বামজী শেঠক ইয়াৰ কাৰণ সুধিলে । বামজী শেঠে কেপ্তেইনক সুধিলে । কেপ্তেইনে কলে—যে “বতাহ অনুকূল নহয় । বতাহৰ দিশৰ ফালে লক্ষ্য ৰাখি পাল তৰা হৈছে । জাহাজ আগবাঢ়ি গৈ

আছে ; কিন্তু তথাপি দেৱগঢ় পাঠতে পাঠতে গধূলি হৈ যাব।” মোৰ কালৰ পৰা কোনো আপত্তি নাছিল। গোটেই দিনটো কোকাবণিৰ আনন্দ অনুভৱ কৰিম আৰু সন্ধ্যা লাগিলেই ওচৰৰপৰা দীপ-ফিলাবৰ চাকি দেখিম। কিন্তু ইমান ভাল কথাও পিতাদেউৰ মনঃপূত নহল। তেওঁ কলে—“এইটো বৰ ভাল কথা নহয়।” কেপ্তেইনে কলে—“বতাহ প্ৰতিকূল। ইয়াৰ আগত আমি একো কৰিব নোৱাৰিম।” অলপ দূৰ যোৱাৰ পাছতে এইদৰে বতাহ বলিবলৈ ধৰিলে যে আৰু আগুৱাই যোৱা অসম্ভৱ হৈ পৰিল।

ৰামজী শেঠে পিতাদেউক সুধিলে—“এতিয়া কি কৰোঁ।”—পিতাদেৱে কলে—“আৰু আন কোনো উপায় নাই। উলটি যাওঁহক।” পিতাদেউৰ নিৰ্দেশ অনুসৰি উলটি যোৱা হ’ল। পালবোৰো সলনি কৰি লোৱা হৈছিল। কিদৰে এই সকলোবোৰ সাল-সলনি কৰা হৈছিল, মই তাক চোৱাত বাস্তৱ হৈ আছিলোঁ। এনেতে আমাৰ জাহাজ আগৰ ঘাটলৈ ঘূৰি আহিল। ইমান দূৰ যাওঁতে এঘণ্টা লাগিছিল ; কিন্তু ঘূৰি আহোঁতে পাঁচ মিনিটো নালাগিল। ঘৰলৈ উলটিবৰ সময়ত কেৱল ঘোঁৰা-বাগীব ঘোঁৰায়ে খৰখৰ নকৰে—।

আমি যিদৰে গলোঁ, সেইদৰেই স্তম্ভ হাতেৰে উলটি আহিলোঁ। বিবৰ্ণ মুখেৰে ঘৰমুৱা হলোঁ। যেন আমি পৰাজিত হৈ হে পৰিছোঁ। সহপাঠীবোৰক মই এইটোও নকলোঁ। যে আমি দেৱগঢ়লৈ যাবলৈ ওলাই গৈছিলোঁ।

ইয়াৰ পাছত মই প্ৰায় পাঁচ বছৰ কাৰাবাৰত আছিলোঁ। কিন্তু আকোঁ কেতিয়াও মই দেৱগঢ়লৈ যাবলৈ চেষ্টা কৰা নাছিলোঁ। সূৰ্যাস্তৰ সময়ত দেৱগঢ়ৰ দীপ-শিখা দেখি মই নিজৰ মনক এই প্ৰশ্ন কৰিছিলোঁ যে সেই পৰীৰ দেখত কি আছে? চল্লিছ বছৰৰ পাছত আজিৰপৰা দহ বছৰৰ আগত আকোঁ এবাৰ মই কাৰাবাৰলৈ গৈছিলোঁ। কিন্তু কেতিয়াও দেৱগঢ়লৈ যাব নোৱাৰিলোঁ।

এইবাৰ এইটো শ্বিৰ কৰি কাৰাবাৰলৈ গৈছিলোঁ যে দেৱগঢ় নোচোৱাকৈ ঘূৰি নাহোঁ। তাত মই বহুসকলক কৈ দিছিলোঁ। যে দেৱগঢ়ৰ কাৰণে যেন এটা দিন নিশ্চয় বাখে।

দেহগঢ় চাবলগীয়া বিশেষ একো বস্তু নাছিল। কিন্তু মোৰ হাপন চমক
বালাকালৰ সেই সৰু দেহগঢ়ৰ লগত সংলগ্ন হৈ আছিল। তাক যুঁজ কবি
লোৱা প্ৰয়োজন।

কাৰবাৰৰ পাৰৰপৰা প্ৰায় তিনিমাইল দূৰৰ সাগৰলৈকে এটা দ্বীপ ব্যাপ্ত
হৈ আছে। কাৰবাৰ বন্দৰৰ ইয়েই সকলোতকৈ ডাঙৰ শোভা। সাগৰৰ
সমতলৰ পৰা পৰ্বতৰ উচ্চতা ২১০ ফুট আৰু তাৰ ওপৰৰ দীপ-মিনাৰ ৭২ ফুট
ওখ। কাউম বিভাগৰ মানুহে মদ নিবাবৰণৰ কাৰণে সাগৰত পহৰা দিব
লগীয়া হয়। সেইকাৰণে তেওঁলোকৰ ওচৰত এখন ‘মটৰ বোট’ থাকে।
তাবেই আমাক নিয়াৰ দিহা কৰিলে। আমাৰ এই যাত্ৰাৰ কাৰ্য্যক্ৰমে
আমাৰ আন কৰ্ত্তব্যত যাতে বিধি-পঞ্চালি নিদিয়, সেই কাৰণে আমি
বাতিপুৰা সোনকালে উঠি বন্দৰ পালোঁহি। আমি ইমান নীৰস নহয় যে
বাতিপুৰাৰ প্ৰাৰ্থনা আৰু জলপান খোৱাৰ কাম ঘৰত কৰিম। খালাছীবোৰ
অলপ পলমকৈ আহিছিল; সেই কাৰণে ঘোঁৰাৰ দৰে দৌৰি অহা আমাৰ
মটৰ বোটৰ গতিৰ লগত চলি থকা আমাৰ প্ৰাৰ্থনা শুনিবৰ কাৰণে কাৰবাৰ
পাহাৰৰ পাহুফালে সবিতা নাৰায়ণো আহি উদয় হৈছিল। সূৰ্য্যদেৱতাক
জন্ম দি কৃতার্থ হোৱা প্ৰাচী দিশ অভিশয় উৎফুল্ল হৈ পৰিছিল আৰু সাগৰেও
নিজৰ ঢৌৰ দ্বাৰা তেওঁক অভিনন্দন জনাইছিল। মই মাটিৰ ফালে চালোঁ।
গোঁ-ফালে কাৰবাৰ বন্দৰে সৰু-ডাঙৰ নাওবোৰক জগাই ধেমালি খেলিছিল।
তাৰ ওচৰৰ উপত্যকাৰ নাৰিকলৰ গছবোৰ বতাহৰ প্ৰতীক্ষাত থিয় হৈ
আছিল। পতাকাৰ ওপৰত থকা শনিবাৰৰ বাকদে এনেয়ে আমাক ভয়
পুৱাই আছিল—। ঝাউ (সৰোকে) গছবোৰো কাৰবাৰৰ বিস্তাৰক জুখি
কালী নৈ লৈকে বিয়পি আছিল। তিনি চাৰিখন জাহাজ এই কালী নৈৰ
মুখত সোমাই পৰিছিল। আৰু সদাশিৱগঢ়ৰ পাছাবে সমগ্ৰ প্ৰদেশক বন্ধা
কৰি আছিল।

আমাৰ প্ৰাৰ্থনা শেষ হোৱাৰ পাছত আমাৰ মটৰ বোটে সাগৰৰ বুকুত
যি বাট বাখি গৈছিল আৰু তাৰপৰা যি নানা ধৰণৰ ছবিৰ সৃষ্টি হৈ লগে
লগে অদৃশ্য হৈ গৈছিল, সেইফালে মোৰ চকু পৰিল। “তোমাক দেহগঢ়ৰ
সৌন্দৰ্য্য দেখুৱাবই লাগিব।” ইয়াকে কৈ পদ্মনাথ কামাথে মোক দক্ষিণ

কালৰ পৰ্বতৰ ৰায়নিভ বিয়পি থকা চন্দ্ৰভাগা নৈৰ পাৰ দেখুৱাবলৈ লৈ গ'ল। হয়তো কোনো এসময়ত তাত ইউৰোপীয়ান মহিলাই গা ধুইছিল। সেই কাৰণে তাৰ নাম Ladies Beach (যুৱতী-ভট) হ'ল।

গোৰা সংস্কৃতিৰে ওতঃপ্ৰোত কৰি বোৰকৰো আমাৰ লগতে জুৰিবলৈ আহিছিল। আমাৰ আনন্দ বঢ়াবৰ কাৰণে কামাখ্যাৰে তেওঁৰ লগত চিত্ৰকাৰ শ্ৰীৰামানন্দকো আনিছিল। ৰামানন্দৰ নম্ৰতা সঁচাকৈয়ে প্ৰশংসনীয় আছিল। কিন্তু সাগৰৰ মাজলৈ অহাৰ লগে লগে মেঘ, পৰ্বত, সূৰ্য্য, চৰাই-চিৰিকতি, জাহাজৰ পাল আৰু সাগৰৰ উৰ্মিমালা, এই সকলোবোৰৰ প্ৰভাৱৰ অন্তৰালত তেওঁৰ কলাকাৰ আত্মাই আমাক পাহৰি পেলাইছিল আৰু তেওঁ বহুত দিনৰ বৃহস্কৃতিৰ দৰে অনিমেৰ দৃষ্টিৰে নীতি-কাষৰৰ কাৰা ভক্ষণ কৰিছিল। আমি আনক আঙুলিৰে ইঙ্গিত কৰি তেওঁৰ অৱস্থা দেখুৱালোঁ। কিন্তু তাত তেওঁৰ ধ্যান নাভাঙিল। কেৱল কুমলীয়া কুন্দাৰ চঞ্চল চকুজুৰি সকলো ফালে ঘূৰি আছিল।

আমাৰ এই কবিয়ে শাস্ত্ৰত কোৱা ভক্তিৰ লক্ষণমতে আমাৰ প্ৰাৰ্থনাৰ পূৰ্ণতাৰ প্ৰতীক্ষা কৰি আছিল। প্ৰাৰ্থনা পূৰা হোৱাৰ লগে লগে তেওঁ সাগৰৰ চৌৰ বিষয়ে এটা ভাটিয়ালী গান গালে। গানৰ ধ্বন লাগিলে ভাটিয়ালীয়েই হওক, কিন্তু তেওঁৰ অন্তৰৰ ভাৱ নাৱৰীয়াৰ নিচিনা নাছিল। সেই গানৰ যোগেদি সৰল নাৱৰীয়াই নহয় বৰং আনন্দত মত্তলীয়া কবিয়ে নিজৰ ভাবনাৰ সোঁত বোৱাই দিছিল। এইটো সঁচা যে সেইদিনা আমাৰ দলৰ কোনো সুহ (sober) হৈ নাছিল। হিন্দু স্কুলৰ আচাৰ্য্য শ্ৰীকূলকৰ্ণীয়েও এই আনন্দত ভাগ লৈছিল। সৰোজক নিজৰ ঠাই এৰি বয়লাবৰ আগত থিয় হৈ হে ভাল পাইছিল। নিজৰ স্বভাৱৰ প্ৰতিকূল গৈ সি যে আগফালে বহিব পাৰিছিল এইটো দেখি মই সন্তোষ পাইছিলোঁ। মই তাক মঞ্চৰ সৰোবৰত কাৰাৰ উপভোক্তা নাৰায়ণ মালকানীৰ কথা মনত পেলাই দিছিলোঁ আৰু এই সঙ্কেতৰ কাৰণে আমি দুয়ো বাস্তৱিকতাৰ মূল্যায়ন কৰিব পাৰিছিলোঁ।

সাগৰৰ পানীৰ ওপৰেদি বহুত বকমে অহা যোৱা কৰিব পাৰি আৰু প্ৰভোক বাবৰ অহা যোৱাত বিভিন্ন ধ্বনৰ আনন্দ আছে। চৌৰ চৰ খাই

বাই বাহবলেবে গাঁতুবি গাঁতুবি সাগবৰ ভিতৰলৈ যোৱাত একবকৰ আনন্দ আছে। যি বুকুৰ তলত জলিয়াই থকা চৌৰ ওপৰত আবোহী হোৱাৰ আনন্দ উপভোগ কৰিছে, তেওঁ কেতিয়াও তাক পাহৰিব নোৱাৰিব। নৈৰ পাৰীৰদৰে সাগবৰ পানীয়ে যদি কেতিয়াবা কাৰোবাক গ্ৰাস কৰিব ধোজে, তেতিয়াহলে সি নিকপায় হৈ হে, নহলে তেওঁৰ লক্ষ্য সদায় গাঁতোবা মানুহক বচোৱা।

ঠেক আৰু দীঘল নাৱত বহি এডাল ব'ঠাৰে প্ৰত্যেক চৌৰ লগত উঠা-নমা কৰাত এটা বেলেগ আনন্দ আছে। যদি নাওখন দুফালৰ চৌৰ মাজত বৈঁকা হৈ যায়, তেতিয়াহলে বিপদত পৰিব লাগিব। এইখিনি সতৰ্কতা অৱলম্বন কৰিব পাবিলে সাগবৰ আনন্দৰ সৈতে এককণ হোৱাত ইয়াতকৈ আৰু বেচি ভাল সাধন পোৱা টান। ডাঙৰ নাৱৰ দুপাঁতিত বহি ব'ঠা মৰা আনন্দ তৃতীয় ধৰণৰ। আমি এই আনন্দ মৌনভাৱে লব নোৱাৰোঁ। ভালৰ নিচা ইমান মাদক হয় যে হঠাৎ গানৰ সুৰ ওলাই পৰে। এই আনন্দৰ লগত মটৰ বোটত বহাৰ তুলনা নহয়। কাৰণ, তাক চলাওঁতে মানুহৰ বাহবলে একেবাৰে কাম নকৰে। ইয়াত কেৱল চালকৰহে ব্যায়াম হয়। মটৰ বোটত প্ৰত্যেক মানুহৰ সমান পৰিশ্ৰম নহয়। কিন্তু মটৰ বোটৰ দ্বাৰা পানী কাটি যোৱা আনন্দ আমাৰ গোটেই শৰীৰে অনুভৱ কৰে। যেতিয়া মটৰ বোটখন বেগাই পোনাই গৈ থাকে, তেতিয়া আমাৰ শিৰা-উপশিৰাত তাৰ প্ৰভাৱ পৰে। মটৰ চলোৱাৰ আনন্দতকৈ মটৰ বোট চলোৱাৰ আনন্দ অধিক গুণে বেচি।

এই আনন্দ উপভোগ কৰি কৰি আৰু সাগবৰ পানী কিমান গভীৰ হ'ব পাৰে এই কথা ভাবি ভাবি আমি দেৱগঢ় অভিযুখে যাত্ৰা কৰিলোঁ। মোৰ মনলৈ এটা ভাব আহিল যে যিবোৰ পানী সকলোতকৈ তলত আছে, সেইবোৰ পানীয়ে ওপৰৰ পানীৰ হেঁচাত বাক কষ্ট নাপায়নে? ওপৰৰ পানীতকৈ তলৰ পানী অধিক ডাঠ হোৱাই স্বাভাৱিক। মাহুবোৰে সেই ডাঠ পানীক ভেদ কৰি তললৈ যাব নোৱাৰে চাৰ্গৈ। যদি আমি সৰোবৰত পৰোঁ, তেতিয়াহলে কাঠৰ টুকুৰাদৰে তাৰ ওপৰতে গাঁতুবি থাকিব লাগিব। আনধৰণৰ মাহুবোৰবোৰ তলৰ ডাঠ পানীত এনেকুৱা অৱস্থাই হয় চাৰ্গৈ।

যিয়ানেই দেৱগঢ়ৰ পাৰ চকুত পৰিল, সিয়ানেই দাঁতি কাষৰৰ সৰু সৰু বাট আৰু শিলবোৰ স্পষ্টভাৱে দেখা গ'ল। আকাশ আৰু সাগৰ ব'ত লগ লাগে সেই কিতিক-বেথাও আজি অতি স্পষ্ট হৈ আছিল। কোনোবাই যেন বেজীৰে দেখুৱাই আছে যে ইয়াত পৃথিৱী শেষ হৈছে আৰু স্বৰ্গ আবৃত হৈছে।

দুখন জাহাজে নিজৰ পালত বতাহ ভৰাই বাত্ৰাৰ কাৰণে সাফু হৈছিল। সেই পালৰ পেটত বতাহৰ লগতে উদ্ভিত সূৰ্য্যৰ কিৰণো সোমাই পৰিছিল। এনেকুৱা লাগিছিল যেন এই হেঁচাত এতিয়া পালখন ফাটি পৰিব। পাল ইমান জিলিকি আছিল যে সি পাটৰ আছিল নে নাই হাতী দাঁতৰ, সেইটো ধৰা টান। যেতিয়া পালত বতাহ সোমাই, তেতিয়া তাৰ বঙ কলপাতৰ নিচিনা হৈ পৰে।

এতিয়া আমি একেবাবে দেৱগঢ়ৰ ওচৰ পালোঁহি। গোটেই পৰ্বতীয়া টিলাবোৰ সৰু ডাঙৰ গছেৰে ঢাক খাই আছিল। ওপৰৰ দীপ-মিনাবে নিজৰ সন্মান অক্ষুণ্ণ ৰাখি আকাশৰ ফালে আঙুলি নিৰ্দেশ কৰি আছিল। এতিয়া আমাৰ মটৰ বোটখন অলপ আঁতৰত বৈ গ'ল। এই বাট পাৰ হবৰ কাৰণে মটৰ বোটে নিজৰ পাছফালে এখন সৰু নাও বান্ধি আনিছিল। আমি সেই সৰু নাওত উঠিলোঁ আৰু দীপৰ পাৰ পালোঁহি। নয়াৰ লগে লগে বঙা বঙা পকা বগবীয়ে আমাক অভ্যর্থনা কৰিলে। আমি ওপৰলৈ উঠি উঠি ডাঙৰ ডাঙৰ গছৰ শাখা তথা বৰগছৰ শিপা চাই চাই দীপ-মিনাৰৰ তল পালোঁগৈ। দীপ-মিনাৰৰ দীপকাৰ এজন সবল মহলমান আছিল। তেওঁ আমাক বৰ আদৰ সাদৰ কৰিলে। এই দীপত দীপ-মিনাৰৰ কিছুমান মানুহ থাকে। সেই কাৰণে তাত কিছুমান ছাগলী আৰু কুকুৰা চৰায়ে আছিল (আৰু সময়ে সময়ে মানুহে সেইবোৰ কাটি খাইছিল)। সাগৰৰ পাৰে পাৰে উৰি উৰি আহি ইয়াৰ গছৰ ওপৰত জিৰণি লোৱা প্ৰাকৃতিক কাৰ্য্যৰ উৎস স্বৰূপ চৰাইবোৰক ধৰি, মূনি সকলৰ দৰেই পৰিত্ৰ বুলি মনা উচিত।

মটৰ বোটত বহি বাতিপুৰা আমি আত্মাৰ উপাসনা কৰিছিলোঁ। ইয়াত এচটা শিলৰ ওপৰত বহি আটাইবোৰে পেট পূজা কৰিলোঁ। দাঁতি কাষৰ

নৌকৰা অগলক দৃষ্টিৰে চোৱাব পাহত দীপ মিনাৰৰ ভিতৰেদি উঠি ওপৰলৈ গলোঁ। চাকিৰ বশিক এইদৰে আয়নাৰ ভিতৰত সুসজ্জিত কৰি ৰখা হৈছিল যে পানীৰ প্ৰবাহত তাৰ হাঁ পৰাৰ লগে লগে তাকো প্ৰবাহিত হোৱা যেন লাগিছিল। পেৰাবোলা আৰু হাইপৰবোলা অঙ্কৰ তাত কামত লগোৱা হৈছিল। যি শব্দছেদৰ* বহস্য জানে তেওঁহে ইয়াৰ বহস্য বুজিব পাৰিব। ইয়াৰ পাহত আমি সেই দীপৰ আৱৰণ ওচাই থৈ বহুত দূৰলৈকে সাগৰৰ শোভা চাবলৈ খৰিলোঁ আৰু ইমানতো সন্তুষ্ট নহৈ চাকিৰ দাঁতি-কাষৰৰ গেলেবীলৈ গৈ স্বাধীনভাৱে দশোদিশ চাবলৈ লাগিলোঁ। যি দৃশ্য চাবলৈ মই ছাপন বহুৰ আগৰপৰা অভিলাষ কৰি আছিলিলোঁ, সেই দৃশ্য আজি দেখিবলৈ পালোঁ। মোৰ চকুৰ ইমান দিনৰ বুজুকা আজি শান্ত হ'ল। এতিয়া এনেকুৱা লাগিছিল যেন গোটেই ঘাটেই এখন ডাঙৰ জাহাজ। দীপ-মিনাৰ তাৰ মাস্তুল (mast) আৰু আমি তাৰ খালাছী। এইটো ঠিকেই যে জাহাজৰ মাস্তুলৰ দৰে এই দীপ-মিনাৰ জোকাৰি নাথাকে, কিন্তু এতিয়া মটৰ বোটত অহা আমাৰ 'মতলীয়া' মন্ত্ৰিৰুই এই ঐকীৰ ফালে লক্ষ্য কৰা নাছিল। ইমান ওপৰৰ পৰা চাৰিওফালে চোৱাত এক অবৰ্ণনীয় আনন্দ পোৱা যায়। কুড়ুৰ-মিনাৰৰ ওপৰৰ পৰা ভাৰতবৰ্ষৰ বহুত যুগৰ ৰাজধানীৰ শ্মশান দেখিলে মনত যি বিষাদ ওপজে, সি ইয়াত নাছিল। ইয়াৰপৰা দেখা সাগৰত প্ৰাচীন কালৰপৰা আজিলৈকে হয়তো অসংখ্য জাহাজ ডুব গৈছে; কিন্তু তাৰ শোকে ইয়াৰ বায়ুমণ্ডলক কেতিয়াও বিষন্ন কৰিব পৰা নাই। সাগৰত ভূত আৰু ভবিষ্যতৰ কোনো স্থানেই নাই। তাত বৰ্তমান কাল আৰু চিৰন্তন অনন্তকাল, এই দুয়োৰেহে সাম্ৰাজ্য আছে। যেতিয়া ধুমুহা আহে, তেতিয়া এনেকুৱা লাগে যেন এয়েহে সাগৰৰ সত্য আৰু স্থায়ীকণ। আৰু যেতিয়া আজিৰ দৰে সৰ্বত্ৰ শান্তিয়ে বিৰাজ কৰে, তেতিয়া এনেকুৱা লাগে যেন ধুমুহা এক মায়াহে। সঁচাকৈয়ে সাগৰৰ মুখে ভগৱান বুদ্ধৰ শান্তিৰ ৰাণীৰ কথা মনত পেলাই দিয়ে।

এনেকুৱা বিশাল সমুদ্ৰক আশীৰ্বাদ দিয়াৰ শক্তি কেৱল পিতামহ আকাশৰহে হব পাৰে। আকাশ শান্ত চিত্তৰে চাৰিওফালে ৰাণ্ড হৈ

আছে, আৰু সাগৰৰ যেন বজা-কবচহে হৈ পৰিছে। এই কবচট একো ছবি নাছিল, কিন্তু চৰাইবোৰে কবচৰ এই সবলতা সহিব নোৱাৰিছিল। সেই কাৰণে তেওঁলোকে তাৰ ওপৰত মানা ভৰহৰ বেখা আঁকাৰ অস্বাভাৱী প্ৰযত্ন কৰিছিল। যিদৰে শিত্তৰে কোনো গহীন মানুহক ইহুদাবৰ কাৰণে তেওঁৰ আগত বান্ধবৰ দৰে চেঙা কৰি থাকে, সেই দৰেই সাগৰৰ নীল বঙে আকাশৰ নীলিমাক ইহুদাবলৈ চেঙা কৰি আছিল।

ভগৱানৰ এনেকুৱা বিৰাট দৰ্শন হোৱাৰ লগে লগে ভগৱদ্ গীতাৰ এথাৰ অধ্যায় মনত পৰিব লাগিছিল, কিন্তু ইমান প্ৰাচীন কাললৈ যোৱাৰ আগতে আমাৰ উদ্ভেজিত মনে নিজৰ সুবিধাৰ কাৰণে ওচৰৰ এক প্ৰসঙ্গ পছন্দ কৰিলে। বিছ বছৰৰ আগতে মই লঙ্কাৰ দক্ষিণ সীমাত দেবেশ্বৰতকৈও আগত সাতাবালৈ গৈছিলোঁ। আৰু তাৰ দীপ-মিনাৰৰ ওপৰত উঠি ভূপবীয়াৰ ব'দত এনেকুৱাই বৰং ইয়াতকৈয়ো বহুত গুণে বিশাল দৃশ্য দেখিছিলোঁ। তাত মানুহে চকুৰ ব্যায়াম কৰি ইচ্ছামতে যি কোনো দৃশ্য বহলাই চাব পাৰে। সেই ঘূৰণীয়াবেখা (বৰ্ডুল)-ৰ দক্ষিণাৰ্দ্ধ ভাৰত মহাসাগৰক দিয়া হৈছিল আৰু উত্তৰাৰ্দ্ধ বনসাগৰক। ইয়াত দেৱগঢ়ৰ ওপৰৰপৰা পূবফালে সূৰ্য্যনাৰায়ণৰ পাদপীঠৰ দৰে সুশোভিত পৰ্বত দেখা গৈছিল। তাৰ তলেদি প্ৰবাহিত হৈ থকা কাৰাবাৰৰ সাগৰ সৌম্যতাৰ সৈতে জিলিকি আছিল। সেই ঠাইৰ নাওবোৰৰ কপ একেধাৰে পাতল আছিল আৰু পশ্চিম ফালৰ অৰ্ধশত মহাসাগৰে আৰৱ দেশৰ কথা মনত পেলাই দিছিল। এই দৃশ্যই মনত এক আকুলতা আনি দিছিল। 'নমোহন্ত তে সৰ্বত এবসৰ্ব'—মুখৰপৰা কেৱল ইমান শব্দহে ওলাল।

ইতিমধ্যে আমাৰ লাজকুৰীয়া চিত্ৰকৰে এটা চুকত বহি দাঁতিৰ এটা ডাঙৰ শিলৰ আৰু দাঁতি-কাৰবৰ সাগৰৰ এখন ছবি আঁকিছিল। ঘৰলৈ অহাৰ লগে লগে তেওঁ মোক সেইখন উপহাৰ দিলে। আজি মোৰ হাপন বচৰৰ ভোক শাস্ত হ'ল। এই প্ৰসঙ্গৰ স্মাৰক ৰূপে মই তেওঁৰ এই উপহাৰ প্ৰসন্নভাবে গ্ৰহণ কৰিলোঁ।

দীপ-মিনাৰৰ কাষাই শেষত পূৰ্ণতা লাভ কৰিলে।

মে' ১৯৪৭ চন।

৫৮। মকভূমি বা সৰোবৰ

যি কোনো ঘটনাই বাস্তবিক ৰূপ ধাৰণ কৰিলে তাৰ বৈশিষ্ট্য নষ্ট হৈ যায় আনো ?

হৃৎকটাব আগতে কোনোফালে পানী দেখা নগৈছিল। উত্তৰবৰণৰা আৰম্ভ কৰি দক্ষিণলৈকে সাগৰৰ পোন পাৰ বিয়পি আছিল। পশ্চিমফালে ব'ত আকাশে চাপৰ হৈ ধৰিত্ৰীক চুইছে, তাতো পানীৰ নাম-গোল্গ নাই, এটা চৌৰো দেখা নাযায়। প্ৰথমবাৰ দেখা মানুহৰ এইখন কোনো মকভূমি যেনহে লাগিব। কেৱল যেন বৰষুণৰ কাৰণেহে ভিত্তি গৈছে। নহলে এনেকুৱা লাগিব যেন এইবোৰ পলসহে—যাৰ ওপৰত ঘাঁহ নাই। মলৈকে চকু পৰে তালৈকে কেৱল পোন সমতল ভূমি দেখিলে কিমান আনন্দ লাগে। কোনো ইঞ্জিনিয়াৰক যদি এনেকুৱা সমতলভূমি তৈয়াৰ কৰিবলৈ ভাব দিয়া যায়, তেতিয়াহলে তেওঁ অশেষ পৰিশ্ৰম কৰিব লগীয়া হ'ব। কিন্তু ই হৈছে প্ৰকৃতিৰ সৃষ্টি। যেতিয়া এনেকুৱা সমতল + প্ৰদেশৰ বিশালতা, বিস্তীৰ্ণ হৈ পৰে, তেতিয়া ওখ ওখ পৰ্বতবোৰত সৌন্দৰ্য্য ফুটি উঠে। আমি এই বিশালতা পান কৰাত মগ্ন হৈ আছিলোঁ, এনেতে দূৰত আকাশত জাহাজৰ নিচিনা কিবা চকুত পৰিল। আকাশত জাহাজ ? ই কি কথা ? ইতিমধ্যে দক্ষিণবৰণা উত্তৰলৈকে বিয়পি থকা এডাল বাদামী বেখা লাহে লাহে স্পষ্ট হৈ আছিল। মাজে মাজে তাৰ ওপৰত বগা চৌ দেখিবলৈ পোৱা গ'ল। পানীৰ ঢল আছিল, নিয়মানুসাৰে এটা শাৰী পাতি চৌবোৰ আগ বাঢ়িবলৈ ধৰিলে। আহিল, আহিল, পানীবোৰ আগলৈ আহিল। ই আধা পাৰলৈকে বিয়পি পৰিল। সূৰ্য্য আকাশলৈ উঠি গৈছিল, ব'দ চোকা হৈ পৰিছিল আৰু চৌৰ উল্লাদকতাও বাঢ়িবলৈ ধৰিছিল। এই চৌবোৰে ঈশ্বৰে সঁপি দিয়া কিবা অসাধাৰণ কাম কৰিবলৈ আহিছে নেকি ? ইয়াক যম-দূতৰ নিচিনা নহয়, বৰং দেৱদূতৰ নিচিনাহে লাগিছে। যিদৰে হাবিড কুৰুৱনেচীয়া বাঘৰ দল জপিয়াই জপিয়াই ঘূৰি ফুৰে, সেইদৰেই চৌবোৰো আগ বাঢ়িবলৈ লাগিল।

+ সমতল—Stretched evenly. উদাহৰণস্বৰূপে গঙ্গাসুখৰ ওচৰত স্তম্ভৰন প্ৰদেশত সমতল বুলি কয়।

য'ত সিন্ধু আৰু নীৰৱ মকছুমি আছিল, এতিয়া তাত উথলি থকা, গৰজি থকা, ভবজৰ সাগৰ বৈ গল। জোৰাৰো সম্পূৰ্ণ উৎসাহেৰে আহি পৰিল। চৌবোৰ আহে আৰু পাবত খুন্দিয়াই গুচি যায়। যদি অলপ মন দি সেইকালে এঘণ্টা আধাঘণ্টামান চাই থকা যায়, তেতিয়াহলে মনত এই ভাব হয় যে এই চৌবোৰ জড় নহয়, বৰং ইয়ো সচেতনহে। ইহঁতৰো স্বভাৱ-ধৰ্ম আছে। চাৰিওফালে কেৱল পানীয়েই পানী—। বাওঁফালৰ তালগছ পানীত লবি আছিল। এনেকুৱা লাগিছিল যেন এতিয়াই ডুবি যাব।

যিদৰে বহুত দিনৰ পাছত ভাগিনীয়েকক দেখিলে মাহীয়েকৰ মনত অপাৰ আনন্দ হয়, সেইদৰে চৌবোৰক দেখি মকছুমিৰ চৌৰ আবেগো উথলি উঠিছে। ই হাতীৰ দৰে দৌৰি আছে আৰু পাবত বগ্ন-ক্ৰীড়াৰ অনুভৱ কৰি আছে। কিমান অভুত দৃশ্য! যদি মাটি আগগৰীয়া হ'ল হেঁতেন, আৰু পানীও যদি নৈৰ দৰে বৈ থাকিলেহেঁতেন তেতিয়াহলে এইটো একো আচৰিত যেন নালাগিলেহেঁতেন। তলদি বৈ যোৱাটো পানীৰ স্বভাৱ-ধৰ্ম, কিন্তু সমভল ভূমিত য'ত পানী নাই তাত বৰষুণ বা বানপানীৰ অবিহনে যদি পানী দৌৰি আহে, আৰু মাটিৰ ওপৰত বিয়পি পৰে, এইটো কিমান আচৰিত কথা। যি ঠাইত অলপ আগতে আমি লবি চাপৰি ঘূৰি ফুৰিছিলোঁ, তাত এতিয়া ভৰিও থৰ নোৱাৰিম। এনেকুৱা বিৰাট জলবাণি বাক ক'বপৰা আছিল? ইমান কম সময়ত ইমান বিপৰ্য্যয়। য'ত আমি বতাহত হাত জোকাৰি ফুৰি ফুৰিছিলোঁ, এতিয়া তাত জপিয়াই থকা চৌৰ মাজত সীতোবাব আনন্দ উপভোগ কৰি আছে। বৌবাব ওপৰত বহি যেন ফুৰিবলৈহে ওলাইছে। এই জোৰাবৰ সময়ত যদি কোনোবাই ইয়ালৈ আহি চাইহি, তেতিয়া তেওঁৰ এনেকুৱা লাগিব যেন থাকৰা পানীৰ এই উথলি থকা সৰোবৰ হেজাৰ হেজাৰ বছৰবপৰা ইয়াত এইদৰে ব্যাপ্ত হৈ আছে। কিন্তু যদি কোনোবাই অলপ সময় থিয় হৈ থাকে, তেন্তে তেওঁ বুজিব পাৰিব যে মহামুগ্ধ নিচিনা ইমান ডাঙৰ আক্ৰমণৰো শেষ আছে। যিদৰে চৌৰে নিজৰ লীলা দেখুৱাইছিল, সেইদৰে তাক আকৌ নিজৰ কাৰ চপায়ো লৈছিল। ঈশ্বৰৰ কাৰ শেষ হ'ল। ঈশ্বৰে

যেন নিজৰ প্ৰাণ নক্ষি আকৌ টানি ললে। এতিয়া এটা এটা চৌ পাৰ-ফালে দৌৰি আহিছে। লগে লগে এইটোও পৰিষ্কাৰভাৱে দেখা গৈছে যে পানীবোৰ পাছ হুইকি গৈ আছে। পানী আঁতৰিবলৈ ধৰিলে। সাগৰৰ সিপাৰে এটা ডাঙৰ খাল আছে নেকি? যাক ভৰাই দিবৰ কাৰণে এই পানীবোৰ দৌৰি গৈছে? আগফালৰ চৌবোৰ উলটি অহা দেখি পাছত অহা চৌবোৰো মাজতে ফাটি গৈছে আৰু দৌৰি থাকোঁতেও ইহঁতে হাঁহি আছে। সাগৰৰ পানীৰ অনুমাননো বাক কোনে কৰিব পাৰে? তাক কেনেকৈ জুখিব পাৰি? ইমানবোৰ পানীনো কিয় আহিছে আৰু কিয় গৈছে ইয়াক সোধোতা কোনো নাই নেকি? নহলে কোনোবা সোধোতা আছে, সেই কাৰণে ই ইমান নিয়মিতকপে অহা যোৱা কৰিছে। যিমানেই ভাবিবলৈ ধৰোঁ, সিমানেই মোৰ মনত এই ঘটনাৰ বিচিত্ৰ প্ৰভাৱ পৰিবলৈ ধৰে। জোৱাৰ আৰু ভাটা কি বস্তু? সমুদ্ৰৰ স্বাস্থ্যসূচী? তাক কিহত লগাধ পাৰি? যদি জোৱাৰ আৰু ভাটা নাথাকিলহেঁতেন, তেতিয়াহলে সাগৰৰ কি অৱস্থা হ'লহেঁতেন? সমুদ্ৰজীৱী প্ৰাণীবোৰৰ জীৱনত কি কি পৰিৱৰ্তন ঘটিলহেঁতেন? চন্দ্ৰ সূৰ্য্যৰ আকৰ্ষণ আৰু পৃথিৱীৰ ভূমি ভাগৰ পৰা সাগৰৰ বিভাজনলৈকে এই সকলোবোৰ আলোচনা হয়তো সঁচা, কিন্তু এই বোৰৰ অন্তৰালত কি উদ্দেশ্য আছে তাক জানিবৰ কাৰণে মন বৰ ব্যাকুল হৈ পৰে। এতিয়ালৈকে এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ পোৱা নাই।

যিমান বাবেই আমি জোৱাৰ আৰু ভাটা দেখোঁ, সিমানবাবেই ইয়াক আমাৰ সমান আচৰিত যেনেই লাগে। মনত এনেকুৱা এক অনুভৱ হয় যেন ঈশ্বৰৰ সৃষ্টিৰ চাৰিওফালেই সেই জ্ঞানময় প্ৰভু চিহ্নস্বৰূপে বিৰাজমান হৈ আছে।

‘সৰ্বং সমাপ্নোষি ততোহসি সৰ্বঃ’—কৈ মোৰ অন্তৰে তেওঁক প্ৰণাম কৰে। যদি সৃষ্টি মহান হয়, তেতিয়াহলেনো বাক সৃষ্টিকৰ্তা কেনেকুৱা হ'ব? তেওঁক কোনে চিনি পাৰ? তেওঁ নিজেই বাক এই কথা ভাবিবনে যে যানুহে তেওঁক চিনি পাওক?

৫৯। চান্দীপুৰ

ঘোৰাবাব চান্দীপুৰত মই যি দৃশ্য দেখিছিলোঁ এইবাব তাক নেদেখোঁ
বুলি মোৰ ভয় হৈছিল। বেছি আশা কৰা উচিত নহয়, এইবুলি মনক
প্ৰবোধ দি আমি চান্দীপুৰলৈ যাত্ৰা কৰিলোঁ। কিন্তু চান্দীপুৰ যে
চান্দীপুৰেই। তাৰ সামান্য শোভাও অসামান্য যেন লাগে। কলিকতা
কটকৰ বাটত বালাসোৰ বা বালেশ্বৰ নামৰ এখন সৰু নগৰ আছে। তাৰপৰা
আঠ মাইল পূবে সাগৰৰ পাৰত চান্দীপুৰ অৱস্থিত। এই ঠাইত সামৰিক
বিভাগৰ চৰকাৰী কৰ্মচাৰীসকল আছে। কিন্তু এই কাৰণে ইয়াৰ গুৰুত্ব
বঢ়া নাই। ইয়াৰপৰা তিনি মাইল দূৰত য'ত বুঢ়ী বলম্ নৈ গৈ সাগৰৰ লগত
মিলিছে তাত সুন্দৰ বন্দৰ সাজিব পাৰি। ই বায়ু পৰিবৰ্তনৰ কাৰণেও
অত্যন্ত উপযুক্ত ঠাই। কিন্তু এতিয়ালৈকে ইয়াত তেনেকুৱা একো বাৰস্থা
হোৱা নাই। ইয়াৰ চিৰন্তন প্ৰাকৃতিক শোভাৰ কাৰণেই চান্দীপুৰৰ মহত্ব—
সেইকাৰণে মই তাৰ নাম পূব-দিশৰ বোৰডীক থৈছোঁ।

বন্ধেৰ উত্তৰফালে খোলবড় ষ্টেচনৰ পৰা ডেৰ মাইল দূৰত বোৰডী নামৰ
ষি ঠাই আছে, ভাটাৰ সময়ত যেতিয়া তাৰ সাগৰৰ পানী পাছলৈ হুঁহকি যায়,
তেতিয়া ডেৰমাইল পট মুকলি হৈ পৰে। আক তাৰ পানী গৈ প্ৰায়
আকাশৰ ওচৰ চাপে। সমগ্ৰ সমুদ্ৰ তট যেন দেৱতা বা মানৱসকলৰ ভিত্তি
থকা টেনিচ কৰ্টহে। এনেকুৱাই পোন আৰু সমতল যেন লাগে। যেতিয়া
জোৰাবৰ সময়ত পানী বাঢ়িবলৈ ধৰে, তেতিয়া চাওঁতে চাওঁতে গোটেই পাৰ
পানীৰে পৰিপূৰ্ণ হৈ সৰোবৰৰ ৰূপ ধাৰণ কৰে। ক্ষুণ্ণকতে সিজ মকছুমি
আৰু ক্ষুণ্ণকতে বাম সৰোবৰ। প্ৰকৃতিৰ এনেকুৱা লীলা দেখি মই বিস্মিত
হৈ পৰিছিলোঁ। যেতিয়া তাৰ বৰ্ণনা কৰিছিলোঁ, তেতিয়া মই সপোনতো
ভাবিব পৰা নাছিলোঁ যে প্ৰকৃতিয়ে পূব-ফালে ঠিক এনেকুৱা ধৰণৰ আৰু
এখন ঠাই সৃষ্টি কৰি থৈছে।

বাক্তাৱা প্ৰচাৰৰ উপলক্ষে কলিকতাৰ পৰা উৎকললৈ আহিছিলোঁ,
তেতিয়া বালাসোৰৰ কাষ শেষ কৰি বিশেষকৈ চান্দীপুৰ চাবৰ কাৰণে
এইখিনি পাইছিলোঁ। ঠায়ে ঠায়ে পানীৰ খালত গজি থকা লীলা-পছম

দেখি মোৰ আনন্দৰ লীলা নাইকিয়া হৈছিল। পহুৱকুল প্ৰসন্নতাৰ প্ৰতীক। সুন্দৰতা, কোমলতা, সবলতা আৰু পবিত্ৰতা, যেতিয়া সকলো গোট খালে, তেতিয়া এওঁলোকে পহুৱৰ ৰূপ ধাৰণ কৰিলে। পহুৱ যেতিয়া বন্ধ হয় তেতিয়া তেওঁ তপস্বিনী মহাশ্বেতাৰ কথা মনত পেলাই দিয়ে। সেই পহুৱেই যেতিয়া বক্তিম হৈ পৰে, তেতিয়া তেওঁ গন্ধৰ্ব নগৰীৰ ৰাজকন্যা কাদম্বৰীৰ শোভা স্মৰণ কৰায়। কিন্তু নীলা পহুৱে সাক্ষাৎ বৃন্দাবনবিহাৰী ত্ৰীকল্লৰ ভূমিকাৰ অভিনয় কৰে। আমাৰ দেশত বেছি পৰিমাণে নীলা পহুৱ দেখা নাযায়। সেই কাৰণে এই বাটত নীলা পহুৱবোৰ দেখি মোৰ যে কিমান আনন্দ লাগিছিল তাক ইয়াত ৰাজ কৰিব নোৱাৰোঁ।

বালাসোবৰ পৰা চান্দীপুৰৰ পথ প্ৰায় পোনেই। সাগৰৰ পাৰত থকা ডাক বজলাৰ পৰাও কেতিয়াবা কেতিয়াবা সাগৰৰ দৰ্শন নহয়; কিন্তু যেতিয়া দৰ্শন হয়, তেতিয়া ই নিজৰ বিশালভাবে মানুহৰ মন মুহি পেলায়। আমি যেতিয়া আগৰ বাৰ আহিছিলোঁ তেতিয়া লাহে লাহে জোৱাৰ বেছি হৈ গৈছিল আৰু পাতল পাতল চৌবোৰো আকাশৰ সৈতে সমান ৰেখা আঁকি লাহে লাহে আগবাঢ়ি গৈছিল। আকাশৰপৰা পাবলৈকে অহাৰ সময়ত চৌবোৰ ইমান পোন আৰু সমান হৈ আহিছিল যেন কোনোবাই এডাল দীঘল ৰচি ছই তিনি মাইল টানিহে আনিছিল। মোৰ লগত যদি কোনো বিদ্যুতৰ্থী থাকিলহেঁতেন, তেতিয়াহলে মই তেওঁক এই দৰে বুজাই দিলোঁ-হেঁতেন যে নোট বুকত যি ৰেখা টনা হয় তাক এইদৰে সুন্দৰ আৰু সমানকৈ টনা উচিত। যেতিয়া চাৰিওফালৰ ভূমি সমতল হয়, তেতিয়া ইংৰাজ লেখকে তাক টেনিচ্ কৰ্টৰ উপমা দিয়ে। কিন্তু ক'ত টেনিচ্ কৰ্ট আৰু ক'ত বহুত মাইললৈকে বিয়পি থকা দীঘল, বহল আৰু ৰালিৰে পৰিপূৰ্ণ ভূমি—।

এই সকলোবোৰ দৃশ্য প্ৰাণভৰি চালোঁ। মন ভৃগু হোৱাৰ পাছতো চালোঁ। আগৰফালৰ পৰা চালোঁ, মূণ্ডিৰপৰা চালোঁ। আমি যে কিমান পূণ্যাত্মা ইয়াত সেই ভাবো মনলৈ নহাকৈ নাথাকিল। আকৌ ভাবিলোঁ এতিয়া কি ক'বা উচিত? ইয়াৰ বিষয়ে লিখিব লগীয়াতো আছেই। যেতিয়া বজাই বজু পায়, তেতিয়া তাক ৰাজত'বাললৈ পঠিয়াই দিয়ে। নাৰীয়ে হাতত ফুল পালে তেওঁ তাক নিজৰ বেণীত গুজি নললে সুখ নাপায়।

প্ৰকৃতিৰ উপাসক লেখকে, যেতিয়া কোনো দৃশ্য পান কৰে, যেতিয়ালৈকে তেওঁ ডাক লেখবলৈ বা কবিতাবলৈ নকৰে, তেতিয়ালৈকে শান্তি নাপায়। কিন্তু এইটোতো খবৰলৈ যোৱাৰ পাছতহে কবিতা পৰা হ'ব। তেতিয়ালৈকে এতিয়া ইয়াত কি কৰা উচিত? প্ৰকৃতিৰ বিস্তাৰ বহলেই হওক বা ওখই হওক, তাৰ আবাদ কেৱল চকুৰে লব নোৱাৰি, ভৱিকো তাৰ ভাগ দিয়া উচিত।

আমি ডাক বজলাৰ ওপৰৰপৰা পিছলি পিছলি আৰু হাঁহি-মেলি বালিৰ ওপৰেদি দৌৰি তললৈ নামিলোঁ। এনেতে আমি পৃথিৱীৰ উদৰত লুপ্ত হৈ থকা ডাঙৰ ডাঙৰ মাণিক বোৰ ইফালে সিফালে দৌৰি ফুৰা দেখিলোঁ। কিমান সুন্দৰ বঙা চিকচিকিয়া বজা আছিল। মধ্যমলৰ নিচিনা পাতল আৰু খুব বঙা, সেই লাৱণ্য আমি এই দৌৰি ফুৰা বজাবোৰৰ ভিতৰত দেখিবলৈ পালোঁ। কেকোৱাবোৰ যিমান আকৰ্ষণীয় আছিল সিমান ভয়াবহো। যদি আহি কৰবাত চেপি ধৰে, তেতিয়ালৈকে আমাৰ ভৱিৰ পৰাও সিহঁতৰ নিচিনা বঙা তেজ বৰলৈ ধৰিব। সেই কাৰণে ভয় লাগিছিল। কিন্তু সিহঁত যিমান ভয়াবহ আছিল সিমান ভয়াভূৰো। মানুহ দেখিলে তৎক্ষণাত নিজৰ গাতৰ ভিতৰত সোমাই পৰে। আমি সিহঁতৰ পাহত দৌৰিলোঁ আৰু সিহঁতৰ লৰা চাপৰা চাই আনন্দ পালোঁ।

দৌৰোঁতে দৌৰোঁতে আমি বহুতো সৰু ডাঙৰ শামুক দেখিলোঁ। ইহঁতৰ ওপৰৰ আকৃতি দেখি মোৰ এনেকুৱা বিশ্বাস হৈছিল যেন ইহঁতৰ আকাৰ চায়েই ইয়াৰ মন্দিৰৰ কলচী তৈয়াৰ কৰা হৈছে। চোফাৰীৰ আকাৰতকৈ এই আকাৰ কলাৰ দৃষ্টিত বেছি সুন্দৰ আছিল। মদালসাই এনেকুৱা কেইবাটাও শামুক বাচি ললে। ইয়াৰ জুয়োফালে ছটা ফুটা থকা কাৰণে অতি সহজে মালা গুঠিব পাৰি।

সাগৰৰ তট, তাৰ চৌ, বঙা কেকোৱা আৰু এই শামুকবোৰ—এই বিষয়ে কথা পাতি পাতি আমি উলটি আহিলোঁ। কেইটামান নীলা পহুমে আমি লগত ললোঁ আৰু লগতে ভাৰত দৰ্শনৰ মূল্য আগতকৈ এগুণ বাঢ়ি গল; এই সন্তোষতে খবৰলৈ উলটিলোঁ।

যেতিয়া এই বাব আকৌ বালাগোবর্দৈ আহিলো, তেতিয়াই এই সকলো কৃষ্ণ প্রতক্ষ্যভাৱে মনত পবিল। আক প্রজ্ঞালি জনাব কাৰণে আমি আকৌ চান্দীপুৰলৈ যোৱাৰ কাৰ্য্যসূচী তৈয়াৰ কৰিলো।

আকাশ যেষে আবৰি আছিল। তথাপি আমি এইটো আশা কৰিছিলো যে চান্দীপুৰ পোৱাৰ পাছত পানীৰ পৰা ওলোৱা সূৰ্য্য দেৱতাক দৰ্শন কৰিম। গতিকে চাবে তিনিবজাত উঠি নিত্য-কৰ্ম পূৰা কৰিলো। চাৰিবজাত ডাঃ জুবনচন্দ্ৰ দেৱৰ মটৰ অনালো আক মটৰেৰে আঠ মাইল বাট পাৰ হৈ চান্দীপুৰ পালোহি। বাটত কোনো খাল বাম নাছিল বা ত্ৰীকক্ষৰ চকুৰ লগত প্ৰতিযোগিতা কৰা নীল কমলো। মোৰ প্ৰায় এই বিশ্বাস হৈ গৈছিল যে আমি সেই চৌৰো দেখিবলৈ নাপাম। অক্টম্বৰ চন্দ্ৰ আকাশত নিম্প্ৰভভাৱে জিলিকি আছিল। সেই কাৰণে মই ভাবিছিলো যে ইয়াত কেৱল শান্ত সৰোবৰহে দেখিবলৈ পাম। আমি আমাৰ পৰিচিত ডাক বদলাৰ চোভাললৈ আহিলো আক দেখিলো যে পানী কেতিয়াবাই উলটি গল। দূৰত যোলা পানীবোৰ ঠিক স্তূপৰ নিচিনা লাগিছিল। কেৱল চাৰিওফালে অশাৰ বালিবাশি—। যদি আমি আক আগতে আহি পালোহিহেঁতেন, তেতিয়াহলে সূৰ্য্যই পানীত ভৰি থোৱা দেখিলোহেঁতেন। আকাশত মেঘ আছিল, কিন্তু সূৰ্য্যৰ ওচৰৰ আকাশখন আছিল স্বচ্ছ আক সুন্দৰ। লগতে খণ্ড খণ্ড শ্ৰামল মেঘবোৰে সূৰ্য্যৰ শোভা বৰ্দ্ধন কৰিছিল। আকাশৰ এই শোভা দেখি মই সূৰ্য্যক সেৱা কৰিবলৈকো পাহৰি গৈছিলো। মই কেৱল অঞ্জলি কৰি অৰ্ঘ্য অৰ্পণ কৰিলো আক দূৰত লাগবৰ পৰা ওলোৱা সূৰ্য্য নাৰায়ণক উপস্থান কৰিলো। মনুৰ প্লোক মনত পবিল :

আপো নৰৌ ইতি প্ৰোক্তা আপো বৈ নব-সুনৰঃ।

ভা। যদস্য অয়নং জাতম্ ইতি নাৰায়ণঃ স্মৃতঃ।

এনেতে অমৃতলালে গান গালে :—

‘প্ৰথম প্ৰভাত উদ্ভিত ভব গগনে।’

ভলৰ বালি পাৰলৈ আমাৰ বেছি সময় নালাগিল। লাজকুৰীয়া কেকোবাবোৰে সিহঁতৰ গাঁতত সোমাই আমাক সাদৰ সন্ভাষণ জনালে।

সাগৰৰ পৰা উলটি অহা পানীবোৰে আমাক দুৰৈৰ পৰা ইজিড কৰি সুমিলে — “তোমালোকো ইয়ালৈকে আহিবা নেকি।” পানীৰ নিয়ন্ত্ৰণক বাক কেৱলকৈ প্ৰত্যাখান কৰা যায় ?

আমি আগ বাঢ়ি গলোঁ। মাজে মাজে দুই চাৰি আঙুল মান ন পানী দেখি ভৰি ধপ্ ধপাই যাবলৈ ধৰিলোঁ কেতিয়াবা সূৰ্য্যক চাবলৈ ইচ্ছা হয়, কেতিয়াবা আকৌ পাছফালে মূৰ ঘূৰাই পাত্ৰ ফালে চাবৰ মন যায়। কিছুমান ঝাউ গছ, দুই এটা জুপুৰী, দাতব্য বিভাগৰ পতাকা অৰীৰ ওখ স্তম্ভ, তাত ইয়াতকৈ আক বোচি আকৰ্ষণীয় বস্তু একো নাছিল বৰং ভৰিব ওচৰৰ পানীত প্ৰতিবিম্বিত মেঘৰ শোভা আছিল অধিক আনন্দ দায়ক। পাছলৈ আঁতৰি যোৱা পানীৰ সৌন্দৰ্য্য দেখি আমিও তাৰ লগে লগে আক কিমান দূৰলৈ গলোহেঁতেন। কিন্তু আমি এইটো কথা পাহৰা নাছিলোঁ যে আমাৰ হাতত আন কামো আছে। আক বান্ধি লোৱা সময়ৰ বাহিৰে ইয়াত বেছি সময় কটাবও নোৱাৰোঁ। পাবৰ পৰা কিমান দূৰ আহিছোঁ আমি প্ৰতিটো খোজ লেখি লেখি উলটি আহিলোঁ। প্ৰায় এহেজাৰ খোজ কটাৰ পাছতে আমি আগৰ ঠাই পালোহি। ওপৰলৈ উঠি চাই দেখিলোঁ যে চকল পানীবোৰ লাহে লাহে আমাৰ পাছে পাছে আহি আছে আক পানীবোৰ অহা দেখি কিছুমান জালোৱাই বালিৰ পটত নিজৰ জালৰ সূতা বান্ধি তাত নিজৰ জালবোৰ শুকাই আছে।

আমি খোৱা-বোৱাতকৈ প্ৰাৰ্থনাকহে বেছি গুৰু দিওঁ। এই কাৰণে আমাৰ বৰ্ণনা এই ধৰণে শেষ হয়। ‘প্ৰাৰ্থনা কৰিলোঁ, আক তাৰ পাছত জলপান খালোঁ।’ এজন বন্ধুৰে কলে যে আজিকালি যেতিয়া ইয়াত টোপ বাকদ কুটাই তেতিয়া ভূইকঁপৰ দৰে গোটেই ধন গাঁও কঁপি উঠে।

যা হওক, যিদৰে বিপ্লৱৰ পাছত শান্তি আছে সেইদৰেই এই সকলোবোৰ আকাশত বিলীন হৈ গৈছিল আক শেহত চাৰিওফালে নীৰৱতা বিয়পি পৰিছিল।

ওঁ শান্তি: শান্তি: শান্তি:।

৬০ । সাৰ্বভৌম জোৱাৰ-ভাটা

প্ৰত্যেকটো চৌৱেই পাৰলৈ আহে আৰু আকৌ উলটি যায়। ই এক প্ৰকাৰৰ জোৱাৰ-ভাটাই, কিন্তু ই ক্ষণজীবী। ডাঙৰ ডাঙৰ জোৱাৰ-ভাটা বাৰ বৰ্ষাৰ মূৰে মূৰে আহে। সিয়ো এক বৰম ডাঙৰ চৌৱেই। যাৰ চৌ বাৰ বৰ্ষাৰ জোৱাৰ ভাটা, সেই জোৱাৰ ভাটা কেনেকুৱা ধৰণৰ? অক্ষয় তৃতীয়াৰ জোৱাৰ যদি বহুবৰ সকলোতকৈ ডাঙৰ জোৱাৰ হয়, তেতিয়াহলে সকলোতকৈ সৰু জোৱাৰনো কি?

আমি যি উশাহ-নিশাহ লওঁ, সিয়ো এক প্ৰকাৰৰ জোৱাৰ-ভাটাই। অন্তৰত স্পন্দন হয়, আৰু তাৰ লগে লগে গোটেই শৰীৰত তেজ চলাচল কৰে, সিয়ো এক ধৰণৰ জোৱাৰ-ভাটোৱেই। লৰা-কাল, যৌৱন-কাল আৰু বুঢ়া কালো ডাঙৰ জোৱাৰ-ভাটা। এইদৰেই জোৱাৰ-ভাটাৰ ক্ৰম বিশালৰ-পৰা বিশালতৰ হৈ গোটেই বিশ্ব ব্যাপ্ত হৈ পৰে। যিফালেই চোৱা যায়, সেইফালেই কেৱল জোৱাৰ-ভাটাই জোৱাৰ-ভাটা। বাস্তৱগোৰবো জোৱাৰ ভাটা হয়। সংস্কৃতিবোৰৰ জোৱাৰ-ভাটা হয়। ধৰ্মবো জোৱাৰ-ভাটা হয়। প্ৰত্যেক ভাটাৰ পাছত জোৱাৰক প্ৰেৰণা দিয়ে শ্ৰীৰামচন্দ্ৰ আৰু শ্ৰীকৃষ্ণৰ নিচিনা অৱতাৰী পুৰুষে। সাগৰৰ জোৱাৰ-ভাটাক প্ৰেৰণা দিওঁতা চন্দ্ৰক দেখিয়েই বাক বাক আৰু কৃষ্ণক চন্দ্ৰৰ লগত উপমা দিয়া হ'ল নেকি? কবিয়ে কয় যে এওঁলোক দুয়োবো ৰূপ-লাৱণ্য আত্মদানক আছিল আৰু এই কাৰণেই এওঁলোকক চন্দ্ৰৰ উপমা দিয়া হৈছে,। ক্লবিয়ে যি কয় সি ঠিক হোৱাই উচিত। কিন্তু এইদৰে কিয় কোৱা-নহয়, যে এই দুয়ো ধৰ্মৰ ভাটাক বাধা দিয়া আৰু নতুন জোৱাৰক গতি দিয়া ধৰ্মচন্দ্ৰ আছিল, সেই-কাৰণেই চন্দ্ৰৰ সৈতে তেওঁলোকৰ উপমা দিয়া হৈছে? লাগিলে এই অৰ্থটো এতিয়ালৈকে কোৱা নহওক, কিন্তু তথাপি নিজৰপৰা আমি ইয়াকেহে মানিম যে ধৰ্ম সাগৰৰ চন্দ্ৰৰ কাৰণেই তেওঁলোকৰ নামৰ পাছত ৰামচন্দ্ৰ আৰু কৃষ্ণচন্দ্ৰ থোৱা হৈছে।

যি পানীৰ ঠাইত মাটি আৰু মাটিৰ ঠাইত পানী আনিব পাৰে, তাক 'অখটিত-বটনা-পটীয়াসী' লৈবৰ মাত্ৰা বুলি কয়। ইয়াত আমি লক্ষ্য

এমেকুৱা ধৰণৰ মায়াৰ দৰ্শন কৰি আহিছোঁ, তথাপি বাক আমি কিয়
ভক্তি-নৃত্য নহ'ও? কিমান অঘটন ঘটনা প্ৰত্যেক দিনাই ঘটি থাকে, এই
কাৰণেই ইয়াৰ মূল্য নাইকিয়া হৈ যায় নেকি? মোৰ জীৱনত তিনিটা
বস্তুৰে মোৰ মনত বৰ দঠৈ সঁচ বহুৱাইছে। হিমালয়ৰ উজ্জ্বল শৃং
কৃষ্ণ-পঙ্কজ বাতিৰ বত্ন-খচিত গম্ভীৰ আকাশ, আৰু বিশ্বাস্যৰ অৰণ্ড স্তোভ
গোৱা মহাসাগৰ। তিনিহেজাৰ বছৰৰ আগতে হওক বা দুহেজাৰ বছৰৰ
আগতে (ইয়াত হেজাৰৰ লেখেই নহয়) ভগৱান বৃদ্ধ ভিক্ষুৱে দেশ-
বিদেশত ভাগ্যভৰ বাণী বিলাই দি এই সাগৰৰ পাৰলৈকে আহিছিল চাগৈ।
যি সময়ত সোপাৰৰ পৰা আৰম্ভ কৰি কানহেৰীলৈকে, তাৰপৰা
বাপুৰীলৈকে আৰু থানা জিলা বা পুনা জিলাৰ সীমাত অৱস্থিত নানাঘাট,
লেন্সাদ্ৰি, জুন্নৰ আদি ঠাইলৈকে কাৰ্ণা আৰু ভাজাৰ প্ৰাচীন পাহাৰলৈকে
আৰু এইফালে নাচিকৰ পাণ্ডৱ-গুহাবোৰলৈকে শাস্তি সাগৰৰ নিচিনা
বোদ্ধ-ভিক্ষু সকলে বিহাৰ কৰিছিল, সেই সময়ৰ ভাৰতীয় সমাজ আজিতকৈ
ভিন্ন আছিল। সেই সময়ৰ প্ৰশ্ন আজিতকৈ বেলেগ আছিল। তেতিয়াৰ
কাৰ্য্য-পদ্ধতি আজিতকৈ ভিন্ন আছিল। কিন্তু সেই সময়তো এই সাগৰ
আজিৰ দৰেই আছিল। সেই দিনতো ই আজিৰ দৰেই গৰজিছিল চাগৈ।
'দৃশ্য মাত্ৰই নশ্বৰ' কেৱল এক কৰ্মহে সত্য, যাৰ সংযোগ হয়, তাৰ
বিয়োগো হয়, যি সংযোগ বিয়োগৰ ওপৰলৈ উঠি যায়, তেঁৱেই হে শ্বশত
'নিৰ্বাণ লাভ কৰে।' আজিৰ দৰে সেই সময়তো মহাসাগৰে এই বাণী
বিলাইছিল। আজি সেই যুগ নাই। মহাসাগৰৰ নামো সলনি হৈ গল;
কিন্তু তেওঁৰ বাণী সলনি হোৱা নাই। যি জোৱাৰ আটাইতকৈ ওপৰলৈ
উঠি গল, তেঁৱেই শ্বশত শাস্তি লাভ কৰিলে। তেঁৱেই বৃদ্ধ। তেঁৱেই
সু-গত। তেওঁ চিৰদিনৰ কাৰণে গুচি গল। জোৱাৰ আকৌ আহিব।
ভাটা আকৌ আহিব। কিন্তু তেওঁ আৰু উলটি নাহে। ভাগ্যত
সঁচাকৈয়ে সু-গত।

বোৰতী ৭মে, ১৯২৭ চন।

৬১। অৰ্ণৱৰ আমন্ত্ৰণ

সমুদ্ৰ বা সাগৰৰ নিচিনা পৰিচিত শব্দ এৰি মই কেৱল অৰ্ণৱ শব্দ আমন্ত্ৰণৰ লগত অনুপ্রাসৰ লোভত পচন্দ কৰা নাই। অৰ্ণৱ শব্দৰ পাছত ওখ ওখ ঢৌৰ ঘণ্ড তাণ্ডৰ সংযুক্ত হৈ আছে। ধুমুহা, অসুখ, অশান্তি, প্ৰবাহ আৰু প্ৰত্যেক ধৰণৰ বাঞ্ছনৰ প্ৰতি বিদ্বেষ আদি সকলো ভাৱ অৰ্ণৱ শব্দত আহি পৰে। অৰ্ণৱ শব্দৰ ধাতুগত অৰ্থ আৰু তাৰ উচ্চাৰণ দুয়োটাই এই ভাৱক সহায় কৰে। সেই কাৰণেই কেইবাবাৰো বেদত অৰ্ণৱ শব্দৰ ব্যৱহাৰ সাগৰৰ বিশেষণৰূপে কৰা হৈছে। বিশেষকৈ বেদত বিখ্যাত অঘমৰ্ষণ সূত্ৰত যি অৰ্ণৱ সাগৰৰ উল্লেখ আছে সি তাৰ ভব্যতাৰ সূচনা কৰে। মোৰ যেন আজিৰ জামাৰ এই পৃথিৱীৰ সম্মুখত এনেকুৱা অৰ্ণৱৰ বাণী ডাঙি ধৰিবলৈ শক্তি হওক, এই কাৰণেই বৈদিক দেৱতা সাগৰ-সন্মাত বৰুণক বন্দনা কৰিছোঁ।

য'ত বাট নাই তাত বাট সাজি দিয়া দেৱতা হৈছে বৰুণ। যেতিয়া ধুমুহাৰ তাণ্ডৱত মকড়মিত বালিৰ ঢৌ উঠে, তেতিয়া তাতো যাত্ৰী সকলক দিগ্‌দৰ্শন কৰাওঁতা হৈছে বৰুণ, আৰু অনন্ত আকাশত ত্ৰিখণ্ড যাত্ৰী পক্ষী-বোৰক আকাশী পথ দেখুৱাওঁতাও হৈছে বৰুণেই। বেদকালীন ভুজুৰ যুগৰ পৰা আৰম্ভ কৰি আজিলৈকে যিবিলাকে সাগৰৰ কাম কৰে সেই সকলকো বৰুণ দেৱতাকে পথ দেখুৱায়। সেইদৰে নতুন নতুন জ্ঞাত ক্ষেত্ৰত প্ৰবেশ কৰি নতুন নতুন বাট সজোৱা যমৰাজ বা অগস্তিক সাহস আৰু প্ৰেৰণা দিয়া দীক্ষাগুৰুও বৰুণেই।

যিদৰে বৰুণ পথিকসকলৰ পথপ্ৰদৰ্শক সেইদৰে তেওঁ মানৱ জাতিৰ কাৰণে গ্ৰায়বিচাৰৰ দেৱতাও। তেওঁৰ 'ঋতম্' আৰু 'সত্যম্'ৰ সৈতে পূৰ্ণ সাক্ষাৎকাৰ হৈছে। সেই কাৰণেই তেওঁ প্ৰত্যেক আত্মাক সত্যৰ পথেদি যাবলৈ প্ৰেৰণা দিয়ে। গ্ৰায় অনুসৰি চলাত যি সৌন্দৰ্য্য আছে, সমাধান আছে আৰু যি অস্তিম সফলতা আছে তাক বৰুণৰপৰা শিকি লওক। আৰু যদি কোনো লোভা, অদূৰদৰ্শী মানুহে বৰুণৰ এই গ্ৰায়-নিষ্ঠাক অনাদৰ কৰে, তেতিয়াহলে বৰুণে তেওঁক জলোদৰ বেমাৰৰ যোগে কষ্ট দিয়ে, যাতে মানুহে এইটো বুজিব পাৰে যে লোভৰ ফল কেতিয়াও ভাল নহয়।

যিদৰে পৰম-মঙ্গল কলাগকাৰী সদাশিৱই নিজৰ মহত্ব অক্ষুণ্ণ ৰাখিবৰ কাৰণে কল্পকণ ধাৰণ কৰে, সেইদৰেই ৰত্নাকৰ সাগৰেও ভ্ৰাতৃৰ মানুহক অটু-হাঁহি হাঁহা চৌৰ পৰা দূৰত ৰাখে। কোমল বনস্পতি আৰু লম্বাট মানুহ যাতে সাগৰৰ পাৰত আহি স্থায়ীভাৱে বসবাস নকৰে এই কাৰণে তেওঁ জোৰাৰভাটাৰ যোগেদি সকলো মানুহক বুজাই দিয়ে যে তোমালোক মোৰপৰা ইমানখিনি আঁতৰত থকা উচিত।

যেতিয়া সাগৰৰ পাৰত থিয় হৈ চৌবোৰ অহা-যোৱা কৰা দেখোঁ, পূৰ্ণিমা আৰু অমাবস্যাৰ জোৰাৰ অহা যোৱা কৰা দেখোঁ আৰু এই বিষয়ে বুদ্ধিও মূক হৈ যায়, তেতিয়া অন্তৰাশ্বাই কৈ উঠে—“ইমানখিনি কথাও নুবুজানে? যিদৰে তুমি উপাহ ললে, তোমাৰ বুকু ওফন্দে, সেইদৰেই বিৰাট সাগৰৰ ইয়েই স্পন্দন, তাৰ ই আবেগ। পৃথিৱীত থকা মানুহে যি পাপ আৰু অত্যাচাৰ কৰে, তেওঁলোকক ক্ষমা কৰিব পৰা শক্তি লাভ কৰিবৰ কাৰণেই মহাসাগৰে ক্ষুদ্রৰ ইমান ব্যায়াম কৰিবলগীয়া হৈছে। যি চৌৱে দুৰ্বল মানুহক ভয় খুৱাই, সেই চৌৱেই পৰাক্ৰমী আৰু ৰসিক মানুহক নিজৰ ফেনৰ যোগেদি নিমন্ত্ৰণ জনাই কয়—“আহক। এই অচল মাটিত কিয় থিয় হৈ আছে? যদি এইদৰে থিয় হৈ থাকে, তেতিয়াহলে আপোনাৰ গাত মামৰ ধৰি যাব। এখন নাও আনি তাত বহি পৰক, তাৰ পাল পেলাই যি বতাহে যলৈকে লৈ যায় বলক। আমি সকলো সাগৰৰ সন্তান, কিন্তু আমাৰ শিক্ষাগুৰু হৈছে ‘বতাহ’। তেওঁ যিদৰেই নচুৱাব, আমি সেইদৰেই নাচিম। আপুনিও সেই ব্ৰতকে লৈ আমাৰ লগত বলক।” যাব অন্তৰত উৎসাহ আৰু উদ্গাদন আছে তেওঁ এই নিমন্ত্ৰণ গ্ৰহণ নকৰাকৈ থাকিব নোৱাৰে।

সকতে জানো আপুনি সিদ্ধবাদৰ গল্প পঢ়া নাই? সিদ্ধবাদৰ ওচৰত বহুত ধন-সোণ আছিল; মাটি-বাৰী আদি সকলো আছিল। নিজৰ ভালপোৱাৰে তেওঁৰ অন্তৰ পূৰ্ণ কৰি দিওঁতা আত্মীয় বজানো কম নাছিল। তথাপি যেতিয়া তেওঁ সাগৰৰ গৰ্জন শুনে, তেতিয়া তেওঁ ঘৰৰ ভিতৰত থাকিব নোৱাৰে। চৌৰ দোলনা এৰি পালেঙৰ ওপৰত শুই থকা মানুহবোৰ কাপুৰুষ। সিদ্ধবাদৰ অন্তৰে কলে—‘বলা’। আৰু তেওঁ সমুদ্ৰ যাত্ৰাৰ

কাৰণে ঘৰৰ পৰা ওলাই পৰিল। তেওঁ যথেষ্ট কষ্ট কৰিলে আৰু তেওঁৰ মধুৰ অনুভৱতকৈ তিক্ত অনুভৱহে বেচি হ'ল। গতিকে সুবক্তিত ভাবে উলটি অহাৰ পাছত তেওঁ আৰু সমুদ্ৰ যাত্ৰাৰ নাম পৰ্য্যন্ত নলওঁ বুলি খপত খালে।

কিন্তু ই যে মানুহৰ সংকল্প। এই সংকল্পত তেওঁ সন্মাত বৰণ দেৱতাৰ আশীৰ্বাদ পোৱা নাছিল। কিছুদিনৰ পাছৰ কথা। তেওঁৰ মনত পাৰিবাৰিক জীৱন বিষতুল্য হৈ পৰিল। যেতিয়া তেওঁ বাতি শোৱে, তেতিয়া তেওঁৰ চকুলৈ টোপনি নাহে। চোৱে যেন অবিৰাম তেওঁৰ লগত কথা পাতে। শেষ বাতি যেতিয়া তেওঁৰ অলপ তন্দ্রাৰ ভাৱ হয়, তেতিয়া সপোনত তেওঁ চৌবোৰক জপিওৱা আৰু তেওঁক আঙুলি জোকাৰি মতা দেখে। বেচেৰাই আৰু কিমান দিন নিজৰ জেদ অটুট ৰাখিব? যদি তেওঁ অগ্ৰমনস্ক হৈ অলপ ফুৰিবলৈ ধৰে, তেতিয়া তেওঁৰ ভৰি বাগিচাৰ বাট এৰি লাগবৰ ঝুঁকি আৰু চিকমিকিয়া বালিৰ ফালেহে যাবলৈ ধৰে। শেহত তেওঁ ভাল-ভাল জাহাজ কিনিলে, সাহসী মানুহক খালাছী ৰাখিলে, নিজৰ লগত নানা বৰমৰ বস্তু-বাহানি ললে আৰু 'জয় দৰিয়াপীৰ' বুলি কৈ আটাইবোৰ জাহাজ লাগবত এৰি দিলে।

এইটো হৈছে কাল্পনিক সিন্দবাদৰ সাধু। কিন্তু আমাৰ ইয়াৰ সিংহপুত্ৰ বিজয় ঐতিহাসিক পুৰুষ আছিল। বাপেকে তেওঁক কলৈকো যাবলৈ দিয়া নাছিল। তেওঁ বাপেকক বহুত কাকূতি মিনতি কৰিলে। কিন্তু বাপেক সন্মত নহল। শেহত তেওঁ নিকণায় হৈ উপদ্ৰৱ আৰম্ভ কৰিলে। এজা সন্তুষ্ট হৈ পৰিল আৰু বজাৰ আগত গৈ কলে—“মহাৰাজ। যদি আপোনাৰ লৰাক নিৰ্বাসন দিয়ে দিয়ক; নহলে আমিষেই আপোনাৰ ৰাজ্য এৰি আন ঠাইলৈ গুচি যওঁ।” বজাই ডাঙৰ ডাঙৰ জাহাজ আনিলে। তাত তেওঁৰ নিজৰ পুতেকক আৰু তেওঁৰ উৎপতীয়া বন্ধুবোৰক তুলি দি কলে—“এতিয়া যলৈ যাব খোজা মোৱাইক। কিন্তু আকৌ ইয়াত আৰু নিজৰ মুখ নেদেখুৱাবাইক।” তেওঁলোক গুচি গল। তেওঁলোকে সোঁৰাষ্ট্ৰৰ বন্দৰ এৰিলে। ভুঙকছ পাৰ হ'ল, সোপাৰা, দাতো এৰি একেবাৰে মজলাপুৰী পালেগৈ। তাতো তেওঁলোক থাকিব নোৱাৰিলে। শেহত সাহসৰ সৈতে আগবাঢ়ি গৈ তাম্ৰদ্বীপত বাস কৰিলে। তাৰ বজা হ'ল। বিজয়ৰ

বাপেকে ডেওঁক উলটি যাবলৈ মানা কৰিছিল। কিন্তু ডেওঁৰ লগত আৰু কোনো যাব নোৱাৰিব, তেনেকুৱা আদেশ দিয়া নাছিল। এতেকে বহুত সমুদ্ৰবীৰে বিজয়ৰ পথেদি গৈ নতুন নতুন ৰাজ্য জয় কৰিবলৈ ধৰিলে। ডেওঁলোক জাভা আৰু বালিছীপলৈকে গল। তাৰ সমুদ্ৰি, তাৰ বায়ু-মণ্ডল আৰু তাৰ প্ৰাকৃতিক সৌন্দৰ্য্য দেখাৰ পাছত বাকু তাৰপৰা উলটি আঁতৰিব কাৰ ইচ্ছা হব? তাৰ পাছত ঘোঁৰাৰ পুতেকে সমগ্ৰ পশ্চিম দাঁতি পাৰ হৈ লঙ্কাৰ জীয়াবীক বিয়া কৰোৱাটো একৰকম নিয়ম হৈ পৰিল।

ইফালে বঙ্গ প্ৰদেশৰ নদীয়ালিলাকে নৈৰ মুখেদি সাগৰত প্ৰবেশ কৰিবলৈ ধৰিলে। যি বন্দৰৰ পৰা ওলাই ভান্সবীপলৈ যাব পাৰি, ডেওঁলোকে সেই বন্দৰৰ নামকে ভান্সলিঙ্গি ৰাখিলে। এইদৰে ভান্স বীপ লঙ্কাত অজ-বঙ্গৰ বঙ্গালী, উৰিষ্যাৰ কলিঙ্গ আৰু পশ্চিম ফালৰ গুজৰাটী সকল একত্ৰ হ'ল। মাদ্ৰাজৰ ফালৰ দ্ৰাবিড় সকল কেতিয়াবাই আঁতৰিছিল। এনেদৰেই পূব পশ্চিম আৰু দক্ষিণ ভাৰতে নিজৰ নিজৰ অৰ্ণৱৰ আমন্ত্ৰণত লঙ্কাত একত্ৰ হ'ল।

ভগবান বুদ্ধই নিৰ্বাণৰ পথ বিচাৰি উলিয়ালে আৰু নিজৰ শিষ্যক আদেশ দিলে যে “দেশোদ্দেশ্য এই অষ্টাঙ্গিক ধৰ্মতত্ত্ব প্ৰচাৰ কৰা।” ডেওঁ নিজেও চমিছ বহুৰ উত্তৰ ভাৰতত প্ৰচাৰ কাৰ্য্য চলালে। আনসেতু হিমালয়লৈকে নিজৰ ৰাজ্য বিস্তাৰ কৰিবৰ কাৰণে ওলোৱা সত্ৰাট অশোকে এই দিগ্বিজয়ৰ সপোন ত্যাগ কৰি ধৰ্ম-বিজয় কৰিবলৈ মন মেলিলে। ধৰ্ম-বিজয়ৰ অৰ্থ আজিৰ দৰে ধৰ্মৰ নামত দেশ-দেশান্তৰৰ প্ৰজাক লুট-পাত কৰি, পৰাধীন কৰা, ভ্ৰষ্ট কৰা নহয়, বৰং মানুহক কল্যাণৰ পথ দেখুৱাই নিজৰ জীৱন কুতৰ্ণ কৰাৰ অষ্টাঙ্গিক পথ দেখুৱা। যি ভগবান বুদ্ধই ৰয়ং গড়ৰ দৰে নিৰ্ভীক হৈ অৱগাভ ঘূৰি ফুৰিছিল, ডেওঁৰ সাঙসী শিষ্যসকলে অৰ্ণৱৰ আমন্ত্ৰণ শুনি দেশ-বিদেশলৈ যাবলৈ ধৰিলে। কিছুমান পূবফালে গল আৰু কিছুমান পশ্চিমফালে। আজিও পূব আৰু পশ্চিম সাগৰৰ পাৰৰ পৰ্বত ৰান্ধিলে এই ভিক্ষুসকলৰ বিহাৰ পোৱা যায়। সোপাৰা কানহেৰী, ঘাৰাপুৰী আদি ঠাইবোৰ বৌদ্ধ-মিছনেৰীসকলৰ বিদেশ যাত্ৰাৰ চিন। উৰিষ্যাৰ খণ্ড-গিৰি আৰু উদয়গিৰি গুহায়ে এই সত্যৰ প্ৰমাণ দিয়ে।

এই বৌদ্ধ ধৰ্মাৱলম্বী প্ৰচাৰকসকলৰ পৰা প্ৰেৰণা পাই প্ৰাচীন কালৰ খুটানলকলো সাগৰৰ পথেদি ওলাই আহিল আৰু তেওঁলোকে বহুত দেশত শুক্ল ব্ৰহ্মচাৰী যীশুখৃষ্টৰ বাণী বিলালে।

যিবিলাকে নিজৰ কাৰণে সমুদ্ৰ-যাত্ৰা কৰে তেওঁকো সাগৰে সহায় কৰে। কিন্তু বৰ্ণে কয়—“স্বাৰ্থপৰ মানুহক মই ভাল নাপাওঁ; যি সকল কেৱল পবিত্ৰ-ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ কাৰণে ওলায়, তেওঁলোকেহে মোৰ আশীৰ্বাদ পায়। লাগিলে সেই মন্দিৰ মহেন্দ্ৰবে হওক, সজ্জমিত্ৰাবে হওক বা বিবেকানন্দৰে হওক। চেণ্ট ফ্ৰান্সিস জেৱিয়েৰে হওক বা তেওঁৰ ওক ইয়েচিয়েস্ লোয়লাৰে হওক।”

এতিয়া সাগৰৰ সহায় লৈ নিজৰ স্বাৰ্থ সিদ্ধিকৰা মানুহবোৰৰ অৱস্থা চাওক। কিছুমান মানুহে বেলুচিস্থানৰ দক্ষিণফালে থাকি পশ্চিম সাগৰ পাৰহৈ যাত্ৰা কৰিছিল। সেই কাৰণে ভাৰতৰ বেপাৰ বাণিজ্য প্ৰায় ভাগ তেওঁলোকৰ হাততে আছিল। তেওঁলোকে জানি-শুনি ইয়াক নিজৰ হাতত ৰাখিব খুজিছিল। এতেকে এজন বৰ্ণ পুত্ৰই ভাবিলে যে আমি আন নৌ-পথ বিচাৰি উলিয়াব লাগে। বৰ্ণে তেওঁক কলে যে যদি অমুক মাহত তোমাৰ জাহাজ আৰৱ-সাগৰৰ বন্দৰৰ পৰা এৰিব পাৰা, তেতিয়াহলে তুমি গৈ একেবাৰে কালীকট পাবাগৈ। দুই এমাহমান তুমি ভাৰতবৰ্ষত বেপাৰ কৰি উলটি আহিবৰ কাৰণে সাজু হৈ থাকিবা, ইতিমধ্যে মই আকৌ মোৰ বতাহেৰে তুমি যি বাটেদি আহিছিলো, তোমাক সেই বাটেদিয়েই তোমাৰ দেশলৈ লৈ আহিম। এহ সাধু খৃষ্টাব্দ পূৰ্ব ৫০ বছৰৰ আগৰ। প্ৰাচীন কালত পশ্চিমফালে দূৰ-দূৰণি লৈকে ‘বাইকি’ নামৰ এবিধ জলদগু আছিল। তেওঁলোক বৰ্ণৰ প্ৰিয় আছিল। গ্ৰীনলেণ্ড, আইচলেণ্ড, ব্ৰুটেইন আৰু স্কেন্ডিনেভিয়াৰ মাজৰ শীতল আৰু উষ্ণ জল সাগৰত তেওঁলোকে যাত্ৰা কৰিছিল। আজিৰ ইংৰাজসকল তেওঁলোকেৰ বংশধৰ। সাগৰৰ পাৰত অৱস্থিত নৰৱে, ব্ৰুটেইন, ফ্ৰান্স, স্পেন আৰু পৰ্তুগাল আদি দেশবোৰে পাল পালকৈ সাগৰ যাত্ৰা কৰিলে। এই সকলোবোৰ মানুহ ভাৰতবৰ্ষলৈ আহিব খুজিছিল। কিন্তু মাজত পূৰ্বফালে মহলমানৰ ৰাজ্য আছিল। ইয়াক পাৰ হৈ বা তেওঁলোকক ভুৱা দি

ভাৰতবৰ্ষৰ পথ উলিয়াব লগীয়া হৈছিল। সকলোৱেই বৰ্ণ দেৱতাৰ উপাসনা আৰম্ভ কৰিলে আৰু সাগৰৰ পথেদি আহিবলৈ ধৰিলে। কিছুমান গল উত্তৰ ধ্ৰুৱৰ ফালে আৰু কিছুমান আমেৰিকাৰ ফালে। কিছুমান মানুহে বিপৰীত পথেদি আফ্ৰিকা প্ৰদক্ষিণ কৰিলে, আৰু শেষত আতি সকলোবোৰ ভাৰতবৰ্ষলৈহি। সমুদ্ৰ লক্ষীৰ শিতা। ইয়াত যি যাত্ৰা কৰে তেওঁ নিশ্চয় লক্ষীৰ কৃপাপাত্ৰ হয়। এই সকলোবোৰ মানুহে নতুন নতুন দেশ জয় কৰিলে। ধন সম্পত্তি গোট খুৱালে, কিন্তু তেওঁলোকে বৰ্ণ দেৱতাৰ যথাযোগ্য সন্মান দেখুৱাবলৈ পাহৰি গল। বৰ্ণ-দেৱতা হৈছে ন্যায়ৰ দেৱতা। তেওঁৰ হাতত ধৈৰ্য, পুণা সকলোৱেই আছে। যেতিয়া তেওঁ দেখিলে যে মই এওঁলোকক সাগৰৰ ৰাজ্য দিছোঁ, কিন্তু এওঁলোকে ৰজাৰ ন্যায়-ধৰ্ম পালন কৰা নাই! তেতিয়া বৰ্ণ ৰজাই তেওঁৰ আশীৰ্বাদ ঘূৰাই ললে আৰু এই সকলোবোৰ মানুহক উদৰী বেমাৰৰ যোগেদি শাস্তি দিলে। এতিয়া এই দেশবোৰে ভাৰতবৰ্ষ আৰু আফ্ৰিকাৰ পৰা যিবোৰ সম্পত্তি আনিছিল, তাৰ কাৰণে তেওঁলোকৰ মাজত কাজিয়া পৈচাল লাগিল, আৰু তেওঁলোকে নিজৰ প্ৰাণৰ লগত সেই সকলোবোৰ সম্পত্তি সাগৰৰ গৰ্ভত পেলাই দিলে। সমুদ্ৰ যানেই হওক বা আকাশী যানেই হওক শেষত গৈ ই সাগৰৰ পানীৰ তলি পাবগৈয়ে লাগিব। এতিয়া বৰ্ণ ৰাজৰ খং উঠিল, তেওঁৰ এইটো বিশ্বাস হৈ গল যে সাগৰৰ সেৱা লওঁতাৰ ভিতৰত যদি সাত্বিকতা নাথাকে, তেতিয়াহলে তেওঁ পৃথিৱীত অশান্তিৰ সৃষ্টি কৰিব। এতিয়ালৈকে তেওঁ বৈজ্ঞানিক, জ্যোতিষী, বিদ্যাৰ্থী আৰু সমাজসেৱী সকলক সমুদ্ৰ যাত্ৰাৰ অনুপ্ৰেৰণা দি আহিছে। এতিয়া তেওঁ ভাৰতবৰ্ষক নতুন ধৰণৰ প্ৰেৰণা দিব খুজিছে। ভাৰতবৰ্ষৰ আগত এটা নতুন 'মিচন' লব খুজিছে। ইয়াক মানিবৰ কাৰণে বাক আমি সাজু হৈ আছোঁ হ'বনে?

আমি পশ্চিম সাগৰৰ পাৰত থাকোঁ। দিনে ৰাতিয়ে পশ্চিম সাগৰৰ *

* আমাৰ এই প্ৰতিবেদীক আমি 'আবৰ সাগৰ' বুলিহে চিনো, এইটো এটা আচৰিত কথা যে, বিলাতৰপৰা অহা খেতাজসকলে লাগিলে ইয়াক 'আবৰ সাগৰ' বুলি কওক, কিন্তু আমাৰ কাৰণে ই যথেষ্ট সাগৰ বা পশ্চিম সাগৰহে। আমি এই নামহে চলোৱা উচিত।

নিমন্ত্ৰণ জনো। ইমান দিন আমি কলা হৈ আছিলোঁ। এই বাণী আমাৰ কাণত নিশ্চয় পৰিছিল। কিন্তু সি কাণত সোমোৱা নাছিল। আজি আক এনেকুৱা অৱস্থা নাই। ইউৰোপৰ মহাপ্ৰজাই আমাৰ ওপৰত শাসন কৰি আমাক যাদু কৰি ৰাখিছিল। এতিয়া এই যাদুৰ প্ৰভাৱ নাইকিয়া হৈ গৈছে। আমাৰ চকু মেল খাইছে; এতিয়া আমি সংসাৰৰ দৃশ্যাবলী নবীন দৃষ্টিৰে চাবলৈ শিকিছোঁ। আজি আমি এইটো বুজিব পাৰিছোঁ যে মহাসাগৰে পৃথিৱীক ধ্বংস নকৰে, বৰং নিৰ্মাণহে কৰে। আফ্ৰিকাৰ সমস্ত পূবপাৰ আৰু কলিকতাৰপৰা চিঙ্গাপুৰ আন্তনী (অষ্ট্ৰেলিয়া) লৈকে পূবফালৰ পশ্চিম পাবে আমাক নিমন্ত্ৰণ কৰি কৈছে যে “দিশ্বে তোমাক যি জ্ঞান, চৰিত্ৰবল আৰু বৈভৱ দিছে, ইয়াৰ মানুহবোৰকো তাৰ ভাগ দিয়া।” এফালে আফ্ৰিকা, আনফালে জাভা, বালি, অষ্ট্ৰেলিয়া, টাচ-মানিয়া আৰু প্ৰশান্ত মহাসাগৰৰ অসংখ্য দ্বীপ আছে। এই সকলোৱেই লগৰৰ বাণীৰ যোগে আমাক ৰিঙিয়াই আছে। এই সকলোবোৰ ঠাইলৈ বহুত মিছনেৰী সাগৰৰপৰা প্ৰেৰণা পাই গৈছিল। তেওঁলোকে সকলো ঠাইলৈকে নিজৰ লগত মদ লৈ গৈছিল। আৰু তেওঁলোকেই তেওঁলোকৰ বংশ-পৰিয়ালৰ মাজত থকা হিংসা-দ্বেষৰ ভেদ ভাব লৈ গৈছিল। তেওঁলোকে যিও ঋক্টকে পাহৰি কেৱল তেওঁৰ বাইবেলহে লগত নিছিল আৰু এই বাইবেলৰ লগতে তেওঁলোকে বিভিন্ন ঠাইত নিজৰ নিজৰ দেশৰ ৰীতি-নীতিও প্ৰচাৰ কৰিছিল। সাগৰে তেওঁলোকক নিশ্চয় লৈ গৈছিল, কিন্তু তেওঁলোকৰ ওপৰত বৰুণ দেৱতা অসন্তুষ্ট হৈ পৰিছিল। প্ৰাচীন কালত আমাৰ ভাৰতীয়সকল চীনলৈ গৈছিল, যৱন সকলৰ দেশ গ্ৰীকলৈ, জাভা আৰু বালিৰ ফালেও গৈছিল। আমি ‘সৰ্ৱে সন্তু নিৰাময়াঃ’ ৰ এই বিৰাট সংস্কৃতি বিতৰণ কৰিছিলোঁ। কিন্তু সেই ঠাইবোৰত সাম্ৰাজ্য স্থাপন কৰাৰ দ্ৰুৱন্ধি আমাৰ হোৱা নাছিল। আনৰ তুলনাত আমাৰ অস্তৰ যথেষ্ট পৱিত্ৰ। এতেকে একেণে আমাক আদেশ দিছে—অৰ্গবে আমাক আমন্ত্ৰণ কৰি আছে, আৰু কৈ আছে “যে আন মানুহে বিজয়-পতাকা লৈ গৈছে, তুমি অহিংসা ধৰ্মৰ ত্ৰিৰংগ অভয় পতাকা লৈ যোৱা আৰু যি ঠাইলৈকে যোৱা তাতেই সেৱা ধৰ্মৰ সৌৰভ বিলাই যোৱা। শোষণৰ কাৰণে নহয়, বৰং

পিছপৰি থকা মানুহৰ শিক্ষা আৰু পোষণৰ কাৰণে যোৱা। আফ্ৰিকাত থকা ভোম্বাৰ কৃষ্ণ-বৰ্ণৰ ভায়েবহঁতে ভোম্বালোকক মাতি আছে। পূব-ফালৰ কেতেকী বৰণীয়া ভায়েবহঁতে ভোম্বাৰ পথ চাই আছে। এই সকলো মানুহৰ সেৱা কৰিবৰ কাৰণে যোৱা আৰু সকলো মানুহকে কোৱা যে অহিংসাই প্ৰথম ধৰ্ম। এই ধৰ্মত উচ্চ-নীচৰ ভেদ-ভাৱ আৰু অহঙ্কাৰৰ নিচিনা হীন প্ৰৱৃতিৰ স্থান নাই। ভোগ আৰু ঐশ্বৰ্য, দুয়োটাই হৈছে জীৱনৰ মামৰ (জীৱনক দূষিত কৰা বস্তু)। সংযম আৰু সেৱা, ভাগ আৰু বলিদান, ইয়াতেই জীৱনৰ সাৰ্থকতা। যি সকলে এই ধৰ্ম বুজিছে, তেওঁলোক আগ বাঢ়ি আহক। পূব সাগৰ আৰু পশ্চিম সাগৰৰ মাজত হেজাৰ হেজাৰ মাইল পাৰ বান্ধি দক্ষিণফালে সোমাই অহা ভাৰত মহাসাগৰক ভাৰতত যি স্থান দিয়া হৈছে সি কেতিয়াও সমুদ্ৰক বিমুখ কৰিবৰ কাৰণে নহয়। ইতো সমগ্ৰ বিশ্বক বিশ্বধৰ্ম অহিংসাৰ পৰিচয় কৰাবৰ কাৰণেহে।”

ইউৰোপৰ মহামুগ্ধৰ শেহত পৃথিৱীৰ ৰূপ যিদৰে সলনি হয় হব, কিন্তু অসংখ্য ভাৰতীয় প্ৰবাসী বীৰে অৰ্ণৱৰ আমন্ত্ৰণ শুনি বৰুণৰপৰা দীক্ষা লৈ লাহে লাহে যে দেশ বিদেশত বিয়পি পৰিব তাত কোনো সন্দেহ নাই। সাগৰৰ বুকুত আমাৰ অসংখ্য জাহাজ ভাহি থকা আমি দেখিছোঁ। আকাশত ইয়াৰ অভয় পতাকা উৰি থকাও দেখিছোঁ, আৰু এই কাৰণে মোৰ অন্তৰ আনন্দত নাচি উঠিছে। যদিও মই এতিয়া নিজে অৰ্ণৱৰ আমন্ত্ৰণ গ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰো, তথাপি যদি এই মঙ্গল বাণী মোৰ দেশৰ যুৱক সকলৰ অন্তৰত সুমুৱাব পাৰোঁ, তেতিয়াহলে মই মোৰ জীৱন ধন্য হ'ল বুলি ভাবিম। বৰুণ ৰাজক মোৰ সেৱা জনাইছে। জয় বৰুণ ৰাজক জয় ॥

অক্টোবৰ ১৯৪০ চন।

প্রথমবার ধনুকোটিলৈ অহা আজি প্রায় বিশ বছৰ হৈ গল। মোৰ যিমান দূৰ মনত আছে, ত্ৰিৰাজাজীয়ে মোৰ লগত ত্ৰিবৰদাচাৰী দেবক পঠিয়াইছিল। বৰদাচাৰী বামায়াণৰ ভক্ত আছিল। আহোঁতে গোটেই বাটত আমাৰ ভিত্তবত কেবল বামায়াণৰ বসিক আলোচনা চলিল। আমি ধনুকোটি পালোঁহি আৰু বৰদাচাৰীজীৰ সনাতনী আত্মা শ্ৰদ্ধ কৰিবৰ কাৰণে অধীৰ হৈ পৰিল। এজন উপযুক্ত ব্ৰাহ্মণ বিচাৰি লৈ তেওঁ এই শ্ৰদ্ধ কৰিবলৈ বহিল আৰু আমি সমুখত গৰজি থকা বত্থাকৰ আৰু মহোদধি (সাগৰ)ৰ ভৱা শোভা চাবৰ কাৰণে তাৰপৰা আঁতৰি গলোঁ।

বহুত ঠাইত দুখন নৈৰ সঙ্গম বা প্ৰয়াগ দেখিবলৈ পোৱা যায়। সঙ্গমৰ কাব্য, যেতিয়া আৰ্যাসকলৰ অন্তৰ বা মল্লিকৃত সোমাল, তেতিয়া তৎক্ষণাত্তেওঁলোকে যাগ-যজ্ঞ কৰিবলৈ মন মেলিলে। যাগ-যজ্ঞৰ কাৰণে এনেকুৱা উৎকৃষ্ট বা প্ৰশস্ত ঠাইক তেওঁলোকে প্ৰ-যাগ বুলি কলে।

যেতিয়া দুখন নৈ গোট খাই, তেতিয়া ইংৰাজী Y-ৰ নিচিনা আকাৰ হয়। মহাবাহুৰ কল্লাডৰ ওচৰৰ দুখন নৈ মুখা মুখিহৈ লগ লাগিছে, আৰু শেষত একে পথেদি বৈ গৈছে। ইয়াৰ ইংৰাজী T-ৰ নিচিনা পাঁচ-চুকীয়া আকৃতি হয়। এই দুখন নৈ মুখামুখি হৈ এগৰাকীয়ে আন গৰাকীৰ ডিঙিত সাবটি ধৰে, এই কাৰণে ইয়াক প্ৰীতি-সঙ্গম বুলি কয়।

যি ঠাইত গঙ্গাৰ লগত যমুনা মিলিছে, তাতো প্ৰায় T-ৰ নিচিনা আকাৰ হয়। কেবল তাত গঙ্গা পোনাই যায় আৰু যমুনাই কোনো আগ্ৰহ নোহোৱাকৈ আৰু অলপ ঘূৰি গঙ্গাৰ সৈতে মিলিছে।

প্ৰথমতে যমুনাই 'আত্মনি অপ্ৰত্যয়' দেখুৱাই দিয়ে। কিন্তু গঙ্গাৰ লগত মিলিত হোৱাৰ লগে লগে দুয়ো বাই-ভনীৰ ভিত্তবত উল্লাসৰ উদ্গাদনা আহি পৰে। যদি এজনী আনজনীৰ লগত হঠাৎ ওতঃপ্ৰোত হৈ যায়, তেতিয়াহলে এই মিলনৰ আনন্দ নিঃশেষ হৈ যাব। সেই কাৰণেই দুয়ো মাজে সময়ে দুয়োকে লগ ধৰি থাকে।

ধাৰ্মিক কবি সকলে এনেয়ে এই ঠাইক প্ৰয়াগ ৰাজৰ নিচিনা সন্মান দিয়া নাই। যেতিয়া কোনো নৈ সাগৰৰ লগত মিলে, তেতিয়া এই সাগৰ সৰিতাৰ সঙ্গমৰ উদ্গাদনা শিৱ-পাৰ্বতীৰ মিলনৰ নিচিনা অদ্ভুত ৰমা হৈ পৰে। ভক্তিভাৱৰ দ্বাৰা বা মৰমৰ ভাষাত ইয়াক ব্যক্ত কৰা অসম্ভৱ। মানুহে সাগৰ আৰু সৰিতাৰ সঙ্গমৰ বৰ্ণনা নিজৰ সীমাবদ্ধ শক্তিৰ কথা পাঠৰি কৰিব লাগে।

কিন্তু ধনুষ্কোটিত বিষ্ণু আৰু মহাদেৱৰ মিলনৰ দৰে দুখন সমুদ্ৰৰ সাগৰ-সঙ্গম আছে। ৰত্নাকৰ মানাৰ (Manar)ৰ ফালৰ পৰা আহিছে। মহোদধি পাল্ক (Palk)ৰ সামুদ্ৰ-ধনীৰ প্ৰতিনিধি এই দুয়োকো বাক তৎক্ষণাত কিদৰে মিলিবলৈ দিয়া যায়। পৃথিৱীয়ে যেন ৰামৰ ধেনুভিৰীয়া ৰেণুক মাজত আনি দুমাইললৈকে দুয়োকো বাধা দিছে। এফালে যদি ৰত্নাকৰ উধলি উঠিছে, আনফালে মহোদধিয়ে গৰজি আছে আৰু বতাহৰ নিৰ্দেশ অনুসাবে তেওঁলোকে নিজৰ নিজৰ প্ৰবাহত উত্তেজনা আনিছে।

এই দুয়োৰো আলোচনা কেনেকুৱা অপূৰ্ব। মহোদধিয়ে যদি সেউজীয়া ৰং ধাৰণ কৰে, তেতিয়াহলে ৰত্নাকৰ একেবাৰে নীলা হৈ যায় আৰু যেতিয়া ৰত্নাকৰক সেউজীয়া ৰঙে আৱৰি ধৰে, তেতিয়া মহোদধিয়ে আকাশকো দীক্ষা দিব পাৰে, এনেকুৱা ডাঠ নীলা ৰং ধাৰণ কৰে। যেতিয়া তেওঁলোকে মিলিবলৈ ইচ্ছা থকা সত্ত্বেও মিলিব নোৱাৰে, তেতিয়া দুয়ো খজত জলি পকি উঠে আৰু মুহূৰ্ত্তে মুহূৰ্ত্তে নতুন ধৰণৰ খঙ দেখুৱাই থাকে। যদি আৰু এবাৰ তেওঁলোকে মিলনৰ সুযোগ পায়, তেতিয়াহলে তেওঁলোকে নিজৰ চেহেৰাত এনেকুৱা শান্তি আৰু সৰলতাৰ ভাব ফুটাই তোলে যেন—তেওঁলোকৰ ভিতৰত মিলনৰ কোনো উৎকণ্ঠাই নাছিল। কেৱল মিলিব লাগে—সেই কাৰণেহে মিলিছে। তেওঁলোকে যেন আকুলতাক বহুত আগতে পৰিত্যাগ কৰিছে।

য'ত দুয়োৰো প্ৰত্যক্ষ মিলন হয়, তাত সৰোবৰৰ শান্তিয়ে বিৰাজ কৰে। ইয়াত আচৰিত কি? অৱৈতত আনন্দৰ চৰম সীমা আছে। তাত উদ্গাদকতাৰ ঠাই ক'ত?

ধনুষ্কোটিৰ পাৰত থিয় হৈ এবাৰ এটা ঘূৰলীয়া পাক দি চাই লব লাগে। য'ৰ পৰা খোজ কাটি আহে, যদি সিমান খিনি মাটি এবি দিয়া হয়, ভেতিয়াহলে কেৱল চাৰিওফালে মহাসাগৰৰ বিশাল জলবান্ধিৰ লগত উঠি থকা বলয় দেখা পোৱা যাব।

বেছুন বা কৰাচীলৈ যাওঁতে চাৰিওফালে সাগৰৰ মাজত সমুদ্ৰ বলয় আৰু ক্ষিতিজ-বলয় গোট খাই এক হৈ যায়। তাৰ উদ্গাদনাও বৰ কম নহয়। মনে এইটো কল্পনা কৰিব লগীয়া হয় যে পানীৰ এই বিস্তাৰৰ ওপৰত আকাশৰো সিমানেই উচ্চ আৰু অনন্ত আৱৰণ আছে, ডাঙৰ আৰু গধুৰ টেমাতে এখন সৰু জাহাজত বহি থকা 'ভূচ্' আমাক মুক্তাৰ দৰে গোটাই ধোৱা হৈছে। এই পৰিস্থিতিৰ সন্মুখত আমি যিমান বেছি ভাবিবলৈ ধৰোঁ সিমানেই আমাৰ নিজৰ ক্ষুদ্ৰতা অনুভৱ কৰিব পাৰোঁ।

ধনুষ্কোটিৰ কথা ইয়াতকৈ বেলেগ। পৃথিৱীৰ সৈতে আমি অনুবন্ধ হৈ আছোঁ। আমাৰ ভৰিৰ তলত কঠোৰ ভূমি আছে, আৰু এই ভূমি লাহে লাহে বিয়পি এক বিশাল দেশত পৰিণত হৈছে। এই ভাবে কেৱল আমাক আশ্বাসেই নিদিয়ে, বৰং প্ৰচণ্ড আত্মবিশ্বাসৰ অধিকাৰী কৰি তোলে। মই যিমান বাৰ ধনুষ্কোটিৰ পাৰলৈ গৈছোঁ, সিমানবাৰেই মোৰ বিশেষ ৰূপে আত্ম-গৌৰৱৰ জ্ঞান হৈছে। সেই কাৰণে মই তাত মোৰ 'ভূমিকা'ৰ ওপৰত দৃঢ় হৈ থাকি সাগৰৰ উপাসনা কৰিব পাৰিছোঁ।

যেতিয়াই মই মণ্ডপম্ পাৰ হৈ দলঙৰ ওপৰেদি পায়বনলৈ গৈছোঁ, তেতিয়াই মোৰ এই প্ৰদেশৰ বস্তুবংশত লিখা কালিদাসৰ বৰ্ণনাৰ কথা মনত পৰিছে। মোৰ ভিতৰত লাগিলে কালিদাসৰ নিচিনা বৰ্ণনা শক্তি নাথাকক কিন্তু এই সন্মুখত মোৰ মনত অলপো সন্দেহ নাই যে ময়ো কালিদাসৰ সমধৰ্মী। মই 'কবিশ্বঃ প্ৰাৰ্থী' নহওঁ যে কালিদাসৰ লগত মোৰ নাম কবলৈ সঙ্কোচ কৰিম? মোক হৰ্ষা ব্যাখ্যাকাৰ বোৰক মই আন এজন ব্যাখ্যাকাৰ কৰিব বাণী শুনাই দিম: 'পৰ্বতে পৰমাণৌ চ পদাৰ্থস্বং প্ৰতিষ্ঠিতম্'।

কিন্তু যেতিয়া মই ধনুষ্কোটিৰ ফালে যাওঁ, তেতিয়া মই কালিদাসক পাহৰি যাওঁ আৰু লক্ষ্যত কেনেকৈ লোমোৱা যায়, এই দোমোজাত পৰি

ধনুমানৰ দৃষ্টিত দক্ষিণফালে চাবলৈ ধৰে। যিবোৰ বানৰ-যুগ্মমুখাই সেতু বন্ধাব কল্পনা কৰিছিল আৰু তাক কাৰ্য্যত পৰিণত কৰিছিল, মই তেওঁলোকৰ দৃষ্টিত তলাই মানাবৰ ফালে চাওঁ। আৰু যেতিয়া এনেকুৱা ধৰণৰ কল্পনা কৰি ভাগৰি পৰোঁ, তেতিয়া সকলো ধামৰ যাত্ৰা সম্পূৰ্ণ কৰি বামেশ্বৰলৈ অহা বুদ্ধ যাত্ৰীসকলৰ কল্পনাৰ লগত মোৰ কল্পনা মিলাই কল্পনা কৰোঁ— “এটা পূৰ্ণ জীৱন প্ৰায় সম্পূৰ্ণ কৰি মই ভাৱতবৰ্ষৰ যিমানবোৰ বিশাল প্ৰদৰ্শ আছিল, ভ্ৰমণ কৰিলোঁ। এতিয়া উলটি গৈ কি কৰিব লাগিব ? যেনে তেনে ইহলোকৰ কাম সম্পূৰ্ণ কৰিলোঁ। সফলেই হলোঁ বা বিফলেই হলোঁ আকোঁ আৰু এই জীৱন যাপন কৰিব নালাগে। এতিয়া এই গোটেই জীৱনটো অতীত হৈ থাকক। এতিয়া আৰু ইয়াক ঘূৰি চাবৰ মোৰ আগ্ৰহ নাই। এতিয়া সাম্পৰায়ৰ-পৰজীৱনৰ বিষয়ে পৰমার্থ দৃষ্টিত চিন্তা কৰাটোকে মই প্ৰেয় বুলি ভাবোঁ। “যেতিয়া মনলৈ এনেকুৱা ধৰণৰ ভাবৰ পৰম্পৰা আহে, তেতিয়া মন এফালে বাকুল হৈ উঠে আৰু আনফালে পৰম শান্তি অনুভৱ কৰে।

এইবাব যেতিয়া মই ধনুকোটািলে আহিলোঁ, তেতিয়া পৰম্পৰা অনুসাবে মহোদধিত গা ধুলোঁ। মহাসাগৰত স্নান মাগিলোঁ। কিন্তু মনলৈ কেৱল এটা ভাবেই আক্ৰিষ্ট হৈছিল যে ইয়ালৈ আৰু আকোঁ আহিব নোৱাৰিম। চিলনলৈ কেতিয়াবা যাব লাগিব। কিন্তু ধনুকোটাৰ এইবাব যি দৰ্শন কৰিলোঁ, এয়েই অন্তিম দৰ্শন। মনলৈ যে কিয় এই ভাব আহিছিল, কোৱা টান। কিন্তু ইয়াত সন্দেহ নাই যে এইবাৰেই প্ৰথম মনত তৃপ্তিৰ ভাব জাগি উঠিল।

২

বামেশ্বৰ-ধনুকোটাৰ পাছত কল্যাকুমাৰী। এখন ঠাই যদি ৰম্য হয়— তেতিয়াহলে আনখন ৰমণীয়। ইয়াত দুখন নৈ নহয়, বৰং তিনিখন সাগৰৰ সঙ্গম আছে। সঙ্গমৰ এই বায়ু মণ্ডল অভেদ-ভক্তিব আনন্দৰ সমান। ‘ইয়াত ভাৰত মহাসাগৰ সম্পূৰ্ণ হৈছে।’ ‘বম্বেৰ বা পশ্চিম সাগৰ আবদ্ধ হৈছে’ আৰু ‘ইয়াৰ পৰাই বঙ্গৰ পূৰ্ব-সমুদ্ৰই পাতনি মেলিছে।’

ইয়াত ভাৰতবৰ্ষৰ দক্ষিণ পাৰ আছে আৰু তিনিখন সাগৰ তিনিওফালৰ-পৰা লগ লাগিছে। গতিকে ইয়াক আমি সঙ্গম বুলি কব পাৰোঁ ; কিন্তু

ইয়াত লাগবৰ কাৰণে সঙ্গমৰ উপযোগী একো নাই। সঙ্গমৰ কল্পনা আমাৰহে। যদি লাগবক সোধা হয়, তেতিয়াহলে তেওঁ কব যে য'ত ভেদ ভাৱৰ অস্তিত্বই নাই তাত বিলীন হৈ যোৱাৰ প্ৰশ্ননো কেনেকৈ উঠিব ? 'সম-গম'ৰ কল্পনাই একেবাৰে ভুল। যদি কিবা কবই লাগে, তেতিয়াহলে 'সঙ্গ-ভবন' বুলি কোৱা উচিত। য'ত পৰিপূৰ্ণ একতা আছে তাত যি কোনো অংশক যি নামকে ইচ্ছা হয়, দিব পাৰে। য'ত নাম আৰু ৰূপৰ দ্বৈত মূল্যহীন হৈ পৰে, অস্তিত্বহীন হৈ পৰে, তাত কেৱল অদ্বৈতৰ অস্তিত্ব হৈ যায়।

মই কন্যা কুমাৰীত যি ভাৱাত 'অনুভৱ কৰিলোঁ, তেনেকুৱা ভাৱাত হিমালয় আৰু গান্ধীজীৰ জীৱনৰ বাহিৰে আন ক'তো অনুভৱ কৰা নাই।

মই প্ৰথমতে গান্ধীজীৰ মুখতেই কন্যাকুমাৰীৰ মহত্বৰ কথা শুনিছিলোঁ। তেখেতে হয়তো আন কিবা দৃশ্যৰ বৰ্ণনা কৰিছিল, কিন্তু কন্যাকুমাৰীৰ পুৰা আশ্ৰমলৈ উলটি অহাৰ পাচত তোখাত মোৰ আগত বৰ উৎসাহেৰে এই ঠাইৰ বৰ্ণনা কৰিছিল।

১৯২৭ চনত যেতিয়া মই তেখেতৰ লগত দক্ষিণ ভাৰতলৈ গৈছিলোঁ, তেতিয়া নাগৰ কোৱিল পোৱাৰ লগে লগে তেখেতে ঘৰৰ গৃহস্থক বিশেষভাৱে বুজাই কলে যে 'কাকা কন্যাকুমাৰীলৈ যাৰ লাগে, মটৰৰ ব্যৱস্থা কৰি দিয়ক।' সেইদিনা তেখেতে কাকাৰ কন্যাকুমাৰীলৈ যোৱাৰ ব্যৱস্থা কৰা হ'লনে নাই এই বিষয়ে দুই তিনিবাৰ সোধ-পোছ কৰিছিল।

প্ৰজ্জ্বা বা'ক যাৰলৈ মান্তি কৰাত মোৰ একো অসুবিধা নহ'ল। আন দুজন ভায়ে আমাৰ লগত ঞ্জলাল। যি দৃশ্যৰ প্ৰশংসা মই পূজনীয় বাপুজীৰ মুখৰ পৰা শুনিছিলোঁ, সেই দৃশ্য চাবলৈ মোৰ উৎকণ্ঠা বাঢ়ি গৈছিল। সেইখিনি পোৱাৰ পাছত যিমান বাৰ ইয়ালৈ আহিছোঁ। সিমানে বাবেই সেই নিচাৰ অনুভৱ কৰিছোঁ।

আৰু এইটো আচৰিত কথা যে এই নিচাৰ লগতে মোৰ মনত ব্ৰহ্মচৰ্য্যৰ বিষয়েও দৃঢ় বিশ্বাস জন্মিল। এইখন দেৱী কন্যাকুমাৰীৰ ঠাই। সেই কাৰণেই যে মোৰ মনত এনেকুৱা ভাৱ হৈছিল এনে নহয়। স্বামী বিবেকানন্দয়ে এই ঠাইত তেনেকুৱা নিচাৰ অনুভৱ কৰিছিল, এইটো জনাব

পাছতো মোৰ মনত ব্ৰজচৰ্চাৰ ভাৱ উঠা নাছিল। মোৰ এই চিন্তাৰ লগত গান্ধীজীৰ ভেনেকুৱা কোনো সৰ্ব্বজন নাছিল। কিন্তু এইবোৰ ভাৱে নিজে নিজে মনত ঠাই পাইছিল।

এইবাৰ (৫-১-৪৭ চনত) আমি তৃতীয়বাৰ ইয়ালৈ আহিছোঁ। আহিয়েই সকলোতকৈ আগতে সাগৰৰ ঢৌ, আকাশৰ ডাৱৰ, পূব আৰু পশ্চিম অন্তৰীক্ষ আৰু পাছফালৰ পাহাৰ আদি সকলোকে মই অতি আগ্ৰহেৰে চালোঁ। আজি পুহ মাহৰ শুক্ল পক্ষৰ ত্ৰয়োদশী। আজি চন্দ্ৰ ৰোহিণী বা মৃগ নক্ষত্ৰত থাকিব লাগে। যেতিয়া আমি মটৰেৰে নিদিষ্ট ঠাইবোৰ পাৰ হৈ কন্যা-কুমাৰীৰ ফালে গৈছিলোঁ, তেতিয়া চন্দ্ৰ আকাশত উঠি ওখ হৈ বহি এইটো প্ৰতীক্ষা কৰি আছিল যে, কেতিয়াওঁকৈ সূৰ্যাস্ত হব আৰু কেতিয়া মই আকাশক সম্পূৰ্ণভাৱে অধিকাৰ কৰিব পাৰিম। তেওঁ সন্ধ্যাক নিজৰ সৌন্দৰ্য্য বিস্তাৰ কৰিবৰ কাৰণে বেছি সুযোগ দিয়া নাছিল। তথাপি যিখিনি সুযোগ দিছিল, তাৰ দ্বাৰা সন্ধ্যাই অসংখ্য ৰঙৰ সুন্দৰ দৃশ্য দেখুৱাই আছিল।

আমাৰ সূৰ্যাস্ত চাবলৈ বৰ অভিলাষ আছিল। কিন্তু পশ্চিমফালৰ মেঘে অলপ অভিযোগেৰে সৈতে কলে—“তোমালোকৰ অন্তিম দৃশ্য চাবলৈ উৎকৰ্ণা হয়নেকি? প্ৰকৃততে সূৰ্য্য অন্ত নহায়েই। তোমালোকৰ চকুতহে প্ৰকাশ অন্ত যায়। সূৰ্য্যক চোৱাৰ লগি উদয় বা অন্ত যোৱাৰ সময়ত যি এইৰূপ ধাৰণ কৰে, ইয়াৰ বঙকেনো কিয় চাই নোলোৱা?”

উদয়ে সৱিতা ৰক্তো ৰক্তচান্তমনে তথা

সম্পত্তৌ চ বিপত্তৌ চ মহতাম্ এক-ৰূপতা।’

সকতে মই শ্লোকটো মুখস্থ কৰিছিলোঁ। যেতিয়া সূৰ্য্য অন্তৰীক্ষৰ তললৈ গল, তেতিয়া মেঘৰ আঁৰৰ পৰা পোহৰেও ভুমুকি মাৰিলে। গৰাক বৈচি নাছিল। কিন্তু যি আছিল সি বৰ ডাঙৰ আছিল। সেই কাৰণে কিৰণবোৰ দেখিবলৈ এনেকুৱা লাগিছিল যেন ৰঙা বৰণৰ চাদৰহে টানি দিয়া হৈছে। আৰু আকাশ নিজৰ বিভূতিৰ দ্বাৰা বৰ গৌৰৱান্বিত হৈ আছিল।

মই যিমান আশা কৰিছিলোঁ এই শোভা তাতকৈ বহুত বেছি সময়লৈকে দেখিবলৈ পালোঁ। এই কাৰণে তাক চাই থাকিব খোজা অভিলাষী মনে

বব সন্তোষ পালে। তাৰ পাছত মই এনেকুৱা শিলত গৈ চৌৰ ডাঙৰ চাবলৈ বহিলোঁ। চাওঁতে চাওঁতেই পশ্চিমফালে লক্ষ্য বিলীন হৈ গল আৰু চন্দ্ৰৰ বাজা আৰম্ভ হ'ল। মেঘবোৰে এতিয়াও আকাশক আবৰাৰ বিষয়ে একো মনস্থিৰ কৰা নাই। এনেতে দক্ষিণ ফালৰ মেঘৰ পৰা এটা ডাঙৰ তৰা ভিৰবিৰাবলৈ ধৰিলে। এওঁনো আন কোন হব পাৰে? স্বয়ং অগস্ত্য মহাবাহু দক্ষিণ পূব দিশত আকট হৈছে। সৌভাগ্যক্ৰমে যমুনা আৰু যামমংগুয়েও কেবাহিকৈ আকাশক চাই আছে। দক্ষিণ দিশে তপস্যা কৰাৰ ফল পালে। আমি তৃপ্ত নয়নেৰে উত্তৰফালে চালোঁ। সেইফালে আকাশত দেৱযানী (কেসিয়োপিয়া) 'গা'ৰ ওপৰলৈকে উঠি আছিল। তাৰ তলত প্ৰায় আকাশৰ ওচৰত এজোপা তাল গছৰ নিচিনা ওখ গছৰ ওপৰত সেই পাতৰে আসন সাজি ক্ৰব কুমাৰে আমাক তেওঁৰ সুন্দৰ কণৰ দৰ্শন দিছিল। দেৱযানী আৰু ক্ৰবক চাই চাই আমি পশ্চিমফালে মূৰ ঘূৰালোঁ, হাটু বোৰে বুজালে যে সূৰ্য্য কেতিয়াবাই অন্ত গৈছে। গতিকে আমি পূবফালে চালোঁ। ভাৰত পৰিপূৰ্ণ হৈ থকা মোৰ অন্তৰে কলে—ব্ৰহ্মমণ্ডলৰ বিস্তাৰ ইয়াৰ ভিতৰতে হব লাগে।

আমি আকৌ দক্ষিণফালে মুখ কৰিলোঁ। অগস্ত্য ইমান ওপৰলৈ অহা নাছিল যে আমি তেওঁৰ জুপুৰীৰ কল্পনা কৰিব পাৰোঁ। কিন্তু ব্যাধকতো চাবই লাগিব। লাগিলে যিমানেই তেজস্বী হওক, তথাপি তেওঁ মেঘৰ ঘন আৱৰণ কেনেকৈ বিক্ৰিৰ পাৰিব? আমি আমাৰ নিজৰ দৃষ্টিৰে মেঘৰ আৱৰণ ভেদ কৰাৰ প্ৰযত্ন কৰিলোঁ। মেঘৰ যিটো অংশ অলপ বগা যেন দেখা গৈছিল নিশ্চয় তাৰ পাছ ফালেই ব্যাধ থাকিব লাগিব। মেঘৰ সিপাৰে ব্যাধৰ প্ৰকাশ আৰু এই পাৰত আমাৰ দৃষ্টি দুয়োৰো আক্ৰমণত মেঘবোৰ পাতল হৈ গল আৰু যিদৰে পাতল আৱৰণৰ পাছফালে নাটকৰ পাত্ৰ দেখা যায়, ব্যাধকো সেইদৰেই দেখা গল। চাওঁতে চাওঁতেই ব্যাধৰ পূৰ্ণৰূপ আমাৰ সন্মুখত উপস্থিত হ'ল আৰু ইয়াৰ পাছত তেলেঙা আখৰৰ শিবোনামাৰ দৰে ব্যাধ, অগস্তি, যমুনা আৰু যামমংগুৰ শোভা দেখিবলৈ পালোঁ।

এতিয়াই যুগ দেখিম, বোহিণী জিলিকিব, প্ৰস্থনে ভুমুকি মাৰিব, এই আশাতেই আমি আকাশৰফালে চাই আছিলোঁ। এনেতে বজ্জনী পতিয়ে

বিষয় চাৰিওফালে মণ্ডল আঁকি দিলে আৰু এই সোণৰ ফুণ্ডলৰ লগে লগে আকাশৰ মেঘো আগ বাঢ়ি গল। যদি আকাশত কোনে পোহৰ বিয়নি আহে তাতনো কি ? বাতিৰ মেঘে আমাক বেছি আকৰ্ষিত কৰিব নোৱাৰে। গতিকে আমি অত্যন্ত ক'ল। সাগৰৰ গভীৰ পানীত নাচি থকা বগা ফেন বোৰ জিলিকি থকা শাবীৰক বেথাবোৰ চায়েই নমন তৃপ্ত কৰিলো। প্ৰাণতৰি সাগৰৰ পানী আৰু আকাশৰ মেঘবোৰৰ ওপৰত বিচিত্ৰ বঙ নাচি থকা চোৱাৰ পাছত এই গভীৰতা ইমান তৃপ্তিদায়ক যেন লাগিল যে এই তৃপ্তিৰ লগত হৃিত-প্ৰজ্বৰ আদৰ্শ গাবলৈ আৰু সন্ধ্যাৰ উপাসনা কৰিবলৈ অতুলনীয় আনন্দ পালো। এই সাগৰ পূৰ্ণ। ইয়াৰ ওপৰত ব্যাপ্ত হৈ থকা আকাশো পূৰ্ণ। জীৱনৰ বিয়লি বেলা এই দুয়োবোৰ দৰ্শনত আমাৰ অন্তৰত যি শান্তি প্ৰধান আনন্দৰ জন্ম হৈছে ইয়ো পূৰ্ণ। এই ত্ৰিবিধ পূৰ্ণতাৰ ভিতৰৰ পৰা লাগিলে কিবা অলপ উলিয়াই লওক, নহলে তাৰ লগত কিবা ভৰাই দিয়ক তথাপি এই পূৰ্ণতা অলপো হ্ৰাস নহয়। বাহিৰৰপৰা উপলব্ধ পূৰ্ণতা কম হ'ব পাৰে, কিয়নো সি প্ৰকৃত পূৰ্ণতা নহয়। সীমাৰ যোগেদি উপলব্ধ পূৰ্ণতা স্থায়ী হয়, কাৰণ এই অধিকাৰৰ পৰাই আমি জন্ম লভিছিলো, 'সেইখিনি পাবলৈ পলম হৈ গৈছে' ইহে দোষৰ কথা। যি পূৰ্ণতাৰ উপলব্ধি কৰিলো, সি আত্মসাৎ হৈ গল। এতিয়া তাত উঠা বা তাৰপৰা নমাৰ প্ৰশ্ন মুঠ।

যি বিৰাট, অনন্ত, বৃহত্তম, তেওঁৰ লগত এককণ হোৱাৰ পাছত স্বাভাৱিক ভাবে যিটো জীৱন কটাৰ পাৰি সিহে প্ৰকৃত ব্ৰহ্মচৰ্চা। বাসনাক দমাই ৰখাৰ পাছত আকৌ কেতিয়াবা সি মূৰ তুলিব পাৰে। বাসনাক মাৰি পেলোৱাৰ পাছত সি ভূতৰ দৰে বিব্ৰত কৰিব পাৰে। যদি বাসনাক তৃপ্ত কৰাৰ উপায় কৰা হয়, তেতিয়াহলে সি পৰিধানৰ দৰে চিৰদিনৰ কাৰণে গাত লাগি ধৰিব আৰু যদি বাসনাক অভিৰ্ণনা কৰা হয়, তেতিয়াহলে ই সদায় মস্তিষ্কত চিৰদিনৰ কাৰণে ঠাই পাব। গতিকে বাসনাৰ সন্মুখীন হৈ ভই কোন বুলি তাক সোধা উচিত। ভই বন্ধুৰ বেশত শত্ৰুতা কৰিবলৈ আহিছিলে নাই জীৱনক সমৃদ্ধি কৰা সাধনাৰ ৰূপত আহিছ ? যেতিয়ালৈকে বাসনা স্পষ্ট আৰু মুকলি নহয়, তেতিয়ালৈকেহে সি আকৰ্ষণীয় যেন লাগে। অস্পষ্টতাৰ মোহ হয়; একাদী দৰ্শনৰ মোহ হয়। বাসনাত বন্ধীভূত

হোৱাৰ অজানতাই প্ৰধান সহায়। বাসনাৰ অন্ধ বিবোধে তাৰ শিপাক শক্তিশালী কৰে। আমি যাত্ৰা হুটা চকুৰে চাই বাসনাক চিনিব নোৱাৰোঁ। মহাদেৱৰ দৰে ইয়াক তিনিটা চকুৰে চোৱা উচিত। তেতিয়া হলে আপোনা আপুনি তাৰ শত্ৰুতা শেষ হৈ যাব।

কেৱল তপস্যাৰদ্বাৰাই বাসনাৰ সন্মুখীন হ'ব নোৱাৰি, প্ৰকৃততে এই-টোহে সঁচা যে প্ৰজ্ঞা হিচ হোৱাৰ পাছত বাসনাৰ লগত যুঁজিব নালাগে।

যেতিয়ালৈকে আমাৰ জীৱনত অপূৰ্ণতাৰ অনুভূতি হৈ থাকে, তেতিয়ালৈকে আমি এইটো ক'ব নোৱাৰোঁ যে আমাৰ ব্ৰহ্মচৰ্য্যাই সিদ্ধিলাভ কৰিছে, অপূৰ্ণতা স্বয়ং বাধক নহয়। শিশুৰ ভিতৰত অপূৰ্ণতাৰ অভাৱ নহয়। তথাপি সিহঁতে নিৰ্মলভাবে জীৱন-ৰূপন কৰিব পাৰে আৰু লাহে লাহে তাৰ অপূৰ্ণতা কম হৈ আহে। অপূৰ্ণতাৰ বোধ হোৱাৰ লগে লগে যাত্ৰাহ হীন হৈ পৰে। সাগৰৰ দৰে পৰিপূৰ্ণ হোৱাৰ পাছত চৌৱে লাগিলে যিমানেই নাচি বাগি থাকক, পানীৰ সমষ্টি লাগিলে যিমানেই দৌৰি থাকক, কিন্তু তথাপি সাগৰৰ বৈ বোৱাৰ আৱশ্যকতা নাই। তেওঁ 'আত্মনি তৃপ্তঃ' সেই কাৰণে তেওঁৰ নিজৰ মানমৰ্য্যাদা এবাৰ প্ৰয়োজন নহয়। তেওঁ কেতিয়াও নিজৰ মৰ্য্যাদাৰ কথা নাভাৱে, কেৱল অনায়াসে আৰু অভাবিত ৰূপে মৰ্য্যাদাৰ পালন কৰে। এয়েই প্ৰকৃত ব্ৰহ্মচৰ্য্য।

প্ৰাৰ্থনা শেষ কৰিলোঁ আৰু যোৱা চাৰিদিনৰ স্মৃতি লিখিবলৈ বহিলোঁ। অলপ লিখাৰ পাছতহে মোৰ টোপনি আহিব।

পাছদিনা ব্ৰাহ্ম মুহূৰ্ত্তত মই ভূতৰ দৰে গৈ সমুদ্ৰ তটত বহিলোঁহেঁতেন, কিন্তু বৰষুণে মোক বাধা দিলে। প্ৰাৰ্থনাৰ সময়ত সমুদ্ৰ তটেদি যাওঁতে যাওঁতে আকৌ আকাশৰ ফালে চালোঁ। দক্ষিণ দিশ ইমান সুন্দৰ, পৰিষ্কাৰ আৰু নিৰ্মল আছিল যে, পূবফালে পুজীভূত হৈ থকা মেঘবোৰ দেখি মোৰ বৰ খং উঠিল। যদি আকাশে দক্ষিণ ফালৰ অনুকৰণ কৰিলেহেঁতেন, তেতিয়াহলে নো তেওঁৰ কি ক্ষতি হ'লহেঁতেন ?

দক্ষিণ দিশত ত্ৰিশত্ৰু ধিয় হৈ আছিল। 'জয় বিজয়ে' তাত দুবৰীৰ কাম কৰিছিল। 'কৈবীনা' অৰ্থাৎ মিছা ক্ৰচ এফালে পৰি আছিল। এই দুয়োটাৰে যাকত কিছুমান এনেকুৱা সুন্দৰ নক্ষত্ৰ জিলিকি আছিল যাক

দেখাৰ সোভাগ্য বান্ধা বা বহুবাৰীসকলৰ জীৱনত কেতিয়াও হোৱা নাছিল। উত্তৰ ফালে সপ্তৰি নক্ষত্ৰ সম্পূৰ্ণ নত্ৰ হৈ আছিল। ধ্ৰুৱ ভৰাই বাতিবন্ধৰে ঘাটিক চুবলৈ আহিছিল। স্বাস্থী আৰু চিত্ৰা মূৰৰ ওপৰত তিববিতাই আছিল। হস্তা অলপ বেকা হৈ গৈছিল। পশ্চিমফালে চন্দ্ৰ অস্ত গৈছিল। কিন্তু চন্দ্ৰিকাই এতিয়াও নিজৰ অস্তিত্ব হেঁচুওৱা নাছিল। পুনৰ বসু (নক্ষত্ৰ) ব নাৰত কেৱল প্ৰাৰম্ভেহে মেঘৰ আৱৰণক ভেদ কৰি ভূমুকি মাৰিছিল। কেৱল অকল শৰীয়া ভৰাই নিজৰ বস্তাৰ অনুসাৰে প্ৰাৰম্ভ আৰু মঘাৰ লগত কাজিয়া কৰি দূৰত গৈ অকলশৰে থিয় হৈ আছিল। মঘাৰ কাচিয়ে ফাল্গুনীৰ চাৰিওটা চুকক লামৰি লৈছিল। পূবফালে বিশাখাৰ তলত গুৰু আৰু শুক্ৰে বিস্তৰমান আছিল আৰু এওঁলোক দুয়ো যথেষ্ট ওপৰলৈ উঠি গৈছিল, সেই কাৰণে পাতল অনুৰাধা, বেকা জ্যেষ্ঠা আৰু জ্যোতী মূল্যই তেওঁলোকক আশ্ৰয় দান কৰিছিল। যেতিয়া গুৰু আৰু শুক্ৰ পাৰিজাতৰ ওচৰলৈ আহে তেতিয়া এওঁলোক তিনিও বৰ সুন্দৰ হৈ পৰে আৰু মঙ্গলে তেওঁলোকৰ ওচৰত নথকা সন্দেশ তেওঁলোক হুঃখিত হয়।

মই ভাৰতবৰ্ষৰ এক জ্যোতিৰ্ময়ী ব্যাখ্যা কৰিম বুলি ভাবিছোঁ। আমি যদি কল্যাণীয়াৰ দক্ষিণফালে যাওঁ, তেতিয়াহলে ধ্ৰুৱক দেখা নাপাওঁ, আৰু যদি কাশ্মীৰৰ উত্তৰফালে যাওঁ, তেতিয়াহলে দক্ষিণ দিশত অগস্তিক নেদেখোঁ। সেইকাৰণে মই এইটো কথা লিখিছোঁ যে যি প্ৰদেশত ধ্ৰুৱ আৰু অগস্তি দুয়োকো দেখাপোৱা যায়, সেইখনেই আমাৰ দেশ ভাৰতবৰ্ষ। প্ৰাৰম্ভৰ পাছত সকলো প্ৰাণীয়ে যি উদব-ভৰণ নামৰ যন্ত্ৰ কৰ্ম কৰে, আমিও তাক সম্পূৰ্ণ কৰিলোঁ আৰু গা ধুবৰ কাৰণে তৈয়াৰ কৰি ধোৱা কুণ্ডত নামিলোঁ। নতুন ধৰণেৰে সজা এই কুণ্ডলৈ নিবন্তৰ সাগৰৰ পানী আহি থাকে। কুণ্ডৰ আধা ভাগ চাৰিফুট দ আৰু বাকী আঠফুট দ। কাপোৰ সলাব কাৰণে এটা কোঠাও সজা হৈছে। এনেকুৱা ধৰণৰ সু-ব্যৱস্থাই যে ধাৰ্মিক পুণ্যক ক্ষুণ্ণ কৰে, এইটো মন উচিত নহয়। আমি গা ধুই কল্যাণীয়াৰ দৰ্শন কৰিবলৈ গলোঁ। এইটো মন্দিৰ ত্ৰিবাৰুৰ হিন্দুৰাজ্যত অৱস্থিত। সেই কাৰণে হবিজন সকলৰ কাৰণে ইয়াক বহুদিনৰ আগৰে পৰা মুকলি কৰি দিয়া হৈছে। মন্দিৰৰ দুৱাৰত চককাৰী ঘোষণা লগাই

যোৱা আছে যে যি জন্ম আৰু ধৰ্মত হিন্দু তেওঁলোক এই মন্দিৰত
প্ৰবেশ কৰিব পাৰিব।

মন্দিৰৰ স্থাপত্য কলা বহু আৰু প্ৰশস্ত। গোটেই মন্দিৰটো শিলেৰে
জৰা কাৰণে ইয়াক ভ'ৰাল ঘৰৰ নিচিনা লাগে। ইয়াক দেৱীৰ মূৰ্তি
পূৰ ফালে। কিন্তু সেইফালে বাহিৰৰ দুৱাৰ বহু থকাৰ কাৰণে দেৱীয়ে
লাগব নেদেখে আৰু লাগবেও দেৱীৰ দৰ্শন কৰিব নোৱাৰে। সম্ভৱ
যেচেবা বজা সাগৰে কেতিয়াও এই দাবী কৰা নাছিল যে তেওঁ জন্ম
আৰু ধৰ্মত হিন্দু। আৰু লাগব হোৱাৰ কাৰণে তেওঁ নিজৰ মৰ্যাদা
লঙ্ঘন কৰি মন্দিৰত প্ৰবেশো কৰিব নোৱাৰে।

কন্যাকুমাৰীৰ কাহিনী বৰ কৰুণ, ইয়াৰ পাৰত সিঁচৰতি হৈ থকা
অন্ধতৰ নিচিনা ডাঠ বালি, মাগিকৰ গুৰিৰ নিচিনা বজা বালি আৰু
চিয়াহীৰ নিচিনা ক'লা বালি—এই সকলোবোৰ প্ৰাকৃতিক বস্তুৰে সেই
কৰুণ কাহিনী আৰু অধিক কৰুণ কৰি তোলাত সহায় কৰে।
সংসাৰৰ সকলো মহাকাব্যই যদি দুঃখান্ত হয়, তেতিয়াহলে ভাৰত
মহালাগৰৰ অধিষ্ঠাত্ৰী দেৱী কন্যাকুমাৰীৰ কথাও দুঃখান্ত হ'ব। কৰুণ
বসৰ ভিতৰত যি গান্ধীৰ্য্য আছে, তাৰপৰা জীৱনৰ বাস্তৱিকতাৰ জ্ঞান
হ'ব পাৰে।

দুঃখং সত্যং সুখং মায়া দুঃখং জন্তোঃ পৰং ধনম্।

দুঃখং সত্যং সুখং মায়া দুঃখং জীৱন—হৃদগম্॥

জীৱনৰ মতে সুখেইহে জীৱনৰ অনুভূতি, জীৱনৰ যথা সৰ্বস্ব। এই
ভ্ৰান্তি দূৰ কৰাৰ দায়িত্ব দুঃখক দিয়া হৈছে। যি মানুহ দুঃখৰ দ্বাৰা
পৰাস্ত নহৈ জীৱনৰ সাধনাৰ ক্ষেত্ৰত দুঃখক বৰণ কৰিব পাৰে, তেওঁটোহে
সুখ-দুঃখৰ উৰ্দ্ধত উঠি জীৱন সমৃদ্ধিৰ আনন্দ উপভোগ কৰিব পাৰে।
সুখ-দুঃখাতীত হোৱাৰ কাৰণে এই আনন্দ লাগবৰ নিচিনা গম্ভীৰ আৰু
আকাশৰ নিচিনা অনন্ত হয়।

এই আনন্দৰ কপালত কাৰো লগত বিবাহ-বন্ধ হ'বলৈ লিখা নাই।

৬৩। ককাচীলৈ বোৱাব সময়ত

(এখন চিঠিৰ পৰা)

বৰেভ ভালেমান পৰ সাৰে থকা কাৰণে মই সোনকালে উইছিলোঁ।
 বাতিপুৰা চাৰি বজাত উঠিলোঁ। জাহাজখন জোকাৰি জোকাৰি আগবাঢ়ি
 গৈছিল। ইয়াত কতো মাটি দেখা পোৱা নাযায়। ওপৰত আকাশ,
 আৰু তলত পানী। পানীৰ ওপৰত মানুহৰ কিমান বিশ্বাস। মাটিৰপৰা
 দৃষ্টি গোচৰ হোৱা সত্ত্বেও মানুহে দিনে বাতিয়ে সাগৰত যাত্ৰা কৰিব
 পাবে। সংকুতত পানীক জীৱন বুলি কয়। “পিয়াহৰ সময়ত যি পেটত
 পৰে, সিয়েই জীৱন আৰু ধুমুহাৰ সময়ত আমি যাব গৰ্ভত বিলীন হৈ
 যাওঁ সিয়েই মৰণ।” এনেকুৱা পানীৰ কাৰণে আমাৰ পূৰ্বজ সকলে হুটা
 ভিন্ন ভিন্ন শব্দৰ কল্পনা কৰা নাছিল।

প্ৰাৰ্থনাৰ কাৰণে লগৰীয়া সকলক জগাৰ্ঠ নে নজগাৰ্ঠ অলপ সময়
 ভাবিবলৈ ধৰিলোঁ। শেহত মনে মনে এইটোকে স্থিৰ কৰিলোঁ যে জাহাজৰ
 হেন্ডেলনিড শুই থকা এই শিল্পবোৰক জগোৱাভকৈ সকলোৰে হৈ মই
 অকলেই মূহূৰত প্ৰাৰ্থনা কৰা ভাল হব। কিন্তু ইয়াক সামূহিক প্ৰাৰ্থনা
 বুলি কেনেকৈ কয়? মনে মনে ভাবিলোঁ যে নহলে ওচৰৰ কেনভাচৰ
 গধুৰ পৰ্দা আঁতৰাই এবাৰ চাই লওঁ প্ৰাৰ্থনাত যোগ দিবলৈ কোনো
 ভৰাই সাব পাইছে নে নাই? অনুবাদাই কলে যে—“আমি এই যাজ
 সাব পাইছোঁ। কৃষ্ণচন্দ্ৰ অহাৰ সময় হৈছে।”

এনেতে নিজৰ হুটা শিং দাঙি চম্ৰই কলে—“মোৰ কাৰণে ভাবিব
 নালাগে। মই আহি পালোঁহি।” তেওঁ বাওঁহাতত পাৰিজাত ধাৰণ
 কৰিছিল, আৰু ইয়াৰ কাৰণে তেওঁক বৰ সুন্দৰ যেন লাগিছিল। চাওঁতে
 চাওঁতেই অভিজিতে আকাশৰ ওপৰৰ পৰা মূৰ তুলিলে আৰু ইয়াৰ পাছত
 বাতী, অভিজিৎ আৰু পাৰিজাতৰ এক ডাঙৰ ত্ৰিকোণ পিৰামিড পূব-আকাশত
 থিয় হৈ গল। এই সকলোকে লগত লৈ মই মোৰ প্ৰাৰ্থনা শেষ কৰিলোঁ।

এনেতে চম্ৰ অলপ ওপৰলৈ উঠিল আৰু আমাৰ জাহাজৰপৰা আৰম্ভ
 কৰি চম্ৰৰ পদ-দুগললৈকে পানীৰ ওপৰত এক সোণালী বঙে চিকমিকাবলৈ

ধৰিলে। মই ভাবিলোঁ চন্দ্ৰলোকলৈ যাবলৈ এই পথ কিমান পোন আৰু সহজ। কেৱল জাহাজৰ পৰা নামি বোহাতহে যি পলয়। কিন্তু পাশ্চাত্য মানুহে কয় যে চন্দ্ৰলোকত বলিয়া মানুহহে থাকে। গতিকে মই আকৌ ভাবিলোঁ যে ইমান পৰিশ্ৰম কৰি গৈ যদি তাত নিজৰ সমান-ধৰ্মী আৰু নজ্ঞাতিকে লগ পাওঁ, তেতিয়া হলেনো এই কষ্ট কৰাত লাভ কি ?

মই আকাশৰ মেঘ বৰ ভাল পাওঁ। সৰুৱেই হওক বা ডাঙৰ, বগা বা ক'লা, গোটা বা ভজা-চিলাসকলো ধৰণৰ মেঘে মোক কেৱল আনন্দ দিয়ে। কিন্তু বাতিৰ মেঘ মই একেবাবেই ভাল নাপাওঁ। তাৰ আকাৰ আৰু বঙা যিমানেই আকৰ্ষণীয় হওক, তবাবোৰৰ মাজত ই ভুতবদৰে—বা হতাকাৰীৰ দৰে—লুকা ভুকা কৰাতো মোৰ ভাল নালাগে।

উষাকালৰ আগতে আকাশখনক কিমান সাত্ত্বিক আৰু বৰণীয় যেন লাগে। কোনাকবাতি সাগৰৰ চৌ কিহৰ ? পানীৰ ধলকনি অথবা মিচিকিয়া হাঁহিৰ কাৰণে সাগৰ গিঁতাৰ চেহেৰাৰ ওপৰত পৰা বান্ধকাৰেণা একেবাবে গগিৰ পৰা গৈছিল। কিন্তু এই দুটো মেঘে মাজত আহি সকলোবোৰ চেদেলি-ভেদেলি কৰি পেলালে।

আমি বেগেৰে আগবাঢ়ি গৈছিলোঁ। পূৰ্বফালে বা আমাৰ সোঁফালে মাটি দেখা গৈছেনে নাই ই কেৱল ভ্ৰমহে—মই এই সমস্যাটো পৰিহৰিলোঁ। এনেতে হঠাৎ চাকি দেখা গল। আমি বিশ্বাস কৰিলোঁ যে আমি ত্ৰীকুন্ধৰ দ্বাৰকাৰ ওচৰ পালোঁহি। অলপ পাছতে শাবীৰক বিজুলীবাতি দেখিবলৈ পালোঁ। তাৰ ভিতৰত এটা দীপন্তস্তৰ প্ৰকাশ কোনো বৃদ্ধৰ স্মৃতিৰ দৰে মাজে মাজে স্পষ্ট হৈ উঠিছিল। ইয়াৰ পাছত এটা কাৰখানাৰ চিমনীৰ ধোঁৱা শাস্ত নৈ আকাশৰ সৈতে সমান হৈ ববলৈ ধৰিছিল।

আকাশৰ তবাবোৰ দেখিলোঁ আৰু তোৰ কথা মনত পৰিল। কব নোৱাৰোঁ, বাতিপুৰাৰ উষাৰ লগত তোৰ কিমান বন্ধুত্ব ? ইয়াৰ আগতে মই বোৰডীত ইয়াক পূৰ্ব-দিশৰ অনসূয়া নাম দিছিলোঁ। 'জীৱননো আনন্দ' (জীৱনৰ আনন্দ) ও 'অনসূয়া প্ৰাচী'ৰ টোকা নিশ্চয় চাই লবি।

৬৪। সাগৰৰ পিঠিত

(কলিকতাৰপৰা বেঙ্গললৈ যাওঁতে)

এতিয়া আবেলি চাৰি বাজিব পাৰ। আমাৰ জাহাজে যাত্ৰা আৰম্ভ কৰিলে। ব'দে সৌম্য ৰূপ ধাৰণ কৰিছিল। মৃদু মৃদু বতাহ বলি আছিল। পানীৰ ওপৰত নাচি থকা সূৰ্য্যৰ বন্ধি ম্লান হৈ আহিল। বজা বজ। 'বোয়ঁা'ৰ দাঁতিয়েদি আমাৰ জাহাজ আগ বাঢ়িবলৈ ধৰিলে। দুয়ো পাৰে জাহাজ আৰু সৰু সৰু নাওবোৰ দেখা গৈছিল। আমি চেন্ট উইলিয়াম হুৰ্গ পাৰ হৈ আগবাঢ়ি গলোঁ। কিছুমান বন্দৰত সৰু সৰু জাহাজ সজা হৈছে। দুয়োপাৰৰ মাটি আৰু পানীৰ স্তৰ আছিল প্ৰায় সমান। এতেকে দুয়োপাৰে দূৰ দূৰণিৰ প্ৰদেশ দেখা গৈছিল। কিন্তু মনে তৃপ্তি পোৱা তেনেকুৱা কোনো দৃশ্য দেখা নাছিলোঁ। য'ত এনে ধৰণৰ ডাঙৰ নৈয়ে সাগৰৰ লগত মিলিবলৈ যায়, তাৰ পাৰ বৰ অপৰিষ্কাৰ হয়। জোৱাৰ-ভাটাৰ কাৰণে তিতি থকা ৰোকাতে লৰি-ঢাপৰি ফুৰা কেকোৰাৰ বাহিৰে এইবোৰ ঠাইত আৰু আন একোৰেই দেখা নাযায়।

বিমানেই আমি আগ বাঢ়ি গলোঁ, সিমানেই নৈ খন বহল হৈ গল। যেতিয়া দূৰ-দূৰণিৰ পাৰত বগা বগা বালিবোৰ দেখিলোঁ, তেতিয়াহে মনলৈ অলপ শান্তি আহিল। সুন্দৰবন প্ৰদেশ পাৰ হৈ বাতি হোৱাৰ আগতে ডায়মণ্ড হাৰ্বাৰৰ ওচৰ পালোঁহি। আমাৰ জাহাজ এতিয়া চৌৰ লগত হেন্ডোলিবলৈ ধৰিলে। অলপ পৰ জাহাজৰ ডেকৰ ওপৰত থিয় হৈ ভাবভৰ্বৰ পাৰ লুপ্ত হৈ যোৱা দেখিলোঁ। কিন্তু শেহত মূৰ ঘূৰাবলৈ ধৰিলে। গতিকে আমি ভাত খাই শুই পৰিলোঁ। শোৱাৰ আগত প্ৰাৰ্থনাৰ শেষত গিৰধাৰীয়ে বৰীন্দ্রনাথৰ 'আগুনৰ পৰল মণি প্ৰাণে' এই সুন্দৰ গানটো গালে। ইয়াক শুনিবলৈ কেইবাজনো মানুহ গোট খালে আৰু সেই গানৰ প্ৰভাপত আমাৰ বিচনা ভাললৈকে পাবি লোৱাত কাৰো হিংসা নালাগিল।

বাতিপুৰা সকলোৰ্তকৈ আগতে মই সাৰ পালোঁ। তেতিয়া অকণোওয়ো হোৱা নাছিল। আকাশত যিদৰে কেৱল অকলে চন্দ্ৰ গৈ থাকে, সেইদৰে

জাহাজেও অকলে অকলে পানী কাটি গৈ আছিল। সেই সময়ৰ শান্তি কিমান অনুপম আছিল? জাহাজৰ পেটত বস্তুকণী হৃদয়ে যদি নিভব স্পন্দন দুক্তনাগেহেঁতেন, তেতিয়াহলে বাহিৰৰ শান্তি ইমান সুন্দৰ যেন নালাগিলেহেঁতেন। চাৰিওফালৰ সাগৰ আয়না আৰু লোহাৰ দৰে বিয়নি আছিল। মই জাহাজৰ চালত গৈ থিয় হোঁ। যিমানেই জাহাজ হেন্দো-লিওলৈ ধৰিলে সিমানেই পানী ওপৰলৈ উঠি আছিল। চাৰিওফালে কেবল চৌবেই চৌ আছিল। যেতিয়া এটা চৌৰে আনটো চৌক থুন্দিয়াই, তেতিয়া তাৰপৰা ফেন ওলায়। আন্ধাৰতো এই ফেন জিলিকি থাকে। আৰু এই অলি ধকা একী-বৈকী বোখাবোৰপৰা বিচিত্ৰ ধবণৰ আকাৰ তৈয়াৰ হয়। যেতিয়া জাহাজ হেন্দোলে, তেতিয়া আমাৰ ওপৰতো তাৰ প্ৰভাৱ পৰে। যদি আমি তাৰ ভিতৰত চৌৰ অঞ্চল আৰু চিবন্তন নৃত্যৰ লীলা চাব খোজোঁ, তেতিয়া হলে চৌৰাৰ উৎকণ্ঠা আৰু বৰ্ণনা যায়।

আগত গৈ চৌ বন্ধ হৈ গল। ঠায়ে ঠায়ে সাগৰৰ বুকু ওপৰলৈ ওফন্দে আৰু আকৌ তললৈ নামে। সাধাৰণতে চৌবোৰ ওপৰলৈ উঠাত আৰু ভাঙ্গি যোৱাত এক ধবণৰ আনন্দ অনুভৱ কৰা যায়। কিন্তু তাত ইমান গাভীৰ্য্য নাই। যিদৰে শব্দৰ দ্বাৰা স্পষ্ট কৰিলে ধ্বনি কাৰাৰ বহুত্ব কয় হৈ যায়, চৌ ভাঙ্গিলে তেনেকুৱাই হয়। কিন্তু যেতিয়া চৌ ভিতৰে ভিতৰে জপিয়াবলৈ ধৰে, আৰু বিলীন হৈ যায়, তেতিয়া তাৰ প্ৰতিধ্বনি বিবিধ, অনন্ত, অস্পষ্ট আৰু অব্যক্ত হৈ থাকে। সমুদ্ৰ আৰু আকাশৰ মিলনে আমাৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ নকৰাকৈ নাধাকে। আকাশৰ ওচৰত চৌৰ প্ৰশ্নই মুঠে। সাগৰৰ ক'লা বৰণৰ তুলনাত আন্ধাৰ আকাশকো বগা যেন লাগে। যিদৰে যেদ কালৰ ধ্বিসকলে জীৱন বহুত্বক বুজিব পাৰিছিল, সেইদৰে ৰাতিৰ আকাশকো বহুত্বপূৰ্ণ যেন লাগিছিল। যদিও ধ্বিসকলৰ আৰ্য্য-দৃষ্টিৰ আগতো পাৰ্থিৱ জীৱনৰ ভবিষ্যত কাল সাগৰৰ বাৰি-বাৰিৰ দৰেই অজ্ঞাত আৰু অব্যক্ত হৈ আছিল, তথাপি তেওঁলোকৰ অনন্ত কালৰ আধ্যাত্মিক তত্ত্ব অনন্ত আকাশত অলি ধকা তৰাৰ সন্ধান স্পষ্ট যেন দেখা গৈছিল।

এইদৰে চিন্তা আৰু কল্পনাৰ দ্বন্দ্ব চলি আহিল, এনেতে :—

“আঁধাৰে গায়ে গায়ে পৰশ ভৰ

সাৰা বাত ফুটক তাৰা নব নব।’

লাহে লাহে এই শোভা কমি আহিবলৈ ধৰিলে ; আৰু অকণোদৈ পূব দিশ দেখুৱাই দিলে। মই এই কাৰা চাবৰ কাৰণে জীৱভৰায় (কপালনী)-ক জগালোঁ। কিন্তু তেওঁ উঠাৰ আগতে গিৰধাৰীয়ে সাৰ পাই কলে—“মোক কওক, কি দেখিছে, মোক কওক।” মইনো বাক তেওঁক কি কয় ? তাত কোনো চবাই বা জাহাজ আছিল জানো যে আঙুলি দেখুৱাই বুজায় ? মই তেওঁক কলোঁ—“সোঁৱা চোৱাঁ, সোঁ যি বঙা আকাশ দেখিছা তালৈ চোৱাঁ। অলপ পাচতে সূৰ্য্য উদয় হব।”

এতিয়া সাগৰে নিজৰ বঙ সলালে। পূবফালৰপৰা যেন বঙা জামু-বৰণীয়া প্ৰপাত বৈ আহিছে। আচৰিত এইটোৱেই যে পশ্চিম ফালেও এই বঙৰ প্ৰতিক্ৰিয়া হৈছে। এৰা পশ্চিমফালে সাগৰতকৈ বেচিকৈ আকাশেহে বৰণ সলাইছে। পূবফালৰ প্ৰসন্নতা বাঢ়িবলৈ ধৰিলে। বঙা বঙৰ জেউতি চৰি গল। কুহুমৰপৰা সেন্দূৰ আৰু সেন্দূৰৰপৰা সুবৰ্ণ হ’ল। আমি বন্ধেবফালে থকা মানুহে পশ্চিম পাৰৰ সাগৰৰ সূৰ্য্যাস্তৰ শোভা কেইবাবাৰো চাব পাবোঁ, কিন্তু সাগৰ মথোতে ওলোৱা লক্ষ্মীৰ দৰে বৰ্ত্তমান উদয় হোৱা উৰাৰ শোভা দেখাত অমুপম আনন্দ আছে। বিমানেই আকাশে হাঁহিবলৈ ধৰিলে, সাগৰৰ মুখতো লাজ আৰু আনন্দৰ বেধা বাঢ়িবলৈ ধৰিলে। যেন হৃজন সমবয়সী যুৱকৰ ভিতৰতহে বিনোদৰ আদান-প্ৰদান চলি আছে। এফালে প্ৰভাতৰ এই বিকাশ চাবলৈ অন্তৰ অৰীৰ হৈ পৰিছিল আৰু আন ফালে জাহাজৰ হেলোলনিত মূৰ ঘূৰি গৈছিল। মনে মনে ভাবিলো যদি অলপ সময়ৰ কাৰণে চৌবোৰ শান্ত হৈ যায়, আৰু জাহাজখনো স্থিৰ হৈ যায়, তেতিয়া হলে কিমান ভাল হ’লহেঁতেন। কিন্তু সাগৰৰ চৌ আৰু মানবৰ মনোবধ জানো কেতিয়াবা অৱকল্প হৈ থাকে ? মই বিবক্ত হৈ আৰামী চকিত বাগৰিব খুজিছিলো ; এনেতে বাল-সূৰ্য্যৰ প্ৰতিবিম্বই পানীত গা ধুই বাঢ়িবলৈ ওলাল। আৰু তেওঁ পানীত যি গোহৰ বিলাই দিলে সি এনেকুৱা লাগিল যেন সূৰ্য্যই

টোকা পানীত গা ধুই কঁপি কঁপি বাহিবলৈ ওলাইছে। যেতিয়া সূৰ্য্যৰ প্ৰতিবিম্ব সম্পূৰ্ণভাবে বাহিবলৈ ওলাল, তেতিয়া মই সৰিতা-নাৰায়ণৰ ধ্যান মন্ত্ৰ গালোঁ :

‘ধোয়: সদা সৰিত্-মণ্ডল-মধ্যবৰ্তী’ আদি।

জীৱতবামে এনেকুৱা ধৰণৰ গম্ভীৰ পৰিস্থিতি অলপো সহিব নোৱাৰে। তেওঁ হঠাৎ কৈ পেলালে—“হেঁচ-হেঁচ। কেনেকুৱা বান্ধবৰ ভাষা গাইছে।” মই কলোঁ—“আপুনি ভুল কৰিছে। এইটো আপোনাৰ ভাষা নহয়, এইটো সংস্কৃতহে।” বিনোদৰ ভক্তিৰ উচ্ছ্বাস নষ্ট হৈ গল। কোনো বকমে প্ৰাৰ্থনা শেষ কৰিলোঁ। জাহাজত সদায় যিফালে পাৰ হব লাগে, সেই ভয়ত্ব দিবাৰ কথা ভাবিবলৈ ধৰিলোঁ। শৌচ কৰিবৰ কাৰণে জাহাজৰ ডেকৰ ওপৰেদি তললৈ যাব লাগে। তলফালে সদায় অপৰিস্কাৰ হৈ থাকে। কিন্তু বাতিপুৰাটো ইয়াক নবকৰ লগত তুলনা কৰিব পাৰি। বতাহ হুগুগ হয়। ঠায়ে ঠায়ে মানুহে বমি কৰে। ইঞ্জিনৰ ভাপৰপৰা ওলোৱা এক বকমৰ হুগুগ, খালাচীবোৰৰ বান্ধনীঘৰৰ পৰা ওলোৱা, পিঁয়াজ আৰু মাছৰ গোন্ধ, এই সকলোবোৰ পাৰ হৈ শৌচাগাৰত প্ৰবেশ কৰাতকৈ মোৰ মনেৰে লাগবত জপিয়াই পৰাই কম কষ্ট দায়ক। যদি আমি সন্তুষ্ট কৰিব পাৰিলোঁহেঁতেন, তেতিয়াহলে তিনি দিন পাইখানালৈ যোৱাকে বাদ দি দিলোঁহেঁতেন। যদিও আমি তলৰপৰা গৈ আহিলোঁ, কিন্তু আমাৰ ভিনিওৰে চেহেৰা এনেকুৱা হৈ গল যে, এজনৰ আনজনৰফালে চাবৰ ইচ্ছা নাইকিয়া হ’ল। সিদৰে কোনো এটা দলে কাজিয়া কৰিবলৈ গৈ ভালকৈ মাৰ খাই আহিও নিজৰ অপমানৰ আলোচনা নকৰে, সেইদৰে আমিও এই শৌচালয়ৰ আলোচনা নকৰিলোঁ। মই গিবধাৰীক কলোঁ—“আই, খাবলৈ বহোঁ।” তেওঁ কলে—“মোৰ ভোক নাই।” জীৱতবামে খাবলৈ অস্বীকাৰ কৰিলে। মই কলোঁ—“ভাঙৰীয়া। যেতিয়া ব’দ বাঢ়িব, তেতিয়া আপোনাৰ মূৰ ঘূৰাবলৈ ধৰিব। তেতিয়া আৰু খোৱা অসম্ভৱ হৈ পৰিব।” গিবধাৰীয়ে সুধিলে—“বায়াম নকৰাকৈ জানো হজম হব?” মই উত্তৰ দিলোঁ—“আমাৰ সকলোৰে হৈ এই জাহাজে বায়াম কৰি আছে। গতিকে তুমি ইয়াৰ কাৰণে চিন্তা নকৰিবা।” গিবধাৰীয়ে মোৰ কথা গ্ৰহণিলে।

তেওঁ মোৰ মুখলৈ চাই থাকিল। আমি তিনিও পেট ভৰাই খাই ললোঁ। আমাৰ তিনিওৰে ভিতৰত জীৱনভৰামৰ খোৱাত অলপ চিকা চম্কা আছিল। তেওঁ কেৱল ফলৰ বসৰ বাহিৰে আৰু আন একো নাখালে। মই নিজে ভালপোৱা বস্তু খালোঁ আৰু এটা নেমুৰ বস চুপি খালোঁ। বেচেৰা গিৰধাৰীয়ে কেৱল পেট ভৰাই সুন্দৰ সুন্দৰ কল খালে। কিন্তু হুই এঘণ্টাৰ ভিতৰতে তেওঁ এইদৰে অনুতাপ কৰিবলৈ ধৰিলে যে শেহত তেওঁ গোটেই যাত্ৰাৰ ভিতৰত কেতিয়াও এবাৰো কলৰ নামেই নললে।

দুপৰীয়া হল। মোৰ দুৰ্বলতাৰ কথা মই জানিছিলোঁ। সেই কাৰণে নিজৰ বিচনাখন পাৰি শুই পৰিলোঁ। হাতত এটা নেমু ললোঁ আৰু চকু মুদি পৰি থাকিলোঁ। মাজাজৰ ফালৰ পৰা কোনো জাহাজ কলিকতালৈ যাব পায়। তাক দূৰৈত দেখিয়েই মানুহবোৰে কবলৈ ধৰিলে—“সৌধন জাহাজ চোৱাঁ। জাহাজ।” এনেতে দুয়োখন জাহাজে ‘ভো...ও...’ বুলি এখনে আনখনক অভিবাদন জনালে। কিন্তু মই চকু মুদি কল্পনাৰ দ্বাৰাই এই সকলোবোৰ দৃশ্য চাই লৈছিলোঁ। গিৰধাৰী থাকিব নোৱাৰিলে, তেওঁ তৎক্ষণাত্‌ থিয় হ’ল, যেতিয়াই তেওঁ থিয় হ’ল কলবোৰে তেওঁৰ পেটত থাকিবলৈ আপত্তি কৰিলে। তেওঁ ভয় খাই গল। মই শুই শুয়েই তেওঁক পানী দিলোঁ। আদাৰ চকল দিলোঁ। অলপ শান্ত হোৱাৰ পাছত তেওঁ মোৰ বিচনাত আহি বাগৰ দিলে। কিন্তু এবাৰ পেটে খলখলালে জানো তুবন্তে শান্ত হব ?

আমি ডেকত বাগৰি আছিলোঁ। তাত এফালে ওপৰৰ কেবিনত দুজন দেশী ধুঙান বহি আছিল। তেওঁলোকৰ ভিতৰত এজনে বমি কৰিবলৈ ধৰিলে। তেওঁ যিমানেই বেছিকৈ বমি কৰে ; তেওঁৰ বন্ধুৱে সিমানেই হাঁহিবলৈ ধৰে। গিৰধাৰীয়েও মাজে মাজে হাঁহিছিল আৰু আকৌ লগে লগে অনুতাপো কৰিছিল।

এইদৰে আবেলি হ’ল। আবেলি মই অলপ বন্ধা পালোঁ। আমি আকৌ অলপ খাই ললোঁ। কিন্তু ই কাৰো অনুকূল নহ’ল। মই বহি বহিয়েই গধূলিৰ শোভা চালোঁ। মানুহে কবলৈ ধৰিলে যে “এতিয়া আমি কলা পানীলৈ আহিছোঁ।” আৰু সঁচাকৈয়ে পানীৰ বঙ ভয়াবহ আৰু

ক'লা আছিল। যাত্ৰুহে কলে—“এতিয়া আন্ধাৰান দেখা যাব।”
কোনোবাই কলে—“নহয়, আমাৰ জাহাজ তাতোকৈ বেছি দূৰত আছে।
সেই বীণটো দেখা পোৱা নাযাব।”

চাৰিওফালে সন্ধ্যাই নিজৰ সৌন্দৰ্য্য বিস্তাৰ কৰিছিল। বাতিপুৰাৰ
বঙ আৰু সন্ধ্যাৰ বঙ সমান নহয়। উদয় আৰু অন্তনো কেনেকৈ একে
হব পাৰে? যেতিয়া উদয় বৰ্দ্ধমান বালাকালৰ নিচিনা হয়, তেতিয়া অন্ত
বিজয়ী বীৰৰ নিধনৰ নিচিনা শোকপূৰ্ণ হয়। উষাৰ মুখত মধুৰ মিচিকিয়া
হাঁহি বিবিড়ি উঠে, সন্ধ্যাৰ মুখত ক্ষন্তেকৰ কাৰণে উল্লাস আৰু বিলাস
নাচি থাকে। সাগৰৰ বঙ আকৌ সলনি হবলৈ লাগিল। সূৰ্য্য অন্ত গল
আৰু চাওঁতে চাওঁতেই নক্ষত্ৰকলী পাৰিজাত গোটেই আকাশত বিয়পি
পৰিল। জাহাজৰ বিজুলী বাতিয়েও তাৰ শোভা বঢ়াইছিল। মই সকলো
পৰাই এই চাকি বৰ ভাল পাইছিলোঁ ই ইমান সৌম্য হয় যে ইয়াৰ দ্বাৰা
ওঁচৰ সকলোবোৰ বস্তু দেখা পোৱা যায়। তথাপি ই চকুত চকা-মকা
লগাই দিয়ে। এই চাকিৰ ভিতৰত আন্ধাৰক ধ্বংস কৰি নিজৰ সাম্ৰাজ্য
বিস্তাৰ কৰাৰ মহৎ আকাঙ্ক্ষা নাই। আন্ধাৰৰ লগত মধুৰ লব্ধ হাপন
কৰি লৈ “তুমি আমি দুয়ো এক” এই জীৱন-নীতিহে বাচি লয়। নগৰৰ
বিজুলী বাতিৰ পোহৰে নতুন অধ্যাপকৰ দৰে নিজৰ সকলো পোহৰ উজ্জ্বল
কৰি দিব খোজে আৰু জাহাজৰ চাকিয়ে যোগী সকলৰ দৰেই ‘আত্মন্ত্ৰেৰ
সজ্জক’ হয়।

বিচিনাত বাগৰি বাগৰি আমি এই চাকিৰ কথা পাতি আছিলোঁ।
এনেতে আমাৰ জাহাজে “ভো ও • বুলি উঁকি মাৰিলে। মই তৎক্ষণাত
বুজি পালোঁ যে ই আন মহ দেখিছে। দূৰৰ পৰা আকৌ জাহাজে উঁকি
মাৰিলে। মই উঠি বহিলোঁ। বাতি সাগৰৰ জাহাজ চাই মই বৰ ভাল
পাওঁ। যেতিয়া এশাবী বিজুলী বাতি আৰু ওখ মান্দলৰ ওপৰত আলোৱা
জুটা ডাঙৰ বঙা চাকি আন্ধাৰত জ্বলৰ দৰে লৰি যায়, তেতিয়া মোৰ
এনেকুৱা লাগে আমি যেন অপেক্ষাবীৰ দেশতহে প্ৰবেশ কৰিছোঁ। জাহাজে
ষিয়ানেই নিজৰ বাট সলাবলৈ ধৰে, আগ কালৰ দৃশ্য সিয়ানেই নতুন নতুন
হৈ পৰে আৰু যেতিয়া জাহাজ দূৰলৈ গুচি যায়, তেতিয়া সেই সকলোবোৰ

অবশ্য হৈ পৰে। তেতিয়া এই চৃঙ্খল টোপনিৰ কাৰণে সুকা-সুকি খেলব নিচিনা হৈ পৰে। আকাশৰ ভৰাব ফালে চাই চাই মই ভই পৰিলোঁ।

তৃতীয় দিনা বাতিপুৰা বৰষুণ হবলৈ ধৰিলে। জাহাজৰ এজন ধুঁকান কৰ্মচাৰীয়ে আমাক সকলোকে তললৈ নামিবলৈ কলে। যাত্ৰীগকলে তৎক্ষণাত ইয়াৰ কাৰণ বুজিব নোৱাৰিলে। তেওঁ কলে যে “আগেয় দিশৰ পৰা এটা ডাঙৰ ধুমুহা এইফালে আহিছে যেন লাগিছে।” ইয়াক চাইক্লোন (ঘূৰ্ণীবতাহ) বুলি কয়। যদি এই ঘূৰ্ণীবতাহত জাহাজ পৰে, তেতিয়াহলে ডাক মাৰাত্মক বিপদ বুলি ধৰা হয়। বহুত জাহাজ এই ঘূৰ্ণীবতাহত ডুবি গৈছে। সেই কৰ্মীজনে কলে যে “যদি আপোনালোক এই ডেকৰ ওপৰত বহি থাকে, তেতিয়াহলে ধুমুহাত উৰি যাবও পাৰে।” মানুহবোৰে প্ৰাণৰ ভয়ত এজন এজনকৈ তললৈ নামিবলৈ ধৰিলে। আমি কিন্তু তললৈ যাবলৈ আপত্তি কৰিলোঁ। তেওঁ আমাক বুজাবলৈ চেষ্টা কৰিলে। আমি কলোঁ যে—“যদি ধুমুহা আহে, তেতিয়াহলে আমি ডাঙৰ ডাঙৰ বচিবোৰ ধৰি পৰি থাকিম।”

“কিন্তু ধুমুহাত আপোনালোক ভিত্তি যাব।”

“ভিত্তি গলে আকৌ শুকাই যাম।”

আমাৰ জেদ দেখি তেওঁ গুচি গল। বৰষুণ আছিল। বেচ্-ভালকৈয়ে আছিল। ধুমুহাৰ মণ্ডল তিনি চাৰি মাইল দূৰলৈকে বিয়পি থাকে। সৌভাগ্য বশতঃ ই আমাৰ জাহাজৰ ফালে নাছিল। ধুমকেতুৰ দৰে তাৰ চাৰিওফালে নেজ থাকে। সেই নেজে আমাৰ জাহাজকো আক্ৰমণ কৰিলে। আমি বেচ্-ভালকৈয়ে তিতিলোঁ। গতিকে তললৈ নগৈ ওপৰৰ কেবিনত গৈ বহিলোঁ।

শেহত বেঙ্গুন পালোঁহি। বন্দৰত নয়া মানুহ আৰু তেওঁলোকক নিবলৈ অহা আত্মীয় সূত্ৰৰ খুব ভিৰ আছিল। ডাঃ প্ৰাণজীবন মেহতাই নিজেই আমাক নিবলৈ বন্দৰলৈ আহিছিল। আমি বেঙ্গুনত ঠায়ে ঠায়ে বংগৰ বাস্তা দেখিলোঁ। সেইকাৰণে যেতিয়া গাড়ীবোৰ কোঁৰি যায়, তেতিয়া কেৱল ঘোঁৰাৰ খুঁৱৰ শব্দহে শুনিবলৈ পোৱা যায়।

সেইদিনা আমাৰ এনেকুৱা লাগিছিল যেন আমাৰ ভবিষ্যতৰ ভাগ্যৰ বাটবোৰ
কঁপি আছে। এদিন জিবণি লোৱাৰ পাছতহে তিনিদিনৰ সমুদ্ৰ যাত্ৰাৰ
ভাগৰ নাইকিয়া হ'ল।

মাৰ্চ ১৯২৭ চন

৬৫। সৰোব্বিহাৰ

আমি বেঙ্গলুৰ ওচৰৰ বিখ্যাত সৰোব্বৰ চাব খুজিছিলোঁ। এই সৰোব্বৰৰ
আকাৰ ইউৰোপ খণ্ডৰ আকাৰৰ দৰেই বৈকা-বৈকি। তাত কেইটামান
দ্বীপ আৰু অন্তৰ্বীপ আছে। বেঙ্গলুৰ কঙ্কণৰ অন্ধাংশৰ ওপৰত আৰু ইয়াৰ
বনলক্ষীও কঙ্কণৰ নিচিনাই সুন্দৰ যেন লাগিছিল। চাৰিওফালে ডাঙৰ
গছ-গছনি। প্ৰকৃতিয়ে যেন নিজৰ সকলো বৈভৱ দেখুৱাবৰ কাৰণেই
ইয়াত এইবোৰ বস্তুৰ সৃষ্টি কৰিছে। য'ত বনলক্ষী আৰু জল-দেৱতাৰ
মিলন হয়, তালৈ লক্ষীক নমতাকৈয়ো আছে। আমি তৃতীয় প্ৰহৰত সেই
সৰোব্বৰৰ পাৰ পালোঁগৈ। বহুত সময় তাৰ পাৰে পাৰে ফুৰিলোঁ।
প্ৰত্যেক ফালৰপৰাই সৰোব্বৰৰ সৌন্দৰ্য্যই বিভিন্ন ৰূপ ধাৰণ কৰে।
কিছুমান ৰূপ-গৰ্ভিত গছে সকলো সময়তে সৰোব্বৰৰ দৰ্শনত নিজক দৰ্শন
কৰিছিল।

ঘূৰোঁতে ঘূৰোঁতে আমাৰ ধৈৰ্য্য নাইকিয়া হৈ গল। কিন্তু বে নৌকা-
বিহাৰৰ কাৰণেহে সৰোব্বৰ সৃষ্টি কৰিছে। হৰসীজান নামৰ মানুহজনক
মাতি আমি তেওঁৰ নাৱত বহিলোঁ আৰু উদ্বেগবিহীন ভাৱে চাৰিওফালে
ঘূৰিবলৈ ধৰিলোঁ। মাজত এটা দ্বীপ আছিল। তাৰ লগত চিনাকি
নোহোৱাকৈনে বাক কেনেকৈ উলটি আহে? দ্বীপৰ ওপৰত এটা সুন্দৰ
জিবণি থকা আছিল। তাৰ দুয়ো চিৰিৰ লীতিত চিমেন্টেৰে সজা দুটা
ডাঙৰ অজগৰ দীঘল হৈ পৰি আছিল। নাৱেৰে যাওঁতে যাওঁতে এটা পাক
নাৱতে 'ৰেগেদন পেগোডা'ৰ উচ্চ শিখৰ দেখিবলৈ পালোঁ। আগ্ৰাৰ
দুৰ্গৰ পৰা তাজমহল চাই বিমান আনন্দ লাগে হয়তো আমি ইয়াতো

সিমান আনন্দই পালো। কোনো বস্তুৰ ওচৰলৈ গলে সম্পূৰ্ণভাৱে তাৰ সৌন্দৰ্য্য প্ৰকাশ হয় কিন্তু কাব্যৰ সৌন্দৰ্য্য দৃশ্যৰ পৰাই উপভোগ কৰিব পাৰি।

এই বহুশ্ৰু জনাৰ কাৰণেই চন্দ্ৰ, সূৰ্য্য আৰু অগণিত ভাবাবোৰ আমাৰ পৰা ইমান আঁতৰত আছে নেকি ?

সন্ধ্যা লগাৰ লগে লগে আমি ঘৰলৈ ঘূৰিলো। সৰোবৰে শকুন্তলাৰ দৰে আমাক আকৌ ঘূৰি আহিবলৈ নিমন্ত্ৰণ কৰিলে। সেইকাৰণে পাছদিনা আমাৰ এটা ডাঙৰ দলে তাত গা ধোৱাৰ দিহা কৰিবলৈ ওলাল। তাইলৈ যোৱাৰ পাছত আমাৰ দলৰ মানুহে কলে যে ইয়াত শ্বেতাঙ্গ সকলৰ "বোটিং ক্লাব" থকাৰ কাৰণে সৰোবৰত গা-ধোৱা নিষেধ। বাতিপুৱাৰ লগে লগে যিদৰে ভেটুকুল আপ খাই যায়, সেইদৰে মোৰ উৎসাহো নাইকিয়া হৈ গল। ইমান চেষ্টাৰ পাছত বসপূৰ্ণ সৰোবৰত সাঁতোৰাব আনন্দৰপৰা বঞ্চিত হৈনো বাক কাৰ ভাল লাগিব পাৰে ? কিন্তু মোৰ লগৰীয়াসকল সত্যাপ্ৰহী আছিল জানো ? তেওঁলোকে সাধাৰণভাৱে আইনৰ বিৰোধ কৰাতকৈ মনে মনে আইন ভঙ্গ কৰিবলৈ বেচি ভাল পাইছিল। তেওঁলোকে আগৰ-পৰা এনেকুৱা এডোখৰ নিৰ্জন ঠাই বাচি থৈছিল য'লৈ কেৱল শ্বেতাঙ্গ সকলৰ নাৱেই নহয়, দৃষ্টিও যাব নোৱাৰে। মই ইয়াত আহি দেখিলোঁহি যে আন ঠাইৰ সৌন্দৰ্য্যতকৈ এই ঠাইৰ সৌন্দৰ্য্য কোনো গুণে কম নহয়। এইদৰে নিৰ্জনত চুব কৰি গা ধুয়ো এক অনুপম আনন্দ পালো। গিবধাৰীয়ে সাঁতুৰিব নাজানিছিল। ইয়াত তেৰেঁ। সতুৰিবলৈ শিকিলে। পানীত সাঁতোৰাব প্ৰথম অনুভৱত মানুহে যি আনন্দ পায়, তাৰ উপমা দিবলৈ হলে চৰাই পোৱালীৰ লগতহে দিব পাৰি যি প্ৰথম কণী ভাঙি বাহিৰলৈ ওলায়। তাৰা সলনি কৰিলে এই প্ৰাৰ্থনাত শক্তি আছে। ব'দ চোকা হৈ পৰিল, তথাপি গিবধাৰীয়ে পানীৰপৰা ওলাই অহাৰ নাম নললে। আৰু আধা বটা পানীত থাকিবৰ অনুমতি দিবৰ কাৰণে তেওঁ মোক ইংৰাজীত মিনতি কৰিবলৈ ধৰিলে। যদি মই তেওঁৰ এই মিনতি উপেক্ষা কৰিলোঁ হেঁতেন, তেতিয়াহলে তেওঁ বজালী ভাষাত মোক মিনতি জনালেহেঁতেন। মই তেওঁক কেনেকৈ অসন্তুষ্ট কৰিম ? আমি ইচ্ছামতে জলবিহাৰ কৰিলোঁ।

যযাতিয়েই বেতিয়া জীবনৰ আনন্দ পৰিত্যাগ কৰিবলগীয়া হৈছিল, তেতিয়া আবার এই সাতোঁচৰ আনন্দ অস্ত হোৱাত আচৰিত কি ? স্নান হৈ কিছু শান্ত মনেৰে আমি ঘৰলৈ উলটিলোঁ। বাটত আনাৰসৰ ইয়ান ডাঙৰ বাগিছা আছিল যে এনেদুৱা বাগিছা মই জীবনত কেতিয়াও দেখা নাছিলোঁ।

গতিকে পেটত ভোক থকা সত্বেও আক ইয়াত আনাৰস পোৱাৰ কোনো আশা নথকা সত্বেও আমি বহুত সময় ইয়াক চাই বুলোঁ।

মাৰ্চ ১৯২৭ চন।

৬৬। সুবৰ্ণদেশৰ মাতা ঐৰাৱতী

ঐৰাৱতী বুলিম নে ঐৰাৱতী ? মোৰ মনেৰে ইবা নামৰ ঘাঁহৰ পৰাই এই-ঈনৰ নাম ঐৰাৱতী হ'ল। বোধকৰো ইয়াৰ পাৰত থকা পুষ্টিৰ ঘাঁহ খোৱাৰ কাৰণেই মদমস্ত হাতীক ঐৰাৱত বুলি কোৱা হয়, নহলে ইল্লৰ ঐৰাৱতৰ নিচিনা মহাকায় আৰু গজগতিত যোৱা এই নৈক দেখি কোনো বোদ্ধ ভিক্ষুৱে ভাবিলে—“বাক, ইয়াকেই আমি ঐৰাৱতী বুলি কহ।” কিন্তু ঐতিহাসিক কল্পনাৰ সোঁতত বৈ যোৱা অকামিলা মানুহৰহে এইবোৰ কাম।

যদি এই ঐৰাৱতী নৈখন ভাৰতবৰ্ষত হ'লহেঁতেন, তেতিয়াহলে সংস্কৃত কবিসকলে এওঁক লৈ ঐৰাৱতীৰ সমানেই দীঘল-ডাঙৰ কাব্য প্ৰবাহ বোৱাই দিলে হেঁতেন। ব্ৰহ্মদেশৰ কবিসকলে নিজৰ এই মাতৃৰ সত্বে যদি কিবা কাব্য লিখিছে, আমি সেইটো নাজানোঁ। ব্ৰহ্মী ভাষা আমাৰ মাতৃ-ভাষা, শাস্ত্ৰ ভাষা বা ৰাজ-ভাষা নহয়। আমাৰ প্ৰতিবেশীৰ ভাষা শিকাৰ প্ৰবৃত্তিনো আমাৰ ক'ত ? যদি আমি বহুত বছৰ আন দেশত থাকোঁ তেতিয়াহলে তাৰ ভাষা কব পাৰোঁ, কিন্তু সেই ভাষাৰ সাহিত্যৰ আশাদ লোৱাৰ পৰিশ্ৰম কৰিব নোৱাৰোঁ। যদি কোনো ইংৰাজে ব্ৰহ্মী ভাষা শিকি ব্ৰহ্মী কবিতাৰ ইংৰাজী অনুবাদ আমাক কৰি দিয়ে, হয়তো তেতিয়াহে আমি ডাক পঢ়িম।

বি কোনো দেশেই ঐবাৰতীৰ নিচিনা নৈক লৈ গৌৰৱ কৰিব পাৰে বা তেওঁৰ প্ৰতি কৃতজ্ঞতা জনাব পাৰে। ব্ৰহ্মদেশত বেঙ্গলৰ উত্তৰফালে মণ্ডালালৈকে আমি ট্ৰেইনত কুৰিহিলোঁ। তাৰপৰা ওচৰৰ অমৰাপুৰালৈ গৈ প্ৰথম ঐবাৰতীৰ দৰ্শন কৰিছিলোঁ। আগতে যদি আমি অমৰাপুৰাৰ ওচৰত বিৰাট বুদ্ধ মূৰ্ত্তি আছে বুলি জানিলোঁ হেঁতেন, তেন্তে পোনতে ভগবান বুদ্ধক আৰাধনা কৰিহে ঐবাৰতীৰ বিহাৰ আৰম্ভ কৰিলোঁ হেঁতেন।

ইয়াতো নৈৰ পট খুব বহল। নৈৰ প্ৰবাহ খুব ধীৰ-গভীৰ গতিত বৈছিল। এনেকুৱা নৈৰ বুকুত নাও বা 'মটৰ বোট'ত বহি যাত্ৰা কৰাটোও জীৱনত এটা বৰ ডাঙৰ সোঁতাগ্য।

আমি অমৰাপুৰাৰপৰা মণ্ডালালৈ ঘূৰি গৈ 'মটৰ বোট'ত বহিলোঁ। সাগৰৰ যাত্ৰা বেলেগ ধৰণৰ আৰু নৈৰ যাত্ৰাত বেলেগ। নৈত চৌ বাধাকে। সকলো সময়তে আমি পাৰ দেখিবলৈ পাওঁ। সেইকাৰণে ইয়াত আমাৰ জীৱন যুঁজাৰ ঘূৰ্ণাবতাহত লোমাই পৰিহে যেন নালাগে। পদযাত্ৰাৰ দৰে নৈ যাত্ৰাও শান্ত আৰু আনন্দ দায়ক। আজিও ভেটিয়া মই এই ঐবাৰতী যাত্ৰাৰ কথা মনত পেলাওঁ, ভেটিয়া যোৰ মনত জ্যোপদীৰ নিচিনা অভিমানিনী নৰ্মদাৰ চানোদ-কৰ্ণালীৰ ফালৰ যাত্ৰা, কালী তল-বাহিনী ভাৰতমাতা গঙ্গাৰ যাত্ৰা, কান্মীৰৰ নন্দন বনত পাৰ্বতীৰ বিতস্তা যাত্ৰা, বনলক্ষ্মীৰ মাকৰ ঘৰৰ নিচিনা গোমন্তক প্ৰদেশৰ আৰু কেবেলাৰ জল-যাত্ৰা, এই সকলোবোৰ আহি একেলগে ভূমুকি মাৰে। বিতস্তা আৰু ঐবাৰতীৰ এই সুদীৰ্ঘ ভ্ৰমণে মানুহৰ মনত তৃপ্তি দিয়ে। ঐবাৰতী নৈ দিঙ্গু, গঙ্গা, ব্ৰহ্মপুত্ৰ আৰু নৰ্মদাৰ সমকক্ষ। ঐবাৰতীৰ বিস্তাৰ আৰু প্ৰবাহ দেখিলে এনেকুৱা লাগে যেন এওঁ কোনো মহান সাম্ৰাজ্যক শাসন কৰোঁতা কোনো মহান সম্ৰাজীহে। আৰাকান আৰু পেণ্ডয়োমাই ঐবাৰতীক বক্ষা কৰিহে ; আৰু তেওঁৰ সন্মান বক্ষা কৰিবৰ কাৰণে তেওঁলোকে দুবত সসন্মানেৰে থিয় হৈ আছে।

আমাৰ জাহাজ আগ বাঢ়িল। যিদৰে গধূলি হলেই গৰু পোৱালীবোৰ মাকৰ ওচৰলৈ চপলিয়াই আহে, সেইদৰে দীতি কাষৰৰ বিত্তীৰ্ণ প্ৰদেশৰ প্ৰজাবীৰী কৃষক সকল দজে দলে ইয়ালৈ আহে। আমাৰ জাহাজ যেন

এখন চলন্ত বজাৰহে, যি কোনো সৰু বন্দৰ দেখিলেই মানুহক নিয়ন্ত্ৰণ জনাবৰ কাৰণে 'উকি' দিয়ে। লগে লগে মানুহবোৰ কৌৰি কৌৰি আহে আৰু নানা ধৰণৰ খোৱা-বোৱা বস্তু, কাপোৰ-কানি, বেতৰ বাচন, আন নিদ্ৰাজাত বস্তু আৰু আন আন বস্তু লৈ জাহাজত বহি পৰে। জাহাজতো কিছুমান বেপাৰীয়ে নিজৰ নিজৰ মাল-বস্তু লৈ সাজু হৈ থাকে। চবাইৰ কলবৰবদৰে বেচা-কিনাৰ হাই-উকমি আবস্ত হৈ যায়। আমি যদি এওঁলোকৰ ভাষা বুজিলোঁহেঁতেন, তেতিয়াহলে এই হাই-উকমিত আমনি পালোঁহেঁতেন। কিন্তু এতিয়াতো মানুহে কাজিয়া-পেচাল কৰা আৰু কন্দা-কটা কৰা এই সকলোবোৰ আমাৰ কাৰণে একেই আছিল, যেন এখন ডাঙৰ নাটকহে অভিনয় কৰা হৈছে। এওঁলোকৰ বেচা-কিনা শেষ হোৱাৰ লগে লগে জাহাজ এৰি দিয়ে। জাহাজৰ এজন দুই ইংৰাজ কৰ্মচাৰীৰ লগত আমাৰ অলপ কাজিয়া লগা কাৰণে যাত্ৰাৰ প্ৰাৰম্ভতে সকলো আনন্দ স্তিমিল হৈ গল। কিন্তু যুহু যুহু বতাহে এই সকলোবোৰ উবাই নিলে আৰু আৰু আমি প্ৰকৃতিবদৰে প্ৰসন্ন হৈ পৰিলোঁ।

আকৌ এটা বন্দৰ পালোঁহি। ইয়াত বিশেষ ধৰণৰ বেপাৰ চলে যেন লাগিল। সৰু-ডাঙৰ অসংখ্য নাও নৈৰ পাৰৰ বোকাতে লেটি-গেটি হৈ আছিল। যিদৰে মাখিবোৰ গৰু-মহৰ পিঠিত ভেঁন্ ভেনাই থাকে, সেইদৰে গাঁৱৰ লৰা-ছোৱালী এই নাৱৰ ভিতৰত জপিয়াই, খেলি আছিল। ব্ৰহ্মী মানুহবোৰে 'গোদন গুহুৱা' অৰ্থাৎ নিজৰ শৰীৰত নানা তৰহৰ চাপ মাৰি বৰ ভাল পায়। তেওঁলোকৰ ফুলৰ নিচিনা ছালত বঙা আৰু সেউজীয়া বৰণৰ 'গোদনা'বৰ সুন্দৰ লাগে। মহাৰাষ্ট্ৰৰ গাঁৱত মানুহবোৰৰ এনেকুৱা এটা বিশ্বাস আছে যে এই জন্মত শৰীৰত অলঙ্কাৰৰ চৰি আঁকিলেহে অহা জন্মত সোণৰ অলঙ্কাৰ পায় আৰু কপালত ফোঁট বা চন্দ্ৰৰ নিচিনা ছাপ লগালে নাবীসকলে অৰুণ সৌভাগ্য লাভ কৰে। সম্ভৱ ইয়াৰ মানুহবোৰ এনেকুৱা ধৰণৰ কিবা বিশ্বাস আছে, কাৰণ ইয়াৰ গাঁৱৰ বহুত মানুহেই কঁকালবৰণা আঁঠুলৈকে সৰ্ফাজ শৰীৰত নানা বৰমৰ ছবি আঁকাই লয়, যি দেখাত একেবাৰে লুজীৰ নিচিনা হয়। সেই কাৰণে যেতিয়া তেওঁলোক বন্ধ হৈ নৈত গাধোৱে তেতিয়া কাপোৰ নোহোৱা লহেও তেওঁলোকক

নৱ বেদ ৰালাপে। কোনো ঠাইত বেতিয়া জাহাজ বেছি সময় থাকে, তেতিয়া আমি পাৰত নাসি ওচৰৰ গাঁওখন ঘূৰি আহোঁ। ব্ৰহ্মীসকলৰ বৰ-দুৰাবক আমি ভালকৈ চিনিব পাৰিছিলোঁ। যদিও আমি তেওঁলোকৰ ভাৱা বুজোঁ, তথাপি এই সবল গ্ৰামবাসীৰ জীৱন আমাৰ কাৰণে পৰিচিত্তৰ দৰে হৈ পৰিছিল। আমি যদি ৰাজনীতিজ্ঞ আৰু বাৱসায়ী সকলৰ ঈৰ্ষা, ঘেৰ আঁতৰ কৰি দিওঁ, ধাৰ্মিক তথা অধাৰ্মিক সকলৰ কল্পনা সৃষ্টিক এচুকত আঁতৰাই থওঁ তেতিয়াহলে পৃথিৱীৰ সকলো ঠাইৰে মানৱ জাতি একেই। মোৰ মনেৰে গোটেই পৃথিৱীৰ সকলো গাঁৱৰে ৰূপ আৰু প্ৰকৃতি সমানেই।

প্ৰবাহৰ লগত ভাল দিবৰ কাৰণেই যেন মাজে মাজে শুণ আৰু মন্দিৰ পাইছিলোঁহক ওখ ওখ টিলা আৰু শিখৰ মানুহৰ কাৰণে চিৰদিনেই প্ৰিয়। তাতে আকৌ নীল নদীৰ নিচিনাকৈ ঐশ্বৰ্য্যতীয়ে যেতিয়া চাৰিওকালে কৃপাৰ উৎপাত আৰম্ভ কৰে, তেতিয়া মানুহৰ কাৰণে এই ওখ ওখ ঠাইবোৰ আশ্ৰয় স্থান হৈ পৰে। মানুহে যদি মন্দিৰ সাজি তেওঁৰ প্ৰতি নিজৰ কৃতজ্ঞতা প্ৰকাশ নকৰে, তেতিয়াহলেনো ৰাক কি ধৰণে কৰিব? প্ৰকৃতিয়ে আমাক শিকাইছে যে সেউজীয়া পাতত হালধীয়া পকা পকা ফলে নিজৰ কেনেকৈ সৌন্দৰ্য্য বিস্তাৰ কৰে। ইয়াৰ মানুহে এই শিক্ষাৰ দ্বাৰা গাছৰ তলত মন্দিৰ সাজি সোণৰ ত্ৰিশূলৰ দ্বাৰা ইয়াকে দেখুৱাবলৈ চেষ্টা কৰিছে যে আকাশ অসীম। প্ৰকৃতিৰ শোভা মানুহে বচাব নোৱাৰে, যাৰ এনেকুৱা বিশ্বাস আছে তেওঁ এবাৰ ইয়ালৈ আহি নিশ্চয় এই শিখৰবোৰ চাই যোৱা উচিত।

তেতিয়া আছিল হুপৰীয়া সময়। এজনী ইংৰাজী জনা ব্ৰহ্মী কলেজীয়া ছাত্ৰীয়ে আমাৰ লগত কথা-বাৰ্তা পাতি আছিল। এনেতে এক শান্ত স্বৰ শুনা গল। হিন্দুৱীৰ নৈয়ে নিজৰ কৰ্ত্তব্যৰ লৈ ঐশ্বৰ্য্যতীৰ লগত মিলিবলৈ আহিছিল। কিমান আকৰ্ষণীয় আছিল দুয়োৰো এই প্ৰেম-সঙ্গম। সেই দৃশ্য এনেকুৱা অল্পম আছিল যেন ৰামদাস আৰু ভুকাৰামৰে মিলন চৈছে অথবা ভবভূতিয়ে ভবা খেলুৱৈ কালিদাসক তেওঁৰ উত্তৰ ৰাম-চৰিত মহাকাব্য কটাইছে।

মই কল্পনাৰ দ্বাৰাতো হিন্দুধৰ্মৰ অজ্ঞাত প্ৰদেশৰ শানবাজ্য পৰ্য্যন্ত ভ্ৰমণ কৰি আহিলোঁ। তাত মই হাতত ধেনু-কাঁড় বা কুঠাব লৈ নিৰ্ভয় আৰু নিশ্চিন্ত মনেৰে ফুৰি ফুৰা কেইজনমান বনবাসীক লগ পালোঁ। অলপ লম্বোহ আগিলেই প্ৰাণ লব পৰা আৰু অলপ বিবাস জন্মিলেই নিজৰ প্ৰাণ দিব পৰা এই প্ৰকৃতিৰ বালকসকলৰ দৰ্শন সভ্যতাৰ বোকাক ধুব পৰা মজল-মানব নিচিনা আছিল। জাহাজত থকা পক্ষী লাগিলে যিমানেই উৰুক, শেহত যেনেকৈ সি আকৌ জাহাজলৈকে ফুৰি আহে, মোৰ কল্পনাতো সেইদৰে অবশ্যত ভ্ৰমণ কৰি আকৌ জাহাজলৈ উলটি আহিল। কাৰণ এতিয়া আমি আহি পকোঁকু বন্দৰ পালোঁহি।

আমি আকৌ পকোঁকুৰ ওচৰৰ বোকা থকা নৈত গ্ৰা-ধুই, ব্ৰহ্মী আতিথ্য স্বীকাৰ কৰি জাহাজত উঠিলোঁ; আৰু কেবাচিন ডেলৰ কুঁৱা চাবৰ কাষে যেনন জাঁৰলৈ গলোঁ। এইখন আমেৰিকান বহুৱাব বাজত্ব বুলি কব পাৰি। দাঁতি কাষৰত প্ৰায় গছ-গছনি নথকাৰ নিচিনাই। এফালে কেবাচিন ডেলৰ কুঁৱাৰ আধুনিক ক্ষেত্ৰ, আৰু আনফালে টিলাৰ ওপৰত থকা সৰু প্ৰাচীন বৌদ্ধ মন্দিৰৰ তীৰ্থ ক্ষেত্ৰ, এই দুয়োটাকে একেলগে দেখিলে মনত নানা বকমৰ ভাব জাগে। মন্দিৰৰ কাককাৰ্য্যৰ ভিতৰত হাতীৰ মুখৰ নিচিনা এটা চবাই খোদাই কৰি থোৱা হৈছে। এনেয়ো ইয়াত আন ধৰণৰ বহুত বস্তু দেখিবলৈ পালোঁ। ওচৰৰ মঠত কিছুমান বৌদ্ধ সন্ন্যাসীয়ে সুৰ লগাই 'সঙ্ঘা-বন্দনা' বা এনেকুৱা আন কিবা ধাৰ্মিক কাম কৰি আছিল। ঐৰাৱতীয়ে যেন কোনো পক্ষপাত নকৰাকৈ কেবাচিন ডেলৰ কুঁৱাৰ নলীবোৰৰ হুই-উকমিক নিজৰ বুকুত সামৰি লৈছিল আৰু 'অনিচ্ছাবতসঙ্ঘায়া উপাদব্বায়-ধম্মিনো'ৰ শ্ৰান্ত বা চিৰন্তন বাণীও বহন কৰি আছিল। আমেৰিকাৰ শক্তি অসাধাৰণ হব পাৰে, কিন্তু তথাপি সেই ভূখণ্ডক জানো এতিয়াও কেচুৱা বুলি কোৱা নহয়? জীৱনৰ বহুসক ডেওঁ ইমান সহজতে কেনেকৈ আয়ত্ব কৰিব? ডেওঁলোকে কেৱল নৈৰ পাৰত ভিনি হেজাৰ ফুট দ নাদ খান্দি কেবাচিন ডেল উলিওৱা কথাহে ভাবিব পাৰে। সংসাৰত উৎপন্ন হোৱা সকলো পদাৰ্থই জন্ম লয় আৰু শেহত বিনাশ হয়। সকলোৰেই নশ্বৰ, বাৰ্থ আৰু অসাৰ। সাৰ কেৱল ইয়াৰপৰা মুক্ত

হৈ নিৰ্ৰূপ লাভ কৰাত—এইটো কথা কোনজন আমেৰিকানে মানি ল'ব পাৰিব ? কিন্তু ঐবাবতী নৈয়ে মজুন উৎসাহ পোৱা কাৰণে জাহৰ কথা কেতিয়াও অস্বীকাৰ নকৰিব, আৰু জ্ঞান উপলব্ধি কৰি উৎসাহকো হেৰুৱাই নেনেপলাব। ডেৰ্ভবতো কাম হৈছে মহাসাগৰৰ লগত বিলীন হৈ যোৱা আৰু এই বিলীনতাৰ আনন্দক চিৰদিন জাগ্ৰত আৰু প্ৰবাহিত কৰি ৰখা।

যেননজাঁৰৰপৰা আমি প্ৰোৱালৈকে গলোঁ আৰু তাত ঐবাবতীৰপৰা বিদায় মাগিলোঁ। ইয়াৰ আগত গৈ এই মহানদীয়ে অসংখ্য সুখেৰে লাগবৰ লগত মিলি গৈছে। সঁচাকৈয়ে ঐবাবতী সুবৰ্ণ দেৱৰ মাতৃ !

মাৰ্চ ১৯২৭ চন।

৬৭। সমুদ্ৰৰ সহবাসত

(আফ্ৰিকালৈ যাওঁতে)

বহুধৰণৰা মাৰ্মাগোৱালৈকে ভাৰতবৰ্ষৰ পশ্চিম পাৰ দেখা গৈছিল। যেতিয়ালৈকে মাক চকুৰ পৰা আঁতৰ নহয়, যিদৰে তেতিয়ালৈকে সন্ধানত বিস্থান কৰে যে মই মোৰ মাৰ ওচৰতে আছোঁ, সেইদৰেই যেতিয়ালৈকে ভাৰতবৰ্ষৰ পাৰ দেখি আছিলোঁ, তেতিয়ালৈকে ভাৰতবৰ্ষ যে এৰিলোঁ আমাৰ তেনেকুৱা লগা নাছিল। মাৰ্মাগোৱা এবাৰ পাছত আমাৰ 'কম্পালা' নামৰ জাহাজে লাগবত প্ৰবেশ কৰিলে। চাওঁতে চাওঁতেই ভাৰতবৰ্ষৰ পাৰ আমাৰ চকুৰ আঁতৰ হৈ গল আৰু চাৰিওফালে কেৱল পানীয়েই পানী দেখিবলৈ পালোঁ। বাতি হোৱাৰ লগে লগে আকাশৰ জন-সংখ্যা বাঢ়িবলৈ ধৰিলে। বতৰ ভাল কাৰণে লাগব শান্ত হৈ আছিল। চৌবোৰেও মিচিকিয়াই হাঁহি ৰহি আছিল। লাগবৰ বঙ কেতিয়াবা আকাশী, কেতিয়াবা নীলা চিহ্নাহী আৰু কেতিয়াবা কলা চিহ্নাহীৰ নিচিনা হৈ পৰে। যেতিয়া জাহাজে দুয়োফালে পানী কাটি আগ বাঢ়ি যায়, তেতিয়া তাৰ দুয়োফালে যি বগা ফেন উঠে সি বহু ধৰণৰ ফুল বাঢ়ি যায়। নীলা বঙৰ লগত ডাৰ শোভা এক বকমৰ আৰু ক'লা বঙৰ সৈতে আন

বকব। প্রথমতে সাগবব চেহাৰা চৌব অবিহনত পৌতোৰা পৰা ভালব
 নিচিনা হয়। কেতিয়াবা কেতিয়াবা এই দোভোৰা ছাল নাইকিয়া হৈ যায়
 আৰু পানীবোৰক চিকচিকাই থকা কাঁহী বাতিৰ নিচিনা শব্দৰ যেন লাগে।
 জাহাজ লাহে লাহে কঁপি কঁপি আহি আছে। যেতিয়া জাহাজ দেখাত সৰু
 হয়, তেতিয়া বেছি কঁপে। জাহাজ জাহাজে সোনকালে নিজৰ গভীৰ গতি
 এৰি নিদিয়। আগফালৰ পৰা যেতিয়া চোঁ আহে তেতিয়া জাহাজ কঁপাব
 বাহিৰেও অস্বাভাৱীৰ দৰে আগ-পাহ কৰি থাকে, ইংৰাজীত যাক 'পিচিঙ্গ'
 বোলে। যদি এই 'পিচিঙ্গ' বেছি সময়লৈকে থাকে, তেতিয়া হলে মানুহৰ
 ভাল নালাগে; আৰু ই অনুকূলো নহয়। কিন্তু ইয়াক কেনেকৈ ভেটা দিয়া
 যায়? দোলনাত জোকাৰি জোকাৰি যেতিয়া মানুহৰ অমনি লাগে,
 তেতিয়া তেওঁ ভাবপৰা নামি আহে। কিন্তু জাহাজত এবাৰ বহিলে ভাব
 অত্যাচাৰ সহাব বাহিৰে আন কি উপায় থাকে? কেতিয়াবা কেতিয়াবা
 মনত সন্দেহ হয় যে দুয়ো গতিৰ সংমিশ্ৰণত থাকিলে বাক মূৰ দুখুৱাইনে?
 মনত এইটো ভয়ো সোমাই যে এতিয়া মূৰ দুবাৰ কথা ভাবিছোঁ যেতিয়া
 হয়তো নিশ্চয় বমি হৈ যাব। খাবৰ সময়ত তৃপ্তিৰে খাওঁ, যদিও মনে মনে
 এইটো ভয়ো থাকে এই আহাৰ পেটত বৰ নে? এই সন্দেহক দূৰ কৰা বৰ
 সহজ কথা নহয়। যা হওক, আমি এই আঠ দিন বৰ আনন্দত কটালোঁ।
 মানুহে আমাক ভয় খুৱাই দিছিল যে শেহৰ চাৰিদিন বৰ কষ্ট পায়। কিন্তু
 আমি তেনেকুৱা একো কষ্ট পোৱা নাছিলোঁ, অৱশ্যে যিদিনা ভূমধ্য বেথা
 পাৰ হৈছিলোঁ সেইদিনা অলপ পৰ বতাহ বৰ বেগেৰে বলিছিল। কিন্তু
 ভাব কাৰণে আমাৰ বিশেষ কষ্ট হোৱা নাছিল।

চাৰিওফালে যেতিয়া কেৱল পানীয়েই পানী হয়, তেতিয়া অলপ সময়
 ভাল লাগে। শেহত গোটেই বায়ুমণ্ডল গভীৰ হৈ পৰে। যেতিয়া এই
 গভীৰতা কমি যায়, তেতিয়া চকুও ভাগৰি পৰে। আমাৰ সম্পূৰ্ণ দৃষ্টি যেন
 এই এখন জাহাজতে আৱদ্ধ হৈ পৰিছে। বিশাল সাগবৰ তুলনাত ইয়াক
 কিমান ক্ষুদ্ৰ আৰু ডুহ যেন লাগে! সাগবৰ দয়্যাত—জীৱিত—। এই
 জাহাজক বাদ দিলে চাৰিও ফালে কেৱল পানীয়েই পানী। এই পানীবোৰৰ
 বাক চৰম সীমা কি? যেতিয়া আমি মাটিত থাকোঁ, তেতিয়া লাগিলে আমি

বিমান বিশাল খণ্ডই নেদেখোঁ, তথাপি মনলৈ এইটো প্ৰশ্ন বাহে যে ইমানবোৰ মাটিনো কিয় আছে? বিশাল আৰু অসীম আকাশক দেখিও এনেকুৱা নালাগে যে ইমান বিৰাট আকাশকনো কিয় নিৰ্মাণ কৰা হৈছে। কিন্তু সাগৰৰ পানী দেখিলে মনত নিশ্চয় এই প্ৰশ্নই ঠাই পায়। মাটি দেখি দেখি অভ্যস্ত চকুৱে পানীৰ অখণ্ড বিস্তাৰ চাই ব্যাকুল হৈ যায় আৰু শেহত ভাগৰি পৰি আকাশত বিষমি থকা ডাৱৰবোৰক চাই জিৰণি লয়। কিন্তু এই মেঘবোৰ যে প্ৰায় আকাৰহীন আৰু অৰ্ধহীন—। আকাশ যেতিয়া মেঘাচ্ছন্ন হৈ পৰে, তেতিয়া তাৰ উদাসীনতা অসহ্য হৈ উঠে। ঈশ্বৰৰ অনুগ্ৰহত শেহত এই ব্যাকুলতাৰ শেষ হয় আৰু আমাৰ দৃষ্টি অন্তৰ্ভূমি হৈ পৰে, আমাৰ মনো সাগৰত সঁতুৰিবলৈ ধৰে। বাতি আৰু ধূব বাতিপুৰাই ডৰাবোৰ চাবলৈ বৰ ভাল লাগে। কিন্তু “সম্পূৰ্ণ আকাশখন যে চাবলৈ নিদিওঁ” এই বুলি কৈ মেঘে আকাশৰ কিছুমান অংশক ঢাকি ৰাখে। তেওঁৰ দয়াত আকাশৰ যিমান ভাগ দেখা যায়, আমি তাতেই সন্তুষ্ট হোৱা উচিত।

বৃহস্পতিবাৰৰ বাতিপুৰা। জাহাজ পোনে পোনে গৈ আছিল। তাৰ প্ৰধান স্তম্ভৰ ঠিক পাহফালে শৰ্মিষ্ঠা আছিল। স্তম্ভৰ আঁৰত ভাঙ্গপদাৰ আকাৰ চাৰি চুকীয়া হৈ পৰিছিল। দেবযানী আহি তলপিনে ফুৰব কাৰত ব'লহি। প্ৰায় পাঁচ বাজিল। ত্ৰিকাণ্ড, শ্ৰৱণৰ মূৰৰ ওপৰত বস্তুকৰ ঠাইত ওলমি আছিল। হংস, অভিজিৎ আৰু পাৰিজাত এওঁলোক তিনিওৰে উপস্থিতিত এখন সুন্দৰ চন্দ্ৰতাপ তৈয়াৰ হৈছিল। বাওঁফালে বৃহস্পতি, চন্দ্ৰ, আৰু শুক্ৰ একেশাৰীতে আছিল। চন্দ্ৰৰ জ্যোতি ইমান ম্লান আছিল যে তাক বোলৰ উপমাও দিব নোৱাৰি। সোঁফালে যেতিয়া ৰাভী নক্ষত্ৰ অন্ত হৈ গৈছিল, তেতিয়া আমাৰ সন্মুখত বাওঁফালে বৃশ্চিকো—অমুবাধা, জৈষ্ঠ আৰু মূলৰ সৈতে ওলমি আছিল। বেচেৰা ফুৰ মংস প্ৰায় আকাশত মিলি গৈছিল।

ইয়াৰ পাহদিনা চন্দ্ৰই ফুৰৰ পক্ষ ললে। সপ্তৰিক দৰ্শন কৰি আমি শুবলৈ ওলাইছিলোঁ, এনেতে আকাশত পূৰ্বসূৰ নাও আমাৰ লগত দক্ষিণ ফালে অহা দেখি বৰ ভাল লাগিল। চিত্ৰাৰ এতিয়াও পূৰ্বসূৰ নাৱত বহাৰ অভিলাষ অতৃপ্ত হৈ আছে। বোধকৰোঁ যেন নক্ষত্ৰৰ হিংসাই এওঁক

বাধা দিছিল। শনিবাৰে চক্ৰ আৰু শুক্ল মিলন বৰ বিৰোধন বেন লাগিছিল। শেহত এওঁলোক দুয়োৱেও অলপ নীলা বঙ মানি ললে। ভাৰ্পদাৰ বহল খাল ইয়াত ওখ বেন লাগিল।

কালিৰ পৰা ক্ৰম অদৃষ্ট হৈ পৰিছে। বাতিপুৰা যেতিয়া উৰাই মিচিকিয়া হাঁহিবে অভিনন্দন জনায়, তেতিয়া গোটেই আকাশত উজ্জল কপালী পাৰি জিলিকি উঠে। ইয়াৰ পাছত সাগৰে প্ৰসন্নতাৰ সৈতে হাঁহিবলৈ ধৰে আৰু উষাক ওলাই আহিবৰ কাৰণে সুযোগ দিয়ে।

শনিবাৰে আগফালে অহা এখন জাহাজ দেখিবলৈ পালোঁ। তেওঁ নিজৰ চাকিৰ পোহৰেৰে আমাৰ জাহাজক অভিবাদন কৰিলে। ‘আমাৰ জাহাজে তাৰ উত্তৰ দিলে’ দুয়োখন জাহাজ যদি একেবাৰে ওচৰ চাপি আহে তেতিয়াহলে দুয়ো উকি মাৰে; কিন্তু য’ত শব্দ শুনা নাযায় তাত পোহৰৰ দ্বাৰাই কথা পাতিব লগীয়া হয়। একেবাৰে চাৰিদিন নিঃসঙ্গতাৰ পাছত আমাৰ জাহাজৰ নিচিনা আন এখন জাহাজ দেখি অত্যন্ত আনন্দ পালোঁ। আমাৰ জাহাজৰ যাত্ৰীসকলে আফ্ৰিকাৰ সপোন দেখিছিল—আৰু মানুহৰ জাহাজৰ যাত্ৰীসকলে ভাৰতবৰ্ষৰ সপোন। প্ৰত্যেক জন জাহাজৰ যাত্ৰী বোৰৰ মানসিক কল্পনাৰ কথা যদি ভবা হয়, তেতিয়াহলে কিমান আনন্দ হব।

জাহাজত তিনি শ্ৰেণীৰ যাত্ৰী থাকে। সম্মানিত আৰু সম্ভ্ৰান্ত সকল হৈছে—প্ৰথম শ্ৰেণীৰ যাত্ৰী। তেওঁলোকে যে বৰ বেচি সুবিধা পায় এনে নহয়, কিন্তু তেওঁলোকৰ বাজ্যত আন কোনো প্ৰবেশ কৰিব নোৱাৰাটোৱেই তেওঁলোকৰ কাৰণে গৰ্ৰু আৰু গৌৰৱৰ বিষয়। ওপৰৰ বহুতখিনি অংশ তেওঁলোকৰ সুখ সুবিধা আৰু খেলধেমালিৰ কাৰণে সুৰক্ষিতকৈ বখা হয়। দ্বিতীয় শ্ৰেণীৰ যাত্ৰীয়ে বেচু ভাল সুবিধা পায়। কিন্তু তৃতীয় শ্ৰেণীৰ যাত্ৰীকতো মানুহৰ লগত গণনাই কৰিব নোৱাৰি; তেওঁলোকক ভেড়া চাগলীৰ দৰে ক’ববাত ভৰাই দিয়া হয়। একেবাৰে আঠদিন পণ্ডৰ দৰে জীৱন-যাপন কৰাটো মানুহৰ কাৰণে বৰ সহজ কথা নহয়।

আজিকালি দ্বিতীয় আৰু তৃতীয় শ্ৰেণীৰ মাজত এটা ‘ইণ্টাৰ ক্লাচ’ ৰোলা হৈছে। ইয়াক পণ্ড আৰু মানুহৰ মাজৰ ‘বান্ধব-শ্ৰেণী’ বুলি কব পাৰি।

ইয়াত যথেষ্ট ভিৰ থকা সত্ত্বেও এইখিনি সুবিধা আছে যে মাত্ৰীৰোৰ মানুহৰ-
দৰে শুব পাৰে।

আমি জাহাজত আছোঁ, এইটো গম পোৱাৰ লগে লগে আমাৰ লগত
কথা-বতৰা পাতিবলৈ বহুত মানুহ আহিল। তাতে যেতিয়া আমি বাতিপুৰা
গধূলি প্ৰাৰ্থনা কৰাৰ বাতৰি জাহাজৰ খালাছীৰ কাণত পৰিলগৈ, তেতিয়া
তেওঁলোকে আমাক তলৰ ডেকত আবেলিৰ প্ৰাৰ্থনা কৰিবৰ কাৰণে
মাতিলে। প্ৰায় সকলো খালাচীয়েই সুবত জিলাৰ আহিল। তেওঁলোক
ভজন-প্ৰিয়। তেওঁলোকেও বহুত ভজন জানিছিল আৰু তাল-লহৰ দ্বাৰা
গাবও পাৰিছিল। যেতিয়া তেওঁলোকৰ ভজন মণ্ডলী বহে, তেতিয়া
তেওঁলোকে গোটেই দিনৰ পৰিশ্ৰম আৰু জীৱনৰ সকলো চিন্তাৰ কথা
পাহৰি পেলায়। এওঁলোকেই যে নীলা বঙৰ সাজ পিন্ধি গোটেই দিনটো
যন্ত্ৰবদৰে কাম কৰি থকা মানুহ সেইটো কথা জনা সত্ত্বেও বিশ্বাস কৰিবলৈ
টান লাগে। তেওঁলোকক মই বহুত ধৰণৰ উপদেশ দিলোঁ। মই তেওঁ-
লোকক এইটো বুজাবলৈ চেষ্টা কৰিলোঁ যে তেওঁলোকৰ জীৱনো এক
ধৰণৰ সাধনাই। মই এইটোও কলোঁ যে মাটিৰ ওপৰতহে বেৰ থিয় কৰিব
পাৰি, সাগৰৰ ওপৰত নহয়। এতেকে খালাছীৰ সমাজত জাত-ধৰ্মৰ
প্ৰাচীৰ থকা উচিত নহয়। তেওঁলোক উদাৰ হ'ব লাগে।

আমি যেতিয়া এইদৰে ভজনত মত্ত হৈ আছিলোঁ, সেই সময়তে এবাতি
জাহাজৰ ওপৰত কিছুমান গোৱাৰ মানুহে জী-পুৰুষৰ এটা নাচৰ আয়োজন
কৰিলে। এই কাৰণে তেওঁলোকে যি বৰঙনি গোটাইছিল তাত আমাকো
সুমাই ললে। এই অধিকাৰতে আমিও দৰ্শকৰ সুযোগ পালোঁ।

গোৱাৰ খুটান সকলৰ ভিতৰত যুৰেশিয়ান প্ৰায় নোহোৱাৰ নিচিনাই।
ধৰ্মত খুটান অথচ তেজত শুদ্ধ ভাৰতীয় মানুহে পশ্চিমৰ সংস্কাৰক কিদৰে
আপোন কৰি লৈছে তাৰ প্ৰভাৱ চাবলগীয়া। কেইজোৰামান জী-পুৰুষে
নৃত্য কলাৰ আনন্দ লৈছিল, কিছুমানে খুৰ গম্ভীৰ আৰু নিৰ্গুণ হৈ যন্ত্ৰৰ দৰে
নাচি আছিল, যেন কোনো সামাজিক নিয়মহে পালন কৰিছে। এওঁলোকৰ
কিছুমানে যুগল-নৃত্যৰ নিয়ম মানি এজনে আনজনৰ লগত নাচি নাচি
আশ্বহাৰা হৈ পৰিছিল। ছই এজনৰ বয়স বেছি আছিল আৰু দেখাত

ভেৰ্টলোকৰ লগৰীয়াতকৈ ইমান অলম্বানত ৩ ওখ আছিল যে, ভেৰ্ট-লোকৰ এই অলম্বানতা দেখি মই মনে মনে কেবল ইয়াকে ভাবিছিলো যে এৰ্টলোকে কেনেকৈ ইমান ডাঙৰ বিড়ম্বনা সজ কৰিছে। এই ঠেক ঠাইত ইমান বোৰ মানুহৰ নৃত্য কোনোমতে শেষ হ'ল। শেষলৈকে লাৰে থকাৰ ইচ্ছা নোহোৱাৰ কাৰণে আমি এথাৰ বজাৰ আগতে গুই পাবিলোঁ।

আমাৰ জাহাজ পশ্চিমফালে বা পৃথিৱীৰ দৈনন্দিন গতিৰ বিপৰীত দিশত গৈ আছিল। সেইকাৰণে আমি প্ৰায় প্ৰত্যেক দিনে আমাৰ ঘড়ীৰ কাঁটাডাল পকাই সময় ঠিক কৰিব লগীয়া হৈছিল। জাহাজৰপৰা আমাক জাননী দিছিল যে “মাজৰাতি আধাঘণ্টা কম কৰিবা” বা “এক ঘণ্টা কম কৰিবা”। সূৰ্ত্তিৰ নিয়ম মানি আমি এই কাম কৰি গৈছিলোঁ। আফ্ৰিকা পোৱালৈকে আমি সকলো মিলাই প্ৰায় আঢ়ৈ ঘণ্টা সময় হেৰুৱাই পেলালোঁ। বেলজিয়ান্ কলো পোৱাৰ পাছত আৰু এঘণ্টা সময় হেৰুৱাব লগীয়া হল। ভূগোলৰ তথ্য-পাতি নজনা পাঠক সকলক এইটো কৈ দিয়া উচিত যে বেখাংশত প্ৰত্যেক পোন্ধৰ ডিগ্ৰীত এঘণ্টা বাঢ়ে নহলে কমে। আৰু যেতিয়া জাহাজ প্ৰশান্ত মহাসাগৰত এচিয়া আৰু আমেৰিকাৰ মাজত ১৮০ বেখাংশত থাকে তেতিয়া আহোঁতে বা যাওঁতে সম্পূৰ্ণ এদিন বঢ়াব বা কমাব লগীয়া হয়। ইংৰাজীত এই বেখাংশক ‘ডেট্ লাইন’ বুলি কয়। আমাৰ ইয়াত যেনেকৈ কেতিয়াবা কেতিয়াবা বেছি মাহ হৈ যায়, সেইদৰে ‘ডেট লাইন’ৰ ওপৰেদি উলটি আহোঁতে এটা দিন কম আৰু যাওঁতে এটা দিন বেছি হৈ যায়।

আজি এই আঠদিন আমি কোনো এখন বাতৰি কাকত দেখা নাই, ডাক, বা কাৰো লগত দেখা সাক্ষাৎ, কোনো নগৰ বা গাঁও—জানহে নালাগে, শপত খাবলৈকো কোনো পাহাৰ বা এটা দ্বীপো চকুত পৰা নাই। এনেকুৱা অৱস্থাত যেতিয়া ঘণ্টাৰ পাছত ঘণ্টা, দিনৰ পাছত দিন মনে মনে গৈ থাকিব লাগে, তেতিয়া বাৰ আৰু ভাবিবথো লেখ নাথাকে। যেতিয়া মই আমাৰ জাহাজৰ উচ্চতা হিচাব কৰি এইটো কথা পৰীক্ষা কৰিলোঁ যে আমাৰ চাৰিওফালে আকাশলৈকে কিমান সাগৰ বিষণ্ণি

আছে, তেতিয়া জাহাজৰ বিঘৰাবপৰা বৃদ্ধিৰ পাবিলে। যে আঘাৰ চকুৰে একেলগে দু'শ পকাহ বৰ্গ মাইলৰ দৃষ্টি চাব পাৰে।

কিমান মহাশক্তি আছিল। সিহে হেৰ্ডোলে, নাচে, বাগবে, কিন্তু ভগাপি গম্ভীৰ শান্তি যেন আকাশৰ আশীৰ্বাদৰ তলত নাচি আছে। Swelling and rolling peace—abiding and abounding কব নোৱাৰে। এই শান্তি সেৱন কৰাৰ লগে লগে যোৰ ভিতৰত কেনেকৈ মানৱ প্ৰেম উৰলি উঠিল আৰু সমগ্ৰ মানৱ জাতিৰ কাৰণে 'বন্তি', 'বন্তি', 'বন্তি' যন্ত্ৰৰ উচ্চাৰণ কৰিলে। মানৱ জাতিৰ ইতিহাস আজিও প্ৰায় সুন্দৰতম হৈ উঠা নাই। এই সাগৰে হয়তো কিমান অন্মায় আৰু অভাচাৰ দেখিছিল। ইয়াৰ বতাহত কিমান পৰাধীনতাৰ দীৰ্ঘশ্বাস মিহলি হৈ গৈছিল। কিমান প্ৰাৰ্থনা সূৰ্য্য, চন্দ্ৰ আৰু তৰাৰ ওচৰ পাই বাৰ্থ হৈ গৈছিল। ইমান খিনি হৈ যোৱা সত্ত্বেও যদি মানুহৰ ভেজৰে সাগৰ বাঙলী হোৱা নাই, পীড়িত সকলৰ হৃদয়নিহাত ইয়াৰ বতাহ কলুষিত হোৱা নাই আৰু মানুহৰ নিৰাশাৰ কাৰণে আকাশৰ প্ৰকাশ ম্লান হোৱা নাই, তেতিয়াহলে মানৱ-জাতিৰ অলপ ইতিহাস পঢ়ি মোৰ মানৱ প্ৰেম কি কাৰণে সঙ্কচিত বা ত্ৰস্ত হ'ব? যদি মই মোৰ নিজৰ অসংখ্য দোষ ত্ৰুটিবোৰ পাহৰি নিজক ভাল পাব পাৰোঁ, তেতিয়াহলে মোৰেই অনন্ত প্ৰতিবিম্ব স্বৰূপ মানৱ জাতিৰ প্ৰতি মোৰ প্ৰেম কিয় কম হ'ব?

এইবোৰ চিন্তা ভাৱনাক লগত লৈ আফ্ৰিকাৰ ভূমিত মানৱ-জাতিৰ মাজত চলি থকা বৈষম্য অৰ্থাৎ ত্ৰিখণ্ড সহকাৰক চাবৰ কাৰণে মই মোহাচা পালোঁহি। এই আঠ দিনত মই খুব লিখা-পঢ়া কৰিম বুলি যি আশা কৰিছিলোঁ সি সম্ভৱ নহল। কিন্তু যোৰ এই আঠদিন জীৱন-দৰ্শন, চিন্তন আৰু মননেৰে ভৰপূৰ হৈ আছিল।

নবেম্বৰ ১৯৫০ চন।

ভূমধ্য বেথা (equator) পৃথিবীর কটি বেথলা। যেতিয়া লক্ষ্য দক্ষিণফালে গৈছিলো, তেতিয়া এইটো কথা ভাবি মোৰ মনটো অশান্ত হৈ পৰিছিল যে ইমান দূৰ আহিও ভূমধ্য বেথালৈ যাব নোৱাৰিলো। মই লক্ষ্য দক্ষিণফালে গাল, দেবেস্ত্র আৰু যাতাবলৈকে গৈছিলো; তথাপি দক্ষিণফালে হয় ডিগ্ৰীতকৈ বেছি যাব নোৱাৰিলো। যেতিয়া কক্সা কুমাৰীলৈকে গলো, তেতিয়া অতি কষ্টেৰে আঠ ডিগ্ৰীলৈকে গলো। সতীশ চিনাপুৰত থাকোতেই এবাৰ তালৈ যাবৰ মোৰ ইচ্ছা হৈছিল—তেওঁক চাবলৈ নহয়, ভূমধ্য বেথা পাব হ'বলৈহে। কিন্তু পাছত যেতিয়া য়েপত দেখিলো যে চিনাপুৰ ভূমধ্য বেথাৰ এই ফালেই, তেতিয়া মোৰ সেই উৎসাহ লুইকিয়া হৈ গল।

কিন্তু ভূমধ্য বেথাতনো বাক ভেনেকুৱা কি আছে? মাটিৰ ওপৰত বা পানীৰ ওপৰত বগা, ক'লা, আৰু হালধীয়া বেথা টনা হোৱা নাই! তথাপি ভূমধ্যবেথাৰ প্ৰদেশ যি কাৰাময় তাত কোনো সন্দেহ নাই। যেতিয়া মই সেই প্ৰদেশৰ কথা ভাবোঁ, তেতিয়া মোৰ শাস্তা দুৰ্গা আৰু অৰ্জুনাবী নটেশ্বৰৰ কথা মনত পৰে। শাস্তাদুৰ্গা যিদৰে এফালে শুভদেৱী শাস্তা, সেইদৰে আন ফালে ভয়দেৱী দুৰ্গাও। মহাদেৱৰ কপো এনেকুৱাই। তেওঁৰ দক্ষিণ মুখ সৌম্য শিৱ আৰু বাওঁ মুখ উগ্ৰ, ক্ৰুৰ। অৰ্জুনাবী নটেশ্বৰৰ এপিনে নাবীকপ আৰু আনপিনে পুৰুষ কপ। আমাৰ সমন্বয়বাদী পূৰ্বপুৰুষ সকলে এই দৃষ্টিৰেই হৰি-হৰেশ্বৰৰ কল্পনা কৰিছিল। শিৱ আৰু বিষ্ণু দুয়োৰো মিলনৰ পৰাই হৰি-হৰেশ্বৰ হৈছে।

এই দৰে ভূমধ্য-বেথাতো পৰস্পৰ বিৰোধী ঋতুৰ মিলন হৈছে। উত্তৰ গোলাৰ্দ্ধত যেতিয়া গৰম হয়, তেতিয়া দক্ষিণ গোলাৰ্দ্ধত জ্বাৰ হয়। যেতিয়া এটাত বসন্তকাল তেতিয়া আনটোত শৰৎ। ভূমধ্য বেথা এনেকুৱা এখন প্ৰদেশ য'ত জ্বাৰ আৰু গৰমৰ ভিতৰত সৌহাৰ্দ থাকে আৰু পৰিপক ঋতু শব্দে শিশু বসন্তক ধেমালি কৰাই থাকে।

.....এনেকুৱা ঠাইত যদি অখণ্ড শাস্তি থাকেও তেতিয়াহলে তাৰ জীৱন নীৰস হৈ যায়। ক্ৰীড়াৰতা প্ৰকৃতিয়েনো' বাক এইটো কেনেকৈ সহ্য কৰিব? যদি গজা-যমুনাৰ শুভ্ৰ শ্ৰামল পানীৰ সঙ্গমে সদায় খেলি থাকে, আৰু উত্তৰ দক্ষিণৰ পাবম্পৰিক মিলনে নৃত্য নকৰে, ই কেনেকৈ সম্ভৱ? আৰু আমি ভূমধ্য বেথালৈ আহিছোঁ। ইয়াত বতাহে অখণ্ড ৰূপত নাচি আছে। প্ৰকৃতি দেৱীয়ে ইয়াত যিদৰে এহাতেৰে গৰমৰ পিঠিত খণবিয়াইছে, সেইদৰে আন হাতেৰে জাবৰ পিঠিতো হাত ফুৰাইছে।

ভূমধ্য-বেথা অৰ্থাৎ তুলা-চনৈত জোখা পক্ষপাত বহিৰ্ভাৱ। কেৱল উত্তৰ ধ্ৰুৱৰে দেখা যাব; দক্ষিণ ধ্ৰুৱ নহয়—ইয়াত এনেকুৱা কথা হয় নোৱাৰে। ইয়াৰ আকাশত মৃগ নক্ষত্ৰৰ পেটত সোমোৱা বাণ বৈকা হয় নোৱাৰে। একেবাবে পূবফালে ওলাই খৰন্তিক (Zenith)-ক চুই পশ্চিম-ফালে মাৰ যায়। এইখন এখন ধন্য প্ৰদেশ য'ত খৰন্তি বিষুব বৃত্তত বিৰাজমান হব পাৰে। যিদৰে পৃথিৱীৰ ওপৰত ভূমধ্য-বেথা হয়, সেইদৰেই আকাশৰ ওপৰতে বিষুব বৃত্ত (celestial equator) হয়। এইখিনি লিখোঁতেই তাত আমাক আন্তৰিক অভিনন্দন জনাবৰ কাৰণে আমাৰ সন্মুখত সোঁ ফালে এক বামধেমু ওলাই আহিল। এতিয়া তৃপ্তি পালোঁ। কিন্তু যদি ই সমস্ত মানৱ—তৃপ্তিৰ দৰে অল্পজীৱি নহয়, তেতিয়া হলে মোৰ পেট ফুটি যাব। অস্তিত্ব: পেট মুকুটিলেও চকু ফুটি যাব। এইটো কেনেকৈ মোৰ কাৰণে সম্ভৱ হব? এতিয়া দক্ষিণ গোলার্ধত কি দেখিম, কি শিকিম আৰু কেনেকুৱা অনুভৱ লাভ কৰিম মোৰ মনত সেই উৎসুকতাই ঠাই পাইছিল। মই প্ৰথমবাব ভূমধ্য-বেথা পাব হব পাৰিলোঁ। এই স্মৃতি মোৰ কাৰণে চিৰস্মৰণীয় হৈ থাকিব।

মে'১৯৫০ চন।

৬৯। নীলোত্তী

আফ্রিকালৈ যাওঁতে মোৰ মনত এক উদ্দেশ্য আছিল উত্তৰ-পূব আফ্রিকাৰ মাতাব নিচিনা উত্তৰ বাহিনী নীল-নদীৰ উল্গম-স্থান নীলোত্তী দৰ্শন। গজোত্তী আৰু যমুনোত্তী দৰ্শন কৰাৰ পাছত এতিয়া মোৰ এনেকুৱা লাগিছে যেন নীলোত্তীক নেচালেই নহ'ব, সেই দিনটো এতিয়া ওচৰ চাপি আহিল। জুলাইৰ এক ভাৰিখে বাতিপুৰা আমি 'কম্পালা' এৰি জিন্জাবৈলৈ যাত্ৰা কৰিলোঁ। নিজৰ কিবা প্ৰয়োজনীয় কাম থকা কাৰণে খ্ৰীঅগ্লাচাহেব আজি নৈবোৰীলৈ উলটি গল। আৰু আমি মটৰেৰে গম্ভাৱা স্থানলৈ আহিলোঁ।

কম্পালাৰপৰা জিন্জাবৈলৈকে বাট সুন্দৰ আছিল। ভালেমান লোক আৰু বহল পাহাৰত উঠা নমা কৰি আমাৰ মটৰখন নীলোত্তীৰ পথেদি বাৱল মাইল আঙুৰাই গৈছিল আৰু লগে লগে আমাৰ উৎকণ্ঠাও বাঢ়ি গৈছিল। আমাৰ কাৰণে এইটো কিমান মৌভাগ্যৰ কথা আছিল যে জিন্জা পোৱাৰ আগতেই আমাৰ সংকল্প পূৰ্ণ হ'ল আৰু আমি নীলোত্তী দৰ্শন কৰিলোঁ। সোঁ ফালে ভিক্টোৰিয়া বা অমৰ সৰোবৰ বহুত দূৰলৈকে বিয়পি আছিল। নীল নদীয়ে তাত সহজ গতিত জপিয়াই ওলাই আহিছিল। আমি নৈৰ সেতু পালোঁহি। মটৰৰপৰা নামি সোঁ ফালে ঘূৰি 'বিপন ফলচ' নামৰ এটা লোক প্ৰসিদ্ধ প্ৰপাতৰ ভিতৰত আমি নীল নদীক দেখিবলৈ পালোঁ।

প্ৰপাত ভূৰাৰেৰে ভৰি ঢাক খাই গল। মূৰত মুকুট তিববিবাই আছিল। ভাৰ পাছফালে এছোপা সেউজীয়া গছে সেই মুকুটক অধিক সুশোভিত কৰি ৰাখিছিল। দেবীৰ দুয়োখন হাতত ধানৰ ধোক আছিল আৰু তেওঁৰ মুখত প্ৰসন্ন বাৎসল্য ভাৱ ফুটি উঠিছিল। মই এনেকুৱা মূৰ্ত্তিৰ কল্পনা কৰি ললোঁ। এই মূৰ্ত্তি নীল বঙৰ নাছিল, বৰং শ্ৰীঅমৰ্ণৰহে আছিল। আৰু যদিও ই শ্ৰীঅমৰ বৰণৰ আছিল, তথাপি ইয়াক বগা বুলিয়েই ক'ব পাৰি, গোটেই শৰীৰৰ পৰা পানীৰ ধাৰা বাগৰি আছিল। এই কাৰণে দেবীৰ মুখৰ হাঁহি অধিক সুন্দৰ আৰু উদাৰ যেন লাগিল।

প্রাণ ভবি সৌফালে চোরাব পাহুত আমি বাওঁকালে চালে।।
সৌফালৰ পানীবোৰ আমাৰ গিনেই' দৌৰি আহিছিল। বাওঁকালৰ
পানীবোৰ আমাৰপৰা দূৰলৈ দৌৰি গৈছিল। দুয়োবোৰে এতাব একেবাবে
ভিন্ন আছিল। সৌফালে বিপন প্রপাত আৰু বাওঁকালে অলপ আঁতৰত
ওবেন প্রপাত আছে বুলি জানিছিলে।। আমাৰ দেশত ইয়াক কোনেও
প্রপাত বুলিয়েই নকৰ, পানীৰ সামান্য ধাবাক জানো প্রপাত বুলিব
পাৰি? যেতিয়া পানী ধব্, ধব্, কৰি বাগৰি থাকে, তেতিয়া ওপৰলৈ
অগিয়ায়ো থাকে। ইফালে সিফালে ফেন আৰু তুৰাবৰ মেঘ নাচি থাকে;
তেনেকুৱা প্রপাতকহে প্রপাত বুলি কব পাৰি।

যাত্ৰাৰ শেষত যেতিয়া মানুহে ততালিকে মন্দিৰলৈ গৈ দেৱতাৰ দৰ্শন
কৰে, যাত্ৰী সকলৰ পৰিভাষাত তাক "ধূলভেঁট" বুলি কয়। মানুহে যেতিয়া
পদযাত্ৰা কৰে, আৰু গোটেই শৰীৰ ধূলিময় হয়, উৎকণ্ঠা আৰু ভক্তিত
আত্মহাৰা হৈ সেই অৱস্থাতে ইটো দেৱতাৰ চৰণত দীঘল দি পৰি যায়;
তেতিয়া তাক "ধূলভেঁট" বোলা হয়। কিন্তু আমি মটৰেৰে আহিছিলোঁ।
বাতিপুৰা অলপ কিনকিনিয়া বৰষুণ দিছিল, সেই কাৰণে বাস্তাত ধূলি
নাছিল। এতেকে এই প্রথম দৰ্শনক 'ভীনী-ভেঁট্' বুলি কব পাৰি। যদি
'ভাৱ-ভীনী' বুলি কওঁ তেতিয়াহলে সি আৰু বেছি বাস্তৱিক
বৰ্ণনা হব। মুৰ্ত্তি আৰ্দ্ৰ, মাটি কোমল, চকু সিক্ত আৰু অজস্ৰ মিশ্ৰিত
ভাৱেৰে ওতঃপ্রোত অস্ত্ৰবোৰ আৰ্দ্ৰ—। 'অন্ত্ৰ মে সফলং জন্ত্ৰ, অন্ত্ৰ মে
সফলাঃ ক্ৰিয়াঃ' যি প্রথম এই শ্লোক কঁাকি গাইছিল, তেওঁ নিশ্চয় মোৰ
নিচিনা অসংখ্য যাত্ৰীৰ প্ৰতিনিধি হব।

নীলমাতাৰ এই প্রথম দৰ্শন হৃদয়ত ধাৰণ কৰি আমি জিনজালৈ গলে।।
আমি আহি কোনো এসময়ত ওজৰাট বিস্তাৰীত বিস্তাৰী হৈ থকা বৰ্তমানৰ
এড্ডোকেট শ্ৰীচন্দুভাই পেটেলৰ ঘৰত উঠিলোঁহি। পুৰণা বিস্তাৰীসকলৰ
ঘৰত আতিথ্য গ্ৰহণ কৰা যিমান আনন্দ দায়ক হয়, সিমান কষ্টকৰ আৰু
কঠিনো। ঘৰৰ সকলোতকৈ ভাল ভাল বস্তু আমাক দি তেওঁলোকে নিজে
কষ্ট সহ কৰাত হয়তো আনন্দ পাইছিল, কিন্তু আমি তাৰ কাৰণে বৰ
সন্মোচনো কৰিছিলোঁ। এতিয়া আমি নিয়মৰ সৈতে নীলোজী দৰ্শন

কবিত্বলৈ ওলালোঁ। ব'ত অমলসব পানী শিলৰ দাঁতিয়েদি ভললৈ
বাগবিহীন আৰু ব'ৰণৰা নীল নদীৰ জন্তু হৈছিল আমি সেই ঠাই চালোঁ।
বেগাবেগিতকৈ পানীৰ কাষলৈ গৈ প্ৰথমত ভৰি কেইটা ধুই লীভল কৰি
ললোঁ। আচমন কৰি হিমা লাও কৰিলোঁ। আৰু অলপ সময়ৰ কাৰণে
সেই ঠাইৰ ধ্যান কৰিলোঁ। সেই ঠাইত মোৰ অভ্যাস অনুসৰি মুখৰপৰা
ইপোপনিষদ, মাণ্ডূকা উপনিষদ বা অথৰ্বৰণ সূক্ত ওলাব লাগিছিল। কিন্তু
হঠাৎ এইটো শ্লোক ওলাল :

ধোয়: সদা সবিত্তমগুলমধাবতী

নাৰায়ণ: সবসিদ্ধাসনসন্নিবিষ্ট:।

কেয়ুৰবান্ মকবকুলবান্ কিবীটী

হাবী হিবদ্যয়বপুৰ্ ধুতশ্চচক্ৰ: ॥

নীল নদীৰ পাৰত মই বিভিন্ন সময়ত বিভিন্ন ঠাইত গৈ তিনিবাব
নীলদ্বীপ স্তুতি কৰিছিলোঁ, আৰু প্ৰত্যেকবাৰ মোৰ মুখৰ পৰা কেৱল ওপৰৰ
এই শ্লোকেই ওলাইছিল। এতিয়া মই মিচৰ দেশৰ সংস্কৃতিৰ পুৰাণত
এইটো কথা বিচাৰি চাব লাগিব যে, ভগৱান সূৰ্য্যনাৰায়ণৰ লগত নীল নদীৰ
কোনো বিশেষ সম্বন্ধ আছে নে নাই ?

যদি মই সংস্কৃত কবি হলোঁহেতেন, তেতিয়াহলে এই নৈৰ পানীত থকা
মাহৰোৰ, পানীৰ ওপৰত উৰি ফুৰা চৰাইবোৰ আৰু তাৰ পাৰত লুটুৰি পুটুৰি
হৈ থকা জলঘোটক (হিপোপোটেমচ)ৰ শলাগ ললোঁহেতেন। নীল নদীৰ
পাৰত যি ওহাটাৰ ওৱৰ্কস আছে তাক চোৱা মেলা কৰাৰ কাৰণে নিযুক্ত
কৰা এজন গুৰুবাটী মানুহক মই লগ পালোঁ। তেওঁৰ এই সৌভাগ্য দেখি
মই হিংসা কৰি লোঁ—“আপুনি কিমান ভাগ্যবান, দিনে বাতিয়ে নীলোত্ৰীৰ
দৰ্শন কৰিব পাৰিছে। আৰু ইয়াত থাকিবৰ কাৰণে আপোনাক বেভনো
দিয়া হৈছে।” মোৰ এই প্ৰশংসাত তেওঁ কেনেকুৱা পালে সেইটো জানিবৰ
কাৰণে মই অপেক্ষা নকৰিলোঁ।

মোৰ মতে নৈ দুই প্ৰকাৰৰ হয়। পৰ্বতৰ পৰা ওলোৱা আৰু সৰোবৰৰ
পৰা ওলোৱা। প্ৰথম প্ৰকাৰক মই শৈলজা বা পাৰ্বতী বুলি কওঁ আৰু
দ্বিতীয় প্ৰকাৰক বোলো সৰোজা। (আশাকৰো গোটেই পৃথিৱীৰ পছমে

যেৰ মোক কৰ্মা কৰে।) শৈলজা নৈৰ উদগম অত্যন্ত সৰু, ক্ৰীণ আৰু প্ৰায়
তুচ্ছ যেন লাগে। এতেকে তেওঁলোকৰ প্ৰতি মানুহৰ প্ৰজ্ঞা জগাবৰ কাৰণে
ডাঙৰ ডাঙৰ মহাপ্ৰাণৰ কথা লিখিব লাগে। কেতিয়াবা কেতিয়াবা
গজোত্তীৰ ওচৰৰ গজাৰ প্ৰবাহ ইমান ঠেক হৈ যায় যে সাধাৰণ মানুহেও
তাৰ সন্মুখপাৰে দুটা ভৰি থৈ থিয় হ'ব পাৰে। সৰোজা নৈৰ কথা সুকীয়া।
স্বচ্ছ বিশাল বাৰি বাশিৰ পৰা ইচ্ছানুসাৰে পানী টানি আনি তেওঁ বৰলৈ
ধৰে আৰু জন্মৰপৰাই তেওঁলোকৰ চলন-ফুৰণত এটা আশ্ৰয় গৌৰৱৰ ভাৱ
দেখা যায়।

নীলোত্তী যাত্ৰা কৰাৰ মোৰ আৰু এক অদম্য আকৰ্ষণ আছিল। মহাপ্ৰাণ
গান্ধীৰ পাৰ্থিৱ শৰীৰ দিল্লীৰ ৰাজঘাটত অগ্নিসং কৰাৰ পাছত তেওঁৰ অস্থি
আৰু চিতা-ভস্ম গোটেই ভাৰতবৰ্ষ তথা সমগ্ৰ বিশ্ব বহুতো পূণ্য-স্থানত
বিসৰ্জন কৰা হৈছিল। তাৰ ভিতৰত নীলোত্তীও এখন। আমি জিজ্ঞা
নগৰৰ সাৰ্বজনিক অতিথি আছিলোঁ। সেই কাৰণে ইয়াৰ মানুহে আমাৰ
উপস্থিতিৰ পৰা লাভান্বিত হ'বলৈ ইচ্ছা কৰিলে আৰু য'ত চিতা-ভস্ম বিসৰ্জন
কৰা হৈছিল, তাৰ ওচৰতে এক কীৰ্তিস্তম্ভ স্থাপন কৰিবলৈ ঠিক কৰিলে।
এইটো সিদ্ধান্ত স্থিৰ হোৱাৰ পাছত মোৰ হাতেৰে তাত আধাৰ-শিলা
স্থাপন কৰাৰ দিহা কৰিলে।

২ জুলাই

১৯৫০ চনৰ আহাৰৰ কৃষ্ণা তৃতীয়াৰ দিনা ৰাতিপুৱা শ শ মানুহৰ
উপস্থিতিত মই এই বিধি পালন কৰিলোঁ। এই উৎসৱৰ কাৰণে গান্ধীজীৰ
এখন ডাঙৰ ছবি আগন্ত বখা হৈছিল। মোৰ ওপৰত এই ছবিৰ দৃষ্টি
পৰাৰ লগে লগে মই অধীৰ হৈ উঠিলোঁ। বৈদিক বিধি সম্পূৰ্ণ হোৱাৰ
পাছত মই গান্ধীজীৰ জীৱনৰ সহক্ৰে সামাগ্ৰ প্ৰবচন কৰিলোঁ আৰু কলোঁ যে
আফ্ৰিকাৰে তেওঁৰ তপোভূমি আছিল। ফটো আদি তোলা আধুনিক
নিয়মৰ পৰা বেৰাই পোৱাৰ পাছত মই নীল-মাতাৰ সুগম জল প্ৰবাহৰ
ফালে নিৰ্নিমেষে চাই থাকিলোঁ আৰু একাগ্ৰ হৈ উপাসনা কৰিলোঁ।
সেই সময়ত মনে মনে ভাবিলোঁ যে ইউৰোপ, আফ্ৰিকা আৰু এচিয়া এই
তিনিওখন মহাখণ্ডৰে নহয়, বৰং আমেৰিকাৰ পৰাও মহান আৰু সাধাৰণ

আবালবৃদ্ধ, বনিতা ইয়াঁলৈ আহিব আৰু ইয়াত সৰ্ব্বোদয়ৰ ঋষি মহাত্মা গান্ধীৰ জীৱন, জীৱন-দৰ্শন আৰু চৰম-ভাগৰ বিষয়ে চিন্তা কৰিব, মানুহৰ ভিতৰত যি ভেদ ভাব আছে, তাক পাহৰি বিশ্ব-মানৱতা স্থাপন কৰাৰ মহান ব্ৰত ল'ব। সুদূৰ ভবিষ্যতৰ এই সকলো প্ৰবাসীক মই ইয়াৰ পৰাই মোৰ প্ৰণাম জনাইছোঁ।

(২)

নীল নদীৰ দুটা শাখা আছে। শ্বেত আৰু নীল। জিন্জাব ওচৰত যাৰ উদ্গম হৈছে সি শ্বেত শাখা। নীল শাখাও সৰ্বোজায়েই। ঈথিয়োপিয়া (যাক আমি আবিচিমানা বা আবিচিনিয়া বুলি কওঁ) দেশত তানা নামৰ এখন সৰোবৰ আছে। এই সৰোবৰৰ পৰাই নীল সুঁতি ওলাইছে। লাথ লাথ বছৰৰপৰা এই সুঁতি বৈ আছে আৰু নিজৰ পাৰত থকা পল্ল-পক্ষী আৰু মানুহক জল-দান কৰি আহিছে। কিন্তু ইউৰোপিয়ান সকলে এই সম্বন্ধে একো নাজানে, ইউৰোপিয়ানে যি বস্তুক নাজানে মানুহে তাত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিব জানো? এফালৰ পৰা চাবলৈ গলে তেওঁলোকৰ কথা সঁচা। মানুহে যদি নৈৰ পাৰত থাকিও আচলতে এই নৈ খন ক'বপৰা ওলাইছে আৰু কলৈ গৈছে তাৰ অনুসন্ধান নকৰে, তেতিয়াহলে এই সকলোবোৰ নৈৰ সম্বন্ধে তেওঁলোকৰ জ্ঞান আছে বুলি কব নোৱাৰি। উদাহৰণস্বৰূপে ভিক্তৰ মানুহে মানস সৰোবৰপৰা ওলোৱা চাম্পো (বিশাল প্ৰবাহ) নৈক জানে। এওঁলোকে বৰ বেছি ইমানকেহে জানে যে এই নৈ খন পূবফালে বৈ গৈ অৰণ্যত নাইকিয়া হৈ গৈছে। ইফালে আমাৰ মানুহে ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ উদ্গম বিচাৰি বিচাৰি সেই অৰণ্যৰ মূৰ পাইছেগৈ। আলাৰ মানুহে ইয়াৰ পাছত আৰু কোনো বাতৰি নাজানে। যেতিয়া কেইজনমান ইংৰাজে বিপৰীত পৰিস্থিতি হোৱা সত্ত্বেও এই হাবি পাৰ হ'ল, হল, তেতিয়া কেওঁলোকে এইটো ঠিক কৰিলে যে ভিক্তৰ চাম্পো নৈ এইফালে আহিছে আৰু কেইবাখনো সৰু ডাঙৰ নৈৰ পানী লৈ বিশাল ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ ৰূপত পৰিণত হৈছে।

নীল নদীৰ উদ্গম অনুসন্ধান কৰা সকলৰ ভিতৰত শেহত যি: স্পীক সফল হ'ল। তেওঁ এইটো প্ৰমাণ কৰিলে যে জিন্জাবৰ ওচৰৰ সৰোবৰৰ

পৰা যিখন নৈ ওলাইছে, সেইখনেই হৈছে মিচৰমাভা নীল নদী। এই স্পীক চাহাবে ভাৰত চৰকাৰৰ চাকৰী কৰিছিল। তেওঁ জানিব পাৰিলে যে প্ৰাচীন হিন্দুসকলৰ মিচৰৰ বা আফ্ৰিক ইজিপ্তৰ সম্বন্ধে যথেষ্ট জ্ঞান আছিল। তেওঁ পৰীক্ষা কৰি এইটো বুজিব পাৰিলে যে সংস্কৃত পুৰাণত কোৱা নীল নদীৰ উৎসগম মিঠা পানীৰ অমৰ সৰোবৰৰপৰা হৈছে। এই প্ৰদেশত চন্দ্ৰগিৰি আৰু দক্ষিণত মেক পৰ্বত অৱস্থিত। তেওঁ পুৰাণৰপৰা কিছুমান সংস্কৃত শ্লোকৰ অনুবাদ কৰাই ললে আৰু তাৰ সহায়ত নীলৰ উৎসগম অনুসন্ধান কৰিবলৈ স্থিৰ কৰিলে। প্ৰথমতে তেওঁ ৰাজীবাবলৈ গল আৰু তাত সকলো সাজু কৰি লৈ কেনিয়া প্ৰদেশ পাব হৈ যুগাণ্ডালৈ গল। তাত তেওঁ অমৰ বসৰ 'অচ্ছাদ' সৰোবৰ দেখিলে। (অচ্ছ-সুঅচ্ছ = স্বচ্ছ। উদ-উদক = পানী। মিঠা পানীৰ সৰোবৰক অচ্ছাদ বুলি কব পাৰি।) আৰু তাৰ পৰা ওলোৱা নীল নদীকো পালে। লগতে তেওঁ এইটো প্ৰমাণ কৰিলে যে চুদান আৰু ইজিপ্তেদি বৈ যোৱা নৈয়ো এইখনেই। এই অনুসন্ধান কৰা এতিয়া এশ বছৰো পূৰ হোৱা নাই। আফ্ৰিকা খণ্ড সঁচাকৈয়ে তাত থকা বিভিন্ন আফ্ৰিকান জাতিৰ দেশ। এই প্ৰদেশৰ সম্বন্ধে যে ইউৰোপিয়ান সকলৰ তেনেকুৱা বিশেষ কোনো অভিজ্ঞতা নাই, তাৰ কাৰণে তাৰ মানুহৰ গাত কোনো দোষ নাই। ইউৰোপৰ বিশেষকৈ আৰব দেশৰ মানুহবোৰে আফ্ৰিকাৰ পাৰলৈ গৈ তাৰ মানুহবোৰক ধৰি আনিছিল, আৰু তেওঁলোকক তেওঁলোকৰ নিজৰ নিজৰ দেশলৈ লৈ গৈ দাস কৰি বেচি দিছিল। ধৰি অনা মানুহবোৰৰ ভিতৰত নাৰী আৰু শিশু ও আছিল; কিন্তু তেওঁলোকো যে মানুহ সেইটো কোনেও ভবা নাছিল।

কিছুমান মিছনেৰী মানুহে ভাবিলে যে এনেকুৱা বন্য মানুহৰ আত্মাৰ উদ্ধাৰৰ কাৰণে তেওঁলোকক ধৰ্ম্মান কৰা উচিত। যিবোৰ গহন প্ৰদেশলৈ লোভী বেপাৰীও যাবলৈ সাহ নকৰে, এই উৎসাহী ধৰ্ম্মপ্ৰচাৰক সকল গৈ সেই ঠাইত সোমাল আৰু তাৰ ভাষা শিকি লৈ তাৰ মানুহক বীণা বুকুৰ "স্তম্ববাণী" শুনাগৈ।

পাছত ইউৰোপৰ ৰজাসকলে আফ্ৰিকা খণ্ডক নিজৰ ভিতৰত গুহাই ললে। ইয়াত এই নিয়ম কৰা হ'ল যে যি দেশৰ মিছনেৰীয়ে যিমান প্ৰদেশ

বিচাৰি উলিয়াই (১) সেই সকলোবোৰ প্ৰদেশক সেই দেশৰ বজাৰ সম্পত্তি বুলি ধৰা হয়।

এৰাৰ এনেকুৱা হ'ল যে স্টেনলী নামৰ কোনো এজন মিছনেৰীয়ে কঙ্গো নৈৰ পাৰত থকা প্ৰদেশ বিচাৰিবৰ কাৰণে ইংলেণ্ডৰ বজাৰ ওচৰত সহায় বিচাৰিলে। ইংলেণ্ডৰ বজাৰ বা পাৰ্লামেণ্টে তেওঁক সহায় কৰিবলৈ অস্বীকাৰ কৰিলে। এতেকে তেওঁ বেলজিয়ামৰ বজাৰ ওচৰলৈ গল। বজাৰ লিওপোল্ড লোভী আৰু উৎসাহী আছিল। তেওঁ মিছনেৰীজনক সকলো প্ৰকাৰৰ সাহায্য কৰিলে। ফলস্বৰূপে যেতিয়া আফ্ৰিকা খণ্ডক ভাগ কৰা হ'ল, তেতিয়া কঙ্গো নৈৰ পাৰৰ প্ৰদেশ বেলজিয়ামৰ ভাগত পৰিল। বেলজিয়ামৰ কঙ্গোৰ এই প্ৰদেশ প্ৰায় ভাৰতবৰ্ষৰ সমানেই ডাঙৰ। তাৰপৰা বৰৰ নিবৰ কাৰণে ইউৰোপীয়ান সকলে তাৰ নিবাসীসকলৰ ওপৰত যি অত্যাচাৰ কৰিছিল, তাৰ বৰ্ণনা পঢ়িলে গাৰ নোম শিয়ৰি উঠে। ভাবুক মৰ্ম্মিহে যদি এই বৰ্ণনা পঢ়ে, তেতিয়া হলে তেওঁৰ তেজ চোঁচ হৈ যাব। অৱশ্যে ইউৰোপীয়ান সকলে যে লাহে লাহে ইয়াৰ মানুহবোৰক সভ্য কৰিছে সেইটো ঠিকেই। এতিয়া তেওঁলোকে কাপোৰ শিল্প, চুলি পৰিষ্কাৰ কৰে, আৰু মদ খায়। এইদৰেই তেওঁলোকৰ মাজত বহুতো ধুমুকা হৈ গৈছে।

আমাৰ মানুহে যুগাঙালৈ গৈ কপাহ খেতি কৰিছিল আৰু ৰাজ্যৰ বিষয়ানোৰৰ সহায়ত তাত ডাঙৰ ডাঙৰ ৰাজ্য পাতি কোটি কোটি টকা খটিছিল। আমিও তাৰ মানুহক সভ্য কৰিলোঁ। দৰ্জীৰ কাম ৰাজমিস্ত্ৰীৰ কাম, ৰাজনীৰ কাম আদি কামবোৰ আমি তেওঁলোকক শিকাই তেওঁলোকৰ সহায় ললোঁ। সেই কাৰণে লাহে লাহে এইবোৰত তেওঁলোক নিপুণ হৈ পৰিল। ভাৰতবৰ্ষৰ কাপোৰ কানি আৰু বিলাতৰপৰা অহা মদ আদি নানাবকমৰ বস্তু বেচিবৰ কাৰণে দোকান খুলিলোঁহঁক আৰু তেওঁলোকক জীৱনৰ আনন্দ উপভোগ কৰিবলৈ শিকালোঁহঁক।

নীল নদী বগা আৰু মিঠা বৰণীয়া মানুহৰ এই পুৰুষাৰ্থৰ সাংগী স্বৰূপে নীৰৱে বৈ আছে আৰু ছয়ো পাৰে তেওঁৰ পৰোপকাৰ দূৰদূৰণিলৈকে বিয়পাই দিছে। আমাৰ দেশত গঙ্গাৰ যি মহত্ব আছে, উত্তৰ পূব আফ্ৰিকাত থকা নীল নদীৰ তাতকৈয়ো বেছি মহত্ব।

পৃথিবীর সকলোভূমি মহত্বপূর্ণ পাঁচ ছয় প্রকাৰৰ প্ৰাচীন সংস্কৃতিৰ ভিতৰত ইজিপ্তৰ মিশ্ৰ বা মিহৰ সংস্কৃতিৰ স্থান শ্ৰেষ্ঠ। তাৰ প্ৰভাৱ কেৱল ইউৰোপৰ ইতিহাসৰ ওপৰতে পৰা নাই, বৰং তাৰ ধৰ্মৰ ওপৰতো পৰিছে। যিদৰে আমাৰ ইয়াত চাৰি বৰ্ণৰ সংস্কৃতি বিকশিত হৈছে প্ৰাচীন মিশ্ৰ দেশতো এনেদৰে সংস্কৃতিৰ বিকাশ হৈছে। য়ুনানী দাৰ্শনিক অফলাতুনৰ 'সমাজ ৰচনা'ত তাৰ প্ৰতিবিম্ব দেখা যায়। সেই যুগৰ কাৰণে চাৰিবৰ্ণৰ সংস্কৃতি যিমানেই অনুকূল আৰু উদাৰ বুলি মনা হওক, তথাপি বিপ্লৱী ইউৰোপে ইয়াক আত্মসাৎ কৰিব নোৱাৰিলে। ইউৰোপত যি খৃষ্টান ধৰ্ম বিস্তাৰিত পৰিছিল, ইজিপ্ততো তাৰ পালন পোষণ কম হোৱা নাছিল। কিন্তু তাত বিকশিত হোৱা বৈবাগ্য, তপস্যা, তথা সংযমৰ যথেষ্ট পৰীক্ষা কৰাৰ পাছত ইউৰোপে ইয়াক বাদ দি দিলে। তথাপি যদি ইউৰোপৰ সংস্কৃতিৰ শিখা বিচাৰিব লগীয়া হয়, তেতিয়াহলে ইজিপ্তৰ ইতিহাসত প্ৰবেশ কৰিবই লাগিব, আৰু এই ইতিহাস নিৰ্মানত নীলনদীৰ কৃতজ্ঞতা জনাবই লাগিব।

এই কথাই আমাৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ নকৰাকৈ নাথাকে যে যিদৰে নৈৰ পানী কেৱল আগফালে বৈ যায়, পাছলৈ উলটি নাহে, সেইদৰে ইজিপ্তৰ সংস্কৃতিও নীল নদীৰ উদগম স্থান যুগাণ্ডা প্ৰদেশলৈ ঘাব নোৱাৰিলে। যদি ইজিপ্তৰ মানুহ আহি অমৰ সৰোবৰৰ দাঁতি কাষৰত বাস কৰিলে-হেঁতেন, তেতিয়াহলে কেৱল আফ্ৰিকাৰে নহয় বৰং পৃথিবীৰ ইতিহাস আন ধৰণে লিখা হলেহেঁতেন।

আমাৰ দেশত আমি যিমানবোৰ নৈৰ উদগম দেখিছোঁ, সেই সকলো-বোৰ অবগত্যত বা হুৰ্গম প্ৰদেশত। কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত এই উদগমস্থান সৰুও হয়। নীল নদীৰ উদগম যে বিশাল সেইটো নহয়। কিন্তু উদগমৰ কাৰ্য্যৰ এইখিনিতে ক্ৰটি টৈছে যে তাত এখন নগৰ বহুৱা হৈছে। আমাৰ দেশত কৃষ্ণা আৰু তেওঁৰ চাৰি গৰাকী সখীয়েক সহোদৰি যি প্ৰদেশৰ পৰা ওলাইছে, সেই প্ৰদেশ হুৰ্গম আৰু পবিত্ৰ আছিল। সম্ভৱকালে তাত শিৱজী মহাবলেশ্বৰ স্থাপন কৰিছিল, কিন্তু ইংৰাজ সকলে নীল নদীৰ উদগমত গ্ৰীষ্ম নগৰ পাতি সেই ভূগোষ্ঠমিক বিহাৰ ভূমি বা বিলাস-ভূমি কৰি পেলাইছে; জিনজাত মোৰ এইটো কথা মনত নপৰাকৈ নাথাকিল।

এতিয়াতো তাত গুণেন ফলচৰ দাঁড়িত এটা ডাঙৰ বান্ধ সাজি বিজুলী শক্তি উৎপাদন কৰা হব। ই পৃথিৱীৰ ভিতৰতে এক আচৰিত বান্ধ হব। তাৰ শক্তি কেৱল যুগাণ্ডাতে সীমাবদ্ধ হৈ নাথাকে। চূদান আৰু ইজিপ্টলৈকে ব্যাপ্ত হব। ইয়াৰ দ্বাৰা শস্য বৃদ্ধি হব। দুৰ্ভিক্ষ দূৰ হব। মানুহৰ সেৱাৰ কাৰণে অসংখ্য অশ্বহামা (হৰ্চ পাৱাৰ) ব নিচিনা শক্তিৰ উৎপন্ন হব। এতেকে এনেকুৱা শুভ প্ৰযুক্তিক আশীৰ্বাদ দিয়া উচিত। তথাপি মোৰ ক্ষদয়ে যেন ইয়াক মানিব নোৱাৰে। ই কয় যে ইয়াৰ বিনিময়ত মানৱ জাতিয়ে এনেকুৱা এটা বস্তু হেৰুৱাব যাৰ ক্ষতিপূৰণ সকলোতকৈ বিশাল বৈভৱৰ দ্বাৰাও নহব।

নীল নদী মাতা আছিল, দেবী আছিল, এতিয়া তেওঁ বৰ্তমান কালৰ লোক ধাত্ৰী জন-সেৱিকা হব খুজিছে।

নবেম্বৰ ১৯৫০ চন।

৭০। বৰ্ষা-গান

কালিদাসৰ এটা শ্লোক মোৰ বৰ প্ৰিয়। যেতিয়া উৰ্বশী অশ্বৰ্থান হৈ গল, তেতিয়া বিৰহাকুল ৰজা পুৰুষৰাই বৰ্ষা ঋতুৰ আৰম্ভণিত আকাশৰ ফালে চালে। তেওঁৰ মানত এক ভ্ৰান্তি উপজিল যে এটা বান্ধসে উৰ্বশীক অপহৰণ কৰি নিছে। কবিয়ে এই ভ্ৰমৰ বৰ্ণনা কৰা নাই, কিন্তু এই ভ্ৰম যে ভ্ৰমেই, সেইটো কথা বুজাব পাছত সেই ভ্ৰমৰ মূলত প্ৰকৃত ঘটনা কি আছিল, তাক বৰ্ণনা কৰিছে। পুৰুষৰাই কৈছে যে—“আকাশত যি ভীমকায় ক’লা বৰণৰ বস্তু দেখা গৈছে, সি কোনো উন্নত বান্ধস নহয়, বৰং বৰ্ষা ঋতুৰ পানীত পৰিপূৰ্ণ হৈ থকা এচপৰা মেঘহে। সমুখত যি মেঘ দেখিবলৈ পাইছোঁ ই সেই বান্ধসৰ মেঘ নহয়, প্ৰকৃতিৰ বাম-মেঘহে। তাত যি কঁড় আছে সি কঁড়ৰ বৰ্ষা নহয়, বৰং পানীৰ ধাৰাহে। সোঁ মাজত যি উজ্জল পদাৰ্থ জিলিকি আছে, তেওঁ মোৰ প্ৰিয়া উৰ্বশী নহয়, কষ্ট পাথৰেৰ ওপৰত সোণৰ ৰেখাৰ নিচিনা বিহ্বাং লভাহে।”

কল্পনাকল্পী আকাশত উৰি ফুৰাটো কবিসকলৰ স্বভাৱেই। কিন্তু যেতিয়া চৰাইবোৰে আকাশত স্বচ্ছ ৰিহাৰ কৰি নিজৰ বাহত আহি নিশ্চিন্ত হৈ

বহে, তেতিয়া সিহঁতৰ সেই অনুভূতিৰ মাধুৰ্য আন ধৰণৰ হয়। গোটেই পৃথিবীৰ বিভিন্ন প্ৰদেশত ভ্ৰমণ কৰি স্বদেশলৈ ঘূৰি অহাৰ পাছত মানুহে মনত যি ভূপ্তি পায়, হৃদয়ত লাভ কৰে, আৰু নিশ্চিতভাৱে অনুভৱ কৰে তাক এজন চিৰপ্ৰবাসীয়েহে অনুভৱ কৰিব পাৰিব। মই এই কাৰণে ভাল পাইছোঁ। যে কাল্পনিক জগতত উৰাৰ পাছত জলধাৰাৰ নিচিনা তললৈ নমাৰ সন্তোষ ব্যক্ত কৰিবলৈ কালিদাসে বৰ্ষা ঋতুকে বাচিলে।

যেতিয়া আগৰ দিনত আজি কালিৰ নিচিনা যাত্ৰাৰ সুবিধা নাছিল, আৰু প্ৰকৃতিক পৰাস্ত কৰি বিজয়ৰ আনন্দও মানুহে উপলব্ধি কৰিব পৰা নাছিল, সেই সময়ত মানুহে শীতৰ শেহত যাত্ৰাৰ কাৰণে ঘৰৰ পৰা ওলাই গৈছিল আৰু দেশ-দেশান্তৰৰ সংস্কৃতিবোৰ নিৰীক্ষণ কৰি ও সকলো ধৰণৰ পুৰুষাৰ্থ সিদ্ধি কৰি বৰ্ষা ঋতুৰ আগতে ঘৰলৈ ঘূৰি আহিছিল। সেই যুগত সংস্কৃতি সমন্বয়ৰ ‘মিচনে’ (জীৱন-কাৰ্য্য) বিভিন্ন পথেদি বিভিন্ন ভূ-ভাগক মিলাই দিছিল। ‘জীৱন-প্ৰবাহক পৰাস্ত কৰা সাঁকোৰ সংখ্যা বৰ কম আছিল—যদি আছিলো তাক সেতু বুলিয়েই কব পাৰি। সেইবোৰ সেতুৰ কাম আছিল জীৱন প্ৰবাহক অৱদ্ধ কৰা আৰু মানুহৰ পথ সুগম কৰা। কিন্তু যেতিয়া জীৱনৰ এই বাঞ্ছন অসহনীয় যেন লাগিছিল, তেতিয়া সেতুবোৰ ভাঙি পানীৰ প্ৰবাহৰ পথ মুকলি কৰি দিয়াই প্ৰবাহৰ কাম হৈ পৰিছিল। এইটো আছিল প্ৰাচীন প্ৰণালী। এই কাৰণেই নৈ-নলাবোৰৰ পানীয়ে পথ আৰু সেতুবোৰ ভাঙাৰ আগতেই যাত্ৰীসকল নিজৰ নিজৰ ঘৰলৈ ঘূৰি আহিছিল, সেইবাবেই বৰ্ষা ঋতুক সকলোতকৈ ‘মহিমাময়ী ঋতু’ বুলি কোৱা হয়। আচলতে বৰ্ষাৰ পৰাই ‘বৰ্ষ’ নামৰ জন্ম হৈছে। আমাৰ পূৰ্ব-পুৰুষ সকলে যেতিয়া নিজৰ অনুভূতিৰ বা বাধাৰ কথা উল্লেখ কৰে, তেতিয়া আন নহলেও “আমি পঞ্চাছটা ‘বৰ্ষা ঋতু’ দেখিছোঁ।” বুলি কয়।

* * *

সকলে পৰাই বৰ্ষা ঋতুৰ প্ৰতি মোৰ অসাধাৰণ আকৰ্ষণ আছিল। গৰম দিনত চোঁচা চোঁচা শিল পৰা চাই সকলোৰেই ভাল পায়। কিন্তু যেতিয়া মেঘেৰে পৰিপূৰ্ণ আকাশত বতাহ বলিবলৈ ধৰে, বিজুলী মাৰিবলৈ ধৰে তেতিয়া এনেকুৱা লাগে যেন এতিয়াই আকাশখন ফাটি তললৈ সৰি পৰিব।

• তেনেকুৱা ভয়ঙ্কৰ ৰূপ মোৰ লৰালি কালৰপৰা বৰ প্ৰিয় আছিল।
 বাল্যকালৰ বৰ্ষাৰ এই আনন্দ মোৰ অন্তৰত পৰিপূৰ্ণ হৈ থকা সত্ত্বেও বালীৰ
 ঘাৰা মই তাক ব্যক্ত কৰিব নোৱাৰোঁ। 'আৰু যদি ব্যক্ত কৰোঁ, তথাপি
 কোনেও মোৰ কথাত কাণ নিদিব—এইটো ভাৱিয়েই মোৰ বেয়া লাগিছিল।

যেতিয়া দাঁতি-কাষৰ টিলাৰ পৰা হনুমানৰ নিচিনা আকাশত দৌৰি
 ফুৰা মেখে গোটেই আকাশ আবৰি থকা দেখিছিলোঁ, তেতিয়া তাক দেখি
 মোৰ বুকু আনন্দত নাচি উঠিছিল। চাঁওতে চাঁওতেই বিশাল আকাশ
 সজুচিত হৈ পৰিল, দিশবোৰো দৌৰি দৌৰি ওচৰত আহি থিয় হ'ল, আৰু
 দাঁতি কাষৰ সৃষ্টিয়ে এটা চৰাইৰ বাহৰ ৰূপ ধাৰণ কৰিলে। 'এই দৃশ্য
 দেখি মোৰ তেনেকুৱা আনন্দ হৈছিল যিদৰে চৰায়ে বাহত সোমোৱাৰ
 পাছতো আনন্দ পায়। কিন্তু যেতিয়া আমি কাৰবাবলৈ গৈছিলোঁ আৰু
 প্ৰথমবাৰ সাগৰৰ পাৰত বৰ্ষাৰ অনুভৱ কৰিছিলোঁ, সেই আনন্দৰ তুলনা
 এই সৃষ্টিৰ লগত কৰিব নোৱাৰি।

বৰষুণৰ বানে কেনেকৈ মাটিক ৰিক্তে সেইটো মই সৰুতে দেখিছিলোঁ।
 কিন্তু যেতিয়া সেই বাৰিষাই সাগৰক এচাৰিবে কোবোৱা দেখিলোঁ, আৰু
 সাগৰত সাঁচ বজা দেখিলোঁ, তেতিয়া ইমান ডাঙৰ সাগৰৰ প্ৰতিও মোৰ
 অন্তৰত দয়া আৰু সহানুভূতি উপচি পৰিল। মেঘ আৰু বৰ্ষাৰ ধাৰাই
 যেতিয়া প্ৰতিধ্বনী হৈ আকাশৰ অন্তিম নক্ট কৰিব খুজিছিল, তেতিয়া মই
 তাৰ ভিতৰত একো দেখা নাছিলোঁ। কাৰণ সৰুৰে পৰাই মই এই দৃশ্য
 চাই আহিছোঁ। কিন্তু যেতিয়া বাৰিষাৰ ধাৰাই আৰু তাৰ সহায়ক মেখে
 সাগৰক বিদীৰ্ণ কৰিছিল, তেতিয়া মই ব্যাকুল হৈ পৰিছিলোঁ। কান্দিব
 নোৱাৰোঁ, কিন্তু যি মৰ্মবেদনা অনুভৱ কৰোঁ তাক ব্যক্ত কৰিবৰ কাৰণে মোৰ
 উচুপি উচুপি কান্দিবৰ ইচ্ছা হৈছিল। লাগিলে বৰ্ষাই পৰ্বতক আক্ৰমণ
 কৰক, খেতিৰ পথাৰবোৰক, পুখুৰী আৰু বাটবোৰক নলা কৰি দিয়ক,
 কিন্তু সাগৰক এইদৰে শান্তি দিয়াটো মই মৰ্যাদাৰ প্ৰতিকূল বুলি
 ভাবিছিলোঁ। এই অৱজ্ঞাৰ দৃশ্য দেখাও মোৰ অনুচিত যেন লাগিছিল।

মোৰ এই মৰ্ম বেদনা মই ভূগোল-বিজ্ঞান পঢ়ি দূৰ কৰিলোঁ। মই বুজিলোঁ যে সূৰ্য্যনাৰায়ণে সমুদ্ৰৰ পৰা কব-ভাৰ লয় আৰু এই কাৰণে উত্তপ্ত বায়ুত পানীৰ কণিকাবোৰ লুকাই থাকে। এই কণিকাবোৰ ভাপৰ কপত ওপৰলৈ গৈ ঠাণ্ডা হৈ যায়। তাৰপৰাই মেঘৰ জন্ম হয়, আৰু শেষত এই মেঘৰ পৰাই কৃতজ্ঞতাৰ ধাৰা বাগবিবলৈ ধৰে। আকৌ সাগৰে ইয়াক প্ৰাপ্ত কৰে।

গীতাত কোৱা হৈছে যে এই জীৱন-চক্ৰ পৰিবৰ্তন শীল। সেইকাৰণে জীৱ সৃষ্টিও স্থিৰ। এই জীৱন-চক্ৰকে গীতাই 'যজ্ঞ' বুলি কৈছে। এই যজ্ঞ-চক্ৰ যদি নহ'লহেঁতেন, তেতিয়াহলে স্বয়ং ভগৱানৰ কাৰণেও সৃষ্টিৰ এই ভাৰ অসহ্য হৈ পৰিলহেঁতেন। যজ্ঞ-চক্ৰৰ অৰ্থ হৈছে—পৰম্পৰাবলম্বনৰ দ্বাৰা সম্পাদিত স্বাশ্ৰয়। পৰ্বতৰ পৰা নৈবোৰ বৈ অহা, তাৰপৰা সাগৰ উপচি পৰা, আকৌ সাগৰৰ পৰা বায়ু আৰ্দ্ৰ হোৱা, শুকান বতাহ জুলীয়া হোৱাৰ পাছতে তাৰ নিজৰ সমৃদ্ধিক মেঘৰ কপত প্ৰবাহিত কৰা আৰু আকৌ নিজৰ জীৱনত অৱতাৰ কৃত্যৰ কাম আৰম্ভ কৰা—এই ভবা ৰচনাৰ জ্ঞান হোৱাৰ পাছত যি সন্তোষ পালোঁ সি এই বিশাল পৃথিৱীত কৈ বিন্দু মাত্ৰও কম নহয়।

তেতিয়াৰ পৰাই প্ৰত্যেক বৰ্ষা ঋতু মোৰ কাৰণে জীৱন ধৰ্মৰ নতুন দীক্ষা হৈ পৰিছে।

*

*

*

যিদৰে বৰ্ষা ঋতুৰে সৃষ্টিৰ ৰূপ সলনি কৰি দিয়ে, সেইদৰে মোৰ অন্তৰতো এক নতুন সাজ পিন্ধাই দিয়ে। বৰ্ষাৰ পাছত মই নতুন মানুহ হৈ পৰোঁ। আন মানুহৰ অন্তৰত বসন্ত ঋতুৰে যি প্ৰভাৱ পেলাই, সেইদৰে বৰ্ষাই মোক প্ৰভাৱিত কৰি যায়। (এই বিষয়ে লিখোঁতে লিখোঁতে মোৰ মনত পৰিল যে, যেতিয়া মই সবৰ মতীৰ জেলত আছিলোঁ, তেতিয়া বৰ্ষাৰ শেষত কুলিয়ে গোৱা স্তনি মই গুজৰাটীত ('বৰ্ষাস্তে বসন্ত' শীৰ্ষকৰ এটা প্ৰবন্ধ লিখিছিলোঁ।)

*

*

*

ঐশ্বৰ্য-ঋতু ভূ-মাতাৰ তপস্যা। মাটি ফাটি যোৱালৈকে পৃথিৱীয়ে গৰমৰ তপস্যা কৰে আৰু আকাশক জীৱন-দানৰ প্ৰাৰ্থনা জনায়। বৈদিক ঋষি

সকলে আকাশক 'পিতা' আৰু পৃথিবীক 'মাতা' বুলি কয়। পৃথিবীক ভগ্নাত্মা দেখি আকাশ পিতাৰ অন্তৰ পমি যায়। তেওঁ পৃথিবীক কৃতার্থ কৰি তোলে। পৃথিবী কুমলীয়া বাহেৰে বোমাক্ৰিড হৈ উঠে। আৰু চাৰিও ফালে লক্ষ লক্ষ জীৱ-জন্তুৱে আনন্দত ঘূৰি ফুৰিবলৈ ধৰে। আগৰ পৰাই সৃষ্টিৰ এই আবিৰ্ভাৱৰ লগত মোৰ অন্তৰ একাকাক হৈ পৰিছে। উঁহঁৰ পাখি গজি উঠে আৰু পাচদিনা ৰাতিপুৱা হোৱাৰ আগতে আটাইবোৰ মৰি যায়। মাটিৰ ওপৰত পৰি থকা সিহঁতৰ পাখিবোৰ দেখি মোৰ কুকৰ্ণেত্ৰৰ কথা মনত পৰে। মথয়ল কাপোৰৰ পোকে মাটিৰ পৰা জন্ম লয় আৰু নিজৰ বঙা বঙৰ বিত্ৰোপন শোভা দেখুৱাই নাইকিয়া হৈ যায়, তেতিয়া সিহঁতৰ এই জীৱনৰ প্ৰতি মোৰ শ্ৰদ্ধা হয়। যি-পখিলাই নিজৰ সৌন্দৰ্য্যক ঘাৰা ফুলকো লাজ দিব পাৰে, সেই পখিলাৰ পৰা মই কলাৰ দীক্ষা লওঁ। যেতিয়া লতাৰোৰ মাটিত বগাই গছৰ ওপৰত উঠিবলৈ ধৰে, তেতিয়া মোৰ মনো সিহঁতৰ নিচিনা কোমল আৰু উদাৰ হৈ পৰে।

যিদৰে বৰ্ষা ঋতুত বাহিৰৰ জগতত জীৱনৰ ঐশ্বৰ্য্য ফুটি উঠে, সেইদৰে মোৰ অন্তৰো সন্মুখ হৈ উঠে আৰু বৰ্ষা ঋতুৰ শেষত আকাশ পৰিষ্কাৰ হোৱালৈকে মই অন্তৰত অসীম আনন্দ অনুভৱ কৰোঁ। এই কাৰণেই মই বৰ্ষা ঋতুক সকলোতকৈ প্ৰেৰিত ঋতু বুলি ভাৱোঁ। এই চাৰিমাহ লাগিলে আকাশৰ সকলোবোৰ দেৱতা শুই থাকক, কিন্তু মোৰ হৃদয় জাগ্ৰত হৈ—জীৱন্ত হৈ থাকে; আৰু মই এই চাৰিমাহ অৰ্থাৎ বৰ্ষা ঋতুৰ লগত তপ্পয় হৈ থাকোঁ।

'মধুৰেণ সমাপয়েৎ'ৰ নিয়ম অনুসৰি মহাকবি কালিদাসে 'ঋতু সংহাৰ' কাব্য গ্ৰন্থ ঋতুৰ পৰা আৰম্ভ কৰি বসন্ত ঋতুত শেষ কৰিছে। যদি মই 'ঋতুভাঃ'ৰ দীক্ষা লওঁ আৰু মই মোৰ জীৱন-নিষ্ঠা ব্যক্ত কৰিবলৈ যাওঁ, তেতিয়াহলে মই বৰ্ষা-ঋতুৰ পৰা আৰম্ভ কৰি আকৌ আন ধৰণেৰে বৰ্ষা-ঋতুতেই শেষ কৰিম।

জুলাই ১৯৫২ চন।

অনুবন্ধ

(সামাজিক জীৱনৰ কাৰণে অভ্যন্তৰীণ উৎসাহী শিল্পকলা শিকি আবশ্যক অনুসৰি তাক বাৱহাৰিক ক্ষেত্ৰত প্ৰয়োগ কৰাই হৈছে—জীৱনক সমৃদ্ধ কৰাৰ স্বাভাৱিক পদ্ধতি ।)

জীয়াই থাকিবৰ কাৰণে আটাইবোৰ লাগতিয়াল জ্ঞান আহৰণ কৰিলে বৰ সম্ভাৱ্য পোৱা যায়। আৰু উপযুক্ত সময়ত আহৰণ কৰা জ্ঞান অতি সোনকালে মনত বৈ যায়, জীৱনৰ লগত মিহলি হৈ যায়।

এই সকলোবোৰ দেখি স্তম্ভিত শিক্ষাবিদ সকলে অধ্যয়ন অধ্যাপনাৰ কাৰণে নতুন পদ্ধতি উলিয়াইছে। য'ত শিক্ষাৰ মাধ্যম এনেকুৱা বিষয় হ'ব লাগে—যাৰ যোগেদি জীৱিকা উপাৰ্জনৰ বিভিন্ন শিল্প আয়ত্ব কৰি স্বাৱলম্বী হ'ব পৰা যায়। এই পদ্ধতিকে অনুবন্ধ বা 'কো-বিলেণ্ড' বুলি কয়।

সংস্কৃত গ্ৰন্থৰ প্ৰাচীন টোকাৰ সকলে এই পদ্ধতিৰ সহায়ত যি কোনো গ্ৰন্থক বুজিব পাৰে আৰু বুজাবও পাৰে। লগতে বিভিন্ন বিষয়ৰ জ্ঞানো দিব পাৰে। মূল লেখক যদি নানা বিদ্ভাত বিশাৰদ হয় আৰু তেওঁৰ গ্ৰন্থত যদি সেইবোৰ বিদ্ভাত উল্লেখ কৰা হয়, তেতিয়াহলে টোকাৰে সেইবোৰ বিদ্ভাত লাগতিয়াল জ্ঞান নিজৰ টোকাতে ভৰাই দিয়ে।

আজিকালি পাঠ্য-পুস্তকৰ লগত 'নোটচ্' বা টোকা দিয়া হয়। যদি কিতাপখন ইংৰাজী হয়, তেতিয়াহলে তাৰ টোকাও ইংৰাজী। এইদৰে আনৰ ভাষাৰদ্বাৰা পঢ়াৰ কৃত্ৰিম পদ্ধতি থকাৰ কাৰণে ছাত্ৰ-ছাত্ৰীয়ে 'নোটচ্' মুখস্থ কৰে আৰু এই মুখস্থ কৰা 'নোটচ' লিখি পৰীক্ষাত 'পাছ' কৰে। এই পৰিস্থিতিৰ কাৰণে 'নোটচ' দিয়াৰ পদ্ধতিত যথেষ্ট দুৰ্গম হৈছে। সুযোগ্য শিক্ষাবিদ সকলে সাধাৰণ কিতাপৰ 'নোটচ' দিয়া নিজৰ গৌৰৱৰ প্ৰতিকূল বুলি ভাবে আৰু কেতিয়াবা কেতিয়াবা এনেকুৱা 'নোটচ' বোৰ শিক্ষাৰ পাত্ৰও হয়।

কিন্তু যদি অনুবন্ধৰ দৃষ্টিত টোকা লিখা হয় আৰু উপযুক্ত ঠাইত লাগতিয়াল জ্ঞান দিবলৈ চেষ্টা কৰা হয়, তেতিয়াহলে এই পদ্ধতি প্ৰত্যেক ক্ষেত্ৰত লাভজনক হ'ব।

মোৰ কেইজনমান অধ্যাপক বন্ধুৰে মোৰ কেইজনমান কিতাপ তেওঁলোকৰ টোকাৰদ্বাৰা বিভূষিত কৰিছে। এই ক্ষেত্ৰত ময়ো তেওঁলোকক সহযোগ কৰিছোঁ। য'ত বিদ্যার্থী আৰু অধ্যাপকসকলৰ কাৰণে ডাঙৰ পুস্তকালয়ৰ সুবিধা নাই, তাত এই টোকাৰদ্বাৰা কিতাপ পঢ়া সহজ হ'ব। কিতাপত নিজৰ ভাষাত টোকা দিলে অনুবন্ধৰ কাম বেচু সহজ হৈ পৰে। সেইকাৰণে শিক্ষাকলাৰ প্ৰবীন অধ্যাপকসকলৰদ্বাৰা লিখিত টোকাক মই 'অনুবন্ধ'ৰ নিচিনা বুলি ধৰিছোঁ। মই আশা কৰোঁ যে যদি কোনো অধ্যাপকে এই কিতাপ পঢ়োৱাৰ সুযোগ পায়, তেতিয়াহলে তেওঁ যেন এই টোকাবোৰক অনুবন্ধৰদৰে ব্যৱহাৰ কৰে। অধ্যাপকৰ সহায় নোলোৱাকৈ যি সকল পাঠকে টোকাৰ সৈতে এই কিতাপ পঢ়িব, তেওঁলোকে এই টোকাৰ যোগেদি অনুবন্ধৰ কথা বুজিব পাৰিব।

(কা: কা:)

মুখপৃষ্ঠৰ শ্লোক

বিশ্বস্য মাতৰঃ—‘এইদৰে যিমানবোৰ নৈৰ নাম মোৰ মনত পৰিছে সেই সকলোবোৰৰ নাম মই শুনাৱোঁ। এই সকলোবোৰেই বিশ্ব-মাতা, সকলোৰেই শক্তিশালী আৰু মহান ফলদাত্ৰী।’

ধৃতবাস্তৱ প্ৰশ্নৰ উত্তৰত যেতিয়া সজ্জয়ে ভাৰতবৰ্ষৰ বৰ্ণনা কৰিছিল, তেতিয়া ভাৰতৰ নৈবোৰৰ নাম শুনাৱাৰ পাছত উপসংহাৰত তেওঁ সেই বাণী কৈছিল। মহাভাৰতৰ ভীষ্ম-পৰ্বৰ নবম অধ্যায়ৰ ৩৭, ৩৮ তম শ্লোকৰ আগত দুটা দুটা শাৰী লৈ এই শ্লোক ৰচা হৈছে।

যথাম্ৰতি—ইয়াৰ ভাৱাৰ্থ এয়েই যে ভাৰতত অলেখ নৈ আছে; কিন্তু যিমানবোৰৰ কথা মোৰ মনত পৰিল, যিমানবোৰৰ নামহে মই

জ্ঞানলো। ৩৭ ভয় শ্লোকৰ শেষৰ দুই শাৰীত এইটো স্পষ্টভাৱে কোৱা হৈছে :

তথা নদুস্তপ্ৰকাশাঃ শতশোইথ সহস্ৰশঃ ।

এইদৰে যিবোৰ অজ্ঞাত হৈ আছে, এনেকুৱা শত সহস্ৰ নৈ আছে ।

[ইয়াত সজয়ৰ (আৰু লেখকৰো ?) নিজৰ দেশৰ প্ৰতি ভক্তিতাব দেখা গৈছে । ‘সুজলা সুফলা’ মাতৃৰ বিপুলতাক যেন কোনেও তুচ্ছ বুলি নাভাৱে । ইয়াত জানো এনেকুৱা অতিস্নেহবপৰা জন্ম হোৱা পাপ-শঙ্কাৰ স্থান হব ?]

জীৱনলীলা

ডলোঃ সাৱৰ্ণ্যমঃ—ড আৰু ল সমান বৰ্ণ । ‘ডলোৰভেদঃ’ বুলিও কয় ।

লিম্পতীৰঃ আন্ধাৰে যেন সৰ্বশৰীৰক লিপি ক’লা কৰি পেলাইছে আৰু যেন আকাশবপৰা কাজলৰ বৰষুণ পৰিছে ।

দেশৰ অভিপ্ৰায় : অপভ্ৰংশ ভাষাৰ তলৰ পদ্যৰ লগত তুলনা কৰক ।

সৰিহিং ন সৰেহিং ন সৰৱৰেহিং নহি উজ্জাগৰণেং হিং ।

দেশ বৰল্লা হোস্তি ৰচ নিৱসন্তেহিং সুজগেহিং ॥

[হে মুৰ্খ, চা, দেশ নৈবে ৰমণীয় নহয়, সৰোবৰেবে নহয়, পুখুৰীৰেও নহয়, উদ্যান বনেৰেও নহয় বৰং তাত বাস কৰা সাধুগুৰুৰ দ্বাৰাইহে ৰমণীয় হয় ।]

সৰিতা সংস্কৃতি

ক্ষেমেস্ত : এযাৰ শতিকাৰ এজন কাশ্মীৰী পণ্ডিত কবি । এওঁ চল্লিছ খনতকৈয়ো বেছি গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছে বুলি কোৱা হয় । ইয়াৰ ভিতৰত ‘ভাৰত মঞ্জৰী’, ‘বৃহৎ কথা মঞ্জৰী’, ‘নৃপাবলী’, ‘সুৱত্তিলক’, ‘ঔচিত্য-বিচাৰ-চৰ্চ্চা’, ‘কবি-কণ্ঠাভৰণ’ আদি গ্ৰন্থই প্ৰধান ।

মীনল দেবী : কৰ্ণাটকৰ চম্পাৱতী নগৰৰ ৰাজকুমাৰী, কৰ্ণদেৱ সোলংকীৰ ভাৰ্যা, সিদ্ধৰাজ জয়সিংহৰ মাতা । খোলকাৰ বিখ্যাত ‘মলাৰ’ পুখুৰী আৰু বিৰমগামৰ ‘মুনসৰ’ পুখুৰী এৰেঁই সজাইছিল ।

শোমনাথ দৰ্শনৰ কাৰণে গলে প্ৰত্যেক ৰাত্ৰীয়ে যি কৰ দিবলগীয়া হৈছিল, এওঁ সেই কৰ লোৱা বন্ধ কৰাই দিছিল। এওঁ বৰ প্ৰজাবৎসল ৰাণী আছিল।

উৰ্বশী : 'উৰ্' দেশৰ উৰ্বশী।

নদী মুখে নৈব সমুদ্ৰমাৰিশেত্

কূল মৰ্যাদা : কূল=পাৰ। পাৰৰ সম্মান। 'কূল মৰ্যাদা' শব্দৰ পৰা এই শব্দ ৰচা হৈছে।

নামৰূপ ত্যাগ কৰি যায় : ভালত দিয়া মুণ্ডকোপনিষদৰ বচন মনত পেলাওক :

যথা নন্তঃ সৃন্দমানাঃ সমুদ্ৰে

অন্তঃ গচ্ছন্তি নামৰূপে বিহায়।

(যিদৰে বৈ যোৱা নৈবোৰ নিজৰ নাম ত্যাগ কৰি সাগৰত বিলীন হৈ যায়।)

উপস্থান

উপস্থান : বন্দনা, পূজা, উপাসনা। যেনে-সূৰ্য বা সন্ধ্যাৰ উপস্থান।

আমাৰ পূৰ্বপুৰুষ সকলৰ নদী ভক্তি : লেখক যে সব্বতী পুত্ৰ সাৰস্বত—ইয়াত সেইটো কথা মনত নপৰাকৈ নাথাকে।

ভক্তিৰ এই উল্কাৰ শ্ৰৱণ কৰি : ভক্তি শ্ৰৱণ কৰি বা শ্ৰৱণ ভক্তি কৰি। উল্কাৰ=বচন। (প্ৰেম আৰু সন্মানৰে স্তনাও ভক্তিৰ এক পুণ্যপ্ৰদ অঙ্গ।)

সংস্কৃতি পৰিপুষ্ট : নৈবোৰৰ পাৰতে সংসাৰৰ বহুত সংস্কৃতিৰ বিকাশ হৈছে। উদাহৰণস্বৰূপে, নীলনদীৰ পাৰত ইজিপ্ত (মিচৰ)ৰ সংস্কৃতি বিকশিত হৈছে। ৰাভ্ৰিয়া (ইৰাক)ৰ সংস্কৃতি যুক্তিটলি আৰু টেগ্ৰিচৰ পাৰত : চীনৰ সংস্কৃতি মাংচেকাং তথা ছোআংছোৰ পাৰত, মধ্য এচিয়াৰ সংস্কৃতি অমু আৰু সব নদীৰ পাৰত, ভাৰতৰ সংস্কৃতি

পাঁকসিদ্ধ, গজা-যমুনা, ভাস্কী-নৰ্দদা আৰু কৃষ্ণা-গোদাবৰীৰ পাৰত বিকশিত হৈছে।

ভগৱান সূৰ্য নাৰায়ণৰ প্ৰেমৰ কথা : ভাস্কী তপতীক সূৰ্য কল্পা বুলি কোৱা হয়। তেওঁ লম্বৰণ বজাব পত্নী আৰু কুকৰ মাক আছিল। গুজৰাটী কবি প্ৰেমানন্দৰ নামত বিখ্যাত 'তপত্যাখান'ত এওঁৰ কথা আছে।

ইতিহাসৰ উষাকাল : সাধাৰণতে উষা কাল শব্দ প্ৰয়োগ কৰা হয়। কিন্তু ইয়াত জানি শুনিয়েই 'উষাকাল' শব্দ প্ৰয়োগ কৰা হৈছে। স্থানীয় ইতিহাসত কোৱা হৈছে যে বাণাসুৰ আৰু উষা ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ উত্তৰ পাৰত অৱস্থিত তেজপুৰৰ ওচৰত আছিল। ভাগৱতৰ দশম স্কন্ধ ৬২-৬৩ অধ্যায়ত উষা-অনিকঙ্কৰ কথা আছে। বলিৰ পুত্ৰ বাণাসুৰৰ কন্যা উষাৰ এবাৰ সপোনত কোনো এজন সুন্দৰ যুৱকৰ লগত মিলন হ'ল। সপোন ভগাব পাছত তেওঁ যুৱকৰ বিবহত ব্যাকুল হৈ পৰিল। তেওঁৰ সখী চিত্ৰলেখাই এই প্ৰলাপ শুনিলে। সখীয়েকে সাধাৰ পাছত উষাই তেওঁক সপোনৰ কথা কলে আৰু লগতে ইয়াকো কলে যে এইজন যুৱকক নাপালে তেওঁ জীয়াই নাথাকে। চিত্ৰলেখাই এখন এখনকৈ বহুত ছবি আঁকি তেওঁক দেখুৱালে। শেহত শ্ৰীকৃষ্ণৰ নাতি অনিকঙ্কৰ ছবিখন দেখি উষাই কলে—“মই সপোনত দেখা কুমাৰ এই জনেই।” ইয়াৰ পাছত যোগ-বলত চিত্ৰলেখা দ্বাৰকাঁলৈ গল। তাৰপৰা শুই থকা অনিকঙ্কৰ পালেজৰে সৈতে তুলি আনিলে। উষা-অনিকঙ্কৰ গন্ধৰ্ব-বিবাহ হ'ল আৰু একেলগে চাৰিমাহ কটালে। যেতিয়া উষাৰ বাপেকে উষাৰ মন্দিৰত কোনো পুৰুষ আছে বুলি গম পালে, তেতিয়া তেওঁ খঙত অনিকঙ্কক আক্ৰমণ কৰিলে। দুয়োৰো মাজত যুদ্ধ হ'ল। এই যুদ্ধত বাণাসুৰে অনিকঙ্কক নাগপাশেৰে বান্ধি বন্দী কৰিলে।

ইফালে দ্বাৰকাত অনিকঙ্কৰ বিচাৰ-খোচাৰ আৰম্ভ হ'ল। নাবদে আহি বাতৰি দিলে যে অনিকঙ্কক বাণাসুৰে শোণিতপুৰ (বৰ্তমান তেজপুৰ) ত বন্দী কৰি থৈছে। এই কথা শুনি শ্ৰীকৃষ্ণৰ বৰ খং

উঠিল। তেওঁ শোণিতপূৰ আক্ৰমণ কৰিলে। শেহত বাণবজাক হকৰাই
উঠা-অনিকল্পক লগত লৈ বৰ ধুমধামে দ্বাৰকালৈ উলটি গল।

সম্ভৱ সমুখানব সিদ্ধান্ত : একেলগে গোটেখাই উল্লিতি কৰাব সিদ্ধান্ত
Joint stock-ৰ সিদ্ধান্ত। স্মৃতিত এই শব্দ পোৱা যায়।

সাগৰৰ সৈতে মিলিবলৈ যাওঁতে... অৱকল্প হৈ পৰা : দক্ষিণ গুজৰাটৰ
বলগাড়ৰ ওচৰৰ বাঁকী নৈয়ে নিজৰ নামৰ দৰেই বেঁকা-বেঁকা হৈ সাগৰৰ
ওচৰলৈ পোনাই আহে আৰু এইদৰে বেঁকা হৈ পৰে যে দুই তিনি
মাইল উত্তৰ দিশৰফালে বৈ গৈ ঔৰঙ্গাব লগত মিহলি হৈ সাগৰত
মিলি যায়।

কপ দিব লাগিব : যিদৰে বাসনা পীড়িত ভুত-প্ৰেতবোৰক মন্ত্ৰৰ দ্বাৰা
গতি দিয়া হয়, সেইদৰে—।

১। সখী মাৰ্কণ্ডী

মাৰ্কণ্ডী : বেলগাঁৱৰপৰা ন মাইল আঁতৰত লেখকৰ গাঁও বেলন্তদীৰ
ওচৰত বৈ থকা এখন সৰু নৈ।

বৈজ্ঞান্য : (সং : বৈজ্ঞান্য) বেলগাঁৱৰ এটা পাহাৰ। বৈজ্ঞান্য সকলৰ
মতে এই পাহাৰত মূল্যবান বনস্পতি অৰ্থাৎ গছ গছনি আছে।

আমাৰ অঞ্চলৰ : কৰ্ণাটকৰ বেলগাঁও অঞ্চলৰ।

মাৰ্কণ্ডেয় : মৃকণ্ড মুনীৰ পুত্ৰ, মাৰ্কণ্ড।

সাধু স্তম্ভৰ : মধ্যকালৰ এজন কবিৰদ্বাৰা ৰচিত মাৰ্কণ্ডেয় উপাখ্যানত
এই শাৰীবোৰ পোৱা গৈছে। মাৰাঠী তিব্বতাসকলে ইয়াক মুখস্থ
কৰি থয়।

মৃত্যুঞ্জয় : মহাদেৱৰ নাম। ই অলুক্ সমাস। ইয়াত বিভক্তি লোপ
হোৱা নাই।

তুলনা কৰক : ধনঞ্জয়, সমিতিঞ্জয়, গণঞ্জয় (dictator)।

তেওঁৰ আয়ুধাৰা : এনেয়ে কথাত কোৱা হয় যে তেওঁ সাত বা
চোধ্য কল্পৰ আয়ুস পাইছিল। তাৰোপৰি যেতিয়া কাকো দীৰ্ঘজীৱী

বোৱাৰ আশীৰ্বাদ দিয়া হয়, তেতিয়া 'মাক্তাৰ্জুৰ' বুলি কোৱা হয়। কিন্তু এই প্ৰবন্ধত ইয়াৰ অৰ্থ হৈছে নদীকণী আয়ুধাৰ। ই লেখকৰ কল্পনা।

ব্ৰাহ্ম দ্বিতীয়া : কাতিৰ শুক্ল দ্বিতীয়া। এই তিথিত যমুনাই তেওঁৰ ভায়েক যমক নিজৰ ঘৰলৈ মাতি নি তেওঁৰ পূজা কৰিছিল আৰু তেওঁক ভোজন কৰাইছিল। সেইকাৰণে এই দিনটোক 'যম-দ্বিতীয়া' বুলিও কয়। এই দিনত ভনীয়েক ককায়েকক পূজা কৰে আৰু ভাত খোৱাৰ সময়ত ভলত দিয়া মজ্জা কাঁকি কৈ তেওঁক আচমন কৰোৱায়।

ব্ৰাহ্মসুৰাশ্ৰমজাতাহং ভুংক্ষ্যন্তমিদং শুভম্।

শ্ৰীতয়ে যমবাক্যস্য যমুনায় বিশেষতঃ।

(হে ককাইদেউ, মই আপোনাৰ ভনীয়েক। আপুনি এই সুস্বাদু ভোজন গ্ৰহণ কৰক। যাতে যমবাক আৰু বিশেষকৈ তেওঁৰ ভনীয়েক যমুনা প্ৰসন্ন হয়) যদি ভনীয়েক নহৈ ৰায়েক হয়, তেতিয়াহলে "ব্ৰাহ্মসুৰাশ্ৰমজাতাহম" বুলি কয়।

যুগ নক্ষত্ৰ :—ব্ৰাহ্ম দ্বিতীয়া জাবকালত হয়। সেইদিনা গোটেই ৰাতি আকাশত যুগ নক্ষত্ৰ থাকে। "যুগনেত্ৰা ৰাজয়ঃ।"

লাবণ্য : (সংলবণ+য়) মধুৰ, উজল, যৌৱনৰ দীপ্তি। তাৰ লক্ষণ :—

মুক্তাফলেষু ছায়ায়াস্তবলঙ্ঘমিৰাস্তব।

প্ৰতিভাতি যদঙ্গেষু তল্লাৱন্তমিহোচ্যতে।

৩। কৃষ্ণাব সংস্কাৰ

শাতাৰা : কৃষ্ণাব পাৰ্বত অৱস্থিত নগৰ। লেখকৰ জন্মস্থান। ই শাহ আদি মহাৰাষ্ট্ৰৰ ৰজাসকলৰ ৰাজধানী আছিল।

শ্ৰীশাহ মহাবাজ : শিৱাজীৰ নাতি, সম্ভোজীৰ পুতেক। আগতে তেওঁৰ নাম শিৱাজী আছিল। কিন্তু পাছত ঔৰঙ্গজেবে তেওঁৰ নাম শাহ দৈছিল। সৰুতে তেওঁ দিল্লীৰ দৰবাৰত বন্দী হৈ থাকিবলগীয়া হৈছিল। সেই সময়ত তেওঁ ভোগ-বিলাসত মজ্জি থকা কাৰণে নিজৰ ৰাজ্যৰ তাৰ প্ৰধান পেশৱা (মন্ত্ৰী)-ৰ হাতত সঁপি দি তেওঁ পাৰ্শ্বাবাস আছিল।

আমি : লেখক আৰু ভেঁওৰ ভায়েক ।

বাসুদেব : ম'ৰা পাতীৰ টুলী পিন্ধি ভজন গাই ভিক্ষা মাগি কুৰা ভিক্ষাবী
সম্প্রদায়ৰ মানুহ ।

ধেমালি : সাতাবাৰ এখন সৰু নৈ ।

'নৰনোৰাচী বাজী' : কুম্ভাৰ পাবত কুম্ভাৰাডৰ ওচৰত । ই দস্তাবেজৰ
তীৰ্থস্থান ।

'মি দুই এবাৰ' ইচ্ছা কৰিব : বিখ্যাত কবি গুৰু নানকৰ সময়ত এক
জনশ্রুতি প্রচলিত আছে যে ভেঁও এবাৰ স্বৰ্গলৈ গৈছিল, কিন্তু তাতে ভেঁও
মনমাৰি আছিল । ভেঁওৰ এনে অৱস্থা দেখি ভগৱানে ইয়াৰ কাৰণ
সুধিলে । তেতিয়া ভেঁও উত্তৰ দিলে যে—'স্বৰ্গত সকলোৱেই আছে,
কিন্তু গোমধান বা সবিয়ত শাক নাই । এইবোৰ বস্তু খাবৰ কাৰণে
এতিয়া মোৰ আকৌ পৃথিৱীলৈ উলটি যাবৰ হে মন গৈছে । মানুহে
নিজৰ কল্লাৰাখাৰ এনেকুৱা সাধুৰ কপ দিব পাৰে ।

সাজলী : কুম্ভাৰ পাবত অৱস্থিত এখন নগৰ । স্বাধীনতাৰ আগৰ
এখন ৰাজ্য ।

একশ্রুতি : এইটো বৈদিক শব্দ । ইয়াৰ অৰ্থ হৈছে 'ম'ত বিবিধতা
নাথাকে ।' বেদত তিনি বকয়ৰ উচ্চাৰণ আছে । উদাত্ত, অনুদাত্ত
আৰু ৰবিত । ইয়াৰ ভিতৰত যি কোনো, এটাক লৈ একেৰকমে উচ্চাৰণ
কৰাক একশ্রুতি উচ্চাৰণ বোলে । ইংৰাজীত ইয়াক 'মোনোটোনচ্'
বোলে ।

শ্রীমৰ্ঘ : স্বামী ৰামদাস শ্রীশিৱাজী মহাৰাজৰ গুৰু । এওঁ ব্ৰহ্মচাৰী
আছিল । এওঁ বহুত মঠ স্থাপন কৰি তাৰ দ্বাৰা ধৰ্ম-প্ৰচাৰ কৰিছিল ।
এওঁ 'দাসবোধ', 'মনোবোধ' আদি বিখ্যাত গ্ৰন্থবোৰৰ ৰচয়িতা ।

বোৰপড়ে : সম্ভাজী, শিৱাজীৰ এজন সেনাপতি । ৰাজ্যৰামৰ সময়ত
ধনাজী আৰু সম্ভাজী বোৰপড়ে এই দুয়োজন সেনাপতিৰ মাজত বৰ
বেছি বিৰোধিতা আছিল । বোৰপড়ে সুৰাবৰা (১৭০৪-১৭১১)-য়ো
শাহৰ প্ৰধান সেনাপতিৰ ভিতৰত এজন । এওঁ নিজৰ পৰাক্ৰমৰ বলত
কৰ্ণাটক জয় কৰি গুণ্ডীত ৰাজধানী স্থাপন কৰিছিল । সেইকাৰণে এওঁক

‘ভট্টীকৰ বোৰণড়ে’ বুলিও কয়। জিচিনাপল্লীত চান্দুচাহাবৰ লগত পেশৱাৰ যি যুদ্ধ হৈছিল, তাত এওঁ পেশৱাক বিজেতাৰ আনন্দ বহুৱালে। সেইকাৰণে শাহৰে এওঁক কৰ্ণাটকৰ ‘সৰদেশমুখী’ আৰু জিচিনাপল্লীত দুৰ্গৰ ‘প্ৰধান সেনাপতি’ পাতিলে। শেহত হায়দৰে এওঁক বন্দী কৰি কপৰ হাতকড়ী লগাই কপাল চুৰ্গত ধলে। তাতে তেওঁৰ মৃত্যু হ’ল।

পটবৰ্ধন : পৰশুৰাম ভাউ (১৭৩২-১৭৩২) মাধৱৰাও পেশৱাৰ সময়ৰ ডাঙৰ সেনাপতি। বৰ পৰাক্ৰমী আৰু বোদ্ধা আছিল। হায়দৰৰ লগত যি যুদ্ধ হৈছিল তাত এটাৰ পাছত এটাকৈ এওঁৰ তিনিটা ঘোঁৰা মৰি গ’ল ; কিন্তু তথাপি তেওঁ হতাশ ন’হল। ১৭৮১ চনত এওঁ ইংৰাজ সেনাপতি গোডাৰ্ডক পৰাজিত কৰিলে। ১৭৯৬ চনত নানাকৰণবীহৰ লগত এওঁৰ অলপ মনান্তৰ হ’ল। সেইকাৰণে কৰণবীহে এওঁক বন্দী কৰি পেলালে। ১৭৯৮ চনত এওঁক মুক্তি দিলে। কিন্তু আকৌ তৎক্ষণাত এওঁ পটনকুড়ীৰ যুদ্ধত যোগ দিলে, আৰু তাতেই যুঁজি যুঁজি মৃত্যু বৰণ কৰিলে।

নানাকৰণবীহ : (১৭৪২-১৮০০) মাৰাঠা শাসনৰ শেষ সময়ৰ এজন বিচক্ষণ ৰাজনীতিজ্ঞ।

ৰামশাস্ত্ৰী প্ৰভুনে : (১৭২০-১৭৮২) পেশৱাৰ যুগৰ এজন বিখ্যাত শ্ৰায় শাস্ত্ৰী। বিহু বহুৰ বয়সলৈকে এওঁ নিৰক্ষৰ আছিল। যিজন শাহুৰ ঘৰত এওঁ চাকৰি কৰিছিল, তেওঁ এওঁক মৰ্মভেদী কথা কলে। এই কাৰণেই এওঁ পঢ়িবলৈ কানীলৈ গুচি গ’ল আৰু শেহত বৰ ডাঙৰ ধৰ্মশাস্ত্ৰী হৈ পৰিল। ১৭৫১ চনত এওঁ পেশৱাৰ দৰবাৰৰ আমন্ত্ৰণ গ্ৰহণ কৰিলে আৰু ১৭৫২ চনত মুখ্য ন্যায়াধীশ হ’ল। এওঁ অত্যন্ত নিঃস্পৃহ আছিল। ডাঙৰ মাধৱৰাও এওঁৰ পৰামৰ্শমতে চলিছিল। নানাকৰণবীহৰ হত্যাকাৰী বাঘোৰাক এওঁ প্ৰায়শ্চিত্ত কৰিবৰ কাৰণে বাধ্য কৰাইছিল।

দেহ : ইন্দ্ৰামণী নৈৰ পাৰত অৱস্থিত এখন গাঁও। এই গাঁওখন পুণৰ ওচৰত। মহাৰাষ্ট্ৰৰ সৰু ভুকাৰামৰ গাঁও হোৱা কাৰণে ইয়াক বৰ পবিত্ৰ বুলি ধৰা হয়।

আলম্বী : ইম্ৰায়েনী নৈব পাৰব এখন গাঁও। পুণ্যৰ পৰা বৰ বেছি আঁতৰত নহয়। ইয়াত খ্ৰীষ্টানৈখৰে জীৱিত অৱস্থাত সহাবিগ্ৰহ হৈছিল। বেহ-আলম্বীৰ—নৈ ইম্ৰায়েনী ভীমা নৈৰ লগত মিলিছে। এই ভীমা নৈ পটৰপুৰৰ ওচৰত গৈ বোকা হৈছে। সেইকাৰণে তাত ইয়াক চন্দ্ৰভাগা বুলিও কয়। ইয়াৰ পাছত ই ডাঙৰ হৈ কৃষ্ণাৰ লগত মিলে।

ভুজভদ্ৰা : ভুজা আৰু ভদ্ৰা, এই দুয়োখন নৈ গোটে খাই ভুজভদ্ৰা হয়। 'মুজা-মুঠাৰ সজম' চাওক। ভুজভদ্ৰাৰ পাৰত হম্পীৰ ওচৰত কৰ্ণাটক সাম্ৰাজ্যৰ ৰাজধানী বিজয় নগৰ বহুৱা হৈছিল।

ভেলঙ্গনা : ত্ৰিলিঙ্গৰ প্ৰদেশ। যাৰ পেটত কৃষ্ণাৰ একটোপাল পানীও পৰিছে, তেওঁ কেতিয়াও মহাবাহুদীয়তা পাহৰিব নোৱাৰিব। কৃষ্ণাত প্ৰাদেশিকতাৰ ঠাই নাই। এই দুয়োৰাৰ কথাৰ ভিতৰত কিবা বিৰোধ আছে নেকি? লেখকৰ মতে মহাবাহুদীৰ সঙ্গুগৰোৰৰ প্ৰতি তেওঁৰ নিজৰ মনত ভক্তিভাৱ থকা স্বাভাৱিক। কিন্তু এই তিনিখন প্ৰদেশৰ প্ৰতি আত্মীয়তা জাগ্ৰত হোৱাৰ পাছত মনলৈ সংকীৰ্ত্তা আহিব নোৱাৰে।

জীৱনৰ লীলা : জীৱন মানে 'পানী' আৰু জীৱন মানে 'জীৱন'। ইয়াত তাক দুয়োটা অৰ্থতে প্ৰয়োগ কৰা হৈছে।

অনন্তবুৱা মৰচেকৰ : কাকাচাহেবৰ প্ৰিয় বন্ধু, যাৰ পবিত্ৰ স্মৃতিত কাকাচাহেবে তেওঁৰ "হিমালয়ৰ যাত্ৰা"* নামৰ কিতাপখন অপৰ্ণ কৰিছে।

শ্ৰীসমৰ্প ৰামদাস ৰামী তথা তেওঁৰ শিগ্ৰুসকলে যিবোৰ মঠ স্থাপন কৰিলে, 'মৰচে মঠ' তাৰ ভিতৰৰে এটা। এই মঠৰ গৃহস্থাপ্ৰমী মঠ পতিসকলৰ বংশত অনন্ত বুৱাৰ জন্ম হৈছিল। এওঁৰ পিতাক পুৰাণৰ কথাবাচক তথা কীৰ্ত্তনকাৰ আছিল। প্ৰথমতে অনন্ত বুৱা মাৰাঠী ট্ৰেইনিং কলেজৰ শিক্ষক আছিল। তাৰ পাছত তেওঁ কাকা চাহেবতকৈ আগতে বৰোদাৰ 'গজ নাথ বিদ্যালয়'ত সোমাল। এই বিদ্যালয়ৰ কাৰণে চান্দা তোলা কামত এওঁ বৰোদা ৰাজ্যৰ চাৰিওফালে ঘূৰি ফুৰিছিল। তেওঁ নিজৰ মাহেকীয়া খবচ দহ টকাতকৈ বেছি নহয় বৰং কম কৰিছিল। এই প্ৰতিষ্ঠানৰ নিয়ম অঙ্গুলি

* "হিমালয় যাত্ৰা" খন মন জীৱন প্ৰকাশন দ্বাৰাৰে হিন্দীত প্ৰকাশ কৰিছে। দাম ২.০০

ভেঁওঁ বাহেঁকীয়া খবচৰ বাহিৰে কেপ খবচৰ কাষে পাঁচ টকা লবলগীয়া হৈছিল। ভেঁওঁ এই পাঁচ টকা বিজ্ঞানীৰ কলৰ কাষে খবচ কৰিছিল আৰু মহলে কেতিয়াবা বেতিয়া হিচাপ ভুল হৈ যায়, ভেতিয়া তাত দি বিছিল। শুভবাটৰ প্ৰসিদ্ধ বচনান্বক কাৰ্য্যকৰ্তা শ্ৰী বৰিশঙ্কৰ মহাবাজৰ লগত এওঁৰ ভুলনা কৰিব পাৰি। এওঁৰ এই পৱিত্ৰ জীৱন দেখি কিছুমান মানুহে এওঁৰ পৰা ‘কল্প’ (ভুলনীৰ মালা) খুজিছিল। কিন্তু ভেঁওঁ কেতিয়াও কাকো ‘কল্প’ দিয়া নাছিল। ভেঁওঁ এই বিষয়ে কেৱল ইয়াকে কৈছিল যে “মোৰ সেইটো যোগ্যতা নাই।”

ককাইদেউ : এওঁ লেখকতকৈ আগবৰণা বাস্তৱ শিক্ষাৰ কাম কৰি আছিল আৰু লেখকৰ দৃষ্টিত এওঁ অধিক ভাগী।

গঙ্গোত্ৰী : হিমালয়ৰ এখন তীৰ্থস্থান। ইয়াৰ পৰাই গঙ্গা নৈ ওলাইছে। আচলতে ‘গো মুখ’ৰ পৰা উদগম হৈছে। ‘গোমুখ’ গঙ্গোত্ৰীৰ পৰা প্ৰায় ২৪ মাইল আঁতৰত।

অমৰনাথ : এই তীৰ্থস্থান কাশ্মীৰত। ইয়াৰ এটা গুহাত বৰফৰ শিৰলিঙ্গ পোৱা হৈছে।

অমৰ হৈ গ’ল : বৰ্গগামী হ’ল।

বাঈ : কৃষ্ণাৰ পাৰত অৱস্থিত পৱিত্ৰ তীৰ্থস্থান। ইয়াত সংস্কৃত বিজ্ঞাৰ পৰম্পৰাক উপযুক্ত ভাবে সুবক্ষিত কৰি ৰখা হৈছে।

বাঈৰ...গঙ্গাৰ : বাঈৰ মানুহে ভক্তিভাৱে কৃষ্ণাক গঙ্গা বুলি কয়।

শিবদ্বান : বৰ্ষাঋতুত বাঈৰ কিছুমান মন্দিৰৰ কলচীও পানীত ডুবি যায়।

স্বৰাজ্য ঋষি : স্বৰাজ্যৰ কাষে তপস্যা কৰোঁতা, স্বৰাজ্যৰ ‘মন্ত্ৰ’ দিওঁতা “স্বৰাজ্য মোৰ জন্মগত অধিকাৰ”—লোকমাত্ৰৰ এই বানী বিখ্যাত।

পট বৰ্ধন : পট—কাপোৰ, বৰ্ধন—বঢ়োৱা। জ্যোপদীৰ বস্ত্ৰ হৰণৰ কথা মনত পেলাওক।

সিমান থিনি ইতৰো : বিছ লাখ ইতৰৰ প্ৰচাৰ কৰা হৈছিল।

বেজবাড়া : অন্ধপ্ৰদেশৰ এখন প্ৰধান নগৰ। ইয়ে কৃষ্ণাৰ পাৰত।

শ্ৰী বৰদাস চাহাব : (১৮৫৪—১৯৩৬) চিৰনবীন, দেশভক্ত আছিল এই

অবদান তৈয়বজী। কংগ্রেস মহাসভায় ফুজীর অধিবেশনস্থ সভাপতি জীবনকজিন তৈয়বজীৰ ভতিজাক। পাহত তেওঁৰে কোঁৱাৱেক। পূৰ্ব জীৱনত এওঁ ববোদ। ৰাজ্যৰ ভাঙৰ আদালতৰ ক্ৰাৱাৰীৰ আছিল।

জীৱনৰ অন্তিম সময়ত এওঁৰ ওপৰত গাছীজীৰ প্ৰভাৱ পৰিল। সেই সময়ত গুজৰাটৰ সাৰ্বজনিক জীৱনত এওঁ মহত্বপূৰ্ণ অংশ গ্ৰহণ কৰিছিল। পাণ্ডাৱৰ হত্যাৰ কাণ্ডৰ অনুসন্ধানত, অসহযোগ আন্দোলনত, তিলক-মৰাঠ পুৰ্জি গোটোৱাত, চৰকাৰী ভৱন তথা বিদেশী কাপোৰৰ দোকানত পহৰা দিয়াত, খাদী বেচাত, হিন্দু-মছলমানৰ একতাব কাৰণে বন্ধ কৰাত, বানপানীৰ বিপদ নিবাৰণ কৰাত, বাৰডোলাৰ আন্দোলন তথা নিমখ সত্যাগ্ৰহৰ সময়ত, ধৰাসনাৰ খনিত হোৱা সত্যাগ্ৰহত নেতৃত্ব কৰা আদি বিভিন্ন ধৰণৰ কামত এওঁৰ দেশ সেৱাৰ উদাহৰণ পোৱা যায়।

জীপুনডাক বেকৰ : সেই সময়ৰ বন্ধে ৰাষ্ট্ৰীয় মহাবিদ্যালয়ৰ আচাৰ্য। এওঁ বেৰিষ্টাৰ আছিল। শেহত বাৰাণসী হিন্দু বিশ্ববিদ্যালয়ৰ ইতিহাসৰ প্ৰধান অধ্যাপকৰূপে তথা নাগপুৰ বিশ্ববিদ্যালয়ৰ ৰাজনীতি বিভাগৰ প্ৰধান অধ্যাপকৰূপে কাম কৰিছিল।

গিদৱানীজী : প্ৰথমতে গুজৰাট বিদ্যাপীঠৰ কুলনায়ক (ভাইচ্ চেঞ্চেলাৰ) আৰু গুজৰাট মহাবিদ্যালয়ৰ প্ৰথম আচাৰ্য। এওঁৰ সম্পূৰ্ণ নাম হৈছে : অসুদমল টেকচন্দ গিদৱানী। গুজৰাটলৈ অহাৰ আগতে এওঁ দিল্লীৰ বামৰণ কলেজৰ অধ্যাপক আছিল।

কৃষ্ণাধিকা : কৃষ্ণা-মাতা।

ৰামশাস্ত্ৰী : ৰামশাস্ত্ৰী প্ৰভুনে ৰাষ্ট্ৰীয় ওচৰৰ কৃষ্ণাৰ পাবত আছিল এইকাৰণে—।

নানাকৰণবীৰ : ৰাষ্ট্ৰীয় ওচৰত মেনৱলীত বাস কৰিছিল।

ৰাষ্ট্ৰীয় হিন্দী : প্ৰাক্তীৱ হিন্দীহে বিগুহ হিন্দী। বহুত ভাৱাৰ প্ৰভাৱৰ বাৰা হোৱা হিন্দীৰ নামেই ৰাষ্ট্ৰীয় হিন্দী।।

৩। মুন্সী-মুঠাব সঙ্গম

অপবাদ নাথাকিলেও.....নাথাকে : Exception proves the rule.
'উৎসর্গা: নাপবাদা:'.
মিচিচিপী-মিচোৰী : ই ৫৪৩১ মাইল দীঘল। য'ত এই হুমোখন নৈ
মিলিছে তাৰ বিস্তাৰ ৫০০০ ফুট বহল।

দম্ব সমান : দুয়োটা পদ সমান হয়, ইয়াত এইটো কথাও জোৰ দিয়া
হৈছে।

সীতা হৰণৰ পৰা .. ইতিহাস : প্ৰবাদ আছে যে যেতিয়া বাৰণে
সীতাক বধত তুলি লৈ গ'ল, তেতিয়া সীতাৰ সাৰীৰ আঁচল হাল্পীৰ ওচৰত
এটা ডাঙৰ শিলত লাগি ধৰিছিল, সেই শিলৰ ওপৰত এতিয়াও তাৰ বেথা
দেখা যায়। বিজয়নগৰৰ সাম্ৰাজ্যৰ বেহা-বেপাৰো তুলুভদ্রাৰ পাৰতে
চলিছিল। ১৩৪৬ চনত এই সাম্ৰাজ্য স্থাপন কৰা হৈছিল। এই সাম্ৰাজ্য
কম্বাৰপৰা কন্ঠাকুমাৰীলৈকে বিস্তৰি আছিল। প্ৰায় ২৫৫ বছৰ কাল
মুছলমান আক্ৰমণ প্ৰতিৰোধ কৰি ১৫৬৫ চনত এই সাম্ৰাজ্যৰ অবসান
হ'ল। ইয়াৰ সম্পূৰ্ণ ইতিহাস 'এ ফৰগাটন এম্পায়াৰ' নামৰ ইংৰাজী
কিতাপ আৰু 'বিজয়নগৰ সাম্ৰাজ্যৰ ইতিহাস' নামৰ হিন্দী কিতাপত পোৱা
যায়।

খডক-বাসল : পুনাবপৰা সিংহগড়লৈ যাওঁতে বাটত এই ঠাই পোৱা
হয়। ইয়াত পুনাব জলাগাব (ওৰাটাব ওৰকস্) আছে। স্বাধীন ভাৰতৰ
'বাস্তৱিক বিজ্ঞান'ৰ কাৰণেও এই ঠাইকে মনোনীত কৰা হৈছে।

মুণ্ডী টেকৰী : সন্ন্যাসীৰ নিচিনা, যাৰ মূৰত এজোপাও গছ নাই।

চিন্তাশীল : যেতিয়া মানুহ চিন্তাত থাকে তেতিয়া বাবে বাবে তেওঁৰ
চকু মুদ খাই আৰু মেল খাই থাকে। তথাবোৰে এইদৰেই গোটেই বাতি
তিববিবাই থাকে। ইয়াৰ অৰ্থ পানীৰ জোকাবণিত হোৱা জলমলনিৰ
প্ৰতিবিম্ব।

বাক : ই কাটা শব্দ। মচজিহদ নামাক পঢ়াৰ আগতে 'নামাকৰ সময়
হ'ল, নামাক পঢ়িবৰ কাৰণে আহক' এই বুলি জোৰেৰে চিহ্নবাকৈ 'বাক'

বোলে। আৰম্ভী ভাষাত ইয়াকে 'আজান' বুলি কয়। এই বাত শব্দৰ সাধাৰণ অৰ্থ—'চিহ্ন'।

কাঠৰ সীকো : বোধকৰো আগতে এই সীকো কাঠৰ আছিল। ইয়াৰ ওচৰতে থৰি বেচা হৈছিল। আহমদাবাদৰ লোহান 'এলিচ ব্ৰিছ'কো কাঠৰ সীকো বুলি কয়।

ওফাৰেখৰ : ইয়াত এখন শ্মশান আছে। কাঠৰ দলঙৰ ওচৰতো আৰু এখন শ্মশান আছে।

কেপ্তেন মলেট : পেশৱা বংশক ধ্বংস কৰিবৰ কাৰণে বড়মুখ বচা এজন ইংৰাজ।

ভাণ্ডাৰকৰ : ভা: চাৰ বামকুক্ষ গোপাল ভাণ্ডাৰকৰ। সংস্কৃত বিদ্যা আৰু প্ৰাচ্য বিদ্যাৰ সংশোধক। প্ৰাৰ্থনা সমাজৰ এজন নেতা।

জজবাটৰ এজন লক্ষ্মীপুত্ৰ : কৰ্বে বিশ্ববিদ্যালয়ৰ লগত যাৰ নাম জড়িত হৈ আছে, সেই চাৰ বিটঠলদাস দামোদৰ দাস ঠাকৰসী।

নম্ৰনাম ধেম : নম্ৰ নাম। ঘৰটোতো দেখাত এটা ডাঙৰ ৰাজমহলৰ নিচিনা; কিন্তু ইয়াৰ নাম হৈছে 'পৰ্ণকুটী'। এই ঘৰতে গান্ধীজীয়ে দুবাৰ অনশন কৰিছিল।

যাৰৱদা জেইল : সৰু ডাঙৰ অসংখ্য দেশবাসী আৰু বিশেষকৈ গান্ধীজীৰ কাৰাবাসৰ কাৰণে আৰু তাত হোৱা হৰিজনৰ ভোট দানৰ প্ৰতিজ্ঞাৰ কাৰণে এই বন্দীশাল কেৱল আমাৰ দেশতে নহয়, গোটেই বিশ্বত প্ৰসিদ্ধ হৈ পৰিছে। গান্ধীজীয়ে ইয়াক 'যাৰৱদা-মন্দিৰ' বুলি কৈছিল।

প্ৰাকৃতিক চিকিৎসালয় : ১৯৪৪ চনত জেলৰ পৰা মুক্ত হোৱাৰ পাছত গান্ধীজীয়ে প্ৰাকৃতিক চিকিৎসাৰ প্ৰচাৰ কৰিছিল। সেই প্ৰসঙ্গতে তেওঁ কিছুদিন এই প্ৰাকৃতিক চিকিৎসালয়ত আছিল। উকলীকাঞ্চনতো তেওঁ এক নতুন নিসৰ্গোপচাৰ (প্ৰাকৃতিক) কেন্দ্ৰ খুলিছিল, সি এতিয়াও চলি আছে।

সিংহগঢ়ৰ নিবাস : লেখকৰ এবাৰ যন্দ্ৰা হৈছিল, তেতিয়া তেওঁ বহুত দিন সিংহগঢ়ত আছিল। ইয়াত সেই বিষয়ে উল্লেখ কৰা হৈছে।

৪। সাগৰ-সৰিতা, সঙ্গম

সৰোকে বন : লেখকৰ স্বৰণ যাত্ৰাত 'সৰোপাৰ্ক' নামৰ প্ৰকৰণ চাপক (এইখন কিভাপ নবজীৱন প্ৰকাশন মন্দিৰে ছিন্ধীত প্ৰকাশ কৰিছে। বেচ ৩'৫০ নঃ পঃ, ডাক খৰচ ১'১২ নঃ পঃ) ইয়াত কাকাচাহেবৰ ছবছৰ বয়সৰ পৰা ষষ্ঠৰ বছৰলৈকে জীৱন যাত্ৰাৰ বৰ্ণনা আছে।

কিন্তু নিজৰ মৰ্যাদাক . . . আগবাঢ়ি আহে : চল্লষ প্ৰভাৱৰ কাৰণে যেতিয়া সাগৰত ভাটা উঠে, তেতিয়া পানীয়ে বাট মুকলি কৰি দিয়ে আৰু যেতিয়া জোৰাবৰ সময়ত উথলি উঠি নৈত সোমাই পৰে, তেতিয়া ই আগলৈ আহি যায়।

যমুনোজী : হিমালয়ৰ উত্তৰ খণ্ডৰ এখন তীৰ্থস্থান। ইয়াৰ পৰাই যমুনা নৈ ওলাইছে।

মহাবলেশ্বৰ : ই কৃষ্ণাৰ উৎসস্থান। এই ঠাই সাতাবাত আছে।

উৎসৰ সন্ধান : মোৰ বোধেৰে গঙ্গোত্ৰী, যমুনোজী, কেদাৰ, বদৰী, অম্বনাথ, খোজবনাথ, মানস সৰোবৰ, বাকসতাল, পৰশুৰাম কুণ্ড, অম্বৰ কণ্টক, মহাবলেশ্বৰ, ত্ৰাহক আদি সকলোবোৰ তীৰ্থস্থানেই নৈৰ উৎসস্থান বিচাৰোঁতে পোৱা হৈছে। আমাক উত্তাপ দিয়া সূৰ্য্য ক'ৰপৰা উদয় হৈছে আৰু ক'ত অন্ত গৈছে, এই কথা জানিবৰ কাৰণে যিদৰে উত্তৰ ক্ৰৱৰ ওচৰত থকা আৰ্য্য-সকল বাহিৰলৈ ওলাইছিল, আৰু চাৰিওটা মহাদীপত ব্যাপ্ত হৈ পৰিছিল, সেইদৰেই যদি ভাৰতবৰ্ষৰ সন্ধানসকলে নিজৰ নিজৰ গৰু ম'হ লৈ বা অকলশৰেই নৈৰ উৎসস্থানৰ অনুসন্ধান কৰি ঘূৰি ফুৰিছিল তাত আচৰিত কি? 'হিমালয় যাত্ৰা।'

—প্ৰকৰণ ২১, পৃঃ ১০২

অজন্তা গুহাৰ ওচৰতো এখন সৰু নৈৰ উৎসস্থান আছে।

ত্ৰাহক : নাচিকৰ ওচৰৰ এখন ঠাই। ই গোদাৱৰীৰ উৎসস্থান।

লক্ষবৰাণ্ড ওলবাড়ীদেৱ : কাৰবাবৰ ফালৰ এজন সৰ্বোদয় কন্যা।

কবি বোৰকৰ : গোৱাৰ কোকনী কথা মাৰাঠী ভাষাৰ এজন প্ৰসিদ্ধ কবি।

৫। গঙ্গা মাতা

দেবব্রত ভীষ্ম : শান্তনু আৰু গঙ্গাৰ অষ্টম পুত্ৰ। তেওঁৰ পিতাক শান্তনুৰে বীৰব বজাব কত্ৰা সত্যবতীক যাতে বিয়া কৰাব পাৰে সেই কাৰণে তেওঁ আজীবন ব্ৰহ্মচাৰী হৈ থৈকাৰ প্ৰতিজ্ঞা কৰিলে আৰু তাক পালনো কৰিলে। সেইকাৰণে তেওঁ ভীষ্মৰ নামত জনাজাত। সেইবাবে আজিও বেতিয়া কোনো ডাঙৰ প্ৰতিজ্ঞা কৰা হয়, তেতিয়া সেই প্ৰতিজ্ঞাক আমি 'ভীষ্ম প্ৰতিজ্ঞা' বোলে। ভীষ্ম=ভীষণ, ভয়ঙ্কৰ।

আৰ্য্যৰ ডাঙৰ ডাঙৰ সাম্ৰাজ্য : হৰ্ষ, শৌৰ্য আদি।

কুক-পাখাল : দিল্লীৰ দাঁতি কাষৰ প্ৰদেশক কক আৰু গঙ্গা-যমুনাৰ মাজৰ প্ৰদেশক পাখাল বোলা হয়।

অঙ্গ-বঙ্গ আদি : গঙ্গাৰ সোঁ পাৰে যিখন বিখ্যাত ৰাজ্য আছিল, তাৰ নাম অঙ্গ আছিল। চম্পা ইয়াৰ ৰাজধানী আছিল। এই নগৰ বৰ্তমান ভাগলপুৰ বা তাৰ ওচৰত ক'ৰবাত আছিল। পূৰ্ব বঙ্গক বঙ্গ বুলি কয়। ইয়াত বঙ্গৰ সাগৰৰ পাকো ধৰা হৈছে। উত্তৰ বঙ্গৰ নাম গৌড় বা পুণ্ড্ৰ।

বেতিয়া আমি গঙ্গাৰ দৰ্শন কৰোঁ এই সকলোবোৰ একেলগে চকুৰ আগত নাচি উঠে : গঙ্গাৰ পাৰত কেৱল খেতি-বাতি আৰু বেহা-বেপাৰে বিকাশ হোৱা নাছিল, বৰং কাব্য, ধৰ্ম্ম, বীৰত্ব আৰু ভক্তিৰ সংস্পৰ্শতে স্বৰলৈ গলে সম্পূৰ্ণ ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ বিকাশ হৈছিল।

শ্ৰীজবাহৰলাল নেহৰুৱে তেওঁৰ 'ভিক্তাৰি অব ইণ্ডিয়া' নামৰ কিতাপখনত ভাৰতৰ নৈবোৰৰ সৰ্ব্বক্ৰমে লিখোঁতে গঙ্গাৰ কেন্দ্ৰত এইদৰে লিখিছে :

.“and the Ganga, above all the river of India, which has held India's heart captive and has drawn uncounted millions to her banks since the dawn of history. The story of the Ganga from her source to the sea, from old times to new, is the story of India's civilization and culture, of the rise and fall of empires, of great and proud cities, of the adventure of man and the quest of the mind which has so occupied India's thinkers, of the richness and fulfilment of life as well as its

denial and renunciation of ups and downs, and growth and decay of life and death". P. 43.

.....“আক বিশেষকৈ গজাভো ভাবতবে নৈ। ইতিহাসৰ উষাকালৰ পৰা এওঁ ভাবতব হৃদয়ত নিজৰ সত্তা স্থাপন কৰি আহিছে; আক অসংখ্য মানুহক আকৰ্ষিত কৰি আহিছে। গজাব উদ্যমবপৰা আবদ্ধ কৰি সাগৰৰ লগত সন্মিলনকে—প্ৰাচীন কালৰ পৰা বৰ্তমান কাললৈকে এওঁৰ কাহিনী ভাবতব সংস্কৃতি আক সভ্যতাৰ কাহিনী—সাম্ৰাজ্যৰ উত্থান আক পতনৰ কাহিনী, বিশাল আক গৌৰৱশালী নগৰবোৰৰ কাহিনী, মানৱৰ সাহস, তথা ভাবতব মনীষীসকলক তত্ত্বৰ অন্বেষণৰ কাৰণে ব্যগ্ৰ কৰাৰ কাহিনী, জীৱনৰ সফলতা আক সফলতা তথা নিবৃত্তি আক সন্ন্যাস, উত্থান আক পতন,—বৃদ্ধি আক বিনাশ, জীৱন আক মৰণৰ কাহিনী ইয়াত জড়িত আছে।”

উত্তৰ কান্দি : গজোজীবপৰা ওলোৱাৰ পাছত ব'ত গজা সৰ্বপ্ৰথম উত্তৰ বাহিনী হৈছে সেই ঠাই। “হিমালয় যাত্ৰা” চাওক।

দেব প্ৰয়াগ : ভাগীৰথী আক অলকনন্দাৰ সন্মিলনস্থান। ‘হিমালয় যাত্ৰা’ চাওক।

লক্ষ্মণকোলা : এই ঠাই স্কৰীকেশৰ ওচৰত গজা নৈৰ পাৰত। ইয়াত আগতে গছ-লতাৰে সজা সেতু আছিল। এতিয়া ওলমি থকা লোহাৰ সেতু সজা হৈছে। ইয়াত লক্ষ্মণৰ মন্দিৰ আছে। ‘হিমালয় যাত্ৰা’ চাওক।

ত্ৰিবেণী সন্ময় : গজা, যমুনা আক (গুপ্ত) সব্বতীৰ সন্ময়। প্ৰয়াগত এই তিনিওখন নৈৰ প্ৰবাহ এক হৈছে। সেইকাৰণে তাত এওঁক ‘যুক্তবেণী’ বুলি কয়। বঙ্গ প্ৰদেশত এটা প্ৰবাহবপৰা বহুত প্ৰবাহ হৈছে, সেইকাৰণে তাত এওঁক ‘যুক্তবেণী’ বোলে।

বৰ্ধমান : বাঢ়ি থকা।

শৰ্মিষ্ঠা আক দেৱযানীৰ সাধু : দৈত্য গুৰু শুক্ৰাচাৰ্য্যৰ কন্যা দেৱযানীৰ সৈতে দৈত্যৰাজ ৰুৰপৰ্কাৰ কন্যা শৰ্মিষ্ঠাৰ বহুত্ব আছিল। এদিনাখন দুয়ো জল ক্ৰীড়া কৰিবলৈ গ'ল। প্ৰথমতে দেৱযানী গা বুই পাৰলৈ আহিল আক তেওঁ ভুল কৰি শৰ্মিষ্ঠাৰ কাণোৰ পিন্ধিলে। ইয়াৰ পাছত দুয়োৰো ভিতৰত কাৰিয়া লাগিল। শেহত শৰ্মিষ্ঠাই দেৱযানীক এটা নান্দত গটিয়াই পেলাই

বিলে। যজ্ঞা যযাতি যুগল্যৰ কাৰণে আহিছিল। অলপ পাছতে তেওঁ
পানী বিচাৰি লৈহে মাদ পালেহি। তেওঁ দেৱযানীক নান্দৰ পৰা তুলি
আনিলে। ঘৰলৈ আহি দেৱযানীয়ে বাপেকক সকলোবোৰ কথা বিবৰি
কলে। গুৰুচাৰ্য্যৰ বৰ ধং উঠিল আৰু তেওঁ যুগল্যৰ বাজ্য এৰি গুচি
ঘাবলৈ হিব কৰিলে। শেহত যেতিয়া বজাই শ্মিঠাক দেৱযানীৰ দাসী
কৰি দিব খুজিলে, তেতিয়াহে গুৰুচাৰ্য্য শাস্ত হ'ল। ইয়াৰ পাছত বজা
যযাতিৰ সৈতে দেৱযানীৰ বিয়া হ'ল। তেওঁৰ দাসী শ্মিঠাক লগত লৈ
দেৱযানী শহৰেকৰ ঘৰলৈ গ'ল। পাছত শ্মিঠাৰ ৰূপ-গুণত মুগ্ধ হৈ
যযাতিয়ে তেওঁক গুপ্তৰূপে বিয়া কৰালে। শেহত তেওঁৰে সকলোতকৈ সৰু
পুতেক ৰাজ্যৰ উত্তৰাধিকাৰী হ'ল। সেই কাৰণে দেৱযানীৰ গল্প শুনিলে
গজা-যমুনাৰ সজয়ৰ কথা ভাবি মোৰ মনত কষ্ট হয়।

প্ৰয়াগ ৰাজ : [প্ৰ (ভালদৰে) + যজ্ (পূজা কৰা) + অ (অধিকৰণ)
= য'ত উত্তমভাৱে পূজা হয়, তেনেকুৱা ঠাই] যাগ = যজ্ঞ। যজ্ঞৰ কাৰণে
পৱিত্ৰতম স্থান, গজা, যমুনা আৰু সৰস্বতীৰ সজয় স্থান, এলাহাবাদ।

সৰযু : কৈলাস পৰ্বতৰ ওপৰত থকা মানস সৰব পৰা জন্ম হোৱা নৈ।
সৰ মানে সৰোবৰ। সৰোবৰপৰা ওলোৱাৰ কাৰণে এওঁৰ নাম সৰযু হ'ল।
অযোধ্যা ঠৈয়াৰ পাৰত। এওঁক ঘাঘৰা বুলিও কয়।

পাটলীপুত্ৰ : আজিৰ বিহাৰ ৰাজ্যৰ ৰাজধানী পাটনা নগৰ। ইয়াক
কুসুমপুৰ বুলিও কৈছিল। চন্দ্ৰগুপ্ত মৌৰ্য্য, অশোক আদি সম্ৰাট সকলৰ ই
ৰাজধানী আছিল, গুৰু গোবিন্দ সিংহৰ জন্মস্থানৰ গুৰুদ্বাৰো ইয়াতে।

মগধ সাম্ৰাজ্য : সম্ৰাট চন্দ্ৰগুপ্তৰ সময়ত সিদ্ধপৰা কাৰেবীলৈকে এই
সাম্ৰাজ্যৰ বিস্তাৰ আছিল।

দাক্ষিণ্য : সংস্কৃত ভাষাত দাক্ষিণ্য শব্দৰ দুটা অৰ্থ হয়—দক্ষিণ দিশ
আৰু বিনয়ী স্বভাৱ। লেখকে ইয়াত দুয়োটা অৰ্থকে বুজাইছে। 'দাক্ষিণ্য
ধাৰণ কৰি' এই শব্দত তেওঁ এইটো কথা বৰ্ণনা কৰিছে যে ইয়াৰ পৰা এই
হুয়োখন নৈ দক্ষিণ-ফালে বৈ গৈছে আৰু এইটোও কৈছে যে তেওঁলোক
বিনয়ী হৈ পৰিছে। দাক্ষিণ্যৰ লক্ষণ বিনয়ৰ অৰ্থত এইদৰে দিয়া হৈছে :

“দাক্ষিণ্যং চেউয়া ৰাচা পৰচ্চিদ্ভানুৰ্ভৱম্।”

—(কথা আৰু কামৰ যোগেদি লং জাহান্না দেখুৱাই আনৰ চিত্ত বৃত্তিৰ অনুবৰ্ত্তন কৰা ।)

সগৰ-পুত্ৰ : সূৰ্য্যবংশী বজা বাহৰে শত্ৰুৰ দ্বাৰা পৰাজিত হৈ বাজপাট এৰি হিমালয়লৈ পলাই গ'ল। তাত তেওঁৰ মৃত্যু হ'ল। সেইসময়ত তেওঁৰ এগৰাকী বানী যাদৱী অন্তঃসত্তা আছিল। তেওঁৰ সতিনীয়েকে তেওঁৰ গৰ্ভ নষ্ট হবৰ কাৰণে যাদৱীক আহাৰৰ লগত বিষ খুৱাই দিলে। কিন্তু তেওঁৰ গৰ্ভ নষ্ট নহ'ল আৰু এটা ল'ৰা জন্ম হ'ল। 'গৰ' অৰ্থাৎ বিষৰ লগত জন্ম হোৱা কাৰণে তেওঁৰ নাম 'সগৰ' হ'ল। ডাঙৰ হ'লত সগৰে শত্ৰুৰ হাতৰ পৰা বাপেকৰ ৰাজ্য উদ্ধাৰ কৰিলে। তেওঁৰ শৈল্যা নামৰ এগৰাকী বানী আছিল। তেওঁৰ অসমজ্ঞ নামৰ এটা ল'ৰা আৰু এজনী ছোৱালী আছিল। তেওঁৰ আন এগৰাকী বানীৰ নাম বৈদভী আছিল। তেওঁ এডোখৰ মাংস-পিণ্ড জন্ম দিছিল—যাৰ পৰা ষাঠি হেজাৰ পুত্ৰৰ জন্ম হ'ল। যেতিয়া সগৰে ৯৯টা যজ্ঞ শেষ কৰি শততম যজ্ঞ কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে আৰু ঘোঁৰা এৰি দিলে, তেতিয়া ইস্ৰাই সেই ঘোঁৰা চুব কৰিলে আৰু পাতাললৈ নি কপিল মুনীৰ আশ্ৰমত বান্ধি ধলে। ইফালে সগৰৰ ষাঠি হেজাৰ পুত্ৰই ঘোঁৰা বিচাৰিবলৈ ধৰিলে। তেওঁলোকে গোটেই পৃথিৱীখন খান্দি পেলালে, ভাৰপৰা পানী ওলাবলৈ ধৰিলে। সেইকাৰণে এই জলপূৰ্ণস্থানক সগৰৰ নাম অনুসৰি 'সাগৰ' বোলা হয়। বহুত চেউৰ পাছত তেওঁলোক গৈ পাতালত প্ৰবেশ কৰিলে আৰু তাত কপিল মুনীৰ আশ্ৰমত ঘোঁৰা দেখিবলৈ পালে। তেওঁলোকে কপিল মুনিক চোৰ বুলি ভাবি মুনিক বৰ অপমান কৰিলে। মুনিয়ে তেওঁলোকক শাপ দি জন্ম কৰি পেলালে। ইয়াৰ পাছত অসমজ্ঞসৰ পুত্ৰ অংগুমানে মুনিক প্ৰসন্ন কৰি ঘোঁৰা লৈ আহিল। এইদৰেই যজ্ঞ সমাধা হৈ গ'ল। অংগুমানৰ বাহ্যাবত মূনি প্ৰসন্ন হ'ল। তেওঁ অংগুমানৰ ষাঠি হেজাৰ পুৰুষ-পুৰুষৰ উদ্ধাৰৰ উপায়ো কৈ দিলে। মুনিয়ে কলে যে যদি কোনোবাই বৰ্গত প্ৰবাহিত হৈ থকা গঙ্গাক পৃথিৱীলৈ নমাই আনি তেওঁলোকক তাৰ পানী স্পৰ্শ কৰাৰ পাবে, তেতিয়া হলে তেওঁলোক উদ্ধাৰ হ'ব। সেইকাৰণে অংগুমানে তেওঁৰ শেৰজীৱন তপস্যা কৰি কটালে। অংগুমানৰ পুত্ৰ দিলীপেও এই তপস্যাক অবশ্য কৰি বাখিলে আৰু শেষত

ভেৰ্ত্তব পুত্ৰক ভগীৰথে অতি কঠোৰ তপস্যাব যোগেদি গঙ্গাক পৃথিবীলৈ নমাই আনি ভেৰ্ত্তব বাটি হেজাব পূৰ্ব-পুৰুষ চিত্ত। ভগ্নব ওপৰেদি গঙ্গাক প্রবাহিত কৰি ভেৰ্ত্তলোকক উদ্ধাৰ কৰিলে। ইয়াত তাকে উল্লেখ কৰা হৈছে। ভগীৰথে গঙ্গাক নমাইছিল, এতেকে গঙ্গাক ভাগীৰথী বুলি কোৱা হয়।

(এইদৰে ভগীৰথক খাল বন্দাত দক্ষ বুলি মানি লেখকে 'Irrigation'ৰ কাৰণে এটা সুন্দৰ পাৰিভাষিক-শব্দ প্রচলিত কৰিছে—ভগীৰথ-বিদ্যা ।)

৬। যমুনা বাণী

ভব্যতাৰ ভব্যতাক কম কৰি : অসীম সৌন্দৰ্য্য বিলাই দিয়া। 'অতি পৰিচয়াদবজ্ঞা'—এই নীতি বচনবসতে ভব্যতাৰ মহত্বক কম কৰা।

উৰ্দ্ধ্বিতা : ভব্যতা।

গগন-চুম্বী, গগন ভেদী : এই দুয়োটা শব্দৰ মাজৰ পাৰ্থক্যৰ পিনে মন কৰক।

অসিত-ঋষি : ব্যাসদেৱৰ এজন শিষ্য, 'হিমালয় যাত্ৰা'ৰ ৩৩ অধ্যায়ৰ শেষ ভাগত চাওক। অসিত=ত্ৰিকৃষ্ণ।

দেবাধিদেব : মহাদেৱ। বৰ্গৰ পৰা নামি অহা গঙ্গাক মহাদেৱে নিজৰ জঁটাত ধাৰণ কৰিছিল।

এজন কাব্য-প্ৰেমী ঋষি : লেখকে ভেৰ্ত্তব নাম 'যামুন ঋষি' ধৈছে। 'হিমালয় যাত্ৰা'ৰ ৩১ অধ্যায় চাওক।

অন্তৰ্বেদী : আগৰ দিনত গঙ্গা আৰু যমুনাৰ মাজৰ প্ৰদেশক অন্তৰ্বেদী বুলিছিল। এই কাৰণেই আজিকালি দুখন নৈৰ মাজৰ কোনো প্ৰদেশক অন্তৰ্বেদী (দোৱাৰ) বুলি কয়।

ত্ৰীনগৰ : এইখন কাশ্মীৰৰ ত্ৰীনগৰ নহয়। কেদাৰ নাথলৈ যাওঁতে মাজবাটত এই ঠাই পোৱা যায়। ইয়াক সিদ্ধ-পীঠ বুলিও কয়। ইয়াত কৰা সাধনা বাৰ্ধ নহয় আৰু সোনকালে ফলদায়ক হয়। 'হিমালয় যাত্ৰা'ৰ

২৩ অধ্যায় আৰু 'জীৱনৰ কাব্য' নামৰ লেখকৰ আনখন কিতাপত শব্দ-
চাৰ্যৰ দৰেই লিখা অধ্যায় চাওক।

ব্ৰহ্মাবৰ্ত্ত : কুকৰ্ণেত্ৰৰ ওচৰৰ দৃশ্যদৃষ্টি আৰু সবস্বতীৰ মাজৰ প্ৰদেশ।
আজিকালি ব্ৰহ্মাবৰ্ত্তক 'বিঠুৰ' বোলা হয়।

হত্যাকাৰী ভূমিভাগ : কাৰণ ইয়াত বহুতো ভীষণ যুদ্ধ হৈছিল।

সচিব বাণী : সচিব বন্ধু বা মন্ত্ৰী। ইয়াত ছয়োটা অৰ্থ লব পাৰি—
বহুত্বপূৰ্ণ পৰামৰ্শ আৰু সজিব প্ৰস্তাব। কোবৰ আৰু পাণ্ডবৰ মাজত সজি
কৰিবৰ উদ্দেশ্যে ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই হস্তিনাপুৰত সজিব আলোচনা কৰিছিল।

বোমহৰ্ষক : গাব নোম শিয়ৰি উঠা।

সৰ্বাদমিমমশ্ৰৌষমভুতং বোমহৰ্ষণম্—শ্লোকা ১৮-১৯

যমৰাজৰ ভনীয়েকৰ ভ্ৰাতৃস্নেহ : যম আৰু যমুনা অথবা যমী আৰু
অগ্নিনীকুমাৰক সূৰ্য্য আৰু তেওঁৰ পত্নী সংজ্ঞাৰ সন্তান বুলি কোৱা হয়।
এযাব সংজ্ঞাৰ তেওঁৰ পিতাক বিশ্বকৰ্ম্মাৰ ঘৰলৈ যাবৰ ইচ্ছা হ'ল; কিন্তু
সূৰ্য্যই অনুমতি নিদিলে। সেই কাৰণে তেওঁ মায়াদ বলেৰে ছায়া নামৰ
এক নাৰী সৃষ্টি কৰিলে আৰু তেওঁক সূৰ্য্যৰ ওচৰত থৈ নিজে মাকৰ ঘৰলৈ
গ'ল। সংজ্ঞাৰ লগত ছায়াৰ চেহেৰাৰ ইমান সাদৃশ্য আছিল, যে সেয়া যে
সংজ্ঞা নহয়, সূৰ্য্যই সেইটো বুজিবই নোৱাৰিলে। ছায়াই যমক ডাঙৰ-দীঘল
কৰিলে। কিন্তু তাৰ পাছত তেওঁৰ মনলৈ মাহী-মাকৰ হিংসা-ভাৱ আছিল
আৰু তেওঁ যমক উপেক্ষা কৰিলে। এইকাৰণে যমৰ বৰ খং উঠিল আৰু
তেওঁ ছািয়াক গোৰ মাৰিবলৈ আগবাঢ়ি গ'ল। তেতিয়া ছায়াই যমক শাপ
দিলে আৰু এই শাপত যমৰ ছয়োটা ভৰিতে বা হৈ গ'ল। তাত পোকে
লেউলেদাবলৈ ধৰিলে। যমে তেতিয়া সূৰ্য্যক সকলো কথা কলে। সূৰ্য্যই তেওঁক
এটা কুকুৰ দিলে। এই কুকুৰটোৱে খা-বোবৰ পূজপানী চেলেকিবলৈ ধৰিলে।

প্ৰবাদ আছে যে যমে দক্ষ-প্ৰজাপতিৰ তেৰজনী জীয়েকক বিয়া
কৰাইছিল। এওঁলোকৰ পৰাই তেওঁৰ প্ৰজাবৰণা সভা, মৈত্ৰীবৰণা প্ৰসাদ,
দয়াৰ পৰা অশ্রয়, শান্তিৰপৰা শম, ভুক্তিৰ পৰা হৰ্ষ, পুষ্টিৰপৰা গৰ্ব্ব, ক্ৰিয়াৰ
পৰা যোগ, উন্নতিৰপৰা দৰ্প, বুদ্ধিৰপৰা অৰ্থ, মেধাৰপৰা স্মৃতি, ভিত্তিকাৰ পৰা
মজল, সজ্ঞাৰপৰা বিনয় আৰু মুক্তিৰপৰা নব আৰু নাবায়ণ নামৰ পুত্ৰৰ জন্ম

হ'ল। তেওঁ জীৱন পাণ-পুণ্যৰ বিচাৰ কৰে। চিত্তক্লেশ নামৰ তেওঁৰ এখন
কবিতায়ে পাণ-পুণ্যৰ 'খাজা' বাৰি তেওঁক সঁহাৰ কৰে। বহু তেওঁৰ অস্ত
আক স'হ তেওঁৰ বাহন।

এইদৰে বিজনে গোটেই সৃষ্টিক শাসন কৰে, বিগৰাকী তেওঁৰ ভনীয়েক
হ'ব, তেওঁ। ইমান প্ৰতাপী হ'ব। সেইকাৰণে তেওঁৰ ভায়েক হবলৈ হলে
মানুহৰ ভিতৰত অসাধাৰণ যোগাতা থাকিব লাগিব। যি কোনো সাধাৰণ
মানুহে এই আসন লব নোৱাৰে।

পাৰিজাত ফুলৰ নিচিনা : সুন্দৰ আৰু সুকোমল।

তাজবিবি : মমতাজমহলটো বৰ ডাঙৰ নাম যেন লাগে। সেইকাৰণে
এই সহজ নামটো বখা হৈছে। আত্মাৰ মানুহৰ মাজত এই প্ৰসাদটো
"তাজবিবিৰ ৰোজা" নামে প্ৰখ্যাত।

পুঞ্জীভূত অশ্ব : শুভ্ৰ মূৰ্ত্তিৰ তাজমহল। লেখকে তাজমহলৰ বৰ্ণনাত
লিখিছে যে ই কবৰস্থান নহয়, বৰং এখন এনেকুৱা ঠাই য'ত প্ৰেমিক সজাটৰ
হৃৎযন্ত্ৰৰ গোট মাৰি বৰফৰ নিচিনা বগা হৈ গৈছে। কবিতাৰ স্বীকৃতিৰ
ঠাকুৰে ইয়াক কালৰ গালেদি বৈপৰ্য্য অশ্ববিন্দু বুলি কৈছে :

একথা জানিতে তুমি ভাৱত-ঈশ্বৰ শা-জাহান,

কালশ্ৰোতে ভেসে যায় জীবন-যৌবন-ধনমান,

শুধু তব অন্তৰ বেদনা

চিৰন্তন হয়ে থাক, সজাটের ছিল এ সাধনা।

রাজ শক্তি বজ্র সুকঠিন

সজ্জায়ুক্ত রাগসম তন্দ্রাতলে হয় লোক লীন,

কেবল একটি দীৰ্ঘশ্বাস

নিভা উচ্ছ্বসিত হয়ে সৰুৰূপ করুক আকাশ

এই তব মনে ছিল আশ,

হীরা-মুক্তা-মানিক্যের খটা

যেন খুন্সি দিগন্তের ইন্দ্রজাল ইন্দ্রধনুচ্ছটা

যায় যদি লুপ্ত হয়ে থাক,

শুধু থাক

এক বিন্দু নয়নের জল

কালের কপোল ডলে তুচ্ছ মনুজুল

এ ভাষ্যমহল ॥

যিদ্ধে পানী গোট খোঁবাৰ পাছত বগা বৰফ হয়, বা ঘিঁউ গোট মাৰি বগা হৈ যায়। সেইদৰেই সজাটৰ চকুপানীবোৰ গোট মৰাৰ পাছত বগা মাৰ্কল পাথৰৰ ৰূপ লৈছে—ইয়াত তেনেকুৱা লক্ষণকে দেখুৱা হৈছে।

সিদ্ধু : মালবাবেদি বৈ যোৱা এখন সৰু নৈ। মেঘদূতৰ ২১ তম শ্লোকত ইয়াৰ উল্লেখ কৰা হৈছে।

বেগীভূত শ্ৰুতমূলিলা সাবতীভূত সিদ্ধু :

পাণ্ডুজায়া তটকহতকভ্ৰংশিত্তিৰ্জীৰ্ণ পৰ্ণৈঃ।

সৌভাগ্যং তে সুভগ বিবহাৰহুয়া বাজয়ন্তী

কাৰ্ণাং যেন ভাষ্যতি বিধিনা সত্বৰৈবোপপাত্তঃ ॥

‘মহাকবি ভাৰভূতিৰ ‘মালতী মাধৱ’ৰ চতুৰ্থ অঙ্কৰ শেষ ভাগত মকবন্দই মাধৱক কৈছে—“আহী, আমি পাবা আৰু সিদ্ধু নৈৰ সঙ্গমত স্নান কৰি নগৰত প্ৰবেশ কৰোঁ।

তদুত্তীৰ্ণ পাৰাসিদ্ধু সন্তোদমবগাহু নগৰীমৈৰ প্ৰবিশাবঃ।

মহাকবি কালিদাসৰ “মালবিকাগ্নি মিত্ৰ” নাটকৰ প্ৰথম অঙ্কৰ চতুৰ্দশ আৰু পঞ্চদশ শ্লোকৰ ভিতৰত এখন চিঠি আছে; য’ত এই নৈৰ উল্লেখ কৰা হৈছে: “যো অসৌ বাজসূয় যজ্ঞদীক্ষিতেন যয়া বাজপুত্ৰশতপৰিবৃত্তং বসুমিত্ৰং গোপ্তাবমাদিশ্চ সত্বংসবোপাৰ্ভতনীয়ে নিবৰ্গলক্ষ্যগো বিল্ফটঃ সঃ সিদ্ধোৰ্দ্ধক্ৰিগবোধগি চৰয়খানীকেন যবনানাং প্ৰাৰ্থিতঃ।”

(বাজসূয় যজ্ঞৰ দীক্ষাৰ কাৰণে মই, এশ বাজপুত্ৰই বেচি থকা বসুমিত্ৰক বন্ধাৰ আদেশ দি এবছৰত ঘূৰাই অনাৰ কথা কৈ যিটো ঘোঁৰা এৰি দিছিলোঁ, সি সিদ্ধুৰ দক্ষিণফালে ঘূৰি ফুৰিছিল। তাত যবন বিলাকৰ অশ্বৰ দলে ভাক বধাই থৈছিল।)

অক্ষয় বট : প্ৰয়াগ, ভুবনেশ্বৰ, গয়া আদি তীৰ্থস্থানত বোৱা বট বৃক্ষ। এই বট গছক পূজা কৰিলে, ইয়াত পানী দিলে অক্ষয় পুণ্য প্ৰাপ্ত হয়। সেই কাৰণে ইয়াক অক্ষয়-বট বুলি কোৱা হয়। —হিমালয় মাজা—২ অধ্যায় চাওক।

অশোকৰ 'শিলাস্তম্ভ' : ইয়াত অশোকৰ ধৰ্ম-বানী বোধিত আছে
—হিমালয় যাত্ৰা—২ অধ্যায় চাওক।

সৰস্বতী : বানী। ইয়াত শুক্লশ্লোভা সৰস্বতীৰ বিষয়ে বুজোৱা হৈছে।

কাদম্ব : বাজহাঁহ।

ধবল-শিলা : বাব শীল (চৰিত্ৰ) নিৰ্ম্মল।

ইন্দীৰব শ্ৰামা : নীল কমলৰ নিচিনা শ্ৰাম বৰ্ণ। ইন্দীৰব—নীলা পত্ৰ
সংকুত কবিসকলৰ এক প্ৰাচীন কল্পনা আছে যে ইন্দীৰব শ্ৰাম আৰু
গৌৰ বৰ্ণৰ সঙ্গত এক অনুপম সৌন্দৰ্য্য ফুটি উঠে।

ইন্দীৰব শ্যামতমূৰ্ণপোঅসৌ হুং বোচনা-গৌৰ-শৰীৰ-যক্তিঃ।

অন্যোন্ম-শোভা-পবিত্ৰক্ৰমে বাং যোগন্তড়িত্তৌন্দৰীবিবাস্ত।

—বসুবংশ ৬-৬৫

সুধা-জলা : সুধা—অমৃত। অমৃতৰ নিচিনা পানী থকা। জনশ্ৰুতি
আছে যে অমৃতৰ বং বগা হয়। এই কাৰণে ইয়াত 'নিৰ্ম্মল পানী থকা' এই
শব্দ এই অৰ্থতো লব পাৰি। সুধাৰ আন এটা অৰ্থ হৈছে চুন, চুনৰ বং
বগাই হয়। এই অৰ্থতো বগা পানী থকা বুলি কব পাৰি। তুলনা কৰক—
সুধা ধবল।

জাহ্নবী : গঙ্গা। সগৰপুত্ৰ সকলক উদ্ধাৰ কৰিবৰ কাৰণে ভগীৰথে
যৰ্গৰ গঙ্গাক নবাই আনি আহি আছিল, বাটত জহ্নু নামৰ এজন বাজৰিৰ
যজ্ঞৰ সামগ্ৰীবোৰ তাত উঠি গ'ল। এই কাৰণে ধৰি বৰ কড়ি হৈ পৰিল
আৰু তেওঁ নিজৰ তপোবলেৰে গঙ্গাক পি খালে। ভগীৰথে তেওঁক অশেষ
কৃত্তি কৰাত তেওঁ প্ৰসন্ন হ'ল। ইয়াৰ পাছত তেওঁ নিজৰ কাণৰপৰা
(কিছুমান মানুহৰ মত অনুসাৰে কবঙনবপৰা) গঙ্গাক উলিয়াই দিলে।
ইয়াৰ পৰাই গঙ্গাই জাহ্নবী নাম পালে।

৭। মূল-ত্ৰিবেণী

ব্ৰহ্মকপাল : হিমালয়ৰ বদৰী নাৰায়ণৰ তীৰ্ধত এই নামৰ এটা শিল
আছে। শাস্ত্ৰত লিখা আছে যে কোনো মানুহে এই শিলত বহি জ্ঞান

কৰিলে সকলো পূৰ্ণ-পূৰ্ণৰে একেলগে মুক্তি দায় আৰু তেওঁ শিষ্ট কৰ্মৰ পৰা
চিৰ-মুক্ত হয়। 'হিমালয় যাত্ৰা'—৪২ অধ্যায় চাওক।

৮। জীৱন-তীৰ্থ হৰিষ্যাব

ত্ৰিপথগা : তিনিটা পথেদি বৈ অহা, বৰ্গ-গামিনী মন্দাকিনী, মৰ্ত্ত-
বাহিনী গঙ্গা আৰু পাতাল গামিনী ভোগবতী।

প্ৰশমকাৰী : শাস্তি দায়ক। প্ৰশমৰ অৰ্থ হৈছে নিৰ্কাপ আৰু কোনো
কোনো সময়ত বৈবাগ্যও হয়।

মহোজ্জ্বা : শিখ-গুৰুসকলৰ ভজনৰ শেষত গুৰু নানকৰ নাম লোৱা
হয়। এই কাৰণে কোনটো ভজন কোনজন গুৰুৰে লিখিছে, সেইটো ধৰিব
পৰা নেযায়। যেতিয়া 'গ্ৰন্থচাহাব'ৰ নিৰ্মাণ কৰা হ'ল, তেতিয়া গুৰুসকলৰ
ক্ৰম অনুসৰি সকলো গুৰুৰ ভজন বেলেগ বেলেগ কৰা হ'ল। আৰু
প্ৰত্যেকজন গুৰুৰ ভজনৰ 'মহোজ্জ্বা'ও বেলেগ কৰা হ'ল। ইয়াৰপৰাই
এতিয়া কোনটো ভজন কোন গুৰুৰ এইটো বুজিব পৰা যায়।

আসা-দি-বাব : আসাবৰী বাগ।

মুক্তি ফোজ : সৈন্য। "চেলভেচন্ আৰ্মী" নামৰ সামৰিক পদ্ধতিত
সংগঠিত বিদ্যুৎ সকলৰ এটা অনুষ্ঠান। ইয়াৰ সদস্যসকলে গেকৰা কাপোৰ
পিন্ধে।

বাজিনীবতী উবা : ঋক্বেদত উবাব বিষয়ে লিখা সূক্তত উবাক
বাজিনীবতী বুলি কোৱা হৈছে। তাত ইয়াৰ অৰ্থ "বলবতী" বা সন্মুখশালী।

উবন্তজিত্ৰতমা ভবান্ধৰ্য্য বাজিনীবতী

যেন ভোকক ভনয়ক ধামহে।

[হে বলবতী আৰু সন্মুখশালিনী উৰী; আমাক সুন্দৰ (শক্তি বা
সম্পত্তি) দিয়া, যাৰ দ্বাৰা আমি আমাৰ পুত্ৰ আৰু প্ৰপৌত্ৰ ধাৰণ কৰিব
পাবোঁ।] যুগল—১, সূক্ত—২২-১৩।

'বাজ' মানে বল-বীৰ্য্য আৰু বেগ। ইয়াৰ পৰাই বাজিন্ হৈছে,
বলবান, বীৰ্য্যবান, বেগবান। আকৌ বাৰ ভিতৰত এই সকলোবোৰ গুণ

আছে, তেমনেই বা বুঝব বধব বোবা। ইয়াৰ জীলিক কণ হ'ল 'বাজিনী'—
বোবা। এইদৰেই বেগবান বোবাক চলাওঁতা বা জাব গিৰিহীতক
বাজিনীবত্ৰু কয়। ইয়াৰ জীলিক কণ হ'ল—'বাজিনীবতী'। যেতিয়া
লিঙ্গ বা সৰৱতীৰ ক্ষেত্ৰত এই বিশেষণ প্ৰয়োগ কৰা হয়, তেতিয়া ইয়াৰ অৰ্থ
বলবান্, বেগবান্ বোবাবোবৰ দ্বাৰা সমৃদ্ধ।

বল আৰু বীৰ্য্যই হৈছে সমৃদ্ধিৰ উৎস। সমৃদ্ধিৰ অৰ্থও ইয়াৰ ভিতৰতে
আহি গৈছে। ধাত্ৱো এক প্ৰকাৰৰ সমৃদ্ধিয়েই। ইয়াত এই শব্দৰ ভিতৰত
এই অৰ্থও সোমাই আছে। কোনো কোনো সময়ত 'বাজিনী-বতী'ৰ অৰ্থ
'শস্যবতী'ও হয়—

বখা সিদ্ধ: সুবধা সুবাসা হিবগ্নয়ী সুকৃত্তা বাজিনীবতী।

উৰ্ণাবতী যুবতি: সীলমাবত্ৰুতামি বন্তে সুভগা মধুযুধম্।

মণ্ডল—১০, সু—৮২-৮

(উত্তম অশ্ববতী, সুবধবতী, সুন্দৰ বস্ত্ৰবতী, সুবৰ্ণময়ী, সুবটিত, শস্যবতী,
উনবতী, মৰাপাট যুক্তা যুবতী আৰু সুভগা সিদ্ধৰে মৌ-বিচনি থকা গছ
ধাৰণ কৰে।

কঠোপনিষদত 'বাজশ্ৰবস' অব উল্লেখ কৰা হৈছে। তাত 'বাজ'ৰ অৰ্থ
হৈছে শস্য। অন্নদান আদিৰ কাৰণে যি শ্ৰবস্=যশ্ লাভ কৰিছে, তেঁৱেই
হৈছে 'বাজশ্ৰবস'।

'বাজীকৰ ঔষধ' বা শক্তিৰুদ্ধক দৰব। 'বাজীকৰণ' প্ৰয়োগ বা শক্তি
বঢ়োৱাৰ পদ্ধতি। এই শব্দও ইয়াৰ লগত জড়িত আছে।

৯। দক্ষিণ গঙ্গা-গোদাবৰী

উঠোনিয়াং : বাতিপুৰা শুই উঠি চন্দ্ৰমৌলী শিৱৰ নাম লবা। শ্ৰীবিষ্ণু
মাধৱৰ ওচৰৰ গঙ্গাত গা ধুবা, গৌদাবৰীত গা ধুবা। কৃষ্ণা, বেণ্ণা, তুঙ্গভদ্ৰা,
নৰয়, কালিন্দী, নৰ্মদা, ভীমা ভাৰ্মা—এই সকলোবোৰ নৈৰ ভিতৰত
গোদাবৰীয়েই প্ৰধান। এই গঙ্গাত স্নান কৰা।

শ্ৰীৰামচন্দ্ৰ অভ্যাস সুখৰ দিন : সীতা আৰু লক্ষণৰ লগত কটোৱা
বনবাসৰ দিন।

জীৱনৰ দাক্ষণ আদাত : সীতা হৰণৰ পৰা ।

বান্ধীকৰ এই কৰণাময়ী বেদনাৰ পৰা : কোঁকৰণৰ বিচিমা এটা
সাধাৰণ প্ৰসঙ্গৰ পৰা কৰণাৰ ভাৱ আগ্ৰহ হৈ যিদৰে বাহাৰণৰ বিচিমা
মহাকাব্য সৃষ্টি হ'ল, সেইদৰে ।

সহস্ৰতাৰ প্ৰতিমূৰ্ত্তি বামচন্দ্ৰ আৰু বিবাদ-প্ৰতিমা সীতাদেবী : এই
বিশেষণবোৰৰ যোগাতাৰ কথা ভাবি চাওক । ভুলনা কবক—'হুঃখ-সম্বেদনা
বৈৰ বামে চৈতন্যনমাহিতম্ ।'
—উত্তৰ বামচৰিত্ত ।

কৰাৰ : কেহা ।

কল্পাস্তিক : কল্প = ব্ৰজাৰ এদিন = ১০০০ যুগ = মানুহৰ ৪৩২০ লাখ
বছৰ । এই সৃষ্টিৰ আয়ুস ইমান বছৰ হৈছে বুলি মনা হয় । সৃষ্টিৰ শেষলৈকে
যিটো বস্তু বৈ যায়, সিয়েই হৈছে কল্পাস্তিক হুঃখ । (কল্প + অস্ত + ইক)

জনস্থান : দণ্ডকাৰণাৰ এটা অংশ ; য'ত গোদাবৰীৰ পাৰত শ্ৰীৰামচন্দ্ৰ
আছিল । তাত বান্ধুৰ উপদ্ৰৱ কম আছিল । সেইকাৰণে তাত মানুহ
বাস কৰিব পাৰিছিল । মানুহ থাকিব পৰা উপযুক্ত ঠাই কাৰণে ইয়াক
'জনস্থান' বোলা হৈছিল ।

জটায়ু : অকণৰ পুতেক, সম্প্ৰতিৰ ভাৱেক আৰু বজা দলবধৰ পৰা
বন্ধু । বাৰণে যেতিয়া সীতাক হৰণ কৰি নিছিল, তেতিয়া সীতাই 'বাম'
'বাম' বুলি চিঞৰা শুনি জটায়ুৱে সীতাক উদ্ধাৰ কৰিবলৈ অপ্ৰেৰ চেষ্টা
কৰিছিল । কিন্তু তেওঁ সফল নহ'ল । শেহত তেওঁক মৰণাসন্ন অৱস্থাত
পেলাই থৈ বাৰণে সীতাক লৈ গুচি গ'ল । ইফালে বায়ে সীতাক
বিচাৰি বিচাৰি এইখিনি পালেহি । তেতিয়া জটায়ুৱে বাৰণে সীতাক লৈ
গল বুলি বামক কলে আৰু ইয়াৰ পিছতে তেওঁ প্ৰাণত্যাগ কৰিলে ।

সীতাৰ কাতৰ তনুযক্তি : ভুলনা কবক—

অগ্নিয়েৰ লতাগৃহে স্বমভবন্তুৰ্গদন্তেকণঃ

স। হংসৈঃ কৃতকৌতুকা চিবমভুকোদাবৰীসীকণ্ডে ।

আশ্বাশ্বা পৰিতুৰ্ণনায়িতমিৰ স্বাং বীক্য বন্ধত্বা

কাতৰ্ধান্ অববিন্ধুড্ মলনিভো মুখঃ প্ৰণামাতলিঃ ॥

—উত্তৰবামচৰিত্ত, ৩-৩৭ ।

পাড়াব সুখবণা : মহাবাহুব নন্দ কবি জ্ঞানেশ্বর বাপেক বিটুলপত্ত
আগবণবাই ববানী আহিল। ডেকাকালত তাঁৰ বান্ধা কৰোঁতে কৰোঁতে
এথাৰ তেওঁ আলম্বী পালেহি। তাৰ একম ব্রাহ্মণে তেওঁৰ যোগাতা দেখি
নিজৰ জীয়েকক তেওঁলৈ বিয়া দিলে। কিন্তু বিয়া কৰোৱা সত্ত্বেও বিটুলপত্তৰ
বৈয়াগ্য বৃদ্ধি নগ'ল। “মই গজায়ান কবিসলৈ যাওঁ”—এই বুলি কৈ তেওঁ
নিজৰ ঘৰ এৰিলে আৰু “মোৰ লৰা-তিবোতা কোনো নাই” বুলি কৈ
কালীত বামানন্দ-স্বামীৰ পৰা সন্ন্যাস দীক্ষা ললে। অলপ দিনৰ পাচত
বামানন্দ স্বামী বামেধৰলৈ যাওঁতে বাটত আলম্বী পালেহি। বিটুলপত্তৰ
বৈয়াগ্যকে গিৰিয়েকৰ সন্ন্যাসৰ কথা শুনি ব্ৰতোপাসনাত নিজৰ জীৱন
কটাইছিল। তেওঁলোকৰ গাঁৱলৈ যেতিয়া বামানন্দ স্বামী আহিছে বুলি
শুনিলে, যেতিয়া তেওঁ স্বামীক লেৱা কৰিলে। সন্ন্যাসীয়ে ‘পুত্ৰবতী ভৱ’
বুলি আশীৰ্বাদ দিলত তেওঁ হাঁহি পেলালে। সন্ন্যাসীয়ে তেওঁক ইহাৰ কাৰণ
সুধিলে। তেওঁ সকলো বৃত্তান্ত বিবৰি কলে। বামানন্দ স্বামী আলম্বীৰ
পৰা আকৌ কালীলৈ ঘূৰি গ'ল আৰু বিটুলপত্তক ডাবি-ছকি দি গৃহস্থী জীৱন
যাপন কৰিবৰ কাৰণে পঠাই দিলে। তেওঁৰ চাৰিজন সন্তান হ'ল—নিবৃত্তি
নাথ, জ্ঞানদেৱ, সোপানদেৱ আৰু মুক্তাবাদী।

কিন্তু শাস্ত্ৰত সন্ন্যাসীৰ আকৌ সংসারী হোৱাৰ অনুজ্ঞা নাই। সেই কাৰণে
সমাজে এওঁলোকক এঘৰীয়া কৰিলে। এওঁৰ লৰা কেইটাক লগুন দিবলৈ
কোনো সন্মত নহ'ল। শেহত বিটুলপত্ত পৈঠনলৈ গ'ল আৰু তাৰ ব্ৰাহ্মণ
সকলৰ ভৰিত পৰি তেওঁ কবলৈ ধৰিলে—“মোৰ কাৰণে যি কোনো
প্ৰায়শ্চিত্তৰ বিধান দি হলেও মোক ক্ষম কৰক আৰু মোৰ সন্তানবোৰক
উপনয়ন সংস্কাৰ দিবলৈ আদেশ দিয়ক।” ব্ৰাহ্মণসকলে শাস্ত্ৰত কোনো উপায়
নাপালে। তেওঁলোকে কলে—“তুমি ইমান ডাঙৰ পাপ কৰিছা যে
তোমাৰ কাৰণে দেহভাগৰ বাহিৰে আৰু আন কোনো উপায় নাই।
তোমাৰ ল'ৰাবোৰকতো উপনয়ন দিয়া কোনোমতেই সম্ভৱপৰ নহয়।”
বিটুলপত্ত আৰু তেওঁৰ সহধৰ্ম্মীয়ে প্ৰয়াগলৈ গৈ গঙ্গা জলত স্নান
কৰিলে। ইয়াৰ পাছত এই চাৰিটা লৰাই আলম্বীৰ ব্ৰাহ্মণসকলৰ
ওচৰত এইবুলি মিনতি কৰিলে—“আমি ব্ৰাহ্মণৰ সন্তান। আমি

‘উপনয়ন-সংস্কার পোৰা উচিত।’ কিন্তু ব্রাহ্মণসকলে উত্তৰ দিলে যে—
“পৈঠনৰ ব্রাহ্মণৰ পৰা। শুদ্ধি-পত্ৰ আনিব পাৰিলেহে যজ্ঞোপবীত দিব
পৰা হ’ব।”

তেওঁলোক পৈঠনলৈ গ’ল। তাৰ ব্রাহ্মণসকলৰ ওচৰত তেওঁলোকক
সমাজত ঠাই দিবলৈ প্ৰাৰ্থনা কৰিলে। কিন্তু ব্রাহ্মণসকলে উত্তৰ দিলে—
“কোনো শাস্ত্ৰত সন্ন্যাসীৰ সন্তানৰ যজ্ঞোপবীত লবৰ অধিকাৰ নাই। ইয়াৰ
কাৰণে কোনো প্ৰায়শ্চিত্তও নাই। সেইবাবে তোমালোকে সকলোৰে ঈশ্বৰ
তাৰ বাখি জিতেন্দ্ৰিয় হোৱা, বিয়া-বাক নকৰাৰ আৰু সদায় হৰিব ভজনত
মগ্ন হৈ থাকিব।”

এই বিধান দিয়াৰ পাছত সভা ভঙ্গ হ’ল, এনেতে কোনোবাই এই
চাৰিজনক তেওঁলোকৰ নিজৰ নামৰ অৰ্থ সুধিলে। নিবৃত্তিনাথে কলে,
“মোৰ নাম নিবৃত্তি। মই কেতিয়াও প্ৰবৃত্তিৰ বশ নহ’ও।” জ্ঞানদেৱে
কলে, “মই জ্ঞানদেৱ। মই সকলোবোৰ আগম জানো।” লোপানদেৱে
কলে, “মই ভক্ত সকলক ভগৱানৰ ভজন শিকাই বৈকুণ্ঠলৈ নিওঁতা লোপান।”
মুক্তাৰায়ে কলে—“মই বিশ্বব লীলা দেখুৱাবৰ কাৰণে প্ৰকাশ পোৱা ঈশ্বৰ
লীলা কণী মুক্তি।” এই উত্তৰ শুনি সেই মানুহজনে কলে—“নামত কোনো
কথা নাই, যিদেৰে ইচ্ছা বাখিব পাৰি। সোঁ যে ম’হ পোৱালিটো গৈ আছে
তেওঁৰ নামো জ্ঞানদেৱ।” জ্ঞানদেৱে তৎক্ষণাত উত্তৰ দিলে, “সেই ম’হ
পোৱালিটো আৰু মোৰ মাজত কোনো ভেদ নাই। তেওঁৰ ভিতৰতো মোৰ
আত্মাই আছে।”

তেতিয়া কোনোবাই ম’হ পোৱালিৰ পিঠিত ভিনিষাৰ চাবুক মাৰিলে,
লগে লগে জ্ঞানদেৱৰ পিঠিত চাবুকৰ চিন বহি গ’ল।

চাৰিজন ল’ৰাই ব্রাহ্মণক নমস্কাৰ কৰি নিজৰ গাঁৱলৈ ঘূৰি যাবলৈ
মন ধৰিলে। বাটত তেওঁলোক গোদাবৰীৰ পাৰত বহিল। তাত কেই-
জনমান সুৰকো গোট খালে। তেওঁলোকে ধেমালিৰ হলেৰে জ্ঞানদেৱক
কলে—“যদি তুমি শুদ্ধি-পত্ৰ বিচাৰিছা, তেতিয়াহলে এই ম’হ পোৱালিৰ
মুখত বেদৰ পাঠ কৰোৱা।” জ্ঞানদেৱে তৎক্ষণাত ম’হ পোৱালিৰ ওচৰলৈ গ’ল
আৰু তেওঁৰ মুখত হাত থৈ সেই ব্রাহ্মণসকলক কলে, “আপোনালোকতো

তুহেব। আপোবালোকৰ কথা কেতিয়াও স্মিকল হ'ব নোহোৱে। তাকও;
এতিয়া এই ম'হ পোৱালিয়ে বেদ-পাঠ কৰিব।”

সঁচাকৈয়ে সেই ম'হ পোৱালিয়ে বেদৰ ঋচা গাবলৈ ধৰিলে।

জানেন্ধৰে গীতাৰ “ভাবাৰ্থ দীপিকা” লিখিছে, ইয়াকে জানেন্ধৰী বুলি
কয়। ইয়াৰ বাহিৰে এওঁৰ “অমৃতানুভব” নামৰ এক স্বাধীন বচনা আছে।
এই গ্ৰন্থখন গ্ৰন্থ ভাৰতীয় সাহিত্যৰ অমূল্য বস্তু।

দশগ্ৰন্থী : ঋক্, যজুৰ, সাম আৰু অথৰ্ব—এই চাৰিওখন বেদ আৰু শিক্ষা
(বৰোচ্চাৰণৰ বিষয়ে), ছন্দ, ব্যাকৰণ, নিকত (ব্যাংপ্তি আৰু অৰ্থৰ
বিষয়ে), জ্যোতিষ আৰু কল্প (সূত্ৰ)—এই ছখন বেদাঙ্গ, এই দহখন গ্ৰন্থ
মুখ্য কৰোঁতা।

শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ ওপৰত কৰা...অভ্যাচাৰ : শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ মাকে শঙ্কৰাচাৰ্য্যক
সন্ন্যাস লবলৈ অনুমতি দিয়া নাছিল। এবাৰ গা-ধুবৰ কাৰণে শঙ্কৰাচাৰ্য্যে
নৈষ্ঠা মাছিল। তাত এটা ঘৰিয়ালে তেওঁৰ ভৰিত কামুৰি ধৰিলে। শঙ্কৰাচাৰ্য্যই
মাকক চিঞৰি কলে—“এতিয়া মোক সন্ন্যাস লবলৈ আদেশ দিয়া।” যেতিয়া
মাকে শঙ্কৰাচাৰ্য্যক অনুমতি দিলে তেতিয়াহে শঙ্কৰাচাৰ্য্য ঘৰিয়ালৰ মুখৰ
পৰা বন্ধা পৰিল। তেওঁ অতিশয় মাতৃ-ভক্ত আছিল। কিন্তু সন্ন্যাস ধৰ্ম্মৰ
নিয়ম অনুসৰি তেওঁ মাকৰ লগত থাকিব নোৱাৰিছিল। আনহে নেলাগে
মাকক দৰ্শন পৰ্য্যন্ত কৰিব নোৱাৰিছিল। তথাপি তেওঁ যব এৰি যাবৰ
সময়ত মাকক কৈ গৈছিল, “বিপদৰ সময়ত তুমি মোক মাতিলে মই নিশ্চয়
ভোমাৰ ওচৰলৈ আহিম।”

অলপ দিনৰ পাছত মাকৰ বেমাৰ হ'ল। তেওঁ পুতেকক চাবলৈ ইচ্ছা
কৰিলে। নিজৰ কথামতে শঙ্কৰাচাৰ্য্য আহিল আৰু মাকৰ মৃত্যু নোহোৱা-
লৈকে তেওঁ মাতৃ-সেৱা কৰিলে। মাকে শান্তিৰে দেহত্যাগ কৰিলে।

কিন্তু আচল বিপদ এতিয়াহে আৰম্ভ হ'ল। মৰা শ শ্মশানলৈ নিবলৈ
গাঁৱৰ ব্ৰাহ্মণসকল সন্মত নহল। আনহে নেলাগে তেওঁলোকে তেওঁলোকৰ
শ্মশানতো এই শ পুৰিবলৈ অনুমতি নিদিলে। কোনেও তেওঁক এচটা
খৰিও নিদিলে। ব্ৰাহ্মণসকলে ছিব কৰিলে যে যি সন্ন্যাস ধৰ্ম্ম লোৱাৰ
পিছত গৃহস্থান্ধৰ মাকক চাবলৈ আহিছে, তেওঁৰ এই কাৰ্য্য একেবাৰে

শাস্ত্রবিবোধী। গতিকে তেওঁক বহিষ্কাৰ কৰাহে উচিত। তাৰ পিছত শঙ্কৰাচাৰ্য্যই তেওঁৰ মাকৰ শটে চাৰি টুকুৰা কৰি বাবীৰ পৰা কলপাত কাটি আনিলে আৰু তাৰ ওপৰত এই টুকুৰাবোৰ ধৈ নিজৰ ঘৰৰ চোতালত বোগাঘি অলাই নিজৰ তপস্যাৰ বলত মৃতকৰ জন্মান্তি কৰিলে।

যিখন ৰাজ্যত শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ গাঁও আছিল, তাৰ ৰজা শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ শিষ্য আছিল। পূজনীয় ওকৰ ওপৰত কৰা এই অত্যাচাৰৰ কথা শুনি তেওঁ নিজৰ ৰাজ্যৰ নমুদ্রী ব্ৰাহ্মণক এই শাস্ত্ৰৰ বিধান দিলে যে তেওঁলোকে যেন নিজৰ ঘৰৰ মানুহক শ্মশানলৈ নিনি নিজৰ ঘৰৰ চোতালত চাৰি টুকুৰা কৰি কাটি অলাই দিয়ে। ৰজাই কঠোৰভাৱে এই শাস্ত্ৰৰ বাহ্যৰ কৰিবলৈ ঠিক কৰিলে। ব্ৰাহ্মণে ভয় খালে। তেওঁলোকে কৰ্মা খুজিলে। ভেতিয়া ৰজাট শৰ চাৰিটুকুৰা কৰাৰ সলনি শৰৰ ওপৰত চাৰিটা দাগ দিবলৈ আৰু তাৰ পিছত শ্মশানলৈ নিবলৈ আদেশ দিলে।

অষ্ট বক্ৰা : যাব আঠোটা অঙ্গ বেঁকা।

জীৱন-বিতৰণ : জীৱন = পানী, বিতৰণ = বিলাই দিয়া।

মানান—এই ঠাই গোদাবৰীৰ মুখৰ ওচৰত। ১৭৫০ চনত ফৰাচী কোম্পানীয়ে ইয়াক অধিকাৰ কৰিছিল, আৰু দুবছৰৰ পিছত ফৰাচী চৰকাৰক সঁপি দিছিল। এতিয়া ই ৰাধীন ভাৰতৰ লগত যুক্ত হৈ গৈছে।

চকল কমলৰ মাজত : প্ৰহমবোৰক গতিশীল কৰি দৃশ্যৰ শোভা বঢ়াবৰ কাৰণে।

ভৱভূতিৰ কথা কিয় মনত নপৰিব ? : ভৱভূতিয়ে তেওঁৰ 'উত্তৰ ৰাম-চৰিত'ত গোদাবৰীৰ বিবিধ সৌন্দৰ্য্যৰ বৰ্ণনা কৰিছে। উদাহৰণ স্বৰূপে চাওক :

এভানি ভানি গিৰি-নিৰা বিনী তটেম্

বৈখানসাপ্ৰিত-তকণি তপোৱনানি।

যেহাতিথেষ্পৰমা শয়িনো ভজন্তে

নীৰাব-মুক্তি-পচনা গৃহিণো গৃহাণি ॥

উত্তৰ বাৰচৰিত, ১-২৫।

স্নিগ্ধঃ-শ্রীমাঃ কচ্ছিপবকো ভীষণা ভোগ-কক্ষাঃ

হানে হানে মুখব-কক্কো ঝাঙ্কডৈনিব বাণাম্ ।

এতে ভীৰ্ণাশ্রম-গিবি-সবিনগৰ্ভ-কাক্কাব-মিশ্রাঃ

সম্ভ্রান্তে পবিচিৎ-ভূয়ো দণ্ডকাবণা-ভাগাঃ ॥

উঃ বাঃ, ২-১৪

ইহ সমদশকুস্তাকাক্তবানীবমুক্ত —

প্রসভসুবভিসীতযচ্ছতোয়া বহন্তি ।

ফলভব পবিণামশ্রামজন্ম নিকুঞ্জ —

শ্বলনমুখবভূবিশ্রোতসো নিব বিম্বঃ ॥

উঃ বাঃ, ২-২০ ।

এতে ত এব গিবয়ো বিকবগ্নম্বাস্—

ভান্বেব মন্তহবিণানি বনস্থলানি ।

আমজুবজুললতানি চ ভান্ধমুনি

নীৰজ্ঞানীপনিচুলানি সবিস্তটানি ॥

উঃ বাঃ, ২-২৩ ।

মেঘমালের যচ্ছায়মাবাদির বিভাবাতে ।

গিবিঃ প্রস্রবণঃ সোঅয়ং যত্র গোদারবী নদী ॥

উঃ বাঃ, ২-২৪ ।

অশৈবাসাগ্ন্যতি শিথবে গৃত্রবাক্স্য বাসস্

ভস্যাপ্তাদয়মপি বভান্তেযু পর্ণোটজেষু ।

গোদারবীঃ পয়সি বিতত শ্রামলানোকহশ্রীব্

অন্তঃ কুজমুখবশকুনো যত্র বমো বনান্তঃ ॥

উঃ বাঃ, ২-২৫ ।

ভজ্ঞং কুজকুটীৰ কোশিক বটাবুং কাবরংকীচক—

স্তহাডববমুকমোকুলিকুলঃ ক্রৌঞ্চারতোঅয়ং গিবিঃ ।

এতস্মিন্ প্রচলাকিরাং প্রচলতামুদ্বৈজিতাঃ কুর্জিভেব্

উদ্বৈজন্তি পুবাণবোহিণতকক্কেযু কুস্তীনলাঃ ।

উঃ বাঃ, ২-২৯ ।

এতে তে কুৰবেয় গগনদনদাকোদাৰবীৰাৰয়ে
 মেৰালবিত্তমৌলিনীলখিৰা: কোণীতৃতো দাকিণা: ।
 অন্তোন্ত্ৰ প্ৰতিবাদসম্বলচলংকলোলাকোলাহলৈব
 উত্তালান্ত ইমে গভীৰণয়স: পুণ্যা: সবিসম্ভা: ॥
 উ: বা: ২-৩০

বত্ৰ স্ৰমা অপি যুগা অপি বন্ধৰো য়ে
 যানি প্ৰিয়াসহচৰশ্চিবমধাৰাৎসম্ ।
 এতানি তানি বহুকন্দবনিৰ্ৰবাণি
 গোদাৰবী পবিসবন্ত্ৰ গিবেন্তটানি ॥

উ: বা: ৩-৮ ।

বৈদিক প্ৰভাভ : বৈদিক কালত য'ত আৰ্হাদকল আছিল, কুঁৱলীৰ
 কাৰণে তাৰ প্ৰভাভ ধূলি ধূসৰিত হৈ আছিল । ইতিহাসতো বেদকালক
 উষ:কালৰ নিচিনা কুঁৱলীৰে আৰবি থকা দেখুওৱা হৈছে । বেদকালতে
 ধৰ্ম্মজ্ঞানৰ উষ:কাল হৈছিল বাবেও ইয়াক বৈদিক প্ৰভাভ বোলা হৈছে ।

কবিৰ প্ৰতিভাৰ দৰে : প্ৰতিভাৰ ব্যাখ্যা এইদৰে কৰা হৈছে : "প্ৰজা
 নৱনবোণেশালিনী প্ৰতিভা মতা," যি প্ৰজা (বুদ্ধি)ৰ পৰা নতুন নতুন
 প্ৰেৰণা ওলায় তাকেই প্ৰতিভা বোলা হয় ।

চবিত্ৰ : [চব্ (খোজ কৰা) + ইত্ৰ (সাধন) = ভবি] গতি, আচৰণ,
 বেদত 'চবিত্ৰ' শব্দ ভবিৰ অৰ্থত আছে । (ভবিবোৰৰ চিন—চবিত্ৰ—চাই
 চাই যোৱা মানুহেহে ইয়াক ধৰিব পাৰে যে বগলী চবাই কোনফালে
 গৈছে ।) দ্বিতীয় অৰ্থ কীৰ্ত্তিবাজ ।

১০ বেদৰ ধাত্ৰী ভুক্তভক্তা

'বন্ধ: সামাসিক্য চ' : সমাসত যয়েই বন্ধ, গীতা ১০-৩৩ ।

১১ নেলুৰ পিনাকিনী

নেলুৰ : [নেল্ল = ধান + উক = গাঁও] ধানৰ গাঁও । এইখন গাঁও
 মাস্তাজৰ উত্তৰফালে আছে ।

১২ জোগব প্রলাপ

হোম্বাব : উত্তৰ কৰ্ণাটকৰ পশ্চিম নাগৰৰ পাবত অৱস্থিত এখন নগৰ।
কাৰকল : দক্ষিণ কৰ্ণাটক মঙ্গলুৰ আৰু উডপীৰ মাজত অৱস্থিত এখন
নগৰ। ইয়াত হায়দৰৰ দ্বাৰা স্থাপিত এটা হুমুমান মন্দিৰ আছে। ওচৰৰ
টিলাত বাহুবলীৰ এটা সুন্দৰ মূৰ্ত্তি থিয় হৈ আছে।

মনসা : মনে পতা কথা বিধিয়ে বেলেগ কৰি দিয়া। আলচা কথা নহয়
লিছি, বাটত আছে কণা বিধি।

চিব সন্ধিত : ববীজ্ঞ নাথৰ এই কবিতা ফাঁকি মনত পেলাওক—

“বহুদিন বঞ্চিত অন্তরে সঞ্চিত কি আশা।”

শিমোগা নাগৰ : গাঁওৰ নাম।

গুজৰাটত বানপানী : ১৯২৭ চনত গুজৰাটত অতিপাত বৰষুণ হোৱাত
হেজাৰ হেজাৰ ঘৰ ভাগি পৰিল। মানুহ অন্নবস্ত্ৰ আৰু আশ্ৰয় হীন হৈ
পৰিল। সেই সময়ত চৰ্কাৰ বন্ধত ভাই পেটেলে ডেউৰ বিচক্ষণ ব্যৱস্থাৰ
যোগেদি আৰু ধনীসকলৰ সহায়ত মানুহবোৰক সুখ-সুবিধা দিবৰ কাৰণে
ভগীৰথ চেকা কৰিছিল।

ঐগন্ধাৰ বাও দেশপাণ্ডে : কৰ্ণাটকৰ এজন নেতা।

স্থিতধী : স্থিত প্রজ্ঞাই কিদৰে কথা কয়, কিদৰে বহে আৰু কেনেকৈ
খোজ কাঢ়ে ?

গীতা, ২-৫৪।

কুলশিখৰিণ : সম্পূৰ্ণ শ্লোকটো এনেকুৱা—বিবৰ বিবমায়াসাদম্মাদ্
দুৰধাবলায়তো।

বিপদি মহতাং ধৈৰ্য-ধ্বংসং যদীক্ষিতুমীহসে।

অয়ি জড়মতে ! কল্পাপায়ে বাপেত-নিজক্ৰমা

কুল-শিখৰিণঃ ক্ষুদ্রা নৈতে ন বা জলবীশয়ঃ ॥

(যেতিয়া প্রলয় কাল আহে, তেতিয়া নিজৰ মৰ্যাদা কেতিয়াও বৰ্ধ
নকৰা নাগৰ আৰু সদায় নিজৰ ঠাইত স্থিৰ হৈ থকা কুলপৰ্বতো স্থানচ্যুত
হৈ যায়। কিন্তু মহাত্মাসকলৰ ভিতৰত এনেকুৱা দুৰ্বলতা নাই। বিপদ
মিয়ানেই বেছি হয়, তেওঁলোক মিয়ানেই হুচ হৈ পৰে। এইদৰে বুজাই
কবিয়ে কৈছে :

“হে জন্মানন্দ ! তুমি যদি বিপদৰ সময়ত মহাত্মাসকলৰ ধৈৰ্য্য নাপ হোৱা চাব খুজিছা, তেতিয়াহলে এই প্ৰশ্ন অলীক। এনেকুৱা আশা এৰি গেলোৱা। এই মহাত্মাসকল তোমাৰ ক্ষুদ্ৰ কুলপৰ্বত নহয় আৰু প্ৰলয় কাল আহিলেই যি নিজৰ স্বৰ্ণ-কৰ্মৰ নিয়ম ভাঙি পেলায় তেনেকুৱা নীচ সাগৰো নহয়।)

পৃথিৱীত লাগিলে যিমানেই উৎপাত চক, পৃথিৱীৰ দৰে, দৃঢ় হৈ থকা কুলপৰ্বত কেতিয়াও নিজৰ ঠাইৰ পৰা নাভৰে। সেইকাৰণে কাৰোবাৰ ধৈৰ্য্যৰ উপমা দিবলৈ হলে কুলপৰ্বতৰ উপমা দিয়া হয়। যেনে—এওঁৰ ধৈৰ্য্য দেখিছোঁ। কুলপৰ্বতৰ সমান।

এইদৰেই নৈত লাগিলে যিমানেই চল আহক, তথাপি সি সাগৰ বা মহাসাগৰ হ'ব নোৱাৰে। মহাসাগৰে কেতিয়াও নিজৰ মান মৰ্যাদা নেৰে।

এইকাৰণে কবিসকলৰ সৃষ্টিত মহাসাগৰো ধৈৰ্য্য আৰু মৰ্যাদাৰ আদৰ্শ উপমান।

এই শ্লোকত মহাত্মাসকলৰ দৃঢ়তা বৰ্ণনা কৰিবৰ সময়ত কবিয়ে কৈছে যে তেওঁলোকৰ ওচৰত কুলপৰ্বত ক্ষুদ্ৰ হৈ পৰে, আৰু মহাসাগৰৰ জলবাশিও তুচ্ছ হৈ যায়। কাৰণ হেজাৰ হেজাৰ আৰু লাখ লাখ বছৰ নিজৰ মৰ্যাদাক উলঙ্ঘন নকৰা এই বিভূতিবোৰে প্ৰলয়ৰ সময়ত নিজৰ স্বৰ্ণ-কৰ্ম এৰি দিয়ে, কিন্তু মহাত্মাসকলৰ কথা এনেকুৱা নহয়।

আদৰ্শ-উপমানক তুচ্ছ কৰি উপমেয় বস্তুক উপমানতকৈয়ো শ্ৰেষ্ঠ দেখুওৱা পদ্ধতিক সংস্কৃতত প্ৰতীপ অলঙ্কাৰ বোলে। ইয়াত অৱশ্যে অলপ অভ্যাস হয়।

খাণ্ডালা-ঘাট : পুনা আৰু বম্বেৰ মাজৰ ঘাট।

নমঃ পুৰুষোত্তম : হে সৰ্বশক্তিমান ! তোমাক আগফালৰ পৰা, পাছ-ফালৰ পৰা—সকলোফালৰ পৰাই সেৱা জনাইছোঁ। তোমাৰ বীৰ্য্য অনন্ত। তোমাৰ শক্তি অসীম। তুমিয়েই এই সকলোবোৰ ধাৰণ কৰিছা, এভেঁকে তুমি সৰ্বশক্তিমান।

গীতা, ১১—৪০।

সুহৃদশামিদম : তুমি মোৰ যি কপ দেখিছা ইয়াক দৰ্শন কৰা নহ'ব। দেৱতাহে এই কপ দৰ্শনৰ আকাংক্ষা কৰে।

গীতা, ১১—৪২।

সেই সকলোবোৰ বস্তু আছিল : তুলনা কৰক—‘অথো হু যাতা হু যতি-
জমো হু ?’ শব্দতল ৬—১০।

ব্যাণেশতী : ভয় এৰি শান্ত-চিত্তৰ হোৱা আৰু আকৌ এবাৰ যোব
এই পৰিচিত ৰূপ চাই লোৱা— গীতা, ১১—৪৩।

দেবদাস : দেবদাস গান্ধী।

মণি : চৰ্কাৰ পেটেলৰ কন্যা।

লক্ষ্মী : বাৰ্জাকীৰ কন্যা ; পাহাড় দেবদাস গান্ধীৰ স্ত্রী।

পত্নঃ নৈব যদা : বসন্ত কালত যেতিয়া সকলো গছলতাৰ কুঁহিপাত
ওলায়, যদি তেতিয়া কেবল কৰীল গছতে পাছ নোলায়, ইয়াত বসন্তৰ কি
দোষ ? ফেঁচাই যদি দিনত নেদেখে, ইয়াত সূৰ্য্যৰ দোষ কি ?

কবি ভট্‌হৰিৰ এই শ্লোকৰ শেহৰ দুই চৰণ এনেকুৱা :

ধাৰা নৈৱ পতন্তি চাতকুমুখে মেঘসা কিং দ্বষণম্।

যং পূৰ্ণং বিধিনা ললাট-লিখিতং তন্মার্জিতুং কঃ ক্রমঃ ?

(চাতকৰ মুখত যদি বৰষুণৰ পানী নপৰে, তেতিয়াহলে তাতনো বাক
মেঘৰ কি দোষ ? কপালত বিধিয়ে যি লিখি থৈছে, তাক খণ্ডন কৰাৰ কাৰ
সাধ্য ?)

উচ্ছিক্ত : (উৎ + শিক্ত) খাই এৰা নহয় ; বৰং কৃষক সকলে লগা কাটি
লৈ যোৱাৰ পাহাড় অৱশিষ্ট অংশ।

ববীন্দ্রনাথ ঠাকুৰে অথৰ্ববেদৰ এটা মন্ত্ৰৰ ভাৱাৰ্থ লৈ কৈছে যে—
“সকলো কলা আৰু মানুহৰ সকলো উচ্চতম প্ৰৱৰ্ত্তিৰ মূল হৈছে ‘উচ্ছিক্ত’,
তলত তেওঁৰ বচন দিয়া হৈছে :

ঋতং সত্যং তপোঃবাঞ্ছিতং জমো ধৰ্ম্মশচ কৰ্ম্ম চ।

ভূতং তদ্বিৰাৎ উচ্ছিক্তে কীৰ্যং লক্ষ্মী-বলং বলে।

“Righteousness truth, great endeavours, empire, religion,
enterprize, heroism and prosperity, the past and the future
dwell in the surpassing strength of the surplus.”

The meaning of it is that man expresses himself through
his super-abundance which largely overleaps his absolute
need.

The renowned vedic commentator Sayanacharya says :

"The food offering which is left over after the completion of sacrificial rites is praised, because it is symbolical of Brahma, the original source of the universal."

According to this explanation, Brahma is boundless in his superfluity which inevitably finds expression in the eternal world process. Here we have the doctrine of the origin of the arts. Of all living creatures is the world man has his vital and mental energy vastly in excess of his need which urges him to work in various lines of creation for its own sake. Like Brahma himself, he takes joy in productions that are unnecessary to him, and therefore represent his extravagance and not his hand to mouth penury. The voice that is just enough can speak and cry to the extent needed for everyday use, but that which is abundant sings; and in it we find our joy. Art reveals man's wealth of life, which seeks its freedom in forms of perfection which are ends in themselves.

ইয়াৰ ভাৱাৰ্থ :

"ঋত, সত্য, তপ, বাস্তু, শ্ৰম, ধৰ্ম, কৰ্ম, তথা ভূত আৰু ভৱিষ্যত, বীৰ্য আৰু লক্ষ্মীয়ে উচ্ছিক্তৰ বলত নিবাস কৰে।"

ইয়াৰ অৰ্থ হৈছে—এয়েই যে নিজৰ প্ৰয়োজন পূৰ্ণ হোৱাৰ পাহত, মানুহৰ হাতত যি অতিশয় শক্তি থাকে, তাৰ দ্বাৰাই তেওঁ নিজক প্ৰকাশ কৰে।

বেদৰ প্ৰসিদ্ধ টীকাকাৰ সায়নাচাৰ্যাই কয় যে "বজ্জবিধিৰ পাহত অবশিষ্ট (উচ্ছিক্ত) অন্ন বলিক এই কাৰণেই পৱিত্ৰ বোলা হয়; কিয়নো, ই অখিল বিশ্বৰ মূল-কাৰণ-ৰূপ ব্ৰহ্মাৰ প্ৰতীক।"

এই ধাৰণা অনুসৰি ব্ৰহ্মাৰ উচ্ছিক্ত শক্তি অনীম আৰু তেওঁ চিৰন্তন বিশ্ব-প্ৰক্ৰিয়াৰ ৰূপত ব্যক্ত হয়। ইয়াত আমি কলাবোৰৰ পৰা অদ্ভুত সিদ্ধান্ত দেখিবলৈ পাইছোঁ। পৃথিৱীৰ সকলো জীৱৰ জ্বলনাত মানুহৰ প্ৰাণ আৰু মনৰ শক্তি তেওঁলোকৰ আৱশ্যকভাৱকৈয়ো অধিক। এই শক্তিয়ে মানুহক বিনা কাৰণত নানাধৰণৰ অনাবশ্যক কামৰূপে আগ বঢ়াই দিয়ে। যয় ব্ৰহ্মাৰ ৰূপে, মানুহেও অনাবশ্যক বস্তুৰ সৃষ্টি কৰে, আৰু তাৰ দ্বাৰা

আবশ্য পায়। ই মানুহৰ কল্পনানীলতাব পৰিচায়ক। বি কৰ্ত্তব্য কেবল
 প্ৰয়োজনৰ কাৰণে, সি দৈনন্দিন প্ৰয়োজন অনুসৰি কাম কৰে। কিন্তু বি
 কৰ্ত্তব্য প্ৰয়োজনত কৈ অধিক হয়, সি সজীভব ৰূপ লয়—আৰু ইয়াতেই
 আমাৰ আনন্দ। কলাই মানুহৰ জীৱনৰ সমৃদ্ধিক প্ৰকাশ কৰে। এই
 সমৃদ্ধিয়ে বিনা কাৰণত সৰ্ব্বাঙ্গ-সম্পূৰ্ণ ভাবে মুক্তিৰ আনন্দ লবৰ কাৰণে
 বন্ধ কৰি থাকে।

‘পৰিগ্ৰহো ভয়াগ্ৰেব’ : পৰিগ্ৰহত ভয় থাকেই। এইটো লেখকৰ নিজৰ
 সূত্ৰ।

‘নিস’ ধৰণৰ : (Gneiss) নৈব পাৰৰ শিল, য’ত অত্ৰ আদিৰ সমাবেশ
 হয়।

ভগিনী নিবেদিতাব বিখ্যাত তুলনা : এনেকুৱা ধৰণৰ :

Beauty of place translates itself to the Indian consciousness as God’s cry to the soul. Had Niagara been situated on the Ganges, it is odd to think how different would have been its valuation by humanity. Instead of fashionable picnics and railway pleasure-trips, the yearly or monthly incursion of worshipping crowds. Instead of hotels, temples. Instead of ostentatious excess, austerity. Instead of the desire to harness its mighty forces to the chariot of human utility, the unrestrainable longing to throw away the body and realize at once the ecstatic madness of supreme Union. Could contrast be greater ?

The Web of Indian life—241

ভৈৰৱৰূপ : “পৰ্বতৰ ওপৰত য’ত সকলোতকৈ ওখ শিখৰ আছে, আৰু
 তলত একেবাবে পোনপটীয়া বাট আছে, সেই ঠাইক ভৈৰৱৰূপটি বুলি কয়।
 প্ৰাচীনকালত আৰু আজিও ভৈৰৱ সম্প্ৰদায়ৰ মানুহে প্ৰায়েই এনেকুৱা
 ঠাইত ভৈৰৱজীৰ ৰূপ কৰি কৰি ওপৰৰ পৰা তললৈ জপিয়াই পৰে।
 এইদৰে আত্মহত্যা কৰাত পাপ নহয়, বৰং পুণ্য বুলিহে ধৰা হয়। আজিৰ
 আইন অনুসৰি এই বীতি লাগিলে জুলেই হওক, তথাপি মনোবৈজ্ঞানিক
 সকলে অতি সহজেই তাৰ মৌলিক তত্ত্ব বুজিব পাৰিব। পৃথিৱীৰ পৰা
 সকলো পিনেই নিৰাশ হৈ কাপুকবদৰে কোনো মানুহে আত্মহত্যা কৰা আৰু

প্ৰকৃতিৰ বিশাল, উচ্চ, উল্লাস তথা বৰণীয়া সৌন্দৰ্য্য দেখি আত্মহাৰা হৈ প্ৰকৃতিৰ লগত এককণ হোৱাৰ ইচ্ছা প্ৰবল হৈ উঠা, কোনো বকমেই প্ৰকৃতিৰ বিচ্ছেদ সহিব নোৱাৰা, আৰু এনেদৰে কোনো মানুহে এই উচ্চ দেহৰ মোহ ত্যাগ কৰি একান্ত লাভ কৰিবৰ কাৰণে অসীমত অপিয়াই পৰা—এই ছয়োটা কথা একেবাবেই বিপৰীত—লাগিলে ছয়োবোৰে পৰিণাম একেই হওক। যদিও সকলো বস্তু একে নহয়, তথাপি আমি সকলো ধৰণৰ বিনাশকে মৃত্যু বুলিয়েই কওঁ। কেইবাবাৰো জীৱন-মৰণ কণী নাটকৰ বিকল্পক হয় আৰু কেইবাবাৰো সেই নাটকে ভৰত বাক্য হয়।

—হিমালয় যাত্ৰা, ১৬ অধ্যায়, ১১—১২ পৃষ্ঠা চাওক।

নাভিনন্দিত : মৃত্যু বা জীৱনক অভিধাৰ্য্য নকৰা।

—মহামুণ্ডিত

উপবন : ‘নিউ কৰেক্ট’ নামৰ প্ৰদেশ।

নীৰো : ৰোমৰ এজন বাদচাহ (৫৪—৬৭ চন)। তেওঁ মাকৰ উচ্চনিভ বাপেকক হত্যা কৰি ৰোমৰ ৰাজসিংহাসনৰ অধিকাৰী বিট্টেনিকসক আঁতৰাই নিজে ৰাজসিংহাসনত বহিল। পাঁচ বছৰ ভালদৰে ৰাজ্য চলোৱাৰ পাছত তেওঁ ডিক্টেটৰ হৈ পৰিল। তাৰ পাছত তেওঁ বিট্টেনিকসক, মাকক আৰু তেওঁৰ বৈয়াক্যক হত্যা কৰিলে। ৰোম অলোৱাৰ মিছা কলহৰ কাৰণে তেওঁ ‘খুন্তী’ সকলৰ ওপৰত নানা ধৰণৰ অত্যাচাৰ কৰিলে। তেওঁৰ ওক আৰু মন্ত্ৰী সেনেকাক, তেওঁৰ নিজৰ দ্বিতীয় পত্নীক হত্যা কৰিলে। ইয়াৰ পাছত ৰোমত বিদ্ৰোহ আৰম্ভ হ’ল। এই কাৰণে এওঁ পলাই গ’ল আৰু পাছত আত্মহত্যা কৰিলে। জনশ্ৰুতি আছে যে তেওঁ নিজে ৰোম অলাই দিলে আৰু এই প্ৰজলিত ৰোম দেখি তেওঁ নিজে বাঁহী বজাবলৈ ধৰিলে। কিন্তু ইতিহাসত ইয়াৰ কোনো সমৰ্থন পোৱা নেযায়। অবশ্যো তেওঁ যে অত্যাচাৰ নিষ্ঠুৰ আছিল, তাত কোনো সন্দেহ নাই।

আৰ্তিনাশ : ভুলনা কৰক :—

ন স্বহং কাময়ে ৰাজ্যং ন স্বৰ্গং নাপুনৰ্ভৱম্।

কাময়ে দুঃখ-তপ্তানং প্ৰাণিনাং আৰ্তি-নাশনম্॥

(মোৰ নিজৰ কাৰণে মই ৰাজ্য নিবিচাৰোঁ, আৰু মই স্বৰ্গলৈ যাবলৈকো

ইচ্ছা নকৰোঁ, মই মুক্তিও নিবিচাৰোঁ। দুঃখ-কষ্টত, অলি-পুৰি থকা
প্ৰাণীবোৰৰ যেন পীড়া দূৰ হয়, মই কেবল ইয়াকেহে বিচাৰোঁ।)

বীৰভদ্ৰ : দক্ষ প্ৰজাপতিৰ যজ্ঞ সংহাৰ কৰা শিবসকল।

যেতিয়া ইংৰাজক আমি চিনিব পাৰিছোঁ তেতিয়া : ইংৰাজে ভাবভৰ
তেজ জ্বলি থাইছিল। কিন্তু তেওঁলোকে যে কেনেকৈ জ্বলি থাইছিল,
সেইটো আমি ধৰিবই পৰা নাছিলোঁ। ইংৰাজৰ এই স্বৰূপ আমি এতিয়াহে
চিনিব পাৰিছোঁ।

কাকদৃষ্টি : কাউৰীৰ নিচিনা চকল দৃষ্টি। (‘কাকা’ৰ দৃষ্টিৰ অৰ্থতো
হ’ব।)

প্ৰায় : কন্দুক : আৰ্ঘ্যসকলৰ যদিও পতন হৈছে, কিন্তু তাৰ তুলনা
ফুটবলৰ লগত কৰিব পাৰি, যি পৰিও ওপৰলৈ উঠে।

ভৰ্তৃহৰিৰ সম্পূৰ্ণ শ্লোক এনেকুৱা :

প্ৰায়:-কন্দুক-পাতেন পতত্যাৰ্থঃ পতল্পপি।

তথা ছন্যার্থঃ পততি মৃৎপিণ্ড পতনং যথা ॥

নহি কল্যাণকৃৎ : আনৰ কল্যাণ কৰা মানুহ কেতিয়াও নিজে দুঃখত
নপৰে।

যেন মহাদেৱৰ সংহাৰকাৰী ভাণ্ডৰ নৃত্য হে : ইয়াত বাৰণৰ শিব-
ভাণ্ডৰ-স্তোত্ৰলৈ মনত পৰে। তলত দুশাবী শ্লোক দিয়া হৈছে :

জটা-কটাহ-সম্ভ্ৰম—ভ্ৰমল্লিল্পি-নিৰ্বাৰী—

বিলোল-বীচি বল্লবী বিৰাজমান মুখনি।

ধগদ-ধগদ-ধগজ্জল-ললাট-পট্ট-পাৰকঃ

কিশোৰ-চন্দ্ৰ-শেখৰে ৰতিঃ প্ৰতিক্ষণং যম ॥ ১ ॥

[যাব মূৰ জটকপী কেবাহীত তীব্ৰ-গতিৰে ঘূৰি ফুৰা সুৰ-সৰিতা
(গঙ্গা) ৰ চকল-ডবল-লতাবে সুশোভিত হৈ আছে, কপালত দণ্ড দণ্ড কৰি
জুই অলি আছে, মূৰত বালচন্দ্ৰ বিৰাজমান হৈ আছে, তেওঁৰ (শিবৰ)
প্ৰতি যেন যোৰ ভক্তি নিৰন্তৰ স্থায়ী হৈ থাকে।]

জয়হৃদয়-বিভ্ৰম-ভ্ৰমদুজ্জল-ম-মসদ

বিনিৰ্গমংক্ৰম-ক্ষুব্ধকবাল-ভাল-হৰাঘাট।

ধিমিদ্ ধিমিদ্ ধিমিদ্ ধ্বনন্-মৃদল-ভুল-মৃদল
ধ্বনি-ক্ৰম-প্ৰবৰ্ত্তিত-প্ৰচণ্ড ভাণ্ডৰ: শিৰ: ॥ ১০ ॥

[অবিৰাম লবি থকা ভুললৰ নিশ্বাসত যাব কপালৰ ভয়লৰ অগ্নি ক্ৰমান্বয়ে বাঢ়ি গৈছে আৰু ধিমিদ্-ধিমিদ্ৰ নিচিনা মৃদলৰ উচ্চ-মৃদল-ধ্বনিৰ দৰে যি প্ৰচণ্ড ভাণ্ডৰ-খেলা খেলিছে, সেই শিৰৰ জয় হওক ।]

দেৱজ্ঞ : লঙ্কাৰ দক্ষিণৰ শেষ সীমা । Dundra Head.

নাৰায়ণৰ সৰোবৰ : সিদ্ধ আৰু কচ্ছৰ মাজত অৱস্থিত সৰোবৰ ।

পুনৰায়গমনায়চ : পূজাৰ শেষত ধাৰ্মিক প্ৰসঙ্গত দেৱতাক বিসৰ্জন কৰাৰ সময়ত এই বচন প্ৰয়োগ কৰা হয় । ইয়াৰ অৰ্থ হৈছে, “আকৌ আহিব লাগিব ।” ভাৱটো হৈছে এয়েই যে—এই বিদায় চিৰবিদায় নহয় ; বৰং ভৱিষ্যত-মিলনৰ কাৰণেহে । কেইবছৰমানৰ পাছত লিখকৰ এই ইচ্ছা বা সংকল্প কেনেকৈ পূৰ্ণ হ’ল ইয়াৰ বৰ্ণনা পাচৰ অধ্যায়ত চাওক ।

১৩। জোগ-প্ৰপাতৰ পুনৰ্দৰ্শন

এতাবানস্য মহিমা : ইমানধিনি কেবল

তেওঁৰহে মহিমা, পুৰুষতো ইয়াতকৈয়ো ডাঙৰ । এই বচন “ঋক্বেদৰ পুৰুষ সূক্তৰ পৰা লোৱা হৈছে ।

অনুদৰী : ক্ষীণ পেটৰ—যেনে, মন্দোদৰী, কুশোদৰী ।

বিশ্বজিত যজ্ঞ : ‘সৰ্বৰেদস্’ য’ত জীৱনৰ সমস্ত উপাৰ্জন দিব লাগে, সেই যজ্ঞ । তুলনা কৰক :

স্থানে ভৱানেক-নবাধিপ: সন্

অকিঞ্চনত্বং যথজ্ঞং বনজি

পৰ্যায়-পীতস্য সুবৈব্-হিমাংশো :

কলা-ক্লয়: প্ৰাণ্যতৰো হি বৃদ্ধে: ॥ বদ্বংশ ৫-১৬

[এই ঠাইত মাত্ৰ আপুনিহে বজা আছে, তথাপি আপুনি এই যজ্ঞত নিজৰ অক্ষমতা দেখুৱাইছে । দেৱতা-সকলে পৰ্যাপ্ত পৰিমাণে অমৃত ধোৱাৰ কাৰণে চন্দ্ৰ-কলা ক্লয় হোৱা এটা প্ৰশংসনীয় কথা ।]

অলকেশ্বৰ : [অলকা + ঈশ্বৰ] কুবেৰ ।

প্ৰতিধ্বন্ব : প্ৰায়েই আকাশত বামধ্বন্বৰ অলপ ওপৰত আৰু এটা পাতল ধ্বন্ব দেখা যায়—তাক প্ৰতি-ধ্বন্ব বুলি কোৱা হয়। তাৰ বং বামধ্বন্বৰ একেবাবে বিপৰীত।

সুবধ্ব : দেৱভাসকলৰ ধ্বন্ব., বামধ্বন্ব।

সুবধুনী : বৰ্গৰ নৈ। ইয়াত কেৱল নৈছে বুজাইছে। যি কোনো নৈক গঙ্গা বুলি কব পাৰি, এই কাৰণে।

সময়কণী প্ৰতিক্ৰমণো পুণ্য... : মনত পেলাওক—

কীণে পুণ্যে মৰ্ত্য লোকং বিশান্তি।

—গীতা ১-২১

বোমা বোলা : (জন্ম ১৮৬৬, মৃত্যু ১৯৪৪) ফ্ৰান্সৰ বিশ্ববিখ্যাত মানৱতাবাদী সাহিত্যকাৰ আৰু কলাকাৰ। তেওঁৰ উপন্যাস 'জাং ক্ৰিস্তফি' ক তেওঁৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ বচন বুলি কোৱা হয়। এই কাৰণে তেওঁ ১৯১৬ চনত 'নোবেল পুৰস্কাৰ' পাইছিল। তেওঁ গান্ধীজী, বামকম্ব পৰমহংস আৰু স্বামী বিবেকানন্দৰ জীৱনী লিখি পশ্চিমীয়া দেশবোৰক ভাৰতৰ বিচাৰ-ধাৰা জানিবলৈ সুবিধা দিছিল। যেতিয়া গান্ধীজী, ঘূৰণীয়া মেজ মেলত যোগ দিবৰ কাৰণে বিলাতলৈ গৈছিল, তেতিয়া উলটিবৰ সময়ত তেওঁৰ লগত বিশেষভাবে দেখা কৰিছিল। তেওঁ ভাৰতৰ সম্বন্ধে যি ভায়েবী লিখি গৈ গৈছে, সি ফ্ৰান্স ভাষাত বৰ প্ৰসিদ্ধ। তাৰ ভিতৰত গান্ধীজী, ববীন্দ্ৰনাথ, শ্ৰীঅৰবিন্দ আদিৰ বিষয়ে যথেষ্ট কথা আছে। তেওঁ বুদ্ধৰ বিৰোধী আছিল। তেওঁৰ মতে কলা সৰ্বসাধাৰণৰ উপযোগী হোৱা উচিত।

মানৱকৃতি কলাকৃতি : সৃষ্টিত যি সৌন্দৰ্য্য থাকে, তাক কলা বুলি কব নোৱাৰি। মানৱীয় কৃতিকহে কলা বোলে। অৱশ্যে প্ৰকৃতিৰ সৌন্দৰ্য্যই কলাৰ সৃষ্টিত প্ৰেৰণা যোগায়।

'অল্লস্য হেভো' : সামান্য বস্তুৰ কাৰণে ডাঙৰ বস্তুৰ নাশ কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰোঁতা। এই বচন কবি কালিদাসৰ 'বসুংশ'ত আছে। যেতিয়া দিলীপে গৰুৰ বন্ধাৰ কাৰণে নিজৰ শবীৰ সিংহক অৰ্পণ কৰিবলৈ লাজ হৈছিল তেতিয়া তেওঁক বুজাবৰ কাৰণে সিংহই এই কথা কৈছিল :

একাতপত্ৰং জগতঃ প্ৰসূত্বং

নবং বয়ঃ কান্তমিদং বপুশ্চ ।

অ-জ্ঞস্য হেতোৰ বহু হাড়ুমিচ্ছন্

বিচাৰমূঢ়ঃ প্ৰতিভাসি মে স্বম্ ॥ বপুবংশ ২-৪৭

[সংসাৰৰ একহজ্জ সাত্ৰাজ্য, যৌৱন আৰু এই সুন্দৰ বপু (শৰীৰ) ! তুচ্ছ বস্তুৰ কাৰণে তুমি ইমান ডাঙৰ ডাংগ কৰিবলৈ সাজু হৈছা ! তোমাক সঁচাকৈয়ে মুৰ্খ যেন লাগিছে ।]

১৪ । জোগৰ শুকান প্ৰপাত

বাৰণৰ দৰে : যেতিয়া বাৰণৰ জন্ম হৈছিল, তেতিয়া তেওঁ মহাবৰ কবি (ভয়ঙ্কৰ শব্দ কবি) জন্ম লৈছিল । এই কাৰণেই তেওঁৰ দেউতাকে তেওঁৰ নাম 'বাৰণ' ৰাখিলে ।

তপস্বিনী : গৰমৰ তাপ সহিছিল কাৰণে ।

সম্ভাজীৰ দৃষ্টি চকু : ১৬৮৯ চনত ঔৰঙ্গজেবে সম্ভাজীক বন্দী কৰাৰ পাছত তেওঁক ইচ্লাম ধৰ্ম্ম গ্ৰহণ কৰিবলৈ কলে । কিন্তু সম্ভাজীয়ে ইচ্লাম ধৰ্ম্ম স্বীকাৰ নকৰি বাদ্‌চাহক অপমানহে কৰিলে । এই কাৰণে ঔৰঙ্গজেবে তেওঁৰ জিভা কটাই পেলালে, চকু কটাই পেলালে আৰু শেহত তেওঁক মাৰি পেলালে ।

নদী মুখে নৈৰ সমুদ্ৰমাৰিশেত্ : নৈৰ মোহনাইদি সাগৰত প্ৰবেশ কৰা । মহাকবি কালিদাসে 'বপুবংশ'ত বপুৰ বিদ্যাসাগৰ বৰ্ণনা কৰোঁতে লিখিছে :

লিপেৰ্ যথাৱদ্ গ্ৰহণেন বাহ্ময়ং

নদী মুখে নৈৰ সমুদ্ৰম্ আৱিশং ॥ বপুবংশ ৩-২৮

[যিদৰে নৈৰ মুখেদি সাগৰত প্ৰবেশ কৰা হয়, সেইদৰেই তেওঁ লিপিক যথাকপে গ্ৰহণ কৰি সাহিত্যত প্ৰবেশ কৰিলে ।]

জুজবাট বিদ্যাপীঠৰ দ্বাৰা পৰিচালিত জুজবাট মহা-বিদ্যালয়ৰ দুমহীয়া আলোচনী 'সাবৰমতী'ৰ কাৰণে যেতিয়া ধ্যান-মন্ত্ৰৰ প্ৰয়োজন হ'ল, তেতিয়া ত্ৰীকাকাচাহেবে 'নদী মুখে নৈৰ সমুদ্ৰমাৰিশেত্', এই বাণী দিছিল । সম্ভৱ তেতিয়াৰ পৰা তেওঁৰ মনত এইটো ধাৰণা দৃঢ় হৈ পৰিছিল যে এই বচনেই

কালিদাসৰ মূল বচন আছিল। মূল ৰূপত আছিল ‘অবিশত’=তেওঁ প্ৰবেশ কৰিলে। ইয়াৰ পৰাই কাকচাহেবে অবিশেত্=প্ৰবেশ কৰা উচিত কৰি পেলালে।

কালপুৰুষ :

কণ্ঠতা গীতাৰ বিবাত-পুৰুষ।

‘তত্ত্বকা পৰিদেবনা’ : তাত বেজাৰ কিহৰ ? মনত পেলাওক :

অব্যক্তাদীনি ভূতানি ব্যক্ত-মধ্যানি-ভাবত।

অব্যক্ত-নিধনাগ্ৰেৰ তত্ত্ব কা পৰিদেবনা ॥ গীতা ২-২৮

‘উষ্ণপা’ : গৰমে গৰমে পি খোৱা পিতৃসকল। অন্ন খাই নহয়, বৰং কেৱল উষ্ণতা খাই থকা দেৱতা আৰু পিতৃসকল। এইটো শব্দ গীতাৰ পৰা আহিছে। ১১-১২।

১৫। গুৰ্জৰ-মাতা সাবৰমতী

বনস্পতি-উপাসক শ্ৰীশিৱশঙ্কৰ : প্ৰসিদ্ধ গুজৰাটী লিখক আৰু অনুবাদক ৮চন্দ্ৰশঙ্কৰ স্ক্ৰুৰ ভায়েক। এওঁ বনস্পতিৰ সম্বন্ধে যথেষ্ট অধ্যয়ন কৰিছিল। হৰিপুৰা কংগ্ৰেছৰ সময়ত এওঁৰ উৎসাহ আৰু পৰিশ্ৰমৰ কাৰণেই বনস্পতি প্ৰদৰ্শনীৰ আয়োজন কৰা হৈছিল। এওঁ “গুজৰাটনী-লোক-মাতা” নামৰ গুজৰাটী কিতাপ লিখিছে।

ব্ৰাহ্মণসকলে জপ-তপ কৰিছে : শৌনক, বশিষ্ঠ, বামদেৱ, গৌতম, গালং গাজেয়, ভৰদ্বাজ, উদালক, জমদগ্নি, কশ্যপ, জড় ভৰত, ভৃগু, জাবালি আদি ৮৮ হেজাৰ ঋষিয়ে সাবৰমতীৰ পাৰত তপস্যা কৰিছিল বুলি কোৱা হয়।

‘বৌঠা’ৰ মেলা : গুজৰাটৰ খোলকা গাঁৱৰ ওচৰৰ ‘বৌঠা’ নামৰ ঠাইত প্ৰত্যেক বছৰে কাতি-মাহৰ পূৰ্ণিমাত এই মেলা হয়। ইয়াত প্ৰায় এক-ডেৰ লাখ মানুহ গোট খায়।

সাবৰমতীৰ পুৰণা নাম : বিভিন্ন যুগত সাবৰমতীক বিভিন্ন নামত মতা হৈছে। সত্যযুগত কৃতবতী, ত্ৰৈতাতে মনিকৰ্ণিকা আৰু দ্বাপৰত বিধুবতী চন্দনা বা চন্দনাবতী বোলা হৈছিল। কলিযুগত এওঁক নাক্ষমতী বুলি কোৱা হয়।

কশ্চপ-গজা : প্রবাদ আছে যে কোনো এসময়ত যেতিয়া একেবাহে সাতবাব দুৰ্ভিক্ষ হ'ল, তেতিয়া ঋষিসকলে কশ্চপৰ ওচৰত গৈ প্রার্থনা কৰিলে আৰু তেওঁ শঙ্কৰক আৰাধনা কৰিবলৈ ধৰিলে। সাত্ৰমতী গজাক লৈ শঙ্কৰ অবূৰ্দ্ধাৰণালৈ আহিল—য'ৰ পৰা ইয়াৰ ধাৰা অৰণাইদি শুক্লবাটৰফালে বৰলৈ ধৰিলে। তেতিয়া সাগৰে প্রত্যক্ষ হৈ কশ্চপক প্রার্থনা কৰিলে, 'হে ভগবন্! যিদেবেই হওক, এই নৈৰ পানী মোৰ লগত মিহলাই দিয়ক, কাৰণ অগন্ত্য ঋষিয়ে মোৰ গোটেইবোৰ পানী পি খাই তাক আকৌ লঘু শঙ্কাৰ ৰূপত মোক ওলোটাই দিছে, সেইকাৰণে ই অপৰিত্ৰ হৈ পৰিছে। এই নৈৰ স্পৰ্শত ই আকৌ পৱিত্ৰ হৈ যাব।

আন নৈবোৰৰ লগত গৈ সাববমতী সাগৰৰ লগত মিহলি হৈ গ'ল আৰু সাগৰো পৱিত্ৰ হৈ পৰিল।

দ্বিতীয় প্রবাদ এনেকুৱা ধৰণৰ যে পাৰ্ৱতীৰ ভয়ত গজা ইফালে সিফালে অনাই-বনাই ফুৰিছিল—'সা ভ্ৰমতি'। কশ্চপে তেওঁক নিজৰ জঁটাত লগাই অবূৰ্দ্ধাৰণালৈ লৈ আহিল। ইয়ালৈ অহাৰ পাছত তেওঁ নিজৰ জঁটা এছাৰিলে।

সেই কাৰণে সেই গজাৰপৰা সাতোটা প্রবাহ বৰলৈ ধৰিলে। সাবব-মতীক ইয়াৰ প্রধান প্রবাহ বুলি কোৱা হয় আৰু বাকী ছটা প্রবাহৰ পৰা বোঠাৰ ওচৰত সংযুক্ত হোৱা ছখন নৈৰ জন্ম হয়। কশ্চপ ঋষিয়ে তেওঁক অনাৰ কাৰণেই তেওঁৰ নাম কশ্চপ গজা হ'ল।

য'ত দধীচিয়ে তপস্যা কৰিছিল : যজ্ঞ-কুণ্ডৰ পৰা ব্ৰহ্মাসুৰৰ জন্ম হ'ল আৰু চাওঁতে চাওঁতে তেওঁ ইমান বাঢ়িবলৈ ধৰিলে যে মুহূৰ্ত্তৰ ভিতৰতে তেওঁ সমগ্ৰ পৃথিৱী ঢাকি পেলালে। ভয়ত ব্ৰহ্ম হৈ দেৱতাসকলে তেওঁৰ বিৰুদ্ধে নিজৰ সকলো দিবা অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰ প্ৰয়োগ কৰিলে কিন্তু সকলো ব্যৰ্থ হৈ গল। এই কাৰণে ইন্দ্ৰৰ সৈতে সকলো দেৱতাই আদি-পুৰুষ অন্তৰ্ধামীৰ শৰণত আশ্ৰয় ললে। অন্তৰ্ধামীয়ে কলে—“ভোমালোক মহৰ্ষি দধীচিৰ ওচৰলৈ যোৱা আৰু বিদ্ভা, ব্ৰত আৰু তপস্যাব দ্বাৰা বলবান তেওঁৰ শৰীৰ ভিন্ধা কৰা। তেওঁ আপত্তি নকৰিব। আৰু পাছত সেই শৰীৰৰ হাড়ৰ পৰা বিশ্বকৰ্ম্মাই ভোমালোকক এবিধ সুন্দৰ অস্ত্ৰ সাজি দিব। তাৰ দ্বাৰাই এই ব্ৰহ্মাসুৰক নাশ কৰিব পৰা হ'ব।”

সাধবয়সী আৰু চক্ৰভাগ্যৰ সঙ্গত ওচৰত দখীচি ঋষিয়ে উপস্থাপিত কৰিছিল। দেৱতাসকল তালৈ গৈ তেওঁৰ ওচৰত তেওঁৰ শৰীৰ শিক্ষা কৰিলে। তেতিয়া তেওঁ উত্তৰ দিলে :

“হে দেৱগণ। যিজন মানুহে অনিত্য শৰীৰৰ দ্বাৰা প্ৰাণীবোৰক বন্ধা কৰি ধৰ্ম আৰু যশৰ কাৰণে ইচ্ছা নকৰে, তেনেকুৱা অজ্ঞানীক দেখি দ্বাৰৰ প্ৰাণীবোৰেও হুঃখ প্ৰকাশ কৰে। আনৰ হুঃখত হুঃখী হোৱা আৰু সুখত সুখী হোৱা এয়েই হৈছে শাস্তৰ ধৰ্ম। এই কাৰণে মই যোৰ ক্ষণভৰু আৰু কাউৰী কুতুৰবোৰৰ ভক্ষ্য স্বৰূপ এই শৰীৰ ত্যাগ কৰিছোঁ। আপনালোকে ইয়াক গ্ৰহণ কৰক।”

ইয়াকে কৈ ঋষিয়ে নিজেৰ আত্মাক পৰত্ৰাজত বিলীন কৰি দেহত্যাগ কৰিলে।

ইয়াৰ পাছত দেৱতাসকলে কামধেনুক মাতিলে। তেওঁ ঋষিৰ শৰীৰ চেলেকিবলৈ ধৰিলে। চেলেকোঁতে চেলেকোঁতে শেহত কেৱল হাড়হে ব’ল। বিশ্বকৰ্মাই এই হাড়ৰ পৰা বজ্জ সাজি ইন্দুক দিলে আৰু ইয়াৰ দ্বাৰা ইন্দুই ব্ৰহ্মাসুৰক বধ কৰিলে।

য’ত দখীচি ঋষিয়ে দেহাৰ্পণ কৰিছিল, তাত কামধেনুৰ গাখীৰ পৰিছিল। সেইকাৰণে তাত দুধেশ্বৰ মহাদেৱ স্থাপন কৰা হ’ল।

খাদী প্ৰযুক্তি : গান্ধীজীয়ে স্বদেশী তথা খাদীৰ প্ৰচাৰ আৰম্ভ কৰাৰ কাৰণে আশ্ৰমত খাদী উৎপাদনৰ কামো আৰম্ভ হৈছিল। আজিও তাত এই প্ৰযুক্তি চলি আছে।

খেতি আৰু গোশালা : খেতি আৰু গো-জাতিৰ বংশক উন্নত কৰিবৰ কাৰণে আশ্ৰমত কেইবাটাও পছা গ্ৰহণ কৰা হৈছিল। এতিয়াও তাত গো-শালা তথা খেতিৰ কাম সুচাৰুৰূপে চলি আছে।

ৰাজীৱ-শালা : আশ্ৰম-শালা ইয়াত শ্ৰীকাকাচাহেব, নবহৰি পৰীধ, কিশোৰ লাল মঞ্জুৰালা, বিনোবা ভাৱে আদিয়ে শিক্ষাৰ প্ৰয়োগ কৰিছিল। এই প্ৰয়োগৰ আধাৰতে পাছত ওজৰাট বিদ্যালয় স্থাপন কৰা হ’ল।

‘বুনিয়াদী শিক্ষা’ নামেৰে পৰিচিত গান্ধীজীৰ শিক্ষা-পদ্ধতিৰ ভেটিও ইয়াকে কোৱা হয়।

বাহ্যীয় উৎসব : ‘নবজীৱন’ৰ দ্বাৰা প্ৰকাশিত শ্ৰীকাকাচাহেবৰ ‘জীৱনৰ কাব্য’ নামৰ কিতাপ চাওক।

লোক-সঙ্গীত তথা শাস্ত্ৰীয় সঙ্গীত : আশ্ৰমবাসী পণ্ডিত নাৰায়ণ মোবেশ্বৰ খৰে সঙ্গীত-শাস্ত্ৰী আছিল। তেওঁ গুজৰাটৰ কিছুমান লোক-সঙ্গীতৰ স্বলিপি তৈয়াৰ কৰি ‘লোক-সঙ্গীত’ নামৰ কিতাপ লিখিছিল। শাস্ত্ৰীয়-সঙ্গীতৰ প্ৰচাৰৰ কাৰণে তেওঁ ‘বাহ্যীয়-সঙ্গীত-মণ্ডল’ স্থাপন কৰিছিল। আহমদাবাদ কংগ্ৰেছৰ সময়ত ‘অখিল ভাৰত সঙ্গীত পৰিষদ’ৰ অধিবেশনো ইয়াতে হৈছিল। তাত গান্ধীজীৰ অনুপ্ৰেৰণা তথা পণ্ডিত খৰেৰ প্ৰযত্ন প্ৰধান অঙ্গ আছিল।

নবজীৱন তথা ‘ইয়ং ইণ্ডিয়া’ : ১৯১৯ চনত যেতিয়া গান্ধীজীয়ে বোলেট বিলৰ বিৰুদ্ধে আন্দোলন চলাইছিল, তেতিয়া তেওঁ নিজৰ চিন্তাধাৰা প্ৰচাৰ কৰিবৰ কাৰণে বাতৰি কাকতৰ প্ৰয়োজন অনুভৱ কৰিলে। শ্ৰীইন্দুলাল যাজ্ঞিক আৰু তেওঁৰ বন্ধুৰে গুজৰাটীত ‘নবজীৱন অনে সত্য’ নামৰ মাহেকীয়া আলোচনী উলিয়াইছিল আৰু তাৰ যোগেদিয়েই ‘হোমকল’ৰ প্ৰচাৰ কৰিছিল। গান্ধীজীয়ে এইখন আলোচনী নিজৰ হাতত ললে আৰু ইয়াক সাপ্তাহিক কৰি ‘নবজীৱন’ নামত চলালে। এই বাতৰি কাকতখন গুজৰাটীত ওলাইছিল।

এতিয়া গোটেই দেশত প্ৰচাৰ কৰিবৰ কাৰণে এখন ইংৰাজী কাকতৰ প্ৰয়োজন হৈ পৰিল। শ্ৰীশঙ্কৰলাল বেঙ্কৰ, যমুনাদাস, দ্বাৰকাদাস আদিয়ে ‘ইয়ং-ইণ্ডিয়া’ নামৰ এখন বাতৰি কাকত চলাইছিল। গান্ধীজীয়ে এই বাতৰি কাকত খনকো নিজৰ হাতলৈ আনিলে।

দুয়োখন সাপ্তাহিক কাকত ১৯৩৩ চনলৈকে চলিছিল। এইবাৰ হৰিজন আন্দোলন চলাবৰ কাৰণে গান্ধীজীয়ে জেলত পৰাই তিনিখন বাতৰি কাকত উলিয়ালে। এই কেইখনৰ নাম ‘হৰিজন’ (ইংৰাজী), ‘হৰিজন বন্ধু’ (গুজৰাটী) আৰু ‘হৰিজন সেৱক’ (হিন্দুস্থানী) আছিল। যদি ১৯৪২ চনৰ পৰা ‘৪৫ চনলৈকে বাদ দিয়া যায়, তেতিয়াহলে এই কাকত কেইখন গান্ধীজীৰ মৃত্যুলৈকে তেওঁৰ বক্তব্যৰ বাহন আছিল।

গান্ধীজীৰ মৃত্যুৰ পাছত এই সাপ্তাহিক বাতৰি কেইখন ৬/কিশোৰলাল

মজ্জবালাই চলাইছিল। তেওঁৰ যত্নৰ পাছত শ্রীমগন ভাই দেশায়ে ইয়াৰ সম্পাদনা কৰিছিল। ১৯৫৬ চনৰ মাৰ্চৰ পৰা এই কেইখন চিৰদিনৰ কাৰণে বন্ধ কৰি দিয়া হ'ল।

সভ্যাগ্ৰহ : চম্পাৰণ, খেড়া, নাগপুৰ, বোৰসদ, বাৰডোলা আদি।

মিল মালিকৰ লগত মজ্জবৰ কাৰিয়া : এই কাৰিয়া ১৯১৮ চনত আহমদাবাদৰ মিল মালিক আৰু মজ্জবৰ মাজত হৈছিল। মজ্জবৰ পক্ষ দ্বায়ৰ পক্ষ আছিল। সেইকাৰণে গান্ধীজীয়ে তেওঁলোকৰ পক্ষ লৈছিল। ভালকৈ জানিবৰ কাৰণে নবজীৱনৰ দ্বাৰা প্ৰকাশিত শ্রীমহাদেৱ ভাই দেশাৰ্থৰ 'এখন ধৰ্ম যুদ্ধ' নামৰ হিন্দী কিতাপ চাওক।

দাতী যাত্ৰা : যেতিয়া লাহোৰ কংগ্ৰেছত 'সম্পূৰ্ণ স্বৰাজ'ৰ প্ৰস্তাৱ পাছ হৈ গ'ল, তেতিয়া গান্ধীজীয়ে তাক কামত খটুৱাবৰ কাৰণে নিমখৰ আইন ভাঙ কৰিবলৈ ঠিক কৰিলে। ভাৰতৰ স্বাধীনতা সংগ্ৰামৰ ইতিহাসত ই এক উজ্জ্বল উদাহৰণ। এই অভিযানৰ কাৰণে যেতিয়া গান্ধীজীয়ে তেওঁৰ ৭৯ জন লগবীয়াৰ লগত সভ্যাগ্ৰহাশ্ৰম সাবৰমতীৰপৰা ওলাল, তেতিয়া তেওঁ প্ৰতিজ্ঞা কৰিলে, "যেতিয়ালৈকে স্বৰাজ নেপাওঁ তেতিয়ালৈকে মই আশ্ৰমলৈ উলটি নাহোঁ। এই অভিযানে গোটেই দেশত বিজুলীৰ গতিত নবজীৱন আৰু নবীন শক্তি সঞ্চাৰ কৰিলে।

গান্ধীজী বাকী আৰু সেৱা গ্ৰামলৈ যোৱাৰ এইটোও এটা কাৰণ আছিল।

জালিয়নাৱালাবাগ : গান্ধীজীয়ে যেতিয়া 'বৌলেট এক'ৰ বিৰুদ্ধে আন্দোলন চলালে, তেতিয়া তেওঁ ১৯১৯ চনৰ ৬ এপ্ৰিলৰ দিনা গোটেই দেশত হৰতাল আৰু উপবাস কৰিবলৈ আদেশ দিলে। গোটেই দেশে তেওঁৰ এই আদেশ অভূতপূৰ্ব উৎসাহেৰে পালন কৰিলে। কিন্তু তিনি দিনৰ পাছত ১৯১৯ চনৰ ১০ এপ্ৰিলৰ দিনা অমৃতসৰৰ ডিষ্ট্ৰিক্ট মেজিষ্ট্ৰেটে তাৰ কংগ্ৰেছী নেতা ডাঃ কিচলু আৰু সভাপালক গ্ৰেপ্তাৰ কৰি কোনো অজ্ঞাত ঠাইলৈ পঠিয়াই দিলে। ইয়াৰ পৰা নগৰত হলস্থল লাগিল আৰু সামৰিক আইন জাৰী হ'ল। পাঞ্জাবৰ অগ্ৰাণ্ড ঠাইতো এনেকুৱা ঘটনা ঘটিছিল আৰু ইয়াৰপৰা ধন-জন দুয়োটাৰে অনিষ্ট হৈছিল। ইয়াৰ বাহিৰেও

গান্ধীজীক প্ৰেস্তাব কৰা কাৰণে দেশৰ আন আন অংশতো এইদৰেই গোলমাল লাগিছিল। কিন্তু এইবোৰলৈ সোনকালেই শান্তি ঘূৰি আহিছিল। ১১ এপ্ৰিল হিন্দুসকলৰ নৱ-বৰ্ষ আছিল। সেইদিনা অমৃতসৰৰ জালিয়নাৱালাবাগত বাজহৰা সভাৰ ঘোষণা কৰা হৈছিল। এই ঠাই এনেকুৱা সংকীৰ্ণ আছিল যে চাৰিওফালে কেৱল ঘৰেই ঘৰ আছিল আৰু বাগিচাৰ ভিতৰলৈ যাবৰ কাৰণে কেৱল মাত্ৰ এটাহে বাট। আবেলি তাত বিহুহেজাৰ নৱ-নাৰী আৰু শিশু গোট খালে। এনেতে এশ দেশী আৰু পঞ্চাছজন বিদেশী সৈনিকক লৈ জেনেৰেল ডায়ৰ তালৈ আহিল আৰু দুই-তিনি মিনিটৰ পাছতে তেওঁ গুলী চলাবলৈ আদেশ দিলে। স্বয়ং ডায়ৰৰ আদেশানুসাৰে ১৬০০ গুলী মৰা হ'ল আৰু যেতিয়া গুলী শেষ হৈ গ'ল, তেতিয়াহে গুলী চলোৱা বন্ধ কৰা হ'ল। প্ৰায় ৪০০ মানুহ নিহত হ'ল আৰু দুহেজাৰ আহত হ'ল।

গুজৰাট বিদ্যাপীঠ : ১৯২০ চনত যেতিয়া অসহযোগ আন্দোলন আৰম্ভ হ'ল, তেতিয়া গান্ধীজীয়ে আমাৰ দেশৰ বিদ্যার্থীসকলক চৰকাৰী স্কুল কলেজলৈ যাবলৈ বাধা দিলে। এই আদেশ পালন কৰি যিসকল বিদ্যার্থীয়ে চৰকাৰী শিক্ষানুষ্ঠান ত্যাগ কৰিলে, তেওঁলোকৰ ভিতৰৰ কিছুমান বিদ্যার্থী গঠনমূলক কামত লাগি গ'ল। কিন্তু বাকী বিদ্যার্থীসকলৰ কাৰণে শিক্ষাৰ সুকীয়া ব্যৱস্থা কৰাৰ প্ৰয়োজন আছিল। গোটেই দেশত এওঁলোকৰ কাৰণে ৰাজ্যীয় অনুষ্ঠান স্থাপন কৰা হ'ল—যেনে, বিহাৰত বিহাৰ-বিদ্যাপীঠ, কালীত কালী-বিদ্যাপীঠ, পুনাতে তিলক-বিদ্যাপীঠ আদি। গুজৰাটৰ গুজৰাট-বিদ্যাপীঠো ইয়াৰ লগতে যোগ হ'ল। ইয়াক ১৯২০ চনত স্থাপন কৰা হৈছিল। ইয়াৰ শিক্ষক আৰু বিদ্যার্থীসকলে গুজৰাটৰ সাৰ্বজনিক জীৱনত তথা সাহিত্যিক আৰু সাংস্কৃতিক কামবোৰত অত্যন্ত মহত্বপূৰ্ণ অংশ গ্ৰহণ কৰিছিল। আজিও এই প্ৰতিষ্ঠানে শিক্ষা আৰু সাহিত্য-প্ৰকাশৰ কাম কৰি আছে।

১৬। উত্তরাব্রহ্মী নৰ্মদা।

উত্তরাব্রহ্মী : ভাৰতবৰ্ষৰ উত্তৰ আৰু দক্ষিণ দুয়ো বিভাগক লগ লগাওঁতা।

অমৰ কটক পুখুৰী : বিলাসপুৰৰ ওচৰৰ যেখল, মেকল বা মাইকাল পৰ্বতৰ এটা অংশ অমৰ-কটক নামত প্ৰসিদ্ধ। তাৰ নামনিত যিটো পুখুৰী আছে তাকো অমৰকটক কে বোলা হয়। তাৰ পৰাই নৰ্মদা আৰু সোনৰ উল্লেখ আছে। এই কাৰণেই নৰ্মদাক মেকল-কন্যা বুলিও কয়। শ্ৰাদ্ধৰ কাৰণে অমৰকটকক উত্তম-স্থান বুলি মনা হয়।

বিজ্ঞা : প্ৰসিদ্ধ পৰ্বত-শ্ৰেণী। অগতি ঋষিয়ে এই পৰ্বত পাব হৈ দক্ষিণফালে তপস্যা কৰিছিল। ইয়াৰ ওপৰত বিন্দু বাসিনীৰ বিখ্যাত মন্দিৰ আছে, যাক শক্তিৰ পীঠ বুলি মনা হয়।

সাতপুড়া : নৰ্মদা আৰু তান্ত্ৰীৰ মাজত সাতপুড়ৰ (folds) পৰ্বতমালা। তান্ত্ৰী ইয়াৰ পৰাই ওলাইছে।

ভূগু কচ্ছ : বৰ্ত্তমানৰ ভড়োঞ্চ। কচ্ছ = নৈ বা সাগৰৰ পাৰ।

আদিম অধিবাসী : এই প্ৰদেশৰ আদি নিবাসী ভীল আদি মানুহ, যি আজিও দৰিদ্ৰতা আৰু অজ্ঞানতাও ভুবি আছে।

সৰিন্দু সিদ্ধু : ই নৰ্মদা স্তোত্ৰৰ কেইটামান শাৰী। এই স্তোত্ৰ শঙ্কৰাচাৰ্য্যই লিখিছিল বুলি কোৱা হয়। ইয়াৰ আৰম্ভ এনেকুৱা :

সৰিন্দু-সিন্দু-স্থলং-ভবজ-ভজ বজ্জিতম্
দ্বিষংসু পাপজাতজাতকাৰিবাৰি-সংযুতম্।
কৃতান্তদূত-কাল-ভূত-ভীতিহাৰি-বৰ্মদে
স্বদীয় পাদ-পঙ্কজং নমামি দেবি নৰ্মদে।

গতং তদৈব : সম্পূৰ্ণ শ্লোক এনেকুৱা :

গতং তদৈব মে ভয়ং স্বদন্তু বীক্ষিতং যদ।
যুগুণ সূনশোনকাসুবাৰিসেৰি সৰ্বদা।
পুনৰ্ভবাক্ষিঅশ্বজং ভবাক্ষিঃপৰ্বদে
স্বদীয় পাদ-পঙ্কজং নমামি দেবি নৰ্মদে ॥ ৪ ॥

পঞ্চ-গোড় : সবষভীৰ পাৰৰ প্ৰদেশ, কনৌজ, উৎকল, মিথিলা আৰু গোড়—অৰ্থাৎ বঙ্গৰ পৰা আৰম্ভ কৰি ভুবনেশ্বৰলৈকে বিজ্ঞাৰ উত্তৰফালে

অবস্থিত এই পাঁচখন প্ৰদেশত থকা ব্ৰাহ্মণ। সেই প্ৰদেশবোৰত থকা ব্ৰাহ্মণসকলক সাবৰত, কান্তকুজ, উৎকল, মৈথিল আৰু মৌড় বুলি কোৱা হয়।

পঞ্চদ্বিড় : বিজ্ঞাচলৰ দক্ষিণফালে থকা পাঁচ জাতিৰ ব্ৰাহ্মণ : মহাবাহু, তেলেঙ্গনা, কৰ্ণাট, গুৰ্জৰ আৰু দ্বাবিড়।

বিক্ৰম-সম্বৎ : মহাবাহু বিক্ৰমাদিত্যৰ নামত চলা সম্বৎ। ই খৃষ্টাব্দতকৈ ৫৬ বছৰ আগতে আৰম্ভ হৈছিল।

শালিবাহন শক : শালি=সিংহ; সিংহ যাব বাহন ভেওঁ। এনেকুৱা জনশ্ৰুতি আছে যে এই নামৰ এজন প্ৰসিদ্ধ বজাই সকলোত সিংহৰ আকৃতিৰ এটা যক্ষক বাহন কৰি চাৰিওফালে ঘূৰি ফুৰিছিল। এইকাৰণে এওঁক শালিবাহন বোলা হ'ল। ভেওঁৰ নামে চলা বছৰ গণনাৰ 'শক' বুলি কয়। এই অনুসাবে চ'ত মাহত বছৰ আৰম্ভ হয়। ই বিক্ৰম-সম্বততকৈ ১৩৪-১৩৫ বছৰ আৰু খৃষ্টাব্দতকৈ ৭৮ বছৰৰ পাছৰ। এতিয়া ভাৰত চৰকাৰে এই শক ব্যৱহাৰ কৰিছে।

কবীৰবড় : ভড়োঞ্চৰ পূবফালে শুক্ল তীৰ্থৰ ওচৰত নৰ্মদাৰ প্ৰবাহৰ মাজত এটা দ্বীপ আছে। তাত এজোপা বিখ্যাত বৰগছ আছে। প্ৰবাদ আছে যে কবীৰে দাঁতোন কৰোতে যি টুকুৰা পেলাই দিছিল তাৰ পৰাই এই বটবৃক্ষৰ জন্ম হ'ল।

১৭। সন্ধ্যাৰস

বসপূৰ্ণ পৃথিৱী আৰু নিঃশব্দ আকাশ : ইয়াত জানি গুনিয়েই ভ্ৰাম-শাস্ত্ৰৰ ব্যাখ্যাক বিকৃত কৰি দিয়া হৈছে। মূল ব্যাখ্যা হৈছে 'গন্ধৰ্বতী পৃথ্বী' আৰু 'শব্দগুণম্ আকাশম্'।

বনেচৰ : সংস্কৃত হাবিত থকা আৰু ফুৰি ফুৰা বনবীয়া জন্তুক 'বনেচৰ' আৰু হাবিত থকা আৰু ফুৰি ফুৰা মানুহক 'বনেচৰ' বুলি কয়। ইয়াত এই ভেদ দেখুওৱা হৈছে।

সুব অসুবৰ গুৰু : বৃহস্পতি আৰু শুক্ৰাচাৰ্য্য—আকাশৰ গুৰু আৰু শুক্ৰ নামৰ গ্ৰহ।

১৮। বেণুকাৰ শাপ

অন্তঃশ্রোতা : [অন্তঃ (ভিতৰ) + শ্রোতা (শ্ৰবাহশালী)] যাৰ
শ্ৰবাহ মাটিৰ গৰ্ভত আছে, তেনেকুৱা নৈ ।

বাণকদেবীৰ অভিষাপ : এটা লোক কথাত কোৱা হয় যে গুজৰাটৰ
ৰজা সিদ্ধৰাজ জয়সিংহই সোৱঠ আক্ৰমণ কৰিলে আৰু জুনাগঢ় ঘেৰি
পেলালে । তাৰ বাণা বা খেজাৰৰ ভাগিনীয়েকে শত্ৰুৰ লগত যোগ দিলে ।
পৰিণামত জুনাগঢ়ৰ পতন হ'ল, খেজাৰ পৰাস্ত হ'ল আৰু বানাক মাৰি
পেলোৱা হ'ল । সিদ্ধৰাজে তেওঁৰ বাণী বাণক দেৱীক নিজৰ কৰি ললে ।
তেওঁ বাণীক লৈ পাটনলৈ গৈ আছিল । বাটতে বচবানৰ ওচৰত বাণী সতী
হৈ গ'ল । ইতিহাসত ইয়াৰ কোনো সমৰ্থন পোৱা নাযায় । সিদ্ধৰাজে
খেজাৰক পৰাজিত কৰি বন্দী কৰি পেলাইছিল । এইখিনি কথা সঁচা বুলি
কব পাৰি । এনেকুৱাত সম্ভৱ হ'ব পাৰে যে পাছত তেওঁ সিদ্ধৰাজৰ
অধীনতা স্বীকাৰ কৰিছিল ; সেই কাৰণে সিদ্ধৰাজে তেওঁক এৰি দিছিল
আৰু সোৱঠৰ ফালে আহোঁতে কিবা কাৰণত তেওঁৰ মৃত্যু হৈছিল আৰু
তাৰ তেওঁৰ বাণী হয়তো সতী হৈ গৈছিল ।

ইয়াত বাণকৰ অৰ্থ বেণুকা নহয় । 'গয়াৰ ফল্গু' নামৰ অধ্যায়ত 'সীতাৰ
শাপ' আৰু শিকতাৰ শাপ'ৰ লগত ইয়াক তুলনা কৰক ।

যোমা : ব্ৰহ্মদেশৰ ভাষাত পাহাৰক 'যোমা' বুলি কয় । যেনে—
আৰাকান যোমা, পেণ্ডুযোমা ।

অলস-লুলিত : [অলস (অলস্যৰে পৰিপূৰ্ণ) + লুলিত (ক্লান্ত),
যেতিয়া 'ললিত' বোলা হয়, তেতিয়া অৰ্থ 'সুন্দৰ' হয় ।] মৃদু-গতিত
ক্লান্ত হৈ জুৰা । এই শব্দ উত্তৰ বাম-চৰিত'ৰ ১ম অঙ্ক ২৪ শ্লোকত
পোৱা যায় ।

অলস-ললিত-মুগ্ধানি অক্ষ-সজ্জাত-ধেদাং

অশিথিল-পৰিবৰ্ত্তৈব দন্ত-সম্বাহনানি ।

পৰিমুদিত-মুণালী-দুৰ্বলানি অজকানি

ত্বম উবসি মম কৃষ্ণা যত্র নিদ্রাম্ অৰাণ্ডা ॥

অস্ত্যজসকলৰ শাপ লৈ : তেওঁক পানীৰ সুবিধা নিদি ।

খণ্ডিতা : কাব্য-শাস্ত্রত কোবা আঠগবাকী প্রধান নায়িকাব ভিতবত এগবাকী । ঈর্ষাকস্ময়িতা—ঈর্ষানু নাবী ।

ইয়াত খণ্ডিতাব আক এটা অৰ্ধ হৈছে : যাব প্রবাহ খণ্ডিত হৈছে ।

১৯। অশ্বা-অশ্বিকা

অশ্বা-অশ্বিকা : মহাভাবতত এই কথা আছে যে : কোনো এসময়ত ভীষ্মই কালীবাজব কন্যাব লয়স্বব পবা তেওঁৰ তিনি গবাকী কন্যা অশ্বা, অশ্বিকা আৰু অশ্বালিকাক অপহৰণ কৰি আনিলে । এই কাৰণে যি যুদ্ধ হ'ল, তাত তেওঁ শাস্ত্রবাজক পবাজিত কৰিলে । কিন্তু, যেতিয়া বজা বিচিত্র-বীৰ্য্যব লগত এওঁলোকৰ বিয়া দিয়াৰ কথা ওলাল তেতিয়া এই বাজকুমাৰী সকলৰ ভিতবত কেবল এগবাকীয়ে—ডাঙৰ বাজকুমাৰী অশ্বাই কলে—“মই মনে মনে শাস্ত্রবাজক পতি বৰণ কৰিছোঁ ; সেই কাৰণে তেওঁক শাস্ত্রবাজব তালৈ পঠিয়াই দিয়া হ'ল । কিন্তু শাস্ত্রই তেওঁক গ্রহণ নকৰিলে ; তেওঁ ভীষ্মৰ গুৰু পবন্ত্যামৰ শৰণ ললে । কিন্তু গুৰুৱে আদেশ দিয়া সত্ত্বেও ভীষ্মই অশ্বাক গ্রহণ কৰিবলৈ অমান্তি হ'ল । এইকাৰণে গুৰু-শিষ্যৰ মাজত তুমুল যুদ্ধ লাগিল । ইয়াত গুৰু পবাজিত হ'ল আৰু অশ্বাই বনলৈ গৈ ভীষ্ম-বধ প্ৰতিজ্ঞা কৰিলে আৰু তপস্যা কৰি কৰি শেহত অগ্নিত প্ৰবেশ কৰি দেহভ্যাগ কৰিলে । এৱেঁই পাছত গৈ ক্ৰপদ বজাব ঘৰত শিখণ্ডীৰ কপত জন্ম ললে আৰু ভীষ্মবধৰ কাৰণ হৈ পৰিল । ইয়াত লিখকে পৌৰাণিক উপাখ্যানক ইচ্ছামতে সাল-সলনি কৰিছে ।

বজা কৰ্ণৰ দুটোপা চকুৰ পানী : গুজৰাটৰ বাবেলা বংশৰ শেষ বাজপুত বজা কৰ্ণদেৱ অত্যন্ত ক্ৰোধী আৰু বিলাসী আছিল । তেওঁ নিজৰ মন্ত্ৰী মাধৱৰ ভায়েক কেশৱক বধ কৰাই তেওঁৰ স্ত্ৰীক নিজৰ অন্তঃপুৰত থৈছিল । অপমান আৰু অত্যাচাৰত ক্ৰুদ্ধ হৈ মাধৱ দিল্লীলৈ গ'ল আৰু তাত আলাউদ্দীনক গুজৰাটৰ ওপৰত আক্ৰমণ কৰিবলৈ অনুপ্ৰেৰিত কৰিলে । আলাউদ্দীনে তেওঁৰ দুজন সেনাপতিক গুজৰাট আক্ৰমণ কৰিবলৈ পঠিয়ালে তেওঁলোকে গুজৰাট জয় কৰিলে, বাজধানী পাটন লুট-পাত কৰিলে, আৰু বজা কৰ্ণৰ বাণী আৰু ল'ৰা-ছোৱালীবোৰক ধৰি দিল্লীলৈ লৈ আহিল ।

ইয়াৰ পাহত কৰ্ণই নৈ দেৱগড়ৰ বজাৰ আশ্ৰয় ললে। কোৱা হয় যে তেওঁ নিজৰ জীৱনৰ অন্তিম কাল অজ্ঞাত বাসত, আত্মৰ অৰণ্যৰ এই নৈ বোকাৰ ওচৰৰ প্ৰদেশত অনাই-বনাই শোকাকুল অৱস্থাত কটাইছিল। ইয়াত তাৰে সূচনা দিয়া হৈছে।

১৮৬৭ চনত এই কাহিনী অবলম্বন কৰি গুজৰাটী ভাষাৰ প্ৰথম উপন্যাস লিখা হৈছিল।

২০। লাৱণ্যফলা লুগী

লাৱণ্য ফলা : লৱণ = নিমখ ; লৱণ প্ৰধান, এওঁ লৱণেৰে পৰিপূৰ্ণ কাৰণেই এওঁক এই নাম দিয়া হৈছে।

২১। উৎচল্লীৰ প্ৰপাত

নাগমোড়ী : এইটো মাৰাঠী শব্দ। ইয়াৰ অৰ্থ হৈছে নাগৰ দৰে বঁকা বঁকিকৈ যোৱা ; সৰ্প-সদৃশ।

কোয়তা : কাচি।

এনেকুৱা শুভ্ৰ পানীত : নৈৰ নামক ভাৱিয়েই এই নাম দিয়া হৈছে।

পদক্ৰম : ভুলনা কবক :

ভয়ো ত্ৰিবিধক্ৰম, ক্ৰিয়ো পদক্ৰম

এক মহী পৰ; বীজকো অস্থৰ, বৈজুকে প্ৰভু

ত্ৰীজকো সিৰ পৰ।

জীৱনাৱতাৰ : পানীৰ ভললৈ যোৱা।

কটক : সংস্কৃতত 'কটক'ৰ অৰ্থ হৈছে 'কছন'। ইয়াৰ পৰাই আভ্যুত্থান, গহনাৰ অৰ্থত প্লেৰ তৈয়াৰ কৰা হৈছে।

লোণৰ ঢাকনীৰে : ভুলনা কবক :

হিব-ময়েণ পাৰ্শ্বোপাধিপতিতঃ মুখম্। ঈশাৱাস্য, ১৫

এই জগতক : মূল মন্ত্ৰ এনেকুৱা :

ঈশাৱাস্যম্ ইদং সৰ্বং যৎকিঞ্চ জগত্যাং জগৎ।

যুয়োধি অশ্বত্থ : এইটো ঈশাৱাস্য উপনিষদৰ শেষ মন্ত্ৰ।

২২। গোকৰ্ণ যাত্ৰা

কপিলাবতী : জাদ মাহৰ কৃষ্ণ-পক্ষ ষষ্ঠী, হস্তা নক্ষত্ৰ, বাতিপাত আৰু মঙ্গলবাৰ—এইকেইটা যোগব দিন। এইটো এটা চূৰ্ণত দিন, যি প্ৰতি ৬০ বছৰ পাছত মাত্ৰ এবাৰ আহে।

কৃতাৰ্থ কৰি দিলে : গা ধুৱাই দিলে।

সাম্বলী : শালগ্ৰাম থোৱা সৰু পেটাৰি।

২৩। ভৰতৰ দৃষ্টিত

অন্ত যে সফলা : আজি মোৰ যাত্ৰা সফল হ'ল। মই পানীৰ প্ৰসাদ পাই ধন্য হলোঁ। মূলত ই 'ত্বত্ প্ৰসাদত : ' আছিল যাক ইয়াত সলাই দিয়া হৈছে।

ত্ৰীৰামচন্দ্ৰৰ প্ৰতিনিধি : ৰামৰ অবিহনত ভৰতে অযোধ্যাৰ ৰাজ্য চলাইছিল কাৰণে 'ভৰণাৎ ভৰত:'।

২৪। বেলগঙ্গা—সীতাৰ স্নানৰ স্থান

বেকল গ্ৰামৰ সেউজীয়া কুণ্ড : ইংৰাজীত বেকলক 'ইলোৰা' বুলি কয়। সেই কাৰণেই ই এইটো নামেৰেহে অধিক জনাজাত। এইখন গাঁও শিৱাজীৰ পূৰ্ব-পুৰুষৰ আছিল। ইয়াত এটা সুন্দৰ কুণ্ড আছে। এই কুণ্ডৰ বিষয়ে এনেকুৱা জনশ্ৰুতি প্ৰচলিত আছে যে ইলিচপুৰৰ য়েলু নামৰ ৰজাৰ এনেকুৱা কিবা এটা বেমাৰ হ'ল যে যাৰ কাৰণে তেওঁৰ শৰীৰত পোক লাগিল। অশেষ চেষ্টা কৰা হ'ল, কিন্তু সকলো বাৰ্থ হৈ গ'ল। বেমাৰ একেদৰেই থাকিল। শেষত তেওঁ এই কুণ্ডৰ বিষয়ে আকাশ-বাণী শুনিলে,—“তুমি সেই তীৰ্থত গৈ স্নান কৰ।” তোমাৰ শৰীৰ সুস্থ হৈ যাব।”

বজাই স্নান কৰিলে আৰু তেওঁৰ বেমাৰ নাইকিয়া হৈ গ'ল। সেই বজায়ে পাছত, বেকলৰ গুহা খন্দোৱাৰ কাম আৰম্ভ কৰিলে। জাৰৰ দিনত সেউজীয়া শেলুৱৈ থকাৰ কাৰণে কুণ্ডৰ পানীও সেউজীয়া যেন লাগে। কুণ্ডৰ চাৰিওফালে সুন্দৰ সুন্দৰ খটখটী আছে।

প্ৰাকৃতিক সৌন্দৰ্য্যৰ প্ৰতি সীতাৰ পক্ষপাত : যেতিয়া ৰামে সীতাক

অযোধ্যাৰ কাৰেঙত ধৈ বনবাসলৈ যোৱাৰ কথা কৈছিল, তেতিয়া সীতাও বনলৈ যাবলৈ আৰু তাত কষ্ট সহিবৰ কাৰণে সাজু হৈছিল। তেওঁ কৈছিল—

ফলমূলাননা নিত্যং ভৱিষ্যামি ন সংশয়ঃ ।

ন তে হুঃখং কৱিষ্যামি নিবসন্তী ত্বয়া সহ । ১৬ ॥

অগ্ৰতন্তে গমিষ্যামি ভোক্ষ্যে ভুক্তৱতি ত্বয়ি ।

ইচ্ছামি পৰতঃ শৈলান্‌পল্লৱানি সৰাংসি চ ॥ ১৭ ॥

দ্রক্টুং সৰ্বত্র নিভীতা ত্বয়া নাথেন ধীমতা ।

হংসকাবণ্ডৱাকীৰ্ণাঃ পদ্মিনীঃ সাধুপুষ্পিতাঃ ॥ ১৮ ॥

ইচ্ছ্যং সুখিনী দ্রক্টুং ত্বয়া বীৰেণ সঙ্গতা

অভিষেকং কৱিষ্যামি তাসু নিতামনুব্রতা ॥ ১৯ ॥

সহ ত্বয়া বিশালাক্ষ বংসো পৰমমন্দিনী

এবং বৰ্ষসহস্ৰাণি শতং ৱাপি ত্বয়া সহ ॥ ২০ ॥

অযোধ্যাকাণ্ড—২৭ : ১৬-২০ ।

‘মই সদায় বনত ফলমূল খাই থাকিম। আপোনাৰ লগত থাকি মই কেতিয়াও আপোনাক কষ্ট নিদিওঁ। মই আপোনাৰ আগে আগে যাম আৰু আপোনাৰ পোৱা হ’লাহ খাম। আপোনাৰ লগত নিৰ্ভয় মনেৰে চাৰিওফালে ঘূৰি ঘূৰি পৰ্বত, পুখুৰী আৰু সৰোবৰ আদি চাম। আপোনাৰ ওচৰত থাকি হাঁহ আৰু পত্নমফুলৰ সৈতে ভৰি থকা সুন্দৰ সুন্দৰ সৰোবৰ চোৱাৰ আৰুই মৰাৰ আনন্দ উপভোগ কৰাৰ মোৰ বৰ ইচ্ছা আছে। সেই পুষ্প ভৰা সৰোবৰত মই সদায় গা ধুম আৰু আপোনাৰ লগত গৈ তাত সদায় খেয়ালি কৰিম। আপোনাৰ লগত থাকিলে এনেকুৱা এশ বছৰ নহয়, বৰং হেজাব হেজাব বছৰো মই এক মুহূৰ্ত্তৰ দৰে কটাব পাৰিম।

উত্তৰ বাম-চৰিতত চিত্ৰ-দৰ্শনৰ পাছত সীতাই নিজৰ মনৰ ভাৱ প্ৰকাশ কৰিছে : “মোৰ মনত এনেকুৱা লাগে যেন মই এই প্ৰসন্ন আৰু গম্ভীৰ বনত বিহাৰ কৰিম আৰু যাৰ পানী পৰম পবিত্ৰযয়, আনন্দদায়ক আৰু শীতল সেই ভগৱতী ভাগীৰথীত গা ধুম।”

দ্বিতীয় অঙ্কত বামে জনস্থান আদি প্ৰদেশবোৰ দেখি কৈছে : “সঁচাকৈয়ে

বৈদেহীয়ে এই অবণ্যবোব বব ভাল পাইছিল , কিন্তু এটবোব বব ভয়ঙ্কব ।
ইয়াতকৈ অধিক ভয়াবহ বাক আক কি হ'ব পাবে ?

তৃতীয় অঙ্কত সীতাই তুলি-তালি ডাঙব-দীঘল কবা হাতী, ম'বা চবাই,
কদম্ব আক হবিণব বর্ণনা আহিছে । চাওক :

সীতাদেব্যা স্বকব-কলিতৈঃ সন্নকীপল্লাবাইগ্রব্
অগ্রে লোলঃ কবি-কলভকো যঃ পূবা বর্ধিতো অভূৎ ।

বদ্ধা সার্থং পয়সি বিহবলোঅস্মন্যেন দর্পাদ্
উদ্ধামেন দ্বিষদপতিনা সন্নিপত্তাভিযুক্তঃ ॥ ৬ ॥

অনুদিবসম্ অবর্ধয়ৎ প্রিয়া তে

যমচিবনির্গত মুঞ্চলোলবর্হম ।

মণিমুকুট ইরোচ্চিখঃ কদম্বে

নদতি স এষ বধুসখঃ শিখণ্ডী ॥ ১৮ ॥

ভ্রমিসু কৃতপুটাস্তর্মণ্ডলারুত্তিচক্ৰঃ

প্রচলিত-চটুল-ক্র তান্তুর্বৈর্মণ্ডয়ন্ত্যা

কব-কিশলয়-তালৈর্মুঞ্চয়া নতা মানং

সুতমিব মনসা ত্বাং বৎসলেন স্মরামি ॥ ১১ ॥

কতিপয়কসুমোদগমঃ কদম্বঃ

প্রিয়তময়া পবিবর্ধিতো য আসীৎ ।

স্মবতি গিবিমম্ব এষ দেব্যাঃ

স্বজন ইবাত্র যতঃ প্রমোদমেতি ॥ ২০ ॥

নীবন্ধ-বাল-কদলী-বন-মধারতি

কান্তাসখ্য শয়নীয়-শিলাতলং তে ।

অত্র স্থিতা তৃণমদাদ্ বহশো যদেভ্যঃ

সীতা ততো হবিণকৈব্ ন বিমুচ্যাতে স্ম ॥ ২১ ॥

কবকমল-বিতীর্নৈব্ অম্ব-নীদাব শল্লৈস্

তরু-শকুনি-কুবঙ্গান্ মৈথিলী যান্ অপুণ্ড্যৎ ।

ভবতি মম বিকাবস্ তেষু দৃষ্টেযু কোঅপি ।

ঈব ইব হৃদয়্যা প্রস্তুবোদ্ ভেদযোগাঃ ॥ ২৫ ॥

সুবর্ণময় কবি ভোলে : শস্যব সমৃদ্ধি আৰু তাৰ হালধিয়া বৰণ, ইয়াত
এই ছয়োকে বুজোৱা হৈছে।

জীবনময় : 'জীৱনব' অৰ্থ পানীও হয়।

বাম-বক্ষ স্তোত্র : কৌশিক ঋষিৰ দ্বাৰা ৰচিত অত্যন্ত মনোহৰ আৰু
জনপ্ৰিয় স্তোত্র :

শিৰো মে বাধবঃ পাতু, ভালং দশবথাস্তজঃ ॥ ৪ ॥

কৌসলোয়ো দৃশো পাতু, বিশ্বামিত্ৰপ্ৰিয়ঃ শ্ৰুতী ।

ভ্ৰাণং পাতু মথত্ৰাতা, মুখং সৌমিত্ৰিবংশলঃ ॥ ৫ ॥

জিহ্বা বিদ্যানিধিঃ পাতু, কণ্ঠং ভবভৰনিতঃ ।

ক্ৰক্কো দিব্যায়ুধঃ পাতু, ভূজো ভগ্নৈশকামুৰ্কঃ ॥ ৬ ॥

কৰো সৌভাগতিঃ পাতু, হৃদয়ং জামদগ্ন্যজিৎ ।

মধ্যং পাতু খবধ্বংসী নাভিং জাম্ববদাশ্ৰয়ঃ ॥ ৭ ॥

সুগ্ৰীবেশঃ কটিং পাতু সন্ধিনী হনুমৎপ্ৰভুঃ ।

উৰু বধূব্ৰমঃ পাতু, বক্ষঃকুল-বিনাশকং ॥ ৮ ॥

জাহ্ননী সেতুকং পাতু জজ্বে দশমুখাস্তকঃ ।

পাদৌ বিভীষণ ত্ৰীদঃ, পাতু বামো অখিলং বপুঃ ॥ ৯ ॥

২৫। কৃষক নদী ঘটপ্ৰভা

আমাৰ ফালৰ : দক্ষিণ মহাবাহুক স্পৰ্শ কৰা।

২৬। কাশ্মীৰৰ জুখ-গঙ্গা

সৰোবৰ ভেদ কৰি : “আজি য’ত কাশ্মীৰৰ বৰ্মণীয় প্ৰদেশ আছে,
পুৰণ কালত তাতেই সতীসৰ নামৰ এক সুদীৰ্ঘ সৰোবৰ আছিল যি হৰমুখ
পৰ্বত আৰু পীৰ পাঞ্জালৰ মাজত বিয়পি আছিল। স্বয়ং পাৰ্ব্বতীয়ে এই
সৰোবৰত বিহাৰ কৰিছিল। কিন্তু, পাছত তালৈ কেইবাটাও বান্ধস
আছিল। এই কাৰণে দেৱতাসকলে সতীসৰ ধ্বংস কৰাৰ কথা ভাবিলে।
ভগবান ক্ৰম্ভেপে বৰাহৰ উপাসনা কৰিলে। বৰাহে সন্তুষ্ট হৈ নিজৰ কাচিৰে
পাহাৰত গিৰিপথ সাজিলে আৰু সতীসৰৰ পানী ‘বৰাহমূলম্’ৰ উপত্যকাৰ

পৰা গৈ বিতস্তা নৈৰ কপত ববলৈ ধৰিলে। সেই বিতস্তাই আজিৰ বিলম্ব আৰু 'ববাহমূলম্' হৈছে বাবামুলা।"

লেখকৰ ওচৰাটী গ্ৰন্থ 'জীৱননো আনন্দ'ৰ পৰা।

সতী কন্যা : সতীৰ প্ৰদেশত জন্ম হৈছিল—সেইকাৰণে।

১৭। স্বধূ'নী বিতস্তা

'সংসাৰত যদি ... ইয়াতে' : মূল কাৰণটী পদ্ম এনেকুৱা :

অগৰ ফিবদোস্ বঁৰকত্ৰ জমীনন্ত,

হমীনন্তো, হমীনন্তো, হমীনন্ত।

ইয়াৰ পাবত এক বিৰাট বৈভৱশালী সংস্কৃতিৰ। : অনন্তপুৰব ওচৰত এটা পৰ্ব্বতৰ তলত এখন প্ৰাচীন নগৰৰ ধ্বংসাৱশেষ পোত খাই আছে, যাক অলপতে খন্দা হৈছে।

চিনাৰ : এই মহাবৃক্ষ কেৱল কান্দীৰত হে হয়।

বৃত্ত শিকন : (বৃত্ত = মূৰ্ত্তি + শিকন = ভঙ্গা) মূৰ্ত্তি ভাঙোতা।

গাজী : ধৰ্ম্মৰ কাৰণে যুদ্ধ কৰা মহলমান। এইটো আবৰী শব্দ।

সৰ্বত : সংস্কৃতভোদকে : যেতিয়া চাৰিওফালে পানীৰ ঢল আছে, তেতিয়া। গীতা, ২-৪৬।

গাহৰিৰ দাঁতৰ নিচিনা : বোধহয় 'ববাহ মূলম্'ৰ পৰাই এই উপমা আহিছে।

নিৰ্ম্মাণ্য : দেৱতাক অৰ্পণ কৰাৰ পাছত যি ফুল পেলাই দিয়া হয়।

স্বধূ'নী : [স্বৰ = স্বৰ্গ + ধুনী = নদী] স্বৰ্গৰ নৈ।

১৮। সেৱাত্ৰতা ইবাৱতী

স্বামী ৰামতীৰ্থ : আধুনিক ভাৱত নিৰ্ম্মাণত স্বামী ৰামতীৰ্থৰ যথেষ্ট অৱদান আছে। 'শ্ৰীকাকাচাহেবে মাৰাঠীত স্বামীজীৰ জীৱনী লিখিছে তথা তেওঁৰ কিছুমান প্ৰবন্ধ অনুবাদ কৰি মাৰাঠীত এক সংগ্ৰহ প্ৰকাশ কৰিছে। ই তেওঁৰ প্ৰথম সাহিত্যিক কৃতি। আজি ত্ৰিহ বছৰৰ আগতে কাকাচাহেবে লেখক-জীৱনৰ অধ্যায় ইয়াৰ দ্বাৰাই আবৃত্ত কৰিছিল।

অৰ্জুনদেৱ : (১৫৬৩-১৬০৬) শিখসকলৰ পঞ্চম-গুৰু। আদি গ্ৰন্থৰ ৰচয়িতা। ইয়াত তেওঁ আগৰ গুৰু সকলৰ আৰু সন্ত সকলৰ বানী সংগৃহীত কৰিছে। প্ৰবাদ আছে যে তেওঁৰ শত্ৰুসকলে বাদচাহ আকবৰৰ ওচৰলৈ গৈ তেওঁৰ বিৰুদ্ধে এই বুলি অভিযোগ কৰিছিল যে এই কিতাপত অৰ্জুনদেৱে হিন্দুধৰ্ম্ম ভংগ কৰিছে। কিন্তু আকবৰে তেওঁৰ গ্ৰন্থ চাই তেওঁক বন্দী নকৰি তেওঁক সন্মান কৰিলে। জাহাঙ্গীৰৰ কালত তেওঁৰ শত্ৰুৰূপে আকৌ তেওঁৰ বিষয়ে অভিযোগ কৰিলে। জাহাঙ্গীৰে তেওঁৰ পুত্ৰ খুসৰোক বন্দী কৰিব খুজিছিল।^{*} খুসৰোৱে পলাই গৈ অৰ্জুনদেৱৰ ওচৰত আশ্ৰয় বিচাৰিলে। অৰ্জুনদেৱে তেওঁক আশ্ৰয় দিলে। বাদচাহে ইয়াক বাজদ্ৰোহ বুলি অৰ্জুনদেৱৰ ওপৰত দুই লাখ টকাৰ জৰিমনা কৰিলে। কিন্তু, তেওঁ নিজেও জৰিমনা নিদিলে আৰু আনকো দিবলৈ নিদিলে। সেই কাৰণে বাদচাহে জেলত তেওঁৰ ওপৰত বৰ অভাৱ কৰোৱালে আৰু "শেহত তেওঁক হত্যা কৰাই পেলালে। ইয়াৰ পাছত তেওঁ এইটো বুজিব পাবিলে যে সশস্ত্ৰ হৈ নাথাকিলে ধৰ্ম্ম-ৰক্ষা কৰাটো অসম্ভৱ। এই কাৰণে তেওঁ নিজৰ পুতেকক সশস্ত্ৰ আৰু সসৈন্য হৈ গুৰু-গাদীত বহিবলৈ আদেশ পঠিয়ালে, তেতিয়াৰে পৰা শিখৰ বুৰঞ্জীয়ে এক নতুন ৰূপ ললে।

ৰণজিৎসিংহ : (১৭৮০-১৮৩৯) শিখসকলৰ ৰজা। আহম্মদশাহ অকালীৰ পাছত আকৌ পাঞ্জাব প্ৰদেশ শিখৰ হাতলৈ আহিল, কিন্তু তাৰ কেইবাটাও সৰু সৰু ভাগ হৈ গ'ল আৰু তেওঁলোকে নিজৰ ভিতৰতে যুদ্ধ কৰিবলৈ ধৰিলে। মাত্ৰ তেওঁৰ বছৰ বয়সত ৰণজিৎ সিংহ ৰাজ-সিংহাসনত বহিছিল আৰু ১৯ বছৰ বয়সত তেওঁ সকলোবোৰ শিখৰাজ্যৰ আধিপত্য নিজৰ হাতলৈ আনিছিল। ইংৰাজেও তেওঁলৈ ভয় কৰিছিল। ১৮২৩ চনত যেতিয়া তেওঁ পেশোৱাৰ প্ৰদেশ জিকি ললে, তেতিয়া তাক ঘূৰাই দিয়াবলৈ দোস্ত-মহম্মদে ইংৰাজক বৰকৈ লাগিছিল। কিন্তু ইংৰাজে একো উত্তৰ দিয়া নাছিল। অবিৰাম ৪০ বছৰ কঠোৰ পৰিশ্ৰম কৰি ৰণজিৎসিংহই শিখ সকলৰ ভিতৰত সামৰিক শক্তিৰ জন্ম দিলে। প্ৰবাদ আছে যে যেতিয়া তেওঁ অটক নৈ পাৰ হ'ব খুজিছিল, তেতিয়া তেওঁৰ গুৰুৱে তেওঁক কৈছিল যে হিন্দুসকলৰ কাৰণে অটক পাৰ হোৱাৰ নিয়ম নাই। তেতিয়া তেওঁ

উদ্ভব দিছিল :

সৰ্বৈ ভূমি গোপালকী তামে' অটক কহাঁ ?

জাকে মনমে' অটক হৈ বো হী অটক বহা ।

অৰ্থাৎ সমগ্ৰ পৃথিবীয়েই যে ভাগৱানৰ, তাৰ পৰা অটক বাদ যাৰ কেনেকৈ ? যাৰ মনত সঙ্কীৰ্ণতা আছে, তেওঁ আগবাঢ়িব নোৱাৰে ।

ইয়াৰ পাছত তেওঁ সমগ্ৰ আফগানিস্থান জয় কৰিছিল ।

অপ্সৰা : (অপ্ = পানী + স্ = আগলৈ যোৱা = পানীত সাঁতোৰা, বিহাৰ কৰোঁতা ।) গন্ধৰ্বৰ স্ত্ৰী । অপেশ্বৰাই পানীত ধেমালি কৰি বৰ ভাল পায় সেইকাৰণে তেওঁলোকক এই নাম দিয়া হৈছিল । বামাংগত তেওঁলোকৰ উৎপত্তিৰ সন্মুখে এইদৰে লিখা আছে :

অপ্সু নিৰ্মথনাদ এৰ বসাং তস্মাদ্ বৰজ্জিয়ঃ ।

উৎপেতুৰ্ মনুজ শ্ৰেষ্ঠ । তস্মাদ্ অপ্সবসোঅভৱন্ ।

পৰোপকাৰায় : এই শৰীৰ পৰোপকাৰৰ কাৰণেই ।

২৯ । স্তম্ভদায়িনী চিনাব

৩০ । জম্মুৰ তবী অথবা তাবী

বিগ্ৰহ : যুদ্ধ । আঁতৰ কৰা ।

সন্ধি : মিলহোৱা ।

ৰাজনীতিত কাৰ্য্যসিদ্ধিৰ কাৰণে ছটা মাৰ্গ দেখুওৱা হৈছে—

(১) সন্ধি, (২) বিগ্ৰহ, (৩) যান (আক্ৰমণ), (৪) স্থান অথবা আসন (শিবিৰ পতা), (৫) সংশ্ৰয় (আশ্ৰয় লোৱা), (৬) দ্বৈধ বা দ্বৈধীভাৱ (পাৰ্থক্য কৰি পেলোৱা) ।

‘আত্মবতি, আত্মক্ৰীড’ : মুণ্ডকোপনিষদ’ত শ্ৰেষ্ঠ ব্ৰহ্মজ্ঞৰ বৰ্ণনা কৰোঁতে কোৱা হৈছে :

আত্মক্ৰীড় আত্মবতি: ক্ৰিয়াবান্ এষ ব্ৰহ্মবিদাং বৰিষ্ঠ: ॥

মুণ্ডক ৩-১-৪

আত্মাৰ সৈতে ধেমালি কৰোঁতা, আত্মাক ৰমণ কৰোঁতা—ক্ৰিয়াবান পুৰুষেই হৈছে ব্ৰহ্মজ্ঞানীৰ ভিতৰত সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ ।

আত্মশ্বেদ : গীতাৰ ৩-১৭ অধ্যায় চাওক।

যজ্ঞাত্মবতিবেৰ স্যাৎ আত্মতৃপ্তশ্চ মানবঃ।

আত্মশ্বেদেৰ চ সন্তুষ্টিঃ তস্য কাৰ্যং ন বিদ্বতে ॥

(যি মানুহ আত্মাৰ ভিতৰতে মজি থাকে, যি তাতেই তৃপ্তি পায়, আৰু তাতেই সন্তোষ পায়, তেওঁৰ আৰু কৰিবলৈ একো বাকী নাথাকে।

৩১। সিদ্ধুৰ বিষাদ

মানদণ্ড : জোখা তুলাচনি। মহাকাবি কালিদাসৰ কুমাৰ সম্ভবৰ প্ৰথম শ্লোকত হিমালয়ৰ কাৰণে এই শব্দ প্ৰয়োগ কৰা হৈছে :

অস্ত্ৰ্যাস্তবস্যাং দিশি দেবভাজ্জা হিমালয়ো নাম নগাধিৰাজঃ।

পূৰ্বাপৰো ভোয়নিধীৰগাহু স্থিতঃ পৃথিৱ্যা ইব মানদণ্ডঃ।

পাঞ্জাবৰ পাঁচখন নৈ : ঝিলম, চিনাব, ইৰাৱতী বাস আৰু সতলজ।

উত্তৰ প্ৰদেশৰ পাঁচখন নৈ : গঙ্গা, যমুনা, গোমতী, সবয়ু, চম্বল।

অতি ভাৰতীয় : কেৱল ভাৰততে নহয়, বৰং ভাৰতৰ সীমাৰ বাহিৰতো বৈ থকা এই দুয়োখন নৈ ভাৰতবৰ্ষৰ সীমা অতিক্ৰম কৰি বৈ গৈছে, সেই-কাৰণেই অতি-ভাৰতীয় বুলি কোৱা হৈছে।

বৈদিক সপ্তসিদ্ধু : বেদত যাৰ উল্লেখ কৰা হৈছে, সেই সাতখন নদী—বিভস্তা (ঝিলম), অসিকনী বা চন্দ্ৰভাগা (চিনাব), পৰুক্ষী বা ইৰাৱতী (বাৰা), শতদ্রু (সতলজ), বিপাশা (বিয়াস, ব্যাস), সিদ্ধু আৰু সবয়তী 'ক্ৰুমু' বা কুৰ্মক ইয়াত ধৰা হোৱা নাই।

প্ৰাচীন আৰ্য্যসকল অলপ উদাসীন হৈ পৰিছিল : ভাৰতত যিমানবোৰ আক্ৰমণ হৈছিল, প্ৰায় সকলোবোৰ এইফালৰ পৰাই হৈছিল।

পৰোপনিষদী : আফগান। গ্ৰীক ভাষাত আফগানিস্থানক 'পৰোপ-নিসদ্' বুলি কয়।

ধবন : Ionian Greeks অৰ্থাৎ প্ৰথম শব্দৰ পৰাই এই শব্দ হৈছে।

বাহুলীক : বল্ধ, বৈষ্ণু। বাহুলীক শব্দ বেদৰপৰা আহিছে।

বাণী সেমীৰামিস : (খৃষ্ট পূৰ্ব প্ৰায় ৮০০ৰ ওচৰত) অসীৰিয়াৰ পুৰাণ

প্ৰসিদ্ধ বানী। এওঁৰেই বেবিলন স্থাপন কৰিছিল বুলি কোৱা হয়। লগতে এ ইটোও কোৱা হয় যে নিনিবেহ স্থাপন কৰোঁতা এওঁৰ স্বামী নীনসভকৈয়ো এওঁ অধিক পৰাক্ৰমী আছিল। সকালতে মাকে এওঁক ভ্যাগ কৰিলে আৰু পাৰচবায়ে তেওঁক পালন-পোষণ কৰিলে। প্ৰথমতে নীনসভ এজন সেনাপতিৰ সৈতে এওঁৰ বিবাহ হৈছিল; কিন্তু পাছত যেতিয়া বজা নীনসভ তেওঁৰ ওপৰত চকু পৰিল, তেতিয়া তেওঁৰ স্বামীয়ে আত্মহত্যা কৰিলে। ইয়াৰ পাছত নীনসভ লগত তেওঁৰ বিয়া হ'ল আৰু নীনসভ পাছত এওঁ ৰাজসিংহাসনত বহিল। উপযুক্ত বয়সত তেওঁ নিজৰ পুতেকক সিংহাসনত বহুৱালে।

সুৱৰ্ণ-কবভাব : ঋতুপূৰ্ব ছয় শতিকাত ইৰানৰ বাদ্‌চাহ দৰায়ুচে সিদ্ধু প্ৰদেশ নিজৰ হাতলৈ আনিলে আৰু তাৰ পৰা বহুবেকত ১৮৫ হাণ্ডবৰেট (=৫১৫০ মোন) সুৱৰ্ণ কৰ ভাৰ লবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। ইয়াত তাকে উল্লেখ কৰা হৈছে।

যুয়েচী : ঋতুকৰ প্ৰথম শতিকাৰ আগত উত্তৰ ভাৰতৰপৰা শক বিলাকক দক্ষিণফালে খেদি তাত নিজৰ সাম্ৰাজ্য স্থাপন কৰোঁতা মধ্য এচিয়াৰ কুশানসকল।

ইয়াৰ ভিতৰত কিছুমান মানুহে বৌদ্ধ আৰু কিছুমানে হিন্দুধৰ্ম গ্ৰহণ কৰিলে। বিখ্যাত বৌদ্ধ সম্ৰাট কনিষ্ক কুশান আছিল। কুশান সাম্ৰাজ্যৰ বৈভৱৰ সময়ত ইয়াৰ ইমান বিস্তাৰ আছিল যে তাৰ ভিতৰত পশ্চিম এচিয়াৰ বুখাৰা আৰু আফগানিস্থান, মধ্য এচিয়াৰ কাশগৰ, যাবখন্দ আৰু খোতান, উত্তৰ ভাৰতৰ কাশ্মীৰ, পাঞ্জাব আৰু বেনাৰস আৰু দক্ষিণফালে বিজ্ঞানলৈকে সমগ্ৰ প্ৰদেশ সোমাইছিল।

হুন : পাঁচ আৰু ছয় ঋতুকত ভাৰতৰ ওপৰত অবিৰাম আক্ৰমণ কৰি মালৱা, সিদ্ধু আৰু সীমাপ্ৰান্তত নিজৰ ৰাজ্য স্থাপন কৰোঁতা শ্বেত হুন। ইউৰোপতো এওঁলোকে এটলাৰ সেনাপতিৰ অধীনত থাকি বৰ অভ্যাচাৰ কৰিছিল। আমাৰ ইয়াতো তেওঁলোকৰ অভ্যাচাৰত অতিষ্ঠ হৈ শেৰত আৰ্হাৰ্ঘ্যবৰ্ভৰ সকলো বজাই বালান্দিয়া আৰু যশোধৰ্ম্মাৰ নেতৃত্বত একত্ৰিত হৈ হুনৰাজা মিহিবগলক পৰাজিত কৰি তেওঁক বন্দী কৰিলে। ইয়াৰ পাছত

তেওঁলোকে আৰু আক্ৰমণ কৰিবলৈ সাহ নকৰিলে। ভাৰতত হুনৰ ৰাজত্ব প্ৰায় অৰ্দ্ধ-শতাব্দীলৈকে আছিল।

গিলগিট : শ্ৰীনগৰৰ বায়ৰ ১২৫ মাইল আঁতৰত ৪৮৯০ ফুট ওপৰত। ই জিলাৰ প্ৰধান কেন্দ্ৰ। ইয়াৰ দাঁতি-কাষৰত বৌদ্ধ-ধ্বংসাৱশেষৰ চিন আছে।

চিৱল : সীমান্ত প্ৰদেশত এই নামৰ এখন ৰাজ্যৰ প্ৰধান নগৰ আছে।

স্বাত : পঞ্জাবৰ লগত মিলি যোৱা এখন সৰু নৈ।

সক্ষেদ কোহ : পাহাৰৰ নাম। কোহ = পাহাৰ তুলনা কৰক কোহ ই।
নুব = প্ৰকাশৰ পৰ্বত।

বৈষ্ণৱীয়া : বলুখ।

কৰ্ণেল ইয়ংহাচবেণ্ড : চাৰ ফ্ৰান্সিস এডৱাৰ্ড ইয়ংহাচবেণ্ডৰ ১৮৬৩ চনত পাঞ্জাবত জন্ম হৈছিল। তেওঁ জাতিত এংলো-ইণ্ডিয়ান আছিল। ১৮৮২ চনত এণ্ট সৈন্য বিভাগত সোমাল। ১৮৯০ চনত পলিটিকেল ডিপাৰ্টমেন্টলৈ বদলি হ'ল। ১৮৮৬ চনত মধুৰিয়া ভ্ৰমণ কৰিলে। ১৮৮৭ চনত তুৰ্কিস্থানৰ পথেদি পিকিঙৰপৰা ভাৰতলৈ যাত্ৰা কৰিলে। ১৮৯৩-৯৪ চনত চিৱলত পলিটিকেল এজেন্ট হ'ল। ১৮৯৫ চনত যেতিয়া চিৱলত যুদ্ধ হ'ল, তেতিয়া 'টাইমচ'ৰ সংবাদদাতাকৰ্মে কাম কৰিলে। ১৯০৩-০৪ চনত তেওঁ ব্ৰিটিছ-মণ্ডলীৰ লগত লাচালৈ গৈছিল। পূবফালৰ দেশবোৰৰ সম্বন্ধে এওঁ বহুত কিতাপ লিখিছে—'বয়েল জ্যোগ্ৰাফিকেল চছাইটি' আদি। তেওঁৰ জীৱনী পঢ়িব খুজিলে 'ফ্ৰান্সিস ইয়ংহাচবেণ্ড—এক্সপ্লোৰাৰ এণ্ড মিস্টিক' পঢ়ক—লেখক জৰ্জ হীৱৰ।

অমীৰ অমানুৱা : যেতিয়া ভাৰতত বোলেট বিলাৰ বিৰুদ্ধে প্ৰচণ্ড আন্দোলন চলিছিল, সেই সময়ত ১৯১১ চনৰ এপ্ৰিল মাহত আফগানিস্তানৰ আমীৰে ভাৰত আক্ৰমণ কৰিলে। দহদিনৰ পাছতে আফগান পৰাজিত হ'ল। সুদীৰ্ঘ আলাপ-আলোচনাৰ পাছত ৮ আগষ্টত ৰাৱলপিণ্ডিত সন্ধিপত্ৰ স্বাক্ষৰিত হ'ল।

গৰমত বলিয়া হৈ : তেতিয়া গৰম দিন আছিল। সেইকাৰণে আমীৰে ভাবিছিল যে যদি গৰম দিনত আক্ৰমণ কৰোঁ, তেতিয়াহলে ইংৰাজ পৰাজিত

হ'ব। কিন্তু, তেওঁৰ এইটো ভুল ধাৰণা আছিল। ইংৰাজে এই সাহসক 'মিড্-চায়াৰ-মেডনেচ্' নাম দিছিল।

পৰচো : এইটো মাৰাঠী প্ৰয়োগ।

কোহাটৰ ক্ৰুৰতা : ১২২৪ চনৰ ৯ আৰু ১০ চেপ্তেম্বৰত কোহাটত ষটা ঘটনাৰ ইয়াত উল্লেখ কৰা হৈছে। ধৰ্ম্মাস্ত্ৰৰ তথা অপহৰণৰ কাৰণে তাৰ বায়ুমণ্ডল আগৰ পৰাই উত্তপ্ত হৈ আছিল। এনেতে তাৰ সনাতন ধৰ্ম্মসভাৰ সম্পাদকে এখন কিতাপ উলিয়ালে যাৰ কাৰণে মহলমান সকলৰ চিন্তাধাৰা অস্থিৰ হৈ পৰিল। হিন্দু সকলে ততালিকে দুঃখ প্ৰকাশ কৰিলে আৰু বাকী কিতাপ বোৰ সাৰ্বজনিক ৰূপে জুইত পুৰি পেলালে। তথাপি মহলমানসকল সন্তুষ্ট নহ'ল আৰু তেওঁলোকে হিন্দুৰ বিৰুদ্ধে কঠোৰ শাস্তি বিধান কৰিবৰ কাৰণে চৰকাৰৰ ওচৰত দাবী জনালে। ৰাতি মহজ্জিদত গোট খাই তেওঁলোকে প্ৰতিশোধ লবৰ কাৰণে প্ৰতিজ্ঞা কৰিলে। ৯ চেপ্তেম্বৰত সনাতন ধৰ্ম্মসভাৰ সম্পাদকক জামিনত অনা হ'ল আৰু লগে লগে কাজিয়া আবন্ত হৈ গ'ল। এই কাজিয়া কেনেকৈ আবন্ত হৈছিল, সেই সম্বন্ধে মতভেদ আছে, কিন্তু, আবন্ত হোৱাৰ পাছত দুয়োপক্ষৰ মাজত মুখা মুখিকৈ গুলিৰ আদান-প্ৰদান হৈছিল। সমগ্ৰ হিন্দুৰ অঞ্চলত জুই জ্বলাই দিয়া হ'ল। পুলিচ আৰু সৈনিকেও গুলি চলালে। পৰিণামত অশেষ ক্ষতি হ'ল। সকলোবোৰ হিন্দুক চৰকাৰী সাহায্যৰ অধীনত কেটনমেণ্টত ৰখা হ'ল। তেওঁলোকৰ ইচ্ছানুসৰি তাৰ পৰা তেওঁলোকক বাৱালপিণ্ডিলৈ পঠাই দিয়া হ'ল। বেলগাওঁ কংগ্ৰেছত এই সম্বন্ধে যি প্ৰস্তাৱ পাচ কৰা হৈছিল, তাত হিন্দু সকলক এই পৰামৰ্শ দিয়া হৈছিল যে যেতিয়ালৈকে কোহাটৰ মহলমানে তেওঁলোকক সন্মানেৰে সৈতে ঘূৰাই নানে, আৰু তেওঁলোকৰ সম্পত্তি আৰু জীৱন-ৰক্ষাৰ আশ্বাস নিদিয়, তেতিয়ালৈকে যেন তেওঁলোক উলটি নাহে।

কুৰম : চুলেমান পৰ্কতৰপৰা ওলাই সিদ্ধুৰ লগত মিলা যোৱা নে। ইয়াৰ বৈদিক নাম ক্ৰুমু।

ডেৰা ইন্দ্ৰাইল খা : লাহোৰৰ পশ্চিমফালে ১২৫ মাইল আঁতৰত অৱস্থিত সীমান্ত প্ৰদেশৰ এখন নগৰ। ইয়াৰপৰা গোমল ঘাটৰ দ্বাৰা

আফগানিস্থানৰ লগত বেহা-বেপাৰ চলে। এই ঠাই কপাহী কাপোৰ আৰু সূচী-শিল্পৰ কাৰণে বিখ্যাত।

ডেবা গাজী খাঁ : ভাৰলপুৰৰ বায়ৰ্য্য দিকত ৭০ মাইল আঁতৰত থকা পাজাৰৰ এখন নগৰ। সিদ্ধুৰ বানপানীয়ে ইয়াত প্ৰায়েই যথেষ্ট ক্ষতি কৰে। সেইকাৰণে ১৮১১ চনত ইয়াত এটা শিল্পৰ সাক্ষী সজা হ'ল। ইয়াত কিছুমান প্ৰসিদ্ধ মহজিদ আছে।

লাহোৰৰ বিভূতি : আকবৰ আৰু তেওঁৰ বংশধৰ সকলৰ সময়ত লাহোৰৰ বৈভৱ চাবলগীয়া আছিল। বজীৰ খাঁৰ মহজিদ, জুমা মহজিদ, শীশমহল, বজ্জিত সিংহৰ মহল আৰু নগৰৰ বাহিৰৰ শাহদৰাত থকা বাদ্‌চাহ জাহান্নীৰ কবৰ আৰু শালীমাৰ বাগ আজিও সেই বৈভৱৰ সাক্ষী স্বৰূপ।

ব্যাস : বিয়াস, বিপাশ। যেতিয়া বশিষ্ঠ মুনিৰ এশজন পুতেকক বান্ধসে খাই পেলালে, তেতিয়া পুত্ৰ শোকত বিহ্বল হৈ তেওঁ দেহভ্যাগ কৰিবলৈ স্থিৰ কৰি এই নৈত অপিয়াই পৰিল। কিন্তু, নৈয়ে তেওঁক বিপাশ অৰ্থাৎ বন্ধনমুক্ত কৰিলে। সেইকাৰণে ইয়াৰ নাম 'বিপাশা' হ'ল।

ভাগ্য সন্তুভাৰ্থানাম্ : বশুবংশৰ আৰম্ভতে মহাকাব্য কালিদাসে বশুবংশৰ বৰ্ণনা কৰিবৰ সময়ত তেওঁৰ বহুত বিশেষত্ব দেখুৱাইছে। তাত এটা বিশেষত্ব উল্লেখনীয়। যি ভাগ (= দান)ৰ কাৰণে সন্তুভ অৰ্থ (= ধন) গোটাওঁতা, মই সেই বশুবংশৰ কীৰ্ত্তি গাব খুজিছোঁ।

উদাৰতা : বহল ?

জয়দ্রথৰ সময়ত : মহাত্মাৰতৰ যুগত। জয়দ্রথ সিদ্ধুদেশৰ বজা আছিল।

দাহিৰ (৬৪৫-৭১২) : সিদ্ধুৰ এজন ব্ৰাহ্মণ বজা। অচৰ পুত্ৰ। সিদ্ধু প্ৰদেশক আক্ৰমণ কৰোঁতা খিলাফত প্ৰদেশৰ সেনাপতি হজাজক তেওঁ কেইবাবাৰো হৰুৱালে। ইয়াৰ পাছত মহম্মদ বিন কাচিম নামৰ এজন সোতৰ বছৰৰ সেনাপতিক তেওঁৰ বিৰুদ্ধে যুদ্ধ কৰিবলৈ পঠোৱা হ'ল। এই যুদ্ধত দাহিৰৰ হাতী ভয়ত পলাবলৈ ধৰিলে যাৰ কাৰণে তেওঁৰ মৃত্যু হ'ল। ইয়াৰ পাছত তেওঁৰ সৈন্যও পলাই গ'ল, তেতিয়াৰ পৰাই মহলমান সকলে ভাৰতবৰ্ষত সোমাবলৈ সুযোগ পালে। মহম্মদে তেওঁৰ বাণীক বিশ্বাস কৰালে

আৰু তেওঁৰ দুজনী ছোৱালী উপহাৰ স্বৰূপে খলিফাৰ ওচৰলৈ পঠাই দিলে।

জন্ম: (৪২৭—৬৩৭) দাহিবৰ পিতা। ফাৰ্চী ভাষাৰ ‘চনামা’ নামৰ কিতাপত এওঁৰ ইতিহাস লিখা হৈছে। এওঁ বৰ বীৰ আছিল। কাশ্মীৰ-লৈকে নিজৰ ৰাজ্যৰ সীমা বঢ়াইছিল। এওঁ সিদ্ধুৰ আৰোৰ নামৰ গাঁৱৰ অগ্নিহোত্ৰী ব্ৰাহ্মণ শৈলজৰ পুত্ৰ আছিল। প্ৰথমতে এওঁ সিদ্ধু ৰাজ্যৰ মন্ত্ৰীৰ বিষয়া আছিল, তাৰ পাছত প্ৰধান মন্ত্ৰী হ’ল। শেষত ৰজা হৈ ৰাণীক বিয়া কৰালে। ব্ৰাহ্মণ্যবাদৰ বৌদ্ধধৰ্মী মানুহৰ ওপৰত তেওঁ বৰ অত্যাচাৰ কৰিছিল।

অনাচাৰ: সিদ্ধুৰ এজন ব্ৰাহ্মণ ৰজাক এজন জ্যোতিষীয়ে এইবুলি কৈছিল,—“তোমাৰ ভনীয়েবাই তোমাৰ ৰাজ্য কাঢ়ি লব।” ইয়াৰ প্ৰতিকাৰ স্বৰূপে ৰজাই তেওঁৰ নিজৰ ভনীয়েককে বিয়া কৰালে। আন এজন ৰজাই এগৰাকী সতীৰ ওপৰত অত্যাচাৰ কৰিলে। এই ব্ৰাহ্মণ ৰজা সকলৰ অত্যাচাৰত প্ৰজা ইমান অতিষ্ঠ হৈ উঠিছিল যে এই সময়ত মহম্মদ বিণ্ কাচিমক জাট আৰু মেড জাতিৰ হিন্দু সকলে সকলোতকৈ বেছি সহায় কৰিছিল।

মহম্মদ বিণ কাচিম: সিদ্ধু প্ৰদেশ জিকি তাক খলিফাতৰ লগত লগ লগাই দিয়া এজন যুৱক সেনাপতি। দাহিবৰ বিৰুদ্ধে যুদ্ধ কৰাৰ পাছত তেওঁ দাহিবৰ দুজনী ছোৱালীক খলিফাৰ ওচৰলৈ উপহাৰ স্বৰূপে পঠিয়াই দিছিল। যেতিয়া খলিফাই ইয়াৰ এজনী ছোৱালী বিয়া কৰাবলৈ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰিলে, তেতিয়া ছোৱালী দুজনীয়ে কলে যে মহম্মদে তেওঁলোকক ভক্ট কৰি পেলাইছে, সেইকাৰণে তেওঁলোক এই সন্মানৰ যোগ্য নহয়। এই কথা শুনি খলিফাৰ খুব খং উঠিল আৰু তেওঁ মহম্মদক আদেশ দিলে যে গৰুৰ ছালৰ ভিতৰত সোমাই আৰু তাক খলিফাৰ ওচৰত উপস্থিত হব লাগে। মহম্মদে খলিফাৰ আদেশ পালন কৰিলে। সেইবাবে তেওঁৰ পাছ দিনা মৃত্যু হ’ল। যেতিয়া এই অৱস্থাত মহম্মদৰ মৰা শ খলিফাৰ ওচৰত উপস্থিত কৰোৱা হ’ল, তেতিয়া ছোৱালী দুজনীয়ে খলিফাৰ আগত প্ৰকৃত কথা স্বীকাৰ কৰিলে যে তেওঁলোকে প্ৰতিশোধ লোৱাৰ দৃষ্টিত

মিছা কথা কৈছিল। তেতিয়া খলিফাই এই দুয়োজনী ছোৱালী কাটি পেলালে।

চাৰ চাৰ্ল্চ নেপিয়ৰ (১৭৮২—১৮৫৩) : ১৮০৮ চনত স্পেনত মূৰ জাতিৰ বিৰুদ্ধে এওঁ যুদ্ধ কৰিছিল আৰু কোকনাত এওঁক গ্ৰেপ্তাৰ কৰা হৈছিল। ১৮১৩ চনত আমেৰিকাৰ বিৰুদ্ধে যুদ্ধ কৰিছিল। ১৮১৫ চনত এওঁ নেপোলিয়নৰ বিৰুদ্ধে যুদ্ধ কৰিছিল। এওঁ কবি বায়বনৰ বন্ধু আছিল। ১৮৪১ চনত এওঁ ভাৰতলৈ আহিছিল। ১৮৪২ চনত সিন্ধু সৈন্যৰ নেতৃত্ব কৰিছিল। আৰু এই বছৰৰ শেষত ইয়ামগট দুৰ্গ নিজৰ অধিকাৰলৈ আনিছিল। ১৮৫৪ চনত মিয়ানী যুদ্ধত এওঁ বিজয়ী হৈছিল। মীৰপুৰৰ শেষ মহম্মদক পৰাজিত কৰি খেদি দিছিল। ১৮৪৪-৪৫ চনত সিন্ধুৰ পৰ্বতীয়া জাতিবোৰ জয় কৰিছিল। ইয়াৰ পাছত ডালহাউটীৰ লগত মত ভেদ হোৱাৰ ফলত এওঁ কাম এৰি ঘৰলৈ ঘূৰি গৈছিল। ১৮৫৩ চনত এওঁৰ মৃত্যু হয়। অনায়াসভাৱে সিন্ধু অধিকাৰ কৰাৰ পাছত এওঁ এই ৰিপোর্ট দিছিল—“I have sinned (sind)”—মই সিন্ধু অধিকাৰ কৰিলোঁ।

সুহিনী : এজন ধনী কুমাৰৰ ছোৱালী। বৃথাৰাৰ এক সম্ভ্ৰান্ত পৰিয়ালৰ মোগল যুৱক মেহাৰ এওঁৰ প্ৰেমৰ পাশত বন্দী হ’ল। এওঁৰ লগত সাক্ষাত হোৱাত যাতে কোনো বাধা নাথাকে, সেই কাৰণে মেহাৰে ভেশচন কৰি সুহিনীৰ বাপেকৰ ঘৰত লগুৱা সোমাল। কিন্তু, তেওঁৰ বাপেকে এইটো ভাল পোৱা নাছিল। সেইকাৰণে তেওঁ মেহাৰক কামৰূপৰা খেদাই দিলে। তেওঁ গৈ সিন্ধুৰ সিপাৰে থাকিল। প্ৰায়েই ৰাতি সুহিনীয়ে মাটিৰ এটা পাত্ৰৰ সহায়ত সিন্ধু নৈ পাৰ হৈ আহি আৰু মেহাৰৰ লগত দেখা কৰে। যেতিয়া বাপেকে এই কথা গম পালে, তেতিয়া তেওঁ তাত পকা কলহৰ সলনি কেঁচা কলহ ধৈ দিলে। সুহিনী প্ৰেমৰ জোৱাৰত উন্মত্ত হৈ আছিল। তেওঁ কেঁচা কলহ লৈয়েই নৈত ভপিয়াই পৰিল। অলপ আগলৈ যোৱাৰ পাছত কলহটো কুমলি যাবলৈ ধৰিলে। তেওঁ মেহাৰক চিঞৰিলে। মেহাৰে আগ ফালেদি দৌৰি আহি সুহিনীক উদ্ধাৰ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিলে; কিন্তু, তেওঁৰ চেষ্টা বিফল হ’ল। সুহিনীক ৰক্ষা কৰিব নোৱাৰিলে। শেষত দুয়োৰে একেলগে সলিল-সমাধি হল।

৩২। মঞ্চবৰ জীৱন-বিভূতি

দিশো ন জানে : মই দিশো নিচিনো আৰু শাস্তিও পোৱা নাই।
গীতা, ১১-২৫।

ইদানীম্ : এতিয়া মই শাস্ত আৰু সুস্থ হৈ পৰিছোঁ। গীতা, ১১-৫১।

সপোন ৰাজ্যত বিচৰণ কৰি ফুৰিলোঁ : 'খালোঁ, বেলো আৰু ৰাজ্য
কৰিলোঁ—আমাৰ লোক-কথাত এই ফকৰা কাকি আছে। ইয়াত সপোন
ৰাজ্যত বিচৰণ কৰাৰ অৰ্থ হৈছে—'পোৱা'।

অজগৰৰ উপাসনা কৰিছিল : অজগৰ বৰ এলেছবা প্ৰাণী। এই কাৰণে
ইয়াৰ অৰ্থ হৈছে—আলস্যৰ উপাসনা কৰিছিল।

বেহানা বহন : শ্ৰীঅৰাচ—তৈয়বজীৰ জীয়েক। ভক্ত আৰু সুগায়িকা।
এওঁৰ 'Heart of a Gopi' নামৰ কিতাপখন বৰ প্ৰসিদ্ধ। এই কিতাপ
ফ্ৰান্স আৰু পোলিছ ভাষাতো অনুবাদ কৰা হৈছে। হিন্দীত ইয়াৰ অনুবাদ
'গোপী হৃদয়' নামে প্ৰকাশ কৰা হৈছে। এওঁৰ কেইখনমান মৌলিক হিন্দী
কিতাপ আছে। যেনে—'স্তনক কাকাচাহেব', 'জলযোগৰ আগত',
'কৃপা-কিৰণ' আদি। এওঁৰ হিন্দী আৰু হিন্দুস্থানী লিখাৰ ধৰণ অনুপম।

মজ্ব : ঘৰত বতাহ সোমাবৰ কাৰণে ছালৰ ওপৰত যি চাৰিচুকীয়া
চিমনী সজা হয় তাক মজ্ব বোলে,

টুট : এইধো লিঙ্গী শব্দ।

৩৩। তবজ্জব তাত্ত্ব যোগ।

বপ্ৰক্ৰীড়া : শিং বা দীঘল দাঁতৰ সহায়ত মাটি খন্দাৰ ধেমালি।
'মেঘদূত' ত ইয়াৰ প্ৰয়োগ কৰা হৈছে,

তস্মিন্নদ্রৌ কতিচিদ্ অবলা বিপ্ৰযুক্তঃ স কামী

নীত্বাঃ সাসান্ কনক বলয় ভ্ৰংশ বিক্ৰ প্রকোষ্ঠঃ।

আষাঢ়স্য প্ৰথমদিবসে মেঘমাল্লিঙ্কিতানুং

বপ্ৰক্ৰীড়া পৰিণগেজপ্ৰেক্ষণীয়ং দদৰ্শ।

অমৰ্ঘ : তিব্ৰতাৰ বা অপমানৰ পৰা জন্ম হোৱা স্থায়ী ক্ৰোধ। কাব্য
শাস্ত্ৰত এইদৰে ইয়াৰ ব্যাখ্যা কৰা হৈছে : 'অধিক্ষেপাপমানাদেবমৰ্ঘোভি-

বিবিষ্টতা। ভাববি কবির 'কিৰাতাৰ্জুনীয়' কাব্যত দুৰ্য্যোধনৰ বাজনীতিৰ প্ৰশংসা জনি দ্রৌপদী ক্লম হৈ পৰে আৰু তেওঁ যুধিষ্ঠিৰক কয় "অমৰ্ষশূন্যে জনস্য জন্তুনা ন জাতহাৰ্দেন ন বিদ্বিষাদবঃ ॥ ১,৩৩

(যাব ভিত্তবত অমৰ্ষ নাই, তেওঁক প্ৰিয়জন বা শত্ৰু কোনেও আদৰ নকৰে।)

শিৱ ভাওৰ স্তোত্ৰ : কবি বাৰেণে লিখা প্ৰসিদ্ধ স্তোত্ৰ। 'জোগ প্ৰপাত'ৰ টোকা চাওক।

প্ৰমাণিকা আৰু পঞ্চচামৰ : এই দুয়োটা সংস্কৃতৰ জনপ্ৰিয় আৰু অত্যন্ত সৰল ছন্দ। প্ৰমাণিকাৰ ছটা পদ গোট খালে এক পঞ্চ চামৰ হয়। ইয়াক নাৰাচ বুলিও কয়।

প্ৰমাণিকাপদদ্বয়ম্ বদেত পঞ্চচামৰম্।

পুষ্পদন্ত : এজন গন্ধৰ্ব আৰু শিৱৰগন। শিৱমহিম্ন-স্তোত্ৰৰ ৰচয়িতা বাৰম্বা দিশৰ দিগ্ভৰ নামো পুষ্পদন্ত। 'কথা সৰিং সাগৰ'ত পুষ্পদন্তৰ কথা আছে।

গোমুক্তিকাবন্ধ : চিত্ৰবাক্যৰ এটা পদ্ধতি।

শাওণ ভাদ মাহৰ দৰে : ৰাজমহলৰপৰা যেতিয়া পানীৰ প্ৰবাহ বোৱাই দিয়া হয়, আৰু মাজত সৰু সৰু শিলৰ পৰা পানী বাগৰে তেতিয়া এই জল-প্ৰপাতক শাওণ-ভাদৰ ধাৰা বুলি কোৱা হয়।

৩৪। সিদ্ধুৰ পাছত গঙ্গা

সৌৱীৰ দেশ : সিন্ধু আৰু মালবাবৰ সীমাৰ প্ৰদেশ।

সদাকত আশ্ৰম : [সদাকত = সত্য + আশ্ৰম] ১১২০-২১ চনত বিহাৰৰ প্ৰসিদ্ধ দেশভক্ত মজ্জকল তকে ইয়াক স্থাপন কৰিছিল।

'বসো বৈ সঃ' : সঁচাকৈয়ে তেওঁ ৰসস্বৰূপ। তৈত্তিৰীয়োপনিষদত ব্ৰহ্মাৰ বৰ্ণনা কৰাৰ সময়ত এই বচন কোৱা হৈছিল। তৈত্তিৰীয় চাওক। ২-৭ ও পূৰ্ণম অদঃ : এই (অগং) পূৰ্ণ-আৰু সেই (ব্ৰহ্ম) ও পূৰ্ণ। পূৰ্ণৰ পৰাই পূৰ্ণৰ জন্ম। যদি পূৰ্ণৰ পৰা পূৰ্ণক উলিয়াই দিয়া হয়, তথাপিও শেহত পূৰ্ণই বাকী থাকে।

এই শান্তি মন্ত্ৰ উপাৰাণ্যোপনিষদৰ আৰম্ভত তথা অন্তত আছে।

৩৫। নদীৰ ওপৰত খাল

কলৌ আন্তৰ্জ্যোঃ স্থিতি : দক্ষিণকালে এইটো কথাৰ প্ৰচাৰ আছে যে কলিকালত কেবল দুটা বৰ্ণৰহে অস্তিত্ব আছে—ব্ৰাহ্মণ আৰু শূদ্ৰ, কাৰণ সংস্কাৰ লোণ হোৱাৰ কাৰণে এতিয়া ক্ষত্ৰিয় আৰু বৈশ্যও শূদ্ৰৰ নিচিনা হৈ গ'ল।

বিজ্ঞপ্তি : যজ্ঞোপবীতৰ কাৰণে যি এই জন্মতে দ্বিতীয় জন্ম লোৱাৰ অধিকাৰ পায়, সেই ব্ৰাহ্মণ, ক্ষত্ৰিয় আৰু বৈশ্য, এই তিনিও বৰ্ণকে বিজ্ঞ বুলি কয়।

জন্মনা জন্মতে শূদ্ৰ: সংস্কাৰাং বিজ্ঞ উচ্যতে।

ভগীৰথ : ভগীৰথে হিমালয়ৰ পৰা গঙ্গাক নমাই আনি বঙ্গ-প্ৰদেশৰ উপসাগৰক সাকৰা কৰি পেলাইছে। ইয়াৰ উপৰিও এওঁ জল-সিঞ্চন বিস্তাৰ্ত্ত পাৰ্গত।

৩৬। নেপালৰ বাঘমতী

অতিমানব : অলৌকিক। ইংৰাজীত Superhuman.

ভগিনী নিবেদিতা : স্বামী বিবেকানন্দৰ ইংৰাজ শিষ্যা মিচু মাৰ্গাৰেট নোবল। এওঁক এওঁৰ গুৰুৱে নিবেদিতা নাম দিছিল।

গোবন্ধনাথ : অযোধ্যাৰ ওচৰৰ জয়ন্তী নামৰ এখন নগৰত সদ্বোধ নামৰ কোনো এজন ব্ৰাহ্মণৰ সদ্বুত্তি নামৰ এগৰাকী স্ত্ৰী আছিল। ভিক্ষা মাগিবৰ কাৰণে এবাৰ তালৈ মংস্যেন্দ্ৰনাথ আছিল। সাধু-পুৰুষ বুলি জানি সদ্বুত্তিয়ে তেওঁৰ আগত সন্তান নোহোৱাৰ কথা কলে। মংস্যেন্দ্ৰনাথে তেওঁক অলপ ভদ্ৰ দিলে; কিন্তু তেওঁ তাক প্ৰসাদৰূপে নাথাই জুই শালত পেলাই দিলে। ঠিক বাৰ বছৰৰ পাছত আকৌ মংস্যেন্দ্ৰনাথৰ ভাত পদধূলি পৰিল। তেওঁ সুধিলে—“ল'ৰাটো ক'ত আছে?” সদ্বুত্তিয়ে সঁচা কথা কৈ পেলালে। ইয়াৰ পাছত মংস্যেন্দ্ৰনাথে এই জুইশালৰ ওচৰলৈ গৈ মাতিলে ‘অলখ’। ‘তৎক্ষণাত ‘কি আদেশ’ বুলি কৈ গোবন্ধনাথৰ বালমূৰ্ত্তি তেওঁৰ ওচৰত থিয় হ'ল। এইকাৰণেই গোবন্ধনাথক অষোনিজ (গৰ্ভত প্ৰবেশ মকৰাকৈ জন্ম লোৱা) বোলা হয়। গুৰুৰ ওচৰত থাকি গোবন্ধনাথে সকলো বিজ্ঞা অৰ্জন কৰিলে।

মংস্বেজ্ঞনাথ বোগী আছিল আৰু ভোগীও। কিন্তু গোবন্ধনাথৰ বৈবাগ্য অধিব নিচিনা প্ৰথমে আছিল। সিংহল দ্বীপৰ প্ৰহিলাবাসীৰ যোহপানৰ পৰা মংস্বেজ্ঞনাথক গোবন্ধনাথেহে মুক্ত কৰিছিল। এওঁ বোগী, শিৱৰ উপাসক, অৰৈতবাদীৰূপে প্ৰসিদ্ধ আছিল। বড়, পাঞ্জাব, নেপাল, সৌৰাষ্ট্ৰ, মহাৰাষ্ট্ৰ, সিংহল দ্বীপ আদি সকলো ঠাইতে এওঁৰ মঠ আছে।

মংস্বেজ্ঞনাথ আৰু 'গোবন্ধনাথ নেপালৰ গোৰ্খাসকলৰ দেৱতা। গোবন্ধনাথৰ পৰাই এওঁলোকক 'গোবথা' বোলা হয়। নেপালত বৌদ্ধৰ মহাযান পন্থা চলিছিল। গোবন্ধনাথে তাক পৰাস্ত কৰি তাৰ মানুহৰ মাজত শিৱৰ উপাসনা প্ৰচাৰ কৰিলে। এতিয়াও গোবন্ধনাথৰ সময়ৰ সন্মুখে নিশ্চিতভাৱে কব পৰা নেযায়।

৩৭। বিহাৰৰ গণ্ডকী

গণ্ডকী : বিহাৰত গণ্ডকী নামৰ দুখন নৈ আছে। লিখকে মজঃফৰপুৰৰ ওচৰত যিখন গণ্ডকী দেখিছিল, সি বুদ্ধ বা সৰু আছিল। আনখন গণ্ডকী ডাঙৰ নৈ।

বৌদ্ধ জগতৰ দুটা সীমা : নৰ্মদা আৰু গণ্ডকীৰ মাজত বৌদ্ধধৰ্মৰ প্ৰচাৰ আছিল।

মাণ্ডলিক নৈ বোৰ : পানীৰূপে কৰ-ভাৰ দিওঁতা নৈ বোৰ, ইয়াৰ লগত মিলিত হোৱা নৈ বোৰ।

অষ্টাঙ্গিক মার্গ : ভগৱান বুদ্ধৰ দ্বাৰা প্ৰচাৰিত আৰ্থা অষ্টাঙ্গিক মার্গৰ আঠটা অঙ্গ আছে : (১) সম্যক্ দৃষ্টি, (২) সম্যক্ সংকল্প, (৩) সম্যক্ বাকা, (৪) সম্যক্ কৰ্মাস্ত, (৫) সম্যক্ আজীৱিকা, (৬) সম্যক্ ব্যায়াম, (৭) সম্যক্ শ্ৰুতি, (৮) সম্যক্ সমাধি।

মাৰ : মানুহৰ সদ্ ভাৱনাক নাশ কৰোঁতা, বৌদ্ধধৰ্মত আনুৰী সম্পত্তিৰ অধিষ্ঠাতা মানুহক 'মাৰ' বোলে।

৩৮। গয়াৰ ফল্গু

সীতাৰ শাপ : প্ৰবাদ আছে যে এসময়ত বাম, লক্ষ্মণ আৰু সীতা কুৰি কুৰি আহি ফল্গুৰ পান পালেহি। সেইখিনি পালেই বামৰ মনত পৰিল যে আজি মোৰ পিতাৰ শ্ৰাদ্ধৰ দিন। সেইকাৰণে তেওঁ বস্ত্ৰ-বাচন আনিবৰ

কাৰণে লক্ষণক নগৰলৈ পঠিয়ালে। লক্ষণ বোহাৰ বহুত সময় হ'ল, তথাপি সুবি নাছিল। এইকাৰণে বাম চিন্তায়ত্ন হৈ পৰিল আৰু তেওঁ যত্ন লক্ষণক বিচাৰি ওলাল। ইফালে শ্ৰাদ্ধৰ সময় পাব হৈ গৈছে। গতিকে নিকপায় হৈ সীতাই ঘৰত যি অলপ বস্তু-বাহানি আছিল, তাকেই ভালকৈ ধুই পখালি স্বামীৰ সলনি নিজেই পূৰ্ণ-পূৰ্ণকৰ পিণ্ড দিলে। পূৰ্ণ-পূৰ্ণকৰকলে বৰ সন্তোষেৰে এই পিণ্ড গ্ৰহণ কৰিলে। যেতিয়া তেওঁলোক পিণ্ড লৈ ঘৰলৈ যাবলৈ ওলাল, তেতিয়া সীতাই তেওঁলোকক সুধিলে—“আপোনালোকে যে নিজেই আহি পিণ্ড লৈ গৈছেহি, সেইটো মোৰ স্বামীয়ে কেনেকৈ জানিব?” তেতিয়া আকাশবাণী হ'ল, “তুমি সাক্ষী আছা।” সীতাই ফলু নৈ, গৰু, অগ্নি আৰু কেতেকী ফুলক ইয়াৰ সাক্ষী বাখিলে।

ইয়াৰ পাছত বামে লক্ষণৰ সৈতে সকলোবোৰ সামগ্ৰী লৈ তালৈ আহি সীতাক চক (পিণ্ডৰ ভাঙ) সজাবলৈ কলে। কিন্তু সীতাই একো উদ্ভব নিদিলে আৰু চকও নসজালে। যেতিয়া শেষত বামে ইয়াৰ কাৰণ সুধিলে, তেতিয়া সীতাই সকলো কথা বিৱৰিণ কলে। কিন্তু, বাম-লক্ষণে এই কথা বিশ্বাস নকৰিলে। সেইকাৰণে সীতাই ফলু নৈ আদি সকলোবোৰ সাক্ষীক সুধিবলৈ কলে। কিন্তু, তেওঁলোক সকলোৰে ‘আমি একো নেজানো’ বুলি কলে। এনেতে উপায়হীন হৈ সীতাই আকৌ দ্বিতীয় বাৰ চক সজালে আৰু বামে পিণ্ডৰ কাৰণে পূৰ্ণ-পূৰ্ণকৰ আৱাহন কৰিলে। তেতিয়া আকাশবাণী হ'ল যে জানকীয়ে আমাক তৃপ্ত কৰিলে। কিন্তু, তথাপি বামৰ বিশ্বাস নহ'ল। এইবাৰ আকৌ আকাশবাণী হ'ল। ইয়াতো বামৰ সন্তোষ নহ'ল। ইয়াৰ পাছত যত্ন সূৰ্যাদেৱে আহি সাক্ষী দিলে আৰু তেতিয়াহে বামে বিশ্বাস কৰিলে।

সাক্ষী হৈয়ো তেওঁলোকে সাক্ষী নিদিলে—সেইকাৰণে সীতাই এই চাৰিওকো শাপ দিলে। ফলু কলে—‘তুমি পাতালতে থাকিবা।’ কেতেকী ফুলক কলে, ‘তুমি সদাশিৱৰ কাৰণে অপবিত্ৰ হবা।’ গৰুক কলে—‘তোৰ মুখ অপবিত্ৰ বুলি আৰু নেজক পবিত্ৰ বুলি ধৰা হ'ব।’ অগ্নিক কলে—‘তুমি সৰু-ভয় হবা।’

—শিৱপূৰাণ, ৩০ অধ্যায়।

৩৯। গবজি থকা শোণভঙ্গ

অন্তঃশোধ : নিখুঁত পানীৰে ভৰা, অগাধ, পুলিন (পাৰ) মণ্ডিত, এই শোণৰ এনেকুৱাই ৰূপ। 'হে ব্ৰাহ্মণ! আমি কোন পথেদি পাৰ হম?' শ্ৰীৰামচন্দ্ৰই শোধৰ পাছত বিশ্বামিত্ৰই উত্তৰ দিলে,—“যি পথেদি মহাবি-
মল পাৰ হয়, সেইটোৱেই মোৰ দ্বাৰা কথিত পথ।”

কৃত্ৰিয় গুণ-শিষ্ট : সাধাৰণতে কৃত্ৰিয়ৰ গুণ ব্ৰাহ্মণ হয়। কিন্তু, ইয়াত গুণ বিশ্বামিত্ৰও প্ৰকৃততে কৃত্ৰিয় আছিল।

ইবিয়ালৰ লগত হাতী : হাহা আৰু হহ নামৰ দুজন গন্ধৰ্ব আছিল। কোনো এদিন এই দুয়োৰো ভিতৰত বিবাদ উপস্থিত হ'ল—“সন্নীত বিদ্ভাত আমাৰ দুয়োৰো ভিতৰত কোন্ শ্ৰেষ্ঠ?” তেওঁলোক ইন্দ্ৰৰ ওচৰলৈ গ'ল আৰু তেওঁৰ আগত নিজৰ কলা প্ৰদৰ্শন কৰিলে। ইন্দ্ৰই কলে—“তোমা-
লোক দুয়োৰো ভিতৰত কোন্ শ্ৰেষ্ঠ, সেইটো কেৱল দেৱল ঋষিৰ বাহিৰে আৰু আন কোনেও কব নোৱাৰিব।” তেওঁলোকে দেৱল ঋষিৰ ওচৰলৈ গৈ তাত গান গাবলৈ ধৰিলে। সেই সময়ত ঋষি ধ্যান-মগ্ন আছিল। সেইকাৰণে তেওঁ একো কব পৰা নাছিল। গন্ধৰ্বই তেওঁক জড় আৰু অজ্ঞানী বুলি ভাবি অপমান কৰিলে। এইবাবে ঋষিয়ে তেওঁলোকক মূঢ়ালোকত জন্ম লবলৈ শাপ দিলে। কিন্তু, পাছত তেওঁলোকৰ প্ৰাৰ্থনা শুনি শাপ মোচনৰ কাৰণে কলে—“হৰিয়ে তোমালোকক উদ্ধাৰ কৰিব।”

এইদৰেই তেওঁলোক দুয়ো মূঢ়ালোকলৈ গৈ হাতী আৰু ইবিয়ালৰ ৰূপত জন্ম ললে। যেতিয়া এবাৰ জলক্ৰীড়াৰ কাৰণে হাতী-পানীত নামিল; তেতিয়া ইবিয়ালে তেওঁৰ ভৰিত ধৰি ললে আৰু তেওঁক ভিতৰলৈ টানি নিলে। পানীৰ বাহিৰলৈ আহিবলৈ গজেন্দ্ৰই অশেষ চেষ্টা কৰিলে, কিন্তু, একো লাভ নহ'ল। তেওঁ অগাধ পানীত উঠি গ'ল। যেতিয়া তেওঁৰ সম্পূৰ্ণ শৰীৰ পানীত ডুব গৈ কেৱল শুঁড় ডালহে বাকী আছিল, তেতিয়া তেওঁ ঈশ্বৰক স্তুতি কৰিলে। তেওঁৰ স্তুতি শুনি ঈশ্বৰে আহি তেওঁক বন্ধা কৰিলে আৰু দুয়োকো উদ্ধাৰ কৰিলে।

এই কথা পঞ্চৰত্ন-পীঠাৰ 'গজেন্দ্ৰ-মোক্ষ'ত আছে।

[কেইবা বছৰৰ আগতে “Tug of War”ৰ কাৰণে ঐকাকাচাহেব গুজৰাটীত ‘গজগ্ৰাহ’ শব্দ প্ৰচলন কৰিছিল ।]

ক’লৈ যায় : মহাকবি কালিদাসে শোণৰ এই ভাৱক বৰ সুন্দৰ ধৰণেৰে ব্যক্ত কৰিছে । ইন্দুমতীৰ স্বয়ম্বৰ হৈ যোৱাৰ পাছত হতাশ বজা পিকলে অজবজাব পথবোধ কৰিলে, তেতিয়া অজবজাই তেওঁলোকৰ সৈন্তৰ ওপৰত আক্ৰমণ কৰিলে । কালিদাসে ইয়াৰ ভুলনা ভাগীৰথীৰ ওপৰত নিজৰ উদ্দাম ভবজৰ দ্বাৰা অপিয়াই পৰা শোণৰ লগত কৰিছে :—

তস্যাঃ স বন্ধাৰ্থম্ অনল্পবোধং

আদিষ্টা পিত্ৰাং সচিবং কুমাৰঃ ।

প্ৰভাগ্ৰহীং পাৰ্থিৱ বাহিনীং তাং

ভাগীৰথীং শোণ ইবোত্তবজঃ ।

বসুবংশ ৭-৩৬ ।

নাঞ্জে সুখমস্তি .. তৎ সুখম্ : অলপত সুখ নাই । যি ভূমাই—সমগ্ৰ বিশ্বক নিজৰ ভিতৰত সুমাই লব পাৰে, সেইটোহে সুখৰ স্বৰূপ ।

(ছান্দোগ, ৭-২৩)

৪০ । তেৰদালৰ মৰীচিকা

জমখণ্ডী : দক্ষিণ মহাবাক্ত্ৰৰ এখন নগৰ ।

৪১ । চৰ্মমতী=চম্বল

বন্তিদেব : ভবতৰ ষষ্ঠ পুৰুষত হোৱা সূৰ্য্যাবংশী বজা । মহাভাৰতত এওঁৰ প্ৰসঙ্গ দুবাৰ আহিছে । মেঘদূততো ইয়াৰ উল্লেখ আছে ।

হৈৰ্কটাম [শত উল্লেখ] গ্ৰীক (য়ুনাণী) সকলৰ এক যজ্ঞ । য’ত . এশ বলধ্-গৰুক আহুতি দিয়া হৈছিল ।

ভূদেব : ব্ৰাহ্মণ্ । অগ্নি আৰু ব্ৰাহ্মণকে দেৱতা সকলৰ সুখ বুলি কোৱা হয় । তেওঁলোকে যি খায়, সি একেবাৰে দেৱতাই পায় ।

৪২ । নদীৰ সৰোবৰ

বেলাতাল : তাল (= তালৰ) = পুখুৰী । বেনে, নাইনিতাল, ভীম তাল আদি ।

হিমালয়ৰ ওচৰত কমা খুজি : হিমালয়ৰ কেন্দ্ৰবিন্দুৰ ওচৰত মন্কাৰিনী নামৰ এখন নৈ আছে, এই কাৰণে ।

মহাৰাজ পুলকেশী : বাতালী বংশৰ বজা । বঠ শতিকাৰ মাজ ভাগত এওঁ মহাৰাজ্যৰ সৰু সৰু সকলোবোৰ ৰাজ্য একত্ৰিত কৰি এখন সাম্ৰাজ্য স্থাপন কৰিছিল আৰু অশ্বমেধ যজ্ঞও কৰিছিল । এওঁৰ পুতেক কীৰ্ত্তিবৰ্ম্মাও বাপেকৰ সাম্ৰাজ্য বিস্তাৰ কৰি তাৰ লগত অঙ্গ, বজ্জ আৰু মগধকো লগ লগাইছিল । ৬০৯ চনত যেতিয়া দ্বিতীয় পুলকেশী ৰাজসিংহাসনত বহিল, তেতিয়া চালুক্য সাম্ৰাজ্য বিজয়ৰ পৰা আৰম্ভ কৰি দক্ষিণফালে পল্লৱ সাম্ৰাজ্যলৈকে বিয়পি আছিল । তেওঁ মালৱ, গুৰ্জৰ, আৰু কলিঙ্গকো নিজৰ অধীন কৰি লৈছিল । তেওঁ সকলোতকৈ ডাঙৰ পৰাক্ৰম তেতিয়া দেখুৱাইছিল :— যেতিয়া মহাৰাজ হৰ্ষই দক্ষিণফালে আক্ৰমণ কৰিলে তেতিয়া পুলকেশীয়ে তেওঁক বাধা দি ৩৩৬ চনত তেওঁক পৰাজিত কৰিলে । পুলকেশী=পুলিকেশী । দক্ষিণফালৰ ভাষাত পুলি=হলি=বাঘ । যাৰ চুলি (কেশ) বাঘৰ নিচিনা, তেঁবেই পুলকেশী ।

অনাৰিলা : য'ত বোকা নাই তেনেকুৱা, বজ্জ ।

দশাৰ্গ : বিজয়চলৰ দক্ষিণ-পূব ফালে অৱস্থিত প্ৰদেশ । দশ+ঋণ (দুৰ্গ) য'ত আছে সেই ঠাই । নৈৰ নাম 'দশাৰ্গা' । মেঘদূতত এইদৰে ইয়াৰ উল্লেখ কৰা হৈছে—

পাণ্ডুচ্ছায়ে পবনবৃত্তয়ঃ কেতকৈঃ সুচিভিন্নৈৰ—

নীডাৰ্ণভৈৰৱগৃহবলিভুজাম্ আকুলগ্ৰামচৈত্যাঃ ।

জয়্যাসৱে পৰিণতফলশ্ৰাম-জম্বুবনাস্তঃ

সম্পৎসম্ভে কতিপয়দিনস্থান্নিহংসা দশাৰ্গাঃ ॥ ২৩ ॥

বেজবতী : মালৱৰ এখন নৈ, বেজৱা । মেঘদূতত ইয়াৰ নামো উল্লেখ কৰা হৈছে—

ভেৰাং দিঙ্গু প্ৰযিত-বিদিশা-লক্ষণাং ৰাজধানীং

গহ্বা সন্তঃ ফলম্ অৱিকলম্ কামুকত্বস্য লজা

ভীৰোপাত্ত-ভুনিড-সুভগং পাস্তসি স্বাহ্ মন্মাং ।

সজ্জভং মুখম্ ইব পয়ো বেজবত্যাশ্-চলোমি ॥ ২৪ ॥

৪৩। নিশ্চীৰ্ণ-বাজা।

সৰিন্দু-সিদ্ধ : এই বচন ক্ৰীতকৰাচাৰ্য্যৰ বিবচিত্ত ‘নৰ্মদাতোজ’ত আছে।
এই তোত্ৰত নিম্নলিখিত শ্লোক আছে, য’ত নৰ্মদাক ‘শৰ্মদা’ বুলি কোৱা
হৈছে—

হৃদয়লীন দীনমীন দিবা সম্প্রদায়কং
কলৌ মলৌষভাবহাবি সৰ্ব’ভীৰ্ণনায়কম্
সুয়ংস্য়-কচ্ছ-নক্ৰচক্ৰে-চক্ৰবাক-শৰ্মদে
হৃদীয়পাদপঙ্কজং নমামি দেবি নৰ্মদে ॥

মই কাউৰীৰ জাত : কাউৰীয়ে কেতিয়াও অকলে নাথায়। আন
কাউৰীক মাতিহে খায়। লিখকৰ নাম যে ‘কাকা,’ সেইটো পাহৰা
উচিত নহয়।

নাস্ত: প্রজ্ঞ: : মাণ্ডুকোপনিষদৰ ভূবীয় কণৰ বৰ্ণনাত এই শব্দ আছে।
ইয়াৰ অৰ্থ হৈছে—‘তেওঁ অজ্ঞ:প্রজ্ঞ নহয়, আৰু বহিষ্প্রজ্ঞও নহয়। তেওঁ
উভয়ত: প্রজ্ঞ নহয়, প্রজ্ঞানথনো নহয়। প্রজ্ঞও নহয়, অপ্ৰজ্ঞও নহয়।’

৪৪। ধোঁৱাধাৰ

পূৰ্ণশ্লোকৰ্থে আৰু ওঁ ক্ৰতো স্মৰ, কৃতং স্মৰ :—ই ঈশাৰাণ্যোপনিষদৰ
শ্লোক সম্পূৰ্ণ শ্লোক এনেকুৱা—

পূৰ্ণশ্লোকৰ্থে যম সূৰ্য্য প্রাজাপত্য ! বৃহ বশ্মতীন্ সমূহ ।

ভেকো, যন্তে কণং কল্যাণতমং তন্তে পশ্যামি

যোঅসাবসৌ পুৰুষ: সোঅহমস্মি ॥ ১৬ ॥

বায়ুৰ্ অনিলম্ অমৃতম্ অমেদং তস্মাস্ত্ৰ শ্ৰীৰীৰম্

ওঁ ক্ৰতো স্মৰ কৃতং স্মৰ ; ক্ৰতো স্মৰ কৃতং স্মৰ ॥ ১৭ ॥

[হে জগৎপোষক সূৰ্য্য, হে একাকী ৰাজী, হে যম (সংসাৰৰ নিয়ন্তা),
হে সূৰ্য্য (প্রাণ আৰু বসব পোষক), হে প্রজাপতি নন্দন। তুমি তোমাৰ
নিজৰ বশ্মিক সামৰি নিয়া। নিজৰ দীপ্তিক একত্ৰ কৰা। তোমাৰ যি
অভ্যন্ত কল্যাণকাৰী কণ আছে, তাক মই দেখিছোঁ। সূৰ্য্য-মণ্ডলত থকা যি
পৰাংপৰ পুৰুষ আছে, যি ময়েই।

এতিয়া মোৰ প্ৰাণ সৰ্বস্বাক্ষক বায়ু কণ্ড প্ৰাপ্ত হওক আৰু এই শব্দৰ
 শুদ্ধীভূত হৈ যাওক। হে মোৰ সৰ্বস্বাক্ষক মন, এতিয়া তই মনত পেলা,
 বিগত দিনত ক'বা কাম স্মৰণ কৰ; এতিয়া তই মনত পেলা, নিজে ক'বা
 কৰ্মৰ কথা মনত পেলা।]

চন্দ্ৰগুপ্ত আৰু সমুদ্ৰগুপ্ত : চন্দ্ৰগুপ্তৰ কন্যা প্ৰভাৱতীৰ বাকাটক বংশত
 বিয়া হৈছিল। তেওঁ কেইবাবছৰলৈকে নিজৰ হাতত শাসন-তন্ত্ৰ ৰাখিছিল।
 সেই সময়ত চন্দ্ৰগুপ্তই তালৈ কিছুমান আপোন মানুহ পঠিয়াই দিছিল।
 ইয়াত সেই কথা উল্লেখ কৰা হৈছে। সমুদ্ৰগুপ্তৰ বিজয়-যাত্ৰাত এই প্ৰদেশৰ
 নামো উল্লেখ কৰা হৈছিল।

কলচূৰী : বাকাটক সাম্ৰাজ্যৰ পতনৰ পাছত বহুতো সৰু সৰু স্বাধীন
 ৰাজ্যৰ জন্ম হৈছিল। তাৰ ভিতৰত উত্তৰ মহাৰাষ্ট্ৰৰ কলচূৰী মানুহৰো
 এখন ৰাজ্য আছিল। তেওঁলোকৰ ৰাজধানী ত্ৰিপুৰী আছিল; য'ত ১১৩৯
 চনত কংগ্ৰেছৰ অধিবেশন ৰহিছিল।

বাকাটক : ২২৫ চনৰপৰা প্ৰায় ৫৪০ চনলৈকে মধ্যপ্ৰান্তৰ বেৰাৰ
 প্ৰদেশত বাকাটক সাম্ৰাজ্য আছিল। ছয় শতিকাৰ আগৰ দহবছৰ এওঁৰ
 সৰ্ব্বোচ্চ বৈভৱৰ কাল আছিল। ইয়াৰ ভিতৰত সমগ্ৰ হায়দৰাবাদ, বম্বেৰ
 মহাৰাষ্ট্ৰ, বেৰাৰ আৰু মধ্যপ্ৰদেশৰ বহুত অংশ সোমাই পৰিছিল। ইয়াৰ
 বাহিৰেও উত্তৰ কোঙ্কণ, গুজৰাট, মাল্ৱা, চত্ৰীস্গট আৰু অন্ধ প্ৰদেশৰ
 ওপৰতো ই প্ৰভুত্ব বিস্তাৰ কৰিছিল। সেই সময়ত ভাৰতত আৰু ইমান
 বিশাল আৰু শক্তিশালী সাম্ৰাজ্য দ্বিতীয় নাছিল।

৪৫। শিৱনাথ আৰু ঈব

মালিক কাফুৰ : আলাউদ্দিন খিলজীৰ প্ৰিয়-পাত্ৰ হ'ব খোজা। এওঁ
 দক্ষিণ ফালৰ ৰাজ্য জিকি তাৰ প্ৰজাৰ ওপৰত বৰ অত্যাচাৰ কৰিছিল।

কালাপাহাৰ : বঙ্গ প্ৰদেশৰ নবাব চুলেমান কৰবানি আৰু পাছত
 তেওঁৰ পুতেক দাউদৰ সেনাপতি। অসম, কাশী আৰু উবিয়াত হিন্দুৰ
 বিমানবোৰ দেৱালয় আছিল, এওঁৰ হাতৰপৰা তাৰ এটাও বৰ্জা পৰা
 নাছিল। এওঁ কিছুমান মূৰ্ত্তি ভাঙি পেলালে; কিছুমানক ধ্বংস্ত কৰিলে

আৰু কিছুমানক মাটিৰ ভলত পুতিলে। 'এওঁ জগন্নাথৰ মূৰ্ত্তি জুইত অলাই লাগবত পেলাই দিলে। হিন্দুৰ ওপৰত এওঁ অশেষ অত্যাচাৰ কৰিছিল। কিছুমান মানুহে কয় যে এওঁ প্ৰথমতে ব্ৰাহ্মণ আছিল; কিন্তু, কোনো নবাবৰ জীয়েকৰ প্ৰেমত পৰি মহলমান হৈ গ'ল। মহলমান ইতিহাসত এওঁক পাঠান বুলি কোৱা হৈছে। ১৫৬৫ চনত এওঁ উবিষ্টা জয় কৰিলে। ১৫৮০ চনত এওঁৰ মৃত্যু হ'ল।

নামকপ ভ্যাগ কৰি : নিম্নলিখিত শ্লোকটো মুণ্ডকোপনিষদৰ শ্লোক (৩-২-৮)।

যথা নত্যা সৃষ্ণমানাঃ সমুদ্ৰে অন্তং গচ্ছন্তি নামকপে বিহায়।

তথা বিদ্বান্ নামকপাদ্ বিমুক্তঃ পৰাংপৰং পুৰুষম্ উপৈতি দিবাম্।

[যিদৰে নিবস্তব বৈ থকা নৈয়ে নিজৰ নামকপৰ মোহ ভ্যাগ কৰি লাগবৰ লগত মিলিত হয়, সেইদৰে বিদ্বানেও নিজৰ নামকপৰ মোহ ভ্যাগ কৰি পৰাংপৰ দিব্য পুৰুষৰ লগত একাকী হৈ যায়।]

সৰে' মহত্ম ইচ্ছন্তি : যি বংশত সকলো মানুহে মহত্মশালী হ'বলৈ অভিলাষ কৰে সেই কুল বা বংশ ধ্বংস হয়। সেইদৰেই যি দেশত সকলো মানুহেই নেতা হ'ব খোজে সেইদৰেই বিনাশো অৱশ্যস্তাৱী।

৪৬। তুৰ্দ্দেবী শিৱনাথ

বাক্স পদ্ধতিৰ বিবাহ : বিয়াৰ আঠোটা পদ্ধতি আছে—(১) ব্ৰাহ্ম, (২) দৈৱ, (৩) আৰ্য, (৪) প্ৰাজাপত্য, (৫) গান্ধৰ্ব, (৬) আসুৰ, (৭) বাক্স আৰু (৮) পৈশাচ। ইয়াৰ ভিতৰত কন্যাৰ আপোন মানুহক হত্যা কৰি বা হকৰাই যি বিয়া কৰা হয়, তাক বাক্স পদ্ধতিৰ বিয়া বুলি কয়।

৪৭। সূৰ্য্যাব স্তোত্ৰ

কাসা : বম্বে প্ৰদেশৰ থানা জিলাৰ এখন গাঁও। আচাৰ্য্য শঙ্কৰ বাও ভিছেৰ নিৰ্দেশত ইয়াত এখন সৰ্বোদয় কেন্দ্ৰ পতা হৈছে। ইয়াৰ কৰ্মী-সকলে জনজাতি 'বাৰ্লী' মানুহৰ মাজত বৰ ভাল কাম কৰিছে।

৪৯। ডেন্দুলা আৰু সুখা

যদ্ ভাৰি : যি হ'ব লগা আছে হ'বলৈ দিয়া।

৫০। ঋষিকুল্যাব সহিকুতা

সবিশ্ৰুতি : পৰ্বত ।

সবিশ্ৰুতি : সাগৰ ।

অচল উপস্থান দিব : শ্ৰীকাকাচাহেবে এতিয়া পৰ্বতৰ বৰ্ণনা লিখিবলৈ আৰম্ভ কৰিছে । ইয়াত সেই কথাৰ উল্লেখ আছে ।

৫১। সহস্রধাবা

আচাৰ্য্য বামদেব : স্বামী শ্ৰদ্ধানন্দৰ সহায়ক । হৰিহাৰ গুৰুকুলৰ আচাৰ্য্য ।

৫২। গুচ্ছপানী

চন্দন : শ্ৰীকাকাচাহেবৰ বোৰাবীয়েক । চন্দন কালেকৰ ।

৫৪। পবন্তুৰাম কুণ্ড

নহি বেবেন বেবানি : ধৰ্ম্মপদৰ সম্পূৰ্ণ শ্লোক এনেকুৱা :

নহি বেবেন বেবানি সন্ন্যস্তীষ কুদাচনং ।

অবেবেন চ সন্ন্যস্তি এস ধন্মো সনন্তনো ॥৫॥

[শক্ৰতা শক্ৰতাৰ দ্বাৰা কেতিয়াও শাস্ত নহয়, মিত্ৰতাৰ দ্বাৰাহে শক্ৰতাৰ বিনাশ হয় ।]

৫৬। প্ৰথম সমুদ্ৰ দৰ্শন

মুৰগাৰ্ঘ : গোৱাৰ এখন নগৰ ; ইংৰাজীত যাক 'মাৰ্মাগোৱা' বুলি কয় । ই পশ্চিম পাৰৰ এটা সুন্দৰ বন্দৰ । সাময়িক দৃষ্টিৰ ফালৰ পৰা ইয়াৰ যথেষ্ট গুৰুত্ব আছে ।

দুধ সাগৰ : পাহাৰৰ শিখৰৰ পৰা পানী এইদৰে তললৈ জপিয়াই পৰে যে ই লগে লগে ঠিক 'গাৰীষ' দৰেই কাৰ্য্যময় ঘূৰ্ণ প্ৰপাতত পৰিণত হৈ যায় । এই কাৰণে ইয়াৰ নাম 'দুধ সাগৰ' হ'ল ।

কেশু : = কেশব, শ্ৰীকাকাচাহেবৰ ভায়েক ।

দত্তু : শ্ৰীকাকাচাহেবৰ পুৰা নাম হৈছে শ্ৰীদত্তাত্ৰেয় বালকৃষ্ণ কালেক-
কৰ । দত্তাত্ৰেয়ৰ সংক্ষিপ্ত ৰূপ দত্তু ।

গোন্ধু : = গোবিন্দ, কাকাচাহেবৰ আন এজন ভায়েক ।

৫৭। ছাপন্ন চনৰ ভোক

ৰাউ (সৰো) গছ : কাষবাবত ৰাউ গছৰ এখন সুন্দৰ উপবন আছে।
'স্বৰ্ণ-ৰাত্ৰা'ৰ 'সৰোপাৰ্ক' নামৰ প্ৰবন্ধত ইয়াৰ বৰ্ণনা পঢ়ক।

৫৮। মকভূমি বা সৰোবৰ

সৰে' লমাপোষি : 'এওঁ গোটেই সংসাৰত ব্যাপ্ত হৈ আছে। একেৰে
এৰে'ই সৰ্ব।' গীতা—১১-৪০।

৫৯। চান্দীপুৰ

মহাশ্বেতা : বানভট্টৰ বিখ্যাত কথা 'কাদম্ববী'ৰ নায়িকা কাদম্ববীৰ
সখী।

কাদম্ববী : বানভট্টৰ কথাৰ নায়িকা। কাদম্ববীৰ মূল অৰ্থ হৈছে :
মদ, সুখ।

মদালসা : শ্ৰীযমুনালাল বজাজৰ জীয়েক।

আপো নাৰা : পানীক 'নাৰা' বোলা হৈছে। পানী নৰ অৰ্থাৎ
পৰমাত্মাৰ পৰা জন্ম হৈছে। এই পানী প্ৰথমতে তেওঁৰ (পৰমাত্মাৰ) অন্ন
(নিবাসস্থান) আছিল। এই কাৰণেই পৰমাত্মাক নাৰায়ণ (পানীত যাব
বাসস্থান আছে তেওঁ) বোলা হয়। মনুস্মৃতি ১-১০।

প্ৰথম প্ৰভাত : ববীন্দ্ৰ নাথৰ বিখ্যাত ৰাষ্ট্ৰীয় গীত। সম্পূৰ্ণ গানটো
এনেকুৱা—

অগ্নি ভুবন মনোমোহিনি

অগ্নি নিৰ্মল-সূৰ্য্য কৰোজ্জ্বল-ধৰণি

জনক-জননী-জননি অগ্নি

নীল-সিন্ধু-জল-ধৌত চৰণভল

অনিল-বিকল্পিত শ্ৰামল অঞ্চল

অম্বৰ চুহিত-ভাল হিমাচল

শুভ্ৰ-ভূষা-কিৰিটিনি-অগ্নি ;

প্ৰথম প্ৰভাত উদয় তব গগনে

প্ৰথম সান-বৰ তব ভগোবনে

প্ৰথম প্ৰচাৰিত ভব বন ভবনে

জ্ঞান ধৰ্ম্মকত কাব্য-কাহিনি-অগ্নি

চিৰ কল্যাণময়ী তুমি ধন্য

দেশ-বিদেশে বিতৰিছ অন্ন

জাহ্নবী যমুনা-বিগলিত কৰুণা

পুণ্য-পীযুষ-স্তুত-বাহিনী অগ্নি।

৬০। সাৰ্বভৌম জোৱাৰ ভাটা

সু-গত : ভগবান বুদ্ধৰ এটা নাম। এক বিশেষ 'মিচন' লৈ যি আছে, তওঁ তথাগত। সকলো সঙ্কল্প আৰু সংস্কাৰ নাশ কৰি যি নিৰ্কাণৰ ওচৰ চাপে তেৱেঁই সু-গত।

৬১। অৰ্ণৱৰ আমন্ত্ৰণ

অৰ্ণৱ : অৰ্ণৱ শব্দত 'ঋ' ধাতু আছে। ইয়াৰ অৰ্থ হৈছে উখল-মাখল লগোৱা ; ফেনে ফোটোকাৰে ওফলি থকা। যি অশান্ত, তাকেই অৰ্ণ = পানী বোলে। য'ত এনেকুৱা পানী আছে, তাক অৰ্ণৱ বোলে।

'ঋণোভ্যাৰ্ণঃ। অৰ্ণাংসি উদকানি অত্ৰ সন্তি ইতি অৰ্ণৱঃ'।

অঘমৰ্ষণ সূক্ত :—ঋগ্বেদৰ ১০ম মণ্ডলৰ ১১০ সূক্ত। তাৰ ঋষিৰ নামো অঘমৰ্ষণ আছিল। বাতিপুৰা গধূলি, সন্ধ্যাবন্দনাৰ সময়ত এই সূক্ত গোৱা হয়। কাকাচাহেবে লিখিছে "অঘমৰ্ষণৰ অৰ্থ ই হৈছে পাপক ধুই পেলোৱা।" কিন্তু এই সূক্তত পাপৰ উল্লেখ পৰ্য্যন্ত নাই। ইয়াত ঋষিয়ে কৈছে : "বাছ বিশ্বৰ বিশালতাক অসূভৱ কৰা হৃদয়ৰ নিবিড়তাক পৰীক্ষা কৰা—এই সকলোবোৰ আন্তৰিক আৰু বাছ সৃষ্টি কাৰ আধাৰত ছিৰ হৈ আছে, সেইটো চোৱাঁ। কাল আৰু সৃষ্টিৰ অসীমতাৰ কথা ভাবাঁ। ইয়াৰ দ্বাৰা তোমাৰ মন আপোনা আপুনি বিশাল হৈ যাব। বিশাল মনৰ ভিতৰত পাপৰ স্থান নাই।"

"এই অনাদি-অনন্ত সৃষ্টিতে 'ঋতম্' আৰু 'সত্যম্' এই হৈছে স্থায়ী 'ঋতম্'ৰ অৰ্থ হৈছে বিশ্বৰ সাৰ্বভৌম নিয়ম 'চৰাচৰ সৃষ্টিৰ সনাতন ধৰ্ম্ম। ইয়াৰ সহায়তে অনাদি-অনন্ত সৃষ্টি চলে (ঋ = চলা)। এই 'ঋতম্'ৰ ভিতৰত যি পৰম তত্ত্ব আছে, যি শাস্ত আছে, আৰু যি অধিনাশ শক্তি আছে, তাক

সত্য বুলি কোৱা হয়। এই সত্য সৰ্বব্যাপী। এতেকে এওঁক বিষ্ণুও (সকলো ঠাইতে প্ৰবেশ কৰিব পৰা, ব্যাপ্ত হৈ থকা) বোলে। ‘সত্যম্’ আৰু ‘ঋতম্’ৰ দ্বাৰাইহে এই সংলাবৰ জন্ম হয়; বিলীন হয়, আকৌ জন্ম লয়। বিশ্বচক্ৰে তপৰ যোগেদি চলে। এই বিশ্বতো কেৱল পৰমাত্মাৰ মহিমা, পৰমাত্মা ইয়াতকৈয়ো বিৰাট। তেওঁ সুপৰ ধাম, আনন্দৰ নিধান। তেওঁৰ কল্পনা যিমানেই অস্তবত ব্যাপ্ত হৈ পৰে, আমাৰ জন্মো যিমানেই বহু হৈ যায়। যিদৰে তোমাৰ অস্তব বহল হ’ব, সেই দৰে তোমাৰ পাপলৈকো ঘৃণা জন্মিব। তেতিয়া তোমাৰ ওচৰত পাপে ঠায়েই নাপাব। ‘যো বৈ ভূমা তং সুখম্ ॥ নাজ্ঞে সুখম্ অস্তি।’ ইমানেই বুজি লোৱা। এয়েই পাপ নাশক মন্ত্ৰ।”

বৰ্ণন : বেদত বৰ্ণক পশ্চিম দিশৰ আৰু সাগৰৰ অধীশ্বৰ বুলি কোৱা হৈছে। বৃ (আবৰি লোৱা) + উন (কৃত্যৰ্থে প্ৰত্যয়)। যি পৃথিৱীক আবৰি লৈছে।

ভূজ্ঞা : ঋগ্বেদত ইয়াৰ কথা আছে। প্ৰবাদ আছে যে এবাৰ ভূজ্ঞাক তেওঁৰ পুতেক ভূগ্ৰৱ ওপৰত ধং উঠিল। এই কাৰণে বাপেকে ভূগ্ৰৱক আন এটা দীপত থকা শক্ৰৰ বিপক্ষে যুঁজিবলৈ পঠাই দিলে। বাটত তেওঁৰ জাহাজ ফুটি গ’ল আৰু তেওঁ বৰ কঠিন পৰিস্থিতিৰ সন্মুখীন হৈ পৰিল। কিন্তু অশ্বিনী কুমাৰ সকলে এশডাল ব’ঠা থকা এখন নাৱত আহি তেওঁক সুবন্ধিত ঠাইত ধলে।

জলোদৰ : উদৰী বেয়াৰ, যি বেয়াৰত পেট বাঢ়ে আৰু পেটত পানী হয়। লিখকে ইয়াত জলকণী উদৰৰ অৰ্থত এই শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰিছে।

সিন্ধবাদ : ‘আবেবিয়ান নাইট্’ত এওঁৰ সাতোটা ভ্ৰমণৰ বোচক কাহিনী আছে।

সিংহপুত্ৰ বিজয় : চিল’নৰ প্ৰাচীনতম পৰম্পৰাৰ অনুসৰি খৃষ্টপূৰ্ব চতুৰ্দশ শতিকাৰ মাজভাগত সৌৰাষ্ট্ৰৰ সিংহপুৰৰ ৰাজকুমাৰ বিজয়ে সাহসপূৰ্ণ যাত্ৰা কৰি চিল’ন পাইছিলহি। বিদ্বান সকলৰ কথানুসৰি তেওঁ পৌৰাণিক নহয়, বৰং ঐতিহাসিক ব্যক্তি। (‘ভাৰতীয় আৰ্য্যভাষা আৰু হিন্দী’ চাওক : লিখক শ্ৰীসুনীতিকুমাৰ চাট্টাৰ্জী।)

ভুক্তকর : আজিৰ ভক্তোৰ ।

লোণাবা : প্ৰাচীন ধূৰ্ণাবক ।

দাভোল : পশ্চিম পাৰত অৱস্থিত এটা অতি মনোৰম আৰু ভক্তধূৰ্ণাবকৰ ।

মঙ্গলাপুৰী : আজিৰ মঙ্গলুৰ বা মঙ্গলোৰ ।

ভাম্বাৰীপ : চিল'ন, লক্ষা ।

জাভা আৰু বালি দ্বীপ : এই দ্বীপ চিলাপুৰৰ দক্ষিণফালে । ইয়াৰ ধৰ্ম হৈছে ইচ্ছাম, কিন্তু ভাষাৰ আজিও ইয়াত হিন্দু সংস্কৃতিৰ প্ৰভাৱ বিদ্যমান ।

ভাম্বালিপি : আজিৰ তমলুক ।

দশোদিশত : মহাবংশত লিখা আছে যে বৌদ্ধ ধৰ্মৰ প্ৰচাৰক মোগলীপুত্ৰ (তিসস) হুবিৰে সঙ্গীতিৰ কাম সম্পূৰ্ণ কৰাৰ পাছত ভবিষ্যতৰ কাৰণে ভাৱিলে । লগতে এইটোও ভাৱিলে যে মধ্যদেশৰ বাহিৰত বৌদ্ধধৰ্মৰ প্ৰচাৰ হোৱাৰ সম্ভাৱনা আছে, এই কাৰণে কতি মাহত কিছুমান হুবিৰক বেলেগ বেলেগ ঠাইলৈ পঠাই দিলে । কাশ্মীৰ আৰু গান্ধাৰলৈ মজ্জাস্তিকক, মহিষ মণ্ডললৈ মহাদেৱ হুবিৰক, বনবাসীলৈ বন্ধুখিতক, মহাবাস্তুলৈ মহাধৰ্ম্ম বন্ধুখিতক আৰু য়োন (যবন) সকলৰ দেশলৈ মহাহুবিৰক পঠিয়ালে ।

“মজ্জিম স্তবিৰক তিমবন্ত (তিমালয়) প্ৰদেশলৈ তথা সোণ আৰু উত্তৰ এই দুয়োজন হুবিৰক সুবৰ্ণভূমি (ব্ৰহ্মদেশ) লৈ পঠিয়াই দিলে । মহামহিম্ব, ইন্দ্ৰিয়, উদ্ভিয়, সম্বল আৰু ভদ্ৰসাল এই পাঁচজন হুবিৰ শিষ্যক ‘ভোমালোক মনোৰম লক্ষা দ্বীপলৈ গৈ পৱিত্ৰ বৌদ্ধধৰ্ম্ম স্থাপন কৰা’ বুলি কৈ সেই দ্বীপলৈ পঠাই দিলে । ১-৮

ধৰ্ম্ম-বিজয় : কলিঙ্গ-বিজয় কৰাৰ পাছত মহাবাজ-অশোকৰ মনত যি জন্মিছিল, তাক তেওঁ শিলালিপিত ৰোদাই কৰাইছিল । তাত তেওঁ কৈছে, “মহাবাজৰ মতামুসাৰে ধৰ্ম্মৰ দ্বাৰা প্ৰাপ্ত হোৱা বিজয়হে শ্ৰেষ্ঠ বিজয় ।”

গঁড়ৰ দৰে নিৰ্ভীক : মূল বৌদ্ধ গ্ৰন্থত গঁড় নহয়, বৰং গঁড়ৰ শিঙৰহে উপমা দিয়া হৈছে । সকলো প্ৰাণীৰে ছুটা শিং থাকে, কিন্তু গঁড়ৰ নাকত কেৱল এটাহে শিং থাকে, ধন্যপদত এই প্ৰসঙ্গত কেৱল হাতীৰ উপমাৰে

দিয়া হৈছে :

নো চে লভেৎ নিপকং সহায়ং সন্ধিৰ্ভবং সাধু বিহাবিধীৰং
বাক্য চ বট্ঠং বিজিতং পহায় একো চবে মাতঙ্গবজ্জৈব নাগো ॥

(জীৱনৰ যাত্ৰা পথত যদি নিপুণ লগবীয়া, সাধু আৰু বীৰপুৰুষ বহুৰূপে
পোৱা নাযায়, তেতিয়াহলে বিদবে বজাই পৰাজিত বাক্য ত্যাগ কৰি অকলে
ওচি যায় বা মাতঙ্গ (হাতী) অকলশৰে অৱণ্যত ঘূৰি ফুৰে, সেইদৰে অকলেই
ফুৰা উচিত ।)

একসন্ চৰিতং সেয়ো নখি বালে সহায়তা ।

একো চবে ন চ পাপানি কৰিবা অগ্নোসুসুকো মাতঙ্গবজ্জৈব নাগো ॥

(অকলশবীয়া হৈ নিজৰ দৈনন্দিন কাম কৰি যোৱা উচিত । বালক
(অজ্ঞানী) ৰ পৰা কোনো সহায় পোৱা নাযায় । অৱণ্যত থকা মাতঙ্গ
(হাতী) ৰ দৰে অকলশবীয়া হৈ নিজৰ কাম কৰি যোৱা উচিত । কোনো
পাপ-কৰ্ম কৰা অনুচিত ।)

সোপাৰা, কান্ধেৰী, ঘাৰাপুৰী : বগ্ধেৰ দাঁতিকাষৰ বৌদ্ধ গুহা ।

খণ্ডগিৰি, উদয়গিৰি : উৰিষ্যাৰ দুটা পৰ্ব্বত । ইয়াত বৌদ্ধ-গুহা আছে ।
সত্ৰাট খাৰবেলৰ বিখ্যাত শিলালিপিও ইয়াতে আছে ।

মহিন্দ আৰু সংঘমিত্ৰা : অশোক তেওঁৰ পুতেক মহেন্দ্ৰ আৰু জীয়েক
সংঘমিত্ৰাক বৌদ্ধধৰ্ম প্ৰচাৰ কৰিবৰ কাৰণে লঙ্কালৈ পঠাইছিল ।

বাইকিং : ইউৰোপৰ উত্তৰ সাগৰৰ ৮ শতিকাবৰ্ষৰ ১০ শতিকালৈকে
লুট-পাত কৰা দস্যু ।

লক্ষ্মীৰ পিতা : সাগৰৰ পৰাই লক্ষ্মীৰ জন্ম হৈছে ; এইকাৰণে পুৰাণত
সাগৰক লক্ষ্মীৰ বাপেক বুলি কোৱা হৈছে । ইয়াত লিখকে এই কাহিনীৰ
আলম লৈ এই শব্দক সাগৰত যাত্ৰা কৰোঁতে পোৱা লক্ষ্মীৰ অৰ্ঘ্যত প্ৰয়োগ
কৰিছে ।

সৰ্বো সত্ত্ব নিৰাময়া :— সম্পূৰ্ণ স্নোক এনেদৰে :

সৰ্বোজ্ঞ সুখিনঃ সত্ত্ব সৰ্বো সত্ত্ব নিৰাময়াঃ ।

সৰ্বো ভজ্যপি পশ্চাত্ত্ব মা কচ্ছিন্ হৃৎখন্ আপ্পুয়াং ॥

[নকলো সুখী হওক, নকলোবেই নিবাসয় (= নিবোগ) হওক ।
নকলোবে যত্নল হওক, কোনেও যেন দুঃখ ভোগ নকবক ।]

৬২ । দক্ষিণ সীমান্ত

ধনুছোটা : ধনুছোটাও দুখন সাগবব মাজত মাটিব যি অংশ বিয়পি
আছে, সি ধেনু ভিবিয়া । এইকাবণেই এই ঠাইব নাম ধনুছোটা হ'ল ।

বজ্রাকব আক মহোদধি : দুয়োবো অৰ্থ একেই—সাগব ।

প্ৰশস্ত : মূল অৰ্থ হৈছে কল্যাণময়, শুভ, কুশল, প্ৰশংসা পাত্ৰও হ'ব
পাবে । ইয়াত দুয়োটা অৰ্থতে ইয়াক প্ৰয়োগ কৰা হৈছে । বঙালী আক
মাৰাঠীও এই শব্দৰ আক এটা অৰ্থ আছে—বহুল, বিশাল । ইয়াত এই
অৰ্থতো লব পাৰি ।

আত্মনি অপ্ৰত্যয় : : যাৰ নিজৰ আত্মা বা নিজৰ ওপৰত বিশ্বাস নাই ।

‘বলবদপি শিক্ষিতানাং আত্মনি অপ্ৰত্যয়ঃ চেতঃ ।’ শকুন্তল ।

ভূমিকাৰ ওপৰত দৃঢ় হৈ থাকি : দুখন সাগবব মাজত থিয় হৈ থাকিবৰ
কাবণে যি মাটি আছিল, তাৰ ওপৰত থিয় হৈ । অল্লেখ্যত ‘ক’ প্ৰত্যয় ।
এই কাবণে ইয়াত ‘অল্ল’ অৰ্থও বুজোৱা হৈছে ।

‘বসুবংশত লিখা কালিদাসৰ বৰ্ণনা : ১৩ সৰ্গত বাৰণবধৰ পাছত বামে
সীতাক লগত লৈ পুষ্পক বথত বহি যেতিয়া অযোধ্যালৈ উলটি গৈছিল,
তেতিয়া লঙ্কাৰ পৰা ওলাই সাগব পাৰ হওঁতে কিছুমান শ্লোকত সাগবৰ
বৰ্ণনা কৰিছে :

বৈদেহি পশ্চ্যামলয়দ্বিতকং মংসেতুনা ফেনিলমববাশিম্ ।

ছায়াপথেনেৰ শবংপ্ৰসন্নম্ আকাশমাবিকৃতচাক তাবম্ ॥ ২ ॥

গৰ্ভং দধত্যৰ্কমবীচয়ো অস্মাদ্ বিবৃদ্ধিমত্ৰাশ্চুৰতে বসুনি ।

অবিকল্পনং বহ্নিৰসৌ বিতৰ্ভি প্ৰহ্লাদনং জ্যোতিৰজ্ঞানেন ॥ ৪ ॥

ভাং তামবস্থং প্ৰতিপত্তমানং স্থিতং দশ ব্যাপ্য দিশো মহিমা ।

বিফোৰিবাগ্যানবধাবলীয়ম্ ঈদৃক্ষ্যা কণমিয়ন্তয়া বা ॥ ৫ ॥

সসঙ্কমাদায় নদীমুখান্তঃ সম্মীলয়ন্তো দিবৃতাননভাৎ ।

অযী শিবোভিস্তিময়ঃ সবন্ দ্বৈকৰ্ষঃ স্তিতবন্তি জলপ্ৰবাহান্ ॥ ১০ ॥

মাতঙ্গনকৈঃ সহস্রোংপতন্তিভিন্নান্বিধা পশু সমুদ্রফেনাম্ ।
 কপোলসংমর্গিতয়া য যোবাং ব্রজন্তি কর্ণক্ষণচামবক্ষ্ম ॥ ১১ ॥
 বেলানিলায় প্রসূতা ভুজঙ্গা মহোর্মিৰিস্কূৰ্জধুনিৰিবেশাঃ ।
 সূৰ্য্যাস্তসম্পর্ক-সমুদ্রবাগৈর্বাভ্যন্ত এতে মাণভিঃ ফণৈঃ ॥ ১২ ॥
 তবোধবম্পর্ধিষু বিক্রমেযু পর্যন্তমেতৎসবসোর্মিবেগাৎ ।
 উধ্বাংকুৰপ্রোতমুখং কথংচিৎ ক্লেশাদপক্রামতি শঙ্খযুথম্ ॥ ১৩ ॥
 প্রবৃত্তমাত্রেণ পয়াংসি পাভুম্ আবর্তবেগভ্রমতা ঘনেন ।
 আভাতি ভূষিষ্ঠময়ং সমুদ্রঃ প্রমথ্যমানো গিৰিণেব ভূয়ঃ ॥ ১৪ ॥
 দ্বাদশশক্ৰেনিভস্য তস্মৈ তমালতালীবনবাজিনীলা ।
 আভাতি বেলা লবণাশ্ববাসেধীবানিবন্ধেব কলঙ্কবেধা ॥ ১৫ ॥
 বেলানিলঃ কেতকবেণুভিন্তে সন্তাবয়ত্যান ন মায়তাক্ষি ।
 মামক্ষমং যশুনকালহানেরেত্তীৰ বিদ্বাদববদ্ধভৃক্ষম ॥ ১৬ ॥
 এতে বয়ং সৈকতভিন্নভুক্তি-পৰ্বন্তমুক্তাপটলং পয়োধেঃ ।
 প্রাপ্তা মুহূর্তেন বিমানবেগাৎ কুলং ফলারজিতপুংগমাশম্ ॥ ১৭ ॥

পৰ্বত পৰমাণৌ চ : ইয়াৰ আগৰ পদ এনেকুৱা—‘কবয়ঃ কালি-
 দাসাত্মাঃ কৰয়ো বয়মপামী ।’ সম্পূৰ্ণ শ্লোকৰ অৰ্থ এনেকুৱা হয়—“কালিদাস
 আদিও কবি, আমিও কবি । পৰ্বত আৰু পৰমাণুৰ ভিতৰত সমান পদাৰ্থ
 ভেদ আছে ।”

যিবোৰ বানৰ যুথ মুখাই : ‘বামবক্ষা’ শ্তোত্রত হনুমান স্ততিৰ শ্লোক
 এইদৰে আছে :—

মনো-জবং মাকভ-তুল্য-বেগং
 জিতেজ্জিয়ং বুদ্ধিমতাং বৰিষ্ঠং ।
 বাতাস্রজং বানৰ-যুথ-মুখাং
 ত্ৰীবাম-দৃভং মনসা স্মৰামি ॥

সাম্পৰায় : যুত্ৰাব পাছৰ অৱস্থা । কঠোপনিষদত নচিকেতাই
 যমবাজক সাম্পৰায়ৰ সম্বন্ধে সুধিছিল ।

উদয়ে সৰিতা : সূৰ্য্য উদয়ৰ সময়ত বঙা হয় আৰু অন্ত যাবৰ সময়তো,

বড়া হয়। সেইদৰে জানী মানুহ সম্পদ আৰু বিপদ দুয়ো সময়তে অবিচলিত হৈ থাকে।

এতিয়া এই ত্ৰিবিধ পূৰ্ণতাৰ ভিতৰত পৰা..... : মনত পেলাওক :—

পূৰ্ণম্ অদঃ পূৰ্ণম্ ইদং পূৰ্ণাং পূৰ্ণম্ উদচ্যতে।

পূৰ্ণস্য পূৰ্ণমাদায় পূৰ্ণমেৱাৱশিষ্যতে ॥

ব্ৰাহ্ম মুহূৰ্ত্ত : প্ৰায় বাতিপুৱা ৩।০ বজাৰ সময়। আত্ম-চিন্তনৰ কাৰণে এই সময়ক উৎকৃষ্ট বুলি কোৱা হৈছে। ‘ব্ৰাহ্মে মুহূৰ্ত্তে চোখায় চিন্তয়েদ্ধিত-মাস্তনঃ।’

উদব-ভবন নামৰ যজ্ঞ-কৰ্ম্ম : তুলনা কৰক :—

বদনীং কবল যেতাং না য্যা শ্ৰীহৰিচেং

সহজ হবন হোতেং নাম যেতাং ফুকাচেং।

জীবন কৰি জিৱিত্বা অন্ন হেং পূৰ্ণব্ৰহ্ম

উদবভবণ নোহে জানিজে যজ্ঞকৰ্ম্ম ॥

[মুখত ভাতৰ গৰাহ লৈ হৰিব নাম লোৱা। ভগৱানৰ নাম ললে হোমৰ ফল পোৱা যায়। অন্নই হৈছে পূৰ্ণব্ৰহ্ম আৰু তেওঁ বয়সৰ বৃদ্ধি কৰে। এইটো উদব-ভবণ নহয়, বৰং ইয়াক যজ্ঞ-কৰ্ম্ম বুলিহে কব পাৰিব।]

কন্তাকুমাৰীৰ কাহিনী : বণ্ডাসুৰ নামৰ দানৱে সদাশিৱক আৰাধনা কৰিলে আৰু ‘মোক কোনো তত্বই বিনাশ কৰিব নোৱাৰে’ এইবুলি হিৰণ্যকশিপুৰৰ দৰে বৰ মাগি ললে। কিন্তু এই দীঘলীয়া সূচীত কুমাৰী কন্তাৰ নাম ভৰাবলৈ তেওঁ পাহৰি গ’ল। এই দানৱে বৰ দান পাই নিৰ্ভয় হৈ সংসাৰত বৰ অত্যাচাৰ কৰিবলৈ ধৰিলে। গোটেই পৃথিৱী ভয়ত কঁপি উঠিল। সদাশিৱই পাৰ্কীতীক কুমাৰীৰ বেশ ধাৰণ কৰি পৃথিৱীলৈ যাবলৈ কলে। পাৰ্কীতীয়ে ললিতা দেৱীৰ অৱতাৰ লৈ দানৱক মাৰি পেলালে। এতিয়া হাতত কুঙ্কম আৰু অক্ষত (পূজাৰ চাউল) লৈ বিয়াৰ কাৰণে মহাদেৱৰ অপেক্ষা কৰিবলৈ ধৰিলে। কাৰণ আগবৰণা এইদৰে ঠিক কৰা আছিল। সদাশিৱ পাৰ্কীতীৰ ওচৰলৈ আহিবলৈ ওলাইছিল; কিন্তু বাটত খঙাল দুৰ্ৱাসাৰ লগত তেওঁৰ দেখা হ’ল। তেওঁক অভাৱনা জনাওঁতে অলপ

সময় লাগিল ; এনেতে কলিযুগ আহি পৰিল। আৰু কলিযুগত এই বিয়া হ'ব নোৱাৰে।

এতেকে পাৰ্ব্বতীয়ে তেওঁৰ হাতৰ কুহুম আৰু অক্ষত পেলাই দি কলিযুগৰ শেষ হ'বৰ কাৰণে অপেক্ষা কৰি তাতে বৈ থাকিল। এতিয়াও নাগবৰ পাৰত পাৰ্ব্বতীয়ে পেলোৱা অক্ষত বালিকপে পোৱা যায়। শ্ৰদ্ধালু মানুহে এই অক্ষত মুখত দিলেই প্ৰসূতিৰ বেদনা কম হয় বুলি বিশ্বাস কৰে। কুহুমৰ নিচিনা বঙা বালিবতো তাত অস্তাই নাই।

৬৩। কৰাচীলৈ যাওঁতে

অনুবাধা, কৃষ্ণচন্দ্ৰ : অনুবাধা নক্ষত্ৰ। কৃষ্ণচন্দ্ৰ = কৃষ্ণপক্ষৰ চন্দ্ৰমা। ইয়াত লিখকে বাধা আৰু কৃষ্ণ এই দুয়োটা শব্দ ব্ৰথাযোগ্য ব্যবহাৰত লগাইছে।

৬৪। সাগবৰ পিঠিত

গিৰিধাৰী : আচাৰ্য্য কপালনি দেৱৰ ভতিজাক। সেই সময়ত তেওঁ লিখকৰ লগত শান্তিনিকেতনত আছিল।

আঙুনের পরশমণি চোঁয়াও প্ৰাণে : সম্পূৰ্ণ গানটো এনেকুৱা :—

আঙুনের পরশমণি চোঁয়াও প্ৰাণে
এ জীবন পুণ্য কৰোঁ দহন-দানে।
আমায় এই দেহখানি তুলে ধৰো,
ভোমায় ঐ দেবালয়ের প্ৰদীপ কৰো,
নিশিদিন আলোক-শিখা জলুক গানে।
জীৱনৰ গায়ে গায়ে পশ্চম ভব
সায়ী ৰাত ফোটাক ভাৱা নব নব
নয়নেৰ দৃষ্টি হতে ঘূচেৰে কালো
যেখানে পড়বে সেখান দৈবৰে আলো
বাধা মোৰ, উঠবে অলৈ উৰ্দ্ধ পানে।

আকাশত বিদৰে কেবল অকলে চল্ল গৈ থাকে : ববীজ্ঞনাধৰ আন এটা গানত এনেকুৱা ধৰণৰে ছবি আছে :—

আজি শুক্লা একাদশী, হেরো নিদ্ৰাহাৱা শশী ।

ঐ যুগ্ম পাৱাৰয়েৰ খেয়া একলা চালায় বসি ॥

ধোয়ঃ সদা : সূৰ্য্য মণ্ডলৰ মাজত অৱস্থিত পদ্মাসনৰ ওপৰত বিৰাজমান তথা কেয়ুৰ, মকৰ-কুণ্ডল, কিবীটি আৰু হাব ধাৰণ কৰোঁতা, সুবৰ্ণময় শৰীৰী, শঙ্খ-চক্ৰ-ধাৰী নাৰায়ণৰ সদায় ধ্যান কৰিব লাগে ।

জীৱত বাম : আচাৰ্য্য কৃপালনী ।

ভয়ঙ্কৰ দিবা : দিবা = কঠি পাণ্ডৱ, পৰীক্ষা । মাৰাঠীত “ভয়ঙ্কৰ দিবা” নামৰ এখন উপন্যাস বৰ বিখ্যাত ।

আত্মন্ত্ৰেৰ সন্তুষ্টি : আত্মাৰ ভিতৰতে সন্তুষ্টি । গীতা ৩-১৭ ।

সম্পূৰ্ণ শ্লোক এনেকুৱা—

যজ্ঞান্ন-বতিবেৰ স্যাদান্ন তৃণশ্চ মানবঃ ।

আত্মন্ত্ৰেৰ চ সন্তুষ্টিস্তস্য কাৰ্যং ন বিদ্বতে ॥

৬৫। সৰোবিহাৰ

কিন্তু কাৰাব সৌন্দৰ্য্য দূৰৰ পৰাই উপভোগ কৰিব পাৰি : 'Tis distance lends enchantment to the view.

শকুন্তলাৰ দৰে : ‘অভিজ্ঞান শকুন্তলম’ৰ তৃতীয় অঙ্কৰ শেহত শকুন্তলাই দৃশ্যস্তৰ লগত বিশ্রান্তালাপ কৰিছিল ; এনেতে তালৈ গৌতমী আহিল । এইকাৰণে শকুন্তলাই বজাক লভাবোৰৰ পাছফালে লুকাবলৈ কলে আৰু যাবৰ সময়ত লভাবোৰক কলে—‘লভাবলয়, সন্তাপহাৰক, আমন্ত্ৰয়ে দ্বাং জুয়োঅপি পৰিভোগায় ।’ এইদৰেই লভা মণ্ডপৰ চেলু লৈ বজাৰ পৰা অনুমতি লৈ যায় ।

যযাতিয়েই যেতিয়া জীৱনৰ আনন্দ পৰিত্যাগ কৰিব লগীয়া হৈছিল : বজা যযাতি দিনে ৰাতিয়ে ভোগ-বিলাসত মত্ত হৈ আছিল । এইকাৰণে তেওঁ নিজৰ পুতেকৰ ঘোঁৰনো কাঢ়ি লৈছিল । কিন্তু শেহত তেওঁৰ এই-বোৰতো বিৰক্তি জন্মিল আৰু তেওঁ বুজিব পাৰিলে যে :

ন জাভু কামু: কামানামুপভোগেন শাম্যতি ।

হৰিষা কৃষ্ণবৰ্ম্মেৰ পুনৰেবাতিবৰ্ধতে ॥

[ভোগ-বিলাসক উপভোগ কৰিলেও কামনা অতৃপ্ত হৈ থাকে ; বৰং ই হোমৰ জুইৰ দৰে উদ্দীপ্ত হৈ হে পৰে ।]

৬৬। সুবৰ্ণ দেশৰ মাতা ঐবাবতী

কৃপাৰ উৎপাত : বানপানী। ইয়াৰ আৰু এটা অৰ্থ আছে—যেতিয়া নীল নদীত ঢল আহে, তেতিয়া ই নিজৰ লগত মাটিবোৰ উটুৱাই আনে, যাৰ কাৰণে পথাৰৰ শস্য ভাল হয়। মিছৰীয় লোকে ইয়াক ‘নীলৰ কৃপা’ বুলি কয়।

ডবা খেলুৱৈ কালিদাস : ভবভূতিয়ে ‘উত্তৰ বামচৰিত’ লিখাৰ পাছত হেনো সম্পূৰ্ণ কাব্য কালিদাসক পঢ়ি শুনাইছিল। কালিদাসৰ ডবা খেল বৰ প্ৰিয় আছিল। তেওঁ ডবা খেলি খেলি এই কাব্য শুনি আছিল। কালিদাসে মন দি শুনুনা দেখি ভবভূতিৰ বৰ বেয়া লাগিল। কিন্তু শেহত যেতিয়া কালিদাসে এটা প্ৰসঙ্গত বৰ সূক্ষ্ম আৰু বসিক ভাৱ সুমাবলৈ কলে, তেতিয়া ভবভূতি আচৰিত হৈ গ’ল। গোটেইখন কাব্য শুনাৰ পাছত কালিদাসে কলে ‘নাটকখন ভাল হৈছে, কিন্তু এটা অনুসৰ অধিক হৈছে।’ বাম আৰু সীতাই কথা-বতৰা পতাৰ সন্মুখে ভবভূতিয়ে লিখিছে :

অবিদিত-গত-যামা ৰাত্ৰিবেৰং ব্যাংসীং ॥

[এইদৰে (এবং) নানা ৰকমৰ কথা পাতি পাতি কেনেকৈ যে ৰাতি শেষ হৈ গ’ল, সেইটো আমি বুজিবই নোৱাৰিলোঁ অথচ গোটেই ৰাতি শেষ হৈ গ’ল।]

যেতিয়া কালিদাসে এটা অনুসৰ কমাই দিয়াৰ কথা কলে, তেতিয়া সম্পূৰ্ণ অৰ্থ সলনি হৈ গ’ল। তাৰ ভিতৰলৈ এটা সোঁঠৰ আহিল :

অবিদিত-গত-যামা ৰাত্ৰিবেৰং ব্যাংসীং ॥

[(নানা ৰকমৰ কথা পাতি পাতি) কেনেকৈ যে ৰাতি শেষ হ’ল সেইটো আমি বুজিবই নোৱাৰিলোঁ (অৰ্থাৎ আমাৰ কথা পূৰা নহ’ল)।]

ই এক জনশ্রুতিহে, কাষণ কালিদাস আৰু ভবভূতি সমকালীন কবি নাছিল।

শান ৰাজ্য : ব্ৰহ্মদেশৰ চীনৰ সীমাৰ ওচৰৰ অৰ্দ্ধ স্বাধীন ৰাজ্য। শান মানুহবোৰ ব্ৰহ্মদেশ, অসম, শ্ৰাম আৰু দক্ষিণ চীনত আছে। এওঁলোক দেখাত বগা, বৌদ্ধধৰ্ম্মী আৰু বৰ পৰিশ্ৰমী জাতি। এওঁলোকৰ মাজত বহু পত্নী প্ৰথাৰ প্ৰচলন আছে।

জাহাজত থকা পক্ষী : জৈসে উড়ি জাহাজকো পত্নী ফিবি জাহাজ পৈ আছে,— সুবদাস।

অৰ্থাৎ, যিদৰে জাহাজৰ চৰাই উৰি গৈ আকো জাহাজলৈ ঘূৰি আহে।

অনিচ্চাবত : 'অনিত্যা যত সংস্কাৰা উৎপত্তি-ৰায়ধৰ্ম্মিণঃ।'

[সৃষ্টি আৰু বিনাশ এয়েই যাৰ ধৰ্ম্ম, এনেকুৱা সংস্কাৰ (সৃষ্টি পদাৰ্থ) অনিত্য।]

শ্ৰান্ত : ক্লান্ত মানুহৰ তত্ত্বজ্ঞান।

চিৰন্তন : চিৰকাললৈ স্থায়ী হৈ থকা। সম্পূৰ্ণজ্ঞানী মানুহৰ তত্ত্ব জ্ঞান।

সুবৰ্ণ দেশ : ব্ৰহ্মদেশৰ বৌদ্ধ কালীন নাম।

৬৭। সাগৰৰ সহবাস

ত্ৰিকাণ্ড : তিনিটা কাণ্ড বা তিনিটা ভাগ থকা। শ্ৰৱণত তিনিটা তৰা আছে। যুগ নক্ষত্ৰৰ পেটত তিনিটা তৰাৰ ইমূ ত্ৰিকাণ্ড নক্ষত্ৰ আছে। শ্ৰৱণো তাৰ নিচিনাই।, সেইকাৰণে ইয়াক ত্ৰিকাণ্ড বোলা হয়।

ধ্বন্তিক : আমি য'ত ধিয় হৈ থাকোঁ, সেই ঠাইৰ মূৰৰ ওপৰত থকা আকাশৰ ভাগ বা বিন্দু। ইংৰাজীত ইয়াকে 'জেনিথ' বোলে।

নিজৰ চাকিৰ পোহৰেৰে : যিদৰে তাঁৰ বিভাগৰ 'কটু' আৰু 'কড'— এই দুয়োটা ধ্বনিৰ পৰা গোটেই লিপি তৈয়াৰ কৰা হৈছে, সেইদৰেই বাতিৰ পোহৰে যেন দূৰ-দূৰণিলৈকে বাতৰি পঠিয়ায়। দিনৰ সূৰ্য্যৰ পোহৰেও এনেকুৱা বাতৰি পঠিয়ায়। ইয়াক 'হেলিয়োগ্ৰাফ', বুলি কয়।

ত্ৰিখণ্ড সহকাৰ : আফ্ৰিকাত আদিমবাসী ক'লা মানুহৰ বাহিৰে (যিসকল গোলাম বা বনুৱা আছে) শাসক স্বৈতাজ ইউৰোপীয়ান মানুহো

আছে আৰু বেহা-বেপাৰৰ কাৰণে পুৰ-কালৰ পৰা অহা মিঠা-বৰলীয়া বা হালধিয়া বৰণৰ আৰব, ভাৰতীয় আৰু চীনৰ মানুহো আছে। তিনিও খণ্ডৰ এই মানুহবোৰৰ মাজত যি সহযোগ চলে, তাক ত্ৰিখণ্ড সহকাৰ বুলি কোৱা হৈছে—যদিও এই সহযোগিতাত বৈষম্য আছে।

৬৮। বেখোল্লজ্বন

বেখোল্লজ্বন : ভূ-মধ্য-বেখা উল্লজ্বন।

শাস্তা, দুৰ্গা : শুভকৰা শাস্তা আৰু ভয়কৰী দুৰ্গা। গোৱাত শাস্তা-দুৰ্গাৰ দেৱালয় আছে।

৬৯। নীলোদ্ভী

শ্ৰীঅগ্নাচাহাব : ঔজ্জ্বল অস্তিম বজাৰ দ্বিতীয় পুত্ৰ শ্ৰীঅগ্নাচাহাব পন্ত। যেতিয়া এওঁ ভাৰত-চৰকাৰৰ কমিচনাৰ হৈ আফ্ৰিকাত আছিল তেতিয়া এওঁক দেখি তাৰ মানুহ যথেষ্ট প্ৰভাবিত হৈছিল।

ঈশোপনিষদ্ : ওঠৰটা মন্ত্ৰৰ এখন সৰু উপনিষদ্। শ্ৰীবিনোবাজীয়ে ইয়াক বেদৰ সাৰ আৰু গীতাৰ বীজ বুলি কৈছে। গান্ধীজীয়ে কৈছিল যে ইয়াৰ ভিতৰত হিন্দু ধৰ্মৰ গোটেই তত্ত্ব সোমাই আছে। ইয়াৰ প্ৰথম মন্ত্ৰটো তেওঁৰ বৰ প্ৰিয় আছিল, আৰু ইয়াৰ বিষয়ে তেওঁ কেইবাবাৰো আলোচনা কৰিছিল। ‘ঈশোপনিষদ্’ৰ প্ৰথম মন্ত্ৰটো হৈছে এই :—

ঈশাৱাস্যমিদং সৰ্বং যৎকিঞ্চ জগত্যাং জগৎ।

তেন ত্যক্তেন ভূগীথা মা গৃধঃ কস্যসিদ্ধনম্ ॥

এই উপনিষদক ঈশাৱাস্যোপনিষদ্ বুলিও কয়।

মাণ্ডুক্য উপনিষদ্ : ঈশোপনিষদতকৈয়ো সৰু। ইয়াত কেৱল বাৰটা মন্ত্ৰহে আছে। ইয়াত ওমৰ ষোণেদি সমগ্ৰ অদ্বৈত সিদ্ধান্তৰ মীমাংসা কৰা হৈছে। ইয়াৰ বিষয়ে গোড় পাদাচাৰ্যাই যি কাৰিকা লিখিছে, তাক অদ্বৈত সিদ্ধান্তৰ প্ৰথম প্ৰৱন্ধ বুলি কোৱা হয়। ইয়াৰ ভিত্তিতে শ্ৰীশঙ্কৰাচাৰ্যাই নিজৰ মত স্থাপন কৰিছে।

অৰ্ঘ্যৰ্শ সূক্ত : ‘অৰ্ণৱৰ আমন্ত্ৰণ’ নামৰ প্ৰকবণত ইয়াৰ উল্লেখ কৰা হৈছে।

যদি মই সংকৃত কবি হলোহেঁতেন : সংকৃত কবি বাঙ্গালীকিয়ে গদ্যাকৃত
কৈছে :

স্বং তীবে ডককোটবাস্তবগতো গজে । বিহনো বং
স্বমীবে নবকান্তকাৰিণি । বং মংসোঅথবা কচ্ছপঃ ।
নৈবাণ্ড মদাক্ক-লিঙ্ক-বটা-সংঘট-বটা বণং—
কাব-ঐন্ত-সমন্ত-বৈবি-বনিভা-লক্ক-স্ততিভূঁপতিঃ ॥

মি: স্পীক (Speke) জন হেলিঞ্জ (১৮২৭—১৮৬৪) নীল নদীৰ উৎসমৰ
সন্ধান কৰোঁতা । এওঁ ভাৰতৰ সামৰিক বিভাগত ভৰ্তি হৈ পঞ্জাবৰ যুদ্ধত
খ্যাতি লাভ কৰিলে । তেওঁৰ হিমালয়, তিব্বত আদি প্ৰদেশবোৰত ফুৰাৰ
হেপাহ আছিল । আফ্ৰিকাৰ ভূগোল প্ৰচাৰ হোৱাৰ লগে লগে তেওঁ ১৮৫৪
চনত বৰ্টনৰ সৈতে আফ্ৰিকালৈ গ'ল আৰু চোমালিলেওতো ভ্ৰমণ কৰিলে ।
তেওঁ নিজৰ 'What led to the Discovery of the source of the Nile'
(১৮৫৪) নামৰ কিতাপত তাৰ বৰ্ণনা কৰিছে । ইয়াৰ পাছত তেওঁ আফ্ৰিকাৰ
মাজত অৱস্থিত সৰোবৰৰ সন্ধানৰ কাৰণে ওলাল । তেওঁৰ বিশ্বাস
আছিল যে উত্তৰ ফালৰ ভিক্টোৰিয়া গাঙ্গা সৰোবৰ নীলৰ উৎসমস্থান ।
তেওঁ নিজৰ এই বিশ্বাস 'The Journal of the Discovery of the source
of the Nile' নামৰ কিতাপত প্ৰমাণ কৰিছে । বৰ্টনে ইয়াৰ প্ৰতিবাদ
কৰিছিল । বৰ্টনৰ মতে টাঙ্গানিকা সৰোবৰ নীলৰ উৎসমস্থান । দুয়োৰো
মাজত বাজহুৱা আলোচনা চলিল । আলোচনাৰ আগদিনা স্পীক
চিকাৰলৈ গৈছিল, আৰু তাত তেওঁ নিজেই নিজৰ বন্দুকৰ গুলিত চিকাৰ
হৈ গ'ল ।

চন্দ্ৰগিৰি : বামায়ণৰ অনুসৰি সিদ্ধ আৰু সাগৰৰ সঙ্গমস্থানত অৱস্থিত
শতশৃঙ্গ পৰ্বত । ইয়াত 'কবেন জোৰী' পৰ্বত আছে ।

মেক পৰ্বত : ভাগৱতৰ কথা অনুসৰি জম্বুদ্বীপত থকা ইলাবৃত্তৰ মাজত
অৱস্থিত সোণৰ পৰ্বত । ইয়াত মধ্য আফ্ৰিকাৰ উসী নামৰ এটা পৰ্বত
আছে যি কিলীমাঞ্জাৰোৰ ওচৰত ।

অচ্ছাদ সৰোবৰ : বাণভট্টৰ কাদম্বৰীৰ পৰা এই নাম লোৱা হৈছে ।

'স্তম্ভ-বাণী' : মঙ্গল-বাণী । ইংৰাজীত 'গোম্পল' ।

নীলোজী

ফৈনলী : চাব হেনবী মাৰ্টিন (১৮৪০-১৯০৪) এজন সাধাৰণ খেতিয়কৰ ল'ৰা আছিল। এওঁৰ আচল নাম জন বোলাও। এওঁ ল'ৰালি কালত বৰ কউত কটাইছিল। শিক্ষকক মাৰি-কিলাই ফুলৰ পৰা পলাই গৈছিল। তাৰ পাছত বেজি-সূতা বেচা মানুহৰ ঘৰত কাম কৰিছিল। মাজতে কচাইৰ ভাতো কাম কৰিলে। শেহত নিউ অৰ্লিয়েন্স (আমেৰিকা) লৈ যোৱা এখন জাহাজত উঠি কেবিন-বয়ৰ কাম ললে। তাত ফৈনলী নামৰ এজন ব্যৱসায়ীয়ে তেওঁক বৰ মৰম কৰিলে। শেহত তেওঁ বোলাওক দত্তকৰূপে গ্ৰহণ কৰিলে। তেতিয়াৰ পৰাই তেওঁৰ নাম ফৈনলী হ'ল। পালিত পিতাৰ মৃত্যুৰ পাছত এওঁ সৈন্য বিভাগত যোগ দিলে। যুদ্ধ চলি থকা অৱস্থাত এওঁ বন্দী হ'ল। যুদ্ধ হোৱাৰ পাছত যেতিয়া ঘৰলৈ ঘূৰি আহিল, তেতিয়া তেওঁক মাকে ঘৰত সোমাবলৈ নিদিলে। এইকাৰণে তেওঁৰ অন্তৰত বৰ আঘাত লাগিল। এতিয়া এটুকুৰা কটিৰ কাৰণে তেওঁ খালাচীৰ জীৱন-বাণন কৰিব লগীয়া হ'ল। এইবাৰ আমেৰিকাৰ নৌ বিভাগত সোমাল। শেহত বাতৰি কাকতত প্ৰৱন্ধ লিখিবলৈ ধৰিলে। তেওঁৰ বৰ্ণনা শক্তি অসাধাৰণ আছিল। কেইবাখনো যুদ্ধত সংবাদদাতাকৰূপে কাম কৰিছিল। ১৮৬১ চনত 'নিউইয়ৰ্ক ছেবল্ড'ৰ সঞ্চালকে এওঁক তাঁৰ যোগে পেৰিচলৈ মাতি নিলে আৰু আফ্ৰিকাৰ অনুসন্ধানত ওলোৱা লিভিংষ্টোনক বিচাৰিবলৈ আদেশ দিলে। প্ৰায় এবছৰ বতাহ বৰষুণত ঘূৰি ফুৰাৰ পাছত ১৮৭১ চনৰ ১০ নৱেম্বৰত লিভিংষ্টোনক উজীজীভ পালেগৈ। তেওঁ "How I found Livingstone" (১৮৭২) নামৰ কিতাপত এই যাত্ৰাৰ বৰ্ণনা কৰিছে। আৰম্ভতে মানুহে তেওঁৰ গল্প শুনি বিশ্বাস কৰা নাছিল। কিন্তু, যেতিয়া তেওঁ লিভিংষ্টোনৰ ডায়েৰী (দিনপঞ্জী) দেখুৱালে, তেতিয়াহে মানুহে বিশ্বাস কৰিলে। বাণী ভিক্টোৰিয়াই তেওঁক বস্ত্ৰ-খচিত টেমা উপহাৰ দিছিল। কিন্তু এই বিষয়ে মানুহে তেওঁৰ ওপৰত যি অশ্বিনাস দেখুৱাইছিল আৰু গালি-শপনি পাৰিছিল, এইবাবে চিৰদিনৰ কাৰণে তেওঁৰ মন ভাগি গ'ল।

১৮৭৪ চনত লিভিংষ্টোনৰ মৃত্যু হল। ইয়াৰ পাছত তেওঁৰ অপূৰ্ণ কাম পূৰ্ণ কৰিবৰ কাৰণে 'ডেইলি টেলিগ্ৰাফ'ৰ মালিকে বৰজনি তুলি ফৈনলীক

দিলে আৰু এওঁৰ নেতৃত্বত আফ্ৰিকালৈ এটা দল পঠালে। জিনবছৰ পাছত তেওঁ এইটো প্ৰমাণ কৰিলে, যে লিভিংষ্টোনে যাক ‘লুৱাবাবা’ বুলি কৈছিল, ই আৰু কান্জী নদী একেই। তেওঁ ইয়াৰ সম্পূৰ্ণ নৌপথো নিশ্চিত কৰি দিলে। এই কামৰ কাৰণে তেওঁ যি কষ্ট কৰিছিল, সি অৰ্বণীয়। তেওঁ ভিক্টোৰিয়া ন্যাজাৰ সীমা নিৰ্দ্ধাৰিত কৰিলে। টাঙ্গানিয়াৰ দীৰ্ঘতা আৰু সীমাও নিশ্চিত হৈ গ’ল। ইয়াৰ পাছত ডেবেক নামৰ নতুন সৰোবৰৰ অনুসন্ধান কৰিলে। তেওঁ ‘Through the Dark Continent’ নামৰ কিতাপত এই যাত্ৰাৰ বৰ্ণনা কৰিছে। তেওঁৰ এই যাত্ৰাৰ কাৰণেই নীল-নদীৰ উদগামৰ দাঁতি-কাষৰৰ সকলোবোৰ প্ৰদেশ ইংৰাজৰ হাতলৈ আহি পৰিল।

কান্জী নৈয়ে যে আফ্ৰিকাৰ মাজৰ প্ৰদেশক ভেদ কৰি জলপথৰ নিৰ্মাণ কৰিছে, এইটোও তেওঁৰ মহত্বপূৰ্ণ অনুসন্ধান। বেলজিয়মৰ ৰজা দ্বিতীয় লিয়োপোল্ডে খুব ভালকৈ ইয়াৰ মহত্ব বুজিব পাৰিলে। সেইকাৰণে আফ্ৰিকাৰ পৰা উলটি অহা নিজৰ কিছুমান মানুহক ষ্টেনলীৰ লগত দেখা কৰিবলৈ তেওঁ মাৰ্চেলচলৈ পঠিয়াই দিলে। তেওঁলোকে ৰজাৰ পক্ষৰ পৰা আকৌ ষ্টেনলীক কান্জোলৈ যাবলৈ অনুৰোধ কৰিলে। কিন্তু সেই সময়ত ষ্টেনলীয়ে অলপ জ্বৰি লব খুজিছিল। এতেকে তেওঁ এই অনুৰোধ বন্ধা নকৰিলে। ১৮৭৯ চনত লিয়োপোল্ডে তেওঁক আকৌ যাবলৈ মান্তি কৰিলে। তেতিয়া ষ্টেনলীয়ে ইংৰাজ বেপাৰী-বোৰৰ মাজত কান্জোৰ প্ৰতি আগ্ৰহ জন্মাবৰ কাৰণে উঠি-পৰি লাগিছিল। কিন্তু দুৰ্ভাগ্যবশতঃ তেওঁলোকে ষ্টেনলীৰ এই আগ্ৰহৰ মূল্য দিব নোৱাৰিলে। সেইকাৰণে তেওঁ ক্ৰচেলচলৈ গৈ লিয়োপোল্ডক জনালে আৰু তেওঁৰ পৰিকল্পনা মানি ললে। তেওঁ আকৌ কান্জোলৈ গ’ল। পাঁচবছৰ অশেষ পৰিশ্ৰম কৰাৰ পাছত লিয়োপোল্ডৰ আধিপত্যত কান্জোত স্বাধীন ৰাজ্য স্থাপন কৰিলে। ইয়াৰ বৰ্ণনা তেওঁ “The Congo and the founding of its free state” (১৮৮৫) নামৰ কিতাপত লিখি থৈ গৈছে।

১৮৮৪ চনত তেওঁ আকৌ ইউৰোপলৈ ঘূৰি আহিল। তেওঁ নিজৰ বক্তৃতাৰ যোগেদি জাৰ্মানীত আফ্ৰিকাৰ সম্বন্ধে আগ্ৰহ জন্মালে। আফ্ৰিকাক

ইউৰোপ বাস্তব ভিতৰত অন্তৰ্ভুক্ত কৰিবৰ কাৰণে প্ৰতিযোগিতা আবহু হ'ল। ষ্টেনলী ইংলেণ্ডত আছিল; কিন্তু বেলজিয়মৰ বজাৰ প্ৰতি তেওঁৰ বি নিষ্ঠাভাৱ আছিল সি তেওঁক আকৰ্ষণ কৰিছিল। দুয়ো দেশৰ হিতসাধন কৰিবৰ কাৰণে তেওঁ আকৌ আফ্ৰিকালৈ গ'ল। ভূ-মধ্য বেথাৰ দাঁতি কাষৰ প্ৰদেশত যুৰোতে তেওঁৰ কেইবাজনো লগৰীয়া যুড়া-মুখত পৰিল কিন্তু, তথাপি তেওঁ সাহস নেহেৰুৱালে। তেওঁ নিজৰ কাম কৰি গ'ল আৰু ইংৰাজৰ কাৰণে তেওঁ তাৰ বিষয়াৰ পৰা যথেষ্ট সুবিধা আদায় কৰি ললে। তেওঁ এই ভ্ৰমণক যাত্ৰাৰ বৰ্ণনা 'In Darkest Africa' (১৮৯০) নামৰ কিতাপত লিপিবদ্ধ কৰিছে।

এই যাত্ৰাৰ পাছত যেতিয়া ইংলেণ্ডলৈ উলটি আহিল, তেতিয়া তেওঁক নানা ধৰণেৰে সন্মান জনোৱা হ'ল। অক্সফোৰ্ড আৰু কেম্ব্ৰিজ বিশ্ববিদ্যালয়ে তেওঁক অনাবৰী ডিগ্ৰী প্ৰদান কৰিলে। তেওঁ এগৰাকী কলাপ্ৰেমী নাৰীক বিয়া কৰালে। পত্নীৰ আগ্ৰহৰ কাৰণে তেওঁক পাৰ্লিয়ামেণ্টলৈ নিৰ্বাচন কৰা হ'ল। কিন্তু, তাত তেওঁৰ বিশেষ আগ্ৰহ নাছিল। নিজৰ যৌৱন-কালৰ যাত্ৰা কাহিনী তেওঁ 'My early travels and adventures!' নামৰ কিতাপত বৰ্ণনা কৰি গৈছে। ১৮৯৭ চনত তেওঁ শেষবাৰৰ কাৰণে আফ্ৰিকালৈ গ'ল। 'Through south Africa' নামৰ কিতাপত তেওঁ ইয়াৰ বৰ্ণনা কৰিছে। ১৮৯৯ চনত ইংলেণ্ডৰ বজাই তেওঁক 'নাইট' উপাধিৰে বিভূষিত কৰিলে। জীৱনৰ অন্তিম কালত সংসাৰৰ পৰা বিৰক্ত হৈ ১৯০৪ চনত তেওঁ ইহলীলা সম্বৰণ কৰিলে।

মিচৰ সংস্কৃতি : মিশ্ৰ দেশত পুৰোহিত, ৰাজ-বিষয়া, খেতিয়ক, শিল্পী, বনুৱা এওঁলোকেই সমাজ ব্যৱস্থাপক আছিল।

অফলাতুনৰ সমাজ-বচনা : অফলাতুনে তেওঁৰ 'বিপাল্লিক' নামৰ কিতাপত নগৰ আৰু ৰাজ্যৰ আদৰ্শৰ ছবি দাঙি ধৰিছে, যত তেওঁ মানুহক চাৰিটা শ্ৰেণীত বিভক্ত কৰিছে—(১) শাসক-তত্ত্বজ্ঞ, (২) যোদ্ধা, কৃষক, শিল্পী আৰু ব্যৱসায়ী, (৪) দাস।

অশ্বখামা : অশ্ব + খামন্। খামন্ = 'বল। ইয়াত 'খামন'ৰ 'ন' লোপ হৈছে।

৭০। বৰ্ণাঙ্গান

কালিদাসৰ শ্লোক : শ্লোকটো হৈছে এনেকুৱা—

নবজলধৰঃ সন্নদ্ধোঅয়ং ন দৃষ্টনিশাচৰঃ ।

সুবধনুবিদং দূৰাকৃষ্টং ন নাম শবাসনম্ ॥

অয়মপি পটুৰ্ধাৰাসাবো ন বাণ পৰম্পৰা ।

কনক-নিকষ স্নিগ্ধা বিদ্যুৎ প্ৰিয়া ন মমোৰশীম্ ॥

—বিজয়োৰশীম্ ॥ ৪ অঙ্ক ৭ শ্লোক ।

ই নিশ্চয় অলঙ্কাৰৰ উদাহৰণ । শ্লোকৰ অৰ্থ মূল কিতাপত দিয়া হৈছে ।

চিৰ প্ৰবাসী : আমাৰ মানুহে চিৰ-প্ৰবাসক মৰণ-ভূল্য মানে । ‘বোণী, চিৰপ্ৰবাসী...যজ্ঞীৱতি তদ্বৰণম্ ।’

জীৱন প্ৰবাহক পৰাস্ত কৰা সাঁকো : জীৱন প্ৰবাহ পানীৰ প্ৰবাহ । পানীৰ প্ৰবাহে মানুহক সিপাৰলৈ আগ বাঢ়ি যোৱাত বাধা দিয়ে । কিন্তু নৈৰ ওপৰত সেতু বন্ধা থাকিলে নৈৰ এই বাধা দিয়া শক্তি ক্ষীণ হৈ যায় ।

সেতু : সেতুৰ অৰ্থ হৈছে বান্ধ , মথাউৰী ।

এটা চবাই বাহৰ ৰূপ : এই উপমা উপনিষদৰ এটা বাণীৰ পৰা লোৱা হৈছে ।

‘যত্র ভৱতি বিশ্বং একনীডম্ ।’

য’ত সমগ্ৰ বিশ্বই এটা সৰু চবাইৰ বাহ হৈ পৰে, তাত স্বয়ং ভগৱানেই পক্ষীৰূপ ধাৰণ কৰি এনে চবাইৰ বাহত থকা জীৱবোৰক উদ্ধতা প্ৰদান কৰে ।

কাৰবাব : বন্ধে বাজ্যৰ পশ্চিম সাগৰ-তটত অতিশয় সুন্দৰ বন্দৰ, য’ত বাল্যকালত লিখকে কেইবাবছৰো কটাইছিল । লিখকৰ ‘স্বৰণ যাত্ৰা’ নামৰ কিতাপত কেইবা বাবো কাৰবাবৰ প্ৰসঙ্গ আহিছে ।

জীৱন-চক্ৰ : গীতাৰ ৩ অধ্যায়ত ১৬ শ্লোকত এই প্ৰবৰ্ত্তিত জীৱন চক্ৰৰ উল্লেখ কৰা হৈছে । এই সন্দেহে লিখকৰ ‘জীৱন-চক্ৰ’ নামৰ প্ৰবন্ধ বিশেষভাৱে পঢ়িবলগীয়া ।

পৰম্পৰাবলম্বনৰ দ্বাৰা সম্পাদিত স্বাভাৱ : ব্যক্তিগত জীৱনৰ কাৰণে স্বাভাৱৰ প্ৰয়োজন । সামাজিক জীৱনৰ আধাৰত পৰম্পৰ অবলম্বনেই

প্ৰধান।’ এনেকুৱা পৰস্পৰাবলম্বনত যেতিয়া আদান-প্ৰদান হয়, তেতিয়া আনৰ ওপৰত জীৱনৰ ভাব নক্ষপাটক বয়ং বাৰলম্বী হৈ পৰে।

যজ্ঞ-চক্ৰ : গীতাত জীৱন-চক্ৰকে যজ্ঞ-চক্ৰ বুলি কোৱা হৈছে। মন কৰক, ‘সহযজ্ঞাঃ প্ৰজাঃ সৃষ্টা ই’—গীতা, অধ্যায় ৩, শ্লোক ১০-১৬।

অৱতাৰ কৃত্য : অৱতাৰৰ শৰ্কাৰ্হ হৈছে তললৈ নমা। স্বৰয়ুগৰ পানী ওপৰৰ পৰা তললৈ নামি আহে। ভগৱানেও তললৈ নামি আহি মনুষ্যৰূপ ধাৰণ কৰে। তেতিয়া তেওঁক অৱতাৰ বোলা হয়।

কুক্কেত্ৰ : ভাৰতীয় যুদ্ধৰ বণভূমি।

মখমলৰ পোক : ইয়াক ইল্লগোপ বুলি কোৱা হয়।

বিতোপন শোভা : মখমলৰ কাপোৰত যেনেকুৱা শোভা হয়, তেনেকুৱা। এফালৰ পৰা চালে ডাঠ বং যেন লাগে, আনফালৰ পৰা চালে সিয়েই পাতল আৰু আন বৰণৰ হৈ পৰে। ইংৰাজীত ইয়াক ‘Shot’ বুলি কয়।

আকাশৰ সকলোবোৰ দেৱ : তৰাবোৰ।

‘মধুবেণ সমাপয়েৎ’ : আহাৰৰ সৰ্বশেষ বস্তু মিঠা হোৱা উচিত।

‘ঋতু সংহাৰ’ : কালিদাসৰ এখন অত্যন্ত সুন্দৰ কাব্য, য’ত ছটা ঋতুৰ বৰ্ণনা আছে।

ঋতুভ্যা : বিয়াৰ সময়ত সপ্ত-পদী ৰাৰা গৃহস্থাপ্ৰমৰ কাৰণে যি জীৱন-দীক্ষা লোৱা হয়, তাৰ বৰ্ণনা প্ৰতিজ্ঞা হৈছে ‘ঋতুভ্যাঃ’। ‘জীৱনত আমি দুয়ো ঋতু পৰিৱৰ্ত্তনৰ লগে লগে জীৱন-পৰিৱৰ্ত্তনো কৰিম,—সেই প্ৰতিজ্ঞাৰ ভাব এয়েই।
